M. FABII QUINTILIANI

INSTITUTIONIS ORATORIAE

LIBRI DUODECIM.

AD FIDEM CODICUM MANU SCRIPTORUM

RECENSUIT

EDUARDUS BONNELL.

VOL. I.

LIPSIAE

SUMPTIBUS ET TYPIS B. G. TEUBNERI

MDCCCLXI.

PRAEFATIO.

Prodit post editionem Zumptianam nunc primum nova haec integros duodecim libros Institutionis oratoriae M. Fabii Quintiliani continens. Praeclaram quidem operam huic scriptori viginti abhinc annis Henricus Meyerus Helveto-Turicensis, adjutus imprimis Codice Lassbergensi, impendere coeperat, sed dolendum est, quod post absolutum quartum librum vir doctus cessavit. Praeterea optime meruit de Quintiliano Fridericus Leonardus Enderlein, gymnasii Ludoviciani professor, quum egregii Codicis Bambergensis aditum quattuor scriptionibus scholasticis ab anno 1843—1852 subinde Suevofurti emissis maximam partem aperiret. Plurima hominum eruditorum studia invitavit liber decimus, inter quos post editionem Georgi Augusti Herbst imprimis memorandus est F. Osannus Gissensis professor. Horum et quaecunque mihi aliunde oblatae sunt curas Quintiliano dicatas in fructum meae convertendas mihi esse censui editionis, non mihi uni sed universae literatorum hominum civitati pro virili parte profuturae. At insigne adjumentum nactus sum diligenti collatione ejus partis Codicis Bambergensis, cujus varias lectiones Enderlein nondum publici juris fecerat. Gratiae hanc ob causam hoc loco mihi agendae sunt Antonio Linsmayer, nunc Monacensis gymnasii collegae, qui a me rogatus acri diligentia et insigni comitate certam ac fidam effigiem praestantis illius Codicis confecit mihique liberaliter permisit. Codicis hujus scriptura primae quidem manus cum secunda classe Codicum Quintiliani plerumque consentit, contra secunda manus emendantis librarii cum prima classe, maxime cum Florentini secunda manu, alias cum Ambrosiano codicum optimo. Inde a libro

quarto negligentius scriptus sed diligenter et intelligenter correctus est. A quinto libro augetur ejus auctoritas, quo magis Ambrosiani decrescit, qui praecipue lacunis laborare coepit. Libro septimo et octavo confirmat fere semper Ambrosiani scripturam contextum saepe optime emendantem, atque unde nono libro (cap. 4. § 135) princeps ille codicum Fabianorum omnino deficere coepit, praecipue valet auctoritas manus emendantis Bambergensem librarii, qui luculentissimam opem fert in parte libri duodecimi posteriore. Codicis mscr. instar haud paucis locis erat mihi C. Julii Victoris ars rhetorica ab Casp. Orellio in volumine V. operum M. Tullii Ciceronis edita, in qua haud pauci loci Quintiliani aut integri aut leviter mutati leguntur.

Ubi mihi his auxiliis adjuto in mea emendatione a Zumptiana discedendum videbatur, quaeque conjectura emendanda esse censui, haec omnia in criticis animadversionibus infra adjectis breviter annotavi.

Berolini mense Februario MDCCCLIV.

E. Bonnell.

LIBER I.

Prooemium. 3. pleniore. *Codd. vett.; Z.* pleniori. — 6. quamquam sint. *Codd. optt.; Z.* q. sunt. — 24. sucum, *Bamb.; Z.* succum.

Cap. I. 3. sed plus efficiet. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* sed ut plus efficiat. — 6. et Laelia C. filia. *de conj. Meyeri;* Tur. Flor. Lelia filia; *Z. om.* C. filia. — Hortensiae Q. filiae oratio. *Sic Meyer codd. optt. scripturam secutus*; *Z.* et Q. Hortensii filiae. — 8. est pejus. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* pejus est. — partibus. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* peritis. — 13. Hoc enim. *Sic Codd.; Z. de conj. Regii* Hinc en. — 15. Aristophanen. *Bamb. c. Turic.; Z.* Aristophanem — 20. non fecisse. *Sic etiam Bamb.* — putet et. *Bamb. c. Codd. vett.; Z. om.* et. — 21. sua etiam studiis. *Bamb.; Z. om.* etiam. — mox fort. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. inser.* etiam. — 25. turbent. *Bamb. c. Turic. cett.; Z.* perturbent. — 28. ipsam. *Amb. 1.;*

Z. ipsum. — quae transferenda. *Bamb. c. Amb. 1.; Z. inser.* ex his.

Cap. II. 7. quam mores. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — audiunt. *Sic Amb. 1. Bamb. sec. m.; Z.* audierunt. — 8. ex scholis. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* e scholis. — 20. firmissime. *Bamb. Turic. Lassb.; Z.* firmissimae.

Cap. III. 4. quidquid illud possunt. *Sic Bamb.; Z. om.* illud *advers. Codd.* — 8. retenduntur. *Sic etiam Bamb.* pr. m. — 11. cujuscunque. *Flor. Lassb.; Z.* cujusque. — 16. vel praeceptorum. *Amb. 1. Bamb. Lassb.; Z.* et praec.

Cap. IV. 5. in omni. *Amb.* 1.*; Z. om.* in. — 8. propriae. *Bamb.; Z.* proprie. — ut medius. *Bamb. sec. m. c. aliis Codd.; Z.* et m. — 9. opimum. *Sic Bamb.* — et Q. *Bamb.; Z. om* et. — specieque. *Sic Bamb. pr. m.* — ultima. *Sic Bamb. c. optt. Codd.; Z. adj.* X. — 10. fieri. *Sic Bamb. c. optt. Codd.; Z. adj.* quod nequit. — 12. scabillum. *Bamb. Turic.; Z.* scabellum. — pinnis. *Bamb. c. optt. codd.; Z.* pennis. — 13. sed quae. *Amb. I.; Z. inser.* et. — 14. Atque ipsa. *Sic optt. Codd.; Z. inser.* haec. — possit. *Bamb.; Z.* posset. — 16. Culcidis et Pulixena. *Sic Bamb. c. optt. codd., nisi quod* Culcidis *de conj. Seyfferti emendavi; Z.* Culchides et Polyxena. — 17. quae partes. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. inser.* sint. — 18. Aristoteles quoque. *Amb. I. Bamb. pr. m.; Z. om.* quoque. — 20. deducerent. *Sic c. optt. Codd. Bamb. sec. m.; Z.* diduc. — ut eheu. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* heu. — fasceatim. *Sic Bamb. c. cett. Codd. praeter Amb. I., ex quo Z.* fasciatim. — 23. si quis. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj.* At qui. — 27. an verbi. *Bamb. pr. m.* a verbi, *sec.* an verbi *c. cett. Codd. praeter Amb. 1., qui* an verba an appellationes; *Z.* verbi an app. — lectum. *Sic Bamb. c. optt. Codd.; Z.* lectus.

Cap. V. 3. aliquid. *Z.* aliquod. — 8. Cantus. *Sic codd.; Z.* canthus. — casnar assectator. *Codd.* casami *vel* casamo affectator. — irridens. *Sic Bamb. quoque sec. m.* — 12. Tinga. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* Tinca. — praeponeret. *Bamb. c. optt. codd.; Z. adj.* e. — Mettioeo Fufettioeo. *Sic Meyerus ex codicum vestigiis, quibus assentitur Bamb.* — 13. Trasumennum pro Tarsumenno. *Sic Bamb. fere consentiens c. optt. Codd.; Z.* Trasimenum pro Tarsimeno. — analogian. *Sic Bamb.; Z.* analogiam. — 16. adjectionem habeant. *Sic Bamb. c. cett. codd.; Z. inser.* non. — 18. Phaethon.

Bamb. c. Turic.; Z. Phaeton. — 20. servatum. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — 23. ut apice circumducta sequenti. *Sic Bamb. pr. m. i. e. ut si circumducta esset secunda syllaba; Z.* aut apice circ. seq. — 26. cum quale. *Bamb. c. cett. codd.; Z. inser.* quantum. — 33. deprehendimus. *de conj. Burmanni;* Codd. reprehendimus. — 35. Vergilius. *Sic Bamb. pr. m. ut fere semper; Z.* Virgilius. — 36. uti. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* ut. — interrogante. *Sic Bamb. c. optt. Codd.; Z.* interrogatione. — 39. Navigavimus Pelusio. *Sic de conj.; Codd. optt. fere* nam enim de Susum; *Z.* ut Veni de Susis. — igitur initio. *Bamb. c. optt. codd.; Z. inser.* in. — 40. cadat. *Bamb. pr. m.; Z.* cadant; *Amb. 1. Turic. Lassb.* cadunt. — 42. dualem. *Codd. optt. omnes; Z.* duale. — 43. quod Antonius. *Bamb. Tur. Lassb.; Z.* quamquam id Ant. — 45. quidquid horum. *Etiam Bamb. sec. m.* — 56. reda. *Bamb. c. Turic.* raeda; *Z.* rheda. — 57 circo quoque usitatum. *Bamb. c. optt. codd.; Z.* quoque usit. c. — 58. sermonem praecipue. *Bamb. c. cett. codd.; Z.* praec. sermonem. — nonnunquam a nobis. *Bamb. c. vett. codd.; Z.* a nob. nonn. — 62. sed tis. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — 63. patietur. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.; Z.* patitur. — 64. tamen citra. *Sic Bamb. sec. m. c. Lassb.; rell. vett. Codd. om.* citra, *Z. om.* tamen. — 68. pedisecus. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* pedisequus. — praepositio. *Bamb. c. vett. codd.; Z. adj.* ἐπὶ. — reda. *Bamb.* epiraedium *et postea c. vett. codd.* raeda; *Z.* epirhed. — rheda. — alieno utroque. *Bamb. c. optt. codd.; Z.* utr. al. — 69. erepet. *Sic Bamb. sec. m. in marg.; Z. de conj. vet.* erepti — 70. simus. *Amb. 1.; Z.* sumus.

Cap. VI. 1. vel. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. om.* — 2. religiosa. *Amb. 1.; Bamb. c. optt. Codd.* religio se; *Z.* religio. — nisi. *Bamb. sec. m. c. vett. Codd.; Z. adj.* si. — velut. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* vel. — 3. in analogia. *Bamb. c. optt. codd.; Z. om.* in. — 4. et incerta. *Amb. 1.; Z.* ut inc. — 9. dicet. *Bamb. pr. m.; Z.* dicetur. — curro et lego. *Bamb. c. vett. codd.; Z.* lego et curro. — 12. epicoenon. *Bamb. c. vett. codd.; Z. epicoenum.* — 13. nomen positum. *Bamb. c. cett. codd.; Z. de conj. Regii inser.* [simpliciter]. — 16. quomodo. *Amb. 1. Bamb. sec. m. Lassb.; Z.* quoque modo. — 18. quoque. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. om.* — 19. emendat — malit. *Sic Bamb. quoque pr. m.; Z.* emendatius calidum dicere quam caldum mavult. — 22. jecur etiam. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* et jec. — 26. urgere. *Amb. 1. et Bamb. al. m. in marg.; Z.* ruere.

— 29. ut M. *Amb. 1. c. Bamb. sec. m.; Z. inser.* cum. — 31. Pythici. *Sic Codd. Z. de conj.* Potitii. — Beneventum quae. *Bamb. c. Codd. optt. nisi quod* Beneventumque; *Z. de conj.* Beneventumque quae. — 36. visus est. *Bamb. c. oppt. Codd.; Z.* v. et. — juvit. *Bamb. c. vett. Codd.; Z. om.* — 38. pluraque. *Bamb. c. Codd. postt.; Z.* pleraque. — 42 placet. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* placeat.

Cap. VII. 2. sic interim. *Goth. c. posterr. Codd.; Z.* sed. — malus arborem. *Amb. 1. Bamb.; Z. inser.* utrum. — 5. duas. *Sic Bamb. pr. m.; Z. adj.* U. — 12. adj. ultimum. *Sic Amb. 1.; Z.* ult. adj. — 13. geminare diu non. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* non gem. d. — 18. aquai. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* aulai. — 19. credet. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* credat. — 25. seruum ceruumque. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* cervum servumque. — 27. praeposui. *Optt. Codd.; Z.* proposui. — u et o. *Amb. 1.; Z. om.* et. — 34. loquendi asper. *Bamb. c. vett. Codd.; Z. inser.* usquequaque.

Cap. VIII. 1. quid—lentius; *Z. distinguit* quid quoque fl., quid l. *Cf.* 6, 16. — 2. et carmen. *Bamb. c. Amb. 1.; Z. om.* et. — 6. nolim in quibusdam. *Amb. 1.; Z.* in quib. nol. — qua amat—et qui sunt. *Sic fere optt. codd.; Z.* quae am.—et quibus s. — 9. petenda est. *Bamb. sec. m. c. vett. Codd.; Z. om.* est. — 13. sint posita. *Bamb. sec. m. c. Flor.; Z.* sunt p. — 18. accedit. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* accedet. — quid quisque. *Bamb. c. vett. libris; Z.* quod q. — 19. schidas. *Bamb. pr. m. c. optt. Codd.; Z.* schedas.

Cap. IX. 4. simplici. *Bamb.; Z.* simplice. — dixisse aliquid. *Sic Bamb. c. Codd. optt.; Z.* aliq. dix. — 6. rhetores. *Bamb. sec. m.; Z.* praeceptores.

Cap. X. 2. scientia possunt. *Bamb. pr. m. c. vett. Codd., fort. etiam Amb. 1.; Z. inser.* non. — 3. data. *Bamb. pr. m. c. vett. Codd.; Z.* in data. — 4. et nulla. *Amb. 1.; Z.* ex n. — 6. eorum. *de conj. necessaria; Z.* earum. — 7. sucorum. *Bamb. ut semper.; Z.* succorum. — 9. quia. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* quod. — 10. et cetera. *Bamb. c. Turic.; Z. om.* — 20. quantum. *Vett. Codd.; Z.* quantam. — 21. a Gratiis. *Bamb. sec. m. c. Turic.; Z. om.* a. — 22. alterum canore. *Bamb. c. Turic. Lassb.; Z.* can. alt. — 25. duci. *Bamb. sec. m.; Z.* affici. — 26. actus. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* aptus. — et est. *Bamb. c. vett. Codd.; Z. om.* et. — 32. Pythagoran. *Bamb. c. Tur.; Z.* Pythagoram. — 34. Id. *Sic Codd.; Z.*

de vet. conj. Ea. — 45. cludatur. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* claudatur. — 49. augenda. *Bamb. pr. m. c. postt. Codd.; Z.* augendi.

Cap. XI. 2. neque servili. *Bamb. sec. m. c. Tur.; Z.* nec. — 5. emolliuntur. *Codd. fere* ac demoll.; *Z.* ac D moll. — 10. alterum. *Amb. 1.; Z.* altero. — 15. corporum. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* corporis. — 17. haec esse. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* hoc e. — et a Chrysippo. *Bamb. c. vett. Codd.; Z. inser.* a. — 18. cujus. *Bamb. c. vett. Codd.; Z. adj.* etiam.

Cap. XII. 5. potest. *Amb.* 1.; *Z.* possit. — 10. afflictet. *Amb. 1.; Z.* affligit. — 14. partibus. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* artibus.

LIBER II.

Cap. I. 3. subsidat. *Sic. Codd.; Z.* subsideat. — videatur. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* videtur. — 7. non id. *Amb. 1.; Z. adj.* est. — 8. officia operis sui. *Sic optt. Codd.*; *Z.* op. s. off. — 11. Quinto. *Sic Codd.; Z.* Q. — 12. utaris. *Bamb. pr. m. c. cett. Codd. praeter Amb. 1.* cf. I, 5, 42.

Cap. III. 2. quanta. *Sic. optt. Codd.; Z.* quantaque. — 9. etiam obscurior. *Sic. optt. Codd.; Z.* obsc. etiam.

Cap. IV. 2. historica. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* historia. — 4. et indoles. *Bamb. c. vett. Codd.; Z. om.* et. — 10. Nec. *Amb. 1.; Z.* Me. — 12. ipsum totas. *Amb. 1.; Z.* tot. ips. — 14. et corrigendum opus. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* op. et corr. — 15. dum non. *Sic. Codd.; Z. inser.* aliud. — 17. sibi rei. *Amb. 1.; Z.* rei sibi. — 18. aut de. *Amb. 1. c. Bamb. pr. m. ante rasuram; Z.* ut de. — 22. de his. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* de iis. — 25. et hae. *Bamb. c. vett. Codd.; Z. om.* et. — 29. Nec vero. *Sic Codd.; Z.* necesse est. — 37. aut in rebus est. *Sic Codd. et edd. vett.; Z.* est. aut in r. — 42. ne hi. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* n. ii.

Cap. V. 5. cujusque—liberis. *Bamb. c. Amb. 1. et optt. fere Codd.; Z.* cujus quisque eorum velit libri. — 6. videtur magis. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* mag. vid. — 8. his quae. *Optt. Codd.*; *Z.* iis. q. — 11. quam his. *Amb.* 1.; *Z.* q. iis. — communi boni. *Amb. 1.; Z.* communis habitus bonis. — 13. docendi semper. *Amb. 1.; Z.* semp. doc. — 22. deleniantur. *Bamb. pr. m.; Z.* deliniantur. — 25. modo concesserim. *Amb. 1.; Z.* conc. mod.

Cap. VI. 1. praevia. *Amb. 1. Flor. uterque sec. m.; Z.* brevia.

Cap. VII. 4. et figuris. *Amb. 1.; Z.* ac fig. — 5. plurium. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* plurimum.

Cap. VIII. 1. in his. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* in iis. — 9. certe eum. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. om.* — 13. componet. *Amb. 1. c. Bamb. sec. m.; Z.* incumbet. — 14. ad quod. *Amb. 1.; Z.* cui.

Cap. X. 1. atque exerc. *Amb. 1. Bamb. pr. m.; Z.* ac satis ex. — ratione declamandi. *Sic Amb. 1.; Z.* decl. rat. — 3. veritatis. *Amb. 1.*; *Z.* veritati. — 6. cujuscunque. *Bamb. c. Turic. Lassb.; Z.* cujusque. — 9. simus. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* sumus. — 10. voluntatem. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* voluptatem.

Cap. XI. 7. sit puerorum commentariis. *Optt. Codd.; Z.* puer. comm. sit.

Cap. XII. 5. provenit. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — 6. intenderunt. *Bamb. sec. m.; Z.* intenderint. — 9. gestus. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* gestu.

Cap. XIII. 3. Quid si enim. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* Quid enim si. — obstabit, collibus. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. inser.* si. — 8. deceat et. *Sic Bamb. c. vett. Codd.; Z. om.* et. — 10. est ipsa illa. *Bamb. c. vett. Codd.*; *Z.* illa ipsa. — 14. vocitant. *Amb. 1.; Z.* vocant. — et subrui. *Codd. optt.; Z.* aut subr. — 17. sint. *Bamb. c. cett. Codd.; Z.* sunt.

Cap. XIV. 2. effertur. *Amb. 1. c. Bamb. sec. m.; Z.* efferetur. — 4. certe et. *Amb. 1.; Z. om.* et.

Cap. XV. 4. *δύναμιν. Sic optt. Codd.; Z. τὴν δύναμιν.* — 7. Manium. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* M'. — 8. contione. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* contionem. — 13. Arist. dicit. *Bamb. c. plerisque Codd.; Z. inser.* qui. — 14. tantum. *Bamb. c. optt. codd.; Z.* tamen. — 16. vim esse videndi. *Sic Bamb. quoque sec. m.* — Diodorus. *Bamb.* Deodorus. *Goth. c. similibus* Eudorus. *cf. Proleg. rhetorices a Spengelio primum editae ῥητορικὴ τοίνυν ἐστίν, ὡς Διόδωρός φησι, δύναμις εὑρετικὴ καὶ ἑρμηνευτικὴ μετὰ κόσμου τῶν ἐνδεχομένων πιθανῶν ἐν παντὶ λόγῳ.* — loquendi. *Amb. 1.; Z.* eloquendi. — 21. nuntiatrix. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* enuntiatrix. — decenti. *Sic Turic. sec. m.; Amb. 1.* decentis; *Z.* decente. — mensionem. *Sic Turic. Lassb.; Amb. 1. Bamb.* mentionem; *Z.* inventionem. — 22. dubia civili. *Bamb. c. optt. codd.; Z. inser.* in. — 25. cocorum. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* coquorum. — artificium, exercit. *Sic Amb. 1.; Z. inser.* et. — 27. putat. *Bamb.; Amb. 1.*

Turic. c. similibus putant; *Z.* putavit. — 30. facilitate. *Codd. omn.; Z.* facultate. — 33. eandem philosophiam. *Sic Amb. 1.; Z.* etiam philosophiae. — 36. intra. *Amb. 1.; Z.* intraque. — utrique jam. *Amb. 1.; Z.* jam utrique.

Cap. XVI. 5. gessere. *Bamb. pr. m.* ger. *sec.* gere *c. Turic. i. e.* gessere; *Z.* egere. — 10. est tamen. *Amb. 1.; Z.* tamen est. — 16. irrationalia. *Sic Bamb. quoque.* — 19. fulgurare. *Bamb. sec. m.*

Cap. XVII. 4. Socraten. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* Socratem. — 8. exquirere. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.; Z. om.* — 11. faciant qui non didicerint. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* faciat — didicerit. — 12. quantuscunque. *Z. sine certa auctoritate* quantuluscunque. — 30. contrariam sibi. *Sic Bamb. c. optt. Codd.; Z.* sibi contr. — 35. sint. *Amb. 1.; Z.* sunt. — 36. defendat. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* defendantur. — 41. esse artem eam. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* eam artem esse. — viam, id est ordinem. *Amb. 1.; Z.* via id est ordine. — ostendemus. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ostendimus. — 43. idque. *Bamb. c. cett. Codd.; Z.* Id quod.

Cap. XIX. 2. credam naturae. *Amb. 1.; Z.* naturae credam.

Cap. XX. 3. neque b. neque m. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* nec — nec. — 5. virtus. *Amb. 1. c. Bamb. sec. m.; Z.* virtutis. — 8. ut judicio. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. inser.* in.

Cap. XXI. 4. sint. *Sic Codd. optt.; Z.* sunt. — 24. in id. *Amb. 1.; Z.* et id.

LIBER III.

Cap. I. Prooemium. 3. arbitrabamur. *Sic Bamb. sec. m. c. Flor.; Z.* arbitramur. — 3. muniverunt. *Amb. 1.; Z.* munierunt. — 9. Socraten. *Bamb. sec. m. c. Turic. Lassb.; Z.* Socratem. — 14. Ἰσοκράτην. *Bamb. sec. m.; Z.* καὶ Ἰσ. — 18. fuit Latine Gajus Valgius. *Bamb. c. Codd. optt.* f. L.; *idem sec. m. c. Amb. 1.* Gajus; *Z.* L. f. C. Valg. — Mattium. *Amb. 1.; Z.* Matium. — 22. auctores. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* scriptores.

Cap. II. 3. sicuti. *Amb. 1.; Z.* sicut.

Cap. III. 2. Hic si. *Bamb. Flor. uterque sec. m.; Z.* Ac si. — 7. quintam quoque. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z.* quintamque. — 14. igitur sunt. *Bamb. Flor. uterque sec. m.; Z. om.* sunt.

Cap. IV. 2. sed paene. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* etiam. — 6. orationis. *Bamb. c. Codd. fere omnibus; Z.* oratoris.

— 14. pleraque. *Amb. 1.; Z.* plerumque. — 15. ac — ac. *Sic Amb. 1. Turic.; Z.* aut — aut.

Cap. V. 4. in scripto et in. *Amb. 1.; Z.* aut in scr. aut in. — scripto de. *Amb. 1.; Z. inser.* sunt. — rationale, hoc legale. *Bamb. c. Codd. fere omnibus; Z.* leg. hoc rat. — 7. quae ὑποθ. *Amb. 1.; Z.* hae ὑπ. — 10. thesis posse. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* posse th. — 14. confirmant. *Amb. 1.; Z.* confirment. — scripsit, et. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. inser.* libris. — 16. Adhuc. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Ad hoc. — 18. rerum controversiam. *Amb. 1. c. Codd. optt., certe* controversiam *dantibus; Z.* rem controversam.

Cap. VI. 11. primam partem. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* prima parte. — competere equitem. *Amb. 1.; Z. inser.* in. — 16. habes. *Amb. 1.; Z.* habet. — 21. fuit: cum — credere. *Sic Bamb. c. cett. Codd.; Z.* f., ut, cum — crederem. — 22. quive. *Amb. 1.; Z.* nec qui. — 23. ducta est. *Amb. 1.; Z.* ductae. — 26. quia. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* qui. — 29. sequeretur. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* sequetur. — 34. constet — non constet. *Amb. 1.; Z.* non constet — constet. — 46. ducuntur. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* dicuntur. — 49. rhetoricis. *Bamb. pr. m. c. Bern. Voss. 1. 3. om. verba intellectu difficillima:* etiam sic omne opus dividit in veritatem et petenda ac fugienda, quod est suasoriae et de eodem atque alio, partiendo tamen ad haec pervenit, *quae Z. recepit c. conjectura Buttmanni* etiamsi. — 49. quod dicit. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z.* quod. — 52. incidit. *de conj. Capperonnerii: Codd.* incidunt. — 61. Aristotelen. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Aristotelem. — 64. jam editos libros. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* suos libr. j. editos. — 66. has quinque. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.: Z. om.* has. — 75. quaestiones. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* et qu. — 76. mortem maerebat. *Amb. 1.; Z.* morte. — 77. Et similiter. *Amb. 1.; Z.* Ac sim. — 83. dicatur. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* dicitur. — 84. actiones sive translationes. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* actionis s. translationis. — non natura. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.: Z. om.* non. — 86. veluti. *Amb. 1.; Z.* velut. — 91. subjacent his et. *Amb. 1.; Z.* subjacentes. — 93. et duos. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — 94. crimina neget. *Amb. 1.; Z. inser.* vel omnia. — 96. parentium. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* parentum. — 99. et scripti. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — tunc natus. *Amb. 1.; Z.* tum n.

Cap. VII. 1. attulerint. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* attulerunt.

— 9. in quibusdam. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* in qu. — sint. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* sunt. — 11. promiserunt. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* promiserint. — 13. vero tum. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* v. cum. — 18. uti. *Amb. 1.; Z.* ut. — 19. adquisiere. *Amb. 1.: Z.* atque Iro *de vet. conj.* — Plisthenen. *Amb. 1.; Z.* Plisthenem. — 20. a familia. *Amb. 1.: Z.* e fam. — 25. ducetur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ducatur. — 27. erit et. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* erit etiam.

Cap. VIII. 5. Demosthenen. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Demosthenem. — Halonnesum. *Bamb. c. Turic.; Z.* Halonesum. — 6. ubique. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* utique. — 9. cum queritur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* conqueritur. — C. Sallustius. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Crispus Sall. — 15. jure. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* in re. — erit, si. *Amb. 1.; Z. inser.* ut. — 19. Deliberat. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* ut deliberat. — 26. et partes. *Amb. 1.; Z.* ut p. — 31. Sed neque. *Amb. 1.; Z. inser.* tamen. — 33. deliberabat. *Amb. 1.; Z.* deliberavit. — 38. cavendum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* cav. est. — 39. fecerint. *Bamb. c. omn. fere Codd.; Z.* fecerit. — 40. Namque. *Sic Turic. sec. m.; Bamb. c. cett. Codd.* nam quod; *Z.* Nam. — 42. praepositis. *Amb. 1.; Z.* propositis. — 46. reipublicae se. *Amb. 1.*; *Z.* se reip. — 51. ab re. *Amb. 1.; Z.* a re. — 54. exhortationem vitiorum. *Amb. 1.; Z.* hortationem amorum. — 55. ex utroque. *Amb. 1.; Z.* et ex utr. — 60. moderationem consilia. *Amb. 1.; Z. inser.* rationemque. — 62. affectione. *Codd. vett.; Z.* affectatione. — 68. apta. *Amb. 1.; Z.* aptata.

Cap. IX. 2. inventio, eloc. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* et. — 5. propositio ei. *Amb. 1.; Z. om.* ei. — 7. constituerit. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* constiterit. — 9. dicemus. *Amb. 1.; Z.* dicimus.

Cap. XI. 1. continens vel. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* id est *συνέχον*. — 9. potentissimam. *Amb. 1. c. Lassb. pr. m.; Z.* appositissimam. — 10. tractetur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* tractatur. — 14. Arrunti. *Bamb. c. Amb. 1.; Z.* Arunci. — Lusium. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* C. Lus. — 17. recessum. *Amb. 1.; Z.* et rec. — constituta et hic. *Amb. 1.; Z.* constituta, hic, *om.* et. — 19. brevius hi. *Amb. 1.; Z. om.* hi. — judicationem esse. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* idem. — 24. Neque. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Nec.

LIBER IV.

Prooemium. 6. sive. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* seu. — 7. in- ·tum laborem. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* mihi.

Cap. I. 3. possit. *Amb. 1.; Z.* prosit. — 8. imparatos. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.; Z.* et. — 10. praecipueque. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* praecipue. — 11. sed ne quod. *Sic Amb. 1.; Bamb. sec. m. aliique Codd. vett. inser.* ne *post* quod; *Z. om.* ne. — 13. Multo magis. *Amb. 1.; Z.* Multum agit. — ut in. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* ut. — 15. illa. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* illud. — 18. adversariis. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* adversario. — pravus hic. *Sic Ald.; Codd. om.* judicibus, *quod Z. uncis inclusum inser.; Amb. 1. Lassb.* parvus; *Bamb. c. cett.* parvis. — 24. exiget. *Amb. 1.; Z.* exigit. — 28. in exordiis. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. om.* in. — 31. pertinent. *Amb. 1.; Z.* pertinet. — 34. Vergilius. *Bamb. pr. m.; Z.* Virg. — 35. ejus. *Amb. 1.; Z.* istius. — 36. inniti. *Amb. 1.; Z.* niti. — 38. ergo est. *Amb. 1.; Z. om.* est. — levanda. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* elevanda. — 42. Eo. *Amb. 1.; Z.* Et eo. — quae esse. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* quae quia esse. — 43. sibi ipsi. *Amb. 1.; Z.* ipsi sibi. — 49. inde. *Amb. 1.; Z.* deinde. — 50. supra diximus. *Amb. 1.; Z. om.* supra. — cum his. *Turic. Lassb.; Z.* tum his. — 53. dubio — aliis. *Amb. 1.; Z.* d. ex aliis partibus sunt aut aliis. — 56. ullae. *Codd.; Z. de Conj. Regii* illa. — 61. portu. *Amb. 1.; Z.* portum. — 65. putent. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* putant. — 67. languere. *Amb. 1.; Z.* languescat.

Cap. II. 2. Haec. *Amb. 1.; Z.* Ea. — Lollius. *Amb. 1.* ollius; *Z.* Acilius. — 3. Chrysogoni. *Amb. 1.; Z.* Chrysogonus. — 5. corporis habitu. *Amb. 1.; Z.* hab. corp. — 7. et propositione. *Bamb. Amb. 1., uterque pr. m.; Z. inser.* cum. — 8. neque — neque. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* nec — nec. — de templo pecuniam. *Amb. 1.; Z.* pec. de t. — 10. atque. *Codd. omn.; Z. de conj. Spaldingii* atqui. — 14. et interdum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — 15. qui. *Amb. 1.; Z.* si quis. — 20. esse supervacuam. *Amb. 1.; Z.* superv. esse. — quid factum. *Amb. 1.; Z.* factum quid. — 26. transferendum. *Amb. 1.; Z.* transf. erit. — 32. nec liceat. *Bamb. c. Turic. pr. m. Goth.; Z.* ne l. — solum relinquant. *Amb. 1.; Z.* solam relinquunt. — 36. dicentur. *Amb. 1.; Z.* dicuntur. — 37. et vocif. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ac voc. — 45. ubicunque. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ubique. — 46. accipi solum. *Amb. 1.; Z.* sol. acc. — quia et. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. om.* et. — 47. Neque. *Amb. 1.; Z.* Neque enim. — 51. et cetera. *Bamb. c. Guelf.; Z.* etc. — 53. etiam ductus. *Obr. ac fort. Amb. 1.; Z.* et

duct. — 54. tamen etiam. *Obr. ac fort. Amb. 1.; Z.* etiam tamen. — 61. utilis, velut. *Bamb. sec. m.; Z. inser.* ut etiam. — 68. quaeretur. *Amb. 1.; Z.* quaeritur. — 70. nimium in. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. de conj. inser.* quantum. — Quid. *Codd. vett.; Amb. 1.* qui; *Z.* Sed quid. — est et nihil. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — 77. aliam mentem. *Amb. 1.; Bamb. pr. m. om.* mentem, *sec: expunxit* aliam; *Z. om.* aliam ment. — 80. esse eorum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* eorum esse. — 86. ita. *Sic Amb. 1.; Bamb. pr. m. om.* aliqua ita, *sec. superscr.* vel ita; *Z.* aliqua ita. — mentior. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z.* mentiar. — 87. palam — praecessisse *adjiciunt. et Bamb. sec. m. ac Lassb.* — 88. P. Clodius. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* Publius Cl. — 96. in omnibus. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.: Z. om.* in. — 98. invenit tum. *Sic de conj. Zumptii ex Amb. 1.* inventum; *Z. in ed. om.* tum. — 105. Sasiae. *Sic aut* Sosiae *codd.; Z.* Sassiae. — nonne. *Bamb. c. cett. Codd.; Z.* non. — 107. Staieni. *Sic optt. Codd.; Z.* Staleni. — 109. profectus. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* prof. est. — 110. ad suos. *Sic Bamb. c. cett. Codd.; Z.* et ad suos. — affectu. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — 121. interjectione. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — 124. a cervicibus. *Amb. 1.; Z. om.* a. — 128. Est quaedam. *Bamb. pr. m. c. Codd. optt.; Z. inser.* et. — quid factum sit. *Sic Ambr. 1.; Bamb. c. vett. Codd.* quod facti s.; *Z.* quid facti sit. — 130. Cluentius fuit. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z. inser.* Habitus.

Cap. III. 1. aut plaus. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* ac pl. — 5. vel quasi finis narrationis vel. *Bamb. c. Codd. vett. astipulante J. Victore; Z.* vel egressio quasi. — 6. velut erumpente. *Bamb. pr. m. astipulante J. Victore; Z.* spiritum rumpente. — 9. tuebimur. *Amb. 1.; Z.* inferemus. — 10. causa jam nota. *Sic Amb. 1.; Z.* jam c. — justum. *Sic optt. Codd.; idemque in Bamb. sec. m. suprascriptum fuisse ex rasura adhuc cernitur.* — 14. totum. *Sic Bamb. quoque sec. m.* — 15. minutio. *Sic Bamb. c. Lassb. astipul. J. Victore et Cassiodoro.* — 16. Et plurima. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* sed pl.

Cap. IV. 3. Nonnunquam vero valde utilis est. *Haec ex optt. Codd. scriptura astip. J. Victore eruuntur; Z.* Nunquam vero deest utiliter. — 4. quin. *Sic Bamb. quoque pr. m.* — quaestionem judici. *Sic. Bamb. sec. m. c. optt. fere Codd.; Z. om.* judici.

Cap. V. 1. simus. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* sumus.

— 2. praeterimus. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* praeterierimus. — 3. hoc tamen. *Sic ex scriptura optimorum Codd., cum* aut alio *ex nota alius lectionis seu manus, ut saepius fit, ortum videatur.* — 9. si illa. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* si ita. — 12. fuisse partes. *Amb. 1.; Z.* part. f. — 13. et illo. *Sic omnes libri; Z. ex sola Ald.* cum i. — 14. incerta. *Bamb. c. Codd. optt. Z.* incertae. — 18. agetur. *Bamb. sec. m. Amb. 1.; Z.* agitur. — 24. ut quae. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z.* utique. — 26. divisa autem. *Amb. 1.; Z. om.* autem.

LIBER V.

Prooemium. 1. pelli. *Amb. 1. c. optt. Codd.; Z.* depelli. — et voluptatem. *Sic Bamb. quoque pr. m.* — 4. huic. *Amb. 1.; Z. om.* — 5. sint. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* sunt.

Cap. II. 5. quantulacunque. *de conj. vet.; Codd.* quantulumcunque.

Cap. III. vulgantium. *Sic Julius Victor; Codd.* vulgarium.

Cap. V. 2. etiam ipsa saepe. *Sic Amb. 1. astipul. J. Victore; Z.* ipsa s. etiam.

Cap. VI. 3. negant. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* negarent.

Cap. VII. 8. Quomodo. *Sic Bamb. c. Codd. optt.; Z. de conj. Regii.* Id quomodo. — 11. inducuntur in laqueos. *Corr. Gernhard; Bamb. pr. m.* inducuntur in laqueo; *Codd. optt.* inducuntur in latus. — 13. multo magis. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* tum. — 14. perseverarint. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* perseveraverint. — reprehensio. *Sic, ut videtur, Amb. 1.; Bamb.* reprensio. — 16. ne omnia. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* ad. — 17. interr. est. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* est. — 27. pugnat, modestia mitigatur. *Sic Codd. optt. assentiente Bamb.; Z.* pugnassent—mitigantur. — 29. perducat. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* perducet. — 31. est saepius. *Bamb. c. Codd. vett.; Z. om.* est. — 32. dictis tantum. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* tantum dictis. — 34. sunt et. *Amb. 1.; Z. om.* et. — 35. si qui. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* si quis. — vocatur. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* vocantur. — esse eorum. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* eorum esse. — partes divinationis. *Sic Jul. Victor; Z. de conj.* partem divinationis; *Codd.* partis divinationem.

Cap. VIII. 1. quam ii. *Bamb. c. Amb. pr. m.; Z. om.* ii. — deleniti. *Bamb. c. Amb. 2.; Turic.* Delenti; *Z.* deliniti. — 2. in-

ducti super. *Bamb. c. Codd. omn.*; *Z.* super inducti. — 7. supra. *Amb. 1.*; *Z.* super.

Cap. IX. 3. duas primas. *Amb. 1.*; *Z.* pr. d. — necessaria sunt quaeque aliter. *Sic ex Codd. optt., quibus accedit fere Bamb.*; *Z. partim de conj.* nec. sunt alia quae non necessaria. Priora illa sunt, quae aliter. — 7. est fluctus. *Amb. 1.*; *Z.* esset fl. — 8. adjuta. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* adjuncta. — 11. Proinde. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* perinde. — 12. non sint. *Bamb. sec. m. astipul. optt. Codd.*; *Z. om.* sint. — 13. damnaverint. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* damnaverunt. — 14. aut fortasse. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.*; *Z.* ut f.

Cap. X. 1. uti. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* usuri. — non de eo. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* de eo non. — 5. est posita. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* posita est. — 7. epichirema. *Bamb. c. Codd. omn.*; *Z. de conj. vel.* enthymema. — 8. scilicet rationem — afferentem. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* ut sit ratio — afferens. — 9. illius. *de conj. Spald.*; *Codd. omn.* illi; *Z. de conj. Regii* illinc. — 10. Vergilius. *Bamb. c. Flor. pr. m.*; *Z.* Virgilius. — 11. aliud. *Bamb. c. cett. Codd. praeter Par. 1. 2.*; *Z.* aliquid. — 15. efficiat. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* plerumque effic. — 17. soleret. *de conj.*; *Bamb. c. Codd. omn.* solet; *Z. de conj. Regii* soleat. — 22. error est. *Amb. 1. c. optt. Codd.*; *Z.* err. et. — 23. ut dixi, sit. *Amb. 1.*; *Z.* sit, ut dixi. — 24. fluunt. *Bamb. pr. m. c. Codd. optt.*; *Z.* sunt. — 26. distantia. *Amb. 1.*; *Z. adj.* est. — 31. rationem. *Amb. 1. c. Codd. optt.*; *Z. adj.* plura. — 47. ante. *Amb. 1. c. aliis Codd.*; *Z.* antea. — 48. Hannibal. *Sic Bamb. sec. m. c. Guelf. aliisque, ut ap. Quint. ubique*; *Z.* Annibal; *erat igitur etiam* Hannibalem *emendandum.* — praecipueque. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* praecipue. — 52. nocte. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* noctu. — 54. Ita aut universam vim verbi complectamur. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* Id aut universum verbis complectimur. — 56. vel quod — non potest. *Sic Bamb.*; *Z.* nec quod — utique potest. — veniendum ad. *Amb. 1. c. Bamb. sec. m.*; *Z. inser.* est. — 57. praemoveantur. *Amb. 1. c. aliis Codd.*; *Z.* removeantur. — neque mortale est neque immortale. *Amb. 1. c. Flor. pr. m.*; *Z.* neque immortale est neque mortale. — 58. aut quidquid. *Amb. 1. c. Codd. vett.*; *Z.* aut quod. — calfacere. *Bamb. pr. m. c. Codd. postt.*; *Z.* calefacere. — 59. solvit — confirmat. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*;

Z. solvet — confirmabit. — 60. idem. *Sic Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. vet.* item. — 61. quadripede. *Bamb. pr. m. c. Amb. 1.; Z.* quadrupede. — 64. ducere ea. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ea ducere. — excandescere. *Verbum hoc num in quo cod. repertum sit, non constat.* — quamvis ita ex. *Codd.; Z.* ita quamvis ex. — 68. inimicus. *Bamb. c. Codd.; Z.* iniquus. — 69. telum e. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* ei. — 72. rei ratio. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ratio rei. — 74. bonum justitia est, *Amb. 1. c. aliis; Z.* est b. j. — insolubilium. *de conj. Regii, cf. 9, 3.; Codd.* inumerabilium; *Z.* immutabilium. — 76. duas quidam. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* quid. d. — Kalendis Jan. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* Cal. Januarii. *utroque loco.* — 81. fiunt, et. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. om.* et. — 82. robustus. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.; Z. adj.* est. — 84. Paridi. Si impar esses. *Sic fere Codd.; Z.* Pari, si imperasses. — 85. illud his. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* his illud. — faciunt. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* faciant. — 86. quae minora ex majoribus, majora ex minoribus. *Bamb. partim sec. m. c. Codd. optt.; Z.* maj. ex min., min. ex maj. — 89. administranda respub. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* est. — agenda si. *Sic levi emendatione Amb. 1.* agendas *dantis, astipul. Codd. optt.; Z.* si agenda. — 100. patiatur. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* patitur. — 101. Inde. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* unde. — 105. lata lex. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* lata. — 109. proposuerimus. *Amb. 1.; Z.* proposueris. — provideris. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* praevideris. — 111. Amphictionas. *Sic ubique fere in Codd.; Z.* Amphictyonas. — 112. proinde. *Bamb. c. aliis Codd.; Z.* perinde. — 116. reperire est. *Amb. 1.; Z. om.* est. — 118. quia. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* quod. — 121. nota sunt. *Bamb. sec. m.;* notant *Amb. 1.; Z.* nota. — 125. spectant. *Amb. 1.; Z.* spectent. — medios. *Amb. 1.; Z.* mediosque. — sequantur. *Sc.* argumenta; *Z. conj.* sequatur.

Cap. XI. 1. alterum. *Codd. vett. ac sine dubio Amb. 1. quoque; Z.* hoc alt. — illud. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* et ill. — 6. igitur est. *Amb. 1.; Z. om.* est. — sunt. *Amb. 1.; Z.* erunt. — 7. iisdem. *Amb. 1.; Z.* eisdem. — 9. Urbes violata propter matrimonia. *Amb. 1.; Z.* Pr. m. v. urb. — 10. Laudabilior. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* admirabilior. — 16. Ahala. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* aut — 18. in eadem. *Amb. 1.; Z.* eadem in. — sed sapientiss. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. inser.* etiam. — 21. allegorian.

Bamb. c. Amb. 1.; Z. allegoriam. — 23. solventibus qui. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* ii. — affert. *Bamb c. Codd. omn.; Z. de conj. Regii* fert. — me tandem. *Amb. 1. c. Flor.; Z.* tandem me. — 24. spinas. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* sentes. — 26. amicitiae. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; intellige* a forma et nave *nisi potius abjiciendа* pec et am.; *Z.* pudicitiae. — 27. Socratis. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* Socraticis. — 28. At cedo, inquit. *Sic de conj.; Amb. 1.* accedo inq.; *Bamb. sec. c. Codd. vett.* aecede sis quit. *aut similia; Z* Age sis, inquit. — 31. ut aquam frigidam. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z. om.* aquam. — 33. si qui — si qui. *Amb. 1. c. Codd. optt., quibus poster. loco accedit. Bamb.; Z.* si quis. — 34. ita decem. *de conj. Spald., Bamb. pr. m. c. Codd. cett.* et add. *vel* et d.; *Z.* sic d. — 36. Adhibebitur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* adhibetur. — 39. sapientium. *Bamb. c. Flor. aliisque Codd.; Z.* sapientum. — 40. Megarios. *Codd. fere* Megarius; *Z.* Megareos. — 42. Socraten. *Bamb.; Z.* Socratem.

Cap. XII. 1. Neque. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* Nec. — eis. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* his. — 5. sunt. *Turic. Flor. sec. m.; Z.* sint. — spectant. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. de conj.* spectantia. — 10. Quod dicis, inquit, te non fecisse. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* Quid igitur, inq. tu n. fecisses. — 13. cuique. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* cujusque. — habeant. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* habent. — 14. quod. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ut. — 15. injuriam. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* invidiam. — 16. pro teste amico. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* in potentes amicos. — 18. proprie. *Bamb. c. cett. Codd.; Z.* propria.

Cap. XIII. 1. Et hoc. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Et haec. — 3. Quamquam. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* Nam. — 8. id est. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. om.* — 10. dicat. *Amb. 1.; Z.* dicit. — 13. Urent. *Sic ex Bamb. legendum videtur, qui dat* urgent; *Codd. vett. plerumque* jungunt; *Z.* urgent. — 14. reus. *Amb. 1.; cett. Codd. vett. quoque dant* reum. — 19. communes locos habent. *Sic edd. vett.; Codd. fere* communis habet. — 22. nihil ad causam. *Amb. 1.; Z.* ad c. nih. — fecit. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* facit. — et haec. *Amb. 1.; Z.* sed h. — 23. In jure. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Id in j. — 24. omnia videndum. *Amb. 1. c. Codd. vett.; Z. inser.* tum. — 28. contradictione. *Sic de conj. Spald.; Codd. fere* contradictiones *vel* contradictionem. *Z.* contradictionibus. — 41. acuisse. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* tacuisse. — 45. rarum. *Bamb. c. Codd.*

optt; *Z.* raro. — 50. recte plenioribus. *Sic de Conj. Gernhard.*; *Codd. fere* plenaribus; *Z. om.* — plurimum. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z. om.* — 51. magnum. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* nimium. — 54. Si ista prima. *Sic Gernh. legendum censuit*; *Codd. optt. c. Bamb.* ista pr. *seu* isti pr.; *Z.* si pr. — vocandum. *Bamb. c. Codd. omn.*; *Z. de conj. Regii* evocandum. — 56. ornanda. *Amb. 1.*; *Z.* adornanda. — dicendum. *Bamb. c. cett. Codd.*; *Z.* docendum *de conj. Regii.* — jejuna tamen erunt et infirma. *de conj. nostra. Codd. optt.* pecunia t. er. et inf.; *Z.* t. er. inf. — implentur. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* impleantur. — 58. proinde. *Bamb. c. cett. Codd.*; *Z.* perinde. — 59. Haec accidunt his qui. *Amb. 1.*; *Z. om.* acc. h. q.

Cap. XIV. 4. cum in propositione dissimili vel contraria. *Amb. 1.*; *Z.* c. proposito diss. v. contrario. — 6. pluribus. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* plurimis. — habet. *Bamb. c. cett. Codd. et edd. ante Gryph.*; *Z.* habent. — exornatio et. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* et exorn. *de vet. conj.* — 12. et cetera. *Amb. 1. c. Codd. optt.*; *Bamb.* Cetera; *Z.* Ceterum. — 13. ut et. *de conj. nostra. Codd. fere* ut est; *Z.* Et. — rationem alii. *Bamb. c. omn. fere Codd.*; *Z.* alii rat. — 15. pertinet. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* pertinent. — 16. non es heres. *Amb. 1.*; *Bamb.* non h.; *Z.* h. n. es. — 17. interimque. *Codd. fere* interim quae; *Z. de conj. Regii* quoque. int. — 18. incipere fas est. *Amb. 1.*; *Z.* fas est inc. — 19. hac. *Sic ter Amb. 1. c. Codd. optt., bis et Bamb.*; *Z.* haec. — ratione et intentione. *Amb. 1. c. Codd. optt.*; *Z.* int. et rat. — 20. quaestio pro Milone. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* pro M. quaestio. — 22. Conclusio autem aut. *Sic Jul. Victor*; *Codd. fere* quod nescio autem; *Z. de Conj. Regii* Connexio aut. — efficitur. *Sic Amb. 1.*; *Bamb. c. Codd. vett.* afficitur; *Z.* conficitur. — afferret. *Amb. 1.*; *Z.* afferat. — repelli ut hostis. *Amb. 1. c. Bamb.*; *Z.* ut h. rep. — 25. quisquam. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* quisquam. — 28. illis. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* illi. — 30. similitudine *J. Victor solus*; *Z.* amplitudine. — 32. veneris. *De conj. Baden, Codd. fere* veris *vel* veri; *Z.* juris. — (non hoc solum pejus faciunt). *Amb. 1. c. Flor.*; *cett. Codd. vett. fere omn.* n. h. s. p. nos f.; *Z. partim de conj. vet.* nam h. s. p. nobis f. — 33. lato. *Bamb. c. cett. Codd. et edd. vett.*; *Z. de conj. Obrechti* laeto. — 34. his ornatum. *Bamb.*; *Z.* ornatum iis. — 35. ipsa mala. *Sic Amb. 1., cett. Codd. vett. fere* haec ipsa male; *Z.* h. male ipsa.

— 9. in quibusdam. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* in qu. — sint. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* sunt. — 11. promiserunt. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* promiserint. — 13. vero tum. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* v. cum. — 18. uti. *Amb. 1.; Z.* ut. — 19. adquisiere. *Amb. 1.; Z.* atque Iro *de vet. conj.* — Plisthenen. *Amb. 1.; Z.* Plisthenem. — 20. a familia. *Amb. 1.; Z.* e fam. — 25. ducetur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ducatur. — 27. erit et. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* erit etiam.

Cap. VIII. 5. Demosthenen. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Demosthenem. — Halonnesum. *Bamb. c. Turic.; Z.* Halonesum. — 6. ubique. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* utique. — 9. cum queritur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* conqueritur. — C. Sallustius. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Crispus Sall. — 15. jure. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* in re. — erit, si. *Amb. 1.; Z. inser.* ut. — 19. Deliberat. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* ut deliberat. — 26. et partes. *Amb. 1.; Z.* ut p. — 31. Sed neque. *Amb. 1.; Z. inser.* tamen. — 33. deliberabat. *Amb. 1.; Z.* deliberavit. — 38. cavendum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* cav. est. — 39. fecerint. *Bamb. c. omn. fere Codd.; Z.* fecerit. — 40. Namque. *Sic Turic. sec. m.; Bamb. c. cett. Codd.* nam quod; *Z.* Nam. — 42. praepositis. *Amb. 1.; Z.* propositis. — 46. reipublicae se. *Amb. 1.*; *Z.* se reip. — 51. ab re. *Amb. 1.; Z.* a re. — 54. exhortationem vitiorum. *Amb. 1.; Z.* hortationem amorum. — 55. ex utroque. *Amb. 1.; Z.* et ex utr. — 60. moderationem consilia. *Amb. 1.; Z. inser.* rationemque. — 62. affectione. *Codd. vett.; Z.* affectatione. — 68. apta. *Amb. 1.; Z.* aptata.

Cap. IX. 2. inventio, eloc. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* et. — 5. propositio ei. *Amb. 1.; Z. om.* ei. — 7. constituerit. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* constiterit. — 9. dicemus. *Amb. 1.; Z.* dicimus.

Cap. XI. 1. continens vel. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* id est *συνέχον*. — 9. potentissimam. *Amb. 1. c. Lassb. pr. m.; Z.* appositissimam. — 10. tractetur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* tractatur. — 14. Arrunti. *Bamb. c. Amb. 1.; Z.* Arunci. — Lusium. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* C. Lus. — 17. recessum. *Amb. 1.; Z.* et rec. — constituta et hic. *Amb. 1.; Z.* constituta, hic, *om.* et. — 19. brevius hi. *Amb. 1.; Z. om.* hi. — judicationem esse. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* idem. — 24. Neque. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Nec.

LIBER IV.

Prooemium. 6. sive. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* seu. — 7. infinitum laborem. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* mihi.

Cap. I. 3. possit. *Amb. 1.; Z.* prosit. — 8. imparatos. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.; Z.* et. — 10. praecipueque. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* praecipue. — 11. sed ne quod. *Sic Amb. 1.; Bamb. sec. m. aliique Codd. vett. inser.* ne *post* quod; *Z. om.* ne. — 13. Multo magis. *Amb. 1.; Z.* Multum agit. — ut in. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* ut. — 15. illa. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* illud. — 18. adversariis. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* adversario. — pravus hic. *Sic Ald.; Codd. om.* judicibus, *quod Z. uncis inclusum inser.; Amb. 1. Lassb.* parvus; *Bamb. c. cett.* parvis. — 24. exiget. *Amb. 1.; Z.* exigit. — 28. in exordiis. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. om.* in. — 31. pertinent. *Amb. 1.; Z.* pertinet. — 34. Vergilius. *Bamb. pr. m.; Z.* Virg. — 35. ejus. *Amb. 1.; Z.* istius. — 36. inniti. *Amb. 1.; Z.* niti. — 38. ergo est. *Amb. 1.; Z. om.* est. — levanda. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* elevanda. — 42. Eo. *Amb. 1.; Z.* Et eo. — quae esse. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* quae quia esse. — 43. sibi ipsi. *Amb. 1.; Z.* ipsi sibi. — 49. inde. *Amb. 1.; Z.* deinde. — 50. supra diximus. *Amb. 1.; Z. om.* supra. — cum his. *Turic. Lassb.; Z.* tum his. — 53. dubio — aliis. *Amb. 1.; Z.* d. ex aliis partibus sunt aut aliis. — 56. ullae. *Codd.; Z. de Conj. Regii* illa. — 61. portu. *Amb. 1.; Z.* portum. — 65. putent. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* putant. — 67. languere. *Amb. 1.; Z.* languescat.

Cap. II. 2. Haec. *Amb. 1.; Z.* Ea. — Lollius. *Amb. 1.* ollius; *Z.* Acilius. — 3. Chrysogoni. *Amb. 1.; Z.* Chrysogonus. — 5. corporis habitu. *Amb. 1.; Z.* hab. corp. — 7. et propositione. *Bamb. Amb. 1., uterque pr. m.; Z. inser.* cum. — 8. neque — neque. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* nec — nec. — de templo pecuniam. *Amb. 1.; Z.* pec. de t. — 10. atque. *Codd. omn.; Z. de conj. Spaldingii* atqui. — 14. et interdum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — 15. qui. *Amb. 1.; Z.* si quis. — 20. esse supervacuam. *Amb. 1.; Z.* superv. esse. — quid factum. *Amb. 1.; Z.* factum quid. — 26. transferendum. *Amb. 1.; Z.* transf. erit. — 32. nec liceat. *Bamb. c. Turic. pr. m. Goth.; Z.* ne l. — solum relinquant. *Amb. 1.; Z.* solam relinquunt. — 36. dicentur. *Amb. 1.; Z.* dicuntur. — 37. et vocif. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ac voc. — 45. ubicunque. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ubique. — 46. accipi solum. *Amb. 1.; Z.* sol. acc. — quia et. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. om.* et. — 47. Neque. *Amb. 1.; Z.* Neque enim. — 51. et cetera. *Bamb. c. Guelf.; Z.* etc. — 53. etiam ductus. *Obr. ac fort. Amb. 1.; Z.* et

duct. — 54. tamen etiam. *Obr. ac fort. Amb. 1.; Z.* etiam tamen. — 61. utilis, velut. *Bamb. sec. m.; Z. inser.* ut etiam. — 68. quaeretur. *Amb. 1.; Z.* quaeritur. — 70. nimium in. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. de conj. inser.* quantum. — Quid. *Codd. vett.; Amb. 1.* qui; *Z.* Sed quid. — est et nihil. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — 77. aliam mentem. *Amb. 1.; Bamb. pr. m. om.* mentem, *sec: expunxit* aliam; *Z. om.* aliam ment. — 80. esse eorum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* eorum esse. — 86. ita. *Sic Amb. 1.; Bamb. pr. m. om.* aliqua ita, *sec. superscr.* vel ita; *Z.* aliqua ita. — mentior. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z.* mentiar. — 87. palam — praecessisse *adjiciunt. et Bamb. sec. m. ac Lassb.* — 88. P. Clodius. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* Publius Cl. — 96. in omnibus. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.: Z. om.* in. — 98. invenit tum. *Sic de conj. Zumptii ex Amb. 1.* inventum; *Z. in ed. om.* tum. — 105. Sasiae. *Sic aut* Sosiae *codd.; Z.* Sassiae. — nonne. *Bamb. c. cett. Codd.; Z.* non. — 107. Staieni. *Sic optt. Codd.; Z.* Staleni. — 109. profectus. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* prof. est. — 110. ad suos. *Sic Bamb. c. cett. Codd.; Z.* et ad suos. — affectu. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — 121. interjectione. *Sic etiam Bamb. sec. m.* — 124. a cervicibus. *Amb. 1.; Z. om.* a. — 128. Est quaedam. *Bamb. pr. m. c. Codd. optt.; Z. inser.* et. — quid factum sit. *Sic Ambr. 1.; Bamb. c. vett. Codd.* quod facti s.; *Z.* quid facti sit. — 130. Cluentius fuit. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z. inser.* Habitus.

Cap. III. 1. aut plaus. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* ac pl. — 5. vel quasi finis narrationis vel. *Bamb. c. Codd. vett. astipulante J. Victore; Z.* vel egressio quasi. — 6. velut erumpente. *Bamb. pr. m. astipulante J. Victore; Z.* spiritum rumpente. — 9. tuebimur. *Amb. 1.; Z.* inferemus. — 10. causa jam nota. *Sic Amb. 1.; Z.* jam c. — justum. *Sic optt. Codd.; idemque in Bamb. sec. m. suprascriptum fuisse ex rasura adhuc cernitur.* — 14. totum. *Sic Bamb. quoque sec. m.* — 15. minutio. *Sic Bamb. c. Lassb. astipul. J. Victore et Cassiodoro.* — 16. Et plurima. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* sed pl.

Cap. IV. 3. Nonnunquam vero valde utilis est. *Haec ex optt. Codd. scriptura astip. J. Victore eruuntur; Z.* Nunquam vero deest utiliter. — 4. quin. *Sic Bamb. quoque pr. m.* — quaestionem judici. *Sic. Bamb. sec. m. c. optt. fere Codd.; Z. om.* judici.

Cap. V. 1. simus. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* sumus.

— 2. praeterimus. *Bamb. c. optt. Codd.; Z.* praeterierimus. — 3. hoc tamen. *Sic ex scriptura optimorum Codd., cum* aut alio *ex nota alius lectionis seu manus, ut saepius fit, ortum videatur.* — 9. si illa. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* si ita. — 12. fuisse partes. *Amb. 1.; Z.* part. f. — 13. et illo. *Sic omnes libri; Z. ex sola Ald.* cum i. — 14. incerta. *Bamb. c. Codd. optt. Z.* incertae. — 18. agetur. *Bamb. sec. m. Amb. 1.; Z.* agitur. — 24. ut quae. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z.* utique. — 26. divisa autem. *Amb. 1.; Z. om.* autem.

LIBER V.

Prooemium. 1. pelli. *Amb. 1. c. optt. Codd.; Z.* depelli. — et voluptatem. *Sic Bamb. quoque pr. m.* — 4. huic. *Amb. 1.; Z. om.* — 5. sint. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* sunt.

Cap. II. 5. quantulacunque. *de conj. vet.; Codd.* quantulumcunque.

Cap. III. vulgantium. *Sic Julius Victor; Codd.* vulgarium.

Cap. V. 2. etiam ipsa saepe. *Sic Amb. 1. astipul. J. Victore; Z.* ipsa s. etiam.

Cap. VI. 3. negant. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* negarent.

Cap. VII. 8. Quomodo. *Sic Bamb. c. Codd. optt.; Z. de conj. Regii.* Id quomodo. — 11. inducuntur in laqueos. *Corr. Gernhard; Bamb. pr. m.* inducuntur in laqueo; *Codd. optt.* inducuntur in latus. — 13. multo magis. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* tum. — 14. perseverarint. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* perseveraverint. — reprehensio. *Sic, ut videtur, Amb. 1.; Bamb.* reprensio. — 16. ne omnia. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* ad. — 17. interr. est. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* est. — 27. pugnat, modestia mitigatur. *Sic Codd. optt. assentiente Bamb.; Z.* pugnassent — mitigantur. — 29. perducat. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* perducet. — 31. est saepius. *Bamb. c. Codd. vett.; Z. om.* est. — 32. dictis tantum. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* tantum dictis. — 34. sunt et. *Amb. 1.; Z. om.* et. — 35. si qui. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* si quis. — vocatur. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* vocantur. — esse eorum. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* eorum esse. — partes divinationis. *Sic Jul. Victor; Z. de conj.* partem divinationis; *Codd.* partis divinationem.

Cap. VIII. 1. quam ii. *Bamb. c. Amb. pr. m.; Z. om.* ii. — deleniti. *Bamb. c. Amb. 2.; Turic.* Delenti; *Z.* deliniti. — 2. in-

ducti super. *Bamb. c. Codd. omn.*; *Z.* super inducti. — 7. supra. *Amb. 1.; Z.* super.

Cap. IX. 3. duas primas. *Amb. 1.; Z.* pr. d. — necessaria sunt quaeque aliter. *Sic ex Codd. optt., quibus accedit fere Bamb.; Z. partim de conj.* nec. sunt alia quae non necessaria. Priora illa sunt, quae aliter. — 7. est fluctus. *Amb. 1.; Z.* esset fl. — 8. adjuta. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* adjuncta. — 11. Proinde. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* perinde. — 12. non sint. *Bamb. sec. m. astipul. optt. Codd.; Z. om.* sint. — 13. damnaverint. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* damnaverunt. — 14. aut fortasse. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* ut f.

Cap. X. 1. uti. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* usuri. — non de eo. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* de eo non. — 5. est posita. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* posita est. — 7. epichirema. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. vet.* enthymema. — 8. scilicet rationem — afferentem. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ut sit ratio — afferens. — 9. illius. *de conj. Spald.; Codd. omn.* illi; *Z. de conj. Regii* illinc. — 10. Vergilius. *Bamb. c. Flor. pr. m.*; *Z.* Virgilius. — 11. aliud. *Bamb. c. cett. Codd. praeter Par. 1. 2.; Z.* aliquid. — 15. efficiat. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* plerumque effic. — 17. soleret. *de conj.; Bamb. c. Codd. omn.* solet; *Z. de conj. Regii* soleat. — 22. error est. *Amb. 1. c. optt. Codd.; Z.* err. et. — 23. ut dixi, sit. *Amb. 1.; Z.* sit, ut dixi. — 24. fluunt. *Bamb. pr. m. c. Codd. optt.*; *Z.* sunt. — 26. distantia. *Amb. 1.*; *Z. adj.* est. — 31. rationem. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z. adj.* plura. — 47. ante. *Amb. 1. c. aliis Codd.; Z.* antea. — 48. Hannibal. *Sic Bamb. sec. m. c. Guelf. aliisque, ut ap. Quint. ubique; Z.* Annibal; *erat igitur etiam* Hannibalem *emendandum.* — praecipueque. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* praecipue. — 52. nocte. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* noctu. — 54. Ita aut universam vim verbi complectamur. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* Id aut universum verbis complectimur. — 56. vel quod — non potest. *Sic Bamb.; Z.* nec quod — utique potest. — veniendum ad. *Amb. 1. c. Bamb. sec. m.; Z. inser.* est. — 57. praemoveantur. *Amb. 1. c. aliis Codd.; Z.* removeantur. — neque mortale est neque immortale. *Amb. 1. c. Flor. pr. m.; Z.* neque immortale est neque mortale. — 58. aut quidquid. *Amb. 1. c. Codd. vett.; Z.* aut quod. — calfacere. *Bamb. pr. m. c. Codd. postt.; Z.* calefacere. — 59. solvit — confirmat. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.;*

Z. solvet — confirmabit. — 60. idem. *Sic Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. vel.* item. — 61. quadripede. *Bamb. pr. m. c. Amb. 1.; Z.* quadrupede. — 64. ducere ea. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ea ducere. — excandescere. *Verbum hoc num in quo cod. repertum sit, non constat.* — quamvis ita ex. *Codd.; Z.* ita quamvis ex. — 68. inimicus. *Bamb. c. Codd.; Z.* iniquus. — 69. telum e. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* ei. — 72. rei ratio. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ratio rei. — 74. bonum justitia est, *Amb. 1. c. aliis: Z.* est b. j. — insolubilium. *de conj. Regii, cf. 9, 3.; Codd.* inumerabilium; *Z.* immutabilium. — 76. duas quidam. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* quid. d. — Kalendis Jan. *Bamb. c. Codd. vett.*; *Z.* Cal. Januarii. *utroque loco.* — 81. fiunt, et. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.*; *Z. om.* et. — 82. robustus. *Bamb. sec. m. c. Amb. 1.; Z. adj.* est. — 84. Paridi. Si impar esses. *Sic fere Codd.; Z.* Pari, si imperasses. — 85. illud his. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* his illud. — faciunt. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* faciant. — 86. quae minora ex majoribus, majora ex minoribus. *Bamb. partim sec. m. c. Codd. optt.; Z.* maj. ex min., min. ex maj. — 89. administranda respub. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* est. — agenda si. *Sic levi emendatione Amb. 1.* agendas *dantis, astipul. Codd. optt.; Z.* si agenda. — 100. patiatur. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* patitur. — 101. Inde. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* unde. — 105. lata lex. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* lata. — 109. proposuerimus. *Amb. 1.; Z.* proposueris. — provideris. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* praevideris. — 111. Amphictionas. *Sic ubique fere in Codd.; Z.* Amphictyonas. — 112. proinde. *Bamb. c. aliis Codd.; Z.* perinde. — 116. reperire est. *Amb. 1.; Z. om.* est. — 118. quia. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* quod. — 121. nota sunt. *Bamb. sec. m.;* notant *Amb. 1.; Z.* nota. — 125. spectant. *Amb. 1.; Z.* spectent. — medios. *Amb. 1.; Z.* mediosque. — sequantur. *Sc.* argumenta; *Z. conj.* sequatur.

Cap. XI. 1. alterum. *Codd. vett. ac sine dubio Amb. 1. quoque; Z.* hoc alt. — illud. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* et ill. — 6. igitur est. *Amb. 1.; Z. om.* est. — sunt. *Amb. 1.; Z.* erunt. — 7. iisdem. *Amb. 1.; Z.* eisdem. — 9. Urbes violata propter matrimonia. *Amb. 1.; Z.* Pr. m. v. urb. — 10. Laudabilior. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* admirabilior. — 16. Ahala. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* aut — 18. in eadem. *Amb. 1.; Z.* eadem in. — sed sapientiss. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. inser.* etiam. — 21. allegorian.

Bamb. c. Amb. 1.; Z. allegoriam. — **23.** solventibus qui. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. inser.* ii. — affert. *Bamb c. Codd. omn.; Z. de conj. Regii* fert. — me tandem. *Amb. 1. c. Flor.; Z.* tandem me. — **24.** spinas. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* sentes. — **26.** amicitiae. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; intellige* a forma et nave *nisi potius abjicienda* pec et am.; *Z.* pudicitiae. — **27.** Socratis. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* Socraticis. — **28.** At cedo, inquit. *Sic de conj.; Amb. 1.* accedo inq.; *Bamb. sec. c. Codd. vett.* aecede sis quit. *aut similia; Z* Age sis, inquit. — **31.** ut aquam frigidam. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z. om.* aquam. — **33.** si qui — si qui. *Amb. 1. c. Codd. optt., quibus poster. loco accedit. Bamb.; Z.* si quis. — **34.** ita decem. *de conj. Spald., Bamb. pr. m. c. Codd. cett.* et add. *vel* et d.; *Z.* sic d. — **36.** Adhibebitur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* adhibetur. — **39.** sapientium. *Bamb. c. Flor. aliisque Codd.; Z.* sapientum. — **40.** Megarios. *Codd. fere* Megarius; *Z.* Megareos. — **42.** Socraten. *Bamb.; Z.* Socratem.

Cap. XII. **1.** Neque. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* Nec. — eis. *Bamb. sec. m. c. optt. Codd.; Z.* his. — **5.** sunt. *Turic. Flor. sec. m.; Z.* sint. — spectant. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. de conj.* spectantia. — **10.** Quod dicis, inquit, te non fecisse. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* Quid igitur, inq. tu n. fecisses. — **13.** cuique. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* cujusque. — habeant. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* habent. — **14.** quod. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ut. — **15.** injuriam. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* invidiam. — **16.** pro teste amico. *Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* in potentes amicos. — **18.** proprie. *Bamb. c. cett. Codd.; Z.* propria.

Cap. XIII. **1.** Et hoc. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Et haec. — **3.** Quamquam. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* Nam. — **8.** id est. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. om.* — **10.** dicat. *Amb. 1.; Z.* dicit. — **13.** Urent. *Sic ex Bamb. legendum videtur, qui dat* urgent; *Codd. vett. plerumque* jungunt; *Z.* urgent. — **14.** reus. *Amb. 1.; cett. Codd. vett. quoque dant* reum. — **19.** communes locos habent. *Sic edd. vett.; Codd. fere* communis habet. — **22.** nihil ad causam. *Amb. 1.; Z.* ad c. nih. — fecit. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* facit. — et haec. *Amb. 1.; Z.* sed h. — **23.** In jure. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Id in j. — **24.** omnia videndum. *Amb. 1. c. Codd. vett.; Z. insertum.* — **28.** contradictione. *Sic de conj. Spald.; Codd. fere* contradictiones *vel* contradictionem. *Z.* contradictionibus. — **41.** acuisse. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* tacuisse. — **45.** rarum. *Bamb. c. Codd.*

optt; *Z.* raro. — 50. recte plenioribus. *Sic de Conj. Gernhard.*; *Codd. fere* plenaribus; *Z. om.* — plurimum. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z. om.* — 51. magnum. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* nimium. — 54. Si ista prima. *Sic Gernh. legendum censuit*; *Codd. optt. c. Bamb.* ista pr. *seu* isti pr.; *Z.* si pr. — vocandum. *Bamb. c. Codd. omn.*; *Z. de conj. Regii* evocandum. — 56. ornanda. *Amb. 1.*; *Z.* adornanda. — dicendum. *Bamb. c. cett. Codd.*; *Z.* docendum *de conj. Regii.* — jejuna tamen erunt et infirma. *de conj. nostra. Codd. optt.* pecunia t. er. et inf.; *Z.* t. er. inf. — implentur. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* impleantur. — 58. proinde. *Bamb. c. cett. Codd.*; *Z.* perinde. — 59. Haec accidunt his qui. *Amb. 1.*; *Z. om.* acc. h. q.

Cap. XIV. 4. eum in propositione dissimili vel contraria. *Amb. 1.*; *Z.* c. proposito diss. v. contrario. — 6. pluribus. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* plurimis. — habet. *Bamb. c. cett. Codd. et edd. ante Gryph.*; *Z.* habent. — exornatio et. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* et exorn. *de vet. conj.* — 12. et cetera. *Amb. 1. c. Codd. optt.*; *Bamb.* Cetera; *Z.* Ceterum. — 13. ut et. *de conj. nostra. Codd. fere* ut est; *Z.* Et. — rationem alii. *Bamb. c. omn. fere Codd.*; *Z.* alii rat. — 15. pertinet. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* pertinent. — 16. non es heres. *Amb. 1.*; *Bamb.* non h.; *Z.* h. n. es. — 17. interimque. *Codd. fere* interim quae; *Z. de conj. Regii* quoque. int. — 18. incipere fas est. *Amb. 1.*; *Z.* fas est inc. — 19. hac. *Sic ter Amb. 1. c. Codd. optt.*, *bis et Bamb.*; *Z.* haec. — ratione et intentione. *Amb. 1. c. Codd. optt.*; *Z.* int. et rat. — 20. quaestio pro Milone. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* pro M. quaestio. — 22. Conclusio autem aut. *Sic Jul. Victor*; *Codd. fere* quod nescio autem; *Z. de Conj. Regii* Connexio aut. — efficitur. *Sic Amb. 1.*; *Bamb. c. Codd. vett.* afficitur; *Z.* conficitur. — afferret. *Amb. 1.*; *Z.* afferat. — repelli ut hostis. *Amb. 1. c. Bamb.*; *Z.* ut h. rep. — 25. quisquam. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* quisquam. — 28. illis. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* illi. — 30. similitudine *J. Victor solus*; *Z.* amplitudine. — 32. veneris. *De conj. Baden, Codd. fere* veris *vel* veri; *Z.* juris. — (non hoc solum pejus faciunt). *Amb. 1. c. Flor.*; *cett. Codd. vett. fere omn.* n. h. s. p. nos f.; *Z. partim de conj. vet.* nam h. s. p. nobis f. — 33. lato. *Bamb. c. cett. Codd. et edd. vett.*; *Z. de conj. Obrechti* laeto. — 34. his ornatum. *Bamb.*; *Z.* ornatum iis. — 35. ipsa mala. *Sic Amb. 1., cett. Codd. vett. fere* haec ipsa male; *Z.* h. male ipsa.

LIBER VI.

Prooemium. 3. repugnantibus. *Amb. 1.; Z.* reprobantibus. — 4. me alius. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* est. — matre eorundem. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* eorundem matre. — 13. honorum prius. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de vet. emend.* patris. — spes acutissimae. *De conj. Gernhardi; Codd. pr. m.* acutis, *sec.* acutae; *Z. de vet. conj.* spe Atticae. — tantum poenas. *Aposiopesis. Sic Bamb. c. cett. Codd.; Z. de vet. conj.* tantum ad poenas amisi. — 16. cura alienas. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de vet. conj. inser.* ad.

Cap. I. 4. Reliquit hanc. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* vero. — merito. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* et m. — 5. occasiones. *Idem, quod correxerat Regius, Bamb.* — 6. possint. *Amb. 1.; Z.* possunt. — 9. aliis hic atque ille. *Sic de conj. Stechow. Codd. optt. fere* aliis sic aut ille; *Z. de vet. correctione* rarius hic ille. — 11. ponat ante oculos. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ante oc. pon. — 18. solicitudinem. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. Regii* solitudo — 20. ea praedicta. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de vet. conj. inser.* quae. — 23. non flecti. *Amb. 1. c. Flor.; Z.* fl. non. — petentur. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. Gesneri* petetur. — iis — iis. *Bamb. c. optt. Codd.; Z. bis* ex iis. — 24. o te. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* o me *de vet. emend.* — 26. quales — fingimus. *Sic hunc locum levi emendatione ad exemplar optt. Codicum restitui; hi fere praebent*, quales lit. dicit. (*vel* decet) patr. nudae tantum r. m. aut c. ipsos l. f. *etc.; Z.* q. l. decent vel p. Mutae t. r. m. si aut c. ipsis loquimur aut c. ipsas l. f. — deflentis. *Amb. 1. c. Bamb.; Z.* deflentes. — 27. Frustra. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* O frustra. — meas. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* meae. — 30. verberata. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* ac verb. — 32. tabula supra Jovem. *Sic fere Codd. omn., nisi quod* tabulam; *Z. de vet. conj.* in tabula sipariove. — 33. conjux. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* conjunx. — 38. risum moventes. *Amb. 1.; Z. inser.* etiam. — 40. cadaveri erat. *Sic levi emend.; Codd. fere* caducaveri; *Z. de conj. vel.* cadaveri, *om.* erat. — 43. quidem. *Sic de conj. Codd. omn.* quidni; *Z. de conj. Regii* inquit. — 47. Itaque nec illum. *Bamb. c. vett. edd.; Amb. 1.* ita nec i.; *codd. vett. rell. fere* Ita nec quia i. — 48. agendum. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de vet. conj.* agentem. — 49. ejusmodi. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* hujusmodi. — qui contra. *Bamb. c. Codd. optt. et edd. vett.; Z. inser.* et. — 51. sint. *Bamb.*

. *Codd. optt.; Z.* sunt. — Nam et. *Bamb. c. Amb. 1.; Z. adj.* his. — 52. tota. *Sic Amb. 1. sec. m.; Codd. optt. fere* toto; *Z.* tuta. — lud. Plodite. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* clauduntur. Plaudite. — 3. erit affectus. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* aff. erit.

Cap. II. 1. causarum — praecipue. *Bamb. sec. m.; cett. 'odd. optt. om.* sit; *Z.* causarum sit summa, praecipueque. — . flendum irascendum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* et. — 3. do- ıinetur. *Codd. omn.; Z. de conj. Regii* dominatur. — 7. sint. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* sunt. — 9. perlationem. *Sic Codd. omn.; ertinet ad vim, qua causam, sicuti legem, tanquam perferimus; '. de conj. Regii* perturbationem. — 12. nam quae πάθος conci- avit. *Bamb. c. Codd. optt., nisi quod dant* namque; *Z.* namque π. :oncitat. — 13. perluceant. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* pelluceant. — 14. convicium. *Abjeci* alieni, *ut signum variae lectionis, Codd. ıic admodum variantibus.* — 15. his non. *Bamb. pr. m. c. Codd. ıptt.; Z.* non his. — fuit virtus simulationis. *Sic fere Bamb. c. 'odd. optt.; Z.* sunt virtutis simulatio. — 18. ἦθος videretur. *Bamb. c. Codd. vett.; Z. c. Amb. 1. inser.* non. — 25. eruere. *de :onj. Burmanni; Bamb. sec. m.* uere; *Turic. pr. m. c. Amb. 1. ac 'ort. Bamb. pr. m.* mere; *Z.* mihi. — et penitus. *Amb. 1.; Z. om.* :t. — 30. An vero. *Sp. de conj.; Codd.* Nihil v. *vel* nil vero.

Cap. III. 1. maxime. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* maximi. — i. ex ind. *Bamb. c. edd. vett.; Z.* est ind. — 9. invitus. *Bamb. c. 'odd. optt.; Z.* invitis. — 13. cum quis aliquid. *Sic de vet. conj.; 'odd.* in eo *aut* in eum quis aliquid; *Z.* quid aliquis. — 16. dicta. *Sic fere ad Codd. vett. auctoritatem;* dictae *modo pro* dicta *dantium; '.* quae dicta. — 19. ille — aspersus. *Intellige* sal. — 20. mol- ius. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* molles. — Deliciis *accipe pro Da- ivo commodi.* — 28. quod — quod. *Amb. 1., cui accedit altero oco Bamb.; Z.* quia — quia. — 38. Rarum est. *Amb. 1. c. Bamb.; '. inser.* autem. — Etiam ostendam. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Jam ›st. *de conj. Regii.* — qualem. *Sic Amb. 1.; cett. Codd.* talem; *Z. le conj. Regii* tandem. — 43. dictorum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ʼerborum. — 44. emancupare. *Amb. 1.; Z.* emancipare; *cett. Codd. 'ere* emancuparet. — 58. Julium. *Amb. 1. c. Bamb.; Z.* Junium. — 69. timere quasi. *Sic de conj.;* Codd. tamquam; *Z. de vet. emend.* lubitare tanquam. — 73. Fabia Dolabellae. *Sic Bamb. c. Amb. 1., pr. m. dante* Fabia Dolabella; *Z.* Fabiae Dolabellae. — dicente.

de conj.; Z. dicenti. — hoc illam. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* h. jam. — 76. quod. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* quo. — 79. ter civica. *Amb. 1.; idem latet in Bamb. Tur.* teravica; *Z.* te civ. — 82. fere est. *Amb. 1. Bamb.; Z.* est f. — 88. hercule. *Bamb. c. Codd. recc.; Z.* hercle. — 94. ridiculum. *Amb. 1.; Z. adj.* est. — 95. et veniret. *de conj.; Z. om.* et. — 96. Lartium. *Amb. 1.* lertium, *Bamb. c. Codd. vett.* arcium; *Z.* Marcium. — intervasit. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ratc evasit. — 97. habitus. *Bamb.; Z. om.* habitus. — 98. eruditum est. *Amb. 1.; Z. om.* est. — 99. stultissimi. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* stultis simili. — 102. infirmarem. *Bamb. c. Codd. optt., intellige:* si plura adjicerem; *Z.* infirma sed. — 104. consistat. *de conj.; Bamb. c. cett. Codd. et editt. fere* sicut ista; *Z. de vet. conj.* constat. — 107. reddens. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. Regii* redolens. — 109. cum dixerit. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. Regii* cum ita dixit. — 110. urbana. *Abjeci* esse, *Codd. dantibus* exerio *ex sequenti* dixerim *ortum.*

Cap. IV. 1. prospectum. *Sic Bamb. quoque.* — 2. ex int. *Amb. 1.; Z.* aut int. — depuls. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* aut dep. — dicantur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* dicuntur. — 4. actiones — explicant. *Sic Amb. 1. sec. m.; Bamb. c. plerisque Codd.* actionis — explicant; *Z.* actionis — explicat. — 8. fatue modo accedendum. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj.* fatui m. accredendum. — 9. aperte, quae rixemur. *Sic Bamb. c. Codd. optt., sed locus nondum est sanatus; Z. de conj.* aperta q. rixentur. — 10. in ipsos. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* in. — recipit. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. Regii* reperit. — 11. improbitatem retundendo — appellando frequentius. *Sic Amb. 1., optt. Codd. fere accedentibus; Z.* improbitas retundenda — appellandi frequentes. — 14. est inop. — aut incursioni ex insidiis factae. *Codd. optt. fere* est inop. — aut incisio ex insid. f.; *Z.* et inop. — aut ex insidiis incursioni fiat. — potuerit. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* potuerat. — 20. judex si fieri potest. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* si f. p. jud.

Cap. V. 2. obscurum. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* obscurumque. — 4. cujus. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. de conj. Regii* cui. — 9. quod judicii corrupti. *Bamb.* quodic corr., *Turic.* quo dicit corr., *Amb. 1. om.* judicii; *Z.* quod corrupti judicii.

M. FABIUS QUINTILIANUS
TRYPHONI
SUO
SALUTEM.

Efflagitasti cotidiano convicio, ut libros, quos ad Marcellum meum de Institutione oratoria scripseram, iam emittere inciperem. Nam ipse eos nondum opinabar satis maturuisse, quibus componendis, ut scis, paulo plus quam biennium tot alioqui negotiis districtus impendi; quod tempus non tam stilo quam inquisitioni instituti operis prope infiniti et legendis auctoribus, qui sunt innumerabiles, datum est. Usus deinde Horatii consilio, qui in arte poëtica 2
suadet, ne praecipitetur editio *nonumque prematur in annum*, dabam iis otium, ut, refrigerato inventionis amore, diligentius repetitos tanquam lector perpenderem. Sed si 3
tantopere efflagitantur quam tu affirmas, permittamus vela ventis et oram solventibus bene precemur. Multum autem in tua quoque fide ac diligentia positum est, ut in manus hominum quam emendatissimi veniant.

M. FABII QUINTILIANI
INSTITUTIONIS ORATORIAE
AD
VICTORIUM MARCELLUM
LIBRI XII.

LIBER I.

Libro primo haec continentur: Prooemium. Quemadmodum prima elementa tradenda sint. Utilius domi an in scholis erudiantur. Qua ratione in parvis ingenia dignoscantur et qua tractanda sint. De grammatice. De officio grammatici. An oratori futuro necessaria sit plurium artium scientia. De musice. De geometria. De prima pronuntiationis et gestus institutione. An plura eodem tempore doceri prima aetas possit.

PROOEMIUM.

Post impetratam studiis meis quietem, quae per viginti annos erudiendis iuvenibus impenderam, cum a me quidam familiariter postularent, ut aliquid de ratione dicendi componerem: diu sum equidem reluctatus, quod auctores utriusque linguae clarissimos non ignorabam multa, quae ad hoc opus pertinerent, diligentissime scripta posteris reliquisse.
2 Sed qua ego ex causa faciliorem mihi veniam meae deprecationis arbitrabar fore, hac accendebantur illi magis, quod inter diversas opiniones priorum et quasdam etiam inter se contrarias difficilis esset electio; ut mihi si non inveniendi nova at certe iudicandi de veteribus iniungere laborem non
3 iniuste viderentur. Quamvis autem non tam me vinceret praestandi, quod exigebatur, fiducia quam negandi verecundia: latius se tamen aperiente materia plus quam imponebatur oneris sponte suscepi; simul ut pleniore obsequio demererer amantissimos mei, simul ne vulgarem viam in-
4 gressus alienis demum vestigiis insisterem. Nam ceteri fere,

qui artem orandi litteris tradiderunt, ita sunt exorsi, quasi perfectis omni alio genere doctrinae summam inde eloquentiae manum imponerent; sive contemnentes tanquam parva, quae prius discimus, studia; sive non ad suum pertinere officium opinati, quando divisae professionum vices essent; seu, quod proximum vero, nullam ingenii sperantes gratiam circa res etiamsi necessarias procul tamen ab ostentatione positas; ut operum fastigia spectantur, latent fundamenta. Ego, cum 5
existimem nihil arti oratoriae alienum, sine quo fieri non posse oratorem fatendum est, nec ad ullius rei summam nisi praecedentibus initiis perveniri: ad minora illa sed, quae si negligas, non sit maioribus locus, demittere me non recusabo; nec aliter, quam si mihi tradatur educandus orator, studia eius formare ab infantia incipiam. Quod opus, Marcelle Victori, tibi dicamus, quem, cum amicissimum 6
nobis tum eximio litterarum amore flagrantem, non propter haec modo (quanquam sint magna) dignissimum hoc mutuae inter nos caritatis pignore iudicabamus; sed quod erudiendo Getae tuo, cuius prima aetas manifestum iam ingenii lumen ostendit, non inutiles fore libri videbantur, quos ab ipsis discendi velut incunabulis, per omnes, quae modo aliquid oratori futuro conferant, artes ad summam eius operis perducere destinabamus; atque eo magis, quod duo iam sub 7
nomine meo libri ferebantur artis rhetoricae neque editi a me neque in hoc comparati. Namque alterum, sermone per biduum habito, pueri, quibus id praestabatur, exceperant; alterum pluribus sane diebus, quantum notando consequi potuerant, interceptum, boni iuvenes sed nimium amantes mei, temerario editionis honore vulgaverant. Quare in his quoque 8
libris erunt eadem aliqua, multa mutata, plurima adiecta, omnia vero compositiora et, quam nos poterimus, elaborata.

Oratorem autem instituimus illum perfectum, qui esse 9
nisi vir bonus non potest; ideoque non dicendi modo eximiam in eo facultatem sed omnes animi virtutes exigimus. Neque enim hoc concesserim, rationem rectae honestaeque 10
vitae (ut quidam putaverunt) ad philosophos relegandam; cum vir ille vere civilis et publicarum privatarumque rerum administrationi accommodatus, qui regere consiliis urbes,

fundare legibus, emendare iudiciis possit, non alius sit pro-
11 fecto quam orator. Quare, tametsi me fateor usurum qui-
busdam, quae philosophorum libris continentur, tamen ea
iure vereque contenderim esse operis nostri proprieque ad
12 artem oratoriam pertinere. An, si frequentissime de iustitia,
fortitudine, temperantia ceterisque similibus disserendum
est, adeo ut vix ulla possit causa reperiri, in quam non ali-
qua ex his incidat quaestio, eaque omnia inventione atque
elocutione sunt explicanda: dubitabitur, ubicunque vis in-
genii et copia dicendi postulatur, ibi partes oratoris esse
13 praecipuas? Fueruntque haec, ut Cicero apertissime colli-
git, quemadmodum iuncta natura sic officio quoque copulata,
ut iidem sapientes atque eloquentes haberentur. Scidit deinde
se studium, atque inertia factum est, ut artes esse plures
viderentur. Nam ut primum lingua esse coepit in quaestu
institutumque eloquentiae bonis male uti: curam morum, qui
14 diserti habebantur, reliquerunt. Ea vero destituta infirmio-
ribus ingeniis velut praedae fuit. Inde quidam, contempto
bene dicendi labore, ad formandos animos statuendasque
vitae leges regressi partem quidem potiorem, si dividi pos-
set, retinuerunt; nomen tamen sibi insolentissimum arroga-
verunt, ut soli sapientiae studiosi vocarentur, quod neque
summi imperatores neque in consiliis rerum maximarum ac
totius administratione rei publicae clarissime versati sibi un-
quam vindicare sunt ausi. Facere enim optima quam pro-
15 mittere maluerunt. Ac veterum quidem sapientiae professo-
rum multos et honesta praecepisse et, ut praeceperint, etiam
vixisse, facile concesserim; nostris vero temporibus sub
hoc nomine maxima in plerisque vitia latuerunt. Non enim
virtute ac studiis, ut haberentur philosophi, laborabant, sed
vultum et tristitiam et dissentientem a ceteris habitum pes-
16 simis moribus praetendebant. Haec autem, quae velut pro-
pria philosophiae asseruntur, passim tractamus omnes. Quis
enim non de iusto, aequo ac bono, modo non et vir pes-
simus, loquitur? quis non etiam rusticorum aliqua de causis
naturalibus quaerit? nam verborum proprietas ac differentia
omnibus, qui sermonem curae habent, debet esse com-
17 munis. Sed ea et sciet optime et eloquetur orator; qui si

fuisset aliquando perfectus, non a philosophorum scholis
virtutis praecepta peterentur. Nunc necesse est ad eos ali-
quando auctores recurrere, qui desertam, ut dixi, partem
oratoriae artis, meliorem praesertim, occupaverunt, et velut
nostrum reposcere; non ut nos illorum utamur inventis, sed
ut illos alienis usos esse doceamus. Sit igitur orator vir 18
talis, qualis vere sapiens appellari possit; nec moribus modo
perfectus (nam id mea quidem opinione, quanquam sunt
qui dissentiant, satis non est) sed etiam scientia et omni
facultate dicendi. Qualis fortasse nemo adhuc fuerit, sed 19
non ideo minus nobis ad summa tendendum est; quod fece-
runt plerique veterum, qui, etsi nondum quemquam sapien-
tem repertum putabant, praecepta tamen sapientiae tradi-
derunt. Nam est certe aliquid consummata eloquentia, neque 20
ad eam pervenire natura humani ingenii prohibet. Quod si
non contingat, altius tamen ibunt, qui ad summa nitentur,
quam qui, praesumpta desperatione quo velint evadendi,
protinus circa ima substiterint.

Quo magis impetranda erit venia, si ne minora quidem 21
illa, verum operi, quod instituimus, necessaria praeteribo.
Nam liber primus ea, quae sunt ante officium rhetoris, con-
tinebit. Secundo prima apud rhetorem elementa et quae de
ipsa rhetorices substantia quaeruntur tractabimus. Quinque 22
deinceps inventioni, nam huic et dispositio subiungitur, quat-
tuor elocutioni, in cuius partem memoria ac pronuntiatio
veniunt, dabuntur. Unus accedet, in quo nobis orator ipse
informandus est, ut, qui mores eius, quae in suscipiendis,
discendis, agendis causis ratio, quod eloquentiae genus,
quis agendi debeat esse finis, quae post finem studia, quan-
tum nostra valebit infirmitas, disseramus. His omnibus ad- 23
miscebitur, ut quisque locus postulabit, docendi ratio, quae
non eorum modo scientia, quibus solis quidam nomen artis
dederunt, studiosos instruat et (ut sic dixerim) ius ipsum
rhetorices interpretetur, sed alere facundiam, vires augere
eloquentiae possit. Nam plerumque nudae illae artes nimia 24
subtilitatis affectatione frangunt atque concidunt quidquid est
in oratione generosius, et omnem sucum ingenii bibunt et
ossa detegunt, quae ut esse et astringi nervis suis debent,

25 sic corpore operienda sunt. Ideoque nos non particulam illam, sicut plerique, sed quidquid utile ad instituendum oratorem putabamus, in hos duodecim libros contulimus breviter omnia demonstraturi. Nam si quantum de quaque re
26 dici potest persequamur, finis operis non reperietur. Illud tamen in primis testandum est, nihil praecepta atque artes valere nisi adiuvante natura. Quapropter ei, cui deerit ingenium, non magis haec scripta sint quam de agrorum cultu
27 sterilibus terris. Sunt et alia ingenita quaedam adiumenta, vox, latus patiens laboris, valetudo, constantia, decor; quae si modica obtigerunt, possunt ratione ampliari, sed nonnunquam ita desunt, ut bona etiam ingenii studiique corrumpant; sicut et haec ipsa sine doctore perito, studio pertinaci, scribendi, legendi, dicendi multa et continua exercitatione per se nihil prosunt.

QUEMADMODUM PRIMA ELEMENTA TRADENDA SINT.

I. Igitur nato filio pater spem de illo primum quam optimam capiat, ita diligentior a principiis fiet. Falsa enim est querela, paucissimis hominibus vim percipiendi, quae tradantur, esse concessam, plerosque vero laborem ac tempora tarditate ingenii perdere. Nam contra plures reperias et faciles in excogitando et ad discendum promptos. Quippe id est homini naturale; ac sicut aves ad volatum, equi ad cursum, ad saevitiam ferae gignuntur: ita nobis propria est mentis agitatio atque sollertia, unde origo animi coelestis
2 creditur. Hebetes vero et indociles non magis secundum naturam homines eduntur quam prodigiosa corpora et monstris insignia, sed hi pauci admodum. Fuerit argumentum, quod in pueris elucet spes plurimorum, quae cum emoritur aetate, manifestum est, non naturam defecisse sed curam.
3 Praestat tamen ingenio alius alium. Concedo; sed plus efficiet aut minus; nemo reperitur, qui sit studio nihil consecutus. Hoc qui perviderit, protinus ut erit parens factus acrem quam maxime curam spei futuri oratoris impendat.

4 Ante omnia ne sit vitiosus sermo nutricibus, quas si fieri posset sapientes Chrysippus optavit, certe quantum res pateretur optimas eligi voluit. Et morum quidem in his haud

dubie prior ratio est, recte tamen etiam loquantur. Has pri- 5
mum audiet puer, harum verba effingere imitando conabitur.
Et natura tenacissimi sumus eorum, quae rudibus annis per-
cepimus; ut sapor, quo nova imbuas, durat, nec lanarum
colores, quibus simplex ille candor mutatus est, elui pos-
sunt. Et haec ipsa magis pertinaciter haerent, quo deteriora
sunt. Nam bona facile mutantur in peius; numquando in
bonum verteris vitia? Non assuescat ergo, ne dum infans
quidem est, sermoni, qui dediscendus sit.

In parentibus vero quam plurimum esse eruditionis opta- 6
verim. Nec de patribus tantum loquor. Nam Gracchorum
eloquentiae multum contulisse accepimus Corneliam matrem,
cuius doctissimus sermo in posteros quoque est epistolis
traditus; et Laelia C. filia reddidisse in loquendo paternam
elegantiam dicitur, et Hortensiae Q. filiae oratio apud Trium-
viros habita legitur non tantum in sexus honorem. Nec 7
tamen ii, quibus discere ipsis non contigit, minorem curam
docendi liberos habeant; sed sint propter hoc ipsum ad
cetera magis diligentes.

De pueris, inter quos educabitur ille huic spei desti-
natus, idem quod de nutricibus dictum sit.

De paedagogis hoc amplius, ut aut sint eruditi plane, 8
quam primam esse curam velim, aut se non esse eruditos
sciant. Nihil est peius iis, qui paulum aliquid ultra primas
litteras progressi falsam sibi scientiae persuasionem indue-
runt. Nam et cedere praecipiendi partibus indignantur et
velut iure quodam potestatis, quo fere hoc hominum genus
intumescit, imperiosi atque interim saevientes stultitiam suam
perdocent. Nec minus error eorum nocet moribus; siquidem 9
Leonides Alexandri paedagogus, ut a Babylonio Diogene tra-
ditur, quibusdam eum vitiis imbuit, quae robustum quoque et
iam maximum regem ab illa institutione puerili sunt persecuta.

Si cui multa videor exigere, cogitet oratorem institui, 10
rem arduam, etiam cum ei formando nihil defuerit; prae-
terea plura ac difficiliora superesse. Nam et studio perpetuo
et praestantissimis praeceptoribus et plurimis disciplinis opus
est. Quapropter praecipienda sunt optima; quae si quis 11
gravabitur, non rationi defuerint sed homini.

Si tamen non continget, quales maxime velim nutrices, pueros, paedagogos habere: at unus certe sit assiduus loquendi non imperitus, qui, si qua erunt ab his praesente alumno dicta vitiose, corrigat protinus nec insidere illi sinat; dum tamen intelligatur, id, quod prius dixi, bonum esse, hoc remedium.

12 A sermone Graeco puerum incipere malo, quia Latinum, qui pluribus in usu est, vel nobis nolentibus perbibet; simul quia disciplinis quoque Graecis prius instituendus est,
13 unde et nostrae fluxerunt. Non tamen hoc adeo superstitiose fieri velim, ut diu tantum Graece loquatur aut discat, sicut plerisque moris est. Hoc enim accidunt et oris plurima vitia in peregrinum sonum corrupti et sermonis; cui cum Graecae figurae assidua consuetudine haeserunt, in diversa quoque
14 loquendi ratione pertinacissime durant. Non longe itaque Latina subsequi debent et cito pariter ire. Ita fiet, ut, cum aequali cura linguam utramque tueri coeperimus, neutra alteri officiat.

15 Quidam litteris instituendos, qui minores septem annis essent, non putaverunt, quod illa primum aetas et intellectum disciplinarum capere et laborem pati posset. In qua sententia Hesiodum esse plurimi tradunt, qui ante grammaticum Aristophanen fuerunt; nam is primus ὑποθήκας, in quo libro scriptum hoc invenitur, negavit esse huius poëtae.
16 Sed alii quoque auctores, inter quos Eratosthenes, idem praeceperunt. Melius autem, qui nullum tempus vacare cura volunt, ut Chrysippus. Nam is, quamvis nutricibus triennium dederit, tamen ab illis quoque iam formandam quam
17 optimis institutis mentem infantium iudicat. Cur autem non pertineat ad litteras aetas, quae ad mores iam pertinet? Neque ignoro, toto illo, de quo loquor, tempore vix tantum effici, quantum conferre unus postea possit annus; sed tamen mihi, qui dissenserunt, videntur non tam discentibus
18 in hac parte quam docentibus pepercisse. Quid melius alioqui facient, ex quo loqui poterunt? Faciant enim aliquid necesse est. Aut cur hoc, quantulumcunque est, usque ad septem annos lucrum fastidiamus? Nam certe quamlibet parvum sit, quod contulerit aetas prior, maiora tamen aliqua

discet puer ipso illo anno, quo minora didicisset. Hoc per 19
singulos annos prorogatum in summam proficit; et quantum
in infantia praesumptum est temporis, adolescentiae acqui-
ritur. Idem etiam de sequentibus annis praeceptum sit: ne,
quod cuique discendum est, sero discere incipiat. Non ergo
perdamus primum statim tempus, atque eo minus, quod
initia litterarum sola memoria constant, quae non modo iam
est in parvis sed tum etiam tenacissima est. Nec sum adeo 20
aetatum imprudens, ut instandum protinus teneris acerbe
putem exigendamque plane operam. Nam id in primis cavere
oportebit, ne studia, qui amare nondum potest, oderit et
amaritudinem semel perceptam etiam ultra rudes annos re-
formidet. Lusus hic sit: et rogetur et laudetur et nunquam
non fecisse se gaudeat, aliquando ipso nolente doceatur
alius, cui invideat; contendat interim et saepius vincere se
putet et praemiis etiam, quae capit illa aetas, evocetur.

Parva docemus oratorem instituendum professi, sed est 21
sua etiam studiis infantia; et ut corporum mox fortissimorum
educatio a lacte cunisque initium ducit: ita futurus eloquen-
tissimus edidit aliquando vagitum et loqui primum incerta
voce temptavit et haesit circa formas litterarum. Nec si
quid discere satis non est, ideo nec necesse est. Quodsi 22
nemo reprehendit patrem, qui haec non negligenda in suo
filio putet: cur improbetur, si quis ea, quae domi suae
recte faceret, in publicum promit? Atque eo magis, quod
minora etiam facilius minores percipiunt; et ut corpora ad
quosdam membrorum flexus formari nisi tenera non possunt:
sic animos quoque ad pleraque duriores robur ipsum facit.
An Philippus Macedonum rex Alexandro filio suo prima lit- 23
terarum elementa tradi ab Aristotele, summo eius aetatis
philosopho, voluisset, aut ille suscepisset hoc officium, si
non studiorum initia et a perfectissimo quoque optime tra-
ctari et pertinere ad summam credidisset? Fingamus igitur 24
Alexandrum dari nobis impositum gremio, dignum tanta cura
infantem (quanquam suus cuique dignus est): pudeatne me
in ipsis statim elementis etiam brevia docendi monstrare
compendia?

Neque enim mihi illud saltem placet, quod fieri in plu-

de gremio et discere serio incipiat. Hoc igitur potissimum loco tractanda quaestio est, utilius sit domi atque intra privatos parietes studentem continere an frequentiae scholarum et velut publicis praece-
2 ptoribus tradere. Quod quidem cum iis, a quibus clarissimarum civitatum mores sunt instituti, tum eminentissimis auctoribus video placuisse. Non est tamen dissimulandnm, esse nonnullos, qui ab hoc prope publico more privata quadam persuasione dissentiant. Hi duas praecipue rationes sequi videntur: unam, quod moribus magis consulant fugiendo turbam hominum eius aetatis, quae sit ad vitia maxime prona, unde causas turpium factorum saepe extitisse utinam falso iactaretur; alteram, quod, quisquis futurus est ille praeceptor, liberalius tempora sua impensurus uni vide-
3 tur, quam si eadem in plures partiatur. Prior causa prorsus gravis. Nam si studiis quidem scholas prodesse moribus autem nocere constaret: potior mihi ratio vivendi honeste quam vel optime dicendi videretur. Sed mea quidem sententia iuncta ista atque indiscreta sunt. Neque enim esse oratorem nisi bonum virum iudico, et fieri etiamsi potest nolo. De hac re igitur prius.

4 Corrumpi mores in scholis putant; nam et corrumpuntur interim, sed domi quoque, et sunt multa eius rei exempla tam laesae hercule quam conservatae sanctissime utrobique opinionis. Natura cuiusque totum curaque distat. Da mentem ad peiora facilem, da negligentiam formandi custodiendique in aetata prima pudoris: non minorem flagitiis occasionem secreta praebuerint. Nam et potest turpis esse domesticus ille praeceptor, nec tutior inter servos malos quam
5 ingenuos parum modestos conversatio est. At si bona ipsius indoles, si non caeca ac sopita parentum socordia est: et praeceptorem eligere sanctissimum quemque (cuius rei praecipua prudentibus cura est) et disciplinam, quae maxime severa fuerit, licet, et nihilominus amicum gravem virum aut fidelem libertum lateri filii sui adiungere, cuius assiduus comitatus etiam illos meliores faciat, qui timebuntur.

6 Facile erat huius metus remedium. Utinam liberorum nostrorum mores non ipsi perderemus. Infantiam statim de-

liciis solvimus. Mollis illa educatio, quam indulgentiam vocamus, nervos omnes mentis et corporis frangit. Quid non adultus concupiscet, qui in purpuris repit? Nondum prima verba exprimit, iam coquum intelligit, iam conchylium poscit. Ante palatum eorum quam mores instituimus. In 7
lecticis crescunt; si terram attigerint, e manibus utrinque sustinentium pendent. Gaudemus, si quid licentius dixerint. Verba ne Alexandrinis quidem permittenda deliciis risu et osculo excipimus. Nec mirum; nos docuimus, ex nobis audiunt. Nostras amicas, nostros concubinos vident, omne 8
convivium obscenis canticis strepit, pudenda dictu spectantur. Fit ex his consuetudo deinde natura. Discunt haec miseri, antequam sciant vitia esse; inde soluti ac fluentes non accipiunt ex scholis mala ista sed in scholas afferunt.

Verum in studiis magis vacabit unus uni. Ante omnia 9
nihil prohibet esse illum nescio quem unum etiam cum eo, qui in scholis eruditur. Sed etiamsi iungi utrumque non posset, lumen tamen illud conventus honestissimi tenebris ac solitudini praetulissem. Nam optimus quisque praeceptor frequentia gaudet ac maiore se theatro dignum putat, at fere 10
minores ex conscientia suae infirmitatis haerere singulis et officio fungi quodammodo paedagogorum non indignantur. Sed praestet alicui vel gratia vel pecunia vel amicitia, ut 11
doctissimum atque incomparabilem magistrum domi habeat: num tamen ille totum in uno diem consumpturus est? aut potest esse ulla tam perpetua discentis intentio, quae non ut visus oculorum obtutu continuo fatigetur? cum praesertim multo plus secreti temporis studia desiderent. Neque enim 12
scribenti, ediscenti, cogitanti praeceptor assistit, quorum aliquid agentibus cuiuscunque interventus impedimento est. Lectio quoque non omnis nec semper praeeunte vel interpretante eget. Quando enim tot auctorum notitia contingeret? Modicum ergo tempus est, quo in totum diem velut opus ordinetur. Ideoque per plures ire possunt etiam quae 13
singulis tradenda sunt. Pleraque vero hanc condicionem habent, ut eadem voce ad omnes simul perferantur. Taceo de partitionibus et declamationibus rhetorum, quibus certe quantuscunque numerus abhibeatur, tamen unusquisque to-

14 tum feret. Non enim vox illa praeceptoris ut coena minus
pluribus sufficit, sed ut sol universis idem lucis calorisque
largitur. Grammaticus quoque si de loquendi ratione dis-
serat, si quaestiones explicet, historias exponat, poëmata
15 enarret: tot illa discent quot audient. At enim emendationi
praelectionique numerus obstat. Sit incommodum, (nam
quid fere undique placet?) mox illud comparabimus com-
modis. Nec ego tamen eo mitti puerum volo, ubi negligatur.
Sed neque praeceptor bonus maiore se turba, quam ut susti-
nere eam possit, oneraverit; et in primis habenda cura est,
ut is omni modo fiat nobis familiariter amicus, nec officium
16 in docendo spectet sed affectum. Ita nunquam erimus in
turba. Nec sane quisquam litteris saltem leviter imbutus
eum, in quo studium ingeniumque perspexerit, non in suam
quoque gloriam peculiariter fovebit. Sed ut fugiendae sint
magnae scholae (cui ne ipsi quidem rei assentior, si ad ali-
quem merito concurritur,): non tamen hoc eo valet, ut fu-
giendae sint omnino scholae. Aliud est enim vitare eas,
aliud eligere.

17 Et si refutavimus quae contra dicuntur, iam explicemus,
18 quid ipsi sequamur. Ante omnia futurus orator, cui in
maxima celebritate et in media rei publicae luce vivendum
est, assuescat iam a tenero non reformidare homines neque
solitaria et velut umbratica vita pallescere. Excitanda mens
et attollenda semper est, quae in huiusmodi secretis aut
languescit et quendam velut in opaco situm ducit, aut contra
tumescit inani persuasione; necesse est enim nimium tribuat
19 sibi, qui se nemini comparat. Deinde cum proferenda sunt
studia, caligat in sole et omnia nova offendit, ut qui solus
20 didicerit quod inter multos faciendum est. Mitto amicitias,
quae ad senectutem usque firmissime durant religiosa qua-
dam necessitudine imbutae. Neque enim est sanctius sacris
iisdem quam studiis initiari. Sensum ipsum, qui communis
dicitur, ubi discet, cum se a congressu, qui non hominibus
solum sed mutis quoque animalibus naturalis est, segregarit?
21 Adde quod domi ea sola discere potest, quae ipsi praeci-
pientur, in schola etiam quae aliis. Audiet multa cotidie
probari multa corrigi; proderit alicuius obiurgata desidia,

proderit laudata industria, excitabitur laude aemulatio, turpe 22
ducet cedere pari, pulchrum superasse maiores. Accendunt
omnia haec animos, et licet ipsa vitium sit ambitio, frequen-
ter tamen causa virtutum est. Non inutilem scio servatum 23
esse a praeceptoribus meis morem, qui, cum pueros in
classes distribuerent, ordinem dicendi secundum vires in-
genii dabant; et ita superiore loco quisque declamabat, ut
praecedere profectu videbatur. Huius rei iudicia praebe- 24
bantur; ea nobis ingens palmae contentio, ducere vero
classem multo pulcherrimum. Nec de hoc semel decretum
erat; tricesimus dies reddebat victo certaminis potestatem.
Ita nec superior successu curam remittebat et dolor victum
ad depellendam ignominiam concitabat. Id nobis acriores ad 25
studia dicendi faces subdidisse quam exhortationem docen-
tium, paedagogorum custodiam, vota parentum, quantum
animi mei coniectura colligere possum, contenderim. Sed 26
sicut firmiores in litteris profectus alit aemulatio: ita inci-
pientibus atque adhuc teneris condiscipulorum quam prae-
ceptoris iucundior, hoc ipso quod facilior, imitatio est.
Vix enim se prima elementa ad spem tollere effingendae,
quam summam putant, eloquentiae audebunt; proxima am-
plectentur magis, ut vites arboribus applicitae inferiores
prius apprehendendo ramos in cacumina evadunt. Quod 27
adeo verum est, ut ipsius etiam magistri, si tamen ambi-
tiosis utilia praeferet, hoc opus sit, cum adhuc rudia tracta-
bit ingenia, non statim onerare infirmitatem discentium sed
temperare vires suas et ad intellectum audientis descendere.
Nam ut vascula oris angusti superfusam humoris copiam re- 28
spuunt, sensim autem influentibus vel etiam instillatis com-
plentur: sic animi puerorum quantum excipere possint viden-
dum est. Nam maiora intellectu velut parum apertos ad
percipiendum animos non subibunt. Utile igitur habere, quos 29
imitari primum mox vincere velit. Ita paulatim et superiorum
spes erit. His adiicio, praeceptores ipsos non idem mentis
ac spiritus in dicendo posse concipere singulis tantum prae-
sentibus quod illa celebritate audientium instinctos. Maxima 30
enim pars eloquentiae constat animo. Hunc affici, hunc con-
cipere imagines rerum et transformari quodammodo ad natu-

ram eorum, de quibus loquimur, necesse est. Is porro, quo generosior celsiorque est, hoc maioribus velut organis commovetur; ideoque et laude crescit et impetu augetur et ali-
31 quid magnum agere gaudet. Est quaedam tacita dedignatio, vim dicendi tantis comparatam laboribus ad unum auditorem demittere; pudet supra modum sermonis attolli. Et sane concipiat quis mente vel declamantis habitum vel orantis vocem, incessum, pronuntiationem illum denique animi et corporis motum, sudorem, ut alia praeteream, et fatigationem, audiente uno: nonne quiddam pati furori simile videatur? Non esset in rebus humanis eloquentia, si tantum cum singulis loqueremur.

QUA RATIONE IN PARVIS INGENIA DIGNOSCANTUR ET QUA TRACTANDA SINT.

III. Tradito sibi puero docendi peritus *ingenium eius imprimis naturamque perspiciat*. Ingenii signum in parvis praecipuum memoria est. Eius duplex virtus, facile percipere et fideliter continere. Proximum imitatio; nam id quoque est docilis naturae, sic tamen, ut ea quae discit effingat, non habitum forte et ingressum et si quid in
2 peius notabile est. Non dabit mihi spem bonae indolis, qui hoc imitandi studio petet, ut rideatur. Nam probus quoque in primis erit ille vere ingeniosus; alioqui non peius duxerim tardi esse ingenii quam mali. Probus autem ab illo segni et
3 iacente plurimum aberit. Hic meus quae tradentur non difficulter accipiet, quaedam etiam interrogabit, sequetur tamen magis quam praecurret. Illud ingeniorum velut praecox ge-
4 nus non temere unquam pervenit ad frugem. Hi sunt, qui parva facile faciunt et audacia provecti, quidquid illud possunt, statim ostendunt. Possunt autem id demum, quod in proximo est; verba continuant, haec vultu interrito, nulla tardati verecundia proferunt. Non multum praestant sed
5 cito. Non subest vera vis nec penitus immissis radicibus nititur; ut, quae summo solo sparsa sunt semina, celerius se effundunt, et imitatae spicas herbulae inanibus aristis ante messem flavescunt. Placent haec annis comparata; deinde stat profectus, admiratio decrescit.

Haec cum animadverterit, perspiciat deinceps, quonam 6
modo tractandus sit discentis animus. Sunt quidam, nisi institeris, remissi, quidam imperia indignantur, quosdam continet metus quosdam debilitat, alios continuatio extundit, in aliis plus impetus facit. Mihi ille detur puer, quem laus excitet, 7
quem gloria iuvet, qui victus fleat. Hic erit alendus ambitu, hunc mordebit obiurgatio, hunc honor excitabit, in hoc desidiam nunquam verebor.

Danda est tamen omnibus aliqua remissio; non solum 8
quia nulla res est, quae perferre possit continuum laborem, atque ea quoque, quae sensu et anima carent, ut servare vim suam possint, velut quiete alterna retenduntur; sed quod studium discendi voluntate, quae cogi non potest, constat. Itaque et virium plus afferunt ad discendum renovati 9
ac recentes et acriorem animum, qui fere necessitatibus repugnat. Nec me offenderit lusus in pueris; est et hoc signum 10
alacritatis; neque illum tristem semperque demissum sperare possim erectae circa studia mentis fore, cum in hoc quoque maxime naturali aetatibus illis impetu iaceat. Modus tamen 11
sit remissionibus, ne aut odium studiorum faciant negatae aut otii consuetudinem nimiae. Sunt etiam nonnulli acuendis puerorum ingeniis non inutiles lusus, cum positis invicem cuiuscunque generis quaestiunculis aemulantur. Mores quoque se inter ludendum simplicius detegunt; modo nulla vi- 12
deatur aetas tam infirma, quae non protinus, quid rectum pravumque sit, discat; tum vel maxime formanda, cum simulandi nescia est et praecipientibus facillime cedit. Frangas enim citius quam corrigas, quae in pravum induruerunt. Protinus ergo, ne quid cupide, ne quid improbe, ne quid 13
impotenter faciat, monendus est puer; habendumque in animo semper illud Virgilianum: *Adeo in teneris consuescere multum est.*

Caedi vero discipulos, quamlibet et receptum sit et Chrysippus non improbet, minime velim. Primum, quia deforme atque servile est et certe, quod convenit si aetatem 14
mutes, iniuria; deinde, quod, si cui tam est mens illiberalis, ut obiurgatione non corrigatur, is etiam ad plagas ut pessima quaeque mancipia durabitur; postremo, quod ne opus erit

quidem hac castigatione, si assiduus studiorum exactor asti-
15 terit. Nunc fere negligentia paedagogorum sic emendari vi-
detur, ut pueri non facere, quae recta sunt, cogantur sed,
cum non fecerint, puniantur. Denique cum parvulum ver-
beribus coegeris, quid iuveni facias, cui nec adhiberi potest
16 hic metus et maiora discenda sunt? Adde, quod multa vapu-
lantibus dictu deformia et mox verecundiae futura saepe do-
lore vel metu acciderunt, qui pudor frangit animum et abiicit
17 atque ipsius lucis fugam et taedium dictat. Iam si minor in
deligendis custodum vel praeceptorum moribus fuit cura,
pudet dicere, in quae probra nefandi homines isto caedendi
iure abutantur, quam det aliis quoque nonnunquam occasio-
nem hic miserorum metus. Non morabor in parte hac; ni-
mium est quod intelligitur. Quare hoc dixisse satis est; in
aetatem infirmam et iniuriae obnoxiam nemini debet nimium
18 licere. Nunc quibus instituendus sit artibus, qui sic forma-
bitur, ut fieri possit orator, et quae in quaque aetate in-
choanda, dicere ingrediar.

DE GRAMMATICE.

IV. Primus in eo, qui scribendi legendique adeptus
erit facultatem, grammaticis est locus. Nec refert, de
Graeco an de Latino loquar, quanquam Graecum esse prio-
2 rem placet. Utrique eadem via est. Haec igitur professio,
cum brevissime in duas partes dividatur, recte loquendi
scientiam et poetarum enarrationem, plus habet in
3 recessu quam fronte promittat. Nam et scribendi ratio
coniuncta cum loquendo est, et enarrationem praecedit
emendata lectio, et mixtum his omnibus iudicium est;
quo quidem ita severe sunt usi veteres grammatici, ut non
versus modo censoria quadam virgula notare et libros, qui
falso viderentur inscripti, tanquam subditos summovere fa-
milia permiserint sibi, sed auctores alios in ordinem redege-
4 rint alios omnino exemerint numero. Nec poetas legisse satis
est; excutiendum omne scriptorum genus non propter histo-
rias modo sed verba, quae frequenter ius ab auctoribus su-
munt. Tum neque citra musicen grammatice potest esse
perfecta, cum ei de metris rhythmisque dicendum sit, nec, si

rationem siderum ignoret, poetas intelligat, qui (ut alia omittam) totiens ortu occasuque signorum in declarandis temporibus utuntur; nec ignara philosophiae, cum propter plurimos in omnibus fere carminibus locos ex intima naturalium quaestionum subtilitate repetitos, tum vel propter Empedoclen in Graecis, Varronem ac Lucretium in Latinis, qui praecepta sapientiae versibus tradiderunt. Eloquentia quoque non me- 5
diocri est opus, ut de unaquaque earum, quas demonstravimus, rerum dicat proprie et copiose. Quo minus sunt ferendi, qui hanc artem ut tenuem atque ieiunam cavillantur, quae nisi oratoris futuri fundamenta fideliter iecit, quidquid superstruxeris, corruet; necessaria pueris, iucunda senibus, dulcis secretorum comes et quae vel sola in omni studiorum genere plus habeat operis quam ostentationis.

Ne quis igitur tanquam parva fastidiat grammatices ele- 6
menta, non quia magnae sit operae consonantes a vocalibus discernere ipsasque eas in semivocalium numerum mutarumque partiri, sed quia interiora velut sacri huius adeuntibus apparebit multa rerum subtilitas, quae non modo acuere ingenia puerilia sed exercere altissimam quoque eruditionem ac scientiam possit. An cuiuslibet auris est exigere littera- 7
rum sonos? non hercule magis quam nervorum. Aut grammatici saltem omnes in hanc descendent rerum tenuitatem, desintne aliquae nobis necessariae litterarum, non cum Graeca scribimus (tum enim ab iisdem duas mutuamur) sed propriae, in Latinis, ut in his *seruus* et *uulgus* Aeolicum digammon 8
desideratur, ut medius est quidam U et I litterae sonus; non enim sic *optimum* dicimus ut *opimum*, et in *here* neque E plane neque I auditur; an rursus aliae redundent, praeter il- 9
lam aspirationis, (quae si necessaria est, etiam contrariam sibi poscit) et K, quae et ipsa quorundam nominum nota est, et Q, cuius similis effectu specieque, nisi quod paulum a nostris obliquatur, Koppa apud Graecos nunc tantum in numero manet, et nostrarum ultima, qua tam carere potuimus quam ψ non quaerimus? Atque etiam in ipsis vocalibus grammatici 10
est videre, an aliquas pro consonantibus usus acceperit, quia *iam* sicut *tam* scribitur et *quos* ut *cos*. At quae ut vocales *
iunguntur aut unam longam faciunt, ut veteres scripserunt

qui geminatione earum velut apice utebantur, aut duas; nisi
quis putat etiam ex tribus vocalibus syllabam fieri, si non
11 aliquae officio consonantium fungantur. Quaeret hoc etiam,
quomodo duabus demum vocalibus in se ipsas coeundi natura
sit, cum consonantium nulla nisi alteram frangat. Atqui lit-
tera I sibi insidit, *coniicit* enim est ab illo *iacit*, et U, quo-
modo nunc scribitur *uulgus* et *seruus*. Sciat etiam Ciceroni
placuisse *aiio Maiiam*que geminata I scribere; quod si est,
12 etiam iungetur ut consonans. Quare discat puer, quid in
litteris proprium, quid commune, quae cum quibus cognatio;
nec miretur, cur ex *scamno* fiat *scabillum* aut a *pinna* (quod
est acutum) securis utrinque habens aciem *bipennis;* ne illo-
rum sequatur errorem, qui, quia a pinnis duabus hoc esse
nomen existimant, *pinnas* avium dici volunt.
13 Neque has modo noverit mutationes, quas afferunt de-
clinatio aut praepositio, ut *secat secuit*, *cadit excidit*, *cae-
dit excidit*, *calcat exculcat*, et sic a *lavando lotus* et inde
rursus *illotus* et mille alia; sed quae rectis quoque casibus
aetate transierunt. Nam ut *Valesii* et *Fusii* in *Valerios Fu-
rios*que venerunt: ita *arbos*, *labos*, *vapos* etiam et *clamos*
14 aetatis fuerunt. Atque ipsa S littera ab his nominibus exclusa
in quibusdam ipsa alteri successit, nam *mertare* atque *pul-
tare* dicebant, quin *fordeum foedos*que pro aspiratione velut
simili littera utentes; nam contra Graeci aspirare solent, ut
pro Fundanio Cicero testem, qui primam eius litteram dicere
15 non possit, irridet. Sed B quoque in locum aliarum dedimus
aliquando, unde *Burrus* et *Bruges* et *Belena*. Nec non
eadem fecit ex *duello bellum*, unde *Duellios* quidam dicere
16 *Bellios* ausi. Quid *stlocum stlites*que? Quid D litterae cum
T quaedam cognatio? Quare minus mirum, si in vetustis
operibus urbis nostrae et celebribus templis legantur *Alexan-
ter* et *Cassantra*. Quid O atque U permutatae invicem, ut
Hecoba et *notrix Culcidis* et *Pulixena* scriberentur, ac, ne
in Graecis id tantum notetur, *dederont* ac *probaveront*? Sic
Ὀδυσσεὺς, quem Οὐδυσσέα fecerant Aeoles, ad *Ulixen* de-
17 ductus est. Quid? non E quoque I loco fuit? *Menerva* et
leber et *magester* et *Diiove victore* non *Diiovi*? Sed mihi
locum signare satis est, non enim doceo sed admoneo doctu-

ros. Inde in syllabas cura transibit, de quibus in orthographia pauca annotabo.

Tum videbit, ad quem hoc pertinet, quot et quae partes orationis; quanquam de numero parum convenit.
Veteres enim, quorum fuerunt Aristoteles quoque atque 18
Theodectes, verba modo et nomina et convinctiones tradiderunt; videlicet quod in verbis vim sermonis, in nominibus materiam, (quia alterum est quod loquimur, alterum de quo loquimur) in convinctionibus autem complexum eorum esse iudicaverunt; quas coniunctiones a plerisque dici scio, sed
haec videtur ex *συνδέσμῳ* magis propria translatio. Paula- 19
tim a philosophis ac maxime Stoicis auctus est numerus, ac primum convinctionibus articuli adiecti, post praepositiones, nominibus appellatio, deinde pronomen, deinde mixtum verbo participium, ipsis verbis adverbia. Noster sermo articulos non desiderat, ideoque in alias partes orationis sparg-
guntur. Sed accedit superioribus interiectio. Alii tamen ex 20
idoneis duntaxat auctoribus octo partes secuti sunt ut Aristarchus et aetate nostra Palaemon, qui vocabulum sive appellationem nomini subiecerunt tanquam species eius. At ii, qui aliud nomen aliud vocabulum faciunt, novem. Nihilominus fuerunt, qui ipsum adhuc vocabulum ab appellatione deducerent, ut esset vocabulum corpus visu tactuque manifestum, *domus*, *lectus;* appellatio, cui vel alterum deesset vel utrumque, *ventus*, *coelum*, *deus*, *virtus*. Adiiciebant et asseverationem ut *eheu*, et attrectationem ut *fasceatim;*
quae mihi non approbantur. Vocabulum an appellatio di- 21
cenda sit *προσηγορία* et subiicienda nomini necne, quia parvi refert, liberum opinaturis relinquo.

Nomina declinare et verba imprimis pueri sciant, neque 22
enim aliter pervenire ad intellectum sequentium possunt; quod etiam monere supervacuum erat, nisi ambitiosa festinatione plerique a posterioribus inciperent et, dum ostentare discipulos circa speciosiora malunt, compendio morarentur.
Atqui si quis et didicerit satis et (quod non minus deesse in- 23
terim solet) voluerit docere quae didicit, non erit contentus tradere in nominibus tria genera et ea, quae sunt duobus
omnibusve communia. Nec statim diligentem putabo, qui 24

promiscua, quae *epicoena* dicuntur, ostenderit, in quibus sexus uterque per alterum apparet; aut quae feminina positione mares aut neutrali feminas significant, qualia sunt *Mu-*
25 *rena* et *Glycerium*. Scrutabitur ille praeceptor acer atque subtilis origines nominum, quae ex habitu corporis *Rufos Longos*que fecerunt; ubi erit aliud secretius, *Sullae*, *Burrhi*, *Galbae*, *Plauti*, *Pansae*, *Scauri* taliaque; et ex casu nascentium; hic *Agrippa* et *Opiter* et *Cordus* et *Postumus* erunt; et ex iis, quae post natos eveniunt, unde *Vopiscus*. Iam *Cottae*, *Scipiones*, *Laenates*, *Serani* sunt et ex va-
26 riis causis. Gentes quoque ac loca et alia multa reperias inter nominum causas. In servis iam intercidit illud genus, quod ducebatur a domino, unde *Marcipores Publipores*que. Quaerat etiam, sitne apud Graecos vis quaedam sexti casus et apud nos quoque septimi. Nam cum dico *hasta percussi*, non utor ablativi natura; nec, si idem Graece dicam, dativi.
27 Sed in verbis quoque quis est adeo imperitus, ut ignoret genera et qualitates et personas et numeros? Litterarii paene ista sunt ludi et trivialis scientiae. Iam quosdam illa turbabunt, quae declinationibus non tenentur. Nam et quaedam participia an verbi appellationes sint, dubitari potest, quia
28 aliud alio loco valent, ut *lectum* et *sapiens*. Quaedam verba appellationibus similia, ut *fraudator*, *nutritor*. Iam *itur in antiquam silvam* nonne propriae cuiusdam rationis est? nam quod initium eius invenias? cui simile *fletur*. Accipimus aliter, ut *panditur interea domus omnipotentis Olympi*, aliter ut *totis usque adeo turbatur agris*. Est etiam quidam tertius modus, ut *urbs habitatur*, unde et *campus curritur*, *mare*
29 *navigatur*. *Pransus* quoque ac *potus* diversum valet quam indicat. Quid? quod multa verba non totum declinationis ordinem ferunt, quaedam etiam mutantur ut *fero* in praeterito, quaedam tertiae demum personae figura dicuntur ut *licet*, *piget*, quaedam simile quiddam patiuntur vocabulis quae in adverbium transeunt? Nam ut *noctu* et *diu* ita *dictu* et *factu*. Sunt enim haec quoque verba participialia quidem, non tamen talia qualia *dicto factoque*.

V. Iam cum omnis oratio tres habeat virtutes, ut

emendata, ut dilucida, ut ornata sit (quia dicere apte, quod est praecipuum, plerique ornatui subiiciunt); totidem vitia, quae sunt supra dictis contraria: emendate loquendi regulam, quae grammatices prior pars est, examinet. Haec 2
exigitur verbis aut singulis aut pluribus. *Verba* nunc generaliter accipi volo, nam duplex eorum intellectus est; alter, qui omnia per quae sermo nectitur significat, ut apud Horatium: *verbaque provisam rem non invita sequentur*; alter, in quo est una pars orationis, *lego*, *scribo*. Quam vitantes ambiguitatem quidam dicere maluerunt *voces*, *locutiones*, *dictiones*. Singula sunt aut nostra aut peregrina, 3
aut simplicia aut composita, aut propria aut translata, aut usitata aut ficta.

Uni verbo vitium saepius quam virtus inest. Licet enim dicamus aliquid proprium, speciosum, sublime: nihil tamen horum nisi in complexu loquendi serieque contingit; laudamus enim verba rebus bene accommodata. Sola est, quae 4
notari possit velut *vocalitas*, quae εὐφωνία dicitur; cuius in eo delectus est, ut inter duo, quae idem significant ac tantundem valent, quod melius sonet, malis.

Prima barbarismi ac soloecismi foeditas absit. 5
Sed quia interim excusantur haec vitia aut consuetudine aut auctoritate aut vetustate aut denique vicinitate virtutum; nam saepe a figuris ea separare difficile est: ne qua tam lubrica observatio fallat, acriter se in illud tenue discrimen grammaticus intendat, de quo nos latius ibi loquemur, ubi de figuris orationis tractandum erit. Interim vitium, quod fit in 6
singulis verbis, sit barbarismus. Occurrat mihi forsan aliquis, *quid hic promissor* tanti operis *dignum*? aut quis hoc nescit, alios barbarismos scribendo fieri alios loquendo; — quia, quod male scribitur, male etiam dici necesse est; quae vitiose dixeris, non utique et scripto peccant — illud prius adiectione, detractione, immutatione, transmutatione, hoc secundum divisione, complexione, aspiratione, sono contineri? Sed ut parva sint haec: pueri docentur adhuc, et 7
grammaticos officii sui commonemus. Ex quibus si quis erit plane impolitus et vestibulum modo artis huius ingressus: intra haec, quae profitentium commentariolis vulgata

sunt, consistet; doctiores multa adiicient, vel hoc primum,
8 quod barbarismum pluribus modis accipimus. Unum gente,
quale fit, si quis Afrum vel Hispanum Latinae orationi no-
men inserat, ut ferrum, quo rotae vinciuntur, dici solet
cantus; quanquam eo tanquam recepto utitur Persius; sicut
Catullus *ploxenum* circa Padum invenit, et in oratione La-
bieni (sive illa Cornelii Galli est) in Pollionem *casnar* as-
sectator, e Gallia ductum est; nam *mastrucam*, quod est
9 Sardum, irridens Cicero ex industria dixit. Alterum genus
barbarismi accipimus, quod fit animi natura, ut is, a quo
insolenter quid aut minaciter aut crudeliter dictum sit, bar-
10 bare locutus existimatur. Tertium est illud vitium barba-
rismi, cuius exempla vulgo sunt plurima, sibi etiam quisque
fingere potest, ut verbo, cui libebit, adiiciat litteram sylla-
bamve vel detrahat, aut aliam pro alia aut eandem alio, quam
11 rectum est, loco ponat. Sed quidam fere in iactationem eru-
ditionis sumere illa ex poetis solent et auctores, quos prae-
legunt, criminantur. Scire autem debet puer, haec apud
scriptores carminum aut vènia digna aut etiam laude duci,
12 potiusque illa docendi erunt minus vulgata. Nam duos in
uno nomine faciebat barbarismos Tinga Placentinus (si re-
prehendenti Hortensio credimus) *preculam* pro *pergula* di-
cens, et immutatione cum *c* pro *g* uteretur, et transmuta-
tione cum *r* praeponeret antecedenti. At in eadem vitii
geminatione *Mettioeo Fufettioeo* dicens Ennius poetico iure
13 defenditur. Sed in prosa quoque est quaedam iam recepta
immutatio. Nam Cicero *Canopitarum* exercitum dicit, ipsi
Canobon vocant; et *Trasumennum* pro *Tarsumenno* multi
auctores, etiamsi est in eo transmutatio, vindicaverunt. Si-
militer alia; nam sive est *assentior*, Sisenna dixit *assentio*
multique et hunc et analogias secuti, sive illud verum est:
14 haec quoque pars consensu defenditur. At ille pexus pin-
guisque doctor aut illic detractionem aut hic adiectionem
putabit. Quid? quod quaedam, quae singula procul dubio
15 vitiosa sunt, iuncta sine reprehensione dicuntur? Nam et
dua et *tre pondo* diversorum generum sunt barbarismi; at
duapondo et *trepondo* usque ad nostram aetatem ab omni-
16 bus dictum est, et recte dici Messala confirmat. Absurdum

forsitan videatur dicere, barbarismum, quod est unius verbi
vitium, fieri per numeros aut genera sicut soloecismum:
scala tamen et *scopa* contraque *hordea* et *mulsa*, licet lit-
terarum mutationem, detractionem, adiectionem habeant,
non alio vitiosa sunt, quam quod pluralia singulariter et
singularia pluraliter efferuntur; et *gladia* qui dixerunt, ge-
nere exciderunt. Sed hoc quoque notare contentus sum, 17
ne arti culpa quorundam pervicacium perplexae videar et
ipse quaestionem addidisse.

Plus exigunt subtilitatis quae accidunt in dicendo
vitia, quia exempla eorum tradi scripto non possunt, nisi
cum in versus inciderunt, ut divisio *Europae* et *Asiae*;
et ei contrarium vitium, quod *συναίρεσιν* et *συναλοιφὴν*
Graeci vocant, nos complexionem dicimus, qualis est apud
P. Varronem: *Tum te flagranti deiectum fulmine Phaethon.*
Nam si esset prosa oratio, easdem litteras enuntiare veris 18
syllabis licebat. Praeterea quae fiunt spatio, sive cum syl-
laba correpta producitur, ut *Italiam fato profugus*, seu
longa corripitur, ut *Unius ob noxam et furias*, extra car-
men non deprehendas; sed nec in carmine vitia ducenda
sunt. Illa vero nonnisi aure exiguntur, quae fiunt per so- 19
nos; quanquam per aspirationem, sive adiicitur vitiose sive
detrahitur, apud nos potest quaeri an in scripto sit vitium,
si H littera est, non nota. Cuius quidem ratio mutata cum
temporibus est saepius. Parcissime ea veteres usi etiam in 20
vocalibus, cum *oedos ircos*que dicebant, diu deinde serva-
tum, ne consonantibus aspirarent, ut in *Graccis* et in *trium-
pis;* erupit brevi tempore nimius usus, ut *choronae*, *chen-
turiones*, *praechones* adhuc quibusdam inscriptionibus ma-
neant, qua de re Catulli nobile epigramma est. Inde durat 21
ad nos usque *vehementer* et *comprehendere* et *mihi*, nam
mehe quoque pro *me* apud antiquos tragoediarum praecipue
scriptores in veteribus libris invenimus.

Adhuc difficilior observatio est per tenores, (quos 22
quidem ab antiquis dictos *tonores* comperi videlicet decli-
nato a Graecis verbo, qui *τόνους* dicunt) vel accentus,
quas Graeci *προσῳδίας* vocant, cum acuta et gravis alia pro
alia ponuntur, ut in hoc *Camillus*, si acuitur prima; aut 23

gravis pro flexa, ut *Cethegus*, et hic prima acuta, nam sic
media mutatur; aut flexa pro gravi, ut circumducta sequenti,
quam ex duabus syllabis in unam cogentes et deinde fle-
24 ctentes dupliciter peccant. Sed id saepius in Graecis no-
minibus accidit, ut *Atreus*, quem nobis iuvenibus doctissimi
senes acuta prima dicere solebant, ut necessario secunda gra-
vis esset, item *Nerei Tereique*. Haec de accentibus tradita.
25 Ceterum scio iam, quosdam eruditos nonnullos etiam
grammaticos sic docere ac loqui, ut propter vocum quae-
dam discrimina verbum interim acuto sono finiant, ut in illis
26 *Quae circum litora*, *circum piscosos scopulos*, ne, si
gravem posuerint secundam, *circus* dici videatur non *cir-
cuitus*. Itemque cum *quale* interrogantes gravi, compa-
rantes acuto tenore concludunt; quod tamen in adverbiis
fere solis ac pronominibus vindicant, in ceteris veterem
27 legem sequuntur. Mihi videtur condicionem mutare, quod
his locis verba coniungimus. Nam cum dico *circum litora*,
tanquam unum enuntio dissimulata distinctione, itaque tan-
quam in una voce una est acuta, quod idem accidit in illo
28 *Troiae qui primus ab oris*. Evenit, ut metri quoque con-
dicio mutet accentum, ut *Pecudes pictaeque volucres;* nam
volucres media acuta legam, quia, etsi natura brevis tamen
positione longa est, ne faciat iambum, quem non recipit
29 versus herous. Separata vero haec a praecepto non rece-
dent, aut si consuetudo vicerit, vetus lex sermonis abole-
bitur; cuius difficilior apud Graecos observatio est, quia
plura illis loquendi genera, quas διαλέκτους vocant, et quod
alias vitiosum interim alias rectum est; apud nos vero bre-
30 vissima ratio. Namque in omni voce acuta intra numerum
trium syllabarum continetur, sive hae sunt in verbo solae
sive ultimae, et in his aut proxima extremae aut ab ea
tertia. Trium porro, de quibus loquor, media longa aut
acuta aut flexa erit; eodem loco brevis utique gravem habe-
bit sonum, ideoque positam ante se id est ab ultima ter-
31 tiam acuet. Est autem in omni voce utique acuta sed nun-
quam plus una nec unquam ultima ideoque in disyllabis prior.
Praeterea nunquam in eadem flexa et acuta, quoniam eadem
flexa et acuta, itaque neutra claudet vocem Latinam. Ea

vero, quae sunt syllabae unius, erunt acuta aut flexa, ne sit aliqua vox sine acuta. Et illa per sonos accidunt, quae 32
demonstrari scripto non possunt, vitia oris et linguae: *ἰωτακισμοὺς* et *λαμβδακισμοὺς*, *ἰσχνότητας* et *πλατειασμοὺς* feliciores fingendis nominibus Graeci vocant, sicut *κοιλοστομίαν*, cum vox quasi in recessu oris auditur. Sunt etiam proprii quidam 33
et inenarrabiles soni, quibus nonnunquam nationes deprehendimus. Remotis igitur omnibus, de quibus supra dixi, vitiis erit illa, quae vocatur *ὀρθοέπεια*, id est emendata cum suavitate vocum explanatio; nam sic accipi potest recta.

Cetera vitia omnia ex pluribus vocibus sunt, quorum 34
est soloecismus, quanquam circa hoc quoque disputatum est. Nam etiam qui complexu orationis accidere eum confitentur, quia tamen unius emendatione verbi corrigi possit, in verbo esse vitium non in sermone contendunt; cum, sive 35
amarae corticis seu *medio cortice* per genus facit soloecismum (quorum neutrum quidem reprehendo, cum sit utriusque Vergilius auctor; sed fingamus utrumlibet non recte dictum) mutatio vocis alterius, in qua vitium erat, rectam loquendi rationem sit reddítura, ut *amari corticis* fiat vel *media cortice*. Quod manifestae calumniae est; neutrum enim vitiosum est separatum, sed compositione peccatur, quae iam sermonis est. Illud eruditius quaeritur, an in sin- 36
gulis quoque verbis possit fieri soloecismus, uti si unum quis ad se vocans dicat *venite*, aut si plures a se dimittens ita loquatur *abi* aut *discede*. Nec non cum responsum ab interrogante dissentit, ut si dicenti *Quem video?* ita occurras *Ego*. In gestu etiam nonnulli putant idem vitium inesse, cum aliud voce aliud nutu vel manu demonstratur. Huic opinioni neque omnino accedo neque plane dissentio. 37
Nam id fateor accidere voce una non tamen aliter, quam si sit aliquid, quod vim alterius vocis obtineat, ad quod vox illa referatur, ut soloecismus ex complexu fiat eorum, quibus res significantur et voluntas ostenditur. Atque ut omnem 38
effugiam cavillationem, sit aliquando in uno verbo nunquam in solo verbo. Per quot autem et quas accidat species, non satis convenit. Qui plenissime, quadripertitam volunt esse rationem nec aliam quam barbarismi, ut fiat adiectione

39 *Navigavimus Pelusio in Alexandriam;* detractione *Ambulo viam*, *Aegypto venio*, *Ne hoc fecit;* transmutatione, qua ordo turbatur, *Quoque ego*, *Enim hoc voluit*, *Autem non habuit.* Ex quo genere an sit *igitur* initio sermonis positum, dubitari potest, quia maximos auctores in diversa fuisse opinione video, cum apud alios sit etiam frequens,
40 apud alios nunquam reperiatur. Haec tria genera quidam deducunt a soloecismo, et adiectionis vitium πλεονασμόν, detractionis ἔλλειψιν, inversionis ἀναστροφήν vocant, quae si in speciem soloecismi cadat, ὑπερβατὸν quoque eodem
41 appellari modo posse. Immutatio sine controversia est, cum aliud pro alio ponitur. Id per omnes orationis partes deprehendimus, frequentissime in verbo, quia plurima huic accidunt; ideoque in eo fiunt soloecismi per genera, tempora, personas, modos, sive cui *status* eos dici seu *qualitates* placet, vel sex vel, ut alii volunt, octo; — nam totidem vitiorum erunt formae, in quot species eorum quidque,
42 de quibus supra dictum est, diviseris — praeterea numeros, in quibus nos singularem ac pluralem habemus Graeci et δυϊκόν. Quanquam fuerunt, qui nobis-quoque adiicerent dualem *scripsere*, *legere;* quod evitandae asperitatis gratia mollitum est, ut apud veteres pro *male mereris*, *male merere.* Ideoque quod vocant *dualem*, in illo solo genere consistit, cum apud Graecos et in verbi tota fere ratione et in nominibus deprehendatur, et sic quoque rarissimus
43 eius sit usus; apud nostrorum vero neminem haec observatio reperiatur, quin e contrario *devenere locos* et *conticuere omnes* et *consedere duces* aperte nos doceant, nihil horum ad duos pertinere; *dixere* quoque, quod Antonius Rufus ex diverso ponit exemplum, de pluribus patronis
44 praeco pronuntiet. Quid? non Livius circa initia statim primi libri, *Tenuere*, inquit, *arcem Sabini?* et mox, *in adversum Romani subiere?* Sed quem potius ego quam M. Tullium sequar, qui in Oratore, *Non reprehendo*, inquit, *scripsere;*
45 *scripserunt esse verius sentio?* Similiter in vocabulis et nominibus fit soloecismus genere, numero, proprie autem casibus, quidquid horum alteri succedet. Huic parti subiungatur licet per comparationes et superlationes, itemque in quibus

patrium pro possessivo dicitur vel contra. Nam vitium, quod 46
fit per quantitatem ut *magnum peculiolum*, erunt qui soloecismum putent, quia pro nomine integro positum sit deminutum. Ego dubito, an id *improprium* potius appellem, significatione enim deerrat; soloecismi porro vitium non est in sensu sed in complexu. In participio per genus et casum, 47
ut in vocabulo, per tempora, ut in verbo, per numerum, ut in utroque, peccatur. Pronomen quoque genus, numerum, casus habet, quae omnia recipiunt huiusmodi errorem. Fiunt soloecismi et quidem plurimi per partes orationis; sed 48
id tradere satis non est, ne ita demum vitium esse credat puer, si pro alia, ponatur alia, ut verbum, ubi nomen esse debuerit, vel adverbium, ubi pronomen, et similia. Nam 49
sunt quaedam cognata, ut dicunt, id est eiusdem generis, in quibus, qui alia specie quam oportet utetur, non minus quam ipso genere permutato deliquerit. Nam et *an* et *aut* 50
coniunctiones sunt, male tamen interroges, *hic aut ille sit;* et *ne* ac *non* adverbia; qui tamen dicat pro illo *ne feceris non feceris*, in idem incidat vitium, quia alterum negandi est alterum vetandi. Hoc amplius *intro* et *intus* loci adverbia, *eo* tamen *intus* et *intro sum* soloecismi sunt. Eadem 51
in diversitate pronominum, interiectionum, praepositionum accidunt. Est etiam soloecismus in oratione comprehensionis unius sequentium ac priorum inter se inconveniens positio. Quaedam tamen et faciem soloecismi habent et dici 52
vitiosa non possunt, ut *tragoedia Thyestes* et *ludi Floralia* ac *Megalesia*, quanquam haec sequenti tempore interciderunt nunquam aliter a veteribus dicta. *Schemata* igitur nominabuntur, frequentiora quidem apud poetas sed oratoribus quoque permissa. Verum schema fere habebit aliquam ratio- 53
nem, ut docebimus eo, quem paulo ante promisimus, loco. Sed hoc quoque, quod *schema* vocatur, si ab aliquo per imprudentiam factum erit, soloecismi vitio non carebit. In 54
eadem specie sunt sed schemate carent, ut supra dixi, nomina feminina, quibus mares utuntur, et neutralia, quibus feminae. Hactenus de soloecismo. Neque enim artem grammaticam componere aggressi sumus, sed cum in ordinem incurreret, inhonoratam transire noluimus.

55 Hoc amplius, ut institutum ordinem sequar, verba aut
Latina aut peregrina sunt. Peregrina porro ex omnibus
prope dixerim gentibus ut instituta etiam multa venerunt.
56 Taceo de Tuscis et Sabinis et Praenestinis quoque; nam ut
eorum sermone utentem Vectium Lucilius insectatur, quem-
admodum Pollio deprehendit in Livio Patavinitatem, licet
57 omnia Italica pro Romanis habeam. Plurima Gallica value-
runt ut *reda* ac *petorritum*, quorum altero tamen Cicero
altero Horatius utitur. Et *mappam* circo quoque usitatum
nomen Poeni sibi vindicant, et *gurdos*, quos pro stolidis
58 accipit vulgus, ex Hispania duxisse originem audivi. Sed
haec divisio mea ad Graecum sermonem praecipue per-
tinet, nam et maxima ex parte Romanus inde conversus est,
et confessis quoque Graecis utimur verbis, ubi nostra de-
sunt, sicut illi nonnunquam a nobis mutuantur. Inde illa
quaestio exoritur, an eadem ratione per casus duci externa
59 qua nostra conveniat. Ac si reperias grammaticum veterum
amatorem: neget quidquam ex Latina ratione mutandum;
quia, cum sit apud nos casus ablativus, quem illi non ha-
bent, parum conveniat, uno casu nostro quinque Graecis
60 uti; quin etiam laudet virtutem eorum, qui potentiorem fa-
cere linguam Latinam studebant, nec alienis egere institutis
fatebantur. Inde *Castorem* media syllaba producta pronun-
tiarunt, quia hoc omnibus nostris nominibus accidebat, quo-
rum prima positio in easdem quas *Castor* litteras exit; et
ut *Palaemo* ac *Telamo* et *Plato* (nam sic eum Cicero quo-
que appellat) dicerentur, retinuerunt, quia Latinum, quod
61 *o* et *n* litteris finiretur, non reperiebant. Ne in *a* quidem
atque *s* litteras exire temere masculina Graeca nomina recto
casu patiebantur, ideoque et apud Caelium legimus *Pelia
Cincinnatus* et apud Messalam *Bene fecit Euthia* et apud
Ciceronem *Hermagora*, ne miremur, quod ab antiquorum
62 plerisque *Aenea* et *Anchisa* sit dictus; nam si ut *Maecenas*,
Sufenas, *Asprenas* dicerentur, genitivo casu non *e* littera
sed *tis* syllaba terminarentur. Inde *Olympo* et *tyranno* acu-
tam syllabam mediam dederunt, quia duabus longis inse-
quentibus primam brevem acui noster sermo non patitur.
63 Sic genitivus *Ulixi* et *Achilli* fecit, sic alia plurima. Nunc

recentiores instituerunt Graecis nominibus Graecas declina-
tiones potius dare, quod tamen ipsum non semper fieri po-
test. Mihi autem placet Latinam rationem sequi, quousque
patietur decor. Neque enim iam *Calypsonem* dixerim ut *Iu-*
nonem, quanquam secutus antiquos C. Caesar utitur hac
ratione declinandi. Sed auctoritatem consuetudo superavit. 64
In ceteris, quae poterunt utroque modo non indecenter ef-
ferri, qui Graecam figuram sequi malet, non Latine quidem
sed tamen citra reprehensionem loquetur.

Simplices voces prima positione id est natura sua con- 65
stant, compositae aut praepositionibus subiunguntur ut *in-*
nocens, interdum repugnantibus inter se duabus, quale est
imperterritus; alioqui possunt aliquando continuari duae ut
incompositus, *reconditus* et, quo Cicero utitur, *subabsur-*
dum; aut e duobus quasi corporibus coalescunt, ut *male-*
ficus. Nam ex tribus nostrae utique linguae non conces- 66
serim; quamvis *capsis* Cicero dicat compositum esse ex *cape*
si vis, et inveniantur qui *Lupercalia* aeque tres partes ora-
tionis esse contendant, quasi *luere per caprum;* nam *So-* 67
litaurilia iam persuasum est esse *Suovetaurilia*, et sane
ita se habet sacrum, quale apud Homerum quoque est. Sed
haec non tam ex tribus quam ex particulis trium coeunt.
Ceterum etiam ex praepositione et duobus vocabulis dure
videtur struxisse Pacuvius *Nerei repandirostrum*, *incurvi-*
cervicum pecus. Iunguntur autem aut ex duobus Latinis 68
integris ut *superfui*, *subterfugi* (quanquam ex integris an
composita sint quaeritur), aut ex integro et corrupto ut
malevolus, aut ex corrupto et integro ut *noctivagus*, aut
duobus corruptis ut *pedisecus*, aut ex nostro et peregrino
ut *biclinium*, aut contra ut *epitogium* et *Anticato*, aut ex
duobus peregrinis ut *epiredium*. Nam cum sit praepositio
Graeca, *reda* Gallicum: neque Graecus tamen neque Gallus
utitur composito; Romani suum ex alieno utroque fecerunt.
Frequenter autem praepositiones quoque copulatio ista cor- 69
rumpit: inde *abstulit*, *aufugit*, *amisit*, cum praepositio sit
ab sola; et *coit*, cum sit praepositio *con;* sic *ignavi* et
erepet et similia. Sed res tota magis Graecos decet, nobis 70
minus succedit, nec id fieri natura puto, sed alienis fave-

mus; ideoque cum *κυρταύχενα* mirati simus, ***incurvicervicum*** vix a risu defendimus.
71 **P r o p r i a** sunt verba, cum id significant, in quod primo denominata sunt; **t r a n s l a t a**, cum alium natura intellectum alium loco praebent. **U s i t a t i s** tutius utimur, ***n o v a*** non sine quodam periculo fingimus. Nam si recepta sunt, modicam laudem afferunt orationi; si repudiata, etiam in iocos
72 exeunt. Audendum tamen; namque, ut Cicero ait, etiam quae primo dura visa sunt, usu molliuntur. Sed minime nobis concessa est *ὀνοματοποιΐα*; quis enim ferat, si quid simile illis merito laudatis *λίγξε βιός* et *σίζε ὀφθαλμός* fingere audeamus? Iam ne *balare* quidem aut *hinnire* fortiter diceremus, nisi iudicio vetustatis niterentur.

VI. Est etiam sua loquentibus observatio, sua scribentibus. Sermo constat ratione vel vetustate, auctoritate, consuetudine. Rationem praestat praecipue analogia, nonnunquam et etymologia. Vetera maiestas quaedam et, ut
2 sic dixerim, religiosa commendat. Auctoritas ab oratoribus vel historicis peti solet; nam poetas metri necessitas excusat, nisi quando nihil impediente in utroque modulatione pedum alterum malunt, qualia sunt, *Imo de stirpe recisum*, et *Aëriae quo congessere palumbes*, et *Silice in nuda* et similia; cum summorum in eloquentia virorum iudicium pro ratione et velut error honestus est magnos duces sequen-
3 tibus. Consuetudo vero certissima loquendi magistra, utendumque plane sermone ut nummo, cui publica forma est. Omnia tamen haec exigunt acre iudicium, in **a n a l o g i a** praecipue, quam proxime ex Graeco transferentes in Latinum *proportionem* vocaverunt.
4 Eius haec vis est, ut id, quod dubium est, ad aliquid simile, de quo non quaeritur, referat et incerta certis probet. Quod efficitur duplici via: comparatione similium in extremis maxime syllabis, propter quod ea quae sunt e singulis
5 negantur debere rationem, et deminutione. **C o m p a r a t i o** in nominibus aut genus deprehendit aut declinationem; genus, ut si quaeratur, *funis* masculinum sit an femininum, simile illi sit *panis*; declinationem, ut si veniat in dubium,

hac domu dicendum sit an *hac domo* et *domuum* an *domorum:* similia sint *domus*, *anus*, *manus*. Deminutio 6
genus modo detegit, et, ne ab eodem exemplo recedam, *funem* masculinum esse *funiculus* ostendit. Eadem in verbis 7
quoque ratio comparationis, ut, si quis antiquos secutus *fervere* brevi media syllaba dicat, deprehendatur vitiose loqui, quod omnia, quae *e* et *o* litteris fatendi modo terminantur, eadem, si infinitis *e* litteram media syllaba acceperunt, utique productam habent: *prandeo*, *pendeo*, *spondeo*, *prandere*, *pendere*, *spondere*. At quae *o* solam 8
habent, dummodo per eandem litteram in infinito exeant, brevia fiunt: *lego*, *dico*, *curro*, *legere*, *dicere*, *currere;* etiamsi est apud Lucilium *Fervit aqua et fervet*, *fervit nunc fervet ad annum*. Sed, pace dicere hominis erudi- 9
tissimi liceat, si *fervit* putat illi simile *currit* et *legit: fervo* dicet ut *lego* et *curro*, quod nobis inauditum est. Sed non est haec vera comparatio; nam *fervit* est illi simile *servit*, quam proportionem sequenti dicere necesse est *fervire* ut *servire*. Prima quoque aliquando positio ex obliquis inve- 10
nitur, ut memoria repeto convictos a me, qui reprehenderant, quod hoc verbo usus essem, *pepigi;* nam id quidem dixisse summos auctores confitebantur, rationem tamen negabant permittere, quia prima positio *paciscor*, cum haberet naturam patiendi, faceret tempore praeterito *pactus sum*. Nos praeter auctoritatem oratorum atque historicorum ana- 11
logia quoque dictum hoc tuebamur. Nam cum in XII tabulis legeremus *ni ita pagunt:* inveniebamus simile huic *cadunt*, inde prima positio, etiamsi vetustate exoleverat, apparebat *pago* ut *cado*, unde non erat dubium sic *pepigi* nos dicere ut *cecidi*. Sed meminerimus non per omnia duci ana- 12
logiae posse rationem, cum et sibi ipsa plurimis in locis repugnet. Quaedam sine dubio conantur eruditi defendere, ut, cum deprehensum est, *lepus* et *lupus* similia positione quantum casibus numerisque dissentiant: ita respondent, non esse paria, quia *lepus* epicoenon sit, *lupus* masculinum; quanquam Varro in eo libro, quo initia Romanae urbis enarrat, *lupum feminam* dicit Ennium Pictoremque Fabium secutus. Illi autem iidem, cum interrogantur, cur *aper apri* 13

et *pater patris* faciat, illud nomen positum, hoc ad aliquid esse contendunt. Praeterea quoniam utrumque a Graeco ductum sit, ad eam rationem recurrunt, ut *πατρὸς patris*,
14 *κάπρου apri* faciat. Illa tamen quomodo effugient, ut, nomina quamvis feminina singulari nominativo *u s* litteris finita nunquam genitivo casu *ris* syllaba terminentur, faciat tamen *Venus Veneris?* item cum *e s* litteris finita per varios exeant genitivos, nunquam tamen eadem *ris* syllaba terminatos, *Ceres*
15 cogat dici *Cereris?* Quid vero? quae tota positionis eiusdem in diversos flexus eunt? cum *Alba* faciat *Albanos* et *Albenses*, *volo volui* et *volavi*. Nam praeterito quidem tempore varie formari verba prima persona *o* littera terminata, ipsa analogia confiteatur; siquidem facit *cado cecidi*, *spondeo spopondi*, *pingo pinxi*, *lego legi*, *pono posui*, *frango fregi*, *laudo lau-*
16 *davi*. Non enim, cum primum fingerentur homines, analogia demissa coelo formam loquendi dedit, sed inventa est, postquam loquebantur, et notatum in sermone, quid quomodo caderet. Itaque non ratione nititur sed exemplo, nec lex est loquendi sed observatio, ut ipsam analogiam nulla res
17 alia fecerit quam consuetudo. Inhaerent tamen quidam molestissima diligentiae perversitate, ut *audaciter* potius dicant quam *audacter*, licet omnes oratores aliud sequantur, et *emicavit* non *emicuit* et *conire* non *coire*. His permittamus et *audivisse* et *scivisse* et *tribunale* et *faciliter* dicere, *frugalis* quoque sit apud illos non *frugi*, nam quo
18 alio modo fiet *frugalitas?* Iidem *centum milia nummum* et *fidem Deum* ostendant duplices quoque soloecismos esse, quando et casum mutant et numerum; nesciebamus enim ac non consuetudini et decori serviebamus, sicut in plurimis, quae M. Tullius in Oratore divine ut omnia exequitur.
19 Sed Augustus quoque in epistolis ad C. Caesarem scriptis emendat, quod is *calidum* dicere quam *caldum* malit, non quia id non sit Latinum sed quia sit odiosum et, ut ipse
20 Graeco verbo significavit, *περίεργον*. Atqui hanc quidam *ὀρθοέπειαν* solam putant, quam ego minime excludo. Quid enim tam necessarium quam recta locutio? Immo inhaerendum ei iudico, quoad licet, diu etiam mutantibus repugnandum; sed abolita atque abrogata retinere insolentiae

cuiusdam est et frivolae in parvis iactantiae. Multum enim 21
litteratus, qui sine aspiratione et producta secunda syllaba
salutarit (*avere* est enim) et *calefacere* dixerit potius, quam
quod dicimus, et *conservavisse:* his adiiciat *face* et *dice*
et similia. Recta est haec via, quis negat? sed adiacet et 22
mollior et magis trita. Ego tamen non alio magis angor,
quam quod obliquis casibus ducti etiam primas sibi positiones
non invenire sed mutare permittunt: ut cum *ebur* et
robur, ita dicta ac scripta summis auctoribus, in *o* litteram
secundae syllabae transferunt, quia sit *roboris* et *eboris*,
sulfur autem et *guttur* *u* litteram in genitivo servent; ideoque
iecur etiam et *femur* controversiam fecerunt. Quod 23
non minus est licentiosum, quam si *sulfuri* et *gutturi* subiicerent
in genitivo litteram *o* mediam, quia esset *eboris* et
roboris; sicut Antonius Gnipho, qui *robur* quidem et *ebur*
atque etiam *marmur* fatetur esse, verum fieri vult ex his
robura, *ebura*, *marmura.* Quodsi animadverterent litte- 24
rarum affinitatem, scirent sic ab eo, quod est *robur*, *roboris*
fieri, quomodo ab eo, quod est *miles limes*, *militis
limitis*, *iudex vindex*, *iudicis vindicis*, et quae supra iam
attigi. Quid vero quod, ut dicebamus, similes positiones 25
in longe diversas figuras per obliquos casus exeunt, ut *virgo
Iuno*, *fusus lusus*, *cuspis puppis* et mille alia? cum illud
etiam accidat, ut quaedam pluraliter non dicantur, quaedam
contra singulari numero, quaedam casibus careant, quaedam
a primis statim positionibus tota mutentur, ut *Iuppiter.* Quod 26
verbis etiam accidit ut illi *fero*, cuius praeteritum perfectum
et ulterius non invenitur. Nec plurimum refert, nulla haec
an praedura sint. Nam quid *progenies* genitivo singulari,
quid plurali *spes* faciet? Quomodo autem *quire* et *urgere*
vel in praeterita patiendi modo vel in participia transibunt?
Quid de aliis dicam, cum *senatus senati* an *senatus* faciat, 27
incertum sit? Quare mihi non invenuste dici videtur, aliud
esse Latine aliud grammatice loqui. Ac de analogia nimium.

E t y m o l o g i a, quae verborum originem inquirit, a 28
Cicerone dicta est *notatio*, quia nomen eius apud Aristotelem
invenitur *σύμβολον*, quod est *nota;* nam verbum ex
verbo ductum, id est *veriloquium*, ipse Cicero, qui finxit,

reformidat. Sunt qui vim potius intuiti *originationem* vocent.
29 Haec habet aliquando usum necessarium, quotiens interpretatione res, de qua quaeritur, eget: ut M. Caelius se esse hominem *frugi* vult probare, non quia abstinens sit (nam id ne mentiri quidem poterat) sed quia utilis multis id est fructuosus, unde sit ducta *frugalitas*. Ideoque in defini-
30 tionibus assignatur etymologiae locus. Nonnunquam etiam barbara ab emendatis conatur discernere, ut cum, *Triquetram* dici Siciliam an *Triquedram*, *meridiem* an *medidiem*
31 oporteat, quaeritur, aliaque quae consuetudini serviunt. Continet autem in se multam eruditionem, sive ex Graecis orta tractemus, quae sunt plurima praecipueque Aeolica ratione (cui est sermo noster simillimus) declinata, sive ex historiarum veterum notitia nomina hominum, locorum, gentium, urbium requiramus, unde *Bruti*, *Publicolae*, *Pythici*? cur *Latium*, *Italia*, *Beneventum*? quae *Capitolium* et collem *Quirinalem* et *Argiletum* appellandi ratio?

32 Iam illa minora, in quibus maxime studiosi eius rei fatigantur, quae paululum declinata varie et multipliciter ad veritatem reducunt aut correptis aut porrectis, aut adiectis aut detractis, aut permutatis litteris syllabisve. Inde pravis ingeniis ad foedissima usque ludibria labuntur. Sit enim *Consul* a consulendo vel a iudicando; nam et hoc *consulere* veteres vocaverunt, unde adhuc remanet illud,
33 *rogat boni consulas* id est bonum iudices. *Senatui* nomen dederit aetas, nam iidem *Patres* sunt, et *rex rector* et alia plurima indubitata; nec abnuerim *tegulae regulae*que et similium his rationem. Iam sit et *classis* a calando et *lepus*
34 *levipes* et *vulpes volipes:* etiamne a contrariis aliqua sinemus trahi, ut *lucus*, quia umbra opacus parum *luceat*; et *ludus*, quia sit longissime a *lusu;* et *Ditis*, quia minime *dives*? etiamne *hominem* appellari, quia sit *humo* natus (quasi vero non omnibus animalibus eadem origo, aut illi primi mortales ante nomen imposuerint terrae quam sibi),
35 et *verba* ab aëre *verberato*? Pergamus: sic perveniemus eousque, ut *stella* luminis *stilla* credatur, cuius etymologiae auctorem clarum sane in litteris nominari in ea parte,
36 qua a me reprehenditur, inhumanum est. Qui vero talia

libris complexi sunt, nomina sua ipsi inscripserunt; inge-
nioseque visus est Gavius *coelibes* dicere veluti *coelites*,
quod onere gravissimo vacent, idque Graeco argumento iuvit,
ἠϊθέους enim eadem de causa dici affirmat. Nec ei cedit
Modestus inventione, nam, quia *Coelo* Saturnus genitalia ab-
sciderit, hoc nomine appellatos, qui uxore careant, ait.
Aelius *pituitam*, quia *petat vitam*. Sed cui non post Var- 37
ronem sit venia, qui *agrum*, quia in eo *agatur* aliquid, et
graculos, quia *gregatim* volent, dictos voluit persuadere
Ciceroni (ad eum enim scribit), cum alterum ex Graeco sit
manifestum duci alterum ex vocibus avium? Sed hoc tanti 38
fuit vertere, ut *merula*, quia sola volat, quasi *mera vo-
lans* nominaretur. Quidam non dubitaverunt etymologiae
subiicere omnem nominis causam: ut ex habitu, quemadmo-
dum dixi, *Longus* et *Rufus*, ex sono *stertere*, *murmu-
rare;* etiam derivata, ut a *velocitate* dicitur *velox*, et com-
posita pluraque his similia, quae sine dubio aliunde originem
ducunt sed arte non egent, cuius in hoc opere non est usus
nisi in dubiis.

Verba a vetustate repetita non solum magnos asser- 39
tores habent sed etiam afferunt orationi maiestatem aliquam
non sine delectatione; nam et auctoritatem antiquitatis ha-
bent et, quia intermissa sunt, gratiam novitati similem pa-
rant. Sed opus est modo, ut neque crebra sint haec neque 40
manifesta, quia nihil est odiosius affectatione, nec utique ab
ultimis et iam oblitteratis repetita temporibus, qualia sunt
topper et *antegerio* et *exanclare* et *prosapia* et Saliorum
carmina vix sacerdotibus suis satis intellecta. Sed illa mu- 41
tari vetat religio et consecratis utendum est; oratio vero,
cuius summa virtus est perspicuitas, quam sit vitiosa, si
egeat interprete. Ergo, ut novorum optima erunt maxime
vetera, ita veterum maxime nova.

Similis circa auctoritatem ratio. Nam etiamsi po- 42
test videri nihil peccare, qui utitur his verbis, quae summi
auctores tradiderunt, multum tamen refert non solum, quid
dixerint sed etiam quid persuaserint. Neque enim *tubur-
chinabundum* et *lurchinabundum* iam in nobis quisquam
ferat, licet Cato sit auctor, nec *hos lodices*, quanquam id

Pollioni placet, nec *gladiola*, atqui Messala dixit, nec *parricidatum*, quod in Caelio vix tolerabile videtur, nec *collos* mihi Calvus persuaserit; quae nec ipsi iam dicerent.

43 Superest igitur consuetudo; nam fuerit paene ridiculum malle sermonem, quo locuti sint homines, quam quo loquantur. Et sane quid est aliud *vetus sermo* quam vetus loquendi consuetudo? Sed huic ipsi necessarium est iudicium, constituendumque in primis id ipsum quid sit, quod
44 consuetudinem vocemus. Quae si ex eo, quod plures faciunt, nomen accipiat, periculosissimum dabit praeceptum, non orationi modo sed (quod maius est) vitae. Unde enim tantum boni, ut pluribus quae recta sunt placeant? Igitur ut velli et comam in gradus frangere et in balneis perpotare, quamlibet haec invaserint civitatem, non erit consuetudo, quia nihil horum caret reprehensione; at lavamur et tondemur et convivimus ex consuetudine: sic in loquendo, non si quid vitiose multis insederit, pro regula sermonis
45 accipiendum erit. Nam, ut transeam, quemadmodum vulgo imperiti loquantur; tota saepe theatra et omnem circi turbam exclamasse barbare scimus. Ergo consuetudinem sermonis vocabo consensum eruditorum, sicut vivendi consensum bonorum.

VII. Nunc, quoniam diximus, quae sit loquendi regula, dicendum, quae scribentibus custodienda, quod Graeci *ὀρθογραφίαν* vocant, nos recte scribendi scientiam nominemus. Cuius ars non in hoc posita est, ut noverimus, quibus quaeque syllaba litteris constet (nam id quidem infra grammatici officium est) sed totam, ut mea fert opinio, sub-
2 tilitatem in dubiis habet. Ut longis syllabis omnibus apponere apicem ineptissimum est, quia plurimae natura ipsa verbi quod scribitur patent: sic interim necessarium, cum eadem littera alium atque alium intellectum, prout correpta vel producta est, facit, ut, *malus* arborem significet an
3 hominem non bonum, apice distinguitur; *palus* aliud priore syllaba longa aliud sequenti significat; et cum eadem littera nominativo casu brevis, ablativo longa est, utrum sequa-
4 mur, plerumque hac nota monendi sumus. Similiter puta-

verunt illa quoque servanda discrimina, ut *ex* praepositio-
nem, si verbum sequeretur *specto*, adiecta secundae syl-
labae *s* littera, si *pecto*, remota scriberemus. Illa quoque 5
servata est a multis differentia, ut *ad*, cum esset praepo-
sitio, *d* litteram, cum autem coniunctio, *t* acciperet; item-
que *cum*, si tempus significaret, per Q, si comitem, per C
ac duas sequentes scriberetur. Frigidiora his alia, ut *quid-* 6
quid c quartam haberet, ne interrogare bis videremur; et
quotidie non *cotidie*, ut sit *quot diebus*. Verum haec iam
etiam inter ipsas ineptias evanuerunt. Quaeri solet, in scri- 7
bendo praepositiones sonum, quem iunctae efficiunt, an quem
separatae, observare conveniat: ut, cum dico *obtinuit*, se-
cundam enim *b* litteram ratio poscit, aures magis audiunt *p;*
et *immunis*, illud enim, quod veritas exigit, sequentis syl- 8
labae sono victum *m* gemina commutatur. Est et in divi- 9
dendis verbis observatio, mediam litteram consonantem priori
an sequenti syllabae adiungas: *aruspex* enim, quia pars eius
posterior a *spectando* est, *s* litteram tertiae dabit; *abste-
mius*, quia ex abstinentia *temeti* composita vox est, primae
relinquet. Nam K quidem in nullis verbis utendum puto, 10
nisi quae significat, etiam ut sola ponatur. Hoc eo non
omisi, quod quidam eam, quotiens A sequatur, necessariam
credunt, cum sit C littera, quae ad omnes vocales vim suam
perferat.

Verum orthographia quoque consuetudini servit, ideo- 11
que saepe mutata est. Nam illa vetustissima transeo tem-
pora, quibus et pauciores litterae nec similes his nostris
earum formae fuerunt et vis quoque diversa, sicut apud
Graecos *O* litterae, quae interim longa ac brevis ut apud
nos, interim pro syllaba quam nomine suo exprimit posita
est; ut Latinis veteribus *D* plurimis in verbis adiectum ul- 12
timum, quod manifestum est etiam ex columna rostrata, quae
est Duellio in foro posita; interim *G* quoque, ut in pulvi-
nari Solis, qui colitur iuxta aedem Quirini, *vesperug*, quod
vesperuginem accipimus. De mutatione etiam litterarum, 13
de qua supra dixi, nihil repetere hic necesse est, fortasse
enim sicut scribebant etiam loquebantur. Semivocales ge- 14
minare diu non fuit usitatissimi moris, atque e contrario

usque ad Accium et ultra porrectas syllabas geminis, ut
15 dixi, vocalibus scripserunt. Diutius duravit, ut E I iungendis eadem ratione qua Graeci ει uterentur; ea casibus numerisque discreta est, ut Lucilius praecipit: *Iam puerei venere, E postremum facito atque I, Ut pueri plures fiant;* ac deinceps idem: *Mendaci furique addes E, cum dare*
16 *furei Iusseris.* Quod quidem cum supervacuum est, quia I tam longae quam brevis naturam habet, tum incommodum aliquando. Nam in iis, quae proximam ab ultima litteram *E* habebunt et *I* longa terminabuntur, illam rationem sequentes utemur *E* gemina, qualia sunt haec *aurei*, *argen-*
17 *tei* et his similia. Idque iis praecipue, qui ad lectionem instituentur, etiam impedimento erit; sicut in Graecis accidit adiectione ι litterae, quam non solum dativis casibus in parte ultima ascribunt sed quibusdam etiam interponunt, ut in *ΛΗΙΣΤΗΙ*, quia etymologia ex divisione in tris sylla-
18 bas facta desideret eam litteram. *Ae* syllabam, cuius secundam nunc *E* litteram ponimus, varie per *A* et *I* efferebant; quidam semper ut Graeci, quidam singulariter tantum, cum in dativum vel genitivum casum incidissent, unde *pictai vestis* et *aquai* Vergilius amantissimus vetustatis car-
19 minibus inseruit. In iisdem plurali numero E utebantur, *hi Syllae*, *Galbae.* Est in hac quoque parte Lucilii praeceptum, quod quia pluribus explicatur versibus, si quis pa-
20 rum credet, apud ipsum in nono requirat. Quid? quod Ciceronis temporibus paulumque infra, fere quotiens S littera media vocalium longarum vel subiecta longis esset, geminabatur, ut *caussae*, *cassus*, *divissiones?* quomodo et ipsum
21 et Vergilium quoque scripsisse manus eorum docent. Atqui paulum superiores etiam illud, quod nos gemina S dicimus, *iussi*, una dixerunt. Etiam *optimus maximus*, ut mediam I litteram, quae veteribus *U* fuerat, acciperent, C. primum
22 Caesaris inscriptione traditur factum. *Here* nunc E littera terminamus, at veterum comicorum adhuc libris invenio *Heri ad me venit;* quod idem in epistolis Augusti, quas sua manu
23 scripsit aut emendavit, deprehenditur. Quid? non Cato Censorius *dicam* et *faciam dicem* et *faciem* scripsit, eundemque in ceteris, quae similiter cadunt, modum tenuit, quod

ex veteribus eius libris manifestum est et a Messala in libro
de S littera positum? *Sibe* et *quase* scriptum in multorum 24
libris est, sed an hoc voluerint auctores, nescio; T. Li-
vium ita his usum ex Pediano comperi, qui et ipse eum
sequebatur; haec nos I littera finimus. Quid dicam *vortices* 25
et *vorsus* ceteraque ad eundem modum, quae primus Sci-
pio Africanus in E litteram secundam vertisse dicitur? Nostri 26
praeceptores *seruum ceruum*que U et O litteris scripserunt,
quia subiecta sibi vocalis in unum sonum coalescere et con-
fundi nequiret; nunc U gemina scribuntur ea ratione, quam
reddidi; neutro sane modo vox, quam sentimus, efficitur.
Nec inutiliter Claudius Aeolicam illam ad hos usus litteram
adiecerat. Illud nunc melius, quod *cui* tribus, quas prae- 27
posui, litteris enotamus; in quo pueris nobis ad pinguem
sane sonum *q* et *u* et *o* et *i* utebantur, tantum ut ab illo
qui distingueretur.

Quid? quae scribuntur aliter quam enuntiantur? Nam 28
et *Gaius* C littera significatur, quae inversa mulierem de-
clarat; quia tam *Gaias* esse vocitatas quam *Gaios* etiam ex
nuptialibus sacris apparet. Nec *Gnaeus* eam litteram in prae- 29
nominis nota accipit, quae sonat; et *clarissimos* et *Con-
sules* geminata eadem littera legimus; et *Subura*, cum tri-
bus litteris notatur, C tertiam ostendit. Multa sunt generis
huius; sed haec quoque vereor ne modum tam parvae quae-
stionis excesserint.

Iudicium autem suum grammaticus interponat his omni- 30
bus; nam hoc valere plurimum debet. Ego (nisi quod con-
suetudo obtinuerit) sic scribendum quidque iudico, quomodo
sonat. Hic enim est usus litterarum, ut custodiant voces 31
et velut depositum reddant legentibus, itaque id exprimere
debent quod dicturi sumus. Hae fere sunt emendate loquendi 32
scribendique partes; duas reliquas significanter ornateque
dicendi non equidem grammaticis aufero, sed cum mihi of-
ficia rhetoris supersint, maiori operi reservo.

Sedet autem illa cogitatio, quosdam fore, qui haec 33
quae diximus parva nimium et impedimenta quoque maius
aliquid agentibus putent. Nec ipse ad extremam usque an-
xietatem et ineptas cavillationes descendendum atque his

34 ingenia concidi et comminui credo. Sed nihil ex gramma-
tica nocuerit, nisi quod supervacuum est. An ideo minor
est M. Tullius orator, quod idem artis huius diligentissimus
fuit et in filio (ut epistolis apparet) recte loquendi asper
quoque exactor? aut vim C. Caesaris fregerunt editi de
35 analogia libri? aut ideo minus Messala nitidus, quia quos-
dam totos libellos non verbis modo singulis sed etiam lit-
teris dedit? Non obstant hae disciplinae per illas euntibus
sed circa illas haerentibus.

VIII. Superest lectio, in qua puer ut sciat, ubi
suspendere spiritum debeat, quo loco versum distinguere,
ubi claudatur sensus, unde incipiat, quando attollenda vel
summittenda sit vox, quid, quoque flexu quid, lentius, ce-
lerius, concitatius, lenius dicendum: demonstrari nisi in
2 opere ipso non potest. Unum est igitur, quod in hac parte
praecipiam: Ut omnia ista facere possit, intelligat. Sit
autem in primis lectio virilis et cum suavitate quadam gra-
vis, et non quidem prosae similis, quia et carmen est et se
poetae canere testantur; non tamen in canticum dissoluta
nec plasmate (ut nunc a plerisque fit) effeminata; de quo
genere optime C. Caesarem praetextatum adhuc accepimus
3 dixisse: *Si cantas, male cantas; si legis, cantas.* Nec
prosopopoeias, ut quibusdam placet, ad comicum morem
pronuntiari velim; esse tamen flexum quendam, quo distin-
4 guantur ab iis, in quibus poeta persona sua utetur. Cetera
admonitione magna egent, in primis, ut tenerae mentes
tracturaeque altius, quidquid rudibus et omnium ignaris in-
sederit, non modo quae diserta sed vel magis quae honesta
sunt, discant.

5 Ideoque optime institutum est, ut ab Homero atque
Vergilio lectio inciperet, quanquam ad intelligendas eorum
virtutes firmiore iudicio opus est; sed huic rei superest
tempus, neque enim semel legentur. Interim et sublimitate
heroici carminis animus assurgat et ex magnitudine rerum
6 spiritum ducat et optimis imbuatur. Utiles tragoediae, alunt
et lyrici; si tamen in his non auctores modo sed etiam par-
tes operis elegeris, nam et Graeci licenter multa et Hora-

tium nolim in quibusdam interpretari. Elegia vero, utique qua amat, et hendecasyllabi, qui sunt commata Sotadeorum (nam de Sotadeis ne praecipiendum quidem est) amoveantur, si fieri potest; si minus, certe ad firmius aetatis robur reserventur. Comoediae, quae plurimum conferre ad elo- 7
quentiam potest, cum per omnes et personas et affectus eat, quem usum in pueris putem, paulo post suo loco dicam; nam cum mores in tuto fuerint, inter praecipua legenda erit. De Menandro loquor, nec tamen excluserim alios.

Nam Latini quoque auctores afferent utilitatis aliquid. 8
Sed pueris, quae maxime ingenium alant atque animum augeant, praelegenda; ceteris, quae ad eruditionem modo pertinent, longa aetas spatium dabit. Multum autem veteres etiam Latini conferunt, (quanquam plerique plus ingenio quam arte valuerunt) imprimis copiam verborum, quorum in tragoediis gravitas, in comoediis elegantia et quidam velut ἀττικισμὸς inveniri potest. Oeconomia quoque in his 9
diligentior quam in plerisque novorum erit, qui omnium operum solam virtutem sententias putaverunt. Sanctitas certe et, ut sic dicam, virilitas ab iis petenda est, quando nos in omnia deliciarum vitia dicendi quoque ratione defluximus. Denique credamus summis oratoribus, qui veterum poemata 10
vel ad fidem causarum vel ad ornamentum eloquentiae assumunt. Nam praecipue quidem apud Ciceronem, frequenter 11
tamen apud Asinium etiam et ceteros, qui sunt proximi, vidimus Ennii, Accii, Pacuvii, Lucilii, Terentii, Caecilii et aliorum inseri versus, summa non eruditionis modo gratia sed etiam iucunditatis, cum poeticis voluptatibus aures a forensi asperitate respirant. Quibus accedit non medio- 12
cris utilitas, cum sententiis eorum velut quibusdam testimoniis, quae proposuere, confirment. Verum priora illa ad pueros magis, haec sequentia ad robustiores pertinebunt, cum grammatices amor et usus lectionis non scholarum temporibus sed vitae spatio terminentur.

In praelegendo grammaticus et illa quidem minora prae- 13
stare debebit, ut partes orationis reddi sibi soluto versu desideret et pedum proprietates, quae adeo debent esse notae in carminibus, ut etiam in oratoria compositione de-

siderentur, deprehendatque, quae barbara, quae impropria,
14 quae contra leges loquendi sint posita; non ut ex his uti-
que improbentur poetae, quibus, quia plerumque servire
metro coguntur, adeo ignoscitur, ut vitia ipsa aliis in car-
mine appellationibus nominentur. *Metaplasmos* enim et *sche-
matismos* et *schemata*, ut dixi, vocamus, et laudem virtu-
tis necessitati damus; sed ut commoneat artificialium et
15 memoriam agitet. Id quoque inter prima rudimenta non in-
utile demonstrare, quot quaeque verba modis intelligenda
sint. Circa glossemata etiam, id est voces minus usitatas,
16 non ultima eius professionis diligentia est. Enimvero iam
maiore cura doceat tropos omnes, quibus praecipue non
poema modo sed etiam oratio ornatur; schemata utraque,
id est figuras, quaeque λέξεως quaeque διανοίας vocantur,
quorum ego sicut troporum tractatum in eum locum differo,
17 quo mihi de ornatu orationis dicendum erit. Praecipue vero
illa infigat animis, quae in oeconomia virtus, quae in de-
core rerum, quid personae cuique convenerit, quid in sen-
sibus laudandum, quid in verbis, ubi copia probabilis, ubi
modus.

18 His accedit enarratio historiarum, diligens quidem illa
non tamen usque ad supervacuum laborem occupata. Nam
receptas aut certe claris auctoribus memoratas exposuisse
satis est. Persequi quidem, quid quisque unquam vel con-
temptissimorum hominum dixerit, aut nimiae miseriae aut
inanis iactantiae est et detinet atque obruit ingenia me-
19 lius aliis vacatura. Nam qui omnes etiam indignas lectione
scidas excutit, anilibus quoque fabulis accommodare ope-
ram potest. Atqui pleni sunt eiusmodi impedimentis gram-
maticorum commentarii, vix ipsis qui composuerunt satis
20 noti. Nam Didymo, quo nemo plura scripsit, accidisse
compertum est, ut, cum historiae cuidam tanquam vanae
repugnaret, ipsius proferretur liber, qui eam continebat.
21 Quod evenit praecipue in fabulosis usque ad deridicula, quae-
dam etiam pudenda; unde improbissimo cuique pleraque
fingendi licentia est, adeo ut de libris totis et auctoribus,
ut succurrit, mentiantur tuto, quia inveniri qui nunquam
fuere non possunt. Nam in notioribus frequentissime de-

prehenduntur a curiosis. Ex quo mihi inter virtutes grammatici habebitur aliqua nescire.

DE OFFICIO GRAMMATICI.

IX. Et finitae quidem sunt partes duae, quas haec
professio pollicetur, id est ratio loquendi et enarratio au-
ctorum, quarum illam *methodicen* hanc *historicen* vocant.
Adiiciamus tamen eorum curae quaedam dicendi primordia,
quibus aetates nondum rhetorem capientes instituant. Igitur 2
Aesopi fabellas, quae fabulis nutricularum proxime succe-
dunt, narrare sermone puro et nihil se supra modum ex-
tollente, deinde eandem gracilitatem stilo exigere condi-
scant; versus primo solvere, mox mutatis verbis interpretari,
tum paraphrasi audacius vertere, qua et breviare quaedam
et exornare salvo modo poetae sensu permittitur. Quod 3
opus etiam consummatis professoribus difficile qui commode
tractaverit, cuicunque discendo sufficiet. Sententiae quoque
et chriae et ethologiae subiectis dictorum rationibus apud
grammaticos scribantur, quia initium ex lectione ducunt;
quorum omnium similis est ratio, forma diversa, quia sen-
tentia universalis est vox, ethologia personis continetur.
Chriarum plura genera traduntur: unum simile sententiae, 4
quod est positum in voce simplici, *Dixit ille*, aut, *Dicere
solebat;* alterum, quod est in respondendo, *Interrogatus
ille*, vel, *cum hoc ei dictum esset*, *respondit;* tertium huic
non dissimile, *cum quis dixisset aliquid: vel fecisset.* Etiam 5
in ipsorum factis esse chriam putant, ut *Crates*, *cum in-
doctum puerum vidisset*, *paedagogum eius percussit;* et
aliud paene par ei, quod tamen eodem nomine appellare
non audent sed dicunt χρειῶδες, ut *Milo*, *quem vitulum
assueverat ferre*, *taurum ferebat.* In his omnibus et de-
clinatio per eosdem ducitur casus, et tam factorum quam
dictorum ratio est. Narratiunculas a poetis celebratas no- 6
titiae causa non eloquentiae tractandas puto. Cetera maio-
ris operis ac spiritus Latini rhetores relinquendo necessaria
grammaticis fecerunt; Graeci magis operum suorum et onera
et modum norunt.

AN ORATORI FUTURO NECESSARIA SIT PLURIUM ARTIUM COGNITIO.

X. Haec de Grammatice, quam brevissime potui, non ut omnia dicerem sectatus, quod infinitum erat, sed ut maxime necessaria; nunc de ceteris artibus, quibus instituendos, priusquam rhetori tradantur, pueros existimo, strictim subiungam, ut efficiatur orbis ille doctrinae, quam Graeci ἔγκυκλον παιδείαν vocant.

2 Nam iisdem fere annis aliarum quoque disciplinarum studia ingredienda sunt, quae, quia et ipsae artes sunt et esse perfectae sine orandi scientia possunt nec rursus ad efficiendum oratorem satis valent solae: an sint huic operi
3 necessariae, quaeritur. Nam quid, inquiunt, ad agendam causam dicendamve sententiam pertinet, scire, quemadmodum data linea constitui triangula aequis lateribus possint? Aut quo melius vel defendet reum vel reget consilia, qui
4 citharae sonos nominibus et spatiis distinxerit? Enumerent etiam fortasse multos quamlibet utiles foro, qui nec geometren audierint nec musicos nisi hac communi voluptate aurium intelligant. Quibus ego primum hoc respondeo, quod M. Cicero scripto ad Brutum libro frequentius testatur, non eum a nobis institui oratorem, qui sit aut fuerit, sed imaginem quandam concepisse nos animo perfecti illius et nulla
5 parte cessantis. Nam et sapientem formantes eum, qui sit futurus consummatus undique et, ut dicunt, mortalis quidam deus, non modo cognitione coelestium vel mortalium putant instruendum, sed per quaedam parva sane, si ipsa demum aestimes, ducunt sicut exquisitas interim ambiguitates; non quia *ceratinae* aut *crocodilinae* possint facere sapientem, sed quia illum ne in minimis quidem oporteat
6 falli. Similiter oratorem, qui debet esse sapiens, non geometres faciet aut musicus quaeque his alia subiungam, sed hae quoque artes, ut sit consummatus, iuvabunt. Nisi forte antidotos quidem atque alia, quae oculis aut vulneribus medentur, ex multis atque interim contrariis quoque inter se effectibus componi videmus, quorum ex diversis fit una illa mixtura, quae nulli eorum similis est, quibus constat,
7 sed proprias vires ex omnibus sumit; et muta animalia

mellis illum inimitabilem humanae rationi saporem vario florum ac sucorum genere perficiunt: nos mirabimur, si oratio, qua nihil praestantius homini dedit providentia, pluribus artibus egeat; quae, etiam cum se non ostendunt in dicendo nec proferunt, vim tamen occultam suggerunt et tacitae quoque sentiuntur. „Fuit aliquis sine his disertus:“ 8
at ego oratorem volo. „Non multum adiiciunt:“ sed utique non erit totum, cui vel parva deerunt, et optimum quidem hoc esse conveniet; cuius etiamsi in arduo spes est, nos tamen praecipiamus omnia, ut saltem plura fiant. Sed cur deficiat animus? Natura enim perfectum oratorem esse non prohibet, turpiterque desperatur quidquid fieri potest.

DE MUSICE.

Atque ego vel iudicio veterum poteram esse conten- 9
tus. Nam quis ignorat musicen (ut de hac primum loquar) tantum iam illis antiquis temporibus non studii modo verum etiam venerationis habuisse, ut iidem musici et vates et sapientes iudicarentur (mittam alios) Orpheus et Linus; quorum utrumque diis genitum, alterum vero, quia rudes quoque atque agrestes animos admiratione mulceret, non feras modo sed saxa etiam silvasque duxisse posteritatis memoriae traditum est. Itaque Timagenes auctor est, om- 10
nium in litteris studiorum antiquissimam musicen extitisse, et testimonio sunt clarissimi poetae, apud quos inter regalia convivia laudes heroum ac deorum ad citharam canebantur. Iopas vero ille Vergilii nonne *canit errantem lunam solisque labores* et cetera? Quibus certe palam confirmat auctor eminentissimus, musicen cum divinarum etiam rerum cognitione esse coniunctam. Quod si datur, erit etiam ora- 11
tori necessaria. Siquidem (ut diximus) haec quoque pars, quae ab oratoribus relicta a philosophis est occupata, nostri operis fuit, ac sine omnium talium scientia non potest esse perfecta eloquentia. Atque claros nomine sapientiae 12
viros, nemo dubitaverit, studiosos musices fuisse; cum Pythagoras atque eum secuti acceptam sine dubio antiquitus opinionem vulgaverint, mundum ipsum ratione esse compositum, quam postea sit lyra imitata; nec illa modo con-

tenti dissimilium concordia, quam vocant *ἁρμονίαν*, sonum
13 quoque his motibus dederint. Nam Plato, cum in aliis qui-
busdam tum praecipue in Timaeo, ne intelligi quidem nisi
ab iis, qui hanc quoque partem disciplinae diligenter per-
ceperint, potest. Quid de philosophis loquor, quorum fons
14 ipse Socrates iam senex institui lyra non erubescebat? Duces
maximos et fidibus et tibiis cecinisse traditum et exercitus
Lacedaemoniorum musicis accensos modis. Quid autem aliud
in nostris legionibus cornua ac tubae faciunt; quorum con-
centus quanto est vehementior, tantum Romana in bellis
15 gloria ceteris praestat? Non igitur frustra Plato civili viro,
quem *πολιτικὸν* vocant, necessariam musicen credidit. Et
eius sectae, quae aliis severissima aliis asperrima videtur,
principes in hac fuere sententia, ut existimarent, sapien-
tium aliquos nonnullam operam his studiis accommodaturos.
Et Lycurgus, durissimarum Lacedaemoniis legum auctor,
16 musices disciplinam probavit. Atque eam natura ipsa vi-
detur ad tolerandos facilius labores velut muneri nobis de-
disse, siquidem et remigem cantus hortatur; nec solum in
iis operibus, in quibus plurium conatus praeeunte aliqua
iucunda voce conspirat, sed etiam singulorum fatigatio
17 quamlibet se rudi modulatione solatur. Laudem adhuc di-
cere artis pulcherrimae videor, nondum eam tamen oratori
coniungere. Transeamus igitur id quoque, quod gramma-
tice quondam ac musice iunctae fuerunt. Siquidem Archytas
atque Aristoxenus etiam subiectam grammaticen musicae
putaverunt; et eosdem utriusque rei praeceptores fuisse cum
Sophron ostendit, mimorum quidem scriptor sed quem Plato
adeo probavit, ut suppositos capiti libros eius, cum more-
18 retur, habuisse credatur, tum Eupolis, apud quem Proda-
mus et musicen et litteras docet; et Maricas, qui est Hyper-
bolus, *nihil se ex musice scire nisi litteras* confitetur.
Aristophanes quoque non uno libro sic institui pueros an-
tiquitus solitos esse demonstrat, et apud Menandrum in
Hypobolimaeo senex, qui reposcenti filium patri velut ra-
tionem impendiorum, quae in educationem contulerit, expo-
19 nens: psaltis se et geometris multa dicit dedisse. Unde
etiam ille mos, ut in conviviis post coenam circumferretur

lyra; cuius cum se imperitum Themistocles confessus es-
set, ut verbis Ciceronis utar, *est habitus indoctior.* Sed 20
veterum quoque Romanorum epulis fides ac tibias adhi-
bere moris fuit. Versus quoque Saliorum habent carmen.
Quae cum omnia sint a Numa rege instituta, faciunt mani-
festum, ne illis quidem, qui rudes ac bellicosi videntur,
curam musices, quantum illa recipiebat aetas, defuisse. De- 21
nique in proverbium usque Graecorum celebratum est, *In-
doctos a Musis atque a Gratiis abesse.*

Verum quid ex ea proprie petat futurus orator, dis- 22
seramus. Numeros musice duplices habet in vocibus et in
corpore, utriusque enim rei aptus quidam modus desidera-
tur. Vocis rationem Aristoxenus musicus dividit in ῥυθμὸν
et μέλος, quorum alterum modulatione, alterum canore ac
sonis constat. Num igitur non haec omnia oratori neces-
saria; quorum unum ad gestum, alterum ad collocationem
verborum, tertium ad flexus vocis, qui sunt in agendo quo-
que plurimi, pertinet? Nisi forte in carminibus tantum et 23
in canticis exigitur structura quaedam et inoffensa copulatio
vocum, in agendo supervacuum est; aut non compositio et
sonus in oratione quoque varie pro rerum modo adhibetur
sicut in musice. Namque et voce et modulatione grandia 24
elate, iucunda dulciter, moderata leniter canit, totaque arte
consentit cum eorum quae dicuntur affectibus. Atqui in 25
orando quoque intentio vocis, remissio, flexus pertinet ad
movendos audientium affectus, aliaque et collocationis et vo-
cis (ut eodem utar verbo) modulatione concitationem iudi-
cis, alia misericordiam petimus; cum etiam organis, quibus
sermo exprimi non potest, duci animos in diversum habi-
tum sentiamus. Corporis quoque actus et decens motus, 26
qui dicitur εὐρυθμία, et est necessarius nec aliunde peti
potest, in quo pars actionis non minima consistit; qua de
re sepositus nobis est locus. Age, non habebit imprimis 27
curam vocis orator? Quid tam musices proprium? Sed
ne haec quidem praesumenda pars est. Uno interim con-
tenti simus exemplo C. Gracchi, praecipui suorum tempo-
rum oratoris, cui contionanti consistens post eum musicus
fistula, quam *tonarion* vocant, modos, quibus deberet in-

28 tendi, monstrabat. Haec ei cura inter turbidissimas actiones vel terrenti optimates vel iam timenti profuit. Libet
propter quosdam imperitiores etiam *crassiore*, ut vocant,
29 *Musa* dubitationem huius utilitatis eximere. Nam poetas
certe legendos oratori futuro concesserint: num igitur hi
sine musice? ac si quis tam caecus animi est, ut de aliis
dubitet: illos certe, qui carmina ad lyram composuerunt.
Haec diutius forent dicenda, si hoc studium velut novum
30 praeciperem. Cum vero antiquitus usque a Chirone atque
Achille ad nostra tempora apud omnes, qui modo legitimam disciplinam non sint perosi, duraverit: non est committendum, ut illa dubia faciam defensionis sollicitudine.

31 Quamvis autem satis iam ex ipsis, quibus sum modo
usus, exemplis credam esse manifestum, quae mihi et quatenus musice placeat: apertius tamen profitendum puto, non
hanc a me praecipi, quae nunc in scenis effeminata et
impudicis modis fracta non ex parte minima, si quid in nobis virilis roboris manebat, excidit; sed qua laudes fortium canebantur, quaque ipsi fortes canebant; nec psalteria et spadicas, etiam virginibus probis recusanda, sed
cognitionem rationis, quae ad movendos leniendosque af-
32 fectus plurimum valet. Nam et Pythagoran accipimus concitatos ad vim pudicae domui afferendam iuvenes, iussa
mutare in spondeum modos tibicina, composuisse; et Chrysippus etiam nutricum illi, quae adhibetur infantibus, alle-
33 ctationi suum quoddam carmen assignat. Est etiam non
inerudite ad declamandum ficta materia, in qua ponitur tibicen, qui sacrificanti Phrygium cecinerat, acto illo in insaniam et per praecipitia delato accusari, quod causa mortis extiterit; quae si dici debet ab oratore nec dici citra
scientiam musices potest: quomodo non hanc quoque artem necessariam esse operi nostro vel iniqui consentient?

DE GEOMETRIA.

34 In g e o m e t r i a partem fatentur esse utilem teneris
aetatibus. Agitari namque animos et acui ingenia et celeritatem percipiendi venire inde concedunt; sed prodesse
eam non ut ceteras artes, cum perceptae sint sed cum

discatur, existimant. Id vulgaris opinio est. Nec sine 35
causa summi viri etiam impensam huic scientiae operam
dederunt. Nam cum sit geometria divisa in numeros at-
que formas: numerorum quidem notitia non oratori modo
sed cuicunque saltem primis litteris erudito necessaria est.
In causis vero frequentissime versari solet; in quibus actor,
non dico, si circa summas trepidat sed si digitorum saltem
incerto aut indecoro gestu a computatione dissentit, iudi-
catur indoctus. Illa vero linearis ratio et ipsa quidem ca- 36
dit frequenter in causas, si de terminis mensurisque sint
lites; sed habet maiorem quandam aliam cum arte oratoria
cognationem. Primum ordo est geometriae necessarius; 37
nonne et eloquentiae? Ex prioribus geometria probat inse-
quentia et certis incerta; nonne id in dicendo facimus?
Quid? illa propositarum quaestionum conclusio non fere
tota constat syllogismis? Propter quod plures invenias,
qui dialecticae similem quam qui rhetoricae fateantur hanc
artem. Verum et orator etiamsi raro non tamen nunquam
probabit dialectice. Nam et syllogismis, si res poscet, ute- 38
tur et certe enthymemate, qui rhetoricus est syllogismus.
Denique probationum quae sunt potentissimae γραμμικαὶ
ἀποδείξεις vulgo dicuntur: quid autem magis oratio, quam
probationem petit? Falsa quoque veris similia geometria 39
ratione deprehendit. Fit hoc et in numeris per quasdam,
quas ψευδογραφίας vocant, quibus pueri ludere solebamus.
Sed alia maiora sunt. Nam quis non ita proponenti cre-
dat: Quorum locorum extremae lineae eandem mensuram
colligunt, eorum spatium quoque, quod his lineis contine-
tur, par sit necesse est? At id falsum est. Nam pluri- 40
mum refert, cuius sit formae ille circuitus; reprehensique
a geometris sunt historici, quia magnitudinem insularum sa-
tis significari navigationis ambitu crediderunt. Nam ut quae-
que forma perfectissima ita capacissima est. Ideoque illa 41
circumcurrens linea si efficiet orbem, quae forma est in pla-
nis maxime perfecta, amplius spatium complectetur quam si
quadratum paribus oris efficiat. Rursus quadrata triangulis,
triangula ipsa plus aequis lateribus quam inaequalibus. Sed 42
alia forsitan obscuriora; nos facillimum etiam imperitis se-

quamur experimentum. Iugeri mensuram ducentos et qua-
draginta longitudinis pedes esse dimidioque in latitudinem
patere, non fere quisquam est qui ignoret, et qui sit cir-
43 cuitus et quantum campi claudat colligere expeditum. At
centeni et octogeni in quamque partem pedes idem spa-
tium extremitatis sed multo amplius clausae quattuor lineis
areae faciunt. Id si computare quem piget, brevioribus
numeris idem discat. Nam deni in quadram pedes, quadra-
ginta per oram, intra centum erunt. At si quinideni per
latera, quini in fronte sint: ex illo, quod amplectuntur,
44 quartam deducent eodem circumductu. Si vero porrecti
utrinque undeviceni singulis distent, non plures intus qua-
dratos habebunt, quam per quot longitudo ducetur; quae
circumibit autem linea, eiusdem spatii erit, cuius ea, quae
centum continet. Ita quidquid formae quadrati detraxeris,
45 amplitudini quoque peribit. Ergo etiam id fieri potest, ut
maiore circuitu minor loci amplitudo cludatur. Haec in
planis. Nam in collibus vallibusque etiam imperito patet
46 plus soli esse quam coeli. Quid? quod se eadem geome-
tria tollit ad rationem usque mundi? in qua, cum siderum
certos constitutosque cursus numeris docet, discimus nihil
esse inordinatum atque fortuitum; quod ipsum nonnunquam
47 pertinere ad oratorem potest. An vero, cum Pericles Athe-
nienses solis obscuratione territos redditis eius rei causis
metu liberavit; aut cum Sulpicius ille Gallus in exercitu L.
Paulli de lunae defectione disseruit, ne velut prodigio di-
vinitus facto militum animi terrerentur, non videtur usus
48 esse oratoris officio? Quod si Nicias in Sicilia scisset,
non eodem confusus metu pulcherrimum Atheniensium exer-
citum prodidisset; sicut Dion, cum ad destruendam Dio-
nysii tyrannidem venit, non est tali casu deterritus. Sint
extra licet usus bellici, transeamusque, quod Archimedes
49 unus obsidionem Syracusarum in longius traxit: illud uti-
que iam proprium ad efficiendum quod intendimus, plurimas
quaestiones, quibus difficilior alia ratione explicatio est,
ut de ratione dividendi, de sectione in infinitum, de cele-
ritate augenda, linearibus illis probationibus solvi solere;
ut, si est oratori (quod proximus demonstrabit liber) de

omnibus rebus dicendum, nullo modo sine geometria esse possit orator.

DE PRIMA PRONUNTIATIONIS ET GESTUS INSTITUTIONE.

XI. Dandum aliquid comoedo quoque, dum eatenus, qua pronuntiandi scientiam futurus orator desiderat. Non enim puerum, quem in hoc instituimus, aut femineae vocis exilitate frangi volo aut seniliter tremere. Nec vitia ebrie- 2
tatis effingat neque servili vernilitate imbuatur nec amoris, avaritiae, metus discat affectum; quae neque oratori sunt necessaria et mentem, praecipue in aetate prima teneram adhuc et rudem, inficiunt. Nam frequens imitatio transit 3
in mores. Ne gestus quidem omnis ac motus a comoedis petendus est. Quanquam enim utrumque eorum ad quendam modum praestare debet orator; plurimum tamen aberit a scenico, nec vultu nec manu nec excursionibus nimius. Nam si qua in his ars est dicentium, ea prima est, ne ars esse videatur.

Quod est igitur huius doctoris officium? Imprimis vi- 4
tia si qua sunt oris emendet, ut expressa sint verba, ut suis quaeque litterae sonis enuntientur. Quarundam enim vel exilitate vel pinguedine nimia laboramus, quasdam velut acriores parum efficimus et aliis non dissimilibus sed quasi hebetioribus permutamus. Quippe Rho litterae, qua 5
Demosthenes quoque laboravit, Labda succedit (quarum vis est apud nos quoque); et cum C ac similiter G non valuerunt, in T ac D emolliuntur. Ne illas quidem circa 6
S litteram delicias hic magister feret, nec verba in faucibus patietur audiri, nec oris inanitate resonare, nec, quod minime sermoni puro conveniat, simplicem vocis naturam pleniore quodam sono circumlinire, quod Graeci *κατα πεπλασμένον* dicunt. Sic appellatur sonus tibiarum, quae prae- 7
clusis quibus clarescunt foraminibus, recto modo exitu graviorem spiritum reddunt.

Curabit etiam, ne extremae syllabae intercidant; ut 8
par sibi sermo sit; ut, quotiens exclamandum erit, lateris conatus sit ille non capitis; ut gestus ad vocem, vultus ad gestum accommodetur. Observandum erit etiam, ut recta 9

sit facies dicentis, ne labra distorqueantur, ne immodicus
hiatus rictum discindat, ne supinus vultus, ne deiecti in
terram oculi, inclinata utrolibet cervix. Nam frons pluri-
10 bus generibus peccat. Vidi multos, quorum supercilia ad
singulos vocis conatus allevarentur, aliorum constricta,
aliorum etiam dissidentia, cum alterum in verticem tende-
11 rent, altero paene oculus ipse premeretur. Infinitum au-
tem, ut mox dicemus, in his quoque rebus momentum est;
et nihil potest placere quod non decet.

12 Debet etiam docere comoedus, quomodo narrandum,
qua sit auctoritate suadendum, qua concitatione consurgat
ira, qui flexus deceat miserationem. Quod ita optime fa-
ciet, si certos ex comoediis elegerit locos et ad hoc ma-
13 xime idoneos, id est, actionibus similes. Iidem autem
non ad pronuntiandum modo utilissimi verum ad augendam
14 quoque eloquentiam maxime accommodati erunt. Et haec,
dum infirma aetas maiora non capiet; ceterum, cum le-
gere orationes oportebit, cum virtutes earum iam sentiet:
tum mihi diligens aliquis ac peritus assistat, neque solum
lectionem formet verum ediscere etiam electa ex his co-
gat et ea dicere stantem clare et quemadmodum agere opor-
tebit, ut protinus pronuntiationem, vocem, memoriam ex-
erceat.

15 Ne illos quidem reprehendendos puto, qui paulum etiam
palaestricis vacaverunt. Non de his loquor, quibus pars
vitae in oleo, pars in vino consumitur, qui corporum cura
mentem obruerunt, hos enim abesse ab eo quem instituimus
16 quam longissime velim; sed nomen est idem iis, a quibus
gestus motusque formantur: ut recta sint brachia, ne in-
doctae rusticaeve manus, ne status indecorus, ne qua in
proferendis pedibus inscitia, ne caput oculique ab alia cor-
17 poris inclinatione dissideant. Nam neque haec esse in parte
pronuntiationis negaverit quisquam, neque ipsam pronun-
tiationem ab oratore secernet, et certe, quod facere opor-
teat, non indignandum est discere, cum praesertim haec
chironomia, quae est, ut nomine ipso declaratur, *lex ge-
stus*, et ab illis temporibus heroicis orta sit et a summis
Graeciae viris atque ipso etiam Socrate probata, a Platone

quoque in parte civilium posita virtutum et Chrysippo in praeceptis de liberorum educatione compositis non omissa.
Nam Lacedaemonios quidem etiam saltationem quandam tan- 18
quam ad bella quoque utilem habuisse inter exercitationes accepimus. Neque id veteribus Romanis dedecori fuit; argumentum est sacerdotum nomine ac religione durans ad hoc tempus saltatio, et illa in tertio Ciceronis de Oratore libro verba Crassi, quibus praecipit, ut orator utatur *laterum inclinatione forti ac virili, non a scena et histrionibus sed ab armis aut etiam a palaestra;* cuius disciplinae usus in nostram usque aetatem sine reprehensione descendit.
A me tamen nec ultra pueriles annos retinebitur 19
nec in his ipsis diu. Neque enim gestum oratoris componi ad similitudinem saltationis volo sed subesse aliquid ex hac exercitatione puerili, unde nos non id agentes furtim decor ille discentibus traditus prosequatur.

AN PLURA EODEM TEMPORE DOCERI PRIMA AETAS POSSIT.

XII. Quaeri solet, an, etiamsi discenda sint haec, eodem tempore tamen tradi omnia et percipi possint. Negant enim quidam, quia confundatur animus ac fatigetur tot disciplinis in diversum tendentibus, ad quas nec mens, nec corpus, nec dies ipse sufficiat, et si maxime patiatur hoc aetas robustior, pueriles annos onerari non oporteat.
Sed non satis perspiciunt, quantum natura humani in- 2
genii valeat; quae ita est agilis ac velox, sic in omnem partem, ut ita dixerim, spectat, ut ne possit quidem aliquid agere tantum unum, in plura vero non eodem die modo sed eodem temporis momento vim suam impendat.
An vero citharoedi non simul et memoriae et sono vocis 3
et plurimis flexibus serviunt, cum interim alios nervos dextra percurrunt, alios laeva trahunt, continent, praebent, ne pes quidem otiosus certam legem temporis servat, et haec
pariter omnia? Quid? nos agendi subita necessitate de- 4
prehensi nonne alia dicimus, alia providemus, cum pariter inventio rerum, electio verborum, compositio, gestus, pronuntiatio, vultus, motusque desiderentur? Quae si velut sub uno conatu tam diversa parent simul, cur non pluri-

bus curis horas partiamur? cum praesertim reficiat animos ac reparet varietas ipsa, contraque sit aliquanto difficilius in labore uno perseverare. Ideo et stilus lectione requie-
5 scit, et ipsius lectionis taedium vicibus levatur. Quamlibet multa egerimus, quodam tamen modo recentes sumus ad id quod incipimus. Quis non obtundi potest, si per totum diem cuiuscunque artis unum magistrum ferat? Mutatione recreabitur sicut in cibis, quorum diversitate reficitur
6 stomachus et pluribus minore fastidio alitur. Aut dicant isti mihi, quae sit alia ratio discendi. Grammatico soli deserviamus, deinde geometrae tantum: omittamus interim quod didicimus; mox transeamus ad musicum: excidant priora; et cum Latinis studebimus litteris, non respiciamus ad Graecas; et, ut semel finiam, nihil faciamus nisi novissimum?
7 Cur non idem suademus agricolis: ne arva simul et vineta et oleas et arbustum colant; ne pratis et pecoribus et hortis et alvearibus avibusque accommodent curam? Cur ipsi aliquid forensibus negotiis, aliquid desideriis amicorum, aliquid rationibus domesticis, aliquid curae corporis, nonnihil voluptatibus cotidie damus? quarum nos una res quaelibet nihil intermittentes fatigaret. Adeo facilius est multa facere quam diu.

8 Illud quidem minime verendum est, ne laborem studiorum pueri difficilius tolerent, neque enim ulla aetas minus fatigatur. Mirum sit forsitan, sed experimentis depre-
9 hendas. Nam et dociliora sunt ingenia, priusquam obduruerunt. Id vel hoc argumento patet, quod intra biennium, quam verba recte formare potuerunt, quamvis nullo instante, omnia fere loquuntur; at noviciis nostris per quot annos sermo Latinus repugnat! Magis scias, si quem iam robustum instituere litteris coeperis, non sine causa dici παιδομαθεῖς eos, qui in sua quidque arte optime faciant.
10 Et patientior est laboris natura pueris quam iuvenibus. Videlicet, ut corpora infantium nec casus, quo in terram totiens deferuntur, tam graviter afflictet nec illa per manus et genua reptatio nec post breve tempus continui lusus et totius diei discursus, quia pondus illis abest nec sese ipsi gravant: sic animi quoque, credo, quia minore conatu

moventur nec suo nisu studiis insistunt sed formandos se
tantummodo praestant, non similiter fatigantur. Praeterea 11
secundum aliam aetatis illius facilitatem velut simplicius do-
centes sequuntur nec, quae iam egerint, metiuntur. Abest
illis adhuc etiam laboris iudicium. Porro, ut frequenter
experti sumus, minus afficit sensus fatigatio quam cogitatio.

Sed ne temporis quidem unquam plus erit, quia his 12
aetatibus omnis in audiendo profectus est. Cum ad stilum
secedet, cum generabit ipse aliquid atque componet: tum
inchoare haec studia vel non vacabit vel non libebit. Ergo 13
cum grammaticus totum occupare diem non possit nec de-
beat, ne discentis animum taedio avertat: quibus potius stu-
diis haec temporum velut subsiciva donabimus? Nam nec 14
ego comminui studentem in his partibus volo, nec moduletur
aut musicis notis cantica excipiat, nec utique ad minutissima
usque geometriae opera descendat, non comoedum in pro-
nuntiando nec saltatorem in gestu facio; quae si omnia exi-
gerem, suppeditabat tamen tempus. Longa est enim, quae
discit, aetas, et ego non de tardis ingeniis loquor. Deni- 15
que cur in his omnibus, quae discenda oratori futuro puto,
eminuit Plato, qui non contentus disciplinis, quas praestare
poterant Athenae, non Pythagoreorum, ad quos in Italiam
navigaverat, Aegypti quoque sacerdotes adiit atque eorum
arcana perdidicit?

Difficultatis patrocinia praeteximus segnitiae. Neque 16
enim nobis operis amor est, nec, quia sit honesta ac re-
rum pulcherrima eloquentia, petitur ipsa, sed ad venalem
usum et sordidum lucrum accingimur. Dicant sine his in 17
foro multi et acquirant, dum sit locupletior aliquis sordidae
mercis negotiator et plus voci suae debeat praeco. Nec
velim quidem lectorem dari mihi, quid studia referant com-
putaturum. Qui vero imaginem ipsam eloquentiae divina 18
quadam mente conceperit, quique illam (ut ait non igno-
bilis tragicus) reginam rerum orationem ponet ante oculos,
fructumque non ex stipe advocationum sed ex animo suo
et contemplatione ac scientia petet, perpetuum illum nec
fortunae subiectum: facile persuadebit sibi, ut tempora, quae
spectaculis, campo, tesseris, otiosis denique sermonibus,

ne dicam somno et conviviorum mora, conteruntur, geometrae potius ac musico impendat, quanto plus delectationis
19 habiturus quam ex illis ineruditis voluptatibus. Dedit enim hoc providentia hominibus munus, ut honesta magis iuvarent. Sed nos haec ipsa dulcedo longius duxit. Hactenus ergo de studiis, quibus, antequam maiora capiat, puer instituendus est; proximus liber velut novum sumet exordium et ad rhetoris officia transibit.

LIBER II.

Libro secundo haec continentur: Quando rhetori tradendus sit puer. De moribus et officiis praeceptoris. An protinus praeceptore optimo sit utendum. De primis apud rhetorem exercitationibus. De lectione oratorum et historicorum apud rhetorem. Qui primi legendi. De divisione et parenchiresi, de ediscendo. An secundum sui quisque ingenii naturam docendus sit. De officio discipulorum. De utilitate et ratione declamandi. An artis necessaria cognitio. Quare ineruditi ingeniosiores vulgo habeantur. Quis modus in arte. Divisio totius operis. Quid sit rhetorice et quis eius finis. An utilis. An ars. Ex quibus artibus. Natura an doctrina plus ei conferat. An virtus rhetorice. Quae materia eius.

QUANDO RHETORI TRADENDUS SIT PUER.

I. Tenuit consuetudo, quae cotidie magis invalescit, ut praeceptoribus eloquentiae, Latinis quidem semper sed etiam Graecis interim, disciPuli serius quam ratio postulat, traderentur. Eius rei duplex causa est, quod et rhetores utique nostri suas partes omiserunt et grammatici
2 alienas occupaverunt. Nam et illi declamare modo et scientiam declamandi ac facultatem tradere officii sui ducunt, idque intra deliberativas iudicialesque materias (nam cetera ut professione sua minora despiciunt); et hi non satis credunt excepisse, quae relicta erant, (quo nomine gratia quoque iis habenda est) sed ad prosopopoeïas usque ac suasorias, in quibus onus dicendi vel maximum est, irrumpunt.
3 Hinc ergo accidit, ut, quae alterius artis prima erant opera, facta sint alterius novissima; et aetas altioribus iam disci-

plinis debita in schola minore subsidat ac rhetoricen apud
grammaticos exerceat. Ita, quod est maxime ridiculum,
non ante ad declamandi magistrum mittendus videatur puer
quam declamare sciat. Nos suum cuique professioni mo- 4
dum demus. Et grammatice (quam in Latinum transferen-
tes *litteraturam* vocaverunt) fines suos norit, praesertim
tantum ab hac appellationis suae paupertate, intra quam
primi illi constitere, provecta; nam tenuis a fonte assum-
ptis historicorum criticorumque viribus pleno iam satis al-
veo fluit, cum praeter rationem recte loquendi non parum
alioqui copiosam prope omnium maximarum artium scien-
tiam amplexa sit; et rhetorice, cui nomen vis eloquendi de- 5
dit, officia sua non detrectet nec occupari gaudeat perti-
nentem ad se laborem, quae, dum opere cedit, iam paene
possessione depulsa est. Neque infitiabor, aliquem ex iis, 6
qui grammaticen profiteantur, eousque scientiae progredi
posse, ut ad haec quoque tradenda sufficiat; sed cum id
aget, rhetoris officio fungetur non suo.

Nos porro quaerimus, quando iis, quae rhetorice prae- 7
cipit, percipiendis puer maturus esse videatur. In quo qui-
dem non id aestimandum, cuius quisque sit aetatis, sed
quantum in studiis iam effecerit. Et ne diutius disseram;
quando sit rhetori tradendus, sic optime finiri credo, *cum
poterit*. Sed hoc ipsum ex superiore pendet quaestione. 8
Nam si grammatices munus usque ad suasorias prorogatur,
tardius rhetore opus est. At si rhetor prima officia operis
sui non recusat, a narrationibus statim et laudandi vitupe-
randique opusculis cura eius desideratur. An ignoramus an- 9
tiquis hoc fuisse ad augendam eloquentiam genus exerci-
tationis, ut theses dicerent et communes locos et cetera
citra complexum rerum personarumque, quibus verae fictae-
que controversiae continentur? Ex quo palam est, quam
turpiter deserat eam partem rhetorices institutio, quam et
primam habuit et diu solam. Quid autem est ex iis, de 10
quibus supra dixi, quod non cum in alia, quae sunt pro-
pria rhetorum, tum certe in illud iudiciale causae genus
incidat? An non in foro narrandum est? qua in parte ne-
scio an sit vel plurimum. Non laus ac vituperatio certa- 11

minibus illis frequenter inseritur? Non communes loci, sive
qui sunt in vitia directi, quales legimus a Cicerone com-
positos; seu quibus quaestiones generaliter tractantur, qua-
les sunt editi a Quinto quoque Hortensio: ut, *Sitne parvis
argumentis credendum*, et *pro testibus* et *in testes*, in me-
12 diis litium medullis versantur? Arma sunt haec quodam-
modo praeparanda semper, ut iis, cum res poscet, utaris.
Quae qui pertinere ad orationem non putabit, is ne statuam
quidem inchoari credet, cum eius membra fundentur. Ne-
que hanc (ut aliqui putabunt) festinationem meam sic quis-
quam calumnietur, tanquam eum, qui sit rhetori tradendus,
13 abducendum protinus a Grammaticis putem. Dabuntur et il-
lis tum quoque tempora sua, neque erit verendum, ne bi-
nis praeceptoribus oneretur puer. Non enim crescet sed
dividetur, qui sub uno miscebatur, labor, et erit sui quis-
que operis magister utilior; quod adhuc obtinent Graeci, a
Latinis omissum est, et fieri videtur excusate, quia sunt,
qui labori isti successerint.

DE MORIBUS ET OFFICIIS PRAECEPTORIS.

II. Ergo cum ad eas in studiis vires pervenerit puer,
ut, quae prima esse praecepta rhetorum diximus, mente
consequi possit, tradendus eius artis magistris erit; quorum
2 in primis inspici m o r e s oportebit. Quod ego non idcirco
potissimum in hac parte tractare sum aggressus, quia non
in ceteris quoque doctoribus idem hoc examinandum quam
diligentissime putem, sicut testatus sum libro priore; sed
quod magis necessariam eius rei mentionem facit aetas ipsa
3 discentium. Nam et adulti fere pueri ad hos praeceptores
transferuntur et apud eos iuvenes etiam facti perseverant;
ideoque maior adhibenda tum cura est, ut et teneriores an-
nos ab iniuria sanctitas docentis custodiat et ferociores a
4 licentia gravitas deterreat. Neque vero sat est summam prae-
stare abstinentiam, nisi disciplinae severitate convenientium
quoque ad se mores astrinxerit.

Sumat igitur ante omnia parentis erga discipulos suos
animum, ac succedere se in eorum locum, a quibus sibi li-
5 beri tradantur, existimet. Ipse nec habeat vitia nec ferat.

Non austeritas eius tristis, non dissoluta sit comitas, ne inde odium hinc contemptus oriatur. Plurimus ei de honesto ac bono sermo sit; nam quo saepius monuerit, hoc rarius castigabit. Minime iracundus, nec tamen eorum, quae emendanda erunt, dissimulator; simplex in docendo; patiens laboris; assiduus potius quam immodicus. Interrogantibus liben- 6
ter respondeat, non interrogantes percontetur ultro. In laudandis discipulorum dictionibus nec malignus nec effusus, quia res altera taedium laboris, altera securitatem parit. In 7
emendando, quae corrigenda erunt, non acerbus minimeque contumeliosus; nam id quidem multos a proposito studendi fugat, quod quidam sic obiurgant quasi oderint. Ipse aliquid 8
immo multa cotidie dicat, quae secum auditores referant. Licet enim satis exemplorum ad imitandum ex lectione suppeditet, tamen *viva illa*, ut dicitur, *vox* alit plenius praecipueque eius praeceptoris, quem discipuli, si modo recte sunt instituti, et amant et verentur. Vix autem dici potest, quanto libentius imitemur eos, quibus favemus.

Minime vero permittenda pueris, ut fit apud plerosque, 9
assurgendi exultandique in laudando licentia; quin etiam iuvenum modicum esse, cum audient, testimonium debet. Ita fiet, ut ex iudicio praeceptoris discipulus pendeat, atque id se dixisse recte, quod ab eo probabitur, credat. Illa vero 10
vitiosissima, quae iam *humanitas* vocatur, invicem qualiacunque laudandi, cum est indecora et theatralis et severe institutis scholis aliena, tum studiorum perniciosissima hostis. Supervacua enim videntur cura ac labor, parata, quidquid effuderint, laude. Vultum igitur praeceptoris intueri tam, 11
qui audiunt, debent, quam ipse qui dicit; ita enim probanda atque improbanda discernent; sic stilo facultas continget, auditione iudicium. At nunc proni atque succincti ad omnem 12
clausulam non exurgunt modo verum etiam excurrunt et cum indecora exultatione conclamant. Id mutuum est et ibi declamationis fortuna. Hinc tumor et vana de se persuasio usque adeo, ut illo condiscipulorum tumultu inflati, si parum a praeceptore laudentur, ipsi de illo male sentiant. Sed se 13
quoque praeceptores intente ac modeste audiri velint; non enim iudicio discipulorum dicere debet magister sed disci-

puli magistri. Quin, si fieri potest, intendendus animus in hoc quoque, ut perspiciat, quae quisque et quomodo laudet; et placere, quae bene dicet, non suo magis quam eorum nomine delectetur, qui recte iudicabunt.

14 Pueros adolescentibus permixtos sedere, non placet mihi. Nam etiamsi vir talis, qualem esse oportet studiis moribusque praepositum, modestam habere potest etiam iuventutem: tamen vel infirmitas a robustioribus separanda est, et carendum non solum crimine turpitudinis verum etiam su-
15 spicione. Haec notanda breviter existimavi. Nam ut absit ab ultimis vitiis ipse praeceptor ac schola, ne praecipiendum quidem credo. Ac si quis est, qui flagitia manifesta in eligendo filii praeceptore non vitet, iam hinc sciat, cetera quoque, quae ad utilitatem iuventutis componere conamur, esse sibi hac parte omissa supervacua.

AN PROTINUS PRAECEPTORE OPTIMO SIT UTENDUM.

III. Ne illorum quidem persuasio silentio transeunda est, qui, etiam cum idoneos rhetori pueros putaverunt, non tamen continuo tradendos eminentissimo credunt sed apud minores aliquamdiu detinent; tanquam instituendis artibus magis sit apta mediocritas praeceptoris, cum ad intellectum atque ad imitationem facilior tum ad suscipiendas elementorum mo-
2 lestias minus superba. Qua in re mihi non arbitror diu laborandum, ut ostendam, quanto sit melius optimis imbui, quanta in eluendis, quae semel insederint, vitiis difficultas consequatur; cum geminatum onus succedentes premat et quidem
3 dedocendi gravius ac prius quam docendi. Propter quod Timotheum, clarum in arte tibiarum, ferunt duplices ab iis, quos alius instituisset, solitum exigere mercedes, quam si rudes traderentur. Error tamen est in re duplex: unus, quod interim sufficere illos minores existimant, et, bono sane sto-
4 macho, contenti sunt; quae quanquam est ipsa reprehensione digna securitas, tamen esset utcunque tolerabilis, si eiusmodi praeceptores minus docerent non peius; alter ille etiam frequentior, quod eos, qui ampliorem dicendi facultatem sint consecuti, non putant ad minora descendere, idque interim fieri, quia fastidiant praestare hanc inferioribus cu-

ram, interim quia omnino non possint. Ego porro eum qui 5
nolit in numero praecipientium non habeo, posse autem ma-
xime, si velit, optimum quemque contendo; primum, quod
eum, qui eloquentia ceteris praestet, illa quoque, per quae
ad eloquentiam pervenitur, diligentissime percepisse credi-
bile est; deinde, quia plurimum in praecipiendo valet ratio, 6
quae doctissimo cuique planissima est; postremo, quia ne-
mo sic in maioribus eminet, ut eum minora deficiant. Nisi
forte Iovem quidem Phidias optime fecit, illa autem, quae in
ornamentum operis eius accedunt, alius melius elaborasset;
aut orator loqui nesciet; aut leviores morbos curare non po-
terit praestantissimus medicus.

Quid ergo? non est quaedam eloquentia maior, quam 7
ut eam intellectu consequi puerilis infirmitas possit? Ego
vero confiteor, disertum praeceptorem prudentem quoque et
non ignarum docendi esse oportere, summittentem se ad
mensuram discentis; ut velocissimus quisque, si forte iter
cum parvulo faciat, det manum et gradum suum minuat nec
procedat ultra, quam comes possit. Quid? si plerumque ac- 8
cidit, ut faciliora sint ad intelligendum et lucidiora multo,
quae a doctissimo quoque dicuntur? Nam et prima est elo-
quentiae virtus perspicuitas, et quo quis ingenio minus valet,
hoc se magis attollere et dilatare conatur; ut statura breves
in digitos eriguntnr et plura infirmi minantur. Nam tumidos 9
et corruptos et tinnulos et quocunque alio cacozeliae genere
peccantes, certum habeo, non virium sed infirmitatis vitio
laborare, ut corpora non robore sed valetudine inflantur et
recto itinere lassi plerumque devertunt. Erit ergo etiam
obscurior, quo quisque deterior.

Non excidit mihi, scripsisse me in libro priore, cum 10
potiorem in scholis eruditionem esse quam domi dicerem,
libentius se prima studia tenerosque profectus ad imitationem
condiscipulorum, quae facilior esset, erigere; quod a qui-
busdam sic accipi potest, tanquam haec, quam nunc tueor,
sententia priori diversa sit. Id a me procul aberit; namque 11
ea causa vel maxima est, cur optimo cuique praeceptori sit
tradendus puer, quod apud eum discipuli quoque melius in-
stituti aut dicent, quod inutile non sit imitari, aut, si quid

erraverint, statim corrigentur; at indoctus ille etiam probabit fortasse vitiosa et placere audientibus iudicio suo coget.
12 Sit ergo tam eloquentia quam moribus praestantissimus, qui ad Phoenicis Homerici exemplum dicere ac facere doceat.

DE PRIMIS APUD RHETOREM EXERCITATIONIBUS.

IV. Hinc iam, quas primas in docendo partes rhetorum putem, tradere incipiam, dilata parumper illa quae sola vulgo vocatur arte rhetorica. Ac mihi opportunus maxime videtur ingressus ab eo, cuius aliquid simile apud grammaticos puer
2 didicerit. Et quia narrationum, excepta qua in causis utimur, tres accepimus species, fabulam, quae versatur in tragoediis atque carminibus, non a veritate modo sed etiam a forma veritatis remota; argumentum, quod falsum sed vero simile comoediae fingunt; historiam, in qua est gestae rei expositio; grammaticis autem poeticas dedimus: apud rhetorem initium sit historica, tanto robustior quanto verior.
3 Sed narrandi quidem quae nobis optima ratio videatur, tum demonstrabimus, cum de iudiciali parte dicemus. Interim admonere illud sat est, ut sit ea neque arida prorsus atque ieiuna, (nam quid opus erat tantum studiis laboris impendere, si res nudas atque inornatas indicare satis videretur?) neque rursus sinuosa et arcessitis descriptionibns, in quas
4 plerique imitatione poeticae licentiae ducuntur, lasciviat. Vitium utrumque; peius tamen illud, quod ex inopia quam quod ex copia venit. Nam in pueris oratio perfecta nec exigi nec sperari potest; melior autem indoles laeta generosique co-
5 natus et vel plura iusto concipiens interim spiritus. Nec unquam me in his discentis annis offendat, si quid superfuerit. Quin ipsis doctoribus hoc esse curae velim, ut teneras adhuc mentes more nutricum mollius alant et satiari velut quodam iucundioris disciplinae lacte patiantur. Erit illud plenius interim corpus, quod mox adulta aetas astringat. Hinc spes
6 roboris. Maciem namque et infirmitatem in posterum minari solet protinus omnibus membris expressus infans. Audeat haec aetas plura et inveniat et inventis gaudeat, sint licet illa non satis sicca interim ac severa. Facile remedium est
7 ubertatis; sterilia nullo labore vincuntur. Illa mihi in pueris

natura minimum spei dederit, in qua ingenium iudicio prae-
sumitur. Materiam esse primum volo vel abundantiorem
atque ultra quam oporteat fusam. Multum inde decoquent
anni, multum ratio limabit, aliquid velut usu ipso deteretur,
sit modo unde excidi possit et quod exculpi; erit autem, si
non ab initio tenuem nimium laminam duxerimus et quam
caelatura altior rumpat. Quod me de his aetatibus sentire 8
minus mirabitur, qui apud Ciceronem legerit: *Volo enim se
efferat in adolescente fecunditas.*

Quapropter in primis evitandus et in pueris praecipue
magister aridus, non minus quam teneris adhuc plantis sic-
cum et sine humore ullo solum. Inde fiunt humiles statim et 9
velut terram spectantes, qui nihil supra cotidianum sermo-
nem attollere audeant. Macies illis pro sanitate et iudicii
loco infirmitas est, et dum satis putant vitio carere, in id
ipsum incidunt vitium, quod virtutibus carent. Quare mihi
ne maturitas quidem ipsa festinet, nec musta in lacu statim
austera sint; sic et annos ferent et vetustate proficient.

Nec illud quidem quod admoneamus indignum est, in- 10
genia puerorum nimia interim emendationis severitate defi-
cere; nam et desperant et dolent et novissime oderunt et,
quod maxime nocet, dum omnia timent, nihil conantur. Quod 11
etiam rusticis notum est, qui frondibus teneris non putant
adhibendam esse falcem, quia reformidare ferrum videntur
et nondum cicatricem pati posse. Iucundus ergo tum ma- 12
xime debet esse praeceptor, ut remedia, quae alioqui na-
tura sunt aspera, molli manu leniantur; laudare aliqua, ferre
quaedam, mutare etiam, reddita cur id fiat ratione, illumi-
nare interponendo aliquid sui. Nonnunquam hoc quoque
erit utile, ipsum totas dictare materias, quas et imitetur puer
et interim tanquam suas amet. Et si tam negligens ei stilus 13
fuerit, ut emendationem non recipiat: expertus sum pro-
desse, quotiens eandem materiam rursus a me tractatam
scribere de integro iuberem, *posse enim eum adhuc me-
lius;* quatenus nullo magis studia quam spe gaudent. Aliter 14
autem alia aetas emendanda est, et pro modo virium et exi-
gendum et corrigendum opus. Solebam ego dicere pueris
aliquid ausis licentius aut laetius, *laudare illud me adhuc,*

venturum tempus, quo idem non permitterem; ita et in-
genio gaudebant et iudicio non fallebantur.
15 Sed ut eo revertar, unde sum digressus: narrationes
stilo componi quanta maxima possit adhibita diligentia volo.
Nam ut primo, cum sermo instituitur, dicere quae audie-
rint, utile est pueris ad loquendi facultatem; ideoque et
retro agere expositionem et a media in utramque partem
discurrere sane merito cogantur, sed ad gremium praece-
ptoris, et dum non possunt, et dum res ac verba conne-
ctere incipiunt, ut protinus memoriam firment: ita, cum
iam formam rectae atque emendatae orationis accipient,
extemporalis garrulitas nec expectata cogitatio et vix sur-
16 gendi mora circulatoriae vere iactationis est. Hinc paren-
tium imperitorum inane gaudium, ipsis vero contemptus
operis et inverecunda frons et consuetudo pessime dicendi
et malorum exercitatio et, quae magnos quoque profectus
frequenter perdidit, arrogans de se persuasio innascitur.
17 Erit suum parandae facilitati tempus, nec a nobis negli-
genter locus iste transibitur. Interim satis est, si puer
omni cura et summo, quantum illa aetas capit, labore ali-
quid probabile scripserit; in hoc assuescat, huius sibi rei
naturam faciat. Ille demum in id, quod quaerimus, aut ei
proximum poterit evadere, qui ante discet recte dicere
quam cito.
18 Narrationibus non inutiliter subiungitur opus destruendi
confirmandique eas, quod ἀνασκευὴ et κατασκευὴ vocatur.
Id porro non tantum in fabulosis et carmine traditis fieri
potest verum etiam in ipsis annalium monumentis, ut, si
quaeratur, *an sit credibile super caput Valerii pugnantis*
sedisse corvum, qui os oculosque hostis Galli rostro atque
alis everberaret, sit in utramque partem ingens ad dicen-
19 dum materia; aut *de serpente, quo Scipio traditur geni-*
tus, et *lupa Romuli* et *Egeria Numae.* Nam Graecis hi-
storiis plerumque poeticae similis licentia est. Saepe etiam
quaeri solet de tempore, de loco quo gesta res dicitur, non-
nunquam de persona quoque; sicut Livius frequentissime
dubitat, et alii ab aliis historici dissentiunt.
20 Inde paulatim ad maiora tendere incipiet, laudare

claros viros et vituperare improbos, quod non simplicis utilitatis opus est. Namque et ingenium exercetur multiplici variaque materia, et animus contemplatione recti pravique formatur, et multa inde cognitio rerum venit, et exemplis, quae sunt in omni genere causarum potentissima, iam tum instruitur, cum res poscet, usurus. Hinc 21
illa quoque exercitatio subit comparationis, uter melior uterve deterior; quae quanquam versatur in ratione simili, tamen et duplicat materiam et virtutum vitiorumque non tantum naturam sed etiam modum tractat. Verum de ordine laudis contraque, quoniam tertia haec rhetorices pars est, praecipiemus suo tempore.

Communes loci (de his loquor, quibus citra per- 22
sonas in ipsa vitia moris est perorare, ut in *adulterum*, *aleatorem*, *petulantem*) ex mediis sunt iudiciis et, si reum adiicias, accusationes; quanquam hi quoque ab illo generali tractatu ad quasdam deduci species solent, ut si ponatur *adulter caecus*, *aleator pauper*, *petulans senex*. Habent autem nonnunquam etiam defensionem. Nam et pro 23
luxuria et pro *amore* dicimus, et leno interim parasitusque defenditur sic, ut non homini patrocinemur sed crimini.

Theses autem, quae sumuntur ex rerum compara- 24
tione, ut *rusticane vita an urbana potior*; *iurisperiti an militaris viri laus maior*, mire sunt ad exercitationem dicendi speciosae atque uberes, quae vel ad suadendi officium vel etiam ad iudiciorum disceptationem iuvant plurimum. Nam posterior ex praedictis locus in causa Murenae copiosissime a Cicerone tractatur. Sunt et illae paene totae 25
ad deliberativum pertinentes genus, *ducendane uxor*, *petendine sint magistratus*. Namque et hae personis modo adiectis suasoriae erunt.

Solebant praeceptores mei neque inutili et nobis etiam 26
iucundo genere exercitationis praeparare nos coniecturalibus causis, cum quaerere atque exequi iuberent, *Cur armata apud Lacedaemonios Venus*, et *Quid ita crederetur Cupido puer atque volucer et sagittis ac face armatus*, et similia, in quibus scrutabamur voluntatem, cuius in controversiis frequens quaestio est, quod genus chriae videri potest.

27 Nam locos quidem, quales sunt de testibus, *semperne*
his credendum, et de argumentis, *an habenda etiam par-*
vis fides, adeo manifestum est ad forenses actiones per-
tinere, ut quidam neque ignobiles in officiis civilibus scri-
ptos eos memoriaeque diligentissime mandatos in promptu
habuerint, ut quotiens esset occasio, extemporales eorum
28 dictiones his velut emblematis exornarentur. Quo quidem
(neque enim eius rei iudicium differre sustineo) summam
videbantur mihi infirmitatem de se confiteri. Nam quid hi
possint in causis, quarum varia et nova semper est facies,
proprium invenire; quomodo propositis ex parte adversa
respondere, altercationibus velociter occurrere, testem ro-
gare: qui etiam in his, quae sunt communia et in plurimis
causis tractantur, vulgatissimos sensus verbis nisi tanto
29 ante praeparatis prosequi nequeant? Nec vero his, cum
eadem iudiciis pluribus dicunt, aut fastidium moveant velut
frigidi et repositi cibi, aut pudorem deprehensa totiens
audientium memoria infelix supellex, quae sicut apud pau-
peres ambitiosos pluribus et diversis officiis conteratur?
30 Cum eo quidem quod vix ullus est tam communis locus,
qui possit cohaerere cum causa nisi aliquo propriae quae-
stionis vinculo copulatus, appareatque eum non tam in-
31 sertum quam applicitum; vel quod dissimilis est ceteris vel
quod plerumque assumi etiam parum apte solet, non quia
desideratur sed quia paratus est. Ut quidam sententiarum
gratia verbosissimos locos arcessunt, cum ex locis debeat
32 nasci sententia. Ita sunt autem speciosa haec et utilia, si
oriuntur ex causa; ceterum quamlibet pulchra elocutio, nisi
ad victoriam tendit, utique supervacua sed interim etiam
contraria est. Verum hactenus evagari satis fuerit.

33 Legum laus ac vituperatio iam maiores ac prope
summis operibus suffecturas vires desiderant; quae quidem
suasoriis an controversiis magis accommodata sit exercitatio,
consuetudine et iure civitatum differt. Apud Graecos enim
lator earum ad iudicem vocabatur, Romanis pro contione
suadere ac dissuadere moris fuit. Utroque autem modo pauca
de his et fere certa dicuntur. Nam et genera sunt tria, sacri,
34 publici, privati iuris. Quae divisio ad laudem magis spectat,

si quis eam per gradus augeat, quod lex, quod publica, quod
ad religionem deum comparata sit. Ea quidem, de quibus
quaeri solet, communia omnibus. Aut enim de iure dubitari 35
potest eius, qui rogat, ut de P. Clodii, qui non rite creatus
tribunus arguebatur; aut de ipsius rogationis, quod est va-
rium, sive non trino forte nundino promulgata sive non ido-
neo die, sive contra intercessionem vel auspicia aliudve
quid, quod legitimis obstet, dicitur lata esse vel ferri, sive
alicui manentium legum repugnare. Sed haec ad illas primas 36
exercitationes non pertinent, nam sunt hae citra complexum
personarum, temporum, causarum. Reliqua eadem fere vero
fictoque huiusmodi certamine tractantur. Nam vitium aut in 37
verbis aut in rebus est. In verbis quaeritur, an satis signifi-
cent, an sit in iis aliquid ambiguum. In rebus, an lex sibi
ipsa consentiat, an in praeteritum ferri debeat, an in singu-
los homines. Maxime vero commune est quaerere, an sit
honesta, an utilis. Nec ignoro, plures fieri a plerisque 38
partes; sed nos iustum, pium, religiosum, ceteraque his si-
milia honesto complectimur. Iusti tamen species non simpli-
citer excuti solent. Aut enim de re ipsa quaeritur, ut di-
gnane poena vel praemio sit; aut de modo praemii poenaeve,
quia tam maior quam minor culpari potest. Utilitas quoque 39
interim natura discernitur, interim tempore. Quaedam an
obtineri possint, ambigi solet. Ne illud quidem ignorare
oportet, leges aliquando totas aliquando ex parte reprehendi
solere, cum exemplum rei utriusque nobis claris orationibus
praebeatur. Nec me fallit, eas quoque leges esse, quae non 40
in perpetuum rogentur sed de honoribus aut imperiis, qualis
Manilia fuit, de qua Ciceronis oratio est. Sed de his nihil
hoc loco praecipi potest, constant enim propria rerum, de
quibus agitur, non communi qualitate.

His fere veteres facultatem dicendi exercuerunt assum- 41
pta tamen a dialecticis argumentandi ratione. Nam fictas ad
imitationem fori consiliorumque materias apud Graecos di-
cere circa Demetrium Phalerea institutum fere constat. An 42
ab ipso id genus exercitationis sit inventum, ut alio quoque
libro sum confessus, parum comperi; sed ne hi quidem, qui
hoc fortissime affirmant, ullo satis idoneo auctore nituntur.

Latinos vero dicendi praeceptores extremis L. Crassi temporibus coepisse Cicero auctor est; quorum insignis maxime Plotius fuit.

DE LECTIONE ORATORUM ET HISTORICORUM APUD RHETOREM.

V. Sed de ratione declamandi post paulum. Interim, quia prima rhetorices rudimenta tractamus, non omittendum videtur id quoque, ut moneam, quantum sit collaturus ad profectum discentium rhetor, si, quemadmodum a grammaticis exigitur poetarum enarratio: ita ipse quoque historiae atque etiam magis orationum lectione susceptos a se discipulos instruxerit; quod nos in paucis, quorum id aetas exi-
2 gebat et parentes utile esse crediderant, servavimus. Ceterum sentientibus iam tum optima duae res impedimento fuerunt, quod et longa consuetudo aliter docendi fecerat legem, et robusti fere iuvenes nec hunc laborem desiderantes exem-
3 plum nostrum sequebantur. Nec tamen, etiamsi quid novi vel sero invenissem, praecipere in posterum puderet. Nunc vero scio id fieri apud Graecos sed magis per adiutores, quia non videntur tempora suffectura, si legentibus singulis
4 praeire semper ipsi velint. Et hercule praelectio, quae in hoc adhibetur, ut facile atque distincte pueri scripta oculis sequantur, etiam illa, quae vim cuiusque verbi, si quod minus usitatum incidat, docet, multum infra rhetoris officium
5 existimanda est. At demonstrare virtutes vel, si quando ita incidat, vitia, id professionis eius atque promissi, quo se magistrum eloquentiae pollicetur, maxime proprium est; eo quidem validius, quod non utique hunc laborem docentium postulo, ut ad gremium revocatis cuiusque eorum liberis
6 lectione deserviant. Nam mihi cum facilius tum etiam multo videtur magis utile, facto silentio unum aliquem (quod ipsum imperari per vices optimum est) constituere lectorem, ut protinus pronuntiationi quoque assuescant; tum exposita
7 causa, in quam scripta legetur oratio, (nam sic clarius quae dicentur intelligi poterunt) nihil otiosum pati, quodque in inventione quodque in elocutione annotandum erit; quae in prooemio conciliandi iudicis ratio; quae narrandi lux, brevi-

tas, fides; quod aliquando consilium et quam occulta calliditas (namque ea sola in hoc ars est, quae intelligi nisi ab 8
artifice non possit); quanta deinceps in dividendo prudentia, quam subtilis et crebra argumentatio; quibus viribus inspiret, qua iucunditate permulceat; quanta in maledictis asperitas, in iocis urbanitas; ut denique dominetur in affectibus atque in pectora irrumpat animumque iudicum similem his, quae dicit, efficiat. Tum in ratione eloquendi, quod verbum pro- 9
prium, ornatum, sublime; ubi amplificatio laudanda, quae virtus ei contraria, quid speciose translatum, quae figura verborum, qnae levis et quadrata sed virilis tamen compositio.

Ne id quidem inutile, etiam corruptas aliquando et vi- 10
tiosas orationes, quas tamen plerique iudiciorum pravitate mirantur, legi palam ostendique in his, quam multa impropria, obscura, tumida, humilia, sordida, lasciva, effeminata sint; quae non laudantur modo a plerisque sed, quod est peius, propter hoc ipsum, quod sunt prava, laudantur. Nam 11
sermo rectus et secundum naturam enuntiatus nihil habere ex ingenio videtur, illa vero, quae utcunque deflexa sunt, tanquam exquisitiora miramur; non aliter quam distortis et quocunque modo prodigiosis corporibus apud quosdam maius est pretium quam his, quae nihil ex communi habitu boni perdiderunt. Atque etiam qui specie capiuntur, vulsis leva- 12
tisque et inustas comas acu comentibus et non suo colore nitidis plus esse formae putant, quam possit tribuere incorrupta natura; ut pulchritudo corporis venire videatur ex malis moribus.

Neque solum haec ipse debebit docere praeceptor sed 13
frequenter interrogare et iudicium discipulorum experiri. Sic audientibus securitas aberit nec, quae dicentur, superfluent aures, simulque ad id perducentur, quod ex hoc quaeritur, ut inveniant ipsi et intelligant. Nam quid aliud agimus docendo eos, quam ne docendi semper sint?

Hoc diligentiae genus ausim dicere plus collaturum di- 14
scentibus quam omnes omnium artes, quae iuvant sine dubio multum; sed latiore quadam comprehensione per omnes quidem species rerum cotidie paene nascentium ire qui pos-

15 sunt? Sicut de re militari, quanquam sunt tradita quaedam
praecepta communia, magis tamen proderit scire, qua ducum
quisque ratione, in quali re, tempore, loco sit sapienter
usus aut contra. Nam in omnibus fere minus valent praece-
16 pta quam experimenta. An vero declamabit quidem praece-
ptor, ut sit exemplo suis auditoribus; non plus contulerint
lecti Cicero aut Demosthenes? Corrigetur palam, si quid
in declamando discipulus erraverit; non potentius erit emen-
dare orationem, quin immo etiam iucundius? Aliena enim
17 vitia reprehendi quisque mavult quam sua. Nec deerant
plura, quae dicerem; sed neminem haec utilitas fugit, atque
utinam tam non pigeat facere istud quam non displicebit.

18 Quod si potuerit obtineri, non ita difficilis supererit
quaestio, qui legendi sint incipientibus. Nam quidam illos
minores, quia facilior intellectus videbatur, probaverunt;
alii floridius genus, ut ad alenda primarum aetatum ingenia
19 magis accommodatum. Ego optimos quidem et statim et
semper sed tamen eorum candidissimum quemque et maxime
expositum velim, ut Livium a pueris magis quam Sallustium;
et hic historiae maior est auctor, ad quem tamen intelligen-
20 dum iam profectu opus sit. Cicero, ut mihi quidem videtur,
et iucundus incipientibus quoque et apertus est satis, nec
prodesse tantum sed etiam amari potest, tum (quemadmodum
Livius praecipit) ut quisque erit Ciceroni simillimus.

21 Duo autem genera maxime cavenda pueris puto: unum,
ne quis eos antiquitatis nimius admirator in Gracchorum Ca-
tonisque et aliorum similium lectione durescere velit; fient
enim horridi atque ieiuni; nam neque vim eorum adhuc in-
tellectu consequentur et elocutione, quae tum sine dubio
erat optima sed nostris temporibus aliena est, contenti, quod
22 est pessimum, similes sibi magnis viris videbuntur. Alterum,
quod huic diversum est, ne recentis huius lasciviae flosculis
capti voluptate prava deleniantur, ut praedulce illud genus
et puerilibus ingeniis hoc gratius, quo propius est, adament.
23 Firmis autem iudiciis iamque extra periculum positis sua-
serim et antiquos legere, ex quibus si assumatur solida ac
virilis ingenii vis, deterso rudis saeculi squalore, tum noster
hic cultus clarius enitescet; et novos, quibus et ipsis multa

virtus adest. Neque enim nos tarditatis natura damnavit, 24
sed dicendi mutavimus genus et ultra nobis quam oportebat
indulsimus; ita non tam ingenio illi nos superarunt quam
proposito. Multa ergo licebit eligere; sed curandum erit,
ne iis, quibus permixta sunt, inquinentur. Quosdam vero 25
etiam, quos totos imitari oporteat, et fuisse nuper et nunc
esse, quidni libenter non modo concesserim verum etiam
contenderim? Sed hi qui sint, non cuiuscunque est pronun- 26
tiare. Tutius circa priores vel erratur, ideoque hanc novo-
rum distuli lectionem, ne imitatio iudicium antecederet.

DE DIVISIONE ET PARENCHIRESI.

VI. Fuit etiam in hoc diversum praecipientium propo-
situm, quod eorum quidam materias, quas discipulis ad di-
cendum dabant, non contenti divisione dirigere latius dicendo
prosequebantur, nec solum probationibus implebant sed
etiam affectibus. Alii, cum primas modo lineas duxissent, 2
post declamationes, quid omisisset quisque, tractabant;
quosdam vero locos non minore cura, quam cum ad dicen-
dum ipsi surgerent, excolebant. Utile utrumque, et ideo
neutrum ab altero separo; sed si facere tantum alterum ne-
cesse sit, plus proderit demonstrasse rectam protinus viam
quam revocare ab errore iam lapsos. Primum quia emenda- 3
tionem auribus modo accipiunt, divisionem vero ad cogita-
tionem etiam et stilum perferunt; deinde quod libentius prae-
cipientem audiunt quam reprehendentem. Si qui vero paulo
sunt vivaciores, in his praesertim moribus, etiam irascuntur
admonitioni et taciti repugnant. Neque ideo tamen minus
vitia aperte coarguenda sunt. Habenda enim ratio cetero- 4
rum, qui recta esse, quae praeceptor non emendaverit, cre-
dent. Utraque autem ratio miscenda est et ita tractanda, ut
ipsae res postulabunt. Namque incipientibus danda erit velut 5
praeformata materia secundum cuiusque vires; at cum satis
composuisse sese ad exemplum videbuntur, praevia quaedam
demonstranda vestigia, quae persecuti iam suis viribus sine
adminiculo progredi possint. Nonnunquam credi sibi ipsos 6
oportebit, ne mala consuetudine semper alienum laborem se-
quendi nihil per se conari et quaerere sciant. Quodsi satis

prudenter dicenda viderint, iam prope consummata fuerit
praecipientis opera; at si quid erraverint adhuc, erunt ad
7 ducem reducendi. Cui rei simile quiddam facientes aves
cernimus, quae teneris infirmisque fetibus cibos ore suo col-
latos partiuntur; at cum visi sunt adulti, paulum egredi nidis
et circumvolare sedem illam praecedentes ipsae docent,
tum expertas vires libero coelo suaeque ipsorum fiduciae
permittunt.

DE EDISCENDO.

VII. Illud ex consuetudine mutandum prorsus existimo
in his, de quibus nunc disserimus, aetatibus, ne omnia,
quae scripserint, ediscant et certa, ut moris est, die dicant;
quod quidem maxime patres exigunt atque ita demum stu-
dere liberos suos, si quam frequentissime declamaverint,
2 credunt, cum profectus praecipue diligentia constet. Nam
ut scribere pueros plurimumque esse in hoc opere plane
velim: sic ediscere electos ex orationibus vel historiis
aliove quo genere dignorum ea cura voluminum locos, multo
3 magis suadeam. Nam et exercebitur acrius memoria aliena
complectendo quam sua; et qui erunt in difficiliore huius
laboris genere versati, sine molestia, quae ipsi composue-
rint, iam familiarius animo suo affigent, et assuescent opti-
mis semperque habebunt intra se, quod imitentur; et iam
non sentientes formam orationis illam, quam mente penitus
4 acceperint, expriment. Abundabunt autem copia verborum
optimorum et compositione et figuris iam non quaesitis sed
sponte et ex reposito velut thesauro se offerentibus. Acce-
dit his et iucunda in sermone bene a quoque dictorum relatio
et in causis utilis. Nam et plus auctoritatis afferunt ea, quae
non praesentis gratia litis sunt comparata, et laudem saepe
5 maiorem quam si nostra sint conciliant. Aliquando tamen
permittendum, quae ipsi scripserint, dicere, ut laboris sui
fructum etiam ex illa, quae maxime petitur, laude plurium
capiant. Verum id quoque tum fieri oportebit, cum aliquid
commodius elimaverint, ut eo velut praemio studii sui do-
nentur ac se meruisse, ut dicerent, gaudeant.

AN SECUNDUM SUI QUISQUE INGENII NATURAM DOCENDUS SIT.

VIII. Virtus praeceptoris haberi solet nec immerito diligenter in his, quos erudiendos susceperit, notare discrimina ingeniorum et, quo quemque natura maxime ferat, scire. Nam est in hoc incredibilis quaedam varietas nec pauciores animorum paene quam corporum formae.
Quod intelligi etiam ex ipsis oratoribus potest, qui tantum 2
inter se distant genere dicendi, ut nemo sit alteri similis, quamvis plurimi se ad eorum quos probabant imitationem
composuerint. Utile deinde plerisque visum est ita quemque 3
instituere, ut propria naturae bona doctrina foverent, et in id potissimum ingenia, quo tenderent, adiuvarentur; ut si quis palaestrae peritus, cum in aliquod plenum pueris gymnasium venerit, expertus eorum omni modo corpus animumque discernat, cui quisque certamini praeparandus sit:
ita praeceptorem eloquentiae, cum sagaciter fuerit intui- 4
tus, cuius ingenium presso limatoque genere dicendi, cuius acri, gravi, dulci, aspero, nitido, urbano maxime gaudeat, ita se commodaturum singulis, ut in eo, quo quis-
que eminet, provehatur; quod et adiuta cura natura magis 5
evalescat, et, qui in diversa ducatur, neque in his, quibus minus aptus est, satis possit efficere et ea, in quae natus videtur, deserendo faciat infirmiora.

Quod mihi (libera enim vel contra receptas persuasio- 6
nes rationem sequenti sententia est) in parte verum videtur. Nam proprietates ingeniorum dispicere prorsus necessarium
est. In his quoque certum studiorum facere delectum nemo 7
dissuaserit. Namque erit alius historiae magis idoneus alius compositus ad carmen alius utilis studio iuris, ut nonnulli rus fortasse mittendi. Sic discernet haec dicendi magister, quomodo palaestricus ille cursorem faciet aut pugilem aut luctatorem aliudve quid ex his, quae sunt sacrorum certami-
num. Verum ei, qui foro destinabitur, non in unam partem 8
aliquam sed in omnia, quae sunt eius operis, etiam si qua difficiliora discenti videbuntur, elaborandum est. Nam et
omnino supervacua erat doctrina, si natura sufficeret. An si 9
quis ingenio corruptus ac tumidus, ut plerique sunt, inci-

derit, in hoc eum ire patiemur? aridum atque ieiunum non
alemus et certe eum quasi vestiemus? Nam si quaedam de-
trahere necessarium est, cur non sit adiicere concessum?
10 Neque ego contra naturam pugno. Non enim deserendum
id bonum, si quod ingenitum est, existimo, sed augendum
11 addendumque quod cessat. An vero clarissimus ille prae-
ceptor Isocrates, quem non magis libri bene dixisse quam
discipuli bene docuisse testantur, cum de Ephoro atque
Theopompo sic iudicaret, ut *alteri frenis alteri calcaribus*
opus esse diceret, aut in illo lentiore tarditatem aut in illo
paene praecipiti concitationem adiuvandam docendo existi-
mavit, cum alterum alterius natura miscendum arbitraretur?
12 Imbecillis tamen ingeniis sane sic obsequendum sit, ut tan-
tum in id, quo vocat natura, ducantur. Ita enim, quod so-
lum possunt, melius efficient. Si vero liberalior materia
contigerit et in qua merito ad spem oratoris simus aggressi,
13 nulla dicendi virtus omittenda est. Nam licet sit aliquam in
partem pronior, ut necesse est, ceteris tamen non repugna-
bit, atque ea cura paria faciet iis, in quibus eminebat; sicut
ille (ne ab eodem exemplo recedamus) exercendi corpora
peritus, non, si docendum pancratiasten susceperit, pugno
ferire vel calce tantum aut nexus modo atque in his certos
aliquos docebit, sed omnia quae sunt eius certaminis. Erit
qui ex his aliqua non possit: in id maxime quod poterit com-
14 ponet. Nam sunt haec duo vitanda prorsus: unum ne tem-
ptes quod effici non possit, alterum ne ab eo, quod quis
optime facit, in aliud, ad quod minus est idoneus, trans-
feras. At si fuerit qui docebitur ille, quem adolescentes
senem vidimus, Nicostratus: omnibus in eo docendi par-
tibus similiter utetur, efficietque illum, qualis hic fuit, lu-
ctando pugnandoque, quorum utroque certamine iisdem die-
15 bus coronabatur, invictum. Et quanto id magis oratoris
futuri magistro providendum erit? Non enim satis est di-
cere presse tantum aut subtiliter aut aspere, non magis
quam phonasco acutis tantum aut mediis aut gravibus sonis
aut horum etiam particulis excellere. Nam sicut cithara
ita oratio perfecta non est, nisi ab imo ad summum omni-
bus intenta nervis consentiat.

DE OFFICIO DISCIPULORUM.

IX. Plura de officio docentium locutus discipulos id unum interim moneo, ut praeceptores suos non minus quam ipsa studia ament, et parentes esse non quidem corporum sed mentium credant. Multum haec pietas conferet studio; 2
nam ita et libenter audient et dictis credent et esse similes concupiscent, in ipsos denique coetus scholarum laeti alacresque convenient, emendati non irascentur, laudati gaudebunt, ut sint carissimi, studio merebuntur. Nam ut illorum 3
officium est docere, sic horum praebere se dociles; alioqui neutrum sine altero sufficit. Et sicut hominis ortus ex utroque gignentium confertur, et frustra sparseris semina, nisi illa praemollitus foverit sulcus: ita eloquentia coalescere nequit, nisi sociata tradentis accipientisque concordia.

DE UTILITATE ET RATIONE DECLAMANDI.

X. In his primis operibus, quae non ipsa parva sunt sed maiorum quasi membra atque partes, bene instituto atque exercitato iam fere tempus appetet aggrediendi suasorias iudicialesque materias; quarum antequam viam ingredior, pauca mihi de ipsa ratione declamandi dicenda sunt, quae quidem ut ex omnibus novissime inventa ita multo est utilissima. Nam et cuncta illa, de quibus diximus, in se 2
fere continet, et veritati proximam imaginem reddit; ideoque ita est celebrata, ut plerisque videretur ad formandam eloquentiam vel sola sufficere. Neque enim virtus ulla perpetuae duntaxat orationis reperiri potest, quae non sit cum hac dicendi meditatione communis. Eo quidem res ista culpa 3
docentium recidit, ut inter praecipuas, quae corrumperent eloquentiam, causas licentia atque inscitia declamantium fuerit. Sed eo, quod natura bonum est, bene uti licet. Sint 4
ergo et ipsae materiae, quae fingentur, quam simillimae veritatis, et declamatio, in quantum maxime potest, imitetur eas actiones, in quarum exercitationem reperta est. Nam 5
magos et *pestilentiam* et *responsa* et *saeviores tragicis novercas* aliaque magis adhuc fabulosa frustra inter sponsiones et interdicta quaeremus. Quid ergo? Nunquam haec supra fidem et poetica, ut vere dixerim, themata iuvenibus

tractare permittamus, ut expatientur et gaudeant materia et
6 quasi in corpus eant? Erit optimum; sed certe sint grandia
et tumida non stulta etiam et acrioribus oculis intuenti ridi-
cula; ut, si iam cedendum est, impleat se declamator ali-
quando, dum sciat, ut quadrupedes, cum viridi pabulo di-
stentae sunt, sanguinis detractione curantur et sic ad cibos
viribus conservandis idoneos redeunt: ita sibi quoque tenu-
andas adipes, et quidquid humoris corrupti contraxerit, emit-
7 tendum, si esse sanus ac robustus volet. Alioqui tumor ille
inanis primo cuiuscunque veri operis conatu deprehendetur.
Totum autem declamandi opus qui diversum omni modo a
forensibus causis existimant, hi profecto ne rationem qui-
8 dem, qua ista exercitatio inventa sit, pervident. Nam si foro
non praeparat: aut scenicae ostentationi aut furiosae voci-
ferationi simillimum est. Quid enim attinet iudicem praepa-
rare, qui nullus est; narrare, quod omnes sciant falsum;
probationes adhibere causae, de qua nemo sit pronuntiatu-
rus? Et haec quidem otiosa tantum; affici vero et ira vel
luctu permovere, cuius est ludibrii, nisi quibusdam pugnae
simulacris ad verum discrimen aciemque iustam consuesci-
9 mus? Nihil ergo inter forense genus dicendi atque hoc de-
clamatorium intererit? Si profectus gratia dicimus, nihil.
Utinamque adiici ad consuetudinem posset, ut nominibus ute-
remur, et perplexae magis et longioris aliquando actus con-
troversiae fingerentur, et verba in usu cotidiano posita minus
timeremus, et iocos inserere moris esset; quae nos, quamli-
bet per alia in scholis exercitati simus, tirones in foro in-
10 veniunt. Si vero in ostentationem comparetur declamatio,
sane paulum aliquid inclinare ad voluntatem audientium de-
11 bemus. Nam et in iis actionibus, quae in aliqua sine dubio
veritate versantur sed sunt ad popularem aptatae delectatio-
nem, quales legimus panegyricos, totumque hoc demonstra-
tivum genus, permittitur adhibere plus cultus omnemque
artem, quae latere plerumque in iudiciis debet, non confiteri
12 modo sed ostentare etiam hominibus in hoc advocatis. Quare
amatio, quoniam est iudiciorum consiliorumque imago,
esse debet veritati; quoniam autem aliquid in se ha-
ιδεικτικὸν, nonnihil sibi nitoris assumere. Quod fa-

ciunt actores comici, qui neque ita prorsus, ut nos vulgo
loquimur, pronuntiant, quod esset sine arte, neque procul
tamen a natura recedunt, quo vitio periret imitatio; sed mo-
rem communis huius sermonis decore quodam scenico exor-
nant. Sic quoque aliqua nos incommoda ex his, quas fin- 14
xerimus, materiis consequentur, in eo praecipue, quod multa
in his relinquuntur incerta, quae sumimus ut videtur, aetates,
facultates, liberos, parentes, urbium ipsarum vires, iura,
mores, alia his similia; aliquando etiam argumentum ex ipsis 15
positionum vitiis ducimus. Sed haec suo quaeque loco.
Quamvis enim omne propositum operis a nobis destinati eo
spectet, ut orator instituatur; tamen, ne quid studiosi requi-
rant, etiam si quid erit, quod ad scholas pertineat proprie,
in transitu non omittemus.

AN ARTIS NECESSARIA COGNITIO.

XI. Iam hinc ergo nobis inchoanda est ea pars artis,
ex qua capere initium solent, qui priora omiserunt; quan-
quam video quosdam in ipso statim limine obstaturos mihi,
qui nihil egere huiusmodi praeceptis eloquentiam putent,
sed natura sua et vulgari modo et scholarum exercitatione
contenti rideant etiam diligentiam nostram, exemplo magni
quoque nominis professorum, quorum aliquis, ut opinor, in-
terrogatus, quid esset σχῆμα et νόημα, *nescire se quidem
sed, si ad rem pertineret, esse in sua declamatione* re-
spondit. Alius percontanti, *Theodoreus an Apollodoreus* 2
esset? Ego, inquit, *parmularius sum.* Nec sane potuit
urbanius ex confessione inscitiae suae elabi. Porro hi, quia
et beneficio ingenii praestantes sunt habiti et multa etiam
memoria digna exclamaverunt, plurimos habent similes ne-
gligentiae suae, paucissimos naturae. Igitur impetu dicere 3
se et viribus uti gloriantur; neque enim opus esse proba-
tione aut dispositione in rebus fictis, sed, cuius rei gratia
plenum sit auditorium, sententiis grandibus, quarum optima
quaeque a periculo petatur. Quin etiam in cogitando, nulla 4
ratione adhibita aut tectum intuentes magnum aliquid, quod
ultro se offerat, pluribus saepe diebus expectant, aut mur-
mure incerto velut classico instincti concitatissimum corporis

motum non enuntiandis sed quaerendis verbis accommodant.
5 Nonnulli certa sibi initia, priusquam sensum invenerint, destinant, quibus aliquid diserti subiungendum sit, eaque diu secum ipsi clareque meditati desperata connectendi facultate deserunt et ad alia deinceps atque inde alia non minus com-
6 munia ac nota devertunt. Qui plurimum videntur habere rationis, non in causas tamen laborem suum sed in locos intendunt, atque in his non corpori prospiciunt sed abrupta
7 quaedam, ut forte ad manum venere, iaculantur. Unde fit, ut dissoluta et ex diversis congesta oratio cohaerere non possit similisque sit puerorum commentariis, in quos ea, quae aliis declamantibus laudata sunt, regerunt. Magnas tamen sententias et res bonas, ita enim gloriari solent, elidunt; nam et barbari et servi; et si hoc sat est, nulla est ratio dicendi.

QUARE INERUDITI INGENIOSIORES VULGO HABEANTUR.

XII. Ne hoc quidem negaverim, sequi plerumque hanc opinionem, ut fortius dicere videantur indocti; primum vitio male iudicantium, qui maiorem habere vim credunt ea, quae non habent artem, ut effringere quam aperire, rumpere quam
2 solvere, trahere quam ducere putant robustius. Nam et gladiator, qui armorum inscius in rixam ruit, et luctator, qui totius corporis nisu in id, quod semel invasit, incumbit, fortior ab his vocatur; cum interim et hic frequenter suis viribus ipse prosternitur, et illum vehementis impetus excipit
3 adversarii mollis articulus. Sed sunt in hac parte, quae imperitos etiam naturaliter fallant; nam et divisio, cum plurimum valeat in causis, speciem virium minuit, et rudia politis
4 maiora et sparsa compositis numerosiora creduntur. Est praeterea quaedam virtutum vitiorumque vicinia, qua maledicus pro libero, temerarius pro forti, effusus pro copioso accipitur. Maledicit autem ineruditus apertius et saepius vel cum periculo suscepti litigatoris frequenter etiam suo.
5 Affert et ista res opinionem, quia libentissime homines audiunt ea, quae dicere ipsi noluissent. Illud quoque alterum, quod est in elocutione ipsa, periculum, minus vitat conatur-

que perdite, unde evenit nonnunquam, ut aliquid grande inveniat, qui semper quaerit, quod nimium est; verum id et raro provenit, et certa vitia non pensat. Propter hoc quo- 6
que interdum videntur indocti copiam habere maiorem, quod dicunt omnia; doctis est et electio et modus. His accedit, quod a cura docendi, quod intenderunt, recedunt. Itaque illud quaestionum et argumentorum apud corrupta iudicia frigus evitant nihilque aliud, quam quod vel pravis voluptatibus aures assistentium permulceat, quaerunt. Sententiae quoque 7
ipsae, quas solas petunt, magis eminent, cum omnia circa illas sordida et abiecta sunt; ut lumina non *inter umbras*, quemadmodum Cicero dicit, sed plane in tenebris clariora sunt. Itaque ingeniosi vocentur, ut libet, dum tamen constet, contumeliose sic laudari disertum. Nihilominus confi- 8
tendum est etiam detrahere doctrinam aliquid, ut limam rudibus et cotes hebetibus et vino vetustatem; sed vitia detrahit, atque eo solo minus est, quod litterae perpolierunt, quo melius. Verum hi pronuntiatione quoque famam dicendi for- 9
tius quaerunt. Nam et clamant ubique et omnia *levata*, ut ipsi vocant, *manu* emugiunt, multo discursu, anhelitu, iactatione gestus, motu capitis furentes. Iam collidere manus, 10
terrae pedem incutere, femur, pectus, frontem caedere, mire ad pullatum circulum facit; cum ille eruditus, ut in oratione multa summittere, variare, disponere, ita etiam in pronuntiando suum cuique eorum, quae dicet, colori accommodare actum sciat, et, si quid sit perpetua observatione dignum, modestus et esse et videri malit. At illi hanc *vim* appellant, 11
quae est potius violentia; cum interim non actores modo aliquos invenias sed, quod est turpius, praeceptores etiam, qui brevem dicendi exercitationem consecuti, omissa ratione, ut tulit impetus, passim tumultuentur eosque, qui plus honoris litteris tribuerunt, ineptos et ieiunos et trepidos et infirmos, ut quodque verbum contumeliosissimum occurrit, appellent. Verum illis quidem gratulemur sine labore, sine 12
ratione, sine disciplina disertis; nos, quando et praecipiendi munus iam pridem deprecati sumus et in foro quoque dicendi, quia honestissimum finem putamus desinere, dum desideraremur: inquirendo scribendoque talia consolemur otium

nostrum, quae futura usui bonae mentis iuvenibus arbitramur, nobis certe sunt voluptati.

QUIS MODUS IN ARTE.

XIII. Nemo autem a me exigat id praeceptorum genus, quod est a plerisque scriptoribus artium traditum, ut quasi quasdam leges immutabili necessitate constrictas studiosis dicendi feram: utique prooemium et id quale, proxima huic narratio, quae lex deinde narrandi, propositio post hanc vel, ut quibusdam placuit, excursio, tum certus ordo quaestionum ceteraque, quae, velut si aliter facere fas non sit, quidam
2 tanquam iussi sic sequuntur. Erat enim rhetorice res prorsus facilis ac parva, si uno et brevi praescripto contineretur; sed mutantur pleraque causis, temporibus, occasione, necessitate. Atque ideo res in oratore praecipua consilium est,
3 quia varie et ad rerum momenta convertitur. Quid? si enim praecipias imperatori, quotiens aciem instruet, dirigat frontem, cornua utrinque promoveat, equites pro cornibus locet: erit haec quidem rectissima fortasse ratio, quotiens licebit; sed mutabitur natura loci, si mons occurret, si flumen obstabit, collibus, silvis, asperitate alia prohibebitur;
4 mutabit hostium genus, mutabit praesentis condicio discriminis; nunc acie directa nunc cuneis, nunc auxiliis nunc legione pugnabitur, nonnunquam terga etiam dedisse simulata
5 fuga proderit. Ita prooemium necessarium an supervacuum, breve an longius, ad iudicem omni sermone directo an aliquando averso per aliquam figuram dicendum sit, constricta an latius fusa narratio, continua an divisa, recta an ordine
6 permutato, causae docebunt. Itemque de quaestionum ordine, cum in eadem controversia aliud alii parti prius quaeri frequenter expediat. Neque enim rogationibus plebisve scitis sancta sunt ista praecepta, sed hoc quidquid est utili-
7 tas excogitavit. Non negabo autem sic utile esse plerumque, alioqui nec scriberem; verum, si eadem illa nobis aliud suadebit utilitas, hanc relictis magistrorum auctoritatibus sequemur.

8 Equidem id maxime *praecipiam ac repetens iterumque iterumque monebo:* res duas in omni actu spectet ora-

tor, quid deceat et quid expediat. Expedit autem saepe
mutare ex illo constituto traditoque ordine aliqua et interim
decet, ut in statuis atque picturis videmus variari habitus,
vultus, status. Nam recti quidem corporis vel minima gratia
est; nempe enim adversa sit facies et demissa brachia et 9
iuncti pedes et a summis ad ima rigens opus. Flexus ille et,
ut sic dixerim, motus dat actum quendam et affectum. Ideo
nec ad unum modum formatae manus et in vultu mille spe-
cies. Cursum habent quaedam et impetum, sedent alia vel 10
incumbunt; nuda haec, illa velata sunt, quaedam mixta ex
utroque. Quid tam distortum et elaboratum, quam est ille
discobolos Myronis? Si quis tamen, ut parum rectum, im-
probet opus: nonne ab intellectu artis abfuerit, in qua vel
praecipue laudabilis est ipsa illa novitas ac difficultas? Quam 11
quidem gratiam et delectationem afferunt figurae, quaeque in
sensibus quaeque in verbis sunt; mutant enim aliquid a recto
atque hanc prae se virtutem ferunt, quod a consuetudine vul-
gari recesserunt. Habet in pictura speciem tota facies; 12
Apelles tamen imaginem Antigoni latere tantum altero osten-
dit, ut amissi oculi deformitas lateret. Quid? non in ora-
tione operienda sunt quaedam, sive ostendi non debent sive
exprimi pro dignitate non possunt? Ut fecit Timanthes, 13
opinor, Cythnius in ea tabula, qua Coloten Teium vicit.
Nam cum in Iphigeniae immolatione pinxisset tristem Cal-
chantem, tristiorem Ulixen, addidisset Menelao, quem sum-
mum poterat ars efficere, maerorem: consumptis affectibus,
non reperiens, quo digne modo patris vultum posset expri-
mere, velavit eius caput et suo cuique animo dedit aestiman-
dum. Nonne huic simile est illud Sallustianum, *Nam de* 14
Carthagine tacere satius puto quam parum dicere? Pro-
pter quae mihi semper moris fuit, quam minime alligare me
ad praecepta, quae καθολικὰ vocitant, id est (ut dicamus
quomodo possumus) universalia vel perpetualia. Raro enim
reperitur hoc genus, ut non labefactari parte aliqua et sub-
rui possit. Sed de his plenius suo quidque loco tractabi-
mus. Interim nolo se iuvenes satis instructos, si quem ex 15
his, qui breves plerumque circumferuntur, artis libellum edi-
dicerint, et velut decretis technicorum tutos putent. Multo

labore, assiduo studio, varia exercitatione, plurimis experimentis, altissima prudentia, praesentissimo consilio constat
16 ars dicendi. Sed adiuvatur his quoque, si tamen rectam viam, non unam orbitam monstrent; qua declinare qui crediderit nefas, patiatur necesse est illam per funes ingredientium tarditatem. Itaque et stratum militari labore iter saepe deserimus compendio ducti; et, si rectum limitem rupti torrentibus pontes inciderint, circumire cogemur, et, si ianua
17 tenebitur incendio, per parietem exibimus. Late fusum opus est et multiplex et prope cotidie novum, et de quo nunquam dicta erunt omnia. Quae sint tamen tradita, quid ex his optimum, et si qua mutari, adiici, detrahi, melius videbitur, dicere experiar.

DIVISIO TOTIUS OPERIS.

XIV. Rhetoricen in Latinum transferentes tum *oratoriam* tum *oratricem* nominaverunt. Quos equidem non fraudaverim debita laude, quod copiam Romani sermonis augere temptarint. Sed non omnia nos ducentes ex Graeco sequuntur sicut ne illos quidem, quotiens suis utique verbis
2 signare nostra voluerunt. Et haec interpretatio non minus dura est quam illa Plauti *essentia* atque *entia*, sed ne propria quidem; nam *oratoria* sic effertur ut *elocutoria*, *oratrix* ut *elocutrix;* illa autem, de qua loquimur, *rhetorice* talis est qualis *eloquentia*, nec dubie apud Graecos quoque
3 duplicem intellectum habet. Namque uno modo fit appositum *ars rhetorica* ut *navis piratica*, altero nomen rei, qualis est *philosophia*, *amicitia*. Nos ipsam nunc volumus significare substantiam, ut grammatice *litteratura* est, non *litteratrix* quemadmodum *oratrix*, nec *litteratoria* quemad-
4 modum *oratoria;* verum in rhetorice non fit. Ne pugnemus igitur, cum praesertim plurimis alioqui Graecis sit utendum. Nam certe et *philosophos* et *musicos* et *geometras* dicam, nec vim afferam nominibus his indecora in Latinum sermonem mutatione. Denique, cum M. Tullius etiam ipsis librorum, quos hac de re primum scripserat, titulis Graeco nomine utatur: profecto non est verendum, ne temere videamur oratori maximo de nomine artis suae credidisse.

Igitur rhetorice (iam enim sine metu cavillationis ute- 5
mur hac appellatione) sic, ut opinor, optime dividetur, ut de arte, de artifice, de opere dicamus. Ars erit, quae disciplina percipi debet; ea est bene dicendi scientia. Artifex est, qui percepit hanc artem, id est, orator, cuius est summa bene dicere; opus, quod efficitur ab artifice, id est, bona oratio. Haec omnia rursus diducuntur in species; sed illa sequentia suo loco, nunc quae de prima parte tractanda sunt, ordiar.

QUID SIT RHETORICE ET QUIS EIUS FINIS.

XV. Ante omnia, quid sit rhetorice. Quae finitur quidem varie sed quaestionem habet duplicem, aut enim de qualitate ipsius rei aut de comprehensione verborum dissensio est. Prima atque praecipua opinionum circa hoc differentia, quod alii malos quoque viros posse oratores dici putant; alii, quorum nos sententiae accedimus, nomen hoc artemque,
de qua loquimur, bonis demum tribui volunt. Eorum autem, 2
qui dicendi facultatem a maiore ac magis expetenda vitae laude secernunt, quidam rhetoricen vim tantum, quidam scientiam sed non virtutem, quidam usum, quidam artem quidem sed a scientia et virtute disiunctam, quidam etiam pra-
vitatem quandam artis, id est κακοτεχνίαν, nominaverunt. Hi 3
fere aut in persuadendo aut in dicendo apte ad persuadendum positum orandi munus sunt arbitrati. Id enim fieri potest ab eo quoque, qui vir bonus non sit. Est igitur frequentissimus finis, *rhetoricen esse vim persuadendi*. Quod ego *vim* appello, plerique *potestatem*, nonnulli *facultatem* vocant; quae res ne quid afferat ambiguitatis, *vim* dico δύναμιν.
Haec opinio originem ab Isocrate (si tamen revera Ars, 4
quae circumfertur, eius est) duxit. Qui, cum longe sit a voluntate infamantium oratoris officia, finem artis temere comprehendit, dicens esse rhetoricen *persuadendi opificem*, id est πειθοῦς δημιουργόν; neque enim mihi permiserim eadem uti declinatione, qua Ennius M. Cethegum *Suadae me-
dullam* vocat. Apud Platonem quoque Gorgias in libro, qui 5
nomine eius inscriptus est, idem fere dicit; sed hanc Plato illius opinionem vult accipi non suam. Cicero pluribus locis

tractare permittamus, ut expatientur et gaudeant materia et
6 quasi in corpus eant? Erit optimum; sed certe sint grandia
et tumida non stulta etiam et acrioribus oculis intuenti ridicula; ut, si iam cedendum est, impleat se declamator aliquando, dum sciat, ut quadrupedes, cum viridi pabulo distentae sunt, sanguinis detractione curantur et sic ad cibos viribus conservandis idoneos redeunt: ita sibi quoque tenuandas adipes, et quidquid humoris corrupti contraxerit, emit-
7 tendum, si esse sanus ac robustus volet. Alioqui tumor ille
inanis primo cuiuscunque veri operis conatu deprehendetur. Totum autem declamandi opus qui diversum omni modo a forensibus causis existimant, hi profecto ne rationem qui-
8 dem, qua ista exercitatio inventa sit, pervident. Nam si foro
non praeparat: aut scenicae ostentationi aut furiosae vociferationi simillimum est. Quid enim attinet iudicem praeparare, qui nullus est; narrare, quod omnes sciant falsum; probationes adhibere causae, de qua nemo sit pronuntiaturus? Et haec quidem otiosa tantum; affici vero et ira vel luctu permovere, cuius est ludibrii, nisi quibusdam pugnae simulacris ad verum discrimen aciemque iustam consuesci-
9 mus? Nihil ergo inter forense genus dicendi atque hoc de-
clamatorium intererit? Si profectus gratia dicimus, nihil. Utinamque adiici ad consuetudinem posset, ut nominibus uteremur, et perplexae magis et longioris aliquando actus controversiae fingerentur, et verba in usu cotidiano posita minus timeremus, et iocos inserere moris esset; quae nos, quamlibet per alia in scholis exercitati simus, tirones in foro in-
10 veniunt. Si vero in ostentationem comparetur declamatio,
sane paulum aliquid inclinare ad voluntatem audientium de-
11 bemus. Nam et in iis actionibus, quae in aliqua sine dubio
veritate versantur sed sunt ad popularem aptatae delectationem, quales legimus panegyricos, totumque hoc demonstrativum genus, permittitur adhibere plus cultus omnemque artem, quae latere plerumque in iudiciis debet, non confiteri
12 modo sed ostentare etiam hominibus in hoc advocatis. Quare
declamatio, quoniam est iudiciorum consiliorumque imago, similis esse debet veritati; quoniam autem aliquid in se ha-
13 bet ἐπιδεικτικὸν, nonnihil sibi nitoris assumere. Quod fa-

ciunt actores comici, qui neque ita prorsus, ut nos vulgo
loquimur, pronuntiant, quod esset sine arte, neque procul
tamen a natura recedunt, quo vitio periret imitatio; sed mo-
rem communis huius sermonis decore quodam scenico exor-
nant. Sic quoque aliqua nos incommoda ex his, quas fin- 14
xerimus, materiis consequentur, in eo praecipue, quod multa
in his relinquuntur incerta, quae sumimus ut videtur, aetates,
facultates, liberos, parentes, urbium ipsarum vires, iura,
mores, alia his similia; aliquando etiam argumentum ex ipsis 15
positionum vitiis ducimus. Sed haec suo quaeque loco.
Quamvis enim omne propositum operis a nobis destinati eo
spectet, ut orator instituatur; tamen, ne quid studiosi requi-
rant, etiam si quid erit, quod ad scholas pertineat proprie,
in transitu non omittemus.

AN ARTIS NECESSARIA COGNITIO.

XI. Iam hinc ergo nobis inchoanda est ea pars artis,
ex qua capere initium solent, qui priora omiserunt; quan-
quam video quosdam in ipso statim limine obstaturos mihi,
qui nihil egere huiusmodi praeceptis eloquentiam putent,
sed natura sua et vulgari modo et scholarum exercitatione
contenti rideant etiam diligentiam nostram, exemplo magni
quoque nominis professorum, quorum aliquis, ut opinor, in-
terrogatus, quid esset σχῆμα et νόημα, *nescire se quidem
sed, si ad rem pertineret, esse in sua declamatione* re-
spondit. Alius percontanti, *Theodoreus an Apollodoreus* 2
esset? Ego, inquit, *parmularius sum.* Nec sane potuit
urbanius ex confessione inscitiae suae elabi. Porro hi, quia
et beneficio ingenii praestantes sunt habiti et multa etiam
memoria digna exclamaverunt, plurimos habent similes ne-
gligentiae suae, paucissimos naturae. Igitur impetu dicere 3
se et viribus uti gloriantur; neque enim opus esse proba-
tione aut dispositione in rebus fictis, sed, cuius rei gratia
plenum sit auditorium, sententiis grandibus, quarum optima
quaeque a periculo petatur. Quin etiam in cogitando, nulla 4
ratione adhibita aut tectum intuentes magnum aliquid, quod
ultro se offerat, pluribus saepe diebus expectant, aut mur-
mure incerto velut classico instincti concitatissimum corporis

motum non enuntiandis sed quaerendis verbis accommodant.
5 Nonnulli certa sibi initia, priusquam sensum invenerint, destinant, quibus aliquid diserti subiungendum sit, eaque diu secum ipsi clareque meditati desperata connectendi facultate deserunt et ad alia deinceps atque inde alia non minus com-
6 munia ac nota devertunt. Qui plurimum videntur habere rationis, non in causas tamen laborem suum sed in locos intendunt, atque in his non corpori prospiciunt sed abrupta
7 quaedam, ut forte ad manum venere, iaculantur. Unde fit, ut dissoluta et ex diversis congesta oratio cohaerere non possit similisque sit puerorum commentariis, in quos ea, quae aliis declamantibus laudata sunt, regerunt. Magnas tamen sententias et res bonas, ita enim gloriari solent, elidunt; nam et barbari et servi; et si hoc sat est, nulla est ratio dicendi.

QUARE INERUDITI INGENIOSIORES VULGO HABEANTUR.

XII. Ne hoc quidem negaverim, sequi plerumque hanc opinionem, ut fortius dicere videantur indocti; primum vitio male iudicantium, qui maiorem habere vim credunt ea, quae non habent artem, ut effringere quam aperire, rumpere quam
2 solvere, trahere quam ducere putant robustius. Nam et gladiator, qui armorum inscius in rixam ruit, et luctator, qui totius corporis nisu in id, quod semel invasit, incumbit, fortior ab his vocatur; cum interim et hic frequenter suis viribus ipse prosternitur, et illum vehementis impetus excipit
3 adversarii mollis articulus. Sed sunt in hac parte, quae imperitos etiam naturaliter fallant; nam et divisio, cum plurimum valeat in causis, speciem virium minuit, et rudia politis
4 maiora et sparsa compositis numerosiora creduntur. Est praeterea quaedam virtutum vitiorumque vicinia, qua maledicus pro libero, temerarius pro forti, effusus pro copioso accipitur. Maledicit autem ineruditus apertius et saepius vel cum periculo suscepti litigatoris frequenter etiam suo.
5 Affert et ista res opinionem, quia libentissime homines audiunt ea, quae dicere ipsi noluissent. Illud quoque alterum, quod est in elocutione ipsa, periculum, minus vitat conatur-

que perdite, unde evenit nonnunquam, ut aliquid grande
inveniat, qui semper quaerit, quod nimium est; verum id et
raro provenit, et certa vitia non pensat. Propter hoc quo- 6
que interdum videntur indocti copiam habere maiorem, quod
dicunt omnia; doctis est et electio et modus. His accedit,
quod a cura docendi, quod intenderunt, recedunt. Itaque il-
lud quaestionum et argumentorum apud corrupta iudicia fri-
gus evitant nihilque aliud, quam quod vel pravis voluptatibus
aures assistentium permulceat, quaerunt. Sententiae quoque 7
ipsae, quas solas petunt, magis eminent, cum omnia circa
illas sordida et abiecta sunt; ut lumina non *inter umbras*,
quemadmodum Cicero dicit, sed plane in tenebris clariora
sunt. Itaque ingeniosi vocentur, ut libet, dum tamen con-
stet, contumeliose sic laudari disertum. Nihilominus confi- 8
tendum est etiam detrahere doctrinam aliquid, ut limam ru-
dibus et cotes hebetibus et vino vetustatem; sed vitia detra-
hit, atque eo solo minus est, quod litterae perpolierunt, quo
melius. Verum hi pronuntiatione quoque famam dicendi for- 9
tius quaerunt. Nam et clamant ubique et omnia *levata*, ut
ipsi vocant, *manu* emugiunt, multo discursu, anhelitu, iacta-
tione gestus, motu capitis furentes. Iam collidere manus, 10
terrae pedem incutere, femur, pectus, frontem caedere, mire
ad pullatum circulum facit; cum ille eruditus, ut in oratione
multa summittere, variare, disponere, ita etiam in pronun-
tiando suum cuique eorum, quae dicet, colori accommodare
actum sciat, et, si quid sit perpetua observatione dignum,
modestus et esse et videri malit. At illi hanc *vim* appellant, 11
quae est potius violentia; cum interim non actores modo
aliquos invenias sed, quod est turpius, praeceptores etiam,
qui brevem dicendi exercitationem consecuti, omissa ratione,
ut tulit impetus, passim tumultuentur eosque, qui plus hono-
ris litteris tribuerunt, ineptos et ieiunos et trepidos et infir-
mos, ut quodque verbum contumeliosissimum occurrit, ap-
pellent. Verum illis quidem gratulemur sine labore, sine 12
ratione, sine disciplina disertis; nos, quando et praecipiendi
munus iam pridem deprecati sumus et in foro quoque di-
cendi, quia honestissimum finem putamus desinere, dum de-
sideraremur: inquirendo scribendoque talia consolemur otium

nostrum, quae futura usui bonae mentis iuvenibus arbitramur, nobis certe sunt voluptati.

QUIS MODUS IN ARTE.

XIII. Nemo autem a me exigat id praeceptorum genus, quod est a plerisque scriptoribus artium traditum, ut quasi quasdam leges immutabili necessitate constrictas studiosis dicendi feram: utique prooemium et id quale, proxima huic narratio, quae lex deinde narrandi, propositio post hanc vel, ut quibusdam placuit, excursio, tum certus ordo quaestionum ceteraque, quae, velut si aliter facere fas non sit, quidam
2 tanquam iussi sic sequuntur. Erat enim rhetorice res prorsus facilis ac parva, si uno et brevi praescripto contineretur; sed mutantur pleraque causis, temporibus, occasione, necessitate. Atque ideo res in oratore praecipua consilium est,
3 quia varie et ad rerum momenta convertitur. Quid? si enim praecipias imperatori, quotiens aciem instruet, dirigat frontem, cornua utrinque promoveat, equites pro cornibus locet: erit haec quidem rectissima fortasse ratio, quotiens licebit; sed mutabitur natura loci, si mons occurret, si flumen obstabit, collibus, silvis, asperitate alia prohibebitur;
4 mutabit hostium genus, mutabit praesentis condicio discriminis; nunc acie directa nunc cuneis, nunc auxiliis nunc legione pugnabitur, nonnunquam terga etiam dedisse simulata
5 fuga proderit. Ita prooemium necessarium an supervacuum, breve an longius, ad iudicem omni sermone directo an aliquando averso per aliquam figuram dicendum sit, constricta an latius fusa narratio, continua an divisa, recta an ordine
6 permutato, causae docebunt. Itemque de quaestionum ordine, cum in eadem controversia aliud alii parti prius quaeri frequenter expediat. Neque enim rogationibus plebisve scitis sancta sunt ista praecepta, sed hoc quidquid est utili-
7 tas excogitavit. Non negabo autem sic utile esse plerumque, alioqui nec scriberem; verum, si eadem illa nobis aliud suadebit utilitas, hanc relictis magistrorum auctoritatibus sequemur.

8 Equidem id maxime *praecipiam ac repetens iterumque iterumque monebo:* res duas in omni actu spectet ora-

tor, quid deceat et quid expediat. Expedit autem saepe
mutare ex illo constituto traditoque ordine aliqua et interim
decet, ut in statuis atque picturis videmus variari habitus,
vultus, status. Nam recti quidem corporis vel minima gratia
est; nempe enim adversa sit facies et demissa brachia et 9
iuncti pedes et a summis ad ima rigens opus. Flexus ille et,
ut sic dixerim, motus dat actum quendam et affectum. Ideo
nec ad unum modum formatae manus et in vultu mille spe-
cies. Cursum habent quaedam et impetum, sedent alia vel 10
incumbunt; nuda haec, illa velata sunt, quaedam mixta ex
utroque. Quid tam distortum et elaboratum, quam est ille
discobolos Myronis? Si quis tamen, ut parum rectum, im-
probet opus: nonne ab intellectu artis abfuerit, in qua vel
praecipue laudabilis est ipsa illa novitas ac difficultas? Quam 11
quidem gratiam et delectationem afferunt figurae, quaeque in
sensibus quaeque in verbis sunt; mutant enim aliquid a recto
atque hanc prae se virtutem ferunt, quod a consuetudine vul-
gari recesserunt. Habet in pictura speciem tota facies; 12
Apelles tamen imaginem Antigoni latere tantum altero osten-
dit, ut amissi oculi deformitas lateret. Quid? non in ora-
tione operienda sunt quaedam, sive ostendi non debent sive
exprimi pro dignitate non possunt? Ut fecit Timanthes, 13
opinor, Cythnius in ea tabula, qua Coloten Teium vicit.
Nam cum in Iphigeniae immolatione pinxisset tristem Cal-
chantem, tristiorem Ulixen, addidisset Menelao, quem sum-
mum poterat ars efficere, maerorem: consumptis affectibus,
non reperiens, quo digne modo patris vultum posset expri-
mere, velavit eius caput et suo cuique animo dedit aestiman-
dum. Nonne huic simile est illud Sallustianum, *Nam de* 14
Carthagine tacere satius puto quam parum dicere? Pro-
pter quae mihi semper moris fuit, quam minime alligare me
ad praecepta, quae *καθολικὰ* vocitant, id est (ut dicamus
quomodo possumus) universalia vel perpetualia. Raro enim
reperitur hoc genus, ut non labefactari parte aliqua et sub-
rui possit. Sed de his plenius suo quidque loco tractabi-
mus. Interim nolo se iuvenes satis instructos, si quem ex 15
his, qui breves plerumque circumferuntur, artis libellum edi-
dicerint, et velut decretis technicorum tutos putent. Multo

labore, assiduo studio, varia exercitatione, plurimis experimentis, altissima prudentia, praesentissimo consilio constat
16 ars dicendi. Sed adiuvatur his quoque, si tamen rectam viam, non unam orbitam monstrent; qua declinare qui crediderit nefas, patiatur necesse est illam per funes ingredientium tarditatem. Itaque et stratum militari labore iter saepe deserimus compendio ducti; et, si rectum limitem rupti torrentibus pontes inciderint, circumire cogemur, et, si ianua
17 tenebitur incendio, per parietem exibimus. Late fusum opus est et multiplex et prope cotidie novum, et de quo nunquam dicta erunt omnia. Quae sint tamen tradita, quid ex his optimum, et si qua mutari, adiici, detrahi, melius videbitur, dicere experiar.

DIVISIO TOTIUS OPERIS.

XIV. Rhetoricen in Latinum transferentes tum *oratoriam* tum *oratricem* nominaverunt. Quos equidem non fraudaverim debita laude, quod copiam Romani sermonis augere temptarint. Sed non omnia nos ducentes ex Graeco sequuntur sicut ne illos quidem, quotiens suis utique verbis
2 signare nostra voluerunt. Et haec interpretatio non minus dura est quam illa Plauti *essentia* atque *entia*, sed ne propria quidem; nam *oratoria* sic effertur ut *elocutoria*, *oratrix* ut *elocutrix;* illa autem, de qua loquimur, *rhetorice* talis est qualis *eloquentia*, nec dubie apud Graecos quoque
3 duplicem intellectum habet. Namque uno modo fit appositum *ars rhetorica* ut *navis piratica*, altero nomen rei, qualis est *philosophia*, *amicitia*. Nos ipsam nunc volumus significare substantiam, ut grammatice *litteratura* est, non *litteratrix* quemadmodum *oratrix*, nec *litteratoria* quemad-
4 modum *oratoria;* verum in rhetorice non fit. Ne pugnemus igitur, cum praesertim plurimis alioqui Graecis sit utendum. Nam certe et *philosophos* et *musicos* et *geometras* dicam, nec vim afferam nominibus his indecora in Latinum sermonem mutatione. Denique, cum M. Tullius etiam ipsis librorum, quos hac de re primum scripserat, titulis Graeco nomine utatur: profecto non est verendum, ne temere videamur oratori maximo de nomine artis suae credidisse.

Igitur rhetorice (iam enim sine metu cavillationis ute- 5
mur hac appellatione) sic, ut opinor, optime dividetur, ut de
arte, de artifice, de opere dicamus. Ars erit, quae
disciplina percipi debet; ea est bene dicendi scientia.
Artifex est, qui percepit hanc artem, id est, orator,
cuius est summa bene dicere; opus, quod efficitur ab arti-
fice, id est, bona oratio. Haec omnia rursus diducuntur
in species; sed illa sequentia suo loco, nunc quae de prima
parte tractanda sunt, ordiar.

QUID SIT RHETORICE ET QUIS EIUS FINIS.

XV. Ante omnia, quid sit rhetorice. Quae finitur qui-
dem varie sed quaestionem habet duplicem, aut enim de qua-
litate ipsius rei aut de comprehensione verborum dissensio
est. Prima atque praecipua opinionum circa hoc differentia,
quod alii malos quoque viros posse oratores dici putant;
alii, quorum nos sententiae accedimus, nomen hoc artemque,
de qua loquimur, bonis demum tribui volunt. Eorum autem, 2
qui dicendi facultatem a maiore ac magis expetenda vitae
laude secernunt, quidam rhetoricen vim tantum, quidam
scientiam sed non virtutem, quidam usum, quidam artem qui-
dem sed a scientia et virtute disiunctam, quidam etiam pra-
vitatem quandam artis, id est *κακοτεχνίαν*, nominaverunt. Hi 3
fere aut in persuadendo aut in dicendo apte ad persuaden-
dum positum orandi munus sunt arbitrati. Id enim fieri po-
test ab eo quoque, qui vir bonus non sit. Est igitur frequen-
tissimus finis, *rhetoricen esse vim persuadendi*. Quod ego
vim appello, plerique *potestatem*, nonnulli *facultatem* vo-
cant; quae res ne quid afferat ambiguitatis, *vim* dico *δύναμιν*.
Haec opinio originem ab Isocrate (si tamen revera Ars, 4
quae circumfertur, eius est) duxit. Qui, cum longe sit a vo-
luntate infamantium oratoris officia, finem artis temere com-
prehendit, dicens esse rhetoricen *persuadendi opificem*, id
est *πειθοῦς δημιουργόν*; neque enim mihi permiserim ea-
dem uti declinatione, qua Ennius M. Cethegum *Suadae me-
dullam* vocat. Apud Platonem quoque Gorgias in libro, qui 5
nomine eius inscriptus est, idem fere dicit; sed hanc Plato
illius opinionem vult accipi non suam. Cicero pluribus locis

scripsit, officium oratoris esse *dicere apposite ad persua-*
6 *dendum*. In rhetoricis etiam, quos sine dubio ipse non pro-
bat, finem facit *persuadere*. Verum et pecunia persuadet
et gratia et auctoritas dicentis et dignitas, postremo aspe-
ctus etiam ipse sine voce, quo vel recordatio meritorum
cuiusque vel facies aliqua miserabilis vel formae pulchritudo
7 sententiam dictat. Nam et Manium Aquilium defendens An-
tonius, cum scissa veste cicatrices, quas is pro patria pe-
ctore adverso suscepisset, ostendit, non orationis habuit fi-
duciam sed oculis populi Romani vim attulit, quem illo ipso
aspectu maxime motum in hoc, ut absolveret reum, credi-
8 tum est. Servium quidem Galbam miseratione sola, qua non
suos modo liberos parvulos in contione produxerat sed Galli
etiam Sulpicii filium suis ipse manibus circumtulerat, ela-
psum esse, cum aliorum monumentis tum Catonis oratione
9 testatum est. Et Phrynen non Hyperidis actione, quanquam
admirabili, sed conspectu corporis, quod illa speciosissimum
alioqui diducta nudaverat tunica, putant periculo liberatam.
Quae si omnia persuadent, non est hic, de quo locuti sumus,
10 idoneus finis. Ideoque diligentiores sunt visi sibi, qui, cum
de rhetorice idem sentirent, existimaverunt eam *vim dicendo*
persuadendi. Quem finem Gorgias in eodem, de quo
supra diximus, libro, velut coactus a Socrate facit; a quo
non dissentit Theodectes, sive ipsius id opus est, quod
de rhetorice nomine eius inscribitur, sive, ut creditum est,
Aristotelis, in quo est, finem esse rhetorices *ducere ho-*
11 *mines dicendo in id, quod actor velit*. Sed ne hoc qui-
dem satis est comprehensum; persuadent enim dicendo vel
ducunt in id quod volunt alii quoque, ut meretrices, adula-
tores, corruptores. At contra non persuadet semper orator;
ut interim non sit proprius hic finis eius, interim sit com-
12 munis cum his, qui ab oratore procul absunt. Atqui non
multum ab hoc fine abest Apollodorus, dicens iudicialis
orationis primum et super omnia esse *persuadere iudici et*
sententiam eius ducere in id, quod velit; nam et ipse ora-
torem fortunae subiicit, ut, si non persuaserit, nomen suum
13 retinere non possit. Quidam recesserunt ab eventu, sicut
Aristoteles dicit: *rhetorice est vis inveniendi omnia in*

oratione persuasibilia. Qui finis et illud vitium, de quo
supra diximus, habet et insuper, quod nihil nisi inventionem
complectitur, quae sine elocutione non est oratio. Herma- 14
gorae, qui finem eius esse ait *persuasibiliter dicere*, et
aliis, qui eandem sententiam non iisdem tantum verbis expli-
cant ac finem esse demonstrant *dicere, quae oporteat, omnia
ad persuadendum*, satis responsum est, cum persuadere non
tantum oratoris esse convicimus. Addita sunt his alia varie. 15
Quidam enim *circa res omnes*, quidam *circa civiles* modo
versari rhetoricen putaverunt; quorum verius utrum sit, in
eo loco, qui huius quaestionis proprius est, dicam. Omnia 16
subiecisse oratori videtur Aristoteles, cum dixit *vim esse
videndi, quid in quaque re possit esse persuasibile.* Et
Patrocles, qui non quidem adiicit *in quaque re*, sed ni-
hil excipiendo idem ostendit, *vim* enim vocat *inveniendi,
quod sit in oratione persuasibile;* qui fines et ipsi solam
complectuntur inventionem. Quod vitium fugiens Diodo-
rus *vim* putat *inveniendi et loquendi cum ornatu credibi-
lia in omni oratione.* Sed cum eodem modo credibilia quo 17
persuasibilia etiam non orator inveniat, adiiciendo *in omni
oratione* magis quam superiores concedit scelera quoque
suadentibus pulcherrimae rei nomen. Gorgias apud Plato- 18
nem suadendi se artificem *in iudiciis et aliis coetibus esse*
ait, *de iustis quoque et iniustis tractare;* cui Socrates per-
suadendi non docendi concedit facultatem. Qui vero non 19
omnia subiiciebant oratori, sollicitius ac verbosius, ut ne-
cesse erat, adhibuerunt discrimina; quorum fuit Ariston,
Critolai Peripatetici discipulus, cuius hic finis est, *scientia
videndi et agendi in quaestionibus civilibus per orationem
popularis persuasionis.* Hic scientiam, quia Peripateticus 20
est, non, ut Stoici, virtutis loco ponit; popularem autem
comprehendendo persuasionem etiam contumeliosus est ad-
versus artem orandi, quam nihil putat doctis persuasuram.
Illud de omnibus, qui circa civiles demum quaestiones ora-
torem iudicant versari, dictum sit, excludi ab his plurima
oratoris officia, illam certe laudativam totam, quae est rhe-
torices pars tertia. Cautius Theodorus Gadareus, ut 21
iam ad eos veniamus, qui artem quidem esse eam sed non

virtutem putaverunt. Ita enim dicit (ut ipsis eorum verbis utar, qui haec ex Graeco transtulerunt): *Ars inventrix et iudicatrix et nuntiatrix decenti ornatu secundum mensionem eius, quod in quoque potest sumi persuasibile, in ma-*
22 *teria civili.* Itemque Cornelius Celsus, qui finem rhetorices ait *dicere persuasibiliter in dubia civili materia.* Quibus sunt non dissimiles, qui ab aliis traduntur; qualis est ille, *Vis videndi et eloquendi de rebus civilibus subiectis sibi cum quadam persuasione et quodam corporis habitu*
23 *et eorum, quae dicet, pronuntiatione.* Mille alia, sed aut eadem aut ex eisdem composita; quibus item, cum de materia rhetorices dicendum erit, respondebimus. Quidam eam neque vim neque scientiam neque artem putaverunt, sed Critolaus *usum dicendi* (nam hoc τριβή significat), Athenaeus *fallendi artem.*

24 Plerique autem, dum pauca ex Gorgia Platonis a prioribus imperite excerpta legere contenti neque hoc totum neque alia eius volumina evolvunt, in maximum errorem inciderunt, creduntque eum in hac esse opinione, ut rhetoricen non artem sed *peritiam quandam gratiae ac volu-*
25 *ptatis* existimet; et alio loco *civilitatis particulae simulacrum* et *quartam partem adulationis*, quod duas partes civilitatis corpori assignet, medicinam et quam interpretantur exercitatricem, duas animo, legalem atque iustitiam; adulationem autem medicinae vocet cocorum artificium, exercitatricis mangonum, qui colorem fuco et verum robur inani sagina mentiantur; legalis cavillatricem, iustitiae rhetoricen.
26 Quae omnia sunt quidem scripta in hoc libro dictaque a Socrate, cuius persona videtur Plato significare quid sentiat; sed alii sunt eius sermones ad coarguendos, qui contra disputant, compositi, quos ἐλεγκτικοὺς vocant, alii ad praecipien-
27 dum, qui δογματικοὶ appellantur. Socrates autem seu Plato eam quidem, quae tum exercebatur, rhetoricen talem putat, nam et dicit his verbis τοῦτον τὸν τρόπον, ὃν ὑμεῖς πολιτεύεσθε, veram autem et honestam intelligit. Itaque disputatio illa contra Gorgian ita clauditur, οὐκοῦν ἀνάγκη τὸν ῥητορικὸν δίκαιον εἶναι, τὸν δὲ δίκαιον βούλεσθαι δίκαια πράττειν;
28 Ad quod ille quidem conticescit, sed sermonem suscipit

Polus iuvenili calore inconsideratior, contra quem illa de si-
mulacro et adulatione dicuntur. Tum Callicles adhuc conci-
tatior, qui tamen ad hanc perducitur clausulam, *τὸν μέλλοντα
ὀρθῶς ῥητορικὸν ἔσεσθαι, δίκαιον ἄρα δεῖ εἶναι καὶ ἐπιστήμονα
τῶν δικαίων*; ut appareat, Platoni non rhetoricen videri ma-
lum sed eam veram nisi iusto ac bono non contingere. Ad- 29
huc autem in Phaedro manifestius facit, hanc artem consum-
mari citra iustitiae quoque scientiam non posse; cui opinioni
nos quoque accedimus. An aliter defensionem Socratis et
eorum, qui pro patria ceciderant, laudem scripsisset; quae
certe sunt oratoris opera? Sed in illud hominum genus, 30
quod facilitate dicendi male utebatur, invectus est. Nam et
Socrates inhonestam sibi credidit orationem, quam ei Lysias
reo composuerat; et tum maxime scribere litigatoribus, quae
illi pro se ipsi dicerent, erat moris, atque ita iuri, quo non
licebat pro altero agere, fraus adhibebatur. Doctores quo- 31
que eius artis parum idonei Platoni videbantur, qui rhetoricen
a iustitia separarent et veris credibilia praeferrent; nam id
quoque dicit in Phaedro. Consensisse autem illis superio- 32
ribus videri potest etiam Cornelius Celsus, cuius haec
verba sunt: *Orator simile tantum veri petit.* Deinde paulo
post: *Non enim bona conscientia sed victoria litigantis
est praemium.* Quae si vera essent, pessimorum hominum
foret, haec tam perniciosa nocentissimis moribus dare instru-
menta et nequitiam praeceptis adiuvare. Sed illi rationem
opinionis suae viderint.

Nos autem ingressi formare perfectum oratorem, quem 33
in primis esse virum bonum volumus, ad eos, qui de hoc
opere melius sentiunt, revertamur. Rhetoricen autem qui-
dam eandem *civilitatem* esse iudicaverunt; Cicero *scientiae
civilis partem* vocat, civilis autem scientia idem quod sa-
pientia est; quidam eandem philosophiam, quorum est Iso-
crates. Huic eius substantiae maxime conveniet finitio, *rhe-* 34
toricen esse bene dicendi scientiam. Nam et orationis
omnes virtutes semel complectitur et protinus mores etiam
oratoris, cum bene dicere non possit nisi bonus. Idem valet 35
Chrysippi finis ille ductus a Cleanthe *scientia recte di-
cendi.* Sunt plures eiusdem sed ad alias quaestiones magis

pertinent. Idem sentiret finis hoc modo comprehensus, *persuadere quod oporteat*, nisi quod artem ad exitum alligat.
36 At bene Areus *dicere secundum virtutem orationis*. Excludunt a rhetorice malos et illi, qui scientiam civilium officiorum eam putaverunt, si scientiam virtutem iudicant; sed anguste intra civiles quaestiones coercent. Albutius, non obscurus professor atque auctor, *scientiam bene dicendi* esse consentit sed exceptionibus peccat adiiciendo *circa civiles quaestiones* et *credibiliter;* quarum utrique iam
37 responsum est. Probabilis et illi voluntatis, qui *recte sentire et dicere* rhetorices putaverunt.

Hi sunt fere fines maxime illustres et de quibus praecipue disputatur. Nam omnes quidem persequi neque attinet neque possum, cum pravum quoddam, ut arbitror, studium circa scriptores Artium extiterit, nihil eisdem verbis, quae prior aliquis occupasset, finiendi, quae ambitio procul abe-
38 rit a me. Dicam enim non utique quae invenero sed quae placebunt, sicut hoc, rhetoricen esse bene dicendi scientiam; cum reperto quod est optimum, qui quaerit aliud, peius velit.

His approbatis, simul manifestum est illud quoque, quem finem vel quid summum et ultimum habeat rhetorice, quod τέλος dicitur, ad quod omnis ars tendit; nam si est ipsa bene dicendi scientia, finis eius et summum est bene dicere.

AN UTILIS.

XVI. Sequitur quaestio, an utilis rhetorice. Nam quidam vehementer in eam invehi solent, et, quod sit indignissimum, in accusationem orationis utuntur orandi viribus:
2 Eloquentiam esse, quae poenis eripiat scelestos; cuius fraude damnentur interim boni; consilia ducantur in peius; nec seditiones modo turbaeque populares sed bella etiam inexpiabilia excitentur; cuius denique tum maximus sit usus,
3 cum pro falsis contra veritatem valet. Nam et Socrati obiiciunt comici, docere eum, quomodo peiorem causam meliorem faciat, et contra Tisian et Gorgian similia dicit polliceri Plato. Et his adiiciunt exempla Graecorum Romanorumque

et enumerant, qui perniciosa non singulis tantum sed rebus
etiam publicis usi eloquentia turbaverint civitatium status
vel everterint; eoque et Lacedaemoniorum civitate expulsam
et Athenis quoque, ubi actor movere affectus vetabatur,
velut recisam orandi potestatem.

Quo quidem modo nec duces erunt utiles nec magistratus 5
nec medicina nec denique ipsa sapientia. Nam et dux Flami-
nius et Gracchi, Saturnini, Glauciae gessere magistratus, et
in medicis venena et in his, qui philosophorum nomine male
utuntur, gravissima nonnunquam flagitia deprehensa sunt.
Cibos aspernemur; attulerunt saepe valetudinis causas. Nun- 6
quam tecta subeamus; super habitantes aliquando procum-
bunt. Non fabricetur militi gladius; potest uti eodem ferro
latro. Quis nescit, ignes, aquas, sine quibus nulla sit vita,
et (ne terrenis immorer) solem lunamque, praecipua side-
rum, aliquando et nocere?

Num igitur negabitur deformem Pyrrhi pacem caecus 7
ille Appius dicendi viribus diremisse? aut non divina M.
Tullii eloquentia et contra leges agrarias popularis fuit et
Catilinae fregit audaciam et supplicationes, qui maximus
honor victoribus bello ducibus datur, in toga meruit? Nonne 8
perterritos militum animos frequenter a metu revocat oratio
et tot pugnandi pericula ineuntibus laudem vita potiorem
esse persuadet? Neque vero me Lacedaemonii atque Athe-
nienses magis moverint quam populus Romanus, apud quem
summa semper oratoribus dignitas fuit. Equidem nec urbium 9
conditores reor aliter effecturos fuisse, ut vaga illa multi-
tudo coiret in populos, nisi docta voce commota; nec legum
repertores sine summa vi orandi consecutos, ut se ipsi ho-
mines ad servitutem iuris astringerent. Quin ipsa vitae prae- 10
cepta, etiamsi natura sunt honesta, plus tamen ad forman-
das mentes valent, quotiens pulchritudinem rerum claritas
orationis illuminat. Quare, etiamsi in utramque partem va-
lent arma facundiae, non est tamen aequum id haberi malum,
quo bene uti licet.

Verum haec apud eos forsitan quaerantur, qui summam 11
rhetorices ad persuadendi vim retulerunt. Si vero est bene
dicendi scientia, quem nos finem sequimur, ut sit orator

inprimis vir bonus: utilem certe esse eam confitendum est.
12 Et hercule deus ille, parens rerum fabricatorque mundi, nullo magis hominem separavit a ceteris, quae quidem mor-
13 talia essent, animalibus, quam dicendi facultate. Nam corpora quidem magnitudine, viribus, firmitate, patientia, velocitate praestantiora in illis mutis videmus; eadem minus egere acquisitae extrinsecus opis. Nam et ingredi citius et pasci et tranare aquas citra docentem natura ipsa sciunt. Et
14 pleraque contra frigus ex suo corpore vestiuntur, et arma iis ingenita quaedam et ex obvio fere victus, circa quae omnia multus hominibus labor est. Rationem igitur nobis praecipuam dedit eiusque nos socios esse cum diis immorta-
15 libus voluit. Sed ipsa ratio neque tam nos iuvaret neque tam esset in nobis manifesta, nisi, quae concepissemus mente, promere etiam loquendo possemus; quod magis deesse ceteris animalibus quam intellectum et cogitationem
16 quandam videmus. Nam et mollire cubilia et nidos texere et educare fetus et excludere quin etiam reponere in hiemem alimenta, opera quaedam nobis inimitabilia (qualia sunt cerarum ac mellis) efficere, nonnullius fortasse rationis est; sed quia carent sermone, quae id faciunt, muta atque irra-
17 tionalia vocantur. Denique homines, quibus negata vox est, quantulum adiuvat animus ille coelestis? Quare si nihil a diis oratione melius accepimus, quid tam dignum cultu ac labore ducamus, aut in quo malimus praestare hominibus,
18 quam quo ipsi homines ceteris animalibus praestant; eo quidem magis, quod nulla in arte plenius labor gratiam refert? Id adeo manifestum erit, si cogitaverimus, unde et quousque iam provecta sit orandi facultas; et adhuc augeri potest.
19 Nam ut omittam, defendere amicos, regere consiliis senatum, populum, exercitum in quae velit ducere, quam sit utile conveniatque bono viro: nonne pulchrum vel hoc ipsum est, ex communi intellectu verbisque, quibus utuntur omnes, tantum assequi laudis et gloriae, ut non loqui et orare sed, quod Pericli contigit, fulgurare ac tonare videaris?

AN ARS.

XVII. Finis non erit, si expatiari in parte hac et indul-

gere voluptati velim. Transeamus igitur ad eam quaestionem, quae sequitur, an rhetorice ars sit. Quod quidem 2
adeo ex his, qui praecepta dicendi tradiderunt, nemo dubitavit, ut etiam ipsis librorum titulis testatum sit, scriptos eos *de arte rhetorica;* Cicero vero etiam, quae *rhetorice* vocetur, esse *artificiosam eloquentiam* dicat. Quod non oratores tantum vindicarunt, ut studiis aliquid suis praestitisse videantur, sed cum his philosphi et Stoici et Peripatetici plerique consentiunt. Ac me dubitasse confiteor, an 3
hanc partem quaestionis tractandam putarem; nam quis est adeo non ab eruditione modo sed a sensu remotus hominis, ut fabricandi quidem et texendi et e luto vasa ducendi artem putet, rhetoricen autem, maximum ac pulcherrimum, ut supra diximus, opus, in tam sublime fastigium existimet sine arte venisse? Equidem illos, qui contra disputaverunt, 4
non tam id sensisse, quod dicerent, quam exercere ingenia materiae difficultate credo voluisse, sicut Polycraten, cum Busiridem laudaret et Clytaemnestram; quanquam is, quod his dissimile non est, composuisse orationem, quae est habita contra Socraten, dicitur.

Quidam naturalem esse rhetoricen volunt et tamen 5
adiuvari exercitatione non diffitentur, ut in libris Ciceronis de Oratore dicit Antonius, *observationem* quandam esse non artem. Quod non ideo, ut pro vero accipiamus, est posi- 6
tum; sed ut Antonii persona servetur, qui dissimulator artis fuit. Hanc autem opinionem habuisse Lysias videtur. Cuius sententiae talis defensio est, quod indocti et barbari et servi, pro se cum loquuntur, aliquid dicant simile principio, narrent, probent, refutent, et (quod vim habeat epilogi) deprecentur. Deinde adiiciunt illas verborum cavillationes, 7
nihil, quod ex arte fiat, ante artem fuisse; atqui dixisse homines pro se et in alios semper, doctores artis sero iam et circa Tisian et Coraca primum repertos, orationem igitur ante artem fuisse eoque artem non esse. Nos porro, quando 8
coeperit huius rei doctrina, non laboramus exquirere; quanquam apud Homerum et praeceptorem Phoenicem cum agendi tum etiam loquendi et oratores plures et omne in tribus ducibus orationis genus et certamina quoque proposita elo-

quentiae inter iuvenes invenimus, quin in caelatura clipei
9 Achillis et lites sunt et actores. Illud enim admonere satis
est, omnia, quae ars consummaverit, a natura initia duxisse.
Aut tollatur medicina, quae ex observatione salubrium atque
his contrariorum reperta est, et, ut quibusdam placet, tota
constat experimentis; nam et vulnus deligavit aliquis, ante-
quam haec ars esset, et febrem quiete et abstinentia, non
quia rationem videbat, sed quia id valetudo ipsa coegerat,
10 mitigavit. Nec fabrica sit ars, casas enim primi illi sine arte
fecerunt; nec musica, cantatur ac saltatur per omnes gentes
aliquo modo. Ita si rhetorice vocari debet sermo quicunque,
11 fuisse eam, antequam esset ars, confitebor; si vero non,
quisquis loquitur, orator est, et tum non tanquam oratores
loquebantur: necesse est, oratorem factum arte nec ante
artem fuisse, fateantur. Quo illud quoque excluditur, quod
dicunt, non esse artis id, quod faciant qui non didicerint;
12 dicere autem homines et qui non didicerint. Ad cuius rei
confirmationem afferunt, Demaden, remigem, et Aeschinen,
hypocriten, oratores fuisse. Falso; nam neque orator esse,
qui non didicit, potest, et hos sero potius quam nunquam
didicisse quis dixerit. Quanquam Aeschines ab initio sit
versatus in litteris, quas pater eius etiam docebat; Demaden
neque non didicisse certum sit, et continua dicendi exerci-
tatio potuerit tantum, quantuscunque postea fuit, fecisse;
13 nam id potentissimum discendi genus est. Sed et praestan-
tiorem, si didicisset, futurum fuisse dicere licet; neque
enim orationes scribere est ausus, ut eum multum valuisse
14 in dicendo sciamus. Aristoteles, ut solet, quaerendi gratia
quaedam subtilitatis suae argumenta excogitavit in Gryllo;
sed idem et de arte rhetorica tris libros scripsit, et in eorum
primo non artem solum eam fatetur sed ei particulam civili-
15 tatis sicut dialectices, assignat. Multa Critolaus contra,
multa Rhodius Athenodorus. Agnon quidem detraxit sibi in-
scriptione ipsa fidem, qua rhetorices accusationem professus
est. Nam de Epicuro, qui disciplinas omnes fugit, nihil miror.

16 Hi complura dicunt sed ex paucis locis ducta; itaque
potentissimis eorum breviter occurram, ne in infinitum quae-
17 stio evadat. Prima his argumentatio ex materia est. Omnes

enim artes aiunt habere *materiam*, quod est verum; rheto-
rices *nullam esse propriam*, quod esse falsum in sequen-
tibus probabo. Altera est calumnia, nullam artem falsis as- 18
sentiri opinionibus, quia constitui sine perceptione non pos-
sit, quae semper vera sit; *rhetoricen assentiri falsis*, non
esse igitur artem. Ego, rhetoricen nonnunquam dicere falsa 19
pro veris, confitebor; sed non ideo in falsa quoque esse
opinione concedam, quia longe diversum est, ipsi quid vi-
deri et, ut alii videatur, efficere. Nam et imperator falsis
utitur saepe, ut Hannibal, cum inclusus a Fabio, sarmentis
circum cornua boum deligatis incensisque, per noctem in
adversos montes agens armenta speciem hosti abeuntis exer-
citus dedit, sed illum fefellit; ipse, quid verum esset, non
ignoravit. Nec vero Theopompus Lacedaemonius, cum per- 20
mutato cum uxore habitu e custodia ut mulier evasit, falsam
de se opinionem habuit sed custodibus praebuit. Item ora-
tor, cum falso utitur pro vero, scit esse falsum eoque se
pro vero uti; non ergo falsam habet ipse opinionem sed fallit
alium. Nec Cicero, cum se tenebras offudisse iudicibus in 21
causa Cluentii gloriatus est, nihil ipse vidit. Et pictor, cum
vi artis suae efficit, ut quaedam eminere in opere, quaedam
recessisse credamus, ipse ea plana esse non nescit. Aiunt 22
etiam, *omnes artes habere finem aliquem propositum, ad
quem tendant; hunc modo nullum esse in rhetorice, modo
non praestari eum, qui promittatur.* Mentiuntur; nos enim
esse finem iam ostendimus, et quis esset diximus. Praestabit 23
hunc semper orator, semper enim bene dicet. Firmum au-
tem hoc, quod opponitur, adversus eos fortasse sit, qui
persuadere finem putaverunt. Noster orator arsque a nobis
finita non sunt posita in eventu. Tendit quidem ad victoriam,
qui dicit; sed cum bene dixit, etiamsi non vincat, id, quod
arte continetur, effecit. Nam et gubernator vult salva nave 24
in portum pervenire; si tamen tempestate fuerit abreptus,
non ideo minus erit gubernator dicetque notum illud, *Dum
clavum rectum teneam.* Et medicus sanitatem aegro pro- 25
mittit; si tamen aut valetudinis vi aut intemperantia aegri
aliove quo casu summa non contingit, dum ipse omnia secun-
dum rationem fecerit, medicinae fine non excidet. Ita ora-

tori bene dixisse finis est. Nam est ars ea, ut post paulum
26 clarius ostendemus, in actu posita non in effectu. Ita falsum
erit illud quoque, quod dicitur, *artes scire, quando sint
finem consecutae; rhetoricen nescire.* Nam se quisque bene
dicere intelligit.

Uti etiam *vitiis rhetoricen*, quod ars nulla faciat, cri-
27 minantur, quia et falsum dicat et affectus moveat. Quorum
neutrum est turpe, cum ex bona ratione proficiscitur, ideo-
que neutrum vitium. Nam et mendacium dicere etiam sa-
pienti aliquando concessum est, et affectus, si aliter ad
aequitatem perduci iudex non poterit, necessario movebit
28 orator. Imperiti enim iudicant et qui frequenter in hoc
ipsum fallendi sint, ne errent. Nam, si mihi sapientes iu-
dices dentur, sapientium contiones atque omne consilium;
nihil invidia valeat, nihil gratia, nihil opinio praesumpta fal-
sique testes: perquam sit exiguus eloquentiae locus et prope
29 in sola delectatione ponatur. Sin et audientium mobiles ani-
mi et tot malis obnoxia veritas: arte pugnandum est et adhi-
benda quae prosunt. Neque enim, qui recta via depulsus
est, reduci ad eam nisi alio flexu potest.

30 Plurima vero ex eo contra rhetoricen cavillatio est,
quod ex utraque causae parte dicatur. Inde haec: *nullam
esse artem contrariam sibi, rhetoricen esse contrariam
sibi; nullam artem destruere, quod effecerit, accidere hoc
rhetorices operi; item aut dicenda eam docere aut non
dicenda, itaque vel per hoc non esse artem, quod non di-
cenda praecipiat, vel per hoc, quod, cum dicenda prae-
31 ceperit, etiam contraria his doceat.* Quae omnia apparet
de ea rhetorice dici, quae sit a bono viro atque ab ipsa vir-
tute seiuncta; alioqui ubi iniusta causa est, ibi rhetorice non
est, adeo ut vix admirabili quodam casu possit accidere, ut
32 ex utraque parte orator, id est vir bonus, dicat. Tamen
quoniam hoc quoque in rerum naturam cadit, ut duos sapien-
tes aliquando iustae causae in diversum trahant, (quando
etiam pugnaturos eos inter se, si ratio ita duxerit, credunt)
respondebo propositis, atque ita quidem, ut appareat, haec
adversus eos quoque frustra excogitata, qui malis moribus
nomen oratoris indulgeant. Nam rhetorice non est contraria

sibi. Causa enim cum causa, non illa secum ipsa componitur.
Nec, si pugnent inter se, qui idem didicerunt, idcirco ars,
quae utrique tradita est, non erit; alioqui nec armorum, quia
saepe gladiatores sub eodem magistro eruditi inter se com-
ponuntur; nec gubernandi, quia navalibus proeliis guber- 34
nator est gubernatori adversus; nec imperatoria, quia im-
perator cum imperatore contendit. Item non evertit opus
rhetorice, quod efficit. Neque enim positum a se argumen-
tum solvit orator sed ne rhetorice quidem, quia apud eos,
qui in persuadendo finem putant, aut si quis (ut dixi) casus
duos inter se bonos viros composuerit, verisimilia quaeren-
tur; non autem, si quid est altero credibilius, id ei contra-
rium est, quod fuit credibile. Nam ut candido candidius et 35
dulci dulcius non est adversum, ita nec probabili probabilius.
Neque praecipit unquam non dicenda nec dicendis contraria,
sed quae in quaque causa dicenda sint. Non semper autem 36
ei, etiamsi frequentissime, tuenda veritas erit; sed aliquando
exigit communis utilitas, ut etiam falsa defendat.

Ponuntur hae quoque in secundo Ciceronis de oratore
libro contradictiones: *artem earum rerum esse, quae scian-
tur; oratoris omnem actionem opinione, non scientia con-
tineri, quia et apud eos dicat, qui nesciant, et ipse dicat
aliquando, quod nesciat.* Ex his alterum, id est, an sciat 37
iudex, de quo dicatur, nihil ad oratoris artem; alteri re-
spondendum. *Ars earum rerum est, quae sciuntur.* Rhe-
torice ars est bene dicendi, bene autem dicere scit orator.
Sed nescit, an verum sit, quod dicit. Ne hi quidem, qui 38
ignem aut aquam aut quattuor elementa aut corpora inseca-
bilia esse, ex quibus res omnes initium duxerint, tradunt,
nec qui intervalla siderum et mensuras solis ac terrae colli-
gunt; disciplinam tamen suam artem vocant. Quodsi ratio
efficit, ut haec non opinari sed propter vim probationum
scire videantur: eadem ratio idem praestare oratori potest.
Sed an causa vera sit, nescit. Ne medicus quidem, an 39
dolorem capitis habeat, qui hoc se pati dicet; curabit tamen,
tanquam id verum sit, et erit ars medicina. Quid? quod
rhetorice non utique propositum habet semper vera dicendi
sed semper verisimilia, scit autem esse verisimilia quae

40 dicit? Adiciunt his, qui contra sentiunt, quod saepe, quae in aliis litibus impugnarunt actores causarum, eadem in aliis defendant. Quod non artis sed hominis est vitium. Haec sunt praecipua, quae contra rhetoricen dicantur; alia et minora et tamen ex his fontibus derivata.

41 Confirmatur autem esse artem eam breviter. Nam sive, ut Cleanthes voluit, ars est *potestas viam*, id est ordinem, *efficiens:* esse certe viam atque ordinem in bene dicendo nemo dubitaverit; sive ille ab omnibus fere probatus finis observatur, artem constare ex perceptionibus consentientibus et coexercitatis ad finem utilem vitae: iam ostendemus
42 nihil non horum in rhetorice inesse. Quid? quod et inspectione et exercitatione ut artes ceterae constat? Nec potest ars non esse, si est ars dialectice, quod fere constat, cum ab ea specie magis quam genere differat. Sed nec illa omittenda sunt, qua in re alius se inartificialiter alius artificialiter gerat, in ea esse artem; et in eo, quod, qui didicerit,
43 melius faciat, quam qui non didicerit, esse artem. Atqui non solum doctus indoctum sed etiam doctior doctum in rhetorices opere superabit, neque essent aliter eius tam multa praecepta tamque magni, qui docerent; idque cum omnibus confitendum est tum nobis praecipue, qui rationem dicendi a bono viro non separamus.

EX QUIBUS ARTIBUS.

XVIII. Cum sint autem artium aliae positae in inspectione, id est cognitione et aestimatione rerum, qualis est astrologia, nullum exigens actum sed ipso rei, cuius studium habet, intellectu contenta, quae θεωρητική vocatur; aliae in agendo, quarum in hoc finis est et ipso actu perficitur nihilque post actum operis relinquit, quae πρακτική dicitur,
2 qualis saltatio est; aliae in effectu, quae operis, quod oculis subiicitur, consummatione finem accipiunt, quam ποιητικὴν appellamus, qualis est pictura: fere iudicandum est, rhetoricen in actu consistere; hoc enim, quod est officii sui, perficit. Atque ita ab omnibus dictum est.

3 Mihi autem videtur etiam ex illis ceteris artibus multum assumere.. Nam et potest aliquando ipsa res per se inspe-

ctione esse contenta. Erit enim rhetorice in oratore etiam
tacente, et si desierit agere vel proposito vel aliquo casu
impeditus: non magis desinet esse orator quam medicus, qui
curandi fecerit finem. Nam est aliquis, ac nescio an maxi- 4
mus, etiam ex secretis studiis fructus ac tum pura voluptas
litterarum, cum ab actu id est opere recesserunt et contem-
platione sui fruuntur. Sed effectivae quoque aliquid simile 5
scriptis orationibus vel historiis, quod ipsum opus in parte
oratoria merito ponimus, consequetur. Si tamen una ex tri-
bus artibus habenda sit: quia maximus eius usus actu contine-
tur atque est in eo frequentissima, dicatur *activa vel
administrativa*, nam et hoc eiusdem rei nomen est.

NATURA AN DOCTRINA PLUS EI CONFERAT.

XIX. Scio, quaeri etiam, naturane plus ad eloquentiam
conferat an doctrina. Quod ad propositum quidem nostri
operis nihil pertinet; neque enim consummatus orator nisi
ex utroque fieri potest, plurimum tamen referre arbitror,
quam esse in hoc loco quaestionem velimus. Nam si parti 2
utrilibet omnino alteram detrahas, natura etiam sine doctrina
multum valebit, doctrina nulla esse sine natura poterit. Sin
ex pari coeant: in mediocribus quidem utrisque maius adhuc
credam naturae esse momentum, consummatos autem plus
doctrinae debere quam naturae, putabo; sicut terrae nullam
fertilitatem habenti nihil optimus agricola profuerit, e terra
uberi utile aliquid etiam nullo colente nascetur, at in solo
fecundo plus cultor quam ipsa per se bonitas soli efficiet. Et, 3
si Praxiteles signum aliquod ex molari lapide conatus esset
exculpere, Parium marmor mallem rude; at si illud idem
artifex expolisset, plus in manibus fuisset quam in marmore.
Denique natura materia doctrinae est; haec fingit, illa fin-
gitur. Nihil ars sine materia, materiae etiam sine arte pre-
tium est, ars summa materia optima melior.

AN VIRTUS RHETORICE.

XX. Illa quaestio est maior: ex mediis artibus, quae
neque laudari per se nec vituperari possunt sed utiles aut
secus secundum mores utentium fiunt, habenda sit rhetorice,

an sit, ut compluribus etiam philosophorum placet, virtus.
2 Equidem illud, quod in studiis dicendi plerique exercuerunt et exercent, aut nullam artem, quae ἀτεχνία nominatur, puto, (multos enim video sine ratione, sine litteris, qua vel impudentia vel fames duxit, ruentes) aut malam quasi artem, quam κακοτεχνίαν dicimus. Nam et fuisse multos et esse nonnullos existimo, qui facultatem dicendi ad hominum per-
3 niciem converterint. Ματαιοτεχνία quoque est quaedam, id est supervacua artis imitatio, quae nihil sane neque boni neque mali habeat, sed vanum laborem; qualis illius fuit, qui grana ciceris ex spatio distanti missa, in acum continuo et sine frustratione inserebat, quem cum spectasset Alexander, donasse dicitur eiusdem leguminis modio, quod quidem
4 praemium fuit illo opere dignissimum. His ego comparandos existimo, qui in declamationibus, quas esse veritati dissimillimas volunt, aetatem multo studio ac labore consumunt. Verum haec, quam instituere conamur et cuius imaginem animo concepimus, quae bono viro convenit quaeque est vere rhetorice, virtus erit.

5 Quod philosophi quidem multis et acutis conclusionibus colligunt, mihi vero etiam planiore hac proprieque nostra probatione videtur esse perspicuum. Ab illis haec dicuntur. Si consonare sibi in faciendis ac non faciendis virtus est, quae pars eius prudentia vocatur: eadem in dicendis ac non
6 dicendis erit. Et si virtutes sunt, ad quas nobis etiam ante quam doceremur initia quaedam ac semina sunt concessa natura, ut ad iustitiam, cuius rusticis quoque ac barbaris apparet aliqua imago: nos certe sic esse ab initio formatos, ut possemus orare pro nobis, etiamsi non perfecte tamen ut inessent quaedam (ut dixi) semina eius facultatis, manifestum
7 est. Non eadem autem natura est his artibus, quae a virtute sunt remotae. Itaque cum duo sint genera orationis, altera perpetua, quae rhetorice dicitur, altera concisa, quae dialectice; quas quidem Zeno adeo coniunxit, ut hanc compressae in pugnum manus, illam explicatae diceret similem: disputatrix virtus erit. Adeo de hac, quae speciosior apertior tanto est, nihil dubitabitur.

Sed plenius hoc idem atque apertius intueri ex ipsis

operibus volo. Nam quid orator in laudando faciet nisi ho-
nestorum et turpium peritus? aut in suadendo nisi utilitate
perspecta? aut in iudiciis, si iustitiae sit ignarus? Quid?
non fortitudinem postulat res eadem, cum saepe contra tur-
bulentas populi minas, saepe cum periculosa potentium of-
fensa, nonnunquam, ut iudicio Miloniano, inter circumfusa
militum arma dicendum sit; ut, si virtus non est, ne perfecta
quidem esse possit oratio. Quodsi ea in quoque animalium 9
est virtus, qua praestat cetera vel pleraque, ut in leone im-
petus, in equo velocitas; hominem porro ratione atque ora-
tione excellere ceteris certum est: cur non tam in eloquentia
quam in ratione virtutem eius esse credamus; recteque hoc
apud Ciceronem dixerit Crassus: *Est enim eloquentia una
quaedam de summis virtutibus*, et ipse Cicero sua persona 10
cum ad Brutum in epistolis tum aliis etiam locis virtutem eam
appellet? At prooemium aliquando ac narrationem dicet
malus homo et argumenta, sic ut nihil sit in his requirendum.
Nam et latro pugnabit acriter, virtus tamen erit fortitudo;
et tormenta sine gemitu feret malus servus, tolerantia tamen
doloris laude sua non carebit. Multa fiunt eadem sed aliter.
Sufficiant igitur haec, quia de utilitate supra tractavimus.

QUAE MATERIA EIUS.

XXI. Materiam rhetorices quidam dixerunt esse *oratio-
nem*, qua in sententia ponitur apud Platonem Gorgias. Quae
si ita accipitur, ut sermo quacunque de re compositus dica-
tur oratio, non materia sed opus est, ut statuarii statua;
nam et oratio efficitur arte sicut statua. Sin hac appellatione
verba ipsa significari putamus, nihil haec sine rerum sub-
stantia faciunt. Quidam *argumenta persuasibilia;* quae et 2
ipsa in parte sunt operis et arte fiunt et materia egent. Qui-
dam *civiles quaestiones;* quorum opinio non qualitate sed
modo erravit, est enim haec materia rhetorices sed non sola.
Quidam, quia virtus sit rhetorice, materiam eius *totam vitam* 3
vocant. Alii, quia non omnium virtutum materia sit tota
vita sed pleraeque earum versentur in partibus, sicut iustitia,
fortitudo, continentia propriis officiis et suo fine intelligun-
tur: rhetoricen quoque dicunt in una aliqua parte ponen-

dam, eique locum in ethice *negotialem* assignant id est πραγματικόν.

4 Ego (neque id sine auctoribus) materiam esse rhetorices iudico omnes res quaecunque ei ad dicendum subiectae sint. Nam Socrates apud Platonem dicere Gorgiae videtur, non in verbis esse materiam sed in rebus. Et in Phaedro palam, non in iudiciis modo et contionibus sed in rebus etiam privatis ac domesticis rhetoricen esse, demonstrat. Quo manifestum est hanc opinionem ipsius Platonis
5 fuisse. Et Cicero quodam loco materiam rhetorices vocat res, quae subiectae sint ei, sed certas demum putat esse subiectas. Alio vero de omnibus rebus oratori dicendum arbitratur his quidem verbis: *Quanquam vis oratoris professioque ipsa bene dicendi hoc suscipere ac polliceri videatur, ut omni de re, quaecunque sit proposita, ornate ab*
6 *eo copioseque dicatur.* Atque adhuc alibi: *Vero enim oratori, quae sunt in hominum vita, quandoquidem in ea versatur orator atque ea est ei subiecta materies, omnia quaesita, audita, lecta, disputata, tractata, agitata esse debent.*

7 Hanc autem, quam nos materiam vocamus, id est res subiectas, quidam modo infinitam modo non propriam rhetorices esse dixerunt, eamque artem *circumcurrentem* voca-
8 verunt, quod in omni materia diceret. Cum quibus mihi minima pugna est. Nam de omni materia dicere eam fatentur; propriam habere materiam, quia multiplicem habeat, negant. Sed neque infinita est, etiamsi est multiplex; et aliae quoque artes minores habent multiplicem materiam, velut architectonice, namque ea in omnibus, quae sunt aedificio utilia, versatur, et caelatura, quae auro, argento, aere,
9 ferro opera efficit. Nam sculptura etiam lignum, ebur, marmor, vitrum, gemmas, praeterea quae supra dixi, com-
10 plectitur. Neque protinus non est materia rhetorices, si in eadem versatur et alius. Nam si quaeram, quae sit materia statuarii, dicetur *aes*; si quaeram, quae sit excusoris, id est fabricae eius quam Graeci χαλκευτικήν vocant, similiter *aes* esse respondeant. Atqui plurimum statuis differunt vasa. Nec medicina ideo non erit ars, quia unctio et exercitatio

cum palaestrica, ciborum vero qualitas etiam cum cocorum
ei sit arte communis. Quod vero de bono, utili, iusto dis- 12
serere philosophiae officium esse dicunt, non obstat. Nam
cum philosophum dicunt, hoc accipi volunt virum bonum.
Quare igitur oratorem, quem a bono viro non separo, in
eadem materia versari mirer; cum praesertim primo libro 13
iam ostenderim, philosophos omissam hanc ab oratoribus
partem occupasse, quae rhetorices propria semper fuisset,
ut illi potius in nostra materia versentur? Denique cum sit
dialectices materia de rebus subiectis disputare, sit autem
dialectice oratio concisa: cur non eadem perpetuae quoque
materia videatur?

Solet a quibusdam et illud opponi: *Omnium igitur ar-* 14
tium peritus erit orator, si de omnibus ei dicendum est.
Possem hic Ciceronis respondere verbis, apud quem hoc in-
venio: ***Mea quidem sententia nemo esse poterit omni laude***
cumulatus orator, nisi erit omnium rerum magnarum
atque artium scientiam consecutus; sed mihi satis est eius
esse oratorem rei, de qua dicet, non inscium. Neque enim 15
omnes causas novit, et debet posse de omnibus dicere. De
quibus ergo dicet? De quibus didicit. Similiter de artibus
quoque, de quibus dicendum erit, interim discet; et de qui-
bus didicerit, dicet. Quid ergo? non faber de fabrica me- 16
lius aut de musice musicus? Si nesciat orator, quid sit, de
quo quaeratur, plane melius. Nam et litigator rusticus illit-
teratusque de causa sua melius, quam orator, qui nesciet,
quid in lite sit; sed accepta a musico, a fabro, sicut a litiga-
tore melius orator quam ipse, qui docuerit. Verum et faber, 17
cum de fabrica, et musicus, cum de musica, si quid confir-
mationem desideraverit, dicet. Non quidem erit orator, sed
faciet illud quasi orator, sicut cum vulnus imperitus deliga-
bit, non erit medicus, sed faciet ut medicus. An huiusmodi 18
res neque in laudem neque in deliberationem neque in iudi-
cium veniunt? Ergo cum de faciendo portu Ostiensi delibe-
ratum est, non debuit dicere sententiam orator? atqui opus
erat ratione architectorum. Livores et tumores in corpore 19
cruditatis an veneni signa sint, non tractat orator? at est id
ex ratione medicinae. Circa mensuras et numeros non ver-

quentiae inter iuvenes invenimus, quin in caelatura clipei
9 Achillis et lites sunt et actores. Illud enim admouere satis
est, omnia, quae ars consummaverit, a natura initia duxisse.
Aut tollatur medicina, quae ex observatione salubrium atque
his contrariorum reperta est, et, ut quibusdam placet, tota
constat experimentis; nam et vulnus deligavit aliquis, ante-
quam haec ars esset, et febrem quiete et abstinentia, non
quia rationem videbat, sed quia id valetudo ipsa coegerat,
10 mitigavit. Nec fabrica sit ars, casas enim primi illi sine arte
fecerunt; nec musica, cantatur ac saltatur per omnes gentes
aliquo modo. Ita si rhetorice vocari debet sermo quicunque,
11 fuisse eam, antequam esset ars, confitebor; si vero non,
quisquis loquitur, orator est, et tum non tanquam oratores
loquebantur: necesse est, oratorem factum arte nec ante
artem fuisse, fateantur. Quo illud quoque excluditur, quod
dicunt, non esse artis id, quod faciant qui non didicerint;
12 dicere autem homines et qui non didicerint. Ad cuius rei
confirmationem afferunt, Demaden, remigem, et Aeschinen,
hypocriten, oratores fuisse. Falso; nam neque orator esse,
qui non didicit, potest, et hos sero potius quam nunquam
didicisse quis dixerit. Quanquam Aeschines ab initio sit
versatus in litteris, quas pater eius etiam docebat; Demaden
neque non didicisse certum sit, et continua dicendi exerci-
tatio potuerit tantum, quantuscunque postea fuit, fecisse;
13 nam id potentissimum discendi genus est. Sed et praestan-
tiorem, si didicisset, futurum fuisse dicere licet; neque
enim orationes scribere est ausus, ut eum multum valuisse
14 in dicendo sciamus. Aristoteles, ut solet, quaerendi gratia
quaedam subtilitatis suae argumenta excogitavit in Gryllo;
sed idem et de arte rhetorica tris libros scripsit, et in eorum
primo non artem solum eam fatetur sed ei particulam civili-
15 tatis sicut dialectices, assignat. Multa Critolaus contra,
multa Rhodius Athenodorus. Agnon quidem detraxit sibi in-
scriptione ipsa fidem, qua rhetorices accusationem professus
est. Nam de Epicuro, qui disciplinas omnes fugit, nihil miror.

16 Hi complura dicunt sed ex paucis locis ducta; itaque
potentissimis eorum breviter occurram, ne in infinitum quae-
17 stio evadat. Prima his argumentatio ex materia est. Omnes

enim artes aiunt habere *materiam*, quod est verum; rhetorices *nullam esse propriam*, quod esse falsum in sequentibus probabo. Altera est calumnia, nullam artem falsis as- 18
sentiri opinionibus, quia constitui sine perceptione non possit, quae semper vera sit; *rhetoricen assentiri falsis*, non esse igitur artem. Ego, rhetoricen nonnunquam dicere falsa 19
pro veris, confitebor; sed non ideo in falsa quoque esse opinione concedam, quia longe diversum est, ipsi quid videri et, ut alii videatur, efficere. Nam et imperator falsis utitur saepe, ut Hannibal, cum inclusus a Fabio, sarmentis circum cornua boum deligatis incensisque, per noctem in adversos montes agens armenta speciem hosti abeuntis exercitus dedit, sed illum fefellit; ipse, quid verum esset, non ignoravit. Nec vero Theopompus Lacedaemonius, cum per- 20
mutato cum uxore habitu e custodia ut mulier evasit, falsam de se opinionem habuit sed custodibus praebuit. Item orator, cum falso utitur pro vero, scit esse falsum eoque se pro vero uti; non ergo falsam habet ipse opinionem sed fallit alium. Nec Cicero, cum se tenebras offudisse iudicibus in 21
causa Cluentii gloriatus est, nihil ipse vidit. Et pictor, cum vi artis suae efficit, ut quaedam eminere in opere, quaedam recessisse credamus, ipse ea plana esse non nescit. Aiunt 22
etiam, *omnes artes habere finem aliquem propositum, ad quem tendant; hunc modo nullum esse in rhetorice, modo non praestari eum, qui promittatur*. Mentiuntur; nos enim esse finem iam ostendimus, et quis esset diximus. Praestabit 23
hunc semper orator, semper enim bene dicet. Firmum autem hoc, quod opponitur, adversus eos fortasse sit, qui persuadere finem putaverunt. Noster orator arsque a nobis finita non sunt posita in eventu. Tendit quidem ad victoriam, qui dicit; sed cum bene dixit, etiamsi non vincat, id, quod arte continetur, effecit. Nam et gubernator vult salva nave 24
in portum pervenire; si tamen tempestate fuerit abreptus, non ideo minus erit gubernator dicetque notum illud, *Dum clavum rectum teneam*. Et medicus sanitatem aegro pro- 25
mittit; si tamen aut valetudinis vi aut intemperantia aegri aliove quo casu summa non contingit, dum ipse omnia secundum rationem fecerit, medicinae fine non excidet. Ita ora-

tori bene dixisse finis est. Nam est ars ea, ut post paulum
26 clarius ostendemus, in actu posita non in effectu. Ita falsum erit illud quoque, quod dicitur, *artes scire, quando sint finem consecutae; rhetoricen nescire.* Nam se quisque bene dicere intelligit.

Uti etiam *vitiis rhetoricen*, quod ars nulla faciat, cri-
27 minantur, quia et falsum dicat et affectus moveat. Quorum neutrum est turpe, cum ex bona ratione proficiscitur, ideoque neutrum vitium. Nam et mendacium dicere etiam sapienti aliquando concessum est, et affectus, si aliter ad aequitatem perduci iudex non poterit, necessario movebit
28 orator. Imperiti enim iudicant et qui frequenter in hoc ipsum fallendi sint, ne errent. Nam, si mihi sapientes iudices dentur, sapientium contiones atque omne consilium; nihil invidia valeat, nihil gratia, nihil opinio praesumpta falsique testes: perquam sit exiguus eloquentiae locus et prope
29 in sola delectatione ponatur. Sin et audientium mobiles animi et tot malis obnoxia veritas: arte pugnandum est et adhibenda quae prosunt. Neque enim, qui recta via depulsus est, reduci ad eam nisi alio flexu potest.

30 Plurima vero ex eo contra rhetoricen cavillatio est, quod ex utraque causae parte dicatur. Inde haec: *nullam esse artem contrariam sibi, rhetoricen esse contrariam sibi; nullam artem destruere, quod effecerit, accidere hoc rhetorices operi; item aut dicenda eam docere aut non dicenda, itaque vel per hoc non esse artem, quod non dicenda praecipiat, vel per hoc, quod, cum dicenda prae-*
31 *ceperit, etiam contraria his doceat.* Quae omnia apparet de ea rhetorice dici, quae sit a bono viro atque ab ipsa virtute seiuncta; alioqui ubi iniusta causa est, ibi rhetorice non est, adeo ut vix admirabili quodam casu possit accidere, ut
32 ex utraque parte orator, id est vir bonus, dicat. Tamen quoniam hoc quoque in rerum naturam cadit, ut duos sapientes aliquando iustae causae in diversum trahant, (quando etiam pugnaturos eos inter se, si ratio ita duxerit, credunt) respondebo propositis, atque ita quidem, ut appareat, haec adversus eos quoque frustra excogitata, qui malis moribus
33 nomen oratoris indulgeant. Nam rhetorice non est contraria

sibi. Causa enim cum causa, non illa secum ipsa componitur.
Nec, si pugnent inter se, qui idem didicerunt, idcirco ars,
quae utrique tradita est, non erit; alioqui nec armorum, quia
saepe gladiatores sub eodem magistro eruditi inter se com-
ponuntur; nec gubernandi, quia navalibus proeliis guber- 34
nator est gubernatori adversus; nec imperatoria, quia im-
perator cum imperatore contendit. Item non evertit opus
rhetorice, quod efficit. Neque enim positum a se argumen-
tum solvit orator sed ne rhetorice quidem, quia apud eos,
qui in persuadendo finem putant, aut si quis (ut dixi) casus
duos inter se bonos viros composuerit, verisimilia quaeren-
tur; non autem, si quid est altero credibilius, id ei contra-
rium est, quod fuit credibile. Nam ut candido candidius et 35
dulci dulcius non est adversum, ita nec probabili probabilius.
Neque praecipit unquam non dicenda nec dicendis contraria,
sed quae in quaque causa dicenda sint. Non semper autem 36
ei, etiamsi frequentissime, tuenda veritas erit; sed aliquando
exigit communis utilitas, ut etiam falsa defendat.

Ponuntur hae quoque in secundo Ciceronis de oratore
libro contradictiones: *artem earum rerum esse, quae scian-
tur; oratoris omnem actionem opinione, non scientia con-
tineri, quia et apud eos dicat, qui nesciant, et ipse dicat
aliquando, quod nesciat.* Ex his alterum, id est, an sciat 37
iudex, de quo dicatur, nihil ad oratoris artem; alteri re-
spondendum. *Ars earum rerum est, quae sciuntur.* Rhe-
torice ars est bene dicendi, bene autem dicere scit orator.
Sed nescit, an verum sit, quod dicit. Ne hi quidem, qui 38
ignem aut aquam aut quattuor elementa aut corpora inseca-
bilia esse, ex quibus res omnes initium duxerint, tradunt,
nec qui intervalla siderum et mensuras solis ac terrae colli-
gunt; disciplinam tamen suam artem vocant. Quodsi ratio
efficit, ut haec non opinari sed propter vim probationum
scire videantur: eadem ratio idem praestare oratori potest.
Sed an causa vera sit, nescit. Ne medicus quidem, an 39
dolorem capitis habeat, qui hoc se pati dicet; curabit tamen,
tanquam id verum sit, et erit ars medicina. Quid? quod
rhetorice non utique propositum habet semper vera dicendi
sed semper verisimilia, scit autem esse verisimilia quae

40 dicit? Adiiciunt his, qui contra sentiunt, quod saepe, quae in aliis litibus impugnarunt actores causarum, eadem in aliis defendant. Quod non artis sed hominis est vitium. Haec sunt praecipua, quae contra rhetoricen dicantur; alia et minora et tamen ex his fontibus derivata.

41 Confirmatur autem esse artem eam breviter. Nam sive, ut Cleanthes voluit, ars est *potestas viam*, id est ordinem, *efficiens:* esse certe viam atque ordinem in bene dicendo nemo dubitaverit; sive ille ab omnibus fere probatus finis observatur, artem constare ex perceptionibus consentientibus et coexercitatis ad finem utilem vitae: iam ostendemus
42 nihil non horum in rhetorice inesse. Quid? quod et inspectione et exercitatione ut artes ceterae constat? Nec potest ars non esse, si est ars dialectice, quod fere constat, cum ab ea specie magis quam genere differat. Sed nec illa omittenda sunt, qua in re alius se inartificialiter alius artificialiter gerat, in ea esse artem; et in eo, quod, qui didicerit,
43 melius faciat, quam qui non didicerit, esse artem. Atqui non solum doctus indoctum sed etiam doctior doctum in rhetorices opere superabit, neque essent aliter eius tam multa praecepta tamque magni, qui docerent; idque cum omnibus confitendum est tum nobis praecipue, qui rationem dicendi a bono viro non separamus.

EX QUIBUS ARTIBUS.

XVIII. Cum sint autem artium aliae positae in inspectione, id est cognitione et aestimatione rerum, qualis est astrologia, nullum exigens actum sed ipso rei, cuius studium habet, intellectu contenta, quae θεωρητικὴ vocatur; aliae in agendo, quarum in hoc finis est et ipso actu perficitur nihilque post actum operis relinquit, quae πρακτικὴ dicitur,
2 qualis saltatio est; aliae in effectu, quae operis, quod oculis subiicitur, consummatione finem accipiunt, quam ποιητικὴν appellamus, qualis est pictura: fere iudicandum est, rhetoricen in actu consistere; hoc enim, quod est officii sui, perficit. Atque ita ab omnibus dictum est.

3 Mihi autem videtur etiam ex illis ceteris artibus multum assumere. Nam et potest aliquando ipsa res per se inspe-

ctione esse contenta. Erit enim rhetorice in oratore etiam tacente, et si desierit agere vel proposito vel aliquo casu impeditus: non magis desinet esse orator quam medicus, qui curandi fecerit finem. Nam est aliquis, ac nescio an maxi- 4
mus, etiam ex secretis studiis fructus ac tum pura voluptas litterarum, cum ab actu id est opere recesserunt et contemplatione sui fruuntur. Sed effectivae quoque aliquid simile 5
scriptis orationibus vel historiis, quod ipsum opus in parte oratoria merito ponimus, consequetur. Si tamen una ex tribus artibus habenda sit: quia maximus eius usus actu continetur atque est in eo frequentissima, dicatur activa vel administrativa, nam et hoc eiusdem rei nomen est.

NATURA AN DOCTRINA PLUS EI CONFERAT.

XIX. Scio, quaeri etiam, naturane plus ad eloquentiam conferat an doctrina. Quod ad propositum quidem nostri operis nihil pertinet; neque enim consummatus orator nisi ex utroque fieri potest, plurimum tamen referre arbitror, quam esse in hoc loco quaestionem velimus. Nam si parti 2
utrilibet omnino alteram detrahas, natura etiam sine doctrina multum valebit, doctrina nulla esse sine natura poterit. Sin ex pari coeant: in mediocribus quidem utrisque maius adhuc credam naturae esse momentum, consummatos autem plus doctrinae debere quam naturae, putabo; sicut terrae nullam fertilitatem habenti nihil optimus agricola profuerit, e terra uberi utile aliquid etiam nullo colente nascetur, at in solo fecundo plus cultor quam ipsa per se bonitas soli efficiet. Et, 3
si Praxiteles signum aliquod ex molari lapide conatus esset exculpere, Parium marmor mallem rude; at si illud idem artifex expolisset, plus in manibus fuisset quam in marmore. Denique natura materia doctrinae est; haec fingit, illa fingitur. Nihil ars sine materia, materiae etiam sine arte pretium est, ars summa materia optima melior.

AN VIRTUS RHETORICE.

XX. Illa quaestio est maior: ex mediis artibus, quae neque laudari per se nec vituperari possunt sed utiles aut secus secundum mores utentium fiunt, habenda sit rhetorice,

an sit, ut compluribus etiam philosophorum placet, virtus.
2 Equidem illud, quod in studiis dicendi plerique exercuerunt
et exercent, aut nullam artem, quae ἀτεχνία nominatur, puto,
(multos enim video sine ratione, sine litteris, qua vel impu-
dentia vel fames duxit, ruentes) aut malam quasi artem,
quam *κακοτεχνίαν* dicimus. Nam et fuisse multos et esse
nonnullos existimo, qui facultatem dicendi ad hominum per-
3 niciem converterint. *Ματαιοτεχνία* quoque est quaedam, id
est supervacua artis imitatio, quae nihil sane neque boni
neque mali habeat, sed vanum laborem; qualis illius fuit,
qui grana ciceris ex spatio distanti missa, in acum continuo
et sine frustratione inserebat, quem cum spectasset Alexan-
der, donasse dicitur eiusdem leguminis modio, quod quidem
4 praemium fuit illo opere dignissimum. His ego comparandos
existimo, qui in declamationibus, quas esse veritati dissi-
millimas volunt, aetatem multo studio ac labore consumunt.
Verum haec, quam instituere conamur et cuius imaginem
animo concepimus, quae bono viro convenit quaeque est
vere rhetorice, v i r t u s erit.

5 Quod philosophi quidem multis et acutis conclusionibus
colligunt, mihi vero etiam planiore hac proprieque nostra
probatione videtur esse perspicuum. Ab illis haec dicuntur.
Si consonare sibi in faciendis ac non faciendis virtus est,
quae pars eius prudentia vocatur: eadem in dicendis ac non
6 dicendis erit. Et si virtutes sunt, ad quas nobis etiam ante
quam doceremur initia quaedam ac semina sunt concessa na-
tura, ut ad iustitiam, cuius rusticis quoque ac barbaris ap-
paret aliqua imago: nos certe sic esse ab initio formatos,
ut possemus orare pro nobis, etiamsi non perfecte tamen ut
inessent quaedam (ut dixi) semina eius facultatis, manifestum
7 est. Non eadem autem natura est his artibus, quae a vir-
tute sunt remotae. Itaque cum duo sint genera orationis,
altera perpetua, quae rhetorice dicitur, altera concisa, quae
dialectice; quas quidem Zeno adeo coniunxit, ut hanc com-
pressae in pugnum manus, illam explicatae diceret similem:
etiam disputatrix virtus erit. Adeo de hac, quae speciosior
atque apertior tanto est, nihil dubitabitur.

8 Sed plenius hoc idem atque apertius intueri ex ipsis

operibus volo. Nam quid orator in laudando faciet nisi ho-
nestorum et turpium peritus? aut in suadendo nisi utilitate
perspecta? aut in iudiciis, si iustitiae sit ignarus? Quid?
non fortitudinem postulat res eadem, cum saepe contra tur-
bulentas populi minas, saepe cum periculosa potentium of-
fensa, nonnunquam, ut iudicio Miloniano, inter circumfusa
militum arma dicendum sit; ut, si virtus non est, ne perfecta
quidem esse possit oratio. Quodsi ea in quoque animalium 9
est virtus, qua praestat cetera vel pleraque, ut in leone im-
petus, in equo velocitas; hominem porro ratione atque ora-
tione excellere ceteris certum est: cur non tam in eloquentia
quam in ratione virtutem eius esse credamus; recteque hoc
apud Ciceronem dixerit Crassus: *Est enim eloquentia una
quaedam de summis virtutibus*, et ipse Cicero sua persona 10
cum ad Brutum in epistolis tum aliis etiam locis virtutem eam
appellet? At prooemium aliquando ac narrationem dicet
malus homo et argumenta, sic ut nihil sit in his requirendum.
Nam et latro pugnabit acriter, virtus tamen erit fortitudo;
et tormenta sine gemitu feret malus servus, tolerantia tamen
doloris laude sua non carebit. Multa fiunt eadem sed aliter.
Sufficiant igitur haec, quia de utilitate supra tractavimus.

QUAE MATERIA EIUS.

XXI. Materiam rhetorices quidam dixerunt esse *oratio-
nem*, qua in sententia ponitur apud Platonem Gorgias. Quae
si ita accipitur, ut sermo quacunque de re compositus dica-
tur oratio, non materia sed opus est, ut statuarii statua;
nam et oratio efficitur arte sicut statua. Sin hac appellatione
verba ipsa significari putamus, nihil haec sine rerum sub-
stantia faciunt. Quidam *argumenta persuasibilia;* quae et 2
ipsa in parte sunt operis et arte fiunt et materia egent. Qui-
dam *civiles quaestiones;* quorum opinio non qualitate sed
modo erravit, est enim haec materia rhetorices sed non sola.
Quidam, quia virtus sit rhetorice, materiam eius *totam vitam* 3
vocant. Alii, quia non omnium virtutum materia sit tota
vita sed pleraeque earum versentur in partibus, sicut iustitia,
fortitudo, continentia propriis officiis et suo fine intelligun-
tur: rhetoricen quoque dicunt in una aliqua parte ponen-

dam, eique locum in ethice *negotialem* assignant id est
πραγματικόν.
4 Ego (neque id sine auctoribus) materiam esse rheto-
rices iudico omnes res quaecunque ei ad dicendum
subiectae sint. Nam Socrates apud Platonem dicere Gor-
giae videtur, non in verbis esse materiam sed in rebus. Et
in Phaedro palam, non in iudiciis modo et contionibus sed
in rebus etiam privatis ac domesticis rhetoricen esse, de-
monstrat. Quo manifestum est hanc opinionem ipsius Platonis
5 fuisse. Et Cicero quodam loco materiam rhetorices vocat
res, quae subiectae sint ei, sed certas demum putat esse
subiectas. Alio vero de omnibus rebus oratori dicendum ar-
bitratur his quidem verbis: *Quanquam vis oratoris profes-
sioque ipsa bene dicendi hoc suscipere ac polliceri videa-
tur, ut omni de re, quaecunque sit proposita, ornate ab
6 eo copioseque dicatur.* Atque adhuc alibi: *Vero enim ora-
tori, quae sunt in hominum vita, quandoquidem in ea
versatur orator atque ea est ei subiecta materies, omnia
quaesita, audita, lecta, disputata, tractata, agitata esse
debent.*
7 Hanc autem, quam nos materiam vocamus, id est res
subiectas, quidam modo infinitam modo non propriam rheto-
rices esse dixerunt, eamque artem *circumcurrentem* voca-
8 verunt, quod in omni materia diceret. Cum quibus mihi
minima pugna est. Nam de omni materia dicere eam faten-
tur; propriam habere materiam, quia multiplicem habeat,
negant. Sed neque infinita est, etiamsi est multiplex; et
aliae quoque artes minores habent multiplicem materiam,
velut architectonice, namque ea in omnibus, quae sunt aedi-
ficio utilia, versatur, et caelatura, quae auro, argento, aere,
9 ferro opera efficit. Nam sculptura etiam lignum, ebur,
marmor, vitrum, gemmas, praeterea quae supra dixi, com-
10 plectitur. Neque protinus non est materia rhetorices, si in
eadem versatur et alius. Nam si quaeram, quae sit materia
statuarii, dicetur *aes;* si quaeram, quae sit excusoris, id
est fabricae eius quam Graeci *χαλκευτικήν* vocant, similiter
aes esse respondeant. Atqui plurimum statuis differunt vasa.
11 Nec medicina ideo non erit ars, quia unctio et exercitatio

cum palaestrica, ciborum vero qualitas etiam cum cocorum ei sit arte communis. Quod vero de bono, utili, iusto dis- 12
serere philosophiae officium esse dicunt, non obstat. Nam cum philosophum dicunt, hoc accipi volunt virum bonum. Quare igitur oratorem, quem a bono viro non separo, in eadem materia versari mirer; cum praesertim primo libro 13
iam ostenderim, philosophos omissam hanc ab oratoribus partem occupasse, quae rhetorices propria semper fuisset, ut illi potius in nostra materia versentur? Denique cum sit dialectices materia de rebus subiectis disputare, sit autem dialectice oratio concisa: cur non eadem perpetuae quoque materia videatur?

Solet a quibusdam et illud opponi: *Omnium igitur ar-* 14
tium peritus erit orator, si de omnibus ei dicendum est. Possem hic Ciceronis respondere verbis, apud quem hoc invenio: ***Mea quidem sententia nemo esse poterit omni laude cumulatus orator, nisi erit omnium rerum magnarum atque artium scientiam consecutus;*** sed mihi satis est eius esse oratorem rei, de qua dicet, non inscium. Neque enim 15
omnes causas novit, et debet posse de omnibus dicere. De quibus ergo dicet? De quibus didicit. Similiter de artibus quoque, de quibus dicendum erit, interim discet; et de quibus didicerit, dicet. Quid ergo? non faber de fabrica me- 16
lius aut de musice musicus? Si nesciat orator, quid sit, de quo quaeratur, plane melius. Nam et litigator rusticus illitteratusque de causa sua melius, quam orator, qui nesciet, quid in lite sit; sed accepta a musico, a fabro, sicut a litigatore melius orator quam ipse, qui docuerit. Verum et faber, 17
cum de fabrica, et musicus, cum de musica, si quid confirmationem desideraverit, dicet. Non quidem erit orator, sed faciet illud quasi orator, sicut cum vulnus imperitus deligabit, non erit medicus, sed faciet ut medicus. An huiusmodi 18
res neque in laudem neque in deliberationem neque in iudicium veniunt? Ergo cum de faciendo portu Ostiensi deliberatum est, non debuit dicere sententiam orator? atqui opus erat ratione architectorum. Livores et tumores in corpore 19
cruditatis an veneni signa sint, non tractat orator? at est id ex ratione medicinae. Circa mensuras et numeros non ver-

sabitur? dicamus has geometriae esse partes. Equidem omnia fere credo posse casu aliquo venire in officium oratoris; quod si non accidet, non erunt ei subiecta.

20 Ita sic quoque recte diximus, *materiam rhetorices esse omnes res ad dicendum ei subiectas*; quod quidem probat etiam sermo communis. Nam cum aliquid, de quo dicamus, accepimus, positam nobis esse materiam
21 frequenter etiam praefatione testamur. Gorgias quidem adeo rhetori de omnibus rebus putavit esse dicendum, ut se in auditoriis interrogari pateretur, qua quisque de re vellet. Hermagoras quoque, dicendo materiam esse in causa et in
22 quaestionibus, omnes res subiectas erat complexus. Sed quaestiones si negat ad rhetoricen pertinere, dissentit a nobis; si autem ad rhetoricen pertinent, ab hoc quoque adiuvamur. Nihil est enim, quod non in causam aut quaestionem
23 cadat. Aristoteles tres faciendo partes orationis, iudicialem, deliberativam, demonstrativam, paene et ipse oratori subiecit omnia; nihil enim non in haec cadit.

24 Quaesitum a paucissimis et de instrumento est. Instrumentum voco, sine quo formari materia in id, quod velimus effici, opus non possit. Verum hoc ego non artem credo egere sed artificem. Neque enim scientia desiderat instrumentum, quae potest esse consummata, etiamsi nihil faciat, sed ille artifex, ut caelator caelum et pictor penicilla. Itaque haec in eum locum, quo de oratore dicturi sumus, differamus.

LIBER III.

Libro tertio haec continentur: Prooemium de scriptoribus artis rhetoricae. Quod initium rhetorices. Quae partes. Quae genera causarum. Quibus contineatur omnis ratio dicendi. Quid sit status. Unde ducatur. Quot et qui status. De laude et vituperatione. De suasoria et prosopopoeia. De partibus causarum iudicialium. De generibus earundem. Quid sit quaestio, ratio, iudicatio, continens, et quatenus necessaria.

PROOEMIUM DE SCRIPTORIBUS ARTIS RHETORICAE.

I. Quoniam in libro secundo quaesitum est, quid esset rhetorice et quis finis eius; artem quoque esse eam et utilem et virtutem, ut vires nostrae tulerunt, ostendimus; materiamque ei res omnes, de quibus dicere oporteret, subiecimus: iam hinc, unde coeperit, quibus constet, quo quaeque in ea modo invenienda atque tractanda sint, exequar; intra quem modum plerique scriptores Artium constiterunt, adeo ut Apollodorus contentus solis iudicialibus fuerit. Nec sum 2
ignarus, hoc a me praecipue, quod hic liber inchoat, opus studiosos eius desiderasse, ut inquisitione opinionum, quae diversissimae fuerunt, longe difficillimum, ita nescio an minimae legentibus futurum voluptati; quippe quod prope nudam praeceptorum traditionem desideret. In ceteris enim 3
admiscere temptavimus aliquid nitoris, non iactandi ingenii gratia, namque in id eligi materia poterat uberior, sed ut hoc ipso alliceremus magis iuventutem ad cognitionem eorum, quae necessaria studiis arbitrabamur, si ducti iucunditate aliqua lectionis libentius discerent ea, quorum ne ieiuna atque arida traditio averteret animos et aures praesertim tam delicatas raderet, verebamur. Qua ratione se Lucretius 4
dicit praecepta philosophiae carmine esse complexum; namque hac, ut est notum, similitudine utitur:

> Ac veluti pueris absinthia taetra medentes
> Cum dare conantur, prius oras pocula circum
> Aspirant mellis dulci flavoque liquore,

et quae sequuntur. Sed nos veremur, ne parum hic liber 5
mellis et absinthii multum habere videatur, sitque salubrior

studiis quam dulcior. Quin etiam hoc timeo, ne ex eo mi-
norem gratiam ineat, quod pleraque non inventa per me sed
ab aliis tradita continebit; habeat etiam quosdam, qui contra
sentiant et adversentur, propterea quod plurimi auctores,
quamvis eodem tenderent, diversas tamen vias muniverunt
6 atque in suam quisque induxit sequentes. Illi autem pro-
bant qualecunque ingressi sunt iter, nec facile inculcatas
pueris persuasiones mutaveris, quia nemo non didicisse ma-
7 vult quam discere. Est autem, ut procedente libro patebit,
infinita dissensio auctorum, primo ad ea, quae rudia atque
imperfecta adhuc erant, adiicientibus quod invenissent scri-
ptoribus, mox, ut aliquid sui viderentur afferre, etiam recta
mutantibus.

8 Nam primus post eos, quos poetae tradiderunt, movisse
aliqua circa rhetoricen Empedocles dicitur. Artium autem
scriptores antiquissimi Corax et Tisias Siculi, quos insecu-
tus est vir eiusdem insulae Gorgias Leontinus, Empedoclis,
9 ut traditur, discipulus. Is beneficio longissimae aetatis (nam
centum et novem vixit annos) cum multis simul floruit, ideo-
que et illorum, de quibus supra dixi, fuit aemulus et ultra
10 Socraten usque duravit. Thrasymachus Chalcedonius cum
hoc et Prodicus Cius et Abderites Protagoras, a quo decem
milibus denariorum didicisse artem, quam edidit, Euathlus dici-
tur, et Hippias Eleus et, quem Palameden Plato appellat, Al
11 cidamas Elaïtes. Antiphon quoque et orationem primus omni-
um scripsit et nihilo minus Artem et ipse composuit et pro
se dixisse optime est creditus; etiam Polycrates, a quo scri-
ptam in Socraten diximus orationem, et Theodorus Byzantius
12 ex his et ipse, quos Plato appellat λογοδαιδάλους. Horum
primi communes locos tractasse dicuntur Protagoras, Gor-
gias; affectus Prodicus et Hippias et idem Protagoras et
Thrasymachus. Cicero in Bruto negat ante Periclea scri-
ptum quidquam, quod ornatum oratorium habeat; eius ali-
qua ferri. Equidem non reperio quidquam tanta eloquentiae
fama dignum; ideoque minus miror esse, qui nihil ab eo
scriptum putent, haec autem, quae feruntur, ab aliis esse
composita. His successere multi, sed clarissimus Gorgiae
uditorum Isocrates; quanquam de praeceptore eius inter

auctores non convenit, nos autem Aristoteli credimus. Hinc
velut diversae secari coeperunt viae. Nam et Isocratis prae- 14
stantissimi discipuli fuerunt in omni studiorum genere, eo-
que iam seniore (octavum enim et nonagesimum implevit an-
num) pomeridianis scholis Aristoteles praecipere artem ora-
toriam coepit, noto quidem illo (ut traditur) versu ex Phi-
locteta frequenter usus: *Αἰσχρὸν σιωπᾶν, Ἰσοκράτην ἐᾶν
λέγειν*, ***Turpe esse tacere et Isocraten pati dicere.*** Ars est
utriusque, sed pluribus eam libris Aristoteles complexus est.
Eodem tempore Theodectes fuit, de cuius opere supra di-
ctum est. Theophrastus quoque Aristotelis discipulus de 15
rhetorice diligenter scripsit, atque hinc vel studiosius philo-
sophi quam rhetores praecipueque Stoicorum ac Peripateti-
corum principes. Fecit deinde velut propriam Hermagoras 16
viam, quam plurimi sunt secuti; cui maxime par atque aemu-
lus videtur Athenaeus fuisse. Multa post Apollonius Molon,
multa Areus, multa Caecilius et Halicarnasseus Dionysius.
Praecipue tamen in se converterunt studia Apollodorus Per- 17
gamenus, qui praeceptor Apolloniae Caesaris Augusti fuit,
et Theodorus Gadareus, qui se dici maluit Rhodium, quem
studiose audisse, cum in eam insulam secessisset, dicitur
Tiberius Caesar. Hi diversas opiniones tradiderunt, appella- 18
tique inde *Apollodorei* ac *Theodorei* ad morem certas in
philosophia sectas sequendi. Sed Apollodori praecepta ma-
gis ex discipulis cognoscas, quorum diligentissimus in tra-
dendo fuit Latine Gajus Valgius, Graece Atticus. Nam
ipsius sola videtur Ars edita ad Mattium, quia ceteras missa
ad Domitium epistola non agnoscit. Plura scripsit Theodo-
rus, cuius auditorem Hermagoran sunt qui viderint.

Romanorum primus (quantum ego quidem sciam) con- 19
didit aliqua in hanc materiam M. Cato ille Censorius, post
M. Antonius inchoavit; nam hoc solum opus eius atque id
ipsum imperfectum manet. Secuti minus celebres; quorum
memoriam, si quo loco res poscet, non omittam. Praeci- 20
puum vero lumen sicut eloquentiae ita praeceptis quoque
eius dedit, unicum apud nos specimen orandi docendique ora-
torias artes, M. Tullius; post quem tacere modestissimum
foret, nisi et rhetoricos suos ipse adolescenti sibi elapsos

diceret, et in oratoriis haec minora, quae plerumque deside-
21 rantur, sciens omisisset. Scripsit de eadem materia non pauca Cornificius, aliqua Stertinius, nonnihil pater Gallio; accuratius vero priores [Gallione] Celsus et Laenas et aetatis nostrae Verginius, Plinius, Tutilius. Sunt et hodie clari eiusdem operis auctores, qui si omnia complexi forent, consuluissent labori meo; sed parco nominibus viventium; veniet eorum laudi suum tempus, ad posteros enim virtus durabit, non perveniet invidia.

22 Non tamen post tot ac tantos auctores pigebit meam quibusdam locis posuisse sententiam. Neque enim me cuiusquam sectae velut quadam superstitione imbutus addixi, et electuris quae volent facienda copia fuit, sicut ipse plurium in unum confero inventa; ubicunque ingenio non erit locus, curae testimonium meruisse contentus.

QUOD INITIUM RHETORICES.

II. Nec diu nos moretur quaestio, quae rhetorices origo sit. Nam cui dubium est, quin sermonem ab ipsa rerum natura geniti protinus homines acceperint, (quod certe principium est eius rei) huic studium et incrementum dederit uti-
2 litas, summam ratio et exercitatio? Nec video, quare curam dicendi putent quidam inde coepisse, quod hi, qui in discrimen aliquod vocabantur, accuratius loqui defendendi sui gratia instituerint. Haec enim ut honestior causa, ita non utique prior est, cum praesertim accusatio praecedat defensionem; nisi quis dicet, etiam gladium fabricatum ab eo prius, qui ferrum in tutelam sui quam qui in perniciem alterius com-
3 pararit. Initium ergo dicendi dedit natura, initium artis observatio. Homines enim, sicuti in medicina, cum viderent alia salubria alia insalubria, ex observatione eorum effecerunt artem: ita, cum in dicendo alia utilia alia inutilia deprehenderent, notarunt ea ad imitandum vitandumque, et quaedam secundum rationem eorum adiecerunt ipsi quoque; haec confirmata sunt usu, tum quae sciebat quisque docuit.
4 Cicero quidem initium orandi conditoribus urbium ac legum latoribus dedit, in quibus fuisse vim dicendi necesse est; cur tamen hanc primam originem putem, non video, cum sint ad-

huc quaedam vagae et sine urbibus ac sine legibus gentes, et tamen qui sunt in his nati et legationibus fungantur et accusent aliqua atque defendant et denique alium alio melius loqui credant.

QUAE PARTES.

III. Omnis autem orandi ratio, ut plurimi maximique auctores tradiderunt, quinque partibus constat, inventione, dispositione, elocutione, memoria, pronuntiatione sive actione, utroque enim modo dicitur. Omnis vero sermo, quo quidem voluntas aliqua enuntiatur, habeat necesse est rem et verba. Hic si est brevis et una conclu- 2
sione finitus, nihil fortasse ultra desideret; at oratio longior plura exigit. Non tantum enim refert, quid et quo modo dicamus sed etiam quo loco; opus ergo est dispositione. Sed neque omnia, quae res postulat, dicere neque suo quaeque loco poterimus, nisi adiuvante memoria; quapropter ea quoque pars quarta erit. Verum haec cuncta cor- 3
rumpit ac propemodum perdit indecora vel voce vel gestu pronuntiatio. Huic quoque igitur tribuendus est necessario quintus locus.

Nec audiendi quidam, quorum est Albutius, qui tris 4
modo primas esse partes volunt, quoniam memoria atque actio natura non arte contingant, (quarum nos praecepta suo loco dabimus) licet Thrasymachus quoque idem de actione crediderit. His adiecerunt quidam sextam partem, 5
ita ut inventioni iudicium subnecterent, quia primum esset invenire deinde iudicare. Ego porro ne invenisse quidem credo eum, qui non iudicavit; neque enim contraria, communia, stulta *invenisse* dicitur quisquam sed *non vitasse*. Et Cicero quidem in Rhetoricis iudicium subiecit inventioni; 6
mihi autem adeo tribus primis partibus videtur esse permixtum, (nam neque dispositio sine eo neque elocutio fuerit) ut pronuntiationem quoque vel plurimum ex eo mutuari putem. Quod hoc audacius dixerim, quod in Partitionibus 7
oratoriis ad easdem, de quibus supra dictum est, quinque pervenit partes. Nam cum dupliciter primum divisisset, in inventionem atque elocutionem: res ac dispositionem inven-

tioni, verba et pronuntiationem elocutioni dedit; quintam
quoque constituit, communem ac velut custodem omnium,
memoriam. Idem in Oratore quinque rebus constare elo-
quentiam dicit, in quibus postea scriptis certior eius sen-
8 tentia est. Non minus mihi cupidi novitatis alicuius videntur
fuisse, qui adiecerunt o r d i n e m, cum dispositionem dixis-
sent; quasi aliud sit dispositio quam rerum ordine quam
optimo collocatio. Dion inventionem modo et dispositionem
tradidit sed utramque duplicem, rerum et verborum, ut sit
elocutio inventionis, pronuntiatio dispositionis, his quinta
pars memoria accedat; Theodorei fere inventionem dupli-
cem, rerum atque elocutionis, deinde tris ceteras partes.
9 Hermagoras iudicium, partitionem, ordinem, quaeque elo-
cutionis sunt, subiicit *oeconomiae*, quae Graece appellata
ex cura rerum domesticarum et hic per abusionem posita no-
mine Latino caret.

10 Est et circa hoc quaestio, quod memoriam in ordine
partium quidam inventioni quidam dispositioni subiunxerunt;
nobis quartus eius locus maxime placet. Non enim tantum
inventa tenere, ut disponamus, nec disposita, ut eloquamur,
sed etiam verbis formata memoriae mandare debemus. Hac
enim omnia, quaecunque in orationem collata sunt, con-
tinentur.

11 Fuerunt etiam in hac opinione non pauci, ut has non
rhetorices partes esse existimarent sed opera oratoris; eius
12 enim esse invenire, disponere, eloqui et cetera. Quod si
accipimus, nihil arti relinquimus. Nam bene dicere est ora-
toris, rhetorice tamen erit bene dicendi scientia; vel, ut
alii putant, artificis est persuadere, vis autem persuadendi
artis. Ita invenire quidem et disponere oratoris, inventio
13 autem et dispositio rhetorices propria videri potest. In eo
plures dissenserunt, utrumne hae partes essent rhetorices
an eiusdem opera an, ut Athenaeus credit, elementa, quae
vocant στοιχεῖα. Sed neque elementa recte quis dixerit,
alioqui tantum initia erunt, ut mundi vel humor vel ignis vel
materia vel corpora insecabilia; nec operum recte nomen
accipient, quae non ab aliis perficiuntur sed aliud ipsa per-
14 ficiunt. P a r t e s igitur sunt. Nam cum sit ex his rhetorice,

fieri non potest, ut, cum totum ex partibus constet, non sint partes totius, ex quibus constat. Videntur autem mihi, qui haec opera dixerunt, eo quoque moti, quod in alia rursus divisione nollent in idem nomen incidere, partes enim rhetorices esse dicebant laudativam, deliberativam, iudicialem. Quae si partes sunt, materiae sunt potius quam artis. Namque in his singulis rhetorice tota est; quia 15
et inventionem et dispositionem et elocutionem et memoriam et pronuntiationem quaecunque earum desiderat. Itaque quidam genera tria rhetorices dicere maluerunt, optime autem ii, quos secutus est Cicero, genera causarum.

QUAE GENERA CAUSARUM.

IV. Sed tria an plura sint, ambigitur. Nec dubie prope omnes utique summae apud antiquos auctoritatis scriptores Aristotelem secuti, qui nomine tantum alio *contionalem* pro deliberativa appellat, hac partitione contenti fuerunt. Verum 2
et tum leviter est temptatum, cum apud Graecos quosdam tum apud Ciceronem in libris de Oratore, et nunc maximo temporum nostrorum auctore prope impulsum, ut non modo plura haec genera sed paene innumerabilia videantur. Nam 3
si laudandi ac vituperandi officium in parte tertia ponimus: in quo genere versari videbimur, cum querimur, consolamur, mitigamus, concitamus, terremus, confirmamus, praecipimus, obscure dicta interpretamur, narramus, deprecamur, gratias agimus, gratulamur, obiurgamus, maledicimus, describimus, mandamus, renuntiamus, optamus, opinamur et plurima alia? ut mihi in illa vetere persuasione permanenti 4
velut petenda sit venia, quaerendumque, quo moti priores rem tam late fusam tam breviter astrinxerint. Quos qui errasse putant, hoc secutos arbitrantur, quod in his fere versari tum oratores videbant; nam et laudes ac vituperationes 5
scribebantur, et ἐπιταφίους dicere erat moris, et plurimum in consiliis ac iudiciis insumebatur operae, ut scriptores Artium pro solis comprehenderint frequentissima. Qui vero 6
defendunt, tria faciunt genera auditorum: unum, quod ad delectationem conveniat, alterum, quod consilium accipiat, tertium, quod de causis iudicet. Mihi cuncta rimanti et talis

quaedam ratio succurrit, quod omne orationis officium aut in
7 iudiciis est aut extra iudicia. Eorum, de quibus iudicio quaeritur, manifestum est genus; ea, quae ad iudicem non veniunt, aut praeteritum habent tempus, aut futurum; praeterita laudamus aut vituperamus, de futuris deliberamus.
8 Item omnia, de quibus dicendum est, aut certa sint necesse est aut dubia. Certa, ut cuique est animus, laudat aut culpat; ex dubiis partim nobis ipsis ad electionem sunt libera, de his deliberatur; partim aliorum sententiae commissa, de his lite contenditur.

9 Anaximenes *iudicialem* et *contionalem* generales partes esse voluit, septem autem species: *hortandi*, *dehortandi*, *laudandi*, *vituperandi*, *accusandi*, *defendendi*, *exquirendi*, quod ἐξεταστικὸν dicit; quarum duae primae deliberativi, duae sequentes demonstrativi, tres ultimae iudi-
10 cialis generis sunt partes. Protagoran transeo, qui *interrogandi*, *respondendi*, *mandandi*, *precandi*, quod εὐχωλὴν dixit, partes solas putat. Plato in Sophiste *iudiciali* et *contionali* tertiam adiecit προσομιλητικήν, quam sane permittamus nobis dicere *sermocinatricem;* quae a forensi ratione disiungitur et est accommodata privatis disputationibus, cuius
11 vis eadem profecto est quae dialecticae. Isocrates in omni genere inesse *laudem* ac *vituperationem* existimavit.

Nobis et tutissimum est auctores plurimos sequi, et ita
12 videtur ratio dictare. Est igitur, ut dixi, unum genus, quo laus ac vituperatio continetur, sed est appellatum a parte meliore laudativum; idem alii *demonstrativum* vocant. Utrumque nomen ex Graeco creditur fluxisse, nam ἐγκωμια-
13 στικὸν aut ἐπιδεικτικὸν dicunt. Sed mihi ἐπιδεικτικὸν non tam demonstrationis vim habere quam ostentationis videtur et multum ab illo ἐγκωμιαστικῷ differre; nam ut continet laudativum in se genus, ita non intra hoc solum consistit.
14 An quisquam negaverit Panegyricos ἐπιδεικτικοὺς esse? Atqui formam suadendi habent et pleraque de utilitatibus Graeciae loquuntur. Ut causarum quidem genera tria sint, sed ea tum in negotiis tum in ostentatione posita. Nisi forte non ex Graeco mutantes *demonstrativum* vocant, verum id sequuntur, quod laus ac vituperatio quale sit quidque *de-*

monstrat. Alterum est deliberativum, tertium iudiciale. Ceterae species in haec tria incident genera, nec invenietur ex his ulla, in qua non laudare ac vituperare, suadere ac dissuadere, intendere quid vel depellere debeamus. Illa quoque sunt communia, conciliare, narrare, docere, augere, minuere, concitandis componendisve affectibus animos audientium fingere. 15

16 Ne his quidem accesserim, qui laudativam materiam *honestorum*, deliberativam *utilium*, iudicialem *iustorum* quaestione contineri putant, celeri magis ac rotunda usi distributione quam vera. Stant enim quodammodo mutuis auxiliis omnia. Nam et in laude iustitia utilitasque tractatur et in consiliis honestas, et raro iudicialem inveneris causam, in cuius non parte aliquid eorum, quae supra diximus, reperiatur.

QUIBUS CONTINEATUR OMNIS RATIO DICENDI.

V. Omnis autem oratio constat aut ex his, quae significantur, aut et his, quae significant, id est rebus et verbis. Facultas orandi consummatur natura, arte, exercitatione, cui partem quartam adiiciunt quidam *imitationis*, quam nos arti subiicimus. Tria sunt item, quae praestare 2 debeat orator, ut doceat, moveat, delectet. Haec enim clarior divisio quam eorum, qui totum opus in *res* et in *affectus* partiuntur. Non semper autem omnia in eam, quae tractabitur, materiam cadent. Erunt enim quaedam remotae ab affectibus, qui ut non ubique habent locum, ita quocunque irruperunt, plurimum valent. Praestantissimis auctoribus 3 placet, alia in rhetorice esse, quae probationem desiderent, alia quae non desiderent, cum quibus ipse consentio. Quidam vero, ut Celsus, de nulla re dicturum oratorem, nisi de qua quaeratur, existimant, cui cum maxima pars scriptorum repugnat tum etiam ipsa partitio; nisi forte laudare, quae constet esse honesta, et vituperare, quae ex confesso sint turpia, non est oratoris officium.

Illud iam omnes fatentur, esse quaestiones in scripto 4 et in non scripto; in scripto de iure, in non scripto de re. Illud *rationale* hoc *legale* genus Hermagoras atque eum

5 secuti vocant, id est *νομικὸν* et *λογικόν*. Idem sentiunt, qui
omnem quaestionem ponunt in *rebus* et in *verbis*.
Item convenit, quaestiones esse aut **infinitas** aut **finitas**. Infinitae sunt, quae remotis personis et temporibus
et locis ceterisque similibus in utramque partem tractantur,
quod Graeci *θέσιν* dicunt, Cicero *propositum*, alii *quaestiones universales civiles*, alii *quaestiones philosopho con-*
6 *venientes*, Athenaeus *partem causae* appellat. Hoc genus
Cicero scientia et actione distinguit, ut sit scientiae, *An
providentia mundus regatur?* actionis, *An accedendum
ad rempublicam administrandam?* Prius trium generum,
an sit? quid sit? quale sit? omnia enim haec ignorari possunt; sequens duorum, quo modo adipiscamur? quo modo
7 utamur? Finitae autem sunt ex complexu rerum, personarum, temporum, ceterorumque; quae *ὑποθέσεις* a Graecis
dicuntur, **causae** a nostris. In his omnis quaestio videtur
8 circa res personasque consistere. Amplior est semper infinita, inde enim finita descendit. Quod ut exemplo pateat,
infinita est, *An uxor ducenda?* finita, *An Catoni ducenda?*
ideoque esse suasoria potest. Sed etiam remotae a personis
propriis ad aliquid referri solent. Est enim simplex, *An
respublica administranda?* refertur ad aliquid, *An in ty-*
9 *rannide administranda?* Sed hic quoque subest velut latens persona, tyrannus enim geminat quaestionem, subestque
et temporis et qualitatis tacita vis; nondum tamen hoc proprie dixeris causam. Hae autem, quas infinitas voco, et
generales appellantur; quod si est verum, finitae speciales
erunt. In omni autem speciali utique inest generalis, ut
10 quae sit prior. Ac nescio an in causis quoque, quidquid in
quaestionem venit qualitatis, generale sit. *Milo Clodium
occidit, iure occidit insidiatorem;* nonne hoc quaeritur,
An sit ius insidiatorem occidendi? Quid in coniecturis?
non illa generalia, *An causa sceleris odium? cupiditas?
An tormentis credendum? Testibus an argumentis maior
fides habenda?* Nam finitione quidem comprehendi nihil non
11 in universum, certum erit. Quidam putant etiam eas thesis
posse aliquando nominari, quae personis causisque contineantur, aliter tantummodo positas: ut causa sit, cum *Ore-*

stes accusatur: thesis, *An Orestes recte sit absolutus;* cuius
generis est, *An Cato recte Marciam Hortensio tradiderit.*
Hi thesin a causa sic distinguunt, ut illa sit spectativae par-
tis, haec activae; illic enim veritatis tantum gratia disputari,
hic negotium agi.

Quanquam inutiles quidam oratori putant universales 12
quaestiones, quia nihil prosit, quod constet, *ducendam
esse uxorem* vel *administrandam rempublicam*, si quis
vel aetate vel valetudine impediatur. Sed non omnibus eius-
modi quaestionibus sic occurri potest, ut illis, *sitne virtus
finis? regaturne providentia mundus?* Quin etiam in his, 13
quae ad personam referuntur, ut non est satis generalem
tractasse quaestionem, ita perveniri ad speciem nisi illa
prius excussa non potest. Nam quomodo, *An sibi uxor
ducenda sit*, deliberabit Cato, nisi constiterit, *uxores esse
ducendas?* Et quomodo, *An ducere debeat Marciam*,
quaeretur, nisi *Catoni ducenda uxor est?* Sunt tamen in- 14
scripti nomine Hermagorae libri, qui confirmant illam opi-
nionem, sive falsus est titulus sive alius hic Hermagoras
fuit. Nam eiusdem esse quomodo possunt, qui de hac arte
mirabiliter multa composuit, cum, sicut ex Ciceronis quo-
que rhetorico primo manifestum est, materiam rhetorices in
thesis et causas diviserit? Quod reprehendit Cicero, ac
thesin nihil ad oratorem pertinere contendit totumque hoc
genus quaestionis ad philosophos refert. Sed me liberavit 15
respondendi verecundia, et quod ipse hos libros improbat,
et quod in oratore atque his, quos de oratore scripsit, et
Topicis praecipit, ut a propriis personis atque temporibus
avocemus controversiam: *quia latius dicere liceat de ge-
nere quam de specie, et, quod in universo probatum sit,
in parte probatum esse necesse sit.* Status autem in hoc 16
omne genus materiae iidem, qui in causas, cadunt. Adhuc
adiicitur, alias esse quaestiones in rebus ipsis, alias, quae
ad aliquid referantur: illud, *An uxor ducenda?* hoc, *An
seni ducenda?* illud, *An fortis?* hoc, *An fortior?* et
similia.

Causam finit Apollodorus, ut interpretatione Valgii 17
discipuli eius utar, ita: *Causa est negotium omnibus suis*

partibus spectans ad quaestionem; aut: *Causa est negotium, cuius finis est controversia.* Ipsum deinde negotium sic finit: *Negotium est congregatio personarum, locorum, temporum, causarum, modorum, casuum, factorum, instrumentorum, sermonum, scriptorum et non scriptorum.*
18 Causam nunc intelligamus ὑπόθεσιν, negotium περίστασιν. Sed et ipsam causam quidam similiter finierunt, ut Apollodorus negotium. Isocrates autem causam esse ait *quaestionem finitam civilem aut rerum controversiam in personarum finitarum complexu;* Cicero his verbis: *Causa certis personis, locis, temporibus, actionibus, negotiis cernitur, aut in omnibus aut in plerisque eorum.*

QUID SIT STATUS.

VI. Ergo cum omnis causa contineatur aliquo statu, priusquam dicere aggredior, quo modo genus quodque causae sit tractandum: id quod est commune omnibus, quid sit status et unde ducatur et quot et qui sint, intuendum puto. Quanquam id nonnulli ad iudiciales tantum pertinere materias putaverunt, quorum inscitiam, cum omnia
2 tria genera fuero executus, res ipsa deprehendet. Quod nos *statum* id quidam *constitutionem* vocant, alii *quaestionem*, alii *quod ex quaestione appareat*, Theodorus *caput* id est κεφάλαιον γενικώτατον, ad quod referantur omnia. Quorum diversa appellatio, vis eadem est; nec interest discentium, quibus quidque nominibus appelletur, dum res
3 ipsa manifesta sit. Statum Graeci στάσιν vocant, quod nomen non primum ab Hermagora traditum putant, sed alii ab Naucrate, Isocratis discipulo, alii a Zopyro Clazomenio; quanquam videtur Aeschines quoque in oratione contra Ctesiphontem uti hoc verbo, cum a iudicibus petit, ne Demostheni permittant evagari sed eum dicere de ipso causae statu co-
4 gant. Quae appellatio dicitur ducta vel ex eo, quod ibi sit primus causae congressus, vel quod in hoc causa consistat. Et nominis quidem haec origo; nunc quid sit. Statum quidam dixerunt *primam causarum conflictionem;* quos
5 recte sensisse, parum elocutos puto. Non enim est status prima conflictio, *fecisti, non feci;* sed quod ex prima con-

flictione nascitur, id est genus quaestionis, *fecisti, non feci, an fecerit? Hoc fecisti, non hoc feci, quid fecerit?* Quia ex his apparet, illud coniectura, hoc finitione quaerendum, atque in eo pars utraque insistit: erit quaestio coniecturalis vel finitivi status. Quid? si enim dicat quis, *sonus est duo-* 6
rum inter se corporum conflictio: erret, ut opinor, non enim sonus est conflictio sed ex conflictione. Sed hoc levius; intelligitur enim utcunque dictum. Inde vero ingens male interpretantibus innatus est error, qui, quia primam conflictionem legerant, crediderunt statum semper ex prima quaestione ducendum; quod est vitiosissimum. Nam quaestio 7
nulla non habet utique statum, constat enim ex intentione et depulsione; sed aliae sunt propriae causarum, de quibus ferenda sententia est, aliae adductae extrinsecus, aliquid tamen ad summam causae conferentes, velut auxilia quaedam, quo fit, ut in controversia una plures quaestiones esse dicantur. Harum porro plerumque levissima quaeque primo 8
loco fungitur. Namque et illud frequens est, ut ea, quibus minus confidimus, cum tractata sunt, omittamus; interim sponte nostra velut donantes, interim ad ea, quae sunt potentiora, gradum ex his fecisse contenti. Simplex autem 9
causa etiamsi varie defenditur, non potest habere plus uno, de quo pronuntietur, atque inde erit status causae, quod et orator praecipue sibi obtinendum et iudex spectandum maxime intelligit; in hoc enim causa consistet. Ceterum quaestionum possunt esse diversi. Quod ut brevissimo pateat 10
exemplo: cum dicit reus, *Etiamsi feci, recte feci*, qualitatis utitur statu; cum adiicit, *sed non feci*, coniecturam movet. Semper autem firmius est *non fecisse*, ideoque in eo statum esse iudicabo; quod dicerem, si mihi plus quam unum dicere non liceret. Recte igitur est appellata causarum 11
prima conflictio non quaestionum. Nam et pro Rabirio Postumo Cicero primam partem orationis in hoc intendit, ut actionem competere equitem Romanum neget; secunda, nullam ad eum pecuniam pervenisse confirmat. Statum tamen in eo dicam fuisse, quod est potentius. Nec in causa Milo- 12
nis circa primas quaestiones, quae sunt ante prooemium positae, iudicabo conflixisse causam; sed ubi totis viribus insi-

diator Clodius ideoque iure interfectus ostenditur. Et hoc est, quod ante omnia constituere in animo suo debeat orator, etiamsi pro causa plura dicturus est, quid maxime liquere iudici velit. Quod tamen, ut primum cogitandum, ita non utique primum dicendum erit.

UNDE DUCATUR.

13 Alii statum crediderunt primam eius, cum quo ageretur, deprecationem. Quam sententiam his verbis Cicero complectitur: *in quo primum insistit quasi ad repugnandum congressa defensio.* Unde rursus alia quaestio, an eum semper is faciat, qui respondet. Cui rei praecipue repugnat Cornelius Celsus dicens, non a depulsione sumi sed ab eo, qui propositionem suam confirmet; ut, si hominem occisum reus negat, status ab accusatore nascatur, quia is velit probare; si iure occisum reus dicit, translata probationis ne-
14 cessitate idem a reo fiat, et sit eius intentio. Cui non accedo equidem; nam est vero propius quod contra dicitur, nullam esse litem, si is, cum quo agatur, nihil respondeat,
15 ideoque fieri statum a respondente. Mea tamen sententia varium id est, et accidit pro condicione causarum, quia et videri potest propositio aliquando statum facere, ut in coniecturalibus causis; utitur enim coniectura magis qui agit; (quo moti quidam eundem a reo *infitialem* esse dixerunt) et in syllogismo tota ratiocinatio ab eo est, qui intendit.
16 Sed quia videtur illis quoque necessitatem hos status exequendi facere qui negat, (is enim si dicat, *non feci*, coget adversarium coniectura uti; et si dicat, *non habes legem*, syllogismo) concedamus ex depulsione nasci statum. Nihilominus enim res eo revertetur, ut modo is qui agit, modo
17 is cum quo agitur, statum faciat. Sit enim accusatoris intentio, *Hominem occidisti.* Si neget reus, faciat statum qui negat. Quid si confitetur sed *iure a se adulterum* dicit *occisum?* nempe legem esse certum est quae permittat. Nisi aliquid accusator respondet, nulla lis est. *Non fuit*, inquit, *adulter;* ergo depulsio incipit esse actoris, ille statum faciet. Ita erit quidem status ex prima depulsione, sed
18 ea fiet ab accusatore non a reo. Quid? quod eadem quaestio

potest eundem vel accusatorem facere vel reum: *Qui artem*
ludicram exercuerit, in quattuordecim primis ordinibus
ne sedeat; qui se praetori in hortis ostenderat neque erat
productus, sedit in quattuordecim ordinibus. Nempe intentio 19
est: *Artem ludicram exercuisti;* depulsio: *Non exercui*
artem ludicram; quaestio: *Quid sit artem ludicram exer-*
cere? Si accusabitur theatrali lege, depulsio erit rei; si
excitatus fuerit de spectaculis et aget iniuriarum, depulsio
erit accusatoris. Frequentius tamen illud accidet, quod est 20
a plurimis traditum. Effugerunt has quaestiones qui dixe-
runt, statum esse id, quod appareat ex intentione et depul-
sione, ut *Fecisti*, *Non feci* aut *Recte feci.* Viderimus ta- 21
men, utrum id sit status an in eo status. Hermagoras statum
vocat, per quem subiecta res intelligatur et ad quem pro-
bationes etiam partium referantur. Nostra opinio semper
haec fuit: cum essent frequenter in causa diversi quaestio-
num status, in eo credere statum causae, quod esset in
ea potentissimum et in quo maxime res verteretur. Id si
quis *generalem quaestionem* vel *caput generale* dicere malet:
cum hoc mihi non erit pugna, non magis, quam si aliud ad-
huc, quo idem intelligatur, eius rei nomen invenerit, quan-
quam tota volumina in hanc disputationem impendisse multos
sciam; nobis statum dici placet. Sed cum in aliis omnibus 22
inter scriptores summa dissensio est, tum in hoc praecipue
videtur mihi studium quoque diversa tradendi fuisse; adeo,
nec quis numerus nec quae nomina, quive generales quive
speciales sint status, convenit.

Ac primum Aristoteles elementa decem consti- 23
tuit, circa quae versari videatur omnis quaestio. *Οὐσίαν*,
quam Plautus *essentiam* vocat, neque sane aliud est eius
nomen Latinum; sed ea quaeritur, an sit? Qualitatem, cuius
apertus intellectus est. Quantitatem, quae dupliciter a po-
sterioribus divisa est, quam magnum et quam multum sit?
Ad aliquid, unde ducta est translatio et comparatio. Post 24
haec Ubi et Quando; deinde Facere, Pati, Habere, quod
est quasi armatum esse, vestitum esse. Novissime *κεῖσθαι*,
quod est compositum esse quodam modo, ut calere, stare,
irasci. Sed ex his omnibus prima quattuor ad status perti-

25 nere, cetera ad quosdam locos argumentorum videntur. Alii novem elementa posuerunt, Personam, in qua de animo, corpore, extra positis quaeratur, quod pertinere ad coniecturae et qualitatis instrumenta video. Tempus, quod χρόνον vocant, ex quo quaestio, *an is*, *quem*, *dum addicta est*, *mater peperit*, *servus sit natus?* Locum, unde controversia videtur, *an fas fuerit tyrannum in templo occi-*
26 *dere? An exulaverit*, *qui domi latuit?* Tempus iterum, quod καιρὸν appellant; hanc autem videri volunt speciem illius temporis, ut aestatem vel hiemem; huic subiicitur *ille in pestilentia comissator*. Actum, id est πρᾶξιν, quod eo referunt, *sciens commiserit an insciens? necessitate an casu?* et talia. Numerum, qui cadit in speciem quantitatis, *an Thrasybulo triginta praemia debeantur*, *quia tot ty-*
27 *rannos sustulerit?* Causam, cui plurimae subiacent lites, quotiens factum non negatur, sed quia iusta ratione sit factum, defenditur. Τρόπον, cum id, quod alio modo fieri licet, alio dicitur factum; hinc est *adulter loris caesus* vel *fame necatus*. Occasionem factorum, quod est apertius, quam ut vel interpretandum vel exemplo sit demonstrandum;
28 tamen ἀφορμὰς ἔργων vocant. Hi quoque nullam quaestionem extra haec putant. Quidam detrahunt duas partes, numerum et occasionem, et pro illo quem dixi actu subiiciunt res, id est πράγματα. Quae ne praeterisse viderer, satis habui attingere. Ceterum his nec status satis ostendi neo omnes contineri locos credo, quod apparebit diligentius legentibus, quae de utraque re dicam. Erunt enim plura multo, quam quae his elementis comprehenduntur.

29 Apud plures auctores legi, placuisse quibusdam, unum omnino statum esse coniecturalem. Sed quibus placuerit, neque illi tradiderunt neque ego usquam reperire potui. Rationem tamen hanc secuti dicuntur, quod res omnis signis colligeretur. Quo modo licet qualitatis quoque solum statum faciant, quia ubique, qualis sit cuiusque rei natura, quaeri potest. Sed utrocunque modo sequeretur summa confusio.
30 Neque interest, unum quis statum faciat an nullum, si omnes causae sunt condicionis eiusdem. Coniectura dicta est a coniectu, id est directione quadam rationis ad veritatem,

unde etiam somniorum atque ominum interpretes coniectores vocantur. Appellatum tamen est hoc genus varie, sicut sequentibus apparebit.

QUOT ET QUI STATUS.

Fuerunt, qui duos status facêrent: Archedemus con- 31
iecturalem et finitivum, exclusa qualitate, quia sic de ea
quaeri existimabat, quid esset iniquum? quid iniustum? quid
dicto audientem non esse? quod vocat *de eodem et alio.*
Huic diversa sententia eorum fuit, qui duos quidem status 32
esse voluerunt sed unum infitialem, alterum iuridicialem.
Infitialis est, quem dicimus coniecturalem, cui ab infitiando
nomen alii in totum dederunt, alii in partem, quia accusa-
torem coniectura, reum infitiatione uti putaverunt. Iuridi- 33
cialis est qui Graece dicitur *δικαιολογικός*. Sed quemadmo-
dum ab Archedemo qualitas exclusa est, sic ab his repudiata
finitio. Nam subiiciunt eam iuridiciali, quaerendumque arbi-
trantur, iustumne sit, sacrilegium appellari quod obiiciatur,
vel furtum vel amentiam. Qua in opinione Pamphilus fuit, 34
sed qualitatem in plura partitus est; plurimi deinceps, mu-
tatis tantum nominibus, in rem de qua constet, et in rem de
qua non constet. Nam est verum; nec aliter fieri potest,
quam ut aut certum sit factum esse quid aut non sit; si non
est certum, coniectura sit, si certum est, reliqui status.
Nam idem dicit Apollodorus, cum quaestionem aut in rebus 35
extra positis, quibus coniectura explicatur, aut in nostris
opinionibus existimat positam, quorum illud *πραγματικὸν*
hoc *περὶ ἐννοίας* vocat; idem, qui *ἀπρόληπτον* et *προληπτι-
κὸν* dicunt, id est dubium et praesumptum, quo significatur
de quo liquet. Idem Theodorus, qui de eo, An sit et de 36
accidentibus ei, quod esse constat, id est *περὶ οὐσίας καὶ
συμβεβηκότων*, existimat quaeri. Nam in his omnibus prius
genus coniecturam habet, sequens reliqua. Sed haec reli-
qua Apollodorus duo vult esse, qualitatem et de nomine id
est finitivam; Theodorus, quid, quale, quantum, ad aliquid.
Sunt qui et de eodem et de alio modo qualitatem esse modo 37
finitionem velint. In duo et Posidonius dividit, vocem et
res. In voce quaeri putat, an significet, quid, quam multa,

quo modo? in rebus coniecturam, quod *κατ᾽ αἴσθησιν* vocat, et qualitatem, et finitionem, cui nomen dat *κατ᾽ ἔννοιαν*, et ad aliquid. Unde et illa divisio est, alia esse scripta alia
38 inscripta. Celsus Cornelius duos et ipse fecit status generales, an sit? quale sit? Priori subiecit finitionem, quia aeque quaeratur, an sit sacrilegus, qui nihil se sustulisse de templo dicit, et qui privatam pecuniam confitetur sustulisse. Qualitatem in rem et scriptum dividit. Scripto quattuor partes legales, exclusa translatione; quantitatem et
39 mentis quaestionem coniecturae subiecit. Est etiam alia in duos dividendi status ratio, quae docet, aut de substantia controversiam esse, aut de qualitate; ipsam porro qualitatem
40 aut in summo genere consistere aut in succedentibus. De substantia est coniectura. Quaestio enim tractatur rei, an facta sit? an fiat? an futura sit? interdum etiam mentis; idque melius, quam quod iis placuit, qui statum eundem facti nominaverunt, tanquam de praeterito tantum et tantum
41 de facto quaereretur. Pars qualitatis, quae est de summo genere, raro in iudicium venit, quale est, *idne sit honestum, quod vulgo laudatur;* succedentium autem aliae de communi appellatione, ut *sitne sacrilegus, qui pecuniam privatam ex templo furatus est?* aut de re denominata, ubi et factum esse certum est nec dubitatur, quid sit, quod factum est. Cui subiacent omnes de honestis, iustis, utilibus
42 quaestiones. His etiam ceteri status contineri dicuntur, quia et quantitas modo ad coniecturam referatur, ut *Maiorne sol quam terra?* modo ad qualitatem, *Quanta poena quempiam quantove praemio sit affici iustum?* et translatio versetur
43 circa qualitatem, et definitio pars sit translationis; quin et contrariae leges et ratiocinativus status, id est syllogismos, et plerumque scripti et voluntatis aequo nitantur; (nisi quod hic tertius aliquando coniecturam accipit, quid senserit legis constitutor) ambiguitatem vero semper coniectura explicari necesse sit, quia, cum sit manifestum, verborum intellectum esse duplicem, de sola quaeritur voluntate.

44 A plurimis tres sunt facti generales status, quibus et Cicero in Oratore utitur, et omnia, quae aut in controversiam aut in contentionem veniant, contineri putat, Sitne?

Quid sit? Quale sit? quorum nomina apertiora sunt,
quam ut dicenda sint. Idem Patrocles sentit. Tris fecit et 45
M. Antonius his quidem verbis: *Paucae res sunt, quibus
ex rebus omnes orationes nascuntur, factum non factum,
ius iniuria, bonum malum.* Sed quoniam, quod iure dici-
mur fecisse, non hunc solum intellectum habet, ut lege,
sed illum quoque, ut iuste fecisse videamur: secuti Antonium
apertius voluerunt eosdem status distinguere. Itaque dixe-
runt coniecturalem, legalem, iuridicialem; qui et Verginio
placent. Horum deinde fecerunt species, ita ut legali subii- 46
cerent finitionem et alios, qui ex scripto ducuntur; legum
contrariarum, quae ἀντινομία dicitur; et scripti et sententiae
vel voluntatis, id est κατὰ ῥητὸν καὶ διάνοιαν; et μετάληψιν,
quam nos varie translativam, transumptivam, transpositivam
vocamus; συλλογισμὸν, quem accipimus ratiocinativum vel
collectivum; ambiguitatis, quae ἀμφιβολία nominatur; quos
posui, quia et ipsi a plerisque status appellantur, cum qui-
busdam legales potius quaestiones eas dici placuerit.

Quattuor fecit Athenaeus, προτρεπτικὴν στάσιν vel 47
παρορμητικὴν, id est exhortativum, qui suasoriae est pro-
prius; συντελικὴν, qua coniecturam significari magis ex his,
quae sequuntur, quam ex ipso nomine apparet; ὑπαλλακτι-
κήν, ea finitio est, mutatione enim nominis constat; iuridi-
cialem, eadem appellatione Graeca qua ceteri usus. Nam
est, ut dixi, multa in nominibus differentia. Sunt qui ὑπαλ- 48
λακτικὴν translationem esse existiment, secuti hanc muta-
tionis significationem. Fecerunt alii totidem status sed alios,
An sit? Quid sit? Quale sit? Quantum sit? ut Caecilius
et Theon. Aristoteles in rhetoricis, An sit, Quale, Quan- 49
tum, et Quam multum sit? quaerendum putat. Quodam ta-
men loco finitionis quoque vim intelligit, quod dicit quaedam
sic defendi, *Sustuli, sed non furtum feci; Percussi, sed
non iniuriam feci.* Posuerat et Cicero in libris rhetoricis, 50
facti, nominis, generis, actionis; ut in facto coniectura,
in nomine finitio, in genere qualitas, in actione ius intellige-
retur. Iuri subiecerat translationem. Verum hic legales
quoque quaestiones alio loco tractat ut species actionis.

Fuerunt qui facerent quinque, coniecturam, finitio- 51

nem, qualitatem, quantitatem, ad aliquid. Theodorus quoque, ut dixi, iisdem generalibus capitibus utitur, An sit? Quid sit? Quale sit? Quantum sit? Ad aliquid. Hoc ultimum maxime in comparativo genere versari putat, quoniam melius ac peius, maius et minus nisi alio relata non intelli-
52 guntur. Sed in illas quoque translativas, ut supra significavi, quaestiones incidit, An huic ius agendi sit? vel, facere aliquid conveniat? An contra hunc? An hoc tempore?
53 An sic? omnia enim ista referri ad aliquid necesse est. Alii sex status putant, coniecturam, quam *γένεσιν* vocant; et qualitatem; et proprietatem, id est *ἰδιότητα*, quo verbo finitio ostenditur; et quantitatem, quam *ἀξίαν* dicunt; et comparationem; et translationem, cuius adhuc novum nomen inventum est *μετάστασις*; novum, inquam, in statu, alioqui ab
54 Hermagora inter species iuridiciales usitatum. Aliis septem esse placuit; a quibus nec translatio nec quantitas nec comparatio recepta est, sed in horum trium locum subditae
55 quattuor legales adiectaeque tribus illis rationalibus. Alii pervenerunt usque ad octo, translatione ad septem superiores adiecta. A quibusdam deinde divisa ratio est, et status *rationales* appellarunt, quaestiones (quemadmodum supra dixi) *legales*, ut in illis de re in his de scripto quaereretur. Quidam in diversum hos status esse, illas quaestiones malue-
56 runt. Sed alii rationales tres putaverunt, An sit? Quid sit? Quale sit? Hermagoras solus quattuor, coniecturam, proprietatem, translationem, qualitatem, quam per accidentia, id est *κατὰ συμβεβηκὸς*, vocat, hac interpretatione, An illi accidat viro bono esse, vel malo? Hanc ita dividit, de appetendis et fugiendis, quae est pars deliberativa; de per-
57 sona, ea ostenditur laudativa; negotialem, quam *πραγματικὴν* vocat, in qua de rebus ipsis quaeritur, remoto personarum complexu, ut, Sitne liber qui est in assertione? An divitiae superbiam pariant? An iustum quid, an bonum sit? Iuridicialem, in qua fere eadem sed certis destinatisque personis quaerantur: An ille iuste hoc fecerit, vel bene?
58 Nec me fallit, in primo Ciceronis rhetorico aliam esse loci negotialis interpretationem, cum ita scriptum sit: *Negotialis est, in qua, quid iuris ex civili more et aequitate sit,*

consideratur; cui diligentiae praeesse apud nos iurisconsulti existimantur. Sed quod ipsius de his libris iudicium 59
fuerit, supra dixi. Sunt enim velut regestae in hos commentarios, quos adolescens deduxerat, scholae, et si qua est in his culpa, tradentis est; sive eum movit id, quod Hermagoras prima in hoc loco posuit exempla ex quaestionibus iuris; sive quod Graeci *πραγματικοὺς* vocant iuris interpretes. Sed Cicero quidem his pulcherrimos illos de Ora- 60
tore substituit, ideoque culpari, tanquam falsa praecipiat, non potest. Nos ad Hermagoran. Translationem hic primus omnium tradidit, quanquam semina eius quaedam citra nomen ipsum apud Aristotelen reperiuntur. Legales autem 61
quaestiones has fecit, scripti et voluntatis, (quam ipse vocat *κατὰ ῥητὸν καὶ ὑπεξαίρεσιν*, id est dictum et exceptionem, quorum prius ei cum omnibus commune est, exceptionis nomen minus usitatum) ratiocinativum, ambiguitatis, legum contrariarum. Albutius, eadem divisione usus, de- 62
trahit translationem, subiiciens eam iuridiciali. In legalibus quoque quaestionibus nullum putat esse, qui dicatur ratiocinativus. Scio plura inventuros adhuc, qui legere antiquos studiosius volent, sed ne haec quoque excesserint modum vereor.

Ipse me paulum in alia, quam prius habuerim, opinione 63
nunc esse confiteor. Et fortasse tutissimum erat famae modo studenti, nihil ex eo mutare, quod multis annis non sensissem modo verum etiam approbassem. Sed non sustineo esse 64
conscius mihi dissimulati (in eo praesertim opere, quod ad bonorum iuvenum aliquam utilitatem componimus) in ulla parte iudicii mei. Nam et Hippocrates, clarus arte medicinae, videtur honestissime fecisse, quod quosdam errores suos, ne posteri errarent, confessus est; et M. Tullius non dubitavit aliquos iam editos libros aliis postea scriptis ipse damnare, sicut Catulum atque Lucullum et hos ipsos, de quibus modo sum locutus, artis rhetoricae. Etenim super- 65
vacuus foret in studiis longior labor, si nihil liceret melius invenire praeteritis. Neque tamen quidquam ex his, quae tum praecepi, supervacuum fuit; ad easdem enim particulas haec quoque, quae nunc praecipiam, revertentur; ita ne-

minem didicisse poeniteat, colligere tantum eadem ac dispo-
nere paulo significantius conor. Omnibus autem satisfactum
volo, non me hoc serius demonstrare aliis, quam mihi ipse
66 persuaserim. Secundum plurimos auctores servabam tres
rationales status, coniecturam, qualitatem, finitionem, unum
legalem. Hi mihi status generales erant. Legalem in has
quinque species partiebar, scripti et voluntatis, legum con-
67 trariarum, collectivum, ambiguitatis, translationis. Nunc
quartum ex generalibus intelligo posse removeri; sufficit
enim prima divisio, qua diximus alios rationales alios legales
esse; ita non erit status sed quaestionum genus; alioqui et
68 rationalis status esset. Ex iis etiam, quos speciales voca-
bam, removi translationem; frequenter quidem (sicut omnes
qui me secuti sunt meminisse possunt) testatus et in ipsis
etiam illis sermonibus me nolente vulgatis hoc tamen com-
plexus, vix in ulla controversia translationis statum posse
reperiri, ut non et alius in eadem recte dici videretur, ideo-
69 que a quibusdam eum exclusum. Neque ignoro multa trans-
ferri, cum in omnibus fere causis, in quibus cecidisse quis
formula dicitur, hae sint quaestiones, an huic, an cum hoc,
an hac lège, an apud hunc, an hoc tempore liceat agere?
70 et si qua sunt talia. Sed personae, tempora, actiones cete-
raque propter aliquam causam transferuntur; ita non est in
translatione quaestio sed in eo, propter quod transferuntur:
*Non debes apud praetorem petere fideicommissum sed
apud consules, maior enim praetoria cognitione summa
est.* Quaeritur, *an maior summa sit?* facti controversia
71 est. *Non licet tibi agere mecum, cognitor enim fieri non
potuisti:* iudicatio, *an potuerit? Non debuisti interdicere
sed petere: an recte interdictum sit*, ambigitur. Quae
72 omnia succedunt legitimis quaestionibus. An non praescri-
ptiones (etiam in quibus maxime videtur manifesta translatio)
easdem omnes species habent, quas eae leges, quibus agi-
tur, ut aut de nomine aut scripto et sententia vel ratiocina-
tione quaeratur? Deinde status ex quaestione oritur; trans-
latio non habet quaestionem, de qua contendit orator sed
73 propter quam contendit. Hoc apertius, *Occidisti hominem,
Non occidi;* quaestio, *An occiderit?* status, coniectura.

Non est tale, *Habeo ius actionis*, *Non habes;* ut sit quae-
stio, *an habeat?* et inde status. Accipiat enim actionem
necne, ad eventum pertinet, non ad causam, et ad id, quod
pronuntiat iudex, non id, propter quod pronuntiat. Hoc illi 74
simile est, *Puniendus es*, *Non sum;* videbit iudex, *an
puniendus sit?* Sed non hic erit quaestio nec hic status.
Ubi ergo? *Puniendus es*, *hominem occidisti; Non occidi:
An occiderit? Honorandus sum*, *Non es;* num statum ha-
bet? non, ut puto. *Honorandus sum*, *quia tyrannum oc-
cidi; Non occidisti*, quaestio et status. Similiter, *Non recte* 75
agis, *Recte ago* non habet statum. Ubi est ergo? *Non
recte agis ignominiosus.* Quaeritur, *An ignominiosus sit?*
aut, *An agere ignominioso liceat?* quaestiones et status.
Ergo translativum genus causae ut comparativum et mutuae
accusationis. At enim simile est illi „*Habeo ius*, *non ha-* 76
bes“ „*Occidisti*, *Recte occidi.*“ Non nego, sed nec haec
res statum facit. Non enim sunt hae propositiones, (alioqui
causa non explicabitur) sed cum suis rationibus. *Scelus
commisit Horatius*, *sororem enim occidit. Non commisit*,
debuit enim occidere eam, *quae hostis mortem maerebat.*
Quaestio, *An haec iusta causa?* ita qualitas. Et similiter 77
in translatione, *Non habes ius abdicandi*, *quia ignomi-
nioso non est actio. Habeo ius*, *quia abdicatio actio non
est.* Quaeritur, *Quid sit actio:* finiemus; *Non licet abdi-
care filium*, syllogismos. Item cetera per omnes et ratio-
nales et legales status. Nec ignoro fuisse quosdam, qui 78
translationem in rationali quoque genere ponerent hoc modo,
Hominem occidi, *iussus ab imperatore. Dona templi co-
genti tyranno dedi. Deserui tempestatibus*, *fluminibus*,
valetudine impeditus, id est, non per me stetit sed per
illud. A quibus etiam liberius dissentio. Non enim actio 79
transfertur sed causa facti, quod accidit paene in omni de-
fensione. Deinde is, qui tali utitur patrocinio, non recedit
a forma qualitatis, dicit enim, se culpa vacare; ut magis
qualitatis duplex ratio facienda sit, altera qua et factum de-
fenditur, altera qua tantum reus.

Credendum est igitur his, quorum auctoritatem secutus 80
est Cicero, tria esse, quae in omni disputatione quaerantur,

an sit, quid sit, quale sit? quod ipsa nobis etiam natura praescribit. Nam primum oportet subesse aliquid, de quo ambigitur; quod, quid sit aut quale sit, certe non potest aestimari, nisi prius esse constiterit, ideoque ea prima
81 quaestio. Sed non statim, quod esse manifestum est, etiam quid sit, apparet. Hoc quoque constituto novissima qualitas superest, neque his exploratis aliud est ultra. His infinitae quaestiones, his finitae continentur; horum aliqua in demonstrativa, deliberativa, iudiciali materia utique tractantur.
82 Haec rursus iudiciales causas et rationali parte et legali continent; neque enim ulla iuris disceptatio nisi finitione, qualitate, coniectura potest explicari.

83 Sed instituentibus rudes non erit inutilis latius primo fusa ratio et, si non statim rectissima lineā tensā, facilior tamen et apertior via. Discant igitur ante omnia, quadripertitam in omnibus causis esse rationem, quam primam intueri debeat, qui acturus est. Nam, ut a defensore potissimum incipiam, longe fortissima tuendi se ratio est, si quod obiicitur negari potest; proxima, si non id, quod obiicitur, factum esse dicatur; tertia honestissima, qua recte factum defenditur. Quibus si deficiamur, ultima quidem sed iam sola superest salus aliquo iuris adiutorio elabendi ex crimine, quod neque negari neque defendi potest, ut
84 non videatur iure actio intendi. Hinc illae quaestiones sive actiones sive translationes. Sunt enim quaedam non laudabilia non natura sed iure concessa, ut in XII tabulis debitoris corpus inter creditores dividi licuit, quam legem mos publicus repudiavit; et aliquid aequum sed prohibitum
85 iure, ut libertas testamentorum. Accusatori nihilo plura intuenda sunt quam ut probet factum esse, hoc esse factum, non recte factum, iure se intendere. Ita circa species easdem lis omnis versabitur translatis tantum aliquando partibus, ut in causis, quibus de praemio agitur, recte factum petitor probat.

86 Haec quattuor veluti proposita formaeque actionis, quae tum generales status vocabam, in duo (ut ostendi) genera discedunt rationale et legale. Rationale simplicius est, quia ipsius tantum naturae contemplatione constat. Itaque

in eo satis est ostendisse coniecturam, finitionem, qualitatem. Legalium plures sint species necesse est, propterea quod 87
multae sunt leges et varias habent formas. Alia est cuius verbis nitimur, alia cuius voluntate, alias nobis, cum ipsi nullam habeamus, adiungimus, alias inter se comparamus, alias in diversum interpretamur. Sic nascuntur haec velut simulacra 88
ex illis tribus, interim simplicia interim et mixta propriam tamen faciem ostendentia, ut scripti et voluntatis, quae sine dubio aut qualitate aut coniectura continentur; et syllogismos, qui est maxime qualitatis; et leges contrariae, quae iisdem, quibus scriptum et voluntas, constant; et ἀμφιβολία, quae semper coniectura explicatur. Finitio quoque utrique 89
generi, quodque rerum quodque scripti contemplatione constat, communis est. Haec omnia, etiamsi in illos tres status veniunt: tamen, quia (ut dixi) habent aliquid velut proprium, videntur demonstranda discentibus, et permittendum ea dicere vel status legales vel quaestiones vel capita quaedam minora; dum sciant, nihil ne in his quidem praeter tria, quae praediximus, quaeri. At Quantum? et Quam multum? et Ad 90
aliquid et, ut nonnulli putaverunt, comparativus non eandem rationem habent; sunt enim haec non ad varietatem iuris sed ad solam rationem referenda, ideoque semper in parte aut coniecturae aut qualitatis ponenda sunt, ut Qua mente? et Quo tempore? et Quo loco?

Sed de singulis dicemus quaestionibus, cum tractare 91
praecepta divisionis coeperimus. Hoc inter omnes convenit, in causis simplicibus singulos status esse causarum, quaestionum autem, quae velut subiacent his et ad illud, quo iudicium continetur, referuntur, saepe in unam cadere plures posse; (etiam credo aliquando dubitari, quo statu sit uten- 92
dum, cum adversus unam intentionem plura opponuntur; et sicut in colore dicitur narrationis, eum esse optimum, quem actor optime tueatur: ita hic quoque posse dici, eum statum esse faciendum, in quo tuendo plurimum adhibere virium possit orator; ideoque pro Milone aliud Ciceroni agenti 93
placuit aliud Bruto, cum exercitationis gratia componeret orationem, cum ille iure tanquam insidiatorem occisum et tamen non Milonis consilio dixerit, ille etiam gloriatus sit oc-

94 ciso malo cive) in coniunctis vero posse et duos et tris in-
veniri vel diversos, ut si quis aliud se non fecisse aliud recte
fecisse defendat; vel generis eiusdem, ut si quis duo crimina
95 neget. Quod accidit etiam, si de una re quaeratur aliqua
sed eam plures petant, vel eodem iure ut proximitatis vel
diverso, ut cum hic testamento ille proximitate nitetur. Quo-
tiens autem aliud alii petitori opponitur, dissimiles esse sta-
96 tus necesse est, ut in illa controversia: *Testamenta legibus*
facta rata sint. Intestatorum parentium liberi heredes
sint. Abdicatus ne quid de bonis patris capiat. Nothus
ante legitimum natus legitimus filius sit, post legitimum
natus tantum civis. In adoptionem dare liceat. In ado-
ptionem dato redire in familiam liceat, si pater natura-
97 *lis sine liberis decesserit.* Qui ex duobus legitimis alte-
rum in adoptionem dederat alterum abdicaverat, sustulit no-
thum; instituto herede abdicato decessit. Tres omnes de
bonis contendunt. Nothum, qui non sit legitimus, Graeci vo-
cant; Latinum rei nomen, ut Cato quoque in oratione qua-
dam testatus est, non habemus ideoque utimur peregrino.
98 Sed ad propositum. Heredi scripto opponitur lex, *Abdica-*
tus ne quid de bonis patris capiat; fit status scripti et
voluntatis, *an ullo modo capere possit? an ex voluntate*
patris? an heres scriptus? Notho duplex fit quaestio, quod
post legitimos natus sit et quod *non* sit *ante* legitimum na-
99 tus. Prior syllogismon habet, *an pro non natis sint ha-*
bendi, qui a familia sunt alienati? Altera et scripti et
voluntatis. Non esse enim hunc natum ante legitimum con-
venit, sed voluntate legis se tuebitur, quam dicet talem fuisse,
ut legitimus esset nothus tunc natus, cum alius legitimus in
100 domo non esset. Scriptum quoque legis excludet dicens,
Non utique, si postea legitimus natus non sit, notho no-
cere; uteturque hoc argumento: *Finge solum natum no-*
thum, cuius condicionis erit? Tantum civis? atqui non
erit post legitimum natus. Filius? atqui non erit ante
legitimos natus. Quare si verbis legis stari non potest,
101 *voluntate standum est.* Nec quemquam turbet, quod ex
una lege duo status fiant; duplex est, ita vim duarum habet.
Redire in familiam volenti dicitur ab altero primum, *Ut tibi*

redire liceat; heres sum. Idem status, qui in petitione abdicati; quaeritur enim, *an possit esse heres abdicatus.* Obiicitur communiter a duobus, *Redire tibi in familiam* 102
non licet, non enim pater sine liberis decessit. Sed in hoc propria quisque eorum quaestione nitetur. Alter enim dicet, abdicatum quoque inter liberos esse, et argumentum ducet ex ipsa, qua repellitur, lege; supervacuum enim fuisse prohiberi patris bonis abdicatum, si esset numero alienorum; nunc quia filii iure futurus fuerit intestati heres, oppositam esse legem, quae tamen non id efficiat, ne filius sit sed ne heres. Status finitivus, *Quid sit filius?* Rursus nothus eis- 103
dem colligit argumentis, non sine liberis patrem decessisse, quibus in petitione usus est, ut probaret esse se filium. Nisi forte et hic finitionem movet, *An liberi sint etiam non legitimi?* Cadent ergo in unam controversiam vel specialiter duo legitimi status scripti et voluntatis et syllogismos et praeterea finitio, vel tres illi, qui natura soli sunt, coniectura in scripto et voluntate, qualitas in syllogismo, et, quae per se est aperta, finitio.

Causa quoque et iudicatio et continens est in omni ge- 104
nere causarum. Nihil enim dicitur, cui non insit ratio et quo iudicium referatur et quod rem maxime contineat. Sed quia magis haec variantur in litibus et fere tradita sunt ab iis, qui de iudicialibus causis aliqua composuerunt, in illam partem differantur. Nunc, quia in tria genera causas divisi, ordinem sequar.

DE LAUDE ET VITUPERATIONE.

VII. Ac potissimum incipiam ab ea, quae constat l a u d e ac v i t u p e r a t i o n e. Quod genus videtur Aristoteles atque eum secutus Theophrastus a parte negotiali, hoc est πραγματικῇ, removisse totamque ad solos auditores relegasse, et id eius nominis, quod ab ostentatione ducitur, proprium est. Sed mos Romanus etiam negotiis hoc munus inseruit. 2
Nam et funebres laudationes pendent frequenter ex aliquo publico officio atque ex senatusconsulto magistratibus saepe mandantur, et laudare testem vel contra pertinet ad momentum iudiciorum, et ipsis etiam reis dare laudatores licet, et

editi *in competitores*, *in L. Pisonem*, *in Clodium et Cu-
rionem* libri vituperationem continent et tamen in Senatu loco
3 sunt habiti sententiae. Neque infitias eo, quasdam esse ex
hoc genere materias ad solam compositas ostentationem, ut
laudes deorum virorumque, quos priora tempora tulerunt.
Quo solvitur quaestio supra tractata, manifestumque est er-
rare eos, qui nunquam oratorem dicturum nisi de re dubia
4 putaverunt. An laudes Capitolini Iovis, perpetua sacri cer-
taminis materia, vel dubiae sunt vel non oratorio genere tra-
ctantur?

Ut desiderat autem laus, quae negotiis adhibetur, pro-
bationem: sic etiam illa, quae ostentationi componitur, habet
5 interim aliquam speciem probationis; ut qui Romulum Martis
filium educatumque a lupa dicat, in argumentum coelestis or-
tus utatur his, quod abiectus in profluentem non potuerit ex-
tingui, quod omnia sic egerit, ut genitum praeside bello-
rum deo incredibile non esset, quod ipsum quoque coelo
6 receptum temporis eius homines non dubitaverint. Quae-
dam vero etiam in defensionis speciem cadent, ut si in laude
Herculis permutatum cum regina Lydiae habitum et impe-
rata, ut traditur, pensa orator excuset. Sed proprium lau-
dis est res amplificare et ornare.

Quae materia praecipue quidem in deos et homines
cadit, est tamen et aliorum animalium etiam carentium ani-
7 ma. Verum in deis generaliter primum maiestatem ipsius
eorum naturae venerabimur, deinde proprie vim cuiusque
8 et inventa, quae utile aliquid hominibus attulerint. Vis
ostenditur, ut in Iove regendorum omnium, in Marte belli,
in Neptuno maris; inventa, ut artium in Minerva, Mercurio
litterarum, medicinae Apolline, Cerere frugum, Libero vini.
Tum si qua ab his acta vetustas tradidit, commemoranda.
Addunt etiam diis honorem parentes, ut si quis sit filius Io-
vis; addit antiquitas, ut his, qui sunt ex Chao; progenies
9 quoque, ut Apollo ac Diana Latonae. Laudandum in qui-
busdam, quod geniti immortales, quibusdam, quod immor-
talitatem virtute sint consecuti; quod pietas principis no-
stri praesentium quoque temporum decus fecit.

10 Magis est varia laus hominum. Nam primum dividi-

tur in tempora, quodque ante eos fuit quoque ipsi vi-
xerunt; in his autem, qui fato sunt functi, etiam quod est
insecutum. Ante hominem patria ac parentes maio-
resque erunt, quorum duplex tractatus est: aut enim re-
spondisse nobilitati pulchrum erit aut humilius genus il-
lustrasse factis. Illa quoque interim ex eo, quod ante ipsum 11
fuit, tempore trahentur, quae responsis vel auguriis futuram
claritatem promiserunt, ut eum, qui ex Thetide natus esset,
maiorem patre suo futurum cecinisse dicuntur oracula.
Ipsius vero laus hominis ex animo et corpore et extra po- 12
sitis peti debet. Et corporis quidem fortuitorumque cum
levior tum non uno modo tractanda est. Nam et pulchri-
tudinem interim roburque prosequimur honore verborum,
ut Homerus in Agamemnone atque Achille. Interim confert
admirationi multum etiam infirmitas, ut cum idem Tydea
parvum sed bellatorem dicit fuisse. Fortuna vero tum di- 13
gnitatem affert, ut in regibus principibusque, (namque est
haec materia ostendendae virtutis uberior) tum quo mino-
res opes fuerunt, maiorem bene factis gloriam parit. Sed
omnia, quae extra nos bona sunt quaeque hominibus forte
obtigerunt, non ideo laudantur, quod habuerit quis ea, sed
quod his honeste sit usus. Nam divitiae et potentia et gra- 14
tia, cum plurimum virium dent in utramque partem, certis-
simum faciunt morum experimentum, aut enim meliores pro-
pter haec aut peiores sumus. Animi semper vera laus, 15
sed non una per hoc opus via ducitur. Namque alias ae-
tatis gradus gestarumque rerum ordinem sequi speciosius
fuit, ut in primis annis laudaretur indoles, tum disciplinae,
post hoc operum id est factorum dictorumque contextus;
alias in species virtutum dividere laudem, fortitudinis, iu-
stitiae, continentiae ceterarumque, ac singulis assignare,
quae secundum quamque earum gesta erunt. Utra sit au- 16
tem harum via utilior, cum materia deliberabimus, dum scia-
mus gratiora esse audientibus, quae solus quis aut primus
aut certe cum paucis fecisse dicetur, si quid praeterea su-
pra spem aut expectationem, praecipue quod aliena potius
causa quam sua. Tempus, quod finem hominis in- 17
sequitur, non semper tractare contingit; non solum quod

viventes aliquando laudamus, sed quod rara haec occasio
est, ut referri possint divini honores et decreta et publice
18 statuae constitutae. Inter quae numeraverim ingeniorum
monumenta, quae saeculis probarentur. Nam quidam, sicut
Menander, iustiora posterorum quam suae aetatis iudicia
sunt consecuti. Afferunt laudem liberi parentibus, urbes
conditoribus, leges latoribus, artes inventoribus nec non
instituta quoque auctoribus, uti a Numa traditum deos colere, a Publicola fasces populo summittere.

19 Qui omnis etiam in vituperatione ordo constabit,
tantum in diversum. Nam et turpitudo generis opprobrio
multis fuit, et quosdam claritas ipsa notiores circa vitia et
invisos magis fecit, et in quibusdam, ut in Paride traditum
est, praedicta pernicies, et corporis ac fortunae quibus-
dam mala contemptum, sicut Thersitae, adquisiere, quibus-
dam bona vitiis corrupta odium attulerunt, ut Nirea imbel-
20 lem, Plisthenen impudicum a poetis accepimus. Et animi
totidem vitia, quot virtutes sunt, nec minus quam in lau-
dibus duplici ratione tractantur. Et post mortem adiecta
quibusdam ignominia est, ut Maelio, cuius domus solo ae-
quata, Marcoque Manlio, cuius praenomen a familia in po-
21 sterum exemptum est. Et parentes malorum odimus. Et est
conditoribus urbium infame, contraxisse aliquam pernicio-
sam ceteris gentem, qualis est primus Iudaicae superstitionis
auctor; et Gracchorum leges invisae; et si quod est exem-
plum deforme posteris traditum, quale libidinosus vir Perses
22 in muliere Samia instituere ausus dicitur primus. Sed in vi-
ventibus quoque iudicia hominum velut argumenta sunt mo-
rum, et honos aut ignominia veram esse laudem vel vitu-
perationem probat.

23 Interesse tamen Aristoteles putat, ubi quidque laudetur
aut vituperetur. Nam plurimum refert, qui sint audientium
mores, quae publice recepta persuasio, ut illa maxime quae
probant esse in eo, qui laudabitur, credant, aut in eo, con-
tra quem dicemus, ea quae oderunt. Ita non dubium erit
24 iudicium, quod orationem praecesserit. Ipsorum etiam per-
miscenda laus semper, nam id benivolos facit; quotiens
em fieri poterit, cum materiae utilitate iungenda. Minus

Lacedaemone studia litterarum quam Athenis honores mere-
buntur, plus patientia ac fortitudo. Rapto vivere quibus-
dam honestum, aliis cura legum. Frugalitas apud Sybari-
tas forsitan odio foret, veteribus Romanis summum luxuria
crimen. Eadem in singulis differentia. Maxime favet iudex, 25
qui sibi dicentem assentiri putat. Idem praecipit illud quo-
que, (quod mox Cornelius Celsus prope supra modum in-
vasit) quia sit quaedam virtutibus ac vitiis vicinitas, uten-
dum proxima derivatione verborum, ut pro temerario fortem,
pro prodigo liberalem, pro avaro parcum vocemus; quae
eadem etiam contra valent. Quod quidem orator, id est vir
bonus, nunquam faciet, nisi forte communi utilitate ducetur.

Laudantur autem *urbes* similiter atque homines. Nam 26
pro parente est conditor, et multum auctoritatis affert ve-
tustas, ut his, qui terra dicuntur orti; et virtutes ac vitia
circa res gestas eadem quae in singulis, illa propria, quae
ex loci positione ac munitione sunt. Cives illis ut homini-
bus liberi decori.

Est laus et *operum*, in quibus honor, utilitas, pul- 27
chritudo, auctor spectari solet. Honor ut in templis, uti-
litas ut in muris, pulchritudo vel auctor utrobique. Est et
locorum, qualis Siciliae apud Ciceronem, in quibus si-
militer speciem et utilitatem intuemur; speciem maritimis,
planis, amoenis; utilitatem salubribus, fertilibus. Erit et
dictorum honestorum factorumque laus generalis, erit et re-
rum omnis modi. Nam et somni et mortis scriptae laudes 28
et quorundam a medicis ciborum.

Itaque, ut non consensi hoc laudativum genus circa solam versari honesti quaestionem, sic qualitate maxime contineri puto; quanquam tres status omnes cadere in hoc opus possint, hisque usum C. Caesarem in vituperando Catone notaverit Cicero. Totum autem habet aliquid simile suasoriis, quia plerumque eadem illic suaderi hic laudari solent.

DE SUASORIA ET PROSOPOPOEIA.

VIII. *Deliberativas* quoque miror a quibusdam sola utilitate finitas. Ac si quid in his unum sequi oporteret,

viventes aliquando laudamus, sed quod rara haec occasio est, ut referri possint divini honores et decreta et publice
18 statuae constitutae. Inter quae numeraverim ingeniorum monumenta, quae saeculis probarentur. Nam quidam, sicut Menander, iustiora posterorum quam suae aetatis iudicia sunt consecuti. Afferunt laudem liberi parentibus, urbes conditoribus, leges latoribus, artes inventoribus nec non instituta quoque auctoribus, uti a Numa traditum deos colere, a Publicola fasces populo summittere.

19 Qui omnis etiam in vituperatione ordo constabit, tantum in diversum. Nam et turpitudo generis opprobrio multis fuit, et quosdam claritas ipsa notiores circa vitia et invisos magis fecit, et in quibusdam, ut in Paride traditum est, praedicta pernicies, et corporis ac fortunae quibusdam mala contemptum, sicut Thersitae, adquisiere, quibusdam bona vitiis corrupta odium attulerunt, ut Nirea imbel-
20 lem, Plisthenen impudicum a poetis accepimus. Et animi totidem vitia, quot virtutes sunt, nec minus quam in laudibus duplici ratione tractantur. Et post mortem adiecta quibusdam ignominia est, ut Maelio, cuius domus solo aequata, Marcoque Manlio, cuius praenomen a familia in po-
21 sterum exemptum est. Et parentes malorum odimus. Et est conditoribus urbium infame, contraxisse aliquam perniciosam ceteris gentem, qualis est primus Iudaicae superstitionis auctor; et Gracchorum leges invisae; et si quod est exemplum deforme posteris traditum, quale libidinosus vir Perses
22 in muliere Samia instituere ausus dicitur primus. Sed in viventibus quoque iudicia hominum velut argumenta sunt morum, et honos aut ignominia veram esse laudem vel vituperationem probat.

23 Interesse tamen Aristoteles putat, ubi quidque laudetur aut vituperetur. Nam plurimum refert, qui sint audientium mores, quae publice recepta persuasio, ut illa maxime quae probant esse in eo, qui laudabitur, credant, aut in eo, contra quem dicemus, ea quae oderunt. Ita non dubium erit
24 iudicium, quod orationem praecesserit. Ipsorum etiam per-[illegible]scenda laus semper, nam id benivolos facit; quotiens [illegible]m fieri poterit, cum materiae utilitate iungenda. Minus

Lacedaemone studia litterarum quam Athenis honores merebuntur, plus patientia ac fortitudo. Rapto vivere quibusdam honestum, aliis cura legum. Frugalitas apud Sybaritas forsitan odio foret, veteribus Romanis summum luxuria
crimen. Eadem in singulis differentia. Maxime favet iudex, 25
qui sibi dicentem assentiri putat. Idem praecipit illud quoque, (quod mox Cornelius Celsus prope supra modum invasit) quia sit quaedam virtutibus ac vitiis vicinitas, utendum proxima derivatione verborum, ut pro temerario fortem, pro prodigo liberalem, pro avaro parcum vocemus; quae eadem etiam contra valent. Quod quidem orator, id est vir bonus, nunquam faciet, nisi forte communi utilitate ducetur.

Laudantur autem *urbes* similiter atque homines. Nam 26
pro parente est conditor, et multum auctoritatis affert vetustas, ut his, qui terra dicuntur orti; et virtutes ac vitia circa res gestas eadem quae in singulis, illa propria, quae ex loci positione ac munitione sunt. Cives illis ut hominibus liberi decori.

Est laus et *operum*, in quibus honor, utilitas, pul- 27
chritudo, auctor spectari solet. Honor ut in templis, utilitas ut in muris, pulchritudo vel auctor utrobique. Est et *locorum*, qualis Siciliae apud Ciceronem, in quibus similiter speciem et utilitatem intuemur; speciem maritimis, planis, amoenis; utilitatem salubribus, fertilibus. Erit et dictorum honestorum factorumque laus generalis, erit et re-
rum omnis modi. Nam et somni et mortis scriptae laudes 28
et quorundam a medicis ciborum.

Itaque, ut non consensi hoc laudativum genus circa solam versari honesti quaestionem, sic qualitate maxime contineri puto; quanquam tres status omnes cadere in hoc opus possint, hisque usum C. Caesarem in vituperando Catone notaverit Cicero. Totum autem habet aliquid simile suasoriis, quia plerumque eadem illic suaderi hic laudari solent.

DE SUASORIA ET PROSOPOPOEIA.

VIII. *Deliberativas* quoque miror a quibusdam sola utilitate finitas. Ac si quid in his unum sequi oporteret,

viventes aliquando laudamus, sed quod rara haec occasio
est, ut referri possint divini honores et decreta et publice
18 statuae constitutae. Inter quae numeraverim ingeniorum
monumenta, quae saeculis probarentur. Nam quidam, sicut
Menander, iustiora posterorum quam suae aetatis iudicia
sunt consecuti. Afferunt laudem liberi parentibus, urbes
conditoribus, leges latoribus, artes inventoribus nec non
instituta quoque auctoribus, uti a Numa traditum deos colere,
a Publicola fasces populo summittere.

19 Qui omnis etiam in vituperatione ordo constabit,
tantum in diversum. Nam et turpitudo generis opprobrio
multis fuit, et quosdam claritas ipsa notiores circa vitia et
invisos magis fecit, et in quibusdam, ut in Paride traditum
est, praedicta pernicies, et corporis ac fortunae quibusdam
mala contemptum, sicut Thersitae, adquisiere, quibusdam
bona vitiis corrupta odium attulerunt, ut Nirea imbel-
20 lem, Plisthenen impudicum a poetis accepimus. Et animi
totidem vitia, quot virtutes sunt, nec minus quam in laudibus
duplici ratione tractantur. Et post mortem adiecta
quibusdam ignominia est, ut Maelio, cuius domus solo aequata,
Marcoque Manlio, cuius praenomen a familia in po-
21 sterum exemptum est. Et parentes malorum odimus. Et est
conditoribus urbium infame, contraxisse aliquam perniciosam
ceteris gentem, qualis est primus Iudaicae superstitionis
auctor; et Gracchorum leges invisae; et si quod est exemplum
deforme posteris traditum, quale libidinosus vir Perses
22 in muliere Samia instituere ausus dicitur primus. Sed in viventibus
quoque iudicia hominum velut argumenta sunt morum,
et honos aut ignominia veram esse laudem vel vituperationem
probat.

23 Interesse tamen Aristoteles putat, ubi quidque laudetur
aut vituperetur. Nam plurimum refert, qui sint audientium
mores, quae publice recepta persuasio, ut illa maxime quae
probant esse in eo, qui laudabitur, credant, aut in eo, contra
quem dicemus, ea quae oderunt. Ita non dubium erit
24 iudicium, quod orationem praecesserit. Ipsorum etiam permiscenda
laus semper, nam id benivolos facit; quotiens
autem fieri poterit, cum materiae utilitate iungenda. Minus

Lacedaemone studia litterarum quam Athenis honores merebuntur, plus patientia ac fortitudo. Rapto vivere quibusdam honestum, aliis cura legum. Frugalitas apud Sybaritas forsitan odio foret, veteribus Romanis summum luxuria
crimen. Eadem in singulis differentia. Maxime favet iudex, 25
qui sibi dicentem assentiri putat. Idem praecipit illud quoque, (quod mox Cornelius Celsus prope supra modum invasit) quia sit quaedam virtutibus ac vitiis vicinitas, utendum proxima derivatione verborum, ut pro temerario fortem, pro prodigo liberalem, pro avaro parcum vocemus; quae eadem etiam contra valent. Quod quidem orator, id est vir bonus, nunquam faciet, nisi forte communi utilitate ducetur.

Laudantur autem u r b e s similiter atque homines. Nam 26
pro parente est conditor, et multum auctoritatis affert vetustas, ut his, qui terra dicuntur orti; et virtutes ac vitia circa res gestas eadem quae in singulis, illa propria, quae ex loci positione ac munitione sunt. Cives illis ut hominibus liberi decori.

Est laus et o p e r u m, in quibus honor, utilitas, pul- 27
chritudo, auctor spectari solet. Honor ut in templis, utilitas ut in muris, pulchritudo vel auctor utrobique. Est et l o c o r u m, qualis Siciliae apud Ciceronem, in quibus similiter speciem et utilitatem intuemur; speciem maritimis, planis, amoenis; utilitatem salubribus, fertilibus. Erit et dictorum honestorum factorumque laus generalis, erit et re-
rum omnis modi. Nam et somni et mortis scriptae laudes 28
et quorundam a medicis ciborum.

Itaque, ut non consensi hoc laudativum genus circa solam versari honesti quaestionem, sic qualitate maxime contineri puto; quanquam tres status omnes cadere in hoc opus possint, hisque usum C. Caesarem in vituperando Catone notaverit Cicero. Totum autem habet aliquid simile suasoriis, quia plerumque eadem illic suaderi hic laudari solent.

DE SUASORIA ET PROSOPOPOEIA.

VIII. D e l i b e r a t i v a s quoque miror a quibusdam sola utilitate finitas. Ac si quid in his unum sequi oporteret,

an sit, quid sit, quale sit? quod ipsa nobis etiam na-
tura praescribit. Nam primum oportet subesse aliquid, de
quo ambigitur; quod, quid sit aut quale sit, certe non po-
test aestimari, nisi prius esse constiterit, ideoque ea prima
81 quaestio. Sed non statim, quod esse manifestum est, etiam
quid sit, apparet. Hoc quoque constituto novissima qualitas
superest, neque his exploratis aliud est ultra. His infinitae
quaestiones, his finitae continentur; horum aliqua in demon-
strativa, deliberativa, iudiciali materia utique tractantur.
82 Haec rursus iudiciales causas et rationali parte et legali con-
tinent; neque enim ulla iuris disceptatio nisi finitione, qua-
litate, coniectura potest explicari.

83 Sed instituentibus rudes non erit inutilis latius primo
fusa ratio et, si non statim rectissima lineā tensā, facilior
tamen et apertior via. Discant igitur ante omnia, quadri-
pertitam in omnibus causis esse rationem, quam primam in-
tueri debeat, qui acturus est. Nam, ut a defensore potissi-
mum incipiam, longe fortissima tuendi se ratio est, si quod
obiicitur *negari* potest; proxima, si *non id, quod obii-
citur*, factum esse dicatur; tertia honestissima, qua *recte
factum* defenditur. Quibus si deficiamur, ultima quidem
sed iam sola superest salus aliquo iuris adiutorio elabendi
ex crimine, quod neque negari neque defendi potest, ut
84 *non* videatur *iure actio* intendi. Hinc illae quaestiones
sive actiones sive translationes. Sunt enim quaedam non
laudabilia non natura sed iure concessa, ut in XII tabulis
debitoris corpus inter creditores dividi licuit, quam legem
mos publicus repudiavit; et aliquid aequum sed prohibitum
85 iure, ut libertas testamentorum. Accusatori nihilo plura in-
tuenda sunt quam ut probet factum esse, hoc esse factum,
non recte factum, iure se intendere. Ita circa species eas-
dem lis omnis versabitur translatis tantum aliquando parti-
bus, ut in causis, quibus de praemio agitur, recte factum
petitor probat.

86 Haec quattuor veluti proposita formaeque actionis, quae
tum generales status vocabam, in *duo* (ut ostendi) *genera*
discedunt *rationale* et *legale*. Rationale simplicius est,
quia ipsius tantum naturae contemplatione constat. Itaque

in eo satis est ostendisse coniecturam, finitionem, qualitatem.
Legalium plures sint species necesse est, propterea quod 87
multae sunt leges et varias habent formas. Alia est cuius ver-
bis nitimur, alia cuius voluntate, alias nobis, cum ipsi nullam
habeamus, adiungimus, alias inter se comparamus, alias in
diversum interpretamur. Sic nascuntur haec velut simulacra 88
ex illis tribus, interim simplicia interim et mixta propriam
tamen faciem ostendentia, ut scripti et voluntatis, quae sine
dubio aut qualitate aut coniectura continentur; et syllogis-
mos, qui est maxime qualitatis; et leges contrariae, quae iis-
dem, quibus scriptum et voluntas, constant; et ἀμφιβολία,
quae semper coniectura explicatur. Finitio quoque utrique 89
generi, quodque rerum quodque scripti contemplatione con-
stat, communis est. Haec omnia, etiamsi in illos tres status
veniunt: tamen, quia (ut dixi) habent aliquid velut proprium,
videntur demonstranda discentibus, et permittendum ea di-
cere vel status legales vel quaestiones vel capita quaedam
minora; dum sciant, nihil ne in his quidem praeter tria, quae
praediximus, quaeri. At Quantum? et Quam multum? et Ad 90
aliquid et, ut nonnulli putaverunt, comparativus non eandem
rationem habent; sunt enim haec non ad varietatem iuris sed
ad solam rationem referenda, ideoque semper in parte aut
coniecturae aut qualitatis ponenda sunt, ut Qua mente? et
Quo tempore? et Quo loco?

Sed de singulis dicemus quaestionibus, cum tractare 91
praecepta divisionis coeperimus. Hoc inter omnes convenit,
in causis simplicibus singulos status esse causarum, quae-
stionum autem, quae velut subiacent his et ad illud, quo
iudicium continetur, referuntur, saepe in unam cadere plures
posse; (etiam credo aliquando dubitari, quo statu sit uten- 92
dum, cum adversus unam intentionem plura opponuntur; et
sicut in colore dicitur narrationis, eum esse optimum, quem
actor optime tueatur: ita hic quoque posse dici, eum statum
esse faciendum, in quo tuendo plurimum adhibere virium
possit orator; ideoque pro Milone aliud Ciceroni agenti 93
placuit aliud Bruto, cum exercitationis gratia componeret
orationem, cum ille iure tanquam insidiatorem occisum et ta-
men non Milonis consilio dixerit, ille etiam gloriatus sit oc-

94 ciso malo cive) in coniunctis vero posse et duos et tris in-
veniri vel diversos, ut si quis aliud se non fecisse aliud recte
fecisse defendat; vel generis eiusdem, ut si quis duo crimina
95 neget. Quod accidit etiam, si de una re quaeratur aliqua
sed eam plures petant, vel eodem iure ut proximitatis vel
diverso, ut cum hic testamento ille proximitate nitetur. Quo-
tiens autem aliud alii petitori opponitur, dissimiles esse sta-
96 tus necesse est, ut in illa controversia: *Testamenta legibus
facta rata sint. Intestatorum parentium liberi heredes
sint. Abdicatus ne quid de bonis patris capiat. Nothus
ante legitimum natus legitimus filius sit, post legitimum
natus tantum civis. In adoptionem dare liceat. In ado-
ptionem dato redire in familiam liceat, si pater natura-*
97 *lis sine liberis decesserit.* Qui ex duobus legitimis alte-
rum in adoptionem dederat alterum abdicaverat, sustulit no-
thum; instituto herede abdicato decessit. Tres omnes de
bonis contendunt. Nothum, qui non sit legitimus, Graeci vo-
cant; Latinum rei nomen, ut Cato quoque in oratione qua-
dam testatus est, non habemus ideoque utimur peregrino.
98 Sed ad propositum. Heredi scripto opponitur lex, *Abdica-
tus ne quid de bonis patris capiat;* fit status scripti et
voluntatis, *an ullo modo capere possit? an ex voluntate
patris? an heres scriptus?* Notho duplex fit quaestio, quod
post legitimos natus sit et quod *non* sit *ante* legitimum na-
99 tus. Prior syllogismon habet, *an pro non natis sint ha-
bendi, qui a familia sunt alienati?* Altera et scripti et
voluntatis. Non esse enim hunc natum ante legitimum con-
venit, sed voluntate legis se tuebitur, quam dicet talem fuisse,
ut legitimus esset nothus tunc natus, cum alius legitimus in
100 domo non esset. Scriptum quoque legis excludet dicens,
*Non utique, si postea legitimus natus non sit, notho no-
cere*; uteturque hoc argumento: *Finge solum natum no-
thum, cuius condicionis erit? Tantum civis? atqui non
erit post legitimum natus. Filius? atqui non erit ante
legitimos natus. Quare si verbis legis stari non potest,*
101 *voluntate standum est.* Nec quemquam turbet, quod ex
una lege duo status fiant; duplex est, ita vim duarum habet.
Redire in familiam volenti dicitur ab altero primum, *Ut tibi*

redire liceat; heres sum. Idem status, qui in petitione abdicati; quaeritur enim, *an possit esse heres abdicatus.* Obiicitur communiter a duobus, *Redire tibi in familiam* 102
non licet, non enim pater sine liberis decessit. Sed in hoc propria quisque eorum quaestione nitetur. Alter enim dicet, abdicatum quoque inter liberos esse, et argumentum ducet ex ipsa, qua repellitur, lege; supervacuum enim fuisse prohiberi patris bonis abdicatum, si esset numero alienorum; nunc quia filii iure futurus fuerit intestati heres, oppositam esse legem, quae tamen non id efficiat, ne filius sit sed ne heres. Status finitivus, *Quid sit filius?* Rursus nothus eis- 103
dem colligit argumentis, non sine liberis patrem decessisse, quibus in petitione usus est, ut probaret esse se filium. Nisi forte et hic finitionem movet, *An liberi sint etiam non legitimi?* Cadent ergo in unam controversiam vel specialiter duo legitimi status scripti et voluntatis et syllogismos et praeterea finitio, vel tres illi, qui natura soli sunt, coniectura in scripto et voluntate, qualitas in syllogismo, et, quae per se est aperta, finitio.

Causa quoque et iudicatio et continens est in omni ge- 104
nere causarum. Nihil enim dicitur, cui non insit ratio et quo iudicium referatur et quod rem maxime contineat. Sed quia magis haec variantur in litibus et fere tradita sunt ab iis, qui de iudicialibus causis aliqua composuerunt, in illam partem differantur. Nunc, quia in tria genera causas divisi, ordinem sequar.

DE LAUDE ET VITUPERATIONE.

VII. Ac potissimum incipiam ab ea, quae constat laude ac vituperatione. Quod genus videtur Aristoteles atque eum secutus Theophrastus a parte negotiali, hoc est πραγματικῇ, removisse totamque ad solos auditores relegasse, et id eius nominis, quod ab ostentatione ducitur, proprium est. Sed mos Romanus etiam negotiis hoc munus inseruit. 2
Nam et funebres laudationes pendent frequenter ex aliquo publico officio atque ex senatusconsulto magistratibus saepe mandantur, et laudare testem vel contra pertinet ad momentum iudiciorum, et ipsis etiam reis dare laudatores licet, et

editi *in competitores*, *in L. Pisonem*, *in Clodium et Curionem* libri vituperationem continent et tamen in Senatu loco
3 sunt habiti sententiae. Neque infitias eo, quasdam esse ex hoc genere materias ad solam compositas ostentationem, ut laudes deorum virorumque, quos priora tempora tulerunt. Quo solvitur quaestio supra tractata, manifestumque est errare eos, qui nunquam oratorem dicturum nisi de re dubia
4 putaverunt. An laudes Capitolini Iovis, perpetua sacri certaminis materia, vel dubiae sunt vel non oratorio genere tractantur?

Ut desiderat autem laus, quae negotiis adhibetur, probationem: sic etiam illa, quae ostentationi componitur, habet
5 interim aliquam speciem probationis; ut qui Romulum Martis filium educatumque a lupa dicat, in argumentum coelestis ortus utatur his, quod abiectus in profluentem non potuerit extingui, quod omnia sic egerit, ut genitum praeside bellorum deo incredibile non esset, quod ipsum quoque coelo
6 receptum temporis eius homines non dubitaverint. Quaedam vero etiam in defensionis speciem cadent, ut si in laude Herculis permutatum cum regina Lydiae habitum et imperata, ut traditur, pensa orator excuset. Sed proprium laudis est res amplificare et ornare.

Quae materia praecipue quidem in deos et homines cadit, est tamen et aliorum animalium etiam carentium ani-
7 ma. Verum in deis generaliter primum maiestatem ipsius eorum naturae venerabimur, deinde proprie vim cuiusque
8 et inventa, quae utile aliquid hominibus attulerint. Vis ostenditur, ut in Iove regendorum omnium, in Marte belli, in Neptuno maris; inventa, ut artium in Minerva, Mercurio litterarum, medicinae Apolline, Cerere frugum, Libero vini. Tum si qua ab his acta vetustas tradidit, commemoranda. Addunt etiam diis honorem parentes, ut si quis sit filius Iovis; addit antiquitas, ut his, qui sunt ex Chao; progenies
9 quoque, ut Apollo ac Diana Latonae. Laudandum in quibusdam, quod geniti immortales, quibusdam, quod immortalitatem virtute sint consecuti; quod pietas principis nostri praesentium quoque temporum decus fecit.

10 Magis est varia laus hominum. Nam primum dividi-

tur in *tempora*, quodque ante eos fuit quoque ipsi vi-
xerunt; in his autem, qui fato sunt functi, etiam quod est
insecutum. Ante hominem *patria ac parentes maio-
resque* erunt, quorum duplex tractatus est: aut enim re-
spondisse nobilitati pulchrum erit aut humilius genus il-
lustrasse factis. Illa quoque interim ex eo, quod ante ipsum 11
fuit, tempore trahentur, quae responsis vel auguriis futuram
claritatem promiserunt, ut eum, qui ex Thetide natus esset,
maiorem patre suo futurum cecinisse dicuntur oracula.
Ipsius vero laus hominis ex animo et corpore et extra po- 12
sitis peti debet. Et *corporis* quidem fortuitorumque cum
levior tum non uno modo tractanda est. Nam et pulchri-
tudinem interim roburque prosequimur honore verborum,
ut Homerus in Agamemnone atque Achille. Interim confert
admirationi multum etiam infirmitas, ut cum idem Tydea
parvum sed bellatorem dicit fuisse. Fortuna vero tum di- 13
gnitatem affert, ut in regibus principibusque, (namque est
haec materia ostendendae virtutis uberior) tum quo mino-
res opes fuerunt, maiorem bene factis gloriam parit. Sed
omnia, quae extra nos bona sunt quaeque hominibus forte
obtigerunt, non ideo laudantur, quod habuerit quis ea, sed
quod his honeste sit usus. Nam divitiae et potentia et gra- 14
tia, cum plurimum virium dent in utramque partem, certis-
simum faciunt morum experimentum, aut enim meliores pro-
pter haec aut peiores sumus. *Animi* semper vera laus, 15
sed non una per hoc opus via ducitur. Namque alias ae-
tatis gradus gestarumque rerum ordinem sequi speciosius
fuit, ut in primis annis laudaretur indoles, tum disciplinae,
post hoc operum id est factorum dictorumque contextus;
alias in species virtutum dividere laudem, fortitudinis, iu-
stitiae, continentiae ceterarumque, ac singulis assignare,
quae secundum quamque earum gesta erunt. Utra sit au- 16
tem harum via utilior, cum materia deliberabimus, dum scia-
mus gratiora esse audientibus, quae solus quis aut primus
aut certe cum paucis fecisse dicetur, si quid praeterea su-
pra spem aut expectationem, praecipue quod aliena potius
causa quam sua. *Tempus, quod finem hominis in-* 17
sequitur, non semper tractare contingit; non solum quod

viventes aliquando laudamus, sed quod rara haec occasio est, ut referri possint divini honores et decreta et publice
18 statuae constitutae. Inter quae numeraverim ingeniorum monumenta, quae saeculis probarentur. Nam quidam, sicut Menander, iustiora posterorum quam suae aetatis iudicia sunt consecuti. Afferunt laudem liberi parentibus, urbes conditoribus, leges latoribus, artes inventoribus nec non instituta quoque auctoribus, uti a Numa traditum deos colere, a Publicola fasces populo summittere.

19 Qui omnis etiam in vituperatione ordo constabit, tantum in diversum. Nam et turpitudo generis opprobrio multis fuit, et quosdam claritas ipsa notiores circa vitia et invisos magis fecit, et in quibusdam, ut in Paride traditum est, praedicta pernicies, et corporis ac fortunae quibusdam mala contemptum, sicut Thersitae, adquisiere, quibusdam bona vitiis corrupta odium attulerunt, ut Nirea imbel-
20 lem, Plisthenen impudicum a poetis accepimus. Et animi totidem vitia, quot virtutes sunt, nec minus quam in laudibus duplici ratione tractantur. Et post mortem adiecta quibusdam ignominia est, ut Maelio, cuius domus solo aequata, Marcoque Manlio, cuius praenomen a familia in po-
21 sterum exemptum est. Et parentes malorum odimus. Et est conditoribus urbium infame, contraxisse aliquam perniciosam ceteris gentem, qualis est primus Iudaicae superstitionis auctor; et Gracchorum leges invisae; et si quod est exemplum deforme posteris traditum, quale libidinosus vir Perses
22 in muliere Samia instituere ausus dicitur primus. Sed in viventibus quoque iudicia hominum velut argumenta sunt morum, et honos aut ignominia veram esse laudem vel vituperationem probat.

23 Interesse tamen Aristoteles putat, ubi quidque laudetur aut vituperetur. Nam plurimum refert, qui sint audientium mores, quae publice recepta persuasio, ut illa maxime quae probant esse in eo, qui laudabitur, credant, aut in eo, contra quem dicemus, ea quae oderunt. Ita non dubium erit
24 iudicium, quod orationem praecesserit. Ipsorum etiam permiscenda laus semper, nam id benivolos facit; quotiens autem fieri poterit, cum materiae utilitate iungenda. Minus

Lacedaemone studia litterarum quam Athenis honores merebuntur, plus patientia ac fortitudo. Rapto vivere quibusdam honestum, aliis cura legum. Frugalitas apud Sybaritas forsitan odio foret, veteribus Romanis summum luxuria
crimen. Eadem in singulis differentia. Maxime favet iudex, 25
qui sibi dicentem assentiri putat. Idem praecipit illud quoque, (quod mox Cornelius Celsus prope supra modum invasit) quia sit quaedam virtutibus ac vitiis vicinitas, utendum proxima derivatione verborum, ut pro temerario fortem, pro prodigo liberalem, pro avaro parcum vocemus; quae eadem etiam contra valent. Quod quidem orator, id est vir bonus, nunquam faciet, nisi forte communi utilitate ducetur.

Laudantur autem *urbes* similiter atque homines. Nam 26
pro parente est conditor, et multum auctoritatis affert vetustas, ut his, qui terra dicuntur orti; et virtutes ac vitia circa res gestas eadem quae in singulis, illa propria, quae ex loci positione ac munitione sunt. Cives illis ut hominibus liberi decori.

Est laus et *operum*, in quibus honor, utilitas, pul- 27
chritudo, auctor spectari solet. Honor ut in templis, utilitas ut in muris, pulchritudo vel auctor utrobique. Est et *locorum*, qualis Siciliae apud Ciceronem, in quibus similiter speciem et utilitatem intuemur; speciem maritimis, planis, amoenis; utilitatem salubribus, fertilibus. Erit et dictorum honestorum factorumque laus generalis, erit et re-
rum omnis modi. Nam et somni et mortis scriptae laudes 28
et quorundam a medicis ciborum.

Itaque, ut non consensi hoc laudativum genus circa solam versari honesti quaestionem, sic qualitate maxime contineri puto; quanquam tres status omnes cadere in hoc opus possint, hisque usum C. Caesarem in vituperando Catone notaverit Cicero. Totum autem habet aliquid simile suasoriis, quia plerumque eadem illic suaderi hic laudari solent.

DE SUASORIA ET PROSOPOPOEIA.

VIII. *Deliberativas* quoque miror a quibusdam sola utilitate finitas. Ac si quid in his unum sequi oporteret,

potior fuisset apud me Ciceronis sententia, qui hoc mate-
riae genus dignitate maxime contineri putat. Nec dubito,
quin hi, qui sunt in illa priore sententia, secundum opi-
nionem pulcherrimam ne utile quidem, nisi quod honestum
2 esset, existimarint. Et est haec ratio verissima, si consi-
lium contingat semper bonorum atque sapientium. Verum
apud imperitos, apud quos frequenter dicenda sententia est,
populumque praecipue, qui ex pluribus constat indoctis,
discernenda sunt haec et secundum communes magis intel-
3 lectus loquendum. Sunt enim multi, qui etiam, quae cre-
dunt honesta, non tamen satis eadem utilia quoque existi-
ment, et quae turpia esse dubitare non possunt, utilitatis
specie ducti probent, ut foedus Numantinum iugumque Cau-
4 dinum. Ne qualitatis quidem statu, in quo et honestorum
et utilium quaestio est, complecti eas satis est. Nam fre-
quenter in his etiam coniecturae locus est, nonnunquam
tractatur aliqua finitio, aliquando etiam legales possunt in-
cidere tractatus, in privata maxime consilia, si quando am-
5 bigitur an liceat. De coniectura paulo post pluribus. In-
terim est definitio apud Demosthenen, *Det Halonnesum
Philippus, an reddat?* apud Ciceronem in Philippicis, *Quid
sit tumultus?* Quid? non illa similis iudicialium quaestio de
statua Servii Sulpicii, *an his demum ponenda sit, qui in
6 legatione ferro sunt interempti?* Ergo pars deliberativa,
quae eadem suasoria dicitur, de tempore futuro consultat,
quaerit etiam de praeterito. Officiis constat duobus sua-
dendi ac dissuadendi.

Prooemio, quale est in iudicialibus, non ubique eget,
quia conciliatus est ei quisque, quem consulit. Initium ta-
men quodcunque debet habere aliquam prooemii speciem;
neque enim abrupte nec unde libuit incipiendum, quia est
7 aliquid in omni materia naturaliter primum. In senatu et
utique in contionibus eadem ratio quae apud iudices, acqui-
rendae sibi plerumque eorum, apud quos dicendum sit, beni-
volentiae. Nec mirum, cum etiam in Panegyricis petatur
audientium favor, ubi emolumentum non in utilitate aliqua
8 sed in sola laude consistit. Aristoteles quidem nec sine
causa putat et a nostra et ab eius, qui dissentiet, persona,

duci frequenter in consiliis exordium, quasi mutuantibus hoc
nobis a iudiciali genere, nonnunquam etiam, ut minor res
maiorve videatur; in demonstrativis vero prooemia esse ma-
xime libera existimat. Nam et longe a materia duci, ut in 9
Helenae laude Isocrates fecerit; et ex aliqua rei vicinia,
ut idem in Panegyrico, cum queritur plus honoris corporum
quam animorum virtutibus dari; et Gorgias in Olympico lau-
dans eos, qui primi tales instituerint conventus. Quos se-
cutus videlicet C. Sallustius in bello Iugurthino et Catili-
nae nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est.
Sed nunc ad suasoriam, in qua, etiam cum prooemio uti- 10
mur, breviore tamen et velut quodam capite tantum et ini-
tio debemus esse contenti. Narrationem vero nunquam exigit
privata deliberatio, eius duntaxat rei, de qua dicenda sen-
tentia est; quia nemo ignorat id de quo consulit. Extrinse- 11
cus possunt pertinentia ad deliberationem multa narrari. In
contionibus saepe est etiam illa, quae ordinem rei docet,
necessaria. Affectus ut quae maxime postulat. Nam et 12
concitanda et lenienda frequenter est ira, et ad metum, cu-
piditatem, odium, conciliationem, impellendi animi. Nonnun-
quam etiam movenda miseratio, sive, ut auxilium obsessis
feratur, suadere oportebit, sive sociae civitatis eversionem
deflebimus. Valet autem in consiliis auctoritas plurimum.
Nam et prudentissimus esse haberique et optimus debet, 13
qui sententiae suae de utilibus atque honestis credere omnes
velit. In iudiciis enim vulgo fas habetur indulgere aliquid
studio suo; consilia nemo est qui neget secundum mores
dari.

Graecorum quidem plurimi omne hoc officium contio- 14
nale esse iudicaverunt et in sola reipublicae administratione
posuerunt. Quin et Cicero in hac maxime parte versatur.
Ideoque suasuris de pace, bello, copiis, operibus, vectiga-
libus haec duo esse praecipue nota voluit, vires civitatis
et mores, ut ex natura cum ipsarum rerum tum audien-
tium ratio suadendi duceretur. Nobis maior iure videtur 15
varietas, nam et consultantium et consiliorum plurima sunt
genera.

Quare in in suadendo et dissuadendo tria primum spe-

ctanda erunt, quid sit de quo deliberetur, qui
16 sint qui deliberent, qui sit qui suadeat. Rem, de qua deliberatur, aut certum est posse fieri aut incertum. Si incertum, haec erit quaestio sola aut potentissima; saepe enim accidet, ut prius dicamus, ne si possit quidem fieri, esse faciendum, deinde, fieri non posse. Cum autem de hoc quaeritur, coniectura est: *An Isthmos intercidi*, *an siccari palus Pomptina*, *an portus fieri Ostiae possit?*
17 *An Alexander terras ultra Oceanum sit inventurus?* Sed in his quoque, quae constabit posse fieri, coniectura aliquando erit, si quaeretur, *An utique futurum sit*, *ut Carthaginem superent Romani; ut redeat Hannibal*, *si Scipio exercitum in Africam transtulerit; ut servent fidem Samnites*, *si Romani arma deposuerint?* Quaedam et fieri posse et futura esse credibile est, sed aut alio tempore aut alio loco aut alio modo.

18 Ubi coniecturae non erit locus, alia sunt intuenda. Et primum aut propter ipsam rem, de qua sententiae rogantur, consultabitur, aut propter alias intervenientes extrinsecus causas. Propter ipsam deliberant Patres conscripti,
19 *an stipendium militi constituant?* Haec materia simplex erit. Accedunt causae aut faciendi, ut deliberant P. C., *An Fabios dedant Gallis bellum minitantibus?* aut non faciendi. Deliberat C. Caesar, *An perseveret in Germaniam ire*, *cum milites passim testamenta facerent?* Hae suaso-
20 riae duplices sunt. Nam et illic causa deliberandi est, quod bellum Galli minitentur; esse tamen potest quaestio, *Dedendine fuerint etiam citra hanc denuntiationem*, *qui contra fas*, *cum legati missi essent*, *proelium inierint*, *regemque*, *ad*
21 *quem mandata acceperant*, *trucidarint?* et hic nihil Caesar sine dubio deliberaret nisi propter hanc militum perturbationem; est tamen locus quaerendi, *An citra hunc quoque casum penetrandum in Germaniam fuerit?* Semper autem de eo prius loquemur, de quo deliberari etiam detractis sequentibus possit.

22 Partes suadendi quidam putaverunt honestum, utile, necessarium. Ego non invenio huic tertiae locum. Quantalibet enim vis ingruat, aliquid fortasse pati necesse erit,

nihil facere; de faciendo autem deliberatur. Quodsi hanc 23
vocant necessitatem, in quam homines graviorum metu coguntur, utilitatis erit quaestio; ut si obsessi et impares et aqua ciboque defecti de facienda ad hostem deditione deliberent et dicatur, *necesse est*; nempe sequitur, ut hoc subiiciatur, *alioqui pereundum est*: ita propter id ipsum non est necesse, quia perire potius licet. Denique non fecerunt Saguntini nec in rate Opitergina circumventi. Igitur 24
in his quoque causis aut de sola utilitate ambigetur, aut quaestio inter utile atque honestum consistet. At enim si quis liberos procreare volet, necesse habet ducere uxorem. Quis dubitat? sed ei, qui pater vult fieri, liqueat necesse est, uxorem esse ducendam. Itaque mihi ne consilium qui- 25
dem videtur, ubi necessitas est, non magis quam ubi constat, quid fieri non possit. Omnis enim deliberatio de dubiis est. Melius igitur, qui tertiam partem dixerunt *δυνατὸν*, quod nostri *possibile* nominant, quae ut dura videatur appellatio, tamen sola est. Quas partes non omnes in omnem 26
cadere suasoriam manifestius est, quam ut docendum sit. Tamen apud plerosque earum numerus augetur, a quibus ponuntur et partes, quae species sunt partium. Nam fas, iustum, pium, aequum, mansuetum quoque (sic enim sunt interpretati τὸ ἥμερον) et si qua adhuc adiicere quis eiusdem generis velit, subiici possunt honestati. An sit autem 27
facile, magnum, iucundum, sine periculo, ad quaestionem pertinet utilitatis. Qui loci oriuntur ex contradictione: *Est quidem utile sed difficile, parvum, iniucundum, periculosum.* Tamen quibusdam videtur esse nonnunquam de iu- 28
cunditate sola consultatio, ut si de aedificando theatro, instituendis ludis deliberetur. Sed neminem adeo solutum luxu puto, ut nihil in causa suadendi sequatur praeter voluptatem. Praecedat enim semper aliquid necesse est, ut 29
in ludis honor deorum, in theatro non inutilis laborum remissio, deformis et incommoda turbae, si id non sit, conflictatio, et nihilominus eadem illa religio, cum theatrum veluti quoddam illius sacri templum vocabimus. Saepe vero 30
et utilitatem despiciendam esse dicimus, ut honesta faciamus, ut cum illis *Opiterginis damus consilium, ne se hostibus*

dedant, *quanquam perituri sint*, *nisi fecerint;* et utilia
honestis praeferimus, ut cum suademus, *ut bello Punico*
31 *servi armentur*. Sed neque hic plane concedendum est,
esse id inhonestum, liberos enim natura omnes et eisdem
constare elementis et fortasse antiquis etiam nobilibus ortos,
dici potest; et illic, ubi manifestum periculum est, opponenda
alia, ut crudelius etiam perituros affirmemus, si
se dediderint, sive hostis non servaverit fidem, sive Caesar
32 vicerit, quod esse vero similius. Haec autem, quae tantum
inter se pugnant, plerumque nominibus deflecti solent. Nam
et utilitas ipsa expugnatur ab his, qui dicunt, non solum
potiora esse honesta quam utilia sed ne utilia quidem esse,
quae non sint honesta; et contra, quod nos honestum, illi
vanum, ambitiosum, stolidum, verbis quam re probabilius
33 vocant. Nec tantum inutilibus comparantur utilia sed inter
se quoque ipsa, ut si ex duobus eligamus, in altero quid
sit magis, in altero quid sit minus. Crescit hoc adhuc.
Nam interim triplices etiam suasoriae incidunt: ut cum *Pompeius
deliberabat*, *Parthos an Africam an Aegyptum peteret*.
Ita non tantum, utrum melius sed quid sit optimum,
34 quaeritur, itemque contra. Nec unquam incidet in hoc genere
materiae dubitatio rei, quae undique secundum nos sit.
Nam ubi contradictioni locus non est, quae potest esse
causa dubitandi? Ita fere omnis suasoria nihil est aliud quam
comparatio, videndumque, quid consecuturi simus et per
quid; ut aestimari possit, plus in eo quod petimus sit com-
35 modi, an vero in eo per quod petimus incommodi. Est
utilitatis et in tempore quaestio, *expedit sed non nunc;* et
in loco, *non hic;* et in persona, *non nobis*, *non contra hos;*
et in genere agendi, *non sic;* et in modo, *non in tantum.*

Sed p e r s o n a m saepius decoris gratia intuemur, quae
36 et in nobis et in his, qui deliberant, spectanda est. Itaque
quamvis exempla plurimum in consiliis possint, quia facillime
ad consentiendum homines ducuntur experimentis: refert
tamen, quorum auctoritas et quibus adhibeatur. Diversi
37 sunt enim deliberantium animi, duplex condicio. Nam consultant
aut plures aut singuli; sed in utrisque differentia,
quia et in pluribus multum interest, *senatus sit an populus*,

Romani an Fidenates, *Graeci an barbari*, et in singulis,
Catoni petendos honores suadeamus an C. Mario, *de ra-
tione belli Scipio prior an Fabius deliberet.* Proinde in- 38
tuenda sexus, dignitas, aetas. Sed mores praecipue discri-
men dabunt. Et honesta quidem honestis suadere facillimum
est; si vero apud turpes recta obtinere conabimur, ne vi-
deamur exprobrare diversam vitae sectam, cavendum. Et 39
animus deliberantis non ipsa honesti natura, quam ille
non respicit, permovendus, sed laude, vulgi opinione, et
si parum proficiet haec vanitas, secutura ex his utilitate,
aliquanto vero magis obiiciendo aliquos, si diversa fece-
rint, metus. Namque praeter id, quod his levissimi cuius- 40
que animus facillime terretur, nescio an etiam naturaliter
apud plurimos plus valeat malorum timor quam spes bono-
rum, sicut facilior eisdem turpium quam honestorum intel- 41
lectus est. Aliquando bonis quoque suadentur parum de-
cora, dantur parum bonis consilia, in quibus ipsorum qui
consulunt spectatur utilitas. Nec me fallit, quae statim
cogitatio subire possit legentem: Hoc ergo praecipis? et
hoc fas putas? Poterat me liberare Cicero, qui ita scribit 42
ad Brutum, praepositis plurimis, quae honeste suaderi Cae-
sari possint: *Simne bonus vir*, *si haec suadeam? Mi-
nime. Suasoris enim finis est utilitas eius*, *cui quisque
suadet. At recta sunt. Quis negat? sed non est semper
rectis in suadendo locus.* Sed quia est altior quaestio nec
tantum ad suasorias pertinet, destinatus est mihi hic locus
duodecimo, qui summus futurus est, libro. Nec ego quid- 43
quam fieri turpiter velim. Verum interim haec vel ad scho-
larum exercitationes pertinere credantur, nam et iniquorum
ratio noscenda est, ut melius aequa tueamur. Interim si 44
quis bono inhonesta suadebit: meminerit non suadere tan-
quam inhonesta, ut quidam declamatores Sextum Pompeium
ad piraticam, propter hoc ipsum, quod turpis et crudelis
sit, impellunt; sed dandus illis deformibus color idque etiam
apud malos. Neque enim quisquam est tam malus, ut videri
velit. Sic Catilina apud Sallustium loquitur, ut rem scele- 45
ratissimam non malitia sed indignatione videatur audere. Sic
Atreus apud Varium: — *Iam fero* (inquit) *infandissima*,

Iam facere cogor. Quanto magis eis, quibus curae fama
46 fuit, conservandus est hic velut ambitus? Quare et, cum *Ciceroni* dabimus consilium, *ut Antonium roget*, vel etiam *ut Philippicas* (ita vitam pollicente eo) *exurat*, non cupiditatem lucis allegabimus, (haec enim si valet in animo eius, tacentibus quoque nobis valet) sed, ut reipublicae se servet,
47 hortabimur. Hac illi opus est occasione, ne eum talium precum pudeat. Et *C. Caesari suadentes regnum* affirmabimus, stare iam rempublicam nisi uno regente non posse. Nam qui de re nefaria deliberat, id solum quaerit, quomodo
48 quam minimum peccare videatur. Multum refert etiam, quae sit persona suadentis; quia, anteacta vita si illustris fuit aut clarius genus aut aetas aut fortuna affert expectationem: providendum est, ne, quae dicuntur, ab eo, qui dicit, dissentiant. At his contraria summissiorem quendam modum postulant. Nam quae in aliis libertas est, in aliis licentia vocatur, et quibusdam sufficit auctoritas, quosdam ratio ipsa aegre tuetur.

49 Ideoque longe mihi difficillimae videntur prosopopoeiae, in quibus ad reliquum suasoriae laborem accedit etiam personae difficultas. Namque idem illud aliter Caesar aliter Cicero aliter Cato suadere debebit. Utilissima vero haec exercitatio, vel quod duplicis est operis, vel quod poetis quoque aut historiarum futuris scriptoribus plurimum
50 confert. Verum et oratoribus necessaria. Nam sunt multae a Graecis Latinisque compositae orationes, quibus alii uterentur, ad quorum condicionem vitamque aptanda, quae dicebantur, fuerunt. An eodem modo cogitavit aut eandem personam induit Cicero, cum scriberet Cn. Pompeio et cum T. Ampio ceterisve; ac non uniuscuiusque eorum fortunam, dignitatem, res gestas intuitus omnium, quibus vocem dabat, etiam imaginem expressit? ut melius quidem sed tamen ipsi
51 dicere viderentur. Neque enim minus vitiosa est oratio, si ab homine quam si ab re, cui accomodari debuit, dissidet; ideoque Lysias optime videtur in iis, quae scribebat indoctis, servasse veritatis fidem. Enimvero praecipue declamatoribus considerandum est, quid cuique personae conveniat, qui paucissimas controversias ita dicunt ut advocati, plerumque

filii, parentes, divites, senes, asperi, lenes, avari, denique
superstitiosi, timidi, derisores fiunt; ut vix comoediarum
actoribus plures habitus in pronuntiando concipiendi sint
quam his in dicendo. Quae omnia possunt videri prosopo- 52
poeiae, quam ego suasoriis subieci, quia nullo modo ab his
quam personā distat. Quanquam haec aliquando etiam in
controversias ducitur, quae ex historiis compositae certis
agentium nominibus continentur. Neque ignoro, plerumque 53
exercitationis gratia poni et poeticas et historicas, ut *Priami
verba apud Achillem* aut *Sullae dictaturam deponentis in
contione.* Sed haec in partem cedent trium generum, in
quae causas divisimus. Nam et rogare, indicare, rationem
reddere et alia, de quibus supra dictum est, varie atque ut
res tulit in materia iudiciali, deliberativa, demonstrativa,
solemus. Frequentissime vero in his utimur ficta persona- 54
rum, quas ipsi substituimus, oratione, ut apud Ciceronem
pro Caelio Clodiam et caecus Appius et Clodius frater, ille
in castigationem hic in exhortationem vitiorum compositus,
alloquitur.

Solent in scholis fingi materiae ad deliberandum simi- 55
liores controversiis ex utroque genere commixtae, ut cum
apud C. Caesarem consultatio de poena Theodoti ponitur.
Constat enim accusatione et defensione causa eius, quod est
iudicialium proprium. Permixta tamen est et utilitatis ratio: 56
*An pro Caesare fuerit occidi Pompeium? An timendum
a rege bellum, si Theodotus sit occisus? An id minime
opportunum hoc tempore et periculosum et certe longum
sit futurum?* Quaeritur et de honesto: *Deceatne Caesarem* 57
*ultio Pompeii? An sit verendum, ne peiorem faciat sua-
rum partium causam, si Pompeium indignum morte fa-
teatur?* Quod genus accidere etiam veritati potest. 58

Non simplex autem circa suasorias error in plerisque
declamatoribus fuit, qui dicendi genus in his diversum
atque in totum illi iudiciali contrarium esse existimaverunt.
Nam et principia abrupta et concitatam semper orationem et
in verbis *effusiorem*, ut ipsi vocant, *cultum* affectaverunt,
et earum breviores utique commentarios quam legalis mate-
riae facere elaborarunt. Ego porro ut prooemio video non 59

utique opus esse suasoriis, propter quas dixi supra causas,
ita cur initio furioso sit exclamandum, non intelligo; cum
proposita consultatione rogatus sententiam, si modo est sa-
nus, non quiritet sed quam maxime potest civili et humano
60 ingressu mereri assensum deliberantis velit. Cur autem tor-
rens et utique aequaliter concitata sit in ea dicentis oratio,
cum vel praecipue moderationem consilia desiderent? Neque
ego negaverim, saepius subsidere in controversiis impetum
dicendi prooemio, narratione, argumentis; quae si detrahas,
id fere supererit, quo suasoriae constant, verum id quoque
61 aequalius erit non tumultuosius atque turbidius. Verborum
autem magnificentia non validius est affectanda suasorias de-
clamantibus sed contingit magis; nam et personae fere ma-
gnae fingentibus placent, regum, principum, senatus, po-
puli et res ampliores; ita cum verba rebus aptentur, ipso
62 materiae nitore clarescunt. Alia veri consilii ratio est, ideo-
que Theophrastus quam maxime remotum ab omni affectione
in deliberativo genere voluit esse sermonem, secutus in hoc
auctoritatem praeceptoris sui, quanquam dissentire ab eo
63 non timide solet. Namque Aristoteles idoneam maxime ad
scribendum demonstrativam proximamque ab ea iudicialem
putavit, videlicet quoniam prior illa tota esset ostentationis,
haec secunda egeret artis, vel ad fallendum, si ita popo-
64 scisset utilitas, consilia fide prudentiaque constarent. Qui-
bus in demonstrativa consentio, nam et omnes alii scriptores
idem tradiderunt; in iudiciis autem consiliisque secundum
condicionem ipsius, quae tractabitur, rei accommodandam
65 dicendi credo rationem. Nam et Philippicas Demosthenis
iisdem quibus habitas in iudiciis orationes video eminere
virtutibus, et Ciceronis sententiae et contiones non minus
clarum, quam est in accusationibus ac defensionibus, elo-
quentiae lumen ostendunt. Dicit tamen idem de suasoria
hoc modo: *Tota autem oratio simplex et gravis et senten-*
66 *tiis debet ornatior esse quam verbis.* Usum exemplorum
nulli materiae magis convenire merito fere omnes consen-
tiunt, cum plerumque videantur respondere futura praeteri-
tis, habeaturque experimentum velut quoddam rationis testi-
67 monium. Brevitas quoque aut copia non materiae genere

sed modo constat. Nam ut in consiliis plerumque simplicior quaestio est, ita saepe in causis minor. Quae omnia vera esse sciet, si quis non orationes modo sed historias etiam, namque in his contiones atque sententiae plerumque suadendi ac dissuadendi funguntur officio, legere maluerit quam in commentariis rhetorum consenescere. Inveniet enim nec 68
in consiliis abrupta initia et concitatius saepe in iudiciis dictum et verba apta rebus in utroque genere et breviores aliquando causarum orationes quam sententiarum. Ne illa 69
quidem in his vitia deprehendet, quibus quidam declamatores laborant, quod et contra sentientibus inhumane conviciantur et ita plerumque dicunt, tanquam ab his qui deliberant utique dissentiant, ideoque obiurgantibus similiores sunt quam suadentibus. Haec adolescentes sibi scripta sciant, ne aliter 70
quam dicturi sunt exerceri velint et in desuescendis morentur. Ceterum, cum advocari coeperint in consilia amicorum, dicere sententiam in senatu, suadere, si quid consulet princeps: quod praeceptis fortasse non credunt, usu docebuntur.

DE PARTIBUS CAUSARUM IUDICIALIUM.

IX. Nunc de iudiciali genere, quod est praecipue multiplex sed officiis constat duobus intentionis ac depulsionis. Cuius partes, ut plurimis auctoribus placuit, quinque sunt: prooemium, narratio, probatio, refutatio, peroratio. His adiecerunt quidam partitionem, propositionem, excessum; quarum priores duae probationi succedunt. Nam 2
proponere quidem, quae sis probaturus, necesse est, sed et concludere; cur igitur si illa pars causae est, non et haec sit? Partitio vero dispositionis est species, ipsa dispositio pars rhetorices et per omnes materias totumque earum corpus aequaliter fusa, sicut inventio, elocutio. Ideoque eam 3
non orationis totius partem unam esse credendum est sed quaestionum etiam singularum. Quae est enim quaestio, in qua non promittere possit orator, quid primo, quid secundo, quid tertio sit loco dicturus; quod est proprium partitionis. Quam ergo ridiculum est, quaestionem quidem speciem esse probationis; partitionem autem, quae sit species quaestionis, partem totius orationis vocari? Egressio vero vel, quod usi- 4

tatius esse coepit, excessus, sive est extra causam, non potest esse pars causae; sive est in causa, adiutorium vel ornamentum partium est earum, ex quibus egreditur. Nam si, quidquid in causa est, pars causae vocabitur: cur non argumentum, similitudo, locus communis, affectus, exempla,
5 partes vocentur? Tamen nec his assentior, qui detrahunt refutationem, tanquam probationi subiectam, ut Aristoteles; haec enim est, quae constituat, illa, quae destruat. Hoc quoque idem aliquatenus novat, quod prooemio non narrationem subiungit sed propositionem. Verum id facit, quia propositio ei genus, narratio species videtur, et hac non semper, illa semper et ubique credit opus esse.

6 Verum ex his quas constitui partibus non, ut quidque primum dicendum, ita primum cogitandum est; sed ante omnia intueri oportet, quod sit genus causae? quid in ea quaeratur? quae prosint, quae noceant? deinde quid confirmandum sit ac refellendum? tum quo modo narrandum?
7 Expositio enim probationum est praeparatio, nec esse utilis potest, nisi prius constituerit, quid debeat de probatione promittere. Postremo intuendum, quemadmodum iudex sit conciliandus. Neque enim nisi totis causae partibus diligenter inspectis scire possumus, qualem nobis facere animum cognoscentis expediat, severum an mitem, concitatum an remissum, adversum gratiae an obnoxium.

8 Neque ideo tamen eos probaverim, qui scribendum quoque prooemium novissime putant. Nam ut conferri ma-
* teriam omnem et, quid cuique sit opus, constare decet, antequam dicere aut scribere ordiamur: ita incipiendum ab
9 his, quae prima sunt. Nam nec pingere quisquam aut fingere coepit a pedibus, nec denique ars ulla consummatur ibi, unde ordiendum est. Quid fiet alioqui, si spatium componendi orationem stilo non fuerit? nonne nos haec inversa consuetudo deceperit? Inspicienda igitur materia est, quo praecepimus ordine; scribenda, quo dicemus.

DE GENERIBUS EARUNDEM.

X. Ceterum causa omnis, in qua pars altera agentis est altera recusantis, aut unius rei controversia constat aut

plurium. Haec simplex dicitur, illa coniuncta. Una con-
troversia est per se furti, per se adulterii. Plures aut eius-
dem generis, ut in pecuniis repetundis, aut diversi, ut si
quis sacrilegii et homicidii simul accusetur. Quod nunc in
publicis iudiciis non accidit, quoniam praetor certa lege
sortitur, principum autem et senatus cognitionibus frequens
est et populi fuit; privata quoque iudicia saepe unum iudi-
cem habere multis et diversis formulis solent. Nec aliae 2
species erunt, etiamsi unus a duobus duntaxat eandem rem
atque ex eadem causa petet aut duo ab uno aut plures a
pluribus, quod accidere in hereditariis litibus interim sci-
mus; quia quamvis in multis personis causa tamen una est,
nisi si condicio personarum quaestiones variaverit.

Diversum his tertium genus, quod dicitur compara- 3
tivum; cuius rei tractatus in parte causae frequens est, ut
cum apud centumviros post alia quaeritur et hoc, uter di-
gnior hereditate sit? Rarum est autem, ut in foro iudicia
propter id solum constituantur, sicut divinationes, quae
fiunt de accusatore constituendo, et nonnunquam inter dela-
tores, uter praemium meruerit? Adiecerunt quidam numero 4
mutuam accusationem, quae ἀντικατηγορία vocatur, aliis
videlicet succedere hanc quoque comparativo generi existi-
mantibus, cui similis erit petitionum invicem diversarum,
quod accidit vel frequentissime. Id si et ipsum vocari debet
ἀντικατηγορία: (nam proprio caret nomine) duo genera
erunt eius, alterum quo litigatores idem crimen invicem in-
tentant, alterum quo aliud atque aliud. Cui et petitionum
condicio par est.

Cum apparuerit genus causae, tum intuebimur, nege- 5
turne factum, quod intenditur, an defendatur, an alio nomine
appelletur, an a genere actionis repellatur; unde sunt status.

QUID SIT QUAESTIO, RATIO, IUDICATIO, CONTINENS ET QUATENUS NECESSARIA.

XI. His inventis, intuendum deinceps Hermagorae vi-
detur, quid sit quaestio, ratio, iudicatio, continens, vel, ut
alii vocant, firmamentum. Quaestio latius intelligitur om-
nis, de qua in utramque partem vel in plures partes dici

2 credibiliter potest. In iudiciali autem materia dupliciter accipienda est: altero modo, quo dicimus multas quaestiones habere controversiam, quo etiam minores omnes complectimur, altero, quo significamus summam illam, in qua causa vertitur; de hac nunc loquor, ex qua nascitur status, An
3 factum sit? Quid factum sit? An recte factum sit? Has Hermagoras et Apollodorus et alii plurimi scriptores proprie *quaestiones* vocant, Theodorus, ut dixi, *capita generalia*, sicut illas minores aut ex illis pendentes *specialia*. Nam et quaestionem ex quaestione nasci et speciem in species di-
4 vidi convenit. Hanc igitur quaestionem veluti principalem vocant *ζήτημα*. Ratio autem est, qua id, quod factum esse constat, defenditur. Et cur non utamur eodem, quo sunt usi omnes fere, exemplo? *Orestes matrem occidit*, hoc constat; dicit *se iuste fecisse:* status erit qualitatis; quaestio, *An iuste fecerit?* ratio, *Quod Clytaemnestra maritum suum, patrem Orestis, occidit;* hoc *αἴτιον* dicitur. *Κρινόμενον* autem iudicatio, *An oportuerit vel nocentem ma-*
5 *trem a filio occidi?* Quidam diviserunt *αἴτιον* et *αἰτίαν*, ut esset altera, propter quam iudicium constitutum est, ut *occisa Clytaemnestra;* altera, qua factum defenditur, ut *occisus Agamemnon.* Sed tanta est circa verba dissensio, ut alii *αἰτίαν causam iudicii*, *αἴτιον* autem *facti* vocent, alii eadem in contrarium vertant. Latinorum quidam haec *initium* et *rationem* vocaverunt, quidam utrumque eodem nomine
6 appellant. Causa quoque ex causa, id est *αἴτιον ἐξ αἰτίου*, nasci videtur, quale est: *Occidit Agamemnonem Clytaemnestra, quia ille filiam communem immolaverat et captivam pellicem adducebat.* Iidem putant, et sub una quaestione plures esse rationes, ut si Orestes et alteram afferat causam matris necatae, *quod responsis sit impulsus;* quot autem causas faciendi totidem iudicationes, nam et haec erit
7 iudicatio, *An responsis parere debuerit?* Sed et una causa plures habere quaestiones et iudicationes (ut ego arbitror) potest, ut in eo, qui, cum adulteram deprehensam occidisset, adulterum, qui tum effugerat, postea in foro occidit. Causa enim est una, *adulter fuit;* quaestiones et iudicatio-
8 nes, *an illo tempore, an illo loco licuerit occidere?* Sed

sicut, cum sint plures quaestiones omnesque suos status habeant, causae tamen status unus sit, ad quem referuntur omnia: ita iudicatio maxime propria, de qua pronuntiatur. Συνέχον autem (quod, ut dixi, *continens* alii, *firmamen-* 9 *tum* alii putant, Cicero *firmissimam argumentationem defensoris et potentissimam ad iudicationem*) quibusdam id videtur esse, post quod nihil quaeritur, quibusdam id quod ad iudicationem firmissimum affertur. Causa facti non in 10 omnes controversias cadit. Nam quae fuerit causa faciendi, ubi factum negatur? At ubi causa tractetur, negant eodem loco esse iudicationem quo quaestionem. Idque et in Rhetoricis Cicero et in Partitionibus dicit. Nam in coniectura est 11 quaestio ex illo: *Factum, non factum, an factum sit?* Ibi ergo iudicatio, ubi quaestio, quia in eadem re prima quaestio et extrema disceptatio. At in qualitate, *Matrem Orestes occidit: recte; non recte; an recte occiderit?* quaestio nec statim iudicatio. Quando ergo? *Illa patrem meum occiderat; sed non ideo tu matrem debuisti occidere; An debuerit?* hic iudicatio. Firmamêntum autem verbis ipsius 12 ponam: *si velit Orestes dicere eiusmodi animum matris suae in patrem suum, in se ipsum ac sorores, in regnum, in famam generis et familiae, ut ab ea poenas liberi potissimum sui petere debuerint.* Utuntur alii et talibus exemplis: 13 *Qui bona paterna consumpserit, ne contionetur; in opera publica consumpsit;* quaestio: *an, quisquis consumpserit, prohibendus sit?* iudicatio, *An, qui sic?* Vel, ut in causa 14 militis Arrunti, qui Lusium tribunum vim sibi inferentem interfecit, quaestio: *An iure fecerit?* ratio: *quod is vim afferebat;* iudicatio: *An indemnatum, an Tribunum a milite occidi oportuerit?* Alterius etiam status quaestionem, alte- 15 rius iudicationem putant. Quaestio qualitatis: *An recte Clodium Milo occiderit?* Iudicatio coniecturalis, *An Clodius insidias fecerit?* Ponunt et illud, saepe causam in aliquam 16 rem dimitti, quae non sit propria quaestionis, et de ea iudicari. A quibus multum dissentio. Nam et illa quaestio: *An omnes, qui paterna bona consumpserint, contione sint prohibendi?* habeat oportet suam iudicationem. Ergo non alia quaestio alia iudicatio erit, sed plures quaestiones et

17 plures iudicationes. Quid? non in causa Milonis ipsa coniectura refertur ad qualitatem? nam si est insidiatus Clodius, sequitur, ut recte sit occisus. Cum vero in aliquam rem missa causa recessum est a quaestione, quae erat: et hic constituta quaestio, ubi iudicatio est.

18 Paulum in his secum etiam Cicero dissentit. Nam in Rhetoricis (quemadmodum supra dixi) Hermagoran est secutus; in Topicis ex statu effectam contentionem κρινόμενον existimat, idque Trebatio, qui iuris erat consultus, alludens *qua de re agitur* appellat; quibus id contineatur, *continentia, quasi firmamenta defensionis, quibus sublatis defensio*
19 *nulla sit;* at in Partitionibus oratoriis firmamentum, quod opponitur defensioni; quia continens, quod primum sit, ab accusatore dicatur, ratio a reo, ex rationis et firmamenti quaestione disceptatio sit iudicationum.

Verius igitur et brevius hi, qui statum et continens et iudicationem esse voluerunt; continens autem id esse, quo
20 sublato lis esse non possit. Hoc mihi videntur utramque causam complexi, et quod Orestes matrem et quod Clytaemnestra Agamemnonem occiderit. Iidem iudicationem et statum consentire semper existimarunt, neque enim aliud eorum rationi conveniens fuisset.

21 Verum haec affectata subtilitas circa nomina rerum ambitiose laborat, a nobis in hoc assumpta solum, ne parum diligenter inquisisse de opere, quod aggressi sumus, videremur; simplicius autem instituenti non est necesse per tam
22 minutas rerum particulas rationem docendi concidere. Quo vitio multi quidem laborarunt, praecipue tamen Hermagoras, vir alioqui subtilis et in plurimis admirandus, tantum diligentiae nimium sollicitae, ut ipsa eius reprehensio laude aliqua
23 non indigna sit. Haec autem brevior et vel ideo lucidior multo via neque discentem per ambages fatigabit nec corpus orationis in parva momenta ducendo consumet. Nam qui viderit, quid sit, quod in controversiam veniat, quid in eo et per quae velit efficere pars diversa, quid nostra, quod in primis est intuendum: nihil eorum ignorare, de quibus supra
24 diximus, poterit. Neque est fere quisquam modo non stultus atque ab omni prorsus usu dicendi remotus, quin sciat, et

quid litem faciat, (quod ab illis *causa* vel *continens* dicitur) et quae sit inter litigantes quaestio, et de quo iudicari oporteat; quae omnia idem sunt. Nam et de eo quaestio est, quod in controversiam venit, et de eo iudicatur, de quo quaestio est. Sed non perpetuo intendimus in haec animum 25
et cupiditate laudis utcunque acquirendae vel dicendi voluptate evagamur, quando uberior semper extra causam materia est; quia in controversia pauca sunt, extra omnia; et hic dicitur de his, quae accepimus, illic, de quibus volumus. Nec tam hoc praecipiendum est, ut quaestionem, continens, 26
iudicationem inveniamus (nam id quidem facile est), quam ut intueamur semper, aut certe si digressi fuerimus, saltem respiciamus, ne plausum affectantibus arma excidant. Theodori schola, ut dixi, omnia refert ad *capita*. His plura in- 27
telliguntur: uno modo summa quaestio item ut status, altero ceterae quae ad summam referuntur, tertio propositio cum affirmatione; ut dicimus, *Caput rei est*, apud Menandrum *κεφάλαιόν ἐστιν*. In universum autem, quidquid probandum est, erit *caput*; sed id maius aut minus.

Et quoniam, quae de his erant a scriptoribus Artium 28
tradita, verbosius etiam quam necesse erat exposuimus, praeterea, quae partes sint iudicialium causarum, supra dictum est: proximus liber a prima id est exordio incipiet.

LIBER IV.

Libro quarto haec continentur: Prooemium. De exordio. De narratione. De egressione. De propositione. De partitione.

PROOEMIUM.

Perfecto, Marcelle Victori, operis tibi dedicati tertio libro et iam quarta fere laboris parte transacta, nova insuper mihi diligentiae causa et altior sollicitudo, quale iudicium hominum emererer, accessit. Adhuc enim velut studia inter nos conferebamus, et si parum nostra institutio probaretur a ceteris, contenti fore domestico usu videbamur, ut tui meique filii formare disciplinam satis putaremus. Cum 2

vero mihi Domitianus Augustus sororis suae nepotum delegaverit curam, non satis honorem iudiciorum coelestium intelligam, nisi ex hoc oneris quoque magnitudinem metiar.
3 Quis enim mihi aut mores excolendi sit modus, ut eos non immerito probaverit sanctissimus censor? aut studia, ne fefellisse in his videar principem ut in omnibus ita in eloquen-
4 tia quoque eminentissimum? Quodsi nemo miratur, poetas maximos saepe fecisse, ut non solum initiis operum suorum Musas invocarent sed provecti quoque longius, cum ad aliquem graviorem venissent locum, repeterent vota et velut
5 nova precatione uterentur: mihi quoque profecto poterit ignosci, si, quod initio, quo primum hanc materiam inchoavi, non feceram, nunc omnes in auxilium deos ipsumque in primis, quo neque praesentius aliud nec studiis magis propitium numen est, invocem; ut, quantum nobis expectationis adiecit, tantum ingenii aspiret, dexterque ac volens assit et me, qualem esse credidit, faciat.

6 Cuius mihi religionis non haec sola ratio, quae maxima est; sed alioqui sic procedit ipsum opus, ut maiora praeteritis ac magis ardua sint, quae ingredior. Sequitur enim, ut *iudicialium causarum*, quae sunt maxime variae ac multiplices, ordo explicetur: quod prooemii sit officium, quae ratio narrandi, quae probationum fides, seu proposita confirmamus sive contra dicta dissolvimus, quanta vis in perorando, seu reficienda brevi repetitione rerum memoria est iudicis sive affectus (quod est longe potentissimum) commo-
7 vendi. De quibus partibus singulis quidam separatim scribere maluerunt velut onus totius corporis veriti, et sic quoque complures de unaquaque earum libros ediderunt; quas ego omnes ausus contexere prope infinitum laborem prospicio et ipsa cogitatione suscepti muneris fatigor. Sed durandum est, quia coepimus, et si viribus deficiemur, animo tamen perseverandum.

DE EXORDIO.

I. Quod *principium* Latine vel *exordium* dicitur, maiore quadam ratione Graeci videntur προοίμιον nominasse; quia a nostris initium modo significatur, illi satis clare par-

tem hanc esse ante ingressum rei, de qua dicendum sit,
ostendunt. Nam sive propterea, quod *οἴμη cantus* est, et 2
citharoedi pauca illa, quae, antequam legitimum certamen in-
choent, emerendi favoris gratia canunt, prooemium cogno-
minaverunt, oratores quoque ea, quae, priusquam causam
exordiantur, ad conciliandos sibi iudicum animos praeloquun-
tur, eadem appellatione signarunt; sive, quod *οἶμον* iidem 3
Graeci *viam* appellant, id quod ante ingressum rei ponitur
sic vocare est institutum: certe prooemium est, quod apud
iudicem dici, priusquam causam cognoverit, possit; vitiose-
que in scholis facimus, quod exordio semper sic utimur,
quasi causam iudex iam noverit. Cuius rei licentia ex hoc 4
est, quod ante declamationem illa velut imago litis exponi-
tur. Sed in foro quoque contingere istud principiorum ge-
nus secundis actionibus potest; primis quidem raro unquam,
nisi forte apud eum, cui res iam aliunde nota sit, dicimus.

Causa principii nulla alia est, quam ut auditorem, 5
quo sit nobis in ceteris partibus accommodatior, praepare-
mus. Id fieri tribus maxime rebus, inter auctores plurimos
constat, si benivolum, attentum, docilem fecerimus;
non quia ista non per totam actionem sint custodienda, sed
quia initiis praecipue necessaria, per quae in animum iudicis,
ut procedere ultra possimus, admittimur.

Benivolentiam aut a personis ducimus aut a causis 6
accipimus. Sed personarum non est, ut plerique credi-
derunt, triplex ratio, ex litigatore et adversario et iudice.
Nam exordium duci nonnunquam etiam ab actore causae 7
solet. Quanquam enim pauciora de se ipso dicit et parcius:
plurimum tamen ad omnia momenti est in hoc positum, si
vir bonus creditur. Sic enim contingit, ut non studium ad-
vocati videatur afferre sed paene testis fidem. Quare in
primis existimetur venisse ad agendum ductus officio vel
cognationis vel amicitiae maximeque, si fieri poterit, reipu-
blicae aut alicuius certe non mediocris exempli. Quod sine
dubio multo magis ipsis litigatoribus faciendum est, ut ad
agendum magna atque honesta ratione aut etiam necessitate
accessisse videantur. Sed ut praecipua in hoc dicentis au- 8
ctoritas, si omnis in subeundo negotio suspicio sordium aut

odiorum aut ambitionis abfuerit: ita quaedam in his quoque commendatio tacita, si nos infirmos, imparatos, impares agentium contra ingeniis dixerimus, qualia sunt pleraque Messa-
9 lae prooemia. Est enim naturalis favor pro laborantibus, et iudex religiosus libentissime patronum audit, quem iustitiae suae minime timet. Inde illa veterum circa occultandam eloquentiam simulatio multum ab hac nostrorum temporum
10 iactatione diversa. Vitandum etiam, ne contumeliosi, maligni, superbi, maledici in quemquam hominem ordinemve videamur, praecipueque eorum, qui laedi nisi adversa iudi-
11 cum voluntate non possunt. Nam in iudicem ne quid dicatur non modo palam sed ne quod omnino intelligi possit, stultum erat monere, nisi fieret. Etiam partis adversae patronus dabit exordio materiam, interim cum honore, si eloquentiam eius et gratiam nos timere fingendo, ut ea suspecta sint iudici, fecerimus, interim per contumeliam; sed hoc perquam raro, ut Asinius pro Urbiniae heredibus Labienum adversarii patronum inter argumenta causae malae posuit.
12 Negat haec esse prooemia Cornelius Celsus, quia sint extra litem. Sed ego cum auctoritate summorum oratorum magis ducor, tum pertinere ad causam puto, quidquid ad dicentem pertinet, cum sit naturale, ut iudices iis, quos libentius au-
13 diunt, etiam facilius credant. Ipsius autem *litigatoris* persona tractanda varie est. Nam tum dignitas eius allegatur, tum commendatur infirmitas. Nonnunquam contingit relatio meritorum, de quibus verecundius dicendum erit sua quam aliena laudanti; multo magis sexus, aetas, condicio, ut in feminis, senibus, pupillis, liberos, parentes, coniuges al-
14 legantibus. Nam sola rectum quoque iudicem inclinat miseratio. Degustanda tamen haec prooemio, non consumenda. *Adversarii* vero persona prope iisdem omnibus sed e contrario ductis impugnari solet. Nam et potentes sequitur invidia et humiles abiectosque contemptus et turpes ac nocentes odium, quae tria sunt ad alienandos iudicum animos
15 potentissima. Neque haec dicere sat est, quod datur etiam imperitis; pleraque augenda aut minuenda, ut expediet. Hoc enim oratoris est, illa causae.

16 *Iudicem* conciliabimus nobis non tantum laudando

eum, quod et fieri cum modo debet et est tamen parti utrique commune; sed si laudem eius ad utilitatem causae nostrae coniunxerimus, ut allegemus pro honestis dignitatem illi suam, pro humilibus iustitiam, pro infelicibus misericordiam, pro laesis severitatem et similiter cetera. Mores quo- 17
que, si fieri potest, iudicis velim nosse. Nam prout asperi, lenes, iucundi, graves, duri, remissi erunt: aut assumere in causam naturas eorum, qua competent, aut mitigare, qua repugnabunt, oportebit. Accidit autem interim hoc quoque, 18
ut aut nobis inimicus aut adversariis sit amicus, qui iudicat; quae res utrique parti tractanda est ac nescio an etiam ei magis, in quam videatur propensior. Est enim nonnunquam pravus hic ambitus, adversus amicos aut pro his, quibuscum simultates gerant, pronuntiandi faciendique iniuste, ne fecisse videantur. Fuerunt etiam quidam rerum suarum iudi- 19
ces. Nam et in libris Observationum a Septimio editis affuisse Ciceronem tali causae invenio, et ego pro regina Berenice apud ipsam eam causam dixi. Similis hic quoque superioribus ratio est. Adversarius enim fiduciam partis suae iactat, patronus timet cognoscentis verecundiam. Praeterea 20
detrahenda vel confirmanda opinio, si quam praecipue domo videbitur iudex attulisse. Metus etiam nonnunquam est amovendus, ut Cicero pro Milone, ne arma Pompeii disposita contra se putarent, laboravit; nonnunquam adhibendus, ut idem in Verrem facit. Sed adhibendi modus alter ille fre- 21
quens et favorabilis: *ne male sentiat populus Romanus, ne iudicia transferantur;* alter autem asper et rarus, quo minatur corruptis accusationem, et id quidem in consilio ampliore utcunque tutius; nam et mali inhibentur et boni gaudent; apud singulos vero nunquam suaserim, nisi defecerint omnia. Quod si necessitas exigit, non erit iam ex 22
arte oratoria, non magis quam appellare, etiamsi id quoque saepe utile est, aut, antequam pronuntiet, reum facere; nam et minari et deferre etiam non orator potest.

Si causa conciliandi nobis iudicis materiam dabit, ex 23
hac potissimum aliqua in usum principii, quae maxime favorabilia videbuntur, decerpi oportebit. Quo in loco Verginius fallitur, qui Theodoro placere tradit, ut ex singulis

24 quaestionibus singuli sensus in prooemium conferantur. Nam
ille non hoc dicit, sed ad potentissimas quaestiones iudicem
praeparandum; in quo vitii nihil erat, nisi in universum id
praeciperet, quod nec omnis quaestio patitur nec omnis
causa desiderat. Nam protinus a petitore primo loco, dum
ignota iudici lis est, quomodo ex quaestionibus ducemus sen-
tentias? nimirum res erunt indicandae prius. Demus aliquas;
(nam id exiget ratio nonnunquam) etiamne potentissimas
omnes, id est totam causam? sic erit in prooemio peracta
25 narratio. Quid vero? si, ut frequenter accidit, paulo est
durior causa: non benivolentia iudicis petenda ex aliis par-
tibus erit, sed non ante conciliato eius animo nuda quaestio-
num committetur asperitas? Quae si recte semper initio
26 dicendi tractarentur: nihil prooemio opus esset. Aliqua
ergo nonnunquam, quae erunt ad conciliandum nobis iudicem
potentissima, non inutiliter interim ex quaestionibus in exor-
dio locabuntur. Quae sint porro in causis favorabilia, enu-
merare non est necesse, quoniam et manifesta erunt, cognita
cuiusque controversiae condicione, et omnia colligi in tanta
27 litium varietate non possunt. Ut autem haec invenire et
augere, ita quod laedit aut omnino repellere aut certe mi-
nuere, ex causa est. Miseratio quoque aliquando ex eadem
28 venit, sive quid passi sumus grave sive passuri. Neque
enim sum in hac opinione, qua quidam, ut eo distare prooe-
mium ab epilogo credam, quod in hoc praeterita in illo futura
dicantur; sed quod in ingressu parcius et modestius prae-
temptanda sit iudicis misericordia, in epilogo vero liceat to-
tos effundere affectus et fictam orationem induere personis
et defunctos excitare et pignora reorum producere; quae
29 minus in exordiis sunt usitata. Sed haec, quae supra dixi,
non movere tantum, verum ex diverso amoliri quoque prooe-
mio opus est. Ut autem nostrum miserabilem, si vincamur,
exitum: ita adversariorum superbum, si vicerint, utile est
30 credi. Sed ex his quoque, quae non sunt personarum nec
causarum, verum adiuncta personis et causis, duci prooemia
solent. Personis applicantur non pignora modo, de quibus
supra dixi, sed propinquitates, amicitiae, interim regiones
etiam civitatesque, et si quid aliud eius quem defendimus

casu laedi potest. Ad causam extra pertinent tempus, unde 31
principium pro Caelio; locus, unde pro Deiotaro; habitus,
unde pro Milone; opinio, unde in Verrem; deinceps, ne
omnia enumerem, infamia iudiciorum, expectatio vulgi; nihil
enim horum in causa est, ad causam tamen pertinent. Adii- 32
cit Theophrastus ab oratione principium, quale videtur esse
Demosthenis pro Ctesiphonte, ut sibi dicere suo potius ar-
bitrio liceat rogantis quam eo modo, quem actione accusator
praescripserit. Fiducia ipsa solet opinione arrogantiae la- 33
borare.

Faciunt favorem et illa paene communia non tamen
omittenda, vel ideo ne occupentur, optare, abominari, ro-
gare, sollicitum agere; quia plerumque attentum iudi-
cem facit, si res agi videtur nova, magna, atrox, pertinens
ad exemplum, praecipue tamen, si iudex aut sua vice aut
reipublicae commovetur, cuius animus spe, metu, admoni-
tione, precibus, vanitate denique, si id profuturum credimus,
agitandus est. Sunt et illa excitandis ad audiendum non 34
inutilia, si nos neque diu moraturos neque extra causam di-
cturos existiment. Docilem sine dubio et haec ipsa praestat
attentio; sed et illud, si breviter et dilucide summam rei, de
qua cognoscere debeat, indicaverimus, quod Homerus atque
Vergilius operum suorum principiis faciunt. Nam is eius 35
rei modus est, ut propositioni similior sit quam expositioni;
nec quomodo quidque sit actum sed de quibus dicturus sit
orator, ostendat. Nec video, quod huius rei possit apud
oratores reperiri melius exemplum quam Ciceronis pro A.
Cluentio: *Animadverti, iudices, omnem accusatoris oratio-* 36
*nem in duas divisam esse partes; quarum altera mihi
inniti et magnopere confidere videbatur invidia iam in-
veterata iudicii Iuniani, altera tantummodo consuetudinis
causa timide et diffidenter attingere rationem veneficii
criminum, qua de re lege est haec quaestio constituta.*
Id tamen totum respondenti facilius est quam proponenti,
quia hic admonendus iudex illic docendus est. Nec me 37
quanquam magni auctores in hoc duxerint, ut non semper
facere attentum ac docilem iudicem velim; non quia nesciam,
id quod ab illis dicitur, esse pro mala causa, qualis ea sit,

non intelligi; verum quia istud non negligentia iudicis con
38 tingit sed errore. Dixit enim adversarius et fortasse persuasit; nobis opus est eius diversa opinione, quae mutari non potest, nisi illum fecerimus ad ea quae dicemus docilem et intentum. Quid ergo est? Imminuenda quaedam et levanda et quasi contemnenda esse, consentio, ad remittendam intentionem iudicis, quam adversario praestat, ut fecit pro
39 Ligario Cicero. Quid enim agebat aliud ironia illa, quam ut Caesar minus in rem tanquam non novam intenderet? Quid pro Caelio, quam ut res expectatione minor videretur?

Verum ex his, quae proposuimus, aliud in alio genere
40 causae desiderari palam est. Genera porro causarum plurimi quinque fecerunt, honestum, humile, dubium vel anceps, admirabile, obscurum: id est ἔνδοξον, ἄδοξον, ἀμφίδοξον, παράδοξον, δυσπαρακολούθητον. Quibusdam recte videtur adiici
41 turpe, quod alii humili, alii admirabili subiiciunt. Admirabile autem vocant, quod est praeter opinionem hominum constitutum. In ancipiti maxime benivolum iudicem, in obscuro docilem, in humili attentum parare debemus. Nam honestum quidem ad conciliationem satis per se valet, admirabili et turpi
42 remediis opus est. Eo quidam exordium in duas dividunt partes, *principium* et *insinuationem*, ut sit in principiis recta benivolentiae et attentionis postulatio, quae esse in turpi causae genere non possit; insinuatio surrepat animis, maxime ubi frons causae non satis honesta est, vel quia res sit improba vel quia hominibus parum probetur; aut si facie quoque ipsa premitur vel invidiosa consistentis ex diverso
43 patroni aut patris vel miserabili senis, caeci, infantis. Et quidem quibus adversus haec modis sit medendum, verbosius tradunt materiasque sibi ipsi fingunt et ad morem actionum prosequuntur; sed hae, cum oriantur ex causis, quarum species consequi omnes non possumus, nisi generaliter com-
44 prehenduntur, in infinitum sunt extrahendae. Quare singulis consilium ex propria ratione nascetur. Illud in universum praeceperim, ut ab his, quae laedunt, ad ea, quae prosunt, refugiamus. Si causa laborabimus, persona subveniat; si personā, causa; si nihil, quod nos adiuvet, erit, quaeramus, quid adversarium laedat; nam ut optabile est, plus favoris

mereri: sic proximum, odii minus. In his, quae negari non 45
potuerint, elaborandum, ut aut minora, quam dictum est,
aut alia mente facta, aut nihil ad praesentem quaestionem
pertinere, aut emendari posse poenitentia, aut satis iam pu-
nita videantur. Ideoque agere advocato quam litigatori
facilius, quia et laudat sine arrogantiae crimine et aliquando
utiliter etiam reprehendere potest. Nam se quoque moveri 46
interim finget, ut pro Rabirio Postumo Cicero, dum aditum
sibi ad aures faciat et auctoritatem induat vera sentientis,
quo magis credatur vel defendenti eadem vel neganti. Ideo-
que hoc primum intuemur, litigatoris an advocati persona
sit utendum, quotiens utrumque fieri potest; nam in schola
liberum est, in foro rarum, ut sit idoneus suae rei quisque
defensor. Declamaturus autem maxime positas in affectibus 47
causas propriis personis debet induere. Hi sunt enim, qui
mandari non possunt, nec eadem vi perfertur alieni animi,
qua sui, motus. His etiam de causis insinuatione videtur 48
opus esse, si adversarii actio iudicum animos occupavit, si
dicendum apud fatigatos est; quorum alterum promittendo
nostras probationes et adversas eludendo vitabimus, alterum
et spe brevitatis et his, quibus attentum fieri iudicem docui-
mus. Et urbanitas opportuna reficit animos et undecunque 49
petita iudicis voluptas levat taedium. Non inutilis etiam est
ratio occupandi, quae videntur obstare, ut Cicero dicit,
*Scire se mirari quosdam, quod is, qui per tot annos de-
fenderit multos, laeserit neminem, ad accusandum Ver-
rem descenderit;* inde ostendit, hanc ipsam esse sociorum
defensionem; quod schema πρόληψις dicitur. Id cum sit 50
utile aliquando, nunc a declamatoribus quibusdam paene
semper assumitur, qui fas non putant nisi a contrario in-
cipere.

Negant Apollodorum secuti, tris esse, de quibus su-
pra diximus, praeparandi iudicis partes; sed multas species
enumerant, ut ex moribus iudicis, ex opinionibus ad cau-
sam extra pertinentibus, ex opinione de ipsa causa, quae
sunt prope infinitae; cum his, ex quibus omnes controver-
siae constant, personis, factis, dictis, causis, temporibus,
locis, occasionibus, ceteris. Quas veras esse fateor, sed in 51

haec genera recidere. Nam si iudicem benivolum, attentum,
docilem habeo: quid amplius debeam optare, non reperio;
cum metus ipse, qui maxime videtur esse extra haec, et at-
tentum iudicem faciat et ab adverso favore deterreat.
52 Verum quoniam non est satis demonstrare discentibus,
quae sint in ratione prooemii, sed dicendum etiam, quomodo
perfici facillime possint: hoc adiicio, ut dicturus intueatur,
quid, apud quem, pro quo, contra quem, quo tempore, quo
loco, quo rerum statu, qua vulgi fama dicendum sit, quid
iudicem sentire credibile sit, antequam incipimus, tum quid
desideremus aut deprecemur. Ipsa illum natura eo ducet, ut
53 sciat, quid primum dicendum sit. At nunc omne, quo coe-
perunt, prooemium putant, et, ut quidque succurrit, utique
si aliqua sententia blandiatur, exordium. Multa autem sine
dubio sunt et aliis partibus causae communia; nihil tamen in
quaque melius dicitur, quam quod aeque bene dici alibi non
54 possit. Multum gratiae exordio est, quod ab actione diver-
sae partis materiam trahit; hoc ipso, quod non compositum
domi sed ibi atque ex re natum et facilitate famam ingenii
auget et facie simplicis sumptique ex proximo sermonis
fidem quoque acquirit; adeo ut, etiamsi reliqua scripta at-
que elaborata sint, tamen plerumque videatur tota extempo-
ralis oratio, cuius initium nihil praeparati habuisse manife-
55 stum est. Frequentissime vero prooemium decebit et sen-
tentiarum et compositionis et vocis et vultus modestia, adeo
ut in genere causae etiam indubitabili fiducia se ipsa nimium
exerere non debeat. Odit enim iudex fere litigantis securi-
tatem, cumque ius suum intelligat, tacitus reverentiam po-
56 stulat. Nec minus diligenter, ne suspecti simus ulla parte,
vitandum; propter quod minime ostentari debet in principiis
cura, quia videtur ars omnis dicentis contra iudicem adhi-
57 beri. Sed ipsum istud evitare summae artis est. Nam id
sine dubio ab omnibus et quidem optime praeceptum est;
verum aliquatenus temporum condicione mutatur, quia iam
quibusdam in iudiciis maximeque capitalibus aut apud cen-
tumviros ipsi iudices exigunt sollicitas et accuratas actiones,
nique se, nisi in dicendo etiam diligentia appareat,
, nec doceri tantum sed etiam delectari volunt. Et

est difficilis huius rei moderatio, quae tamen temperari ita
potest, ut videamur accurate non callide dicere. Ex prae-
ceptis veteribus manet, ne quod insolens verbum, ne auda-
cius translatum, ne aut ab obsoleta vetustate aut poetica li-
centia sumptum in principio deprehendatur. Nondum enim 59
recepti sumus, et custodit nos recens audientium intentio;
magis conciliatis animis et iam calentibus haec libertas fere-
tur, maximeque cum in locos fuerimus ingressi, quorum na-
turalis ubertas licentiam verbi notari circumfuso nitore non
patitur. Nec argumentis autem nec locis nec narrationi si- 60
milis esse in prooemio debet oratio, neque tamen deducta
semper atque circumlata sed saepe simplici atque illabora-
tae similis, nec verbis vultuque nimia promittens. Dissimu-
lata enim et, ut Graeci dicunt, ἀνεπίφατος actio melius saepe
surrepit. Sed haec prout formari animum iudicum expediet.
Turbari memoria vel continuandi verba facultate destitui 61
nusquam turpius, cum vitiosum prooemium possit videri ci-
catricosa facies, et pessimus certe gubernator, qui navem,
dum portu egreditur, impegit. Modus principii pro causa. 62
Nam brevius simplices, longius perplexae suspectaeque et
infames desiderant. Ridendi vero, qui velut legem prooe-
miis omnibus dederunt, ut intra quattuor sensus terminaren-
tur. Nec minus evitanda est immodica eius longitudo, ne
in caput excrevisse videatur, et quo praeparare debet fati-
get. Sermonem a persona iudicis aversum, quae ἀποστροφή 63
dicitur, quidam in totum a prooemio summovent, nonnulla
quidem in hanc persuasionem ratione ducti. Nam prorsus
esse hoc magis secundum naturam confitendum est, ut eos
alloquamur potissimum, quos conciliare nobis studemus.
Interim tamen et est prooemio necessarius sensus aliquis, et 64
hic acrior fit atque vehementior ad personam directus alte-
rius. Quod si accidat, quo iure aut qua tanta superstitione
prohibemur dare per hanc figuram sententiae vires? Neque 65
enim istud scriptores Artium, quia non liceat, sed quia non
putent utile, vetant. Ita si vincet utilitas, propter eandem
causam facere debebimus, propter quam vetamur. Et De- 66
mosthenes autem ad Aeschinen orationem in prooemio con-
vertit, et M. Tullius, cum pro aliis quibusdam, ad quos ei

haec genera recidere. Nam si iudicem benivolum, attentum,
docilem habeo: quid amplius debeam optare, non reperio;
cum metus ipse, qui maxime videtur esse extra haec, et at-
tentum iudicem faciat et ab adverso favore deterreat.
52 Verum quoniam non est satis demonstrare discentibus,
quae sint in ratione prooemii, sed dicendum etiam, quomodo
perfici facillime possint: hoc adiicio, ut dicturus intueatur,
quid, apud quem, pro quo, contra quem, quo tempore, quo
loco, quo rerum statu, qua vulgi fama dicendum sit, quid
iudicem sentire credibile sit, antequam incipimus, tum quid
desideremus aut deprecemur. Ipsa illum natura eo ducet, ut
53 sciat, quid primum dicendum sit. At nunc omne, quo coe-
perunt, prooemium putant, et, ut quidque succurrit, utique
si aliqua sententia blandiatur, exordium. Multa autem sine
dubio sunt et aliis partibus causae communia; nihil tamen in
quaque melius dicitur, quam quod aeque bene dici alibi non
54 possit. Multum gratiae exordio est, quod ab actione diver-
sae partis materiam trahit; hoc ipso, quod non compositum
domi sed ibi atque ex re natum et facilitate famam ingenii
auget et facie simplicis sumptique ex proximo sermonis
fidem quoque acquirit; adeo ut, etiamsi reliqua scripta at-
que elaborata sint, tamen plerumque videatur tota extempo-
ralis oratio, cuius initium nihil praeparati habuisse manife-
55 stum est. Frequentissime vero prooemium decebit et sen-
tentiarum et compositionis et vocis et vultus modestia, adeo
ut in genere causae etiam indubitabili fiducia se ipsa nimium
exerere non debeat. Odit enim iudex fere litigantis securi-
tatem, cumque ius suum intelligat, tacitus reverentiam po-
56 stulat. Nec minus diligenter, ne suspecti simus ulla parte,
vitandum; propter quod minime ostentari debet in principiis
cura, quia videtur ars omnis dicentis contra iudicem adhi-
57 beri. Sed ipsum istud evitare summae artis est. Nam id
sine dubio ab omnibus et quidem optime praeceptum est;
verum aliquatenus temporum condicione mutatur, quia iam
quibusdam in iudiciis maximeque capitalibus aut apud cen-
tumviros ipsi iudices exigunt sollicitas et accuratas actiones,
contemnique se, nisi in dicendo etiam diligentia appareat,
58 credunt, nec doceri tantum sed etiam delectari volunt. Et

est difficilis huius rei moderatio, quae tamen temperari ita
potest, ut videamur accurate non callide dicere. Ex prae-
ceptis veteribus manet, ne quod insolens verbum, ne auda-
cius translatum, ne aut ab obsoleta vetustate aut poetica li-
centia sumptum in principio deprehendatur. Nondum enim 59
recepti sumus, et custodit nos recens audientium intentio;
magis conciliatis animis et iam calentibus haec libertas fere-
tur, maximeque cum in locos fuerimus ingressi, quorum na-
turalis ubertas licentiam verbi notari circumfuso nitore non
patitur. Nec argumentis autem nec locis nec narrationi si- 60
milis esse in prooemio debet oratio, neque tamen deducta
semper atque circumlata sed saepe simplici atque illabora-
tae similis, nec verbis vultuque nimia promittens. Dissimu-
lata enim et, ut Graeci dicunt, *ἀνεπίφατος* actio melius saepe
surrepit. Sed haec prout formari animum iudicum expediet.
Turbari memoria vel continuandi verba facultate destitui 61
nusquam turpius, cum vitiosum prooemium possit videri ci-
catricosa facies, et pessimus certe gubernator, qui navem,
dum portu egreditur, impegit. Modus principii pro causa. 62
Nam brevius simplices, longius perplexae suspectaeque et
infames desiderant. Ridendi vero, qui velut legem prooe-
miis omnibus dederunt, ut intra quattuor sensus terminaren-
tur. Nec minus evitanda est immodica eius longitudo, ne
in caput excrevisse videatur, et quo praeparare debet fati-
get. Sermonem a persona iudicis aversum, quae *ἀποστροφὴ* 63
dicitur, quidam in totum a prooemio summovent, nonnulla
quidem in hanc persuasionem ratione ducti. Nam prorsus
esse hoc magis secundum naturam confitendum est, ut eos
alloquamur potissimum, quos conciliare nobis studemus.
Interim tamen et est prooemio necessarius sensus aliquis, et 64
hic acrior fit atque vehementior ad personam directus alte-
rius. Quod si accidat, quo iure aut qua tanta superstitione
prohibemur dare per hanc figuram sententiae vires? Neque 65
enim istud scriptores Artium, quia non liceat, sed quia non
putent utile, vetant. Ita si vincet utilitas, propter eandem
causam facere debebimus, propter quam vetamur. Et De- 66
mosthenes autem ad Aeschinen orationem in prooemio con-
vertit, et M. Tullius, cum pro aliis quibusdam, ad quos ei

67 visum est, tum pro Ligario ad Tuberonem; nam erat multo futura languidior, si esset aliter figurata. Quod facilius cognoscet, si quis illam totam partem vehementissimam, cuius haec forma est, *Habes igitur, Tubero, quod est accusatori maxime optandum*, et cetera, convertat ad iudicem; tum enim vere aversa videatur oratio et languere vis omnis, dicentibus nobis *Habet igitur Tubero, quod est accusatori*
68 *maxime optandum*. Illo enim modo pressit atque institit, hoc tantum indicasset. Quod idem in Demosthene, si flexum illum mutaveris, accidet. [Quid? non Sallustius directo ad Ciceronem, in quem ipsum dicebat, usus est principio, et quidem protinus: *Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, Marce Tulli?* sicut Cicero fecerat in Catilinam:
69 *Quousque tandem abutere?*] Ac, ne quis apostrophen miretur, idem Cicero pro Scauro ambitus reo, quae causa est in commentariis, (nam bis eundem defendit) prosopopoeia loquentis pro reo utitur; pro Rabirio vero Postumo eodemque Scauro reo repetundarum etiam exemplis; pro
70 Cluentio (ut modo ostendi) partitione. Non tamen haec, quia possunt bene aliquando fieri, passim facienda sunt, sed quotiens praeceptum vicerit ratio; quomodo et similitudine, dum brevi, et translatione atque aliis tropis (quae omnia cauti illi ac diligentes prohibent) utemur interim, nisi cui divina illa pro Ligario ironia, de qua paulo ante dixeram,
71 displicet. Alia exordiorum vitia verius tradiderunt. Quod in plures causas accommodari potest, vulgare dicitur; id minus favorabile aliquando tamen non inutiliter assumimus, magnis saepe oratoribus non evitatum. Quo et adversarius uti potest, commune appellatur; quod adversarius in suam utilitatem deflectere potest, commutabile; quod causae non cohaeret, separatum; quod aliunde trahitur, translatum; praeterea quod longum, quod contra praecepta est; quorum pleraque non principii modo sunt vitia sed totius orationis.

72 Haec de prooemio, quotiens erit eius usus, non semper autem est; nam et supervacuum aliquando est, si sit praeparatus satis etiam sine hoc iudex, aut si res praeparatione non egeat. Aristoteles quidem in totum id necessarium apud bonos iudices negat. Aliquando tamen uti nec si

velimus eo licet, cum iudex occupatus, cum angusta sunt
tempora, cum maior potestas ab ipsa re cogit incipere.
Contra quae est interim prooemii vis etiam non in exordio. 73
Nam iudices et in narratione nonnunquam et in argumentis,
ut attendant et ut faveant, rogamus, quo Prodicus velut dor-
mitantes eos excitari putabat; quale est: *Tum C. Varenus,* 74
*qui a familia Anchariana occisus est. Hoc, quaeso, iu-
dices, diligenter attendite.* Utique si multiplex causa est,
sua quibusque partibus danda praefatio est, ut *Audite nunc
reliqua*, et *Transeo nunc illuc.* Sed in ipsis etiam proba- 75
tionibus multa funguntur prooemii vice, ut facit Cicero pro
Cluentio, dicturus contra censores; pro Murena, cum se
Servio excusat. Verum id frequentius est, quam ut exem-
plis confirmandum sit.

Quotiens autem prooemio fuerimus usi, tum, sive ad 76
expositionem transibimus sive protinus ad probationem, id
debebit in principio postremum esse, cui commodissime
iungi initium sequentium poterit. Illa vero frigida et puerilis 77
est in scholis affectatio, ut ipse transitus efficiat aliquam uti-
que sententiam, et huius velut praestigiae plausum petat,
ut Ovidius lascivire in Metamorphosin solet, quem tamen ex-
cusare necessitas potest res diversissimas in speciem unius
corporis colligentem. Oratori vero quid est necesse surri- 78
pere hanc transgressionem et iudicem fallere, qui, ut ordini
rerum animum intendat, etiam commonendus est? Peribit
enim prima pars expositionis, si iudex narrari nondum sciet.
Quapropter, ut non abrupte cadere in narrationem ita non 79
obscure transcendere, est optimum. Si vero longior sequi-
tur ac perplexa magis expositio, ad eam ipsam praeparandus
erit iudex, ut Cicero saepius sed et hoc loco fecit: *Paulo
longius exordium rei demonstrandae repetam, quod, quae-
so, iudices, ne moleste patiamini; principiis enim cogni-
tis multo facilius extrema intelligetis.* Haec fere sunt mihi
de exordio comperta.

DE NARRATIONE.

II. Maxime naturale est et fieri frequentissime debet,
ut praeparato per haec, quae supra dicta sunt, iudice, res,

2 de qua pronuntiaturus est, indicetur. Haec est narratio. In qua sciens transcurram subtiles nimium divisiones quorundam plura eius genera facientium. Non enim solam volunt esse illam negotii, de quo apud iudices quaeritur, expositionem sed personae, ut *M. Lollius Palicanus, humili loco, Picens, loquax magis quam facundus;* loci, ut *Oppidum est in Hellesponto Lampsacum, iudices;* temporis ut

Vere novo, gelidus canis cum montibus humor
Liquitur;

causarum, quibus historici frequentissime utuntur, cum ex-
3 ponunt, unde bellum, seditio, pestilentia. Praeter haec alias perfectas alias imperfectas vocant; quod quis ignorat? Adiiciunt, expositionem et praeteritorum esse temporum, quae est frequentissima; et praesentium, qualis est Ciceronis de discursu amicorum Chrysogoni, postquam est nominatus; et futurorum, quae solis dari vaticinantibus potest; nam ὑπο-
4 τύπωσις non est habenda narratio. Sed nos potioribus vacemus.

Plerique semper narrandum putaverunt, quod falsum esse pluribus coarguitur. Sunt enim ante omnia quaedam tam breves causae, ut propositionem potius habeant
5 quam narrationem. Id accidit aliquando utrique parti, cum vel nulla expositio est, vel de re constat de iure quaeritur, ut apud centumviros, *Filius an frater debeat esse intestatae heres? Pubertas annis an corporis habitu aestimetur?* Aut cum est quidem in re narrationi locus sed aut ante iu-
6 dici nota sunt omnia aut priore loco recte exposita. Accidit aliquando alteri et saepius ab actore, vel quia satis est proponere vel quia sic magis expedit. Satis est dixisse, *Certam creditam pecuniam peto ex stipulatione; Legatum peto ex testamento.* Diversae partis expositio est, cur ea non
7 debeantur. Et satis est actori et magis expedit sic indicare: *Dico ab Horatio sororem suam interfectam.* Namque et propositione iudex crimen omne cognoscit, et ordo et causa facti
8 pro adversario magis est. Reus contra tunc narrationem subtrahet, cum id, quod obiicitur, neque negari neque excusari poterit, sed in sola iuris quaestione consistet; ut in eo, qui, cum pecuniam privatam ex aede sacra surripuerit, sacrilegii

reus est, confessio verecundior quam expositio: *Non negamus
de templo pecuniam esse sublatam, calumniatur tamen ac-
cusator actione sacrilegii, cum privata fuerit non sacra; vos
autem de hoc cognoscetis, an sacrilegium sit admissum.*
Sed ut has aliquando non narrandi causas puto: sic ab 9
illis dissentio, qui non existimant esse narrationem, cum
reus quod obiicitur tantum negat; in qua est opinione Cor-
nelius Celsus, qui condicionis huius esse arbitratur pleras-
que caedis causas et omnes ambitus ac repetundarum. Non 10
enim putat esse narrationem, nisi quae summam criminis,
de quo iudicium est, continet, deinde fatetur ipse, pro Ra-
birio Postumo narrasse Ciceronem; atque ille et negavit
pervenisse ad Rabirium pecuniam, qua de re erat quaestio
constituta, et in hac narratione nihil de crimine exposuit.
Ego autem magnos alioqui secutus auctores, duas esse in 11
iudiciis narrationum species existimo, alteram ipsius causae
alteram rerum ad causam pertinentium expositionem. *Non* 12
occidi hominem, nulla narratio est; convenit; sed erit ali-
qua et interim etiam longa contra argumenta eius criminis
de anteacta vita, de causis, propter quas innocens in peri-
culum deducatur, aliis, quibus incredibile id, quod obiicitur,
fiat. Neque enim accusator tantum hoc dicit, *occidisti*; sed, 13
quibus id probet, narrat. Ut in tragoediis, cum Teucer
Ulixen reum facit Aiacis occisi dicens: *Inventum eum in
solitudine iuxta exanime corpus inimici cum gladio cruen-
to:* non id modo Ulixes respondet, non esse a se id facinus
admissum, sed sibi nullas cum Aiace inimicitias fuisse, de
laude inter ipsos certatum; deinde subiungit, quomodo in
eam solitudinem venerit, iacentem exanimem sit conspicatus,
gladium e vulnere extraxerit. His subtexitur argumentatio.
Sed ne illud quidem sine narratione est, dicente accusatore, 14
*Fuisti in eo loco, in quo tuus inimicus occisus est: Non
fui;* dicendum enim, ubi fuerit. Quare ambitus quoque
causae et repetundarum hoc etiam plures huiusmodi narra-
tiones habere poterunt, quo plura crimina; in quibus ipsa
quidem neganda sunt, sed argumentis expositione contraria
resistendum et interdum singulis interdum universis. An reus 15
ambitus male narrabit, quos parentes habuerit, quemadmo-

non intelligi; verum quia istud non negligentia iudicis con
38 tingit sed errore. Dixit enim adversarius et fortasse persuasit; nobis opus est eius diversa opinione, quae mutari non potest, nisi illum fecerimus ad ea quae dicemus docilem et intentum. Quid ergo est? Imminuenda quaedam et levanda et quasi contemnenda esse, consentio, ad remittendam intentionem iudicis, quam adversario praestat, ut fecit pro
39 Ligario Cicero. Quid enim agebat aliud ironia illa, quam ut Caesar minus in rem tanquam non novam intenderet? Quid pro Caelio, quam ut res expectatione minor videretur?

Verum ex his, quae proposuimus, aliud in alio genere
40 causae desiderari palam est. Genera porro causarum plurimi quinque fecerunt, honestum, humile, dubium vel anceps, admirabile, obscurum: id est ἔνδοξον, ἄδοξον, ἀμφίδοξον, παράδοξον, δυσπαρακολούθητον. Quibusdam recte videtur adiici
41 turpe, quod alii humili, alii admirabili subiiciunt. Admirabile autem vocant, quod est praeter opinionem hominum constitutum. In ancipiti maxime benivolum iudicem, in obscuro docilem, in humili attentum parare debemus. Nam honestum quidem ad conciliationem satis per se valet, admirabili et turpi
42 remediis opus est. Eo quidam exordium in duas dividunt partes, *principium* et *insinuationem*, ut sit in principiis recta benivolentiae et attentionis postulatio, quae esse in turpi causae genere non possit; insinuatio surrepat animis, maxime ubi frons causae non satis honesta est, vel quia res sit improba vel quia hominibus parum probetur; aut si facie quoque ipsa premitur vel invidiosa consistentis ex diverso
43 patroni aut patris vel miserabili senis, caeci, infantis. Et quidem quibus adversus haec modis sit medendum, verbosius tradunt materiasque sibi ipsi fingunt et ad morem actionum prosequuntur; sed hae, cum oriantur ex causis, quarum species consequi omnes non possumus, nisi generaliter com-
44 prehenduntur, in infinitum sunt extrahendae. Quare singulis consilium ex propria ratione nascetur. Illud in universum praeceperim, ut ab his, quae laedunt, ad ea, quae prosunt, refugiamus. Si causa laborabimus, persona subveniat; si personā, causa; si nihil, quod nos adiuvet, erit, quaeramus, quid adversarium laedat; nam ut optabile est, plus favoris

mereri: sic proximum, odii minus. In his, quae negari non 45
potuerint, elaborandum, ut aut minora, quam dictum est,
aut alia mente facta, aut nihil ad praesentem quaestionem
pertinere, aut emendari posse poenitentia, aut satis iam pu-
nita videantur. Ideoque agere advocato quam litigatori
facilius, quia et laudat sine arrogantiae crimine et aliquando
utiliter etiam reprehendere potest. Nam se quoque moveri 46
interim finget, ut pro Rabirio Postumo Cicero, dum aditum
sibi ad aures faciat et auctoritatem induat vera sentientis,
quo magis credatur vel defendenti eadem vel neganti. Ideo-
que hoc primum intuemur, litigatoris an advocati persona
sit utendum, quotiens utrumque fieri potest; nam in schola
liberum est, in foro rarum, ut sit idoneus suae rei quisque
defensor. Declamaturus autem maxime positas in affectibus 47
causas propriis personis debet induere. Hi sunt enim, qui
mandari non possunt, nec eadem vi perfertur alieni animi,
qua sui, motus. His etiam de causis insinuatione videtur 48
opus esse, si adversarii actio iudicum animos occupavit, si
dicendum apud fatigatos est; quorum alterum promittendo
nostras probationes et adversas eludendo vitabimus, alterum
et spe brevitatis et his, quibus attentum fieri iudicem docui-
mus. Et urbanitas opportuna reficit animos et undecunque 49
petita iudicis voluptas levat taedium. Non inutilis etiam est
ratio occupandi, quae videntur obstare, ut Cicero dicit,
*Scire se mirari quosdam, quod is, qui per tot annos de-
fenderit multos, laeserit neminem, ad accusandum Ver-
rem descenderit;* inde ostendit, hanc ipsam esse sociorum
defensionem; quod schema πρόληψις dicitur. Id cum sit 50
utile aliquando, nunc a declamatoribus quibusdam paene
semper assumitur, qui fas non putant nisi a contrario in-
cipere.

Negant Apollodorum secuti, tris esse, de quibus su-
pra diximus, praeparandi iudicis partes; sed multas species
enumerant, ut ex moribus iudicis, ex opinionibus ad cau-
sam extra pertinentibus, ex opinione de ipsa causa, quae
sunt prope infinitae; cum his, ex quibus omnes controver-
siae constant, personis, factis, dictis, causis, temporibus,
locis, occasionibus, ceteris. Quas veras esse fateor, sed in 51

haec genera recidere. Nam si iudicem benivolum, attentum,
docilem habeo: quid amplius debeam optare, non reperio;
cum metus ipse, qui maxime videtur esse extra haec, et at-
tentum iudicem faciat et ab adverso favore deterreat.
52 Verum quoniam non est satis demonstrare discentibus,
quae sint in ratione prooemii, sed dicendum etiam, quomodo
perfici facillime possint: hoc adiicio, ut dicturus intueatur,
quid, apud quem, pro quo, contra quem, quo tempore, quo
loco, quo rerum statu, qua vulgi fama dicendum sit, quid
iudicem sentire credibile sit, antequam incipimus, tum quid
desideremus aut deprecemur. Ipsa illum natura eo ducet, ut
53 sciat, quid primum dicendum sit. At nunc omne, quo coe-
perunt, prooemium putant, et, ut quidque succurrit, utique
si aliqua sententia blandiatur, exordium. Multa autem sine
dubio sunt et aliis partibus causae communia; nihil tamen in
quaque melius dicitur, quam quod aeque bene dici alibi non
54 possit. Multum gratiae exordio est, quod ab actione diver-
sae partis materiam trahit; hoc ipso, quod non compositum
domi sed ibi atque ex re natum et facilitate famam ingenii
auget et facie simplicis sumptique ex proximo sermonis
fidem quoque acquirit; adeo ut, etiamsi reliqua scripta at-
que elaborata sint, tamen plerumque videatur tota extempo-
ralis oratio, cuius initium nihil praeparati habuisse manife-
55 stum est. Frequentissime vero prooemium decebit et sen-
tentiarum et compositionis et vocis et vultus modestia, adeo
ut in genere causae etiam indubitabili fiducia se ipsa nimium
exerere non debeat. Odit enim iudex fere litigantis securi-
tatem, cumque ius suum intelligat, tacitus reverentiam po-
56 stulat. Nec minus diligenter, ne suspecti simus ulla parte,
vitandum; propter quod minime ostentari debet in principiis
cura, quia videtur ars omnis dicentis contra iudicem adhi-
57 beri. Sed ipsum istud evitare summae artis est. Nam id
sine dubio ab omnibus et quidem optime praeceptum est;
verum aliquatenus temporum condicione mutatur, quia iam
quibusdam in iudiciis maximeque capitalibus aut apud cen-
tumviros ipsi iudices exigunt sollicitas et accuratas actiones,
contemnique se, nisi in dicendo etiam diligentia appareat,
58 credunt, nec doceri tantum sed etiam delectari volunt. Et

est difficilis huius rei moderatio, quae tamen temperari ita
potest, ut videamur accurate non callide dicere. Ex prae-
ceptis veteribus manet, ne quod insolens verbum, ne auda-
cius translatum, ne aut ab obsoleta vetustate aut poetica li-
centia sumptum in principio deprehendatur. Nondum enim 59
recepti sumus, et custodit nos recens audientium intentio;
magis conciliatis animis et iam calentibus haec libertas fere-
tur, maximeque cum in locos fuerimus ingressi, quorum na-
turalis ubertas licentiam verbi notari circumfuso nitore non
patitur. Nec argumentis autem nec locis nec narrationi si- 60
milis esse in prooemio debet oratio, neque tamen deducta
semper atque circumlata sed saepe simplici atque illabora-
tae similis, nec verbis vultuque nimia promittens. Dissimu-
lata enim et, ut Graeci dicunt, ἀνεπίφατος actio melius saepe
surrepit. Sed haec prout formari animum iudicum expediet.
Turbari memoria vel continuandi verba facultate destitui 61
nusquam turpius, cum vitiosum prooemium possit videri ci-
catricosa facies, et pessimus certe gubernator, qui navem,
dum portu egreditur, impegit. Modus principii pro causa. 62
Nam brevius simplices, longius perplexae suspectaeque et
infames desiderant. Ridendi vero, qui velut legem prooe-
miis omnibus dederunt, ut intra quattuor sensus terminaren-
tur. Nec minus evitanda est immodica eius longitudo, ne
in caput excrevisse videatur, et quo praeparare debet fati-
get. Sermonem a persona iudicis aversum, quae ἀποστροφὴ 63
dicitur, quidam in totum a prooemio summovent, nonnulla
quidem in hanc persuasionem ratione ducti. Nam prorsus
esse hoc magis secundum naturam confitendum est, ut eos
alloquamur potissimum, quos conciliare nobis studemus.
Interim tamen et est prooemio necessarius sensus aliquis, et 64
hic acrior fit atque vehementior ad personam directus alte-
rius. Quod si accidat, quo iure aut qua tanta superstitione
prohibemur dare per hanc figuram sententiae vires? Neque 65
enim istud scriptores Artium, quia non liceat, sed quia non
putent utile, vetant. Ita si vincet utilitas, propter eandem
causam facere debebimus, propter quam vetamur. Et De- 66
mosthenes autem ad Aeschinen orationem in prooemio con-
vertit, et M. Tullius, cum pro aliis quibusdam, ad quos ei

67 visum est, tum pro Ligario ad Tuberonem; nam erat multo futura languidior, si esset aliter figurata. Quod facilius cognoscet, si quis illam totam partem vehementissimam, cuius haec forma est, *Habes igitur, Tubero, quod est accusatori maxime optandum*, et cetera, converterit ad iudicem; tum enim vere aversa videatur oratio et languebit vis omnis, dicentibus nobis *Habet igitur Tubero, quod est accusatori*
68 *maxime optandum*. Illo enim modo pressit atque institit, hoc tantum indicasset. Quod idem in Demosthene, si flexum illum mutaveris, accidet. [Quid? non Sallustius directo ad Ciceronem, in quem ipsum dicebat, usus est principio, et quidem protinus: *Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, Marce Tulli?* sicut Cicero fecerat in Catilinam:
69 *Quousque tandem abutere?*] Ac, ne quis apostrophen miretur, idem Cicero pro Scauro ambitus reo, quae causa est in commentariis, (nam bis eundem defendit) prosopopoeia loquentis pro reo utitur; pro Rabirio vero Postumo eodemque Scauro reo repetundarum etiam exemplis; pro
70 Cluentio (ut modo ostendi) partitione. Non tamen haec, quia possunt bene aliquando fieri, passim facienda sunt, sed quotiens praeceptum vicerit ratio; quomodo et similitudine, dum brevi, et translatione atque aliis tropis (quae omnia cauti illi ac diligentes prohibent) utemur interim, nisi cui divina illa pro Ligario ironia, de qua paulo ante dixeram,
71 displicet. Alia exordiorum vitia verius tradiderunt. Quod in plures causas accommodari potest, vulgare dicitur; id minus favorabile aliquando tamen non inutiliter assumimus, magnis saepe oratoribus non evitatum. Quo et adversarius uti potest, commune appellatur; quod adversarius in suam utilitatem deflectere potest, commutabile; quod causae non cohaeret, separatum; quod aliunde trahitur, translatum; praeterea quod longum, quod contra praecepta est; quorum pleraque non principii modo sunt vitia sed totius orationis.
72 Haec de prooemio, quotiens erit eius usus, non semper autem est; nam et supervacuum aliquando est, si sit *praeparatus satis* etiam sine hoc iudex, aut si res praeparatione non egeat. Aristoteles quidem in totum id necessa- apud bonos iudices negat. Aliquando tamen uti nec si

velimus eo licet, cum iudex occupatus, cum angusta sunt tempora, cum maior potestas ab ipsa re cogit incipere. Contra quae est interim prooemii vis etiam non in exordio. 73
Nam iudices et in narratione nonnunquam et in argumentis, ut attendant et ut faveant, rogamus, quo Prodicus velut dormitantes eos excitari putabat; quale est: *Tum C. Varenus,* 74
qui a familia Anchariana occisus est. Hoc, quaeso, iudices, diligenter attendite. Utique si multiplex causa est, sua quibusque partibus danda praefatio est, ut *Audite nunc reliqua,* et *Transeo nunc illuc.* Sed in ipsis etiam proba- 75
tionibus multa funguntur prooemii vice, ut facit Cicero pro Cluentio, dicturus contra censores; pro Murena, cum se Servio excusat. Verum id frequentius est, quam ut exemplis confirmandum sit.

Quotiens autem prooemio fuerimus usi, tum, sive ad 76
expositionem transibimus sive protinus ad probationem, id debebit in principio postremum esse, cui commodissime iungi initium sequentium poterit. Illa vero frigida et puerilis 77
est in scholis affectatio, ut ipse transitus efficiat aliquam utique sententiam, et huius velut praestigiae plausum petat, ut Ovidius lascivire in Metamorphosin solet, quem tamen excusare necessitas potest res diversissimas in speciem unius corporis colligentem. Oratori vero quid est necesse surri- 78
pere hanc transgressionem et iudicem fallere, qui, ut ordini rerum animum intendat, etiam commonendus est? Peribit enim prima pars expositionis, si iudex narrari nondum sciet. Quapropter, ut non abrupte cadere in narrationem ita non 79
obscure transcendere, est optimum. Si vero longior sequitur ac perplexa magis expositio, ad eam ipsam praeparandus erit iudex, ut Cicero saepius sed et hoc loco fecit: *Paulo longius exordium rei demonstrandae repetam, quod, quaeso, iudices, ne moleste patiamini; principiis enim cognitis multo facilius extrema intelligetis.* Haec fere sunt mihi de exordio comperta.

DE NARRATIONE.

II. Maxime naturale est et fieri frequentissime debet, ut praeparato per haec, quae supra dicta sunt, iudice, res,

2 de qua pronuntiaturus est, indicetur. Haec est narratio. In qua sciens transcurram subtiles nimium divisiones quorundam plura eius genera facientium. Non enim solam volunt esse illam negotii, de quo apud iudices quaeritur, expositionem sed personae, ut *M. Lollius Palicanus, humili loco, Picens, loquax magis quam facundus;* loci, ut *Oppidum est in Hellesponto Lampsacum, iudices;* temporis ut

Vere novo, gelidus canis cum montibus humor
Liquitur;

causarum, quibus historici frequentissime utuntur, cum ex-
3 ponunt, unde bellum, seditio, pestilentia. Praeter haec alias perfectas alias imperfectas vocant; quod quis ignorat? Adiiciunt, expositionem et praeteritorum esse temporum, quae est frequentissima; et praesentium, qualis est Ciceronis de discursu amicorum Chrysogoni, postquam est nominatus; et futurorum, quae solis dari vaticinantibus potest; nam ὑπο-
4 τύπωσις non est habenda narratio. Sed nos potioribus vacemus.

Plerique semper narrandum putaverunt, quod falsum esse pluribus coarguitur. Sunt enim ante omnia quaedam tam breves causae, ut propositionem potius habeant
5 quam narrationem. Id accidit aliquando utrique parti, cum vel nulla expositio est, vel de re constat de iure quaeritur, ut apud centumviros, *Filius an frater debeat esse intestatae heres? Pubertas annis an corporis habitu aestimetur?* Aut cum est quidem in re narrationi locus sed aut ante iu-
6 dici nota sunt omnia aut priore loco recte exposita. Accidit aliquando alteri et saepius ab actore, vel quia satis est proponere vel quia sic magis expedit. Satis est dixisse, *Certam creditam pecuniam peto ex stipulatione; Legatum peto ex testamento.* Diversae partis expositio est, cur ea non
7 debeantur. Et satis est actori et magis expedit sic indicare: *Dico ab Horatio sororem suam interfectam.* Namque et propositione iudex crimen omne cognoscit, et ordo et causa facti
8 pro adversario magis est. Reus contra tunc narrationem subtrahet, cum id, quod obiicitur, neque negari neque excusari poterit, sed in sola iuris quaestione consistet; ut in eo, qui, cum pecuniam privatam ex aede sacra surripuerit, sacrilegii

reus est, confessio verecundior quam expositio: *Non negamus
de templo pecuniam esse sublatam, calumniatur tamen ac-
cusator actione sacrilegii, cum privata fuerit non sacra; vos
autem de hoc cognoscetis, an sacrilegium sit admissum.*
Sed ut has aliquando non narrandi causas puto: sic ab 9
illis dissentio, qui non existimant esse narrationem, cum
reus quod obiicitur tantum negat; in qua est opinione Cor-
nelius Celsus, qui condicionis huius esse arbitratur pleras-
que caedis causas et omnes ambitus ac repetundarum. Non 10
enim putat esse narrationem, nisi quae summam criminis,
de quo iudicium est, continet, deinde fatetur ipse, pro Ra-
birio Postumo narrasse Ciceronem; atque ille et negavit
pervenisse ad Rabirium pecuniam, qua de re erat quaestio
constituta, et in hac narratione nihil de crimine exposuit.
Ego autem magnos alioqui secutus auctores, duas esse in 11
iudiciis narrationum species existimo, alteram ipsius causae
alteram rerum ad causam pertinentium expositionem. *Non* 12
occidi hominem, nulla narratio est; convenit; sed erit ali-
qua et interim etiam longa contra argumenta eius criminis
de anteacta vita, de causis, propter quas innocens in peri-
culum deducatur, aliis, quibus incredibile id, quod obiicitur,
fiat. Neque enim accusator tantum hoc dicit, *occidisti*; sed, 13
quibus id probet, narrat. Ut in tragoediis, cum Teucer
Ulixen reum facit Aiacis occisi dicens: *Inventum eum in
solitudine iuxta exanime corpus inimici cum gladio cruen-
to:* non id modo Ulixes respondet, non esse a se id facinus
admissum, sed sibi nullas cum Aiace inimicitias fuisse, de
laude inter ipsos certatum; deinde subiungit, quomodo in
eam solitudinem venerit, iacentem exanimem sit conspicatus,
gladium e vulnere extraxerit. His subtexitur argumentatio.
Sed ne illud quidem sine narratione est, dicente accusatore, 14
*Fuisti in eo loco, in quo tuus inimicus occisus est: Non
fui;* dicendum enim, ubi fuerit. Quare ambitus quoque
causae et repetundarum hoc etiam plures huiusmodi narra-
tiones habere poterunt, quo plura crimina; in quibus ipsa
quidem neganda sunt, sed argumentis expositione contraria
resistendum et interdum singulis interdum universis. An reus 15
ambitus male narrabit, quos parentes habuerit, quemadmo-

dum ipse vixerit, quibus meritis fretus ad petitionem descenderit? Aut qui repetundarum crimine insimulabitur, non et anteactam vitam, et quibus de causis provinciam universam vel accusatorem aut testem offenderit, non inutiliter
16 exponet? Quae si narratio non est, ne illa quidem Ciceronis pro Cluentio prima, cuius est initium: *A. Cluentius Habitus.* Nihil enim hic de veneficio sed de causis, quibus
17 ei mater inimica sit, dicit. Illae quoque sunt pertinentes ad causam sed non ipsius causae narrationes: vel exempli gratia ut in Verrem de L. Domitio, qui pastorem, quod is aprum, quem ipsi muneri obtulerat, exceptum esse a se venabulo
18 confessus esset, in crucem sustulit; vel discutiendi alicuius extrinsecus criminis, ut pro Rabirio Postumo: *Nam ut ventum Alexandriam est, iudices, haec una ratio a rege proposita Postumo est servandae pecuniae, si curationem et quasi dispensationem regiam suscepisset;* vel augendi, ut describitur iter Verris.

19 Ficta interim narratio introduci solet vel ad concitandos iudices ut pro Roscio circa Chrysogonum, cuius paulo ante habui mentionem; vel ad resolvendos aliqua urbanitate, ut pro Cluentio circa fratres Cepasios; interdum per digressionem decoris gratia, qualis rursus in Verrem de Proserpina [*In his quondam locis mater filiam quaesisse dicitur.*] Quae omnia eo pertinent, ut appareat, non utique non narrare eum qui negat, sed illud ipsum narrare quod negat.

20 Ne hoc quidem simpliciter accipiendum, quod est a me positum, esse supervacuam narrationem rei, quam iudex noverit; quod sic intelligi volo, si non modo, quid factum sit, sciet, sed ita factum etiam, ut nobis expedit, opinabi-
21 tur. Neque enim narratio in hoc reperta est, ut tantum cognoscat iudex, sed aliquanto magis, ut consentiat. Quare, etiamsi non erit docendus sed aliquo modo afficiendus, narrabimus cum praeparatione quadam: *scire quidem eum in summam, quid acti sit, tamen rationem quoque facti cuius-*
22 *que cognoscere ne gravetur.* Interim propter aliquem in consilium adhibitum nos repetere illa simulemus, interim, ut rei, quae ex adverso proponatur, iniquitatem omnes etiam

circumstantes intelligant. In quo genere plurimis figuris erit varianda expositio ad effugiendum taedium nota audientis, sicut *Meministi*, et *Fortasse supervacuum fuerit hic commorari; Sed quid ego diutius, cum tu optime noris; illud quale sit, tu scias?* et his similia. Alioqui, si apud iudi- 23
cem, cui nota causa est, narratio semper videtur supervacua, potest videri non semper esse etiam ipsa actio necessaria.

Alterum est, de quo frequentius quaeritur, an sit 24
utique narratio prooemio subiicienda; quod qui opinantur, non possunt videri nulla ratione ducti. Nam cum prooemium idcirco comparatum sit, ut iudex ad rem accipiendam fiat conciliatior, docilior, intentior; et probatio nisi causa prius cognita non possit adhiberi: protinus iudex notitia rerum instruendus videtur. Sed hoc quoque interim 25
mutat condicio causarum; nisi forte M. Tullius in oratione pulcherrima, quam pro Milone scriptam reliquit, male distulisse narrationem videtur tribus praepositis quaestionibus; aut profuisset exponere, quomodo insidias Miloni fecisset Clodius, si reum, qui a se hominem occisum fateretur, defendi omnino fas non fuisset, aut si iam praeiudicio senatus damnatus esset Milo, aut si Cn. Pompeius, qui propter aliquam gratiam iudicium etiam militibus armatis clauserat, tanquam adversus ei timeretur. Ergo hae quoque quaestiones 26
vim prooemii obtinebant, cum omnes iudicem praepararent. Sed pro Vareno quoque postea narravit quam obiecta diluit. Quod fiet utiliter, quotiens non repellendum tantum erit crimen sed etiam transferendum, ut prius his defensis velut initium sit alium culpandi narratio, ut in armorum ratione antiquior cavendi quam ictum inferendi cura est. Erunt 27
quaedam causae (neque id raro) crimine quidem, de quo cognitio est, faciles ad diluendum sed multis anteactae vitae flagitiis et gravibus oneratae; quae prius amovenda sunt, ut propitius iudex defensionem ipsius negotii, cuius propria quaestio est, audiat: ut, si defendendus sit M. Caelius, nonne optime patronus occurrat prius conviciis luxuriae, petulantiae, impudicitiae quam veneficii, in quibus solis omnis Ciceronis versatur oratio; tum deinde narret de bonis Pallae

totamque de vi explicet causam, quae est ipsius actione de-
28 fensa? Sed nos ducit scholarum consuetudo, in quibus certa
quaedam ponuntur, quae themata dicimus, praeter quae nihil
est diluendum. Ideoque narratio prooemio semper subiungi-
tur. Inde libertas declamatoribus, ut etiam secundo partis
29 suae loco narrare videantur. Nam cum pro petitore dicunt:
et expositione, tanquam priores agant, uti solent, et contra-
dictione, tanquam respondeant; idque fit recte. Nam cum
sit declamatio forensium actionum meditatio, cur non in
utrumque protinus locum se exerceat? Cuius rationis ignari
ex more, cui assuerunt, nihil in foro putant esse mutandum.
30 Sed in scholasticis quoque nonnunquam evenit, ut pro nar-
ratione sit propositio. Nam quid exponet, quae zelotypum
malae tractationis accusat, aut qui Cynicum apud censores
reum de moribus facit; cum totum crimen uno verbo in qua-
libet actionis parte posito satis indicetur? Sed haec hactenus.
31 Nunc, quae sit narrandi ratio, subiungam. Narratio
est rei factae aut ut factae utilis ad persuadendum expositio,
vel (ut Apollodorus finit) oratio docens auditorem, quid in
controversia sit. Eam plerique scriptores, maxime qui sunt
ab Isocrate, volunt esse lucidam, brevem, verisimilem. Ne-
que enim refert, an pro lucida perspicuam, pro verisimili
32 probabilem credibilemve dicamus. Eadem nobis placet di-
visio; quanquam et Aristoteles ab Isocrate parte in una dis-
senserit praeceptum brevitatis irridens, tanquam necesse sit,
longam esse aut brevem expositionem, nec liceat ire per
medium, Theodorei quoque solum relinquant ultimam par-
tem, quia nec breviter utique nec dilucide semper sit utile
33 exponere. Quo diligentius distinguenda sunt singula, ut,
quid quoque loco prosit, ostendam. Narratio est aut tota pro
nobis aut tota pro adversariis aut mixta ex utrisque. Si erit
tota pro nobis, contenti simus his tribus partibus, per
quas efficitur, quo facilius iudex intelligat, meminerit,
34 credat. Nec quisquam reprehensione dignum putet, quod
proposuerim, eam, quae sit tota pro nobis, debere esse
verisimilem, cum vera sit. Sunt enim plurima vera quidem
sed parum credibilia, sicut falsa quoque frequenter verisi-
milia. Quare non minus laborandum est, ut iudex, quae

vere dicimus quam quae fingimus, credat. Sunt quidem hae, 35
quas supra retuli, virtutes aliarum quoque partium. Nam
et per totam actionem vitanda est obscuritas et modus ubique
custodiendus, et credibilia esse omnia oportet quae dicuntur.
Maxime tamen haec in ea parte custodienda sunt, quae prima
iudicem docet; in qua si acciderit, ut aut non intelligat aut
non meminerit aut non credat, frustra in reliquis laborabimus.
Erit autem narratio aperta atque dilucida, si fuerit pri- 36
mum exposita verbis propriis et significantibus et non sor-
didis quidem non tamen exquisitis et ab usu remotis; tum
distincta rebus, personis, temporibus, locis, causis, ipsa
etiam pronuntiatione in hoc accommodata, ut iudex, quae
dicentur, quam facillime accipiat. Quae quidem virtus negli- 37
gitur a plurimis, qui ad clamorem dispositae vel etiam forte
circumfusae multitudinis compositi non ferunt illud intentionis
silentium nec sibi diserti videntur, nisi omnia tumultu et vo-
ciferatione concusserint; rem indicare sermonis cotidiani et
in quemcunque etiam indoctorum cadentis existimant; cum
interim, quod tanquam facile contemnunt, nescias, prae-
stare minus velint an possint. Neque enim aliud in eloquen- 38
tia, cuncta experti, difficilius reperient quam id, quod se
fuisse dicturos omnes putant, postquam audierunt, quia non
bona iudicant esse illa sed vera. Tum autem optime dicit
orator, cum videtur vere dicere. At nunc, velut campum 39
nacti expositionis, hic potissimum et vocem flectunt et cer-
vicem reponunt et brachium in latus iactant totoque et rerum
et verborum et compositionis genere lasciviunt; deinde,
quod sit monstro simile, placet actio, causa non intelligitur.
Verum haec omittamus, ne minus gratiae praecipiendo recta
quam offensae reprehendendo prava mereamur. Brevis erit 40
narratio ante omnia, si inde coeperimus rem exponere, unde
ad iudicem pertinet; deinde, si nihil extra causam dixerimus;
tum etiam, si reciderimus omnia, quibus sublatis neque co-
gnitioni quidquam neque utilitati detrahatur. Solet enim 41
quaedam esse partium brevitas, quae longam tamen efficit
summam. *In portum veni, navem prospexi, quanti vehe-
ret interrogavi, de pretio convenit, conscendi, sublatae
sunt ancorae, solvimus oram, profecti sumus.* Nihil ho-

rum dici celerius potest, sed sufficit dicere *e portu navigavi.* Et quotiens exitus rei satis ostendit priora, debemus hoc
42 esse contenti, quo reliqua intelliguntur. Quare, cum dicere liceat, *Est mihi filius iuvenis*, omnia illa supervacua: *Cupidus ego liberorum uxorem duxi*, *natum filium sustuli*, *educavi*, *in adolescentiam perduxi.* Ideoque Graecorum aliqui aliud circumcisam expositionem id est *σύντομον*, aliud brevem putaverunt; quod illa supervacuis careret, haec
43 posset aliquid ex necessariis desiderare. Nos autem brevitatem in hoc ponimus, non ut minus sed ne plus dicatur quam oporteat. Nam iterationes quidem et *ταυτολογίας* et *περισσολογίας*, quas in narratione vitandas quidam scriptores Artium tradiderunt, transeo; sunt enim haec vitia non tantum
44 brevitatis gratia refugienda. Non minus autem cavenda erit, quae nimium corripientes omnia sequitur, obscuritas, satiusque est aliquid narrationi superesse quam deesse. Nam supervacua cum taedio dicuntur, necessaria cum periculo sub-
45 trahuntur. Quare vitanda est etiam illa Sallustiana, quanquam in ipso virtutis locum obtinet, brevitas et abruptum sermonis genus, quod otiosum fortasse lectorem minus fallat, audientem transvolat, nec dum repetatur expectat; cum praesertim lector non fere sit nisi eruditus, iudicem rura plerumque in decurias mittant de eo pronuntiaturum, quod intellexerit; ut fortasse ubicunque, in narratione tamen praecipue, media haec tenenda sit via dicendi, quantum opus
46 est, quantum sat est. Quantum opus est autem non ita accipi solum volo, quantum ad indicandum sufficit, quia et non inornata debet esse brevitas, alioqui sit indocta; nam et fallit voluptas et minus longa quae delectant videntur, ut amoenum ac molle iter, etiamsi est spatii amplioris, minus
47 fatigat quam durum aridumque compendium. Neque mihi unquam tanta fuerit cura brevitatis, ut non ea, quae credibilem faciunt expositionem, inseri velim. Simplex enim et undique praecisa non tam narratio vocari potest quam confessio. Sunt porro multae condicione ipsa rei longae narrationes, quibus extrema (ut praecepi) prooemii parte ad intentionem praeparandus est iudex; deinde curandum, ut omni arte vel
48 ex spatio eius detrahamus aliquid vel ex taedio. Ut minus

longa sit, efficiemus quae poterimus differendo, non tamen sine mentione eorum, quae differemus: *Quas causas occidendi habuerit, quos assumpserit conscios, quemadmodum disposuerit insidias, probationis loco dicam.* Quaedam 49
vero ex ordine praetermittenda, quale est apud Ciceronem: *Moritur Fulcinius; multa enim, quae sunt in re, quia remota sunt a causa, praetermittam.* Et partitio taedium levat: *Dicam, quae acta sint ante ipsum rei contractum, dicam, quae in re ipsa, dicam, quae postea.* Ita tres po- 50
tius modicae narrationes videbuntur quam una longa. Interim expediet expositiones brevi interfatione distinguere: *Audistis, quae ante acta sunt, accipite nunc, quae insequuntur.* Reficietur enim iudex priorum fine et se velut ad novum rursus initium praeparabit. Si tamen adhibitis quoque 51
his artibus in longum exierit ordo rerum, erit non inutilis in extrema parte commonitio; quod Cicero etiam in brevi narratione fecit: *Adhuc, Caesar, Q. Ligarius culpa caret; domo est egressus non modo nullum ad bellum sed ne ad minimam quidem belli suspicionem* et cetera.

Credibilis autem erit narratio ante omnia, si prius 52
consuluerimus nostrum animum, ne quid naturae dicamus adversum; deinde si causas ac rationes factis praeposuerimus, non omnibus sed de quibus quaeritur; si personas convenientes his, quae facta credi volemus, constituerimus, ut furti reum cupidum, adulterii libidinosum, homicidii temerarium, vel contra, si defendemus; praeterea loca et tempora et his similia. Est autem quidam etiam ductus rei cre- 53
dibilis, qualis in comoediis etiam et in mimis. Aliqua enim naturaliter sequuntur et cohaerent, ut, si priora bene narraveris, iudex ipse, quod postea sis narraturus, expectet. Ne 54
illud quidem fuerit inutile, semina quaedam probationum spargere, verum sic, ut narrationem esse meminerimus non probationem. Nonnunquam tamen etiam argumento aliquo confirmabimus, quod proposuerimus, sed simplici et brevi, ut in veneficiis: *Sanus bibit, statim concidit, livor ac tumor confestim est insecutus.* Hoc faciunt et illae praepara- 55
tiones, cum reus dicitur robustus, armatus contra infirmos, inermes, securos. Omnia denique, quae probatione tracta-

turi sumus, personam, causam, locum, tempus, instrumen-
56 tum, occasionem, narratione delibabimus. Aliquando, si destituti fuerimus his, etiam fatebimur: *Vix esse credibile sed verum et hoc maius habendum scelus, nescire nos quo-*
57 *modo factum sit aut quare, mirari sed probaturos.* Optimae vero praeparationes erunt, quae latuerint, ut a Cicerone sunt quidem utilissime praedicta omnia, per quae Miloni Clodius non Clodio Milo insidiatus esse videatur; plurimum tamen facit illa callidissima simplicitatis imitatio: *Milo autem, cum in senatu fuisset eo die, quoad senatus est dimissus, domum venit, calceos et vestimenta mutavit, paulisper, dum se uxor, ut fit, comparat, commoratus est.*
58 Quam nihil festinato, nihil praeparato fecisse videtur Milo! Quod non solum rebus ipsis vir eloquentissimus, quibus moras et lentum profectionis ordinem ducit, sed verbis etiam vulgaribus et cotidianis et arte occulta consecutus est; quae si aliter dicta essent, strepitu ipsum iudicem ad custodien-
59 dum patronum excitassent. Frigere videntur ista plerisque; sed hoc manifestum est, quomodo iudicem fefellerit, quod vix a lectore deprehenditur. Haec sunt, quae credibilem fa-
60 ciant expositionem. Nam id quidem, ne qua contraria aut sibi repugnantia in narratione dicamus, si cui praecipiendum est, is reliqua frustra docetur; etiamsi quidam scriptores Artium hoc quoque tanquam occultum et a se prudenter erutum tradunt.

61 His tribus narrandi virtutibus adiiciunt quidam magnificentiam, quam μεγαλοπρέπειαν vocant, quae neque in omnes causas cadit (nam quid in plerisque iudiciis privatis, de certa credita, locato et conducto, interdictis habere loci potest supra modum se tollens oratio?) neque semper est
62 utilis, velut proximo exemplo Miloniano patet. Et meminerimus multas esse causas, in quibus confitendum, excusandum, summittendum sit, quod exponimus; quibus omnibus aliena est illa magnificentiae virtus. Quare non magis proprium narrationis est magnifice dicere quam miserabiliter, invidiose, graviter, dulciter, urbane; quae, cum suo quaeque loco sint laudabilia, non sunt huic parti proprie assignata et † dedita.

Illa quoque ut narrationi apta ita cum ceteris partibus 63
communis est virtus, quam Theodectes huic uni proprie
dedit; non enim magnificam modo vult esse verum etiam
iucundam expositionem. Sunt qui adiiciant his evidentiam,
quae ἐνάργεια Graece vocatur. Neque ego quemquam dece- 64
perim, ut dissimulem, Ciceroni quoque plures partes pla-
cere. Nam, praeterquam planam et brevem et credibilem
vult esse evidentem, moratam, cum dignitate. Sed in ora-
tione morata debent esse omnia cum dignitate, quae pote-
runt. Evidentia in narratione, quantum ego intelligo, est
quidem magna virtus, cum, quid veri, non dicendum sed
quodammodo etiam ostendendum est; sed subiici perspicui-
tati potest, quam quidam etiam contrariam interim putave-
runt, quia in quibusdam causis obscuranda veritas esset;
quod est ridiculum. Nam qui obscurare vult, narrat falsa 65
pro veris, et in his quae narrat debet laborare, ut videantur
quam evidentissima.

Et quatenus etiam forte quadam pervenimus ad diffici- 66
lius narrationum genus, iam de his loquamur, in quibus res
contra nos erit, quo loco nonnulli praetereundam narra-
tionem putaverunt. Et sane nihil est facilius, nisi prorsus
totam causam omnino non agere. Sed si aliqua iusta ratione
huiusmodi susceperis litem: cuius artis est, malam esse
causam silentio confiteri? nisi forte tam hebes futurus est
iudex, ut secundum id pronuntiet, quod sciet narrare te no-
luisse. Neque infitias eo, in narratione, ut aliqua neganda 67
aliqua adiicienda aliqua mutanda, sic aliqua etiam tacenda;
sed tacenda, quae tacere oportebit et liberum erit. Quod
fit nonnunquam brevitatis quoque gratia, quale illud est:
Respondit, quae ei visum est. Distinguamus igitur genera 68
causarum. Namque, in quibus non de culpa quaeretur sed
de actione, etiamsi erunt contra nos themata, confiteri nobis
licebit: *Pecuniam de templo sustulit sed privatam, ideo-
que sacrilegus non est. Virginem rapuit, non tamen optio
patri dabitur. Ingenuum stupravit et stupratus se suspen-* 69
*dit, non tamen ideo stuprator capite ut causa mortis pu-
nietur, sed decem milia, quae poena stupratori consti-
tuta est, dabit.* Verum in his quoque confessionibus est

aliquid, quod ex invidia, quam expositio adversarii fecit,
detrahi possit, cum etiam servi nostri de peccatis suis mol-
70 lius loquantur. Quaedam enim quasi non narrantes mitiga-
bimus: *Non quidem, ut adversarius dicit, consilium furti
in templum attulit, nec diu captavit eius rei tempus; sed
occasione et absentia custodum corruptus et pecunia, quae
nimium in animis hominum potest, victus est. Quid re-
fert? peccavit et fur est, et nihil attinet id defendere, cuius
71 poenam non recusamus.* Interim quasi damnemus ipsi: *Vis
te dicam vino impulsum? errore lapsum? nocte deceptum?
vera sunt ista fortasse; tu tamen ingenuum stuprasti, solve
decem milia.* Nonnunquam propositione praemuniri potest
72 causa, deinde exponi. Contraria sunt omnia tribus filiis, qui
in mortem patris coniurarant: sortiti nocte singuli per ordi-
nem cum ferro cubiculum intrarunt patre dormiente; cum
73 occidere eum nemo potuisset, excitato omnia indicarunt. Si
tamen pater, qui divisit patrimonium et reos parricidii de-
fendit, sic agat: *Quod contra legem sufficit, parricidium
obiicitur iuvenibus, quorum pater vivit atque etiam liberis
suis adest. Ordinem rei narrare quid necesse est, cum ad
legem nihil pertineat? sed si confessionem culpae meae
exigitis: fui pater durus et patrimonii, quod iam melius
ab his administrari poterat, tenax custos;* deinde subii-
74 citur: *Stimulatos ab iis, quorum indulgentiores parentes
erant, semper tamen habuisse eum animum, qui sit eventu
deprehensus, ut occidere patrem non possent. Neque enim
iureiurando opus fuisse, si alioqui hoc mentis habuissent,
nec sorte, nisi quod se quisque eximi voluerit:* omnia haec
qualiacunque placidioribus animis accipientur illa brevi pri-
75 mae propositionis defensione mollita. At cum quaeritur, An
factum sit? vel, Quale factum sit? licet omnia contra nos
sint: quomodo tamen evitare expositionem salva causae ra-
tione possumus? Narravit accusator neque ita ut, quae
essent acta, tantum indicaret; sed adiecit invidiam, rem ver-
bis exasperavit, accesserunt probationes, peroratio incendit
76 et plenos irae reliquit. Expectat naturaliter iudex, quid
narretur a nobis. Si nihil exponimus: illa esse, quae ad-
versarius dixit, et talia, qualia dixit, credat necesse est.

Quid ergo? eadem exponemus? Si de qualitate agitur, cuius tum demum quaestio est, cum de re constat, eadem sed non eodem modo; alias causas, aliam mentem, aliam rationem dabo. Verbis elevare quaedam licebit: luxuria liberalitatis, 77
avaritia parsimoniae, negligentia simplicitatis nomine lenietur. Vultu denique, voce, habitu vel favoris aliquid vel miserationis merebor. Solet nonnunquam movere lacrimas ipsa confessio. Atque ego libenter interrogem, sint illa defensuri, quae non narraverint, necne? Nam si neque de- 78
fenderint neque narraverint, tota causa prodetur; at si defensuri sunt: proponere certe plerumque id, quod confirmaturi sumus, oportet. Cur ergo non exponamus, quod et dilui potest, et, ut hoc contingat, utique indicandum est? Aut quid inter probationem et narrationem interest, nisi 79
quod narratio est probationis continua propositio, rursus probatio narrationi congruens confirmatio? Videamus ergo, num haec expositio longior demum debeat esse, et paulo verbosior praeparatione et quibusdam argumentis, (argumentis dico, non argumentatione), cui tamen plurimum confert frequens affirmatio: *Effecturos nos, quod dicimus; non posse vim rerum ostendi prima expositione; expectent et opiniones suas differant et bene sperent.* Denique utique 80
narrandum est, quidquid aliter, quam adversarius exposuit, narrari potest; aut etiam prooemia sunt in his causis supervacua, quae quid magis agunt, quam ut cognitioni rerum accommodatiorem iudicem faciant? Atque constabit, nusquam esse eorum maiorem usum, quam ubi animus iudicis ab aliqua contra nos insita opinione flectendus est. Con- 81
iecturales autem causae, in quibus de facto quaeritur, non tam saepe rei, de qua iudicium est, quam eorum, per quae res colligenda est, expositionem habent. Quae, cum accusator suspiciose narret, reus levare suspicionem debeat, aliter ab hoc atque ab illo ad iudicem perferri oportet. At 82
enim quaedam argumenta turba valent, diducta leviora sunt. Id quidem non eo pertinet, ut quaeratur, an narrandum sed quomodo narrandum sit? Nam et congerere plurima expositione quis prohibet, si id utile est causae, et promittere: sed et dividere narrationem et probationes subiungere par-

83 tibus atque ita transire ad sequentia? Nam ne his quidem
accedo, qui semper eo putant ordine, quo quid actum sit,
esse narrandum; sed eo malo narrare, quo expedit. Quod
fieri plurimis figuris licet. Nam et aliquando nobis excidisse
simulamus, cum quid utiliore loco reducimus; et interim nos
redditoros reliquum ordinem testamur, quia sic futura sit
84 causa lucidior; interim re exposita, subiungimus causas, quae
antecesserunt. Neque enim est una lex defensionis certum-
que praescriptum; pro re, pro tempore intuenda, quae pro-
sint, atque ut erit vulnus, ita vel curandum protinus vel, si
85 curatio differri potest, interim deligandum. Nec saepius
narrare duxerim nefas, quod Cicero pro Cluentio fecit; est-
que non concessum modo sed aliquando etiam necessarium, ut
in causis repetundarum omnibusque, quae simplices non sunt.
Amentis est enim, superstitione praeceptorum contra ratio-
86 nem causae trahi. Narrationem ideo ante probationes ponere
est institutum, ne iudex, qua de re dicatur, ignoret. Cur
igitur, si singula probanda aut refellenda erunt, non singula
etiam narrentur? Me certe, quantacunque nostris experi-
mentis habenda est fides, fecisse hoc in foro, quotiens ita
desiderabat utilitas, probantibus et eruditis et his, qui iudi-
cabant, scio; et (quod non arroganter dixerim, quia sunt
plurimi, quibuscum egi, qui me refellere possint, si mentior)
87 fere ponendae a me causae officium exigebatur. Neque ideo
tamen non id saepius facere oportebit, ut rerum ordinem se-
quamur. Quaedam vero etiam turpiter convertuntur, ut si
peperisse narres, deinde concepisse; apertum testamentum,
deinde signatum; in quibus si id, quod posterius est, dixeris,
de priore tacere optimum; palam est enim praecessisse.

88 Sunt quaedam et falsae expositiones, quarum in foro
duplex genus est: alterum, quod instrumentis adiuvatur, ut
P. Clodius fiducia testium, qua nocte incestum Romae com-
miserat, Interamnae se fuisse dicebat; alterum, quod est
tuendum dicentis ingenio. Id interim ad solam verecundiam
pertinet, unde etiam mihi videtur dici color; interim ad
89 quaestionem. Sed utrumcunque erit, prima sit curarum, ut
id quod fingemus fieri possit; deinde, ut et personae et loco
et tempori congruat et credibilem rationem et ordinem ha-

beat, si contigerit, etiam verae alicui rei cohaereat aut argumento, quod sit in causa, confirmetur. Nam quae tota extra rem petita sunt, mentiendi licentiam produnt. Curan- 90
dum praecipue, (quod fingentibus frequenter excidit) ne qua inter se pugnent, quaedam enim partibus blandiuntur sed in summam non consentiunt; praeterea, ne iis, quae vera esse constabit, adversa sint; in schola etiam, ne color extra 91
themata quaeratur. Utrobique autem orator meminisse debebit actione tota, quid finxerit, quoniam solent excidere, quae falsa sunt; verumque est illud, quod vulgo dicitur, mendacem memorem esse oportere. Sciamus autem, si de nostro 92
facto quaeratur, unum nobis aliquid esse dicendum; si de alieno, mittere in plura suspiciones licere. Est tamen quibusdam scholasticis controversiis, in quibus ponitur, aliquem non respondere quod interrogatur, libertas omnia enumerandi, quae responderi potuissent. Fingenda vero memine- 93
rimus ea, quae non cadant in testem. Sunt autem haec, quae a nostro dicuntur animo, cuius ipsi tantum conscii sumus; item quod a defunctis, nec hoc enim est qui neget; itemque ab eo cui idem expediet, is enim non negabit; ab adversario quoque, quia non est habiturus in negando fidem. Somnio- 94
rum et superstitionum colores ipsa iam facilitate auctoritatem perdiderunt. Non est autem satis in narratione uti coloribus, nisi per totam actionem consentiant, cum praesertim quorundam probatio sola sit in asseveratione et perseverantia: ut 95
ille *parasitus, qui ter abdicatum a divite iuvenem et absolutum tanquam suum filium asserit*, habebit quidem colorem, quo dicat, et paupertatem sibi causam exponendi fuisse, et ideo a se parasiti personam esse susceptam, quia in illa domo filium haberet; et ideo illum ter innocentem abdicatum, quia filius abdicantis non esset. Nisi tamen in omni- 96
bus verbis et amorem patrium atque hunc quidem ardentissimum ostenderit, et odium divitis et metum pro iuvene, quem periculose mansurum in illa domo, in qua tam invisus sit, sciat: suspicione subiecti petitoris non carebit. Evenit ali- 97
quando in scholasticis controversiis, quod in foro an possit accidere dubito, ut eodem colore utraque pars utatur, deinde eum pro se quaeque defendat, ut in illa controversia: *Uxor* 98

marito dixit, appellatam se de stupro a privigno et sibi constitutum tempus et locum; eadem contra filius detulit de noverca, edito tantum alio tempore ac loco; pater in eo, quem uxor praedixerat, filium invenit, tum in eo, quem filius, uxorem; illam repudiavit, qua tacente filium abdicat. Nihil dici potest pro iuvene, quod non idem sit pro
99 noverca. Ponentur tamen etiam communia; deinde ex personarum comparatione et indicii ordine et silentio repudia-
100 tae argumenta ducentur. Ne illud quidem ignorare oportet, quaedam esse, quae colorem non recipiant sed tantum defendenda sint, qualis est ille *dives, qui statuam pauperis inimici flagellis cecidit* et reus est iniuriarum; nam factum eius modestum esse nemo dixerit, fortasse, ut sit tutum, obtinebit.

101 Quodsi pars expositionis pro nobis, pars contra nos erit: miscenda sit an separanda narratio, cum ipsa condicione causae deliberandum est. Nam si plura sunt, quae nocent: quae prosunt, obruuntur. Itaque tunc dividere optimum erit, et his, quae partem nostram adiuvabunt, expositis et confirmatis, adversus reliqua uti remediis, de quibus supra
102 dictum est. Si plura proderunt: etiam coniungere licebit, ut, quae obstant, in mediis velut auxiliis nostris posita minus habeant virium. Quae tamen non erunt nuda ponenda, sed ut et nostra aliqua argumentatione firmemus, et diversa cur credibilia non sint, adiiciamus; quia, nisi distinxerimus, verendum est, ne bona nostra permixtis malis inquinentur.

103 Illa quoque de narratione praecipi solent, ne qua ex ea fiat excursio, ne avertatur a iudice sermo, ne alienae personae vocem demus, ne argumentemur, adiiciunt quidam etiam, ne utamur affectibus; quorum pleraque sunt frequentissime custodienda, imo nunquam, nisi ratio coegerit, mu-
104 tanda. Ut sit expositio perspicua et brevis, nihil quidem tam raro poterit habere rationem quam excursio; nec unquam debebit esse nisi brevis et talis, ut vi quadam videamur affectus velut recto itinere depulsi, qualis est Ciceronis circa
105 nuptias Sasiae: *O mulieris scelus incredibile et praeter hanc unam in omni vita inauditum! O libidinem effrenatam et indomitam! O audaciam singularem! nonne*

*timuisse, si minus vim deorum hominumque famam, at
illam ipsam noctem facesque illas nuptiales! non limen
cubiculi! non cubile filiae! non parietes denique ipsos,
superiorum testes nuptiarum!* Sermo vero aversus a 106
iudice et brevius indicat interim et coarguit magis, qua de
re idem, quod in prooemio dixeram, sentio, sicut de proso-
popoeia quoque; qua tamen non Servius modo Sulpicius
utitur pro Aufidia: *Somnone te languidum an gravi lethargo
putem oppressum?* sed M. quoque Tullius circa nauarchos,
(nam ea quoque rei expositio est) *Ut adeas, tantum dabis,*
et reliqua. Quid? pro Cluentio, Staieni Bulbique colloquium 107
nonne ad celeritatem plurimum et ad fidem confert? Quae
ne fecisse inobservantia quadam videatur, quanquam hoc in
illo credibile non est, in Partitionibus praecepit, ut habeat
narratio suavitatem, admirationes, expectationes, exitus ino-
pinatos, colloquia personarum, omnes affectus. Argumenta- 108
bimur, ut dixi, nunquam; argumentum ponemus aliquando;
quod facit pro Ligario Cicero, cum dicit, sic eum provinciae
praefuisse, ut illi pacem esse expediret. Inseremus exposi-
tioni et brevem, cum res poscet, defensionem et rationem
factorum. Neque enim narrandum est tanquam testi sed tan- 109
quam patrono. Rei ordo per se talis est: *Q. Ligarius lega-
tus C. Considio profectus.* Quid ergo M. Tullius? *Q. enim,*
inquit, *Ligarius, cum esset nulla belli suspicio, legatus in
Africam cum C. Considio profectus est.* Et alibi: *Non* 110
*modo ad bellum sed ne ad minimam quidem suspicionem
belli.* Et cum esset indicaturo satis, *Q. Ligarius nullo se
implicari negotio passus est:* adiecit, *domum spectans,
ad suos redire cupiens.* Ita, quod exponebat, et ratione
fecit credibile et affectu quoque implevit. Quo magis miror 111
eos, qui non putant utendum in narratione affectibus.
Qui si hoc dicunt, non diu neque ut in epilogo: me-
cum sentiunt; effugiendae sunt enim morae. Ceterum cur
ego iudicem nolim, dum eum doceo, etiam movere? Cur, 112
quod in summa parte sum actionis petiturus, non in primo
statim rerum ingressu, si fieri potest, consequar? cum prae-
sertim etiam in probationibus faciliorem sim animum eius ha-
biturus occupatum vel ira vel miseratione. An non M. Tul- 113

turi sumus, personam, causam, locum, tempus, instrumen-
56 tum, occasionem, narratione delibabimus. Aliquando, si
destituti fuerimus his, etiam fatebimur: *Vix esse credibile
sed verum et hoc maius habendum scelus, nescire nos quo-*
57 *modo factum sit aut quare, mirari sed probaturos.* Opti-
mae vero praeparationes erunt, quae latuerint, ut a Cice-
rone sunt quidem utilissime praedicta omnia, per quae Miloni
Clodius non Clodio Milo insidiatus esse videatur; plurimum
tamen facit illa callidissima simplicitatis imitatio: *Milo au-
tem, cum in senatu fuisset eo die, quoad senatus est di-
missus, domum venit, calceos et vestimenta mutavit, pau-
lisper, dum se uxor, ut fit, comparat, commoratus est.*
58 Quam nihil festinato, nihil praeparato fecisse videtur Milo!
Quod non solum rebus ipsis vir eloquentissimus, quibus
moras et lentum profectionis ordinem ducit, sed verbis etiam
vulgaribus et cotidianis et arte occulta consecutus est; quae
si aliter dicta essent, strepitu ipsum iudicem ad custodien-
59 dum patronum excitassent. Frigere videntur ista plerisque;
sed hoc manifestum est, quomodo iudicem fefellerit, quod
vix a lectore deprehenditur. Haec sunt, quae credibilem fa-
60 ciant expositionem. Nam id quidem, ne qua contraria aut
sibi repugnantia in narratione dicamus, si cui praecipiendum
est, is reliqua frustra docetur; etiamsi quidam scriptores
Artium hoc quoque tanquam occultum et a se prudenter eru-
tum tradunt.

61 His tribus narrandi virtutibus adiiciunt quidam magni-
ficentiam, quam μεγαλοπρέπειαν vocant, quae neque in
omnes causas cadit (nam quid in plerisque iudiciis privatis,
de certa credita, locato et conducto, interdictis habere loci
potest supra modum se tollens oratio?) neque semper est
62 utilis, velut proximo exemplo Miloniano patet. Et memi-
nerimus multas esse causas, in quibus confitendum, excu-
sandum, summittendum sit, quod exponimus; quibus omnibus
aliena est illa magnificentiae virtus. Quare non magis pro-
prium narrationis est magnifice dicere quam miserabiliter, in-
vidiose, graviter, dulciter, urbane; quae, cum suo quaeque
loco sint laudabilia, non sunt huic parti proprie assignata et
velut dedita.

Illa quoque ut narrationi apta ita cum ceteris partibus 63
communis est virtus, quam Theodectes huic uni proprie
dedit; non enim magnificam modo vult esse verum etiam
iucundam expositionem. Sunt qui adiiciant his evidentiam,
quae ἐνάργεια Graece vocatur. Neque ego quemquam dece- 64
perim, ut dissimulem, Ciceroni quoque plures partes pla-
cere. Nam, praeterquam planam et brevem et credibilem
vult esse evidentem, moratam, cum dignitate. Sed in ora-
tione morata debent esse omnia cum dignitate, quae pote-
runt. Evidentia in narratione, quantum ego intelligo, est
quidem magna virtus, cum, quid veri, non dicendum sed
quodammodo etiam ostendendum est; sed subiici perspicui-
tati potest, quam quidam etiam contrariam interim putave-
runt, quia in quibusdam causis obscuranda veritas esset;
quod est ridiculum. Nam qui obscurare vult, narrat falsa 65
pro veris, et in his quae narrat debet laborare, ut videantur
quam evidentissima.

Et quatenus etiam forte quadam pervenimus ad diffici- 66
lius narrationum genus, iam de his loquamur, in quibus res
contra nos erit, quo loco nonnulli praetereundam narra-
tionem putaverunt. Et sane nihil est facilius, nisi prorsus
totam causam omnino non agere. Sed si aliqua iusta ratione
huiusmodi susceperis litem: cuius artis est, malam esse
causam silentio confiteri? nisi forte tam hebes futurus est
iudex, ut secundum id pronuntiet, quod sciet narrare te no-
luisse. Neque infitias eo, in narratione, ut aliqua neganda 67
aliqua adiicienda aliqua mutanda, sic aliqua etiam tacenda;
sed tacenda, quae tacere oportebit et liberum erit. Quod
fit nonnunquam brevitatis quoque gratia, quale illud est:
Respondit, quae ei visum est. Distinguamus igitur genera 68
causarum. Namque, in quibus non de culpa quaeretur sed
de actione, etiamsi erunt contra nos themata, confiteri nobis
licebit: *Pecuniam de templo sustulit sed privatam, ideo-
que sacrilegus non est. Virginem rapuit, non tamen optio
patri dabitur. Ingenuum stupravit et stupratus se suspen-* 69
*dit, non tamen ideo stuprator capite ut causa mortis pu-
nietur, sed decem milia, quae poena stupratori consti-
tuta est, dabit.* Verum in his quoque confessionibus est

aliquid, quod ex invidia, quam expositio adversarii fecit,
detrahi possit, cum etiam servi nostri de peccatis suis mol-
70 lius loquantur. Quaedam enim quasi non narrantes mitiga-
bimus: *Non quidem, ut adversarius dicit, consilium furti*
in templum attulit, nec diu captavit eius rei tempus; sed
occasione et absentia custodum corruptus et pecunia, quae
nimium in animis hominum potest, victus est. Quid re-
fert? peccavit et fur est, et nihil attinet id defendere, cuius
71 *poenam non recusamus.* Interim quasi damnemus ipsi: *Vis*
te dicam vino impulsum? errore lapsum? nocte deceptum?
vera sunt ista fortasse; tu tamen ingenuum stuprasti, solve
decem milia. Nonnunquam propositione praemuniri potest
72 causa, deinde exponi. Contraria sunt omnia tribus filiis, qui
in mortem patris coniurarant: sortiti nocte singuli per ordi-
nem cum ferro cubiculum intrarunt patre dormiente; cum
73 occidere eum nemo potuisset, excitato omnia indicarunt. Si
tamen pater, qui divisit patrimonium et reos parricidii de-
fendit, sic agat: *Quod contra legem sufficit, parricidium*
obiicitur iuvenibus, quorum pater vivit atque etiam liberis
suis adest. Ordinem rei narrare quid necesse est, cum ad
legem nihil pertineat? sed si confessionem culpae meae
exigitis: fui pater durus et patrimonii, quod iam melius
ab his administrari poterat, tenax custos; deinde subii-
74 citur: *Stimulatos ab iis, quorum indulgentiores parentes*
erant, semper tamen habuisse eum animum, qui sit eventu
deprehensus, ut occidere patrem non possent. Neque enim
iureiurando opus fuisse, si alioqui hoc mentis habuissent,
nec sorte, nisi quod se quisque eximi voluerit: omnia haec
qualiacunque placidioribus animis accipientur illa brevi pri-
75 mae propositionis defensione mollita. At cum quaeritur, An
factum sit? vel, Quale factum sit? licet omnia contra nos
sint: quomodo tamen evitare expositionem salva causae ra-
tione possumus? Narravit accusator neque ita ut, quae
essent acta, tantum indicaret; sed adiecit invidiam, rem ver-
bis exasperavit, accesserunt probationes, peroratio incendit
76 et plenos irae reliquit. Expectat naturaliter iudex, quid
narretur a nobis. Si nihil exponimus: illa esse, quae ad-
versarius dixit, et talia, qualia dixit, credat necesse est.

Quid ergo? eadem exponemus? Si de qualitate agitur, cuius
tum demum quaestio est, cum de re constat, eadem sed non
eodem modo; alias causas, aliam mentem, aliam rationem
dabo. Verbis elevare quaedam licebit; luxuria liberalitatis, 77
avaritia parsimoniae, negligentia simplicitatis nomine lenie-
tur. Vultu denique, voce, habitu vel favoris aliquid vel
miserationis merebor. Solet nonnunquam movere lacrimas
ipsa confessio. Atque ego libenter interrogem, sint illa de-
fensuri, quae non narraverint, necne? Nam si neque de- 78
fenderint neque narraverint, tota causa prodetur; at si de-
fensuri sunt: proponere certe plerumque id, quod confirma-
turi sumus, oportet. Cur ergo non exponamus, quod et
dilui potest, et, ut hoc contingat, utique indicandum est?
Aut quid inter probationem et narrationem interest, nisi 79
quod narratio est probationis continua propositio, rursus
probatio narrationi congruens confirmatio? Videamus ergo,
num haec expositio longior demum debeat esse, et paulo
verbosior praeparatione et quibusdam argumentis, (argumen-
tis dico, non argumentatione), cui tamen plurimum confert
frequens affirmatio: *Effecturos nos, quod dicimus; non
posse vim rerum ostendi prima expositione; expectent et
opiniones suas differant et bene sperent.* Denique utique 80
narrandum est, quidquid aliter, quam adversarius exposuit,
narrari potest; aut etiam prooemia sunt in his causis super-
vacua, quae quid magis agunt, quam ut cognitioni rerum
accommodatiorem iudicem faciant? Atque constabit, nus-
quam esse eorum maiorem usum, quam ubi animus iudicis
ab aliqua contra nos insita opinione flectendus est. Con- 81
iecturales autem causae, in quibus de facto quaeritur, non
tam saepe rei, de qua iudicium est, quam eorum, per quae
res colligenda est, expositionem habent. Quae, cum accu-
sator suspiciose narret, reus levare suspicionem debeat,
aliter ab hoc atque ab illo ad iudicem perferri oportet. At 82
enim quaedam argumenta turba valent, diducta leviora sunt.
Id quidem non eo pertinet, ut quaeratur, an narrandum sed
quomodo narrandum sit? Nam et congerere plurima exposi-
tione quis prohibet, si id utile est causae, et promittere:
sed et dividere narrationem et probationes subiungere par-

83 tibus atque ita transire ad sequentia? Nam ne his quidem
accedo, qui semper eo putant ordine, quo quid actum sit,
esse narrandum; sed eo malo narrare, quo expedit. Quod
fieri plurimis figuris licet. Nam et aliquando nobis excidisse
simulamus, cum quid utiliore loco reducimus; et interim nos
reddituros reliquum ordinem testamur, quia sic futura sit
84 causa lucidior; interim re exposita, subiungimus causas, quae
antecesserunt. Neque enim est una lex defensionis certum-
que praescriptum; pro re, pro tempore intuenda, quae pro-
sint, atque ut erit vulnus, ita vel curandum protinus vel, si
85 curatio differri potest, interim deligandum. Nec saepius
narrare duxerim nefas, quod Cicero pro Cluentio fecit; est-
que non concessum modo sed aliquando etiam necessarium, ut
in causis repetundarum omnibusque, quae simplices non sunt.
Amentis est enim, superstitione praeceptorum contra ratio-
86 nem causae trahi. Narrationem ideo ante probationes ponere
est institutum, ne iudex, qua de re dicatur, ignoret. Cur
igitur, si singula probanda aut refellenda erunt, non singula
etiam narrentur? Me certe, quantacunque nostris experi-
mentis habenda est fides, fecisse hoc in foro, quotiens ita
desiderabat utilitas, probantibus et eruditis et his, qui iudi-
cabant, scio; et (quod non arroganter dixerim, quia sunt
plurimi, quibuscum egi, qui me refellere possint, si mentior)
87 fere ponendae a me causae officium exigebatur. Neque ideo
tamen non id saepius facere oportebit, ut rerum ordinem se-
quamur. Quaedam vero etiam turpiter convertuntur, ut si
peperisse narres, deinde concepisse; apertum testamentum,
deinde signatum; in quibus si id, quod posterius est, dixeris,
de priore tacere optimum; palam est enim praecessisse.

88 Sunt quaedam et falsae expositiones, quarum in foro
duplex genus est: alterum, quod instrumentis adiuvatur, ut
P. Clodius fiducia testium, qua nocte incestum Romae com-
miserat, Interamnae se fuisse dicebat; alterum, quod est
tuendum dicentis ingenio. Id interim ad solam verecundiam
pertinet, unde etiam mihi videtur dici color; interim ad
89 quaestionem. Sed utrumcunque erit, prima sit curarum, ut
id quod fingemus fieri possit; deinde, ut et personae et loco
et tempori congruat et credibilem rationem et ordinem ha-

beat, si contigerit, etiam verae alicui rei cohaereat aut argumento, quod sit in causa, confirmetur. Nam quae tota extra rem petita sunt, mentiendi licentiam produnt. Curan- 90
dum praecipue, (quod fingentibus frequenter excidit) ne qua inter se pugnent, quaedam enim partibus blandiuntur sed in summam non consentiunt; praeterea, ne iis, quae vera esse constabit, adversa sint; in schola etiam, ne color extra 91
themata quaeratur. Utrobique autem orator meminisse debebit actione tota, quid finxerit, quoniam solent excidere, quae falsa sunt; verumque est illud, quod vulgo dicitur, mendacem memorem esse oportere. Sciamus autem, si de nostro 92
facto quaeratur, unum nobis aliquid esse dicendum; si de alieno, mittere in plura suspiciones licere. Est tamen quibusdam scholasticis controversiis, in quibus ponitur, aliquem non respondere quod interrogatur, libertas omnia enumerandi, quae responderi potuissent. Fingenda vero memine- 93
rimus ea, quae non cadant in testem. Sunt autem haec, quae a nostro dicuntur animo, cuius ipsi tantum conscii sumus; item quod a defunctis, nec hoc enim est qui neget; itemque ab eo cui idem expediet, is enim non negabit; ab adversario quoque, quia non est habiturus in negando fidem. Somnio- 94
rum et superstitionum colores ipsa iam facilitate auctoritatem perdiderunt. Non est autem satis in narratione uti coloribus, nisi per totam actionem consentiant, cum praesertim quorundam probatio sola sit in asseveratione et perseverantia: ut 95
ille *parasitus, qui ter abdicatum a divite iuvenem et absolutum tanquam suum filium asserit*, habebit quidem colorem, quo dicat, et paupertatem sibi causam exponendi fuisse, et ideo a se parasiti personam esse susceptam, quia in illa domo filium haberet; et ideo illum ter innocentem abdicatum, quia filius abdicantis non esset. Nisi tamen in omni- 96
bus verbis et amorem patrium atque hunc quidem ardentissimum ostenderit, et odium divitis et metum pro iuvene, quem periculose mansurum in illa domo, in qua tam invisus sit, sciat: suspicione subiecti petitoris non carebit. Evenit ali- 97
quando in scholasticis controversiis, quod in foro an possit accidere dubito, ut eodem colore utraque pars utatur, deinde eum pro se quaeque defendat, ut in illa controversia: *Uxor* 98

marito dixit, appellatam se de stupro a privigno et sibi constitutum tempus et locum; eadem contra filius detulit de noverca, edito tantum alio tempore ac loco; pater in eo, quem uxor praedixerat, filium invenit, tum in eo, quem filius, uxorem; illam repudiavit, qua tacente filium abdicat. Nihil dici potest pro iuvene, quod non idem sit pro
99 noverca. Ponentur tamen etiam communia; deinde ex personarum comparatione et indicii ordine et silentio repudia-
100 tae argumenta ducentur. Ne illud quidem ignorare oportet, quaedam esse, quae colorem non recipiant sed tantum defendenda sint, qualis est ille *dives, qui statuam pauperis inimici flagellis cecidit* et reus est iniuriarum; nam factum eius modestum esse nemo dixerit, fortasse, ut sit tutum, obtinebit.

101 Quodsi p a r s expositionis p r o n o b i s, p a r s c o n t r a n o s erit: miscenda sit an separanda narratio, cum ipsa condicione causae deliberandum est. Nam si plura sunt, quae nocent: quae prosunt, obruuntur. Itaque tunc dividere optimum erit, et his, quae partem nostram adiuvabunt, expositis et confirmatis, adversus reliqua uti remediis, de quibus supra
102 dictum est. Si plura proderunt: etiam coniungere licebit, ut, quae obstant, in mediis velut auxiliis nostris posita minus habeant virium. Quae tamen non erunt nuda ponenda, sed ut et nostra aliqua argumentatione firmemus, et diversa cur credibilia non sint, adiiciamus; quia, nisi distinxerimus, verendum est, ne bona nostra permixtis malis inquinentur.

103 Illa quoque de narratione praecipi solent, ne qua ex ea fiat excursio, ne avertatur a iudice sermo, ne alienae personae vocem demus, ne argumentemur, adiiciunt quidam etiam, ne utamur affectibus; quorum pleraque sunt frequentissime custodienda, imo nunquam, nisi ratio coegerit, mu-
104 tanda. Ut sit expositio perspicua et brevis, nihil quidem tam raro poterit habere rationem quam e x c u r s i o; nec unquam debebit esse nisi brevis et talis, ut vi quadam videamur affectus velut recto itinere depulsi, qualis est Ciceronis circa
105 nuptias Sasiae: *O mulieris scelus incredibile et praeter hanc unam in omni vita inauditum! O libidinem effrenatam et indomitam! O audaciam singularem! nonne*

timuisse, si minus vim deorum hominumque famam, at illam ipsam noctem facesque illas nuptiales! non limen cubiculi! non cubile filiae! non parietes denique ipsos, superiorum testes nuptiarum! Sermo vero aversus a 106
iudice et brevius indicat interim et coarguit magis, qua de re idem, quod in prooemio dixeram, sentio, sicut de prosopopoeia quoque; qua tamen non Servius modo Sulpicius utitur pro Aufidia: *Somnone te languidum an gravi lethargo putem oppressum?* sed M. quoque Tullius circa nauarchos, (nam ea quoque rei expositio est) *Ut adeas, tantum dabis,* et reliqua. Quid? pro Cluentio, Staieni Bulbique colloquium 107
nonne ad celeritatem plurimum et ad fidem confert? Quae ne fecisse inobservantia quadam videatur, quanquam hoc in illo credibile non est, in Partitionibus praecepit, ut habeat narratio suavitatem, admirationes, expectationes, exitus inopinatos, colloquia personarum, omnes affectus. Argumenta- 108
bimur, ut dixi, nunquam; argumentum ponemus aliquando; quod facit pro Ligario Cicero, cum dicit, sic eum provinciae praefuisse, ut illi pacem esse expediret. Inseremus expositioni et brevem, cum res poscet, defensionem et rationem factorum. Neque enim narrandum est tanquam testi sed tan- 109
quam patrono. Rei ordo per se talis est: *Q. Ligarius legatus C. Considio profectus.* Quid ergo M. Tullius? *Q. enim,* inquit, *Ligarius, cum esset nulla belli suspicio, legatus in Africam cum C. Considio profectus est.* Et alibi: *Non* 110
modo ad bellum sed ne ad minimam quidem suspicionem belli. Et cum esset indicaturo satis, *Q. Ligarius nullo se implicari negotio passus est:* adiecit, *domum spectans, ad suos redire cupiens.* Ita, quod exponebat, et ratione fecit credibile et affectu quoque implevit. Quo magis miror 111
eos, qui non putant utendum in narratione affectibus. Qui si hoc dicunt, non diu neque ut in epilogo: mecum sentiunt; effugiendae sunt enim morae. Ceterum cur ego iudicem nolim, dum eum doceo, etiam movere? Cur, 112
quod in summa parte sum actionis petiturus, non in primo statim rerum ingressu, si fieri potest, consequar? cum praesertim etiam in probationibus faciliorem sim animum eius habiturus occupatum vel ira vel miseratione. An non M. Tul- 113

lius circa verbera civis Romani omnes brevissime movet affectus, non solum condicione ipsius, loco iniuriae, genere verberum, sed animi quoque commendatione? Summum enim virum ostendit, qui, cum virgis caederetur, non ingemuerit, non rogaverit; sed tantum civem Romanum esse se cum in-
114 vidia caedentis et fiducia iuris clamaverit. Quid? Philodami casum nonne cum per totam expositionem incendit invidia, tum in supplicio ipso lacrimis implevit, cum flentes non tam narraret quam ostenderet, patrem de morte filii, filium de
115 patris? Quid ulli epilogi possunt magis habere miserabile? Serum est enim advocare his rebus affectum in peroratione, quas securus narraveris; assuevit illis iudex iamque eas sine motu mentis accipit, quibus commotus novis non est, et difficile est nobis mutare animi habitum semel constitutum.

116 Ego vero (neque enim dissimulabo iudicium meum, quanquam id, quod sum dicturus, exemplis magis quam praeceptis ullis continetur) narrationem, ut si ullam partem orationis, omni qua potest gratia et venere exornandam puto. Sed plurimum refert, quae sit natura eius rei, quam expone-
117 mus. In parvis ergo, quales sunt fere privatae, sit ille pressus et velut applicitus rei cultus; in verbis summa diligentia; quae in locis impetu feruntur et circumiectae orationis copia latent, hic expressa et, ut vult Zeno, *sensu tincta* esse debebunt; compositio dissimulata quidem sed tamen
118 quam iucundissima; figurae non illae poeticae et contra rationem loquendi auctoritate veterum receptae, (nam debet esse quam purissimus sermo) sed quae varietate taedium effugiant et mutationibus animum levent; ne in eundem casum, similem compositionem, pares elocutionum tractus incidamus. Caret enim ceteris lenociniis expositio et, nisi
119 commendetur hac venustate, iaceat necesse est. Nec in ulla parte intentior est iudex, eoque nihil recte dictum perit. Praeterea nescio quomodo etiam credit facilius, quae au-
120 dienti iucunda sunt, et voluptate ad fidem ducitur. Ubi vero maior res erit: et atrocia invidiose et tristia miserabiliter dicere decebit; non ut consumantur affectus sed ut tamen velut primis lineis designentur et plane, qualis futura sit
121 imago rei, statim appareat. Ne sententia quidem velut fati-

gatum intentione stomachum iudicis reficere dissuaserim,
maxime quidem brevi interiectione, qualis est illa: *Fecerunt*
servi Milonis, quod suos quisque servos in tali re facere
voluisset; interim paulo liberiore, qualis est illa: *Nubit ge-*
nero socrus, nullis auspicibus, nullis auctoribus, funestis
ominibus omnium.' Quod cum sit factum his quoque tem- 122
poribus, quibus omnis ad utilitatem potius quam ad osten-
tationem componebatur oratio, et erant adhuc severiora iu-
dicia: quanto nunc faciendum magis, cum in ipsa capitis aut
fortunarum pericula irrupit voluptas? cui hominum desiderio
quantum dari debeat, alio loco dicam. Interim aliquid in-
dulgendum esse confiteor. Multum confert adiecta veris 123
credibilis rerum imago, quae velut in rem praesentem per-
ducere audientes videtur, qualis est illa M. Caelii in Anto-
nium descriptio: *Namque ipsum offendunt temulento sopore*
profligatum, totis praecordiis stertentem, ructuosos spiri-
tus geminare, praeclarasque contubernales ab omnibus
spondis transversas incubare et reliquas circumiacere
passim. Quae tamen exanimatae terrore, hostium adventu 124
percepto, excitare Antonium conabantur, nomen inclama-
bant, frustra a cervicibus tollebant, blandius alia ad au-
rem invocabat, vehementius etiam nonnulla feriebat; qua-
rum cum omnium vocem tactumque noscitaret, proximae
cuiusque collum amplexu petebat, neque dormire excita-
tus neque vigilare ebrius poterat, sed semisomno sopore
inter manus centurionum concubinarumque iactabatur. Ni-
hil his neque credibilius fingi neque vehementius exprobrari
neque manifestius ostendi potest.

Neque illud quidem praeteribo, quantam afferat fidem 125
expositioni narrantis auctoritas; quam mereri debemus ante
omnia quidem vita sed et ipso genere orationis, quod quo
fuerit gravius ac sanctius, hoc plus habeat necesse est in
affirmando ponderis quoque. Effugienda igitur in hac prae- 126
cipue parte omnis calliditatis suspicio, neque enim se usquam
custodit magis iudex; nihil videatur fictum, nihil sollicitum;
omnia potius a causa quam ab oratore profecta credantur.
At hoc pati non possumus, et perire artem putamus, nisi ap- 127
paret, cum desinat ars esse, si apparet. Pendemus ex laude

atque hanc laboris nostri ducimus summam. Ita, quae circumstantibus ostentare volumus, iudicibus prodimus.

128 Est quaedam repetita narratio, quae ἐπιδιήγησις dicitur, sane res declamatoria magis quam forensis ideo autem reperta, ut, quia narratio brevis esse debet, fusius et ornatius res possit exponi; quod fit vel invidiae gratia vel miserationis. Id enim raro faciendum iudico neque sic unquam, ut totus ordo repetatur; licet enim per partes idem consequi. Ceterum, qui uti ἐπιδιηγήσει volet, narrationis loco rem stringat et contentus indicare, quod factum sit, quo sit modo factum, plenius se loco suo expositurum esse promittat.

129 Initium narrationis quidam utique faciendum a persona putant, eamque, si nostra sit, ornandam, si aliena, infamandam statim. Hoc sane frequentissimum est, quia personae
130 sunt, inter quas litigatur. Sed hae quoque interim cum suis accidentibus ponendae, cum id profuturum est: ut *A. Cluentius fuit pater huiusce, iudices, homo non solum municipii Larinatis, ex quo erat, sed regionis illius et vicinitatis virtute, existimatione, nobilitate princeps*; interim sine his:
131 ut *Q. enim Ligarius cum esset;* frequenter vero et a re, sicut pro Tullio Cicero: *Fundum habet in agro Thurino M. Tullius paternum;* Demosthenes pro Ctesiphonte: *Τοῦ γὰρ
132 Φωκικοῦ συστάντος πολέμου.* De fine narrationis cum iis contentio est, qui perduci expositionem volunt eo, unde quaestio oritur: *His rebus ita gestis, P. Dolabella praetor interdixit, ut est consuetudo, de vi, hominibus armatis, sine ulla exceptione, tantum ut, unde deiecisset, restitueret; deinde restituisse se dixit. Sponsio facta est; hac de sponsione vobis iudicandum est.* Id a petitore semper fieri potest, a defensore non semper.

DE EGRESSIONE.

III. Ordine ipso narrationem sequitur confirmatio. Probanda sunt enim, quae propter hoc exposuimus. Sed priusquam ingrediar hanc partem, pauca mihi de quorundam opinione dicenda sunt. Plerisque moris est, prolato rerum ordine, protinus utique in aliquem laetum aut plausibilem
2 locum quam maxime possint favorabiliter excurrere. Quod

quidem natum ab ostentatione declamatoria iam in forum venit, postquam agere causas non ad utilitatem litigatorum sed ad patronorum iactationem repertum est; ne, si pressae illi, qualis saepius desideratur, narrationis gracilitati coniuncta argumentorum pugnacitas fuerit, dilatis diutius dicendi voluptatibus oratio refrigescat. In quo vitium illud est, quod 3
sine discrimine causarum atque utilitatis hoc, tanquam semper expediat aut etiam necesse sit, faciunt; eoque sumptas ex his partibus, quarum alius erat locus, sententias in hanc congerunt, ut plurima aut iterum dicenda sint aut, quia alieno loco dicta sunt, dici suo non possint. Ego autem confiteor, 4
hoc expatiandi genus non modo narrationi sed etiam quaestionibus, vel universis vel interim singulis, opportune posse subiungi, cum res postulat aut certe permittit, atque eo vel maxime illustrari ornarique orationem; sed si cohaeret et sequitur, non si per vim cuneatur et, quae natura iuncta erant, distrahit. Nihil enim tam est consequens quam narra- 5
tioni probatio, nisi excursus ille vel quasi finis narrationis vel quasi initium probationis est. Erit ergo illi nonnunquam locus, ut, si expositio circa finem atrox fuerit, prosequamur eam velut erumpente protinus indignatione. Quod tamen 6
ita fieri oportebit, si res dubitationem non habebit. Alioqui prius est, quod obiicias, verum efficere quam magnum, quia criminum invidia pro reo est, priusquam probabitur; difficillima est enim gravissimi cuiusque sceleris fides. Idem 7
fieri non inutiliter potest, ut, si merita in adversarium aliqua exposueris, in ingratum inveharis; aut, si varietatem criminum narratione demonstraveris, quantum ob ea periculum intentetur, ostendas. Verum haec breviter omnia. Iudex 8
enim, ordine audito, festinat ad probationem et quamprimum certus esse sententiae cupit. Praeterea cavendum est, ne ipsa expositio vanescat, aversis in aliud animis et inani mora fatigatis.

Sed ut non semper est necessaria post narrationem illa 9
procursio, ita frequenter utilis ante quaestionem praeparatio, utique si prima specie minus erit favorabilis, si legem asperam ac poenarias actiones tuebimur. Est hic locus velut sequentis exordii ad conciliandum probationibus nostris in-

dicem, mitigandum, concitandum. Quod liberius hic et ve-
10 hementius fieri potest, quia iudici causa iam nota est. Hic
igitur velut fomentis, si quid erit asperum, praemolliemus,
quo facilius aures iudicum quae post propositurí erimus ad-
mittant, ne iustum oderint. Nihil enim facile persuadetur
11 invitis. Quo loco tamen iudicis quoque noscenda natura
est, iuri magis an aequo sit appositus; proinde enim magis
aut minus erit hoc necessarium. Ceterum res eadem et
post quaestionem perorationis vice fungitur.
12 Hanc partem παρέκβασιν vocant Graeci, Latini *egres-
sum* vel *egressionem*. Sed hae sunt plures, ut dixi,
quae per totam causam varios habent excursus, ut laus ho-
minum locorumque, ut descriptio regionum, expositio qua-
13 rundam rerum gestarum, ut laetitia fabularum. Quo ex ge-
nere est in orationibus contra Verrem compositis Siciliae
laus, Proserpinae raptus; pro C. Cornelio popularis illa vir-
tutum Cn. Pompeii commemoratio, in quam ille divinus ora-
tor, velut nomine ipso ducis cursus dicendi teneretur, abru-
14 pto, quem inchoaverat, sermone devertit. Ac totum παρέκ-
βασις est, ut mea quidem fert opinio, *alicuius rei sed
ad utilitatem causae pertinentis extra ordinem
excurrens tractatio*. Quapropter non video, cur hunc
ei potissimum locum assignent, qui rerum ordinem sequitur;
non magis quam illud, cur hoc nomen ita demum proprium
putent, si aliquid in digressu sit exponendum, cum tot modis
15 a recto itinere declinet oratio. Nam quidquid dicitur prae-
ter illas quinque, quas fecimus, partes, egressio est, indi-
gnatio, miseratio, invidia, convicium, excusatio, conciliatio,
maledictorum refutatio. Similia his, quae non sunt in quae-
stione, omnis amplificatio, minutio, omne affectus genus; at-
que ea maxime iucundam et ornatam faciunt orationem, de
luxuria, de avaritia, de religione, de officiis; quae cum
sint argumentis subiecta similium rerum, quia cohaerent,
16 egredi non videntur. Et plurima sunt, quae rebus nihil se-
cum cohaerentibus inseruntur, quibus iudex reficitur, admo-
netur, placatur, rogatur, laudatur. Innumerabilia sunt haec,
quorum alia sic praeparata afferimus, quaedam ex occasione
vel ex necessitate ducimus, si quid nobis agentibus novi ac-

cidit, interpellatio, interventus alicuius, tumultus. Unde Ci- 17
ceroni quoque in prooemio, cum diceret pro Milone, digredi fuit necesse, ut ipsa oratiuncula, qua usus est, patet. Potest autem paulo longius exire, qui praeparat aliquid ante quaestionem et qui finitae probationi velut commendationem adiicit. At qui ex media erumpit, cito ad id redire debet, unde devertit.

DE PROPOSITIONE.

IV. Sunt qui narrationi propositionem subiungant tanquam partem iudicialis materiae, cui opinioni respondimus. Mihi autem propositio videtur omnis confirmationis initium, quod non modo in ostendenda quaestione principali sed nonnunquam etiam in singulis argumentis poni solet maximeque in his, quae *ἐπιχειρήματα* vocantur. Sed nunc de
priore loquimur. Ea non semper uti necesse est. Aliquando 2
enim sine propositione quoque satis manifestum est, quid in quaestione versetur, utique si narratio ibi finem habet, ubi initium quaestio; adeo, ut aliquando subiungatur expositioni, quae solet in argumentis esse summa collectio: *Haec, sicut exposui, ita gesta sunt, iudices; insidiator superatus est,*
vi victa vis vel potius oppressa virtute audacia est. Non- 3
nunquam vero valde utilis est, ubi res defendi non potest et de fine quaeritur, ut pro eo, qui pecuniam privatam de templo sustulit: *Sacrilegii agitur, de sacrilegio cognoscitis;* ut iudex intelligat, id unum esse officii sui, quaerere, an id,
quod obiicitur, sacrilegium sit. Item in causis obscuris aut 4
multiplicibus; nec semper propter hoc solum, ut sit causa lucidior, sed aliquando etiam, ut magis moveat. Movet autem, si protinus subtexantur aliqua, quae prosint. *Lex aperte scripta est, ut peregrinus, qui murum ascenderit, morte multetur; peregrinum te esse certum est; quin ascenderis murum, non quaeritur; quid superest, nisi ut te puniri oporteat?* Haec enim propositio confessionem adversarii premit et quodammodo iudicandi moram tollit, nec indicat quaestionem iudici sed adiuvat.

Sunt autem propositiones et simplices et duplices vel 5
multiplices, quod accidit non uno modo. Nam et plura cri-

mina iunguntur, ut cum *Socrates accusatus est, quod corrumperet iuventutem et novas superstitiones introduceret;* et singula ex pluribus colliguntur, ut cum *legatio male gesta obiicitur Aeschini, quod mentitus sit, quod nihil ex mandatis fecerit, quod moratus sit, quod munera acce-*
6 *perit.* Recusatio quoque plures interim propositiones habet, ut contra petitionem pecuniae: *Male petitis, procuratorem enim tibi esse non licuit; sed neque illi, cuius nomine litigas, habere procuratorem; sed neque est heres eius,*
7 *a quo accepisse mutuam dicor; sed nec ipsi debui.* Multiplicari haec in quantum libet possunt, sed rem ostendisse satis est. Hae si ponantur singulae, subiectis probationibus, plures sunt propositiones; si coniungantur, in partitionem cadunt.

8 Est et nuda propositio, qualis fere in coniecturalibus: *Caedis ago; furtum obiicio;* est ratione subiecta, ut *Maiestatem minuit C. Cornelius, nam codicem tribunus plebis ipse pro contione legit.* Praeter haec utimur propositione aut nostra, ut *Adulterium obiicio;* aut adversarii, ut *Adulterii mecum agitur;* aut communi, ut *Inter me et adversarium quaestio est, uter sit intestato propior.* Nonnunquam diversas quoque iungimus: *Ego hoc dico, adversarius hoc.*

9 Habet interim vim propositionis, etiamsi per se non est propositio, cum exposito rerum ordine subiicimus: *De his cognoscitis;* ut sit haec commonitio iudicis, quo se ad quaestionem acrius intendat et velut quodam tactu resuscitatus finem esse narrationis, initium probationis intelligat, et, nobis confirmationem ingredientibus, ipse quoque quodammodo novum audiendi sumat exordium.

DE PARTITIONE.

V. Partitio est nostrarum aut adversarii propositionum aut utrarumque ordine collocata enumeratio. Hac quidam utendum semper putant, quod ea fiat causa lucidior et iudex attentior ac docilior, si scierit, et de quo dicimus et
2 de quo dicturi postea simus. Rursus quidam periculosum id oratori arbitrantur duabus ex causis: quod nonnunquam et

excidere soleant, quae promisimus, et, si qua in partiendo praeterimus, occurrere; quod quidem nemini accidet, nisi qui plane vel nullo fuerit ingenio vel ad agendum nihil cogitati praemeditatique detulerit. Alioqui quae tam manifesta 3
et lucida est ratio quam rectae partitionis? Sequitur enim naturam ducem, adeo quoque, ut memoriae id maximum sit auxilium via dicendi non decedere. Quapropter ne illos quidem probaverim, qui partitionem vetant ultra tres propositiones extendere. Quae sine dubio, si nimium sit multiplex, fugiet memoriam iudicis et turbabit intentionem; hoc tamen numero velut lege non est alliganda, cum possit causa plures desiderare. Alia sunt magis, propter quae partitione non 4
semper sit utendum: primum, quia pleraque gratiora sunt, si inventa subito nec domo allata sed inter dicendum ex re ipsa nata videantur, unde illa non iniucunda schemata, *Paene excidit mihi*, et *Fugerat me*, et *Recte admones*. Propositis enim probationibus omnis in reliquum gratia novitatis praecerpitur. Interim vero etiam fallendus est iudex et variis 5
artibus subeundus, ut aliud agi quam quod petimus putet. Nam est nonnunquam dura propositio, quod iudex si providit, non aliter praeformidat, quam qui ferrum medici prius, quam curètur, aspexit; at si, re non ante proposita, securum ac nulla denuntiatione in se conversum intrarit orātio: efficiet, quod promittenti non crederetur. Interim refugienda non 6
modo distinctio quaestionum est sed omnino tractatio; affectibus turbandus et ab intentione auferendus auditor. Non enim solum oratoris est docere, sed plus eloquentia circa movendum valet. Cui rei contraria est maxime tenuis illa et scrupulose in partes secta divisionis diligentia eo tempore, quo cognoscenti iudicium conamur auferre. Quid? quod in- 7
terim, quae per se levia sunt et infirma, turba valent? Ideoque congerenda sunt potius et velut eruptione pugnandum; quod tamen rarum esse debet et ex necessitate demum, cum hoc ipsum, quod dissimile rationi est, coegerit ratio. Prae- 8
ter haec in omni partitione est utique aliquid potentissimum, quod cum audivit iudex, cetera tanquam supervacua gravari solet. Itaque si plura vel obiicienda sunt vel diluenda: et utilis et iucunda partitio est, ut, quod quaque de re dicturi sumus,

mina iunguntur, ut cum *Socrates accusatus est, quod corrumperet iuventutem et novas superstitiones introduceret* et singula ex pluribus colliguntur, ut cum *legatio male gesta obiicitur Aeschini, quod mentitus sit, quod nihil e mandatis fecerit, quod moratus sit, quod munera acc*
6 *perit.* Recusatio quoque plures interim propositiones hab ut contra petitionem pecuniae: *Male petitis, procurator enim tibi esse non licuit; sed neque illi, cuius non litigas, habere procuratorem; sed neque est heres e*
7 *a quo accepisse mutuam dicor; sed nec ipsi debui.* tiplicari haec in quantum libet possunt, sed rem oster satis est. Hae si ponantur singulae, subiectis prob bus, plures sunt propositiones; si coniungantur, in pa nem cadunt.

8 Est et nuda propositio, qualis fere in coniectur *Caedis ago; furtum obiicio;* est ratione subiecta, *iestatem minuit C. Cornelius, nam codicem tribun bis ipse pro contione legit.* Praeter haec utimur tione aut nostra, ut *Adulterium obiicio;* aut adve *Adulterii mecum agitur;* aut communi, ut *Inter* *versarium quaestio est, uter sit intestato propi* nunquam diversas quoque iungimus: *Ego hoc dic sarius hoc.*

9 Habet interim vim propositionis, etiamsi per propositio, cum exposito rerum ordine subiicin *cognoscitis;* ut sit haec commonitio iudicis, quo stionem acrius intendat et velut quodam tactu finem esse narrationis, initium probationis intelli confirmationem ingredientibus, ipse quoque quo vum audiendi sumat exordium.

DE PARTITIONE.

V. Partitio est nostrarum aut adver num aut utrarumque ordine collocata enume dam utendum semper putant, quod ea iudex attentior ac docilior, si scie
2 de quo dicturi postea simus. P oratori arbitrantur duabus e

excidere soleant, quae promisimus, et
praeterimus, occurrere; quod quid erit
qui plane vel nullo fuerit ingenio vel
gitati praemeditatique detulerit. Alioq
et lucida est ratio quam rectae part
naturam ducem, adeo quoque, ut m
auxilium via dicendi non decedere.
dem probaverim, qui partitionem
tiones extendere. Quae sine dubio
fugiet memoriam iudicis et turba
numero velut lege non est alliga
desiderare. Alia sunt magis,
semper sit utendum: primum,
inventa subito nec domo all
ipsa nata videantur, unde illa
excidit mihi, et *Fugerat*
sitis enim probationibus or
praecerpitur. Interim vero
artibus subeundus, ut ali
Nam est nonnunquam dur
non aliter praeformidat,
curètur, aspexit: at si
nulla denuntiatione in
quod promittenti no
modo distinctio qua
fectibus turbandus e
enim solum oratori
movendum valet.
scrupulose in par
quo cognoscenti
terim, quae per
que congerend
quod tamen rar
hoc ipsum, qu
ter haec in q

ordine appareat; at si unum crimen varie defendemus, super-
9 vacua. Ut si illa partiamur, *Dicam, non talem esse hunc,
quem tueor, reum, ut in eo credibile videri possit homi-
cidium; dicam, occidendi causam huic non fuisse; di-
cam, hunc eo tempore, quo homo occisus est, trans mare
fuisse:* omnia, quae ante id, quod ultimum est, exequeris,
10 inania videri necesse est. Festinat enim iudex ad id, quod
potentissimum est, et velut obligatum promisso patronum,
si est patientior, tacitus appellat; si vel occupatus vel in
aliqua potestate vel etiam si moribus incompositus, cum con-
11 vicio efflagitat. Itaque non defuerunt, qui Ciceronis illam
pro Cluentio partitionem improbarent, qua se dicturum esse
promisit *primum, neminem maioribus criminibus, gravio-
ribus testibus, in iudicium vocatum quam Oppianicum;
deinde, praeiudicia esse facta ab ipsis iudicibus, a qui-
bus condemnatus sit; postremo, iudicium pecunia tem-
ptatum non pro Cluentio sed contra Cluentium;* quia, si
probari posset, quod est tertium, nihil necesse fuerit dicere
12 priora. Rursus nemo tam erit iniustus aut stultus, quin eum
fateatur optime pro Murena esse partitum: *Intelligo, iudices,
tris totius accusationis fuisse partes, et earum unam in
reprehensione vitae, alteram in contentione dignitatis, ter-
tiam in criminibus ambitus esse versatam.* Nam sic et
ostendit lucidissime causam et nihil fecit altero supervacuum.
13 De illo quoque genere defensionis plerique dubitant: *Si
occidi, recte feci; sed non occidi;* quo enim prius perti-
nere, si sequens firmum sit? haec invicem obstare, et utro-
que utentibus in neutro haberi fidem. Quod sane in parte
verum est, et illo sequenti, si modo indubitabile est, sit solo
14 utendum. At si quid in eo, quod est fortius, timebimus:
utraque probatione nitemur. Alius enim alio moveri solet,
et qui factum putavit, iustum credere potest; qui tanquam
iusto non movebitur, factum fortasse non credet. Ut certa
manus uno telo possit esse contenta: incerta plura spar-
15 genda sunt, ut sit et fortunae locus. Egregie vero Cicero
pro Milone insidiatorem primum Clodium ostendit, tum addi-
dit ex abundanti, etiamsi id non fuisset, talem tamen civem
cum summa virtute interfectoris et gloria necari potuisse.

Neque illum tamen ordinem, de quo prius dixi, damnaverim; 16
quia quaedam, etiamsi ipsa sunt dura, in id tamen valent, ut
ea molliant, quae sequuntur. Nec omnino sine ratione est,
quod vulgo dicitur: *Iniquum petendum, ut aequum feras.*
Quod tamen nemo sic accipiat, ut omnia credat audendum. 17
Recte enim Graeci praecipiunt, *Non temptanda, quae effici
omnino non possint.* Sed quotiens hac, de qua loquor, duplici
defensione utemur: id laborandum est, ut in illam partem
sequentem fides ex priore ducatur. Potest enim videri,
qui tuto etiam confessurus fuit, mentiendi causam in negando
non habere.

Et illud utique faciendum est, ut, quotiens suspicabimur 18
iudici aliam probationem desiderari, quam de qua loquimur,
promittamus nos plene et statim de eo satis esse facturos;
praecipueque si de pudore agitur. Frequenter autem acci- 19
dit, ut causa parum verecunda iure tuta sit; de quo ne inviti
iudices audiant et adversi, frequentius sunt admonendi, *secu-
turam defensionem probitatis et dignitatis; expectent pau-
lum et agi ordine sinant.* Quaedam interim nos invitis li- 20
tigatoribus simulandum est dicere, quod Cicero pro Cluentio
facit circa iudiciariam legem; nonnunquam, quasi interpellemur
ab his, subsistere; saepe avertenda ad ipsos oratio;
hortandi, ut sinant nos uti nostro consilio. Ita surrepetur
animo iudicis, et, dum sperat probationem pudoris, asperioribus
illis minus repugnabit. Quae cum receperit, etiam 21
verecundiae defensioni facilior erit. Sic utraque res invicem
iuvabit, eritque iudex circa ius nostrum spe modestiae attentior,
circa modestiam iuris probatione proclivior.

Sed ut non semper necessaria aut utilis etiam partitio 22
est: ita opportune adhibita plurimum orationi lucis et gratiae
confert. Neque enim solum id efficit, ut clariora fiant, quae
dicuntur, rebus velut ex turba extractis et in conspectu iudicum
positis; sed reficit quoque audientem certo singularum
partium fine, non aliter quam facientibus iter multum detrahunt
fatigationis notata inscriptis lapidibus spatia. Nam et 23
exhausti laboris nosse mensuram voluptati est, et hortatur
ad reliqua fortius exequenda scire, quantum supersit. Nihil
enim longum videri necesse est, in quo, quid ultimum sit,

ordine appareat; at si unum crimen varie defendemus, super-
9 vacua. Ut si illa partiamur, *Dicam, non talem esse hunc, quem tueor, reum, ut in eo credibile videri possit homicidium; dicam, occidendi causam huic non fuisse; dicam, hunc eo tempore, quo homo occisus est, trans mare fuisse:* omnia, quae ante id, quod ultimum est, exequeris,
10 inania videri necesse est. Festinat enim iudex ad id, quod potentissimum est, et velut obligatum promisso patronum, si est patientior, tacitus appellat; si vel occupatus vel in aliqua potestate vel etiam si moribus incompositus, cum con-
11 vicio efflagitat. Itaque non defuerunt, qui Ciceronis illam pro Cluentio partitionem improbarent, qua se dicturum esse promisit *primum, neminem maioribus criminibus, gravioribus testibus, in iudicium vocatum quam Oppianicum; deinde, praeiudicia esse facta ab ipsis iudicibus, a quibus condemnatus sit; postremo, iudicium pecunia temptatum non pro Cluentio sed contra Cluentium;* quia, si probari posset, quod est tertium, nihil necesse fuerit dicere
12 priora. Rursus nemo tam erit iniustus aut stultus, quin eum fateatur optime pro Murena esse partitum: *Intelligo, iudices, tris totius accusationis fuisse partes, et earum unam in reprehensione vitae, alteram in contentione dignitatis, tertiam in criminibus ambitus esse versatam.* Nam sic et ostendit lucidissime causam et nihil fecit altero supervacuum.

13 De illo quoque genere defensionis plerique dubitant: *Si occidi, recte feci; sed non occidi;* quo enim prius pertinere, si sequens firmum sit? haec invicem obstare, et utroque utentibus in neutro haberi fidem. Quod sane in parte verum est, et illo sequenti, si modo indubitabile est, sit solo
14 utendum. At si quid in eo, quod est fortius, timebimus: utraque probatione nitemur. Alius enim alio moveri solet, et qui factum putavit, iustum credere potest; qui tanquam iusto non movebitur, factum fortasse non credet. Ut certa manus uno telo possit esse contenta: incerta plura spar-
15 genda sunt, ut sit et fortunae locus. Egregie vero Cicero pro Milone insidiatorem primum Clodium ostendit, tum addidit ex abundanti, etiamsi id non fuisset, talem tamen civem cum summa virtute interfectoris et gloria necari potuisse.

Neque illum tamen ordinem, de quo prius dixi, damnaverim; 16
quia quaedam, etiamsi ipsa sunt dura, in id tamen valent, ut ea molliant, quae sequuntur. Nec omnino sine ratione est, quod vulgo dicitur: *Iniquum petendum, ut aequum feras.*
Quod tamen nemo sic accipiat, ut omnia credat audendum. 17
Recte enim Graeci praecipiunt, *Non temptanda, quae effici omnino non possint.* Sed quotiens hac, de qua loquor, duplici defensione utemur: id laborandum est, ut in illam partem sequentem fides ex priore ducatur. Potest enim videri, qui tuto etiam confessurus fuit, mentiendi causam in negando non habere.

Et illud utique faciendum est, ut, quotiens suspicabimur 18
iudici aliam probationem desiderari, quam de qua loquimur, promittamus nos plene et statim de eo satis esse facturos; praecipueque si de pudore agitur. Frequenter autem acci- 19
dit, ut causa parum verecunda iure tuta sit; de quo ne inviti iudices audiant et adversi, frequentius sunt admonendi, *secuturam defensionem probitatis et dignitatis; expectent paulum et agi ordine sinant.* Quaedam interim nos invitis li- 20
tigatoribus simulandum est dicere, quod Cicero pro Cluentio facit circa iudiciariam legem; nonnunquam, quasi interpellemur ab his, subsistere; saepe avertenda ad ipsos oratio; hortandi, ut sinant nos uti nostro consilio. Ita surrepetur animo iudicis, et, dum sperat probationem pudoris, asperioribus illis minus repugnabit. Quae cum receperit, etiam 21
verecundiae defensioni facilior erit. Sic utraque res invicem iuvabit, eritque iudex circa ius nostrum spe modestiae attentior, circa modestiam iuris probatione proclivior.

Sed ut non semper necessaria aut utilis etiam partitio 22
est: ita opportune adhibita plurimum orationi lucis et gratiae confert. Neque enim solum id efficit, ut clariora fiant, quae dicuntur, rebus velut ex turba extractis et in conspectu iudicum positis; sed reficit quoque audientem certo singularum partium fine, non aliter quam facientibus iter multum detrahunt fatigationis notata inscriptis lapidibus spatia. Nam et 23
exhausti laboris nosse mensuram voluptati est, et hortatur ad reliqua fortius exequenda scire, quantum supersit. Nihil enim longum videri necesse est, in quo, quid ultimum sit,

24 certum est. Nec immerito multum ex diligentia partiendi
tulit laudis Q. Hortensius, cuius tamen divisionem in digitos
diductam nonnunquam Cicero leviter eludit. Nam est suus et
in gestu modus, et vitanda, ut quae maxime, concisa nimium
25 et velut articulosa partitio. Nam et auctoritati plurimum de-
trahunt minuta illa nec iam membra sed frusta, et huius glo-
riae cupidi, quo subtilius et copiosius divisisse videantur,
et supervacua assumunt et, quae natura singularia sunt, se-
cant, nec tam plura faciunt quam minora; deinde cum fe-
cerunt mille particulas, in eandem incidunt obscuritatem,
contra quam partitio inventa est.

26 Et divisa autem et simplex propositio, quotiens utiliter
adhiberi potest, primum debet esse aperta atque lucida, (nam
quid sit turpius, quam id esse obscurum ipsum, quod in eum
solum adhibetur usum, ne sint cetera obscura?) tum brevis
nec ullo supervacuo onerata verbo. Non enim, quid dica-
27 mus, sed, de quo dicturi sumus, ostendimus. Obtinendum
etiam, ne quid in ea desit, ne quid supersit. Superest autem
sic fere, cum aut in species partimur, quod in genera partiri
sit satis, aut genere posito subiicitur species; ut si dicam de
virtute, iustitia, continentia, cum iustitia atque continentia
28 virtutis sint species. Partitio prima est, quid sit, de quo
conveniat; quid, de quo ambigatur. In eo, quod convenit,
quid adversarius fateatur, quid nos; in eo, de quo ambigi-
tur, quae nostrae propositiones, quae partis adversae. Pes-
simum vero, non eodem ordine exequi, quo quidque pro-
posueris.

LIBER V.

Libro quinto haec continentur: De probationibus inartificialibus. De praeiudiciis. De rumore. De tormentis. De tabulis. De iureiurando. De testibus. De probatione artificiali. De signis. De argumentis. De exemplis. De usu argumentorum. De refutatione. Quibus constet epichirema. Et quibus refellatur modis. De usu epichirematos et enthymematos.

DE PROBATIONIBUS INARTIFICIALIBUS.

Prooemium. Fuerunt et clari quidem auctores, qui-
bus solum videretur oratoris officium docere; namque et af-
fectus duplici ratione excludendos putabant, primum quia
vitium esset omnis animi perturbatio, deinde quia iudicem a
veritate pelli misericordia, gratia similibusque non oporteret,
et voluptatem audientium petere, cum vincendi tantum gratia
diceretur, non modo agenti supervacuum sed vix etiam viro
dignum arbitrabantur; plures vero, qui nec ab illis sine du- 2
bio partibus rationem orandi summoverent, hoc tamen pro-
prium atque praecipuum crederent opus, sua confirmare et,
quae ex adverso proponerentur, refutare. Utrumcunque est, 3
(neque enim hoc loco meam interpono sententiam) hic erit
liber illorum opinione maxime necessarius, quia toto haec
sola tractantur; quibus sane et ea, quae de iudicialibus cau-
sis iam dicta sunt, serviunt. Nam neque prooemii neque 4
narrationis est alius usus, quam ut iudicem huic praeparent;
et status nosse atque ea, de quibus supra scripsimus, in-
tueri, supervacuum foret, nisi ad hanc perveniremus. De- 5
nique ex quinque, quas iudicialis materiae fecimus, parti-
bus, quaecunque alia potest aliquando necessaria causae non
esse; lis nulla est, cui probatione opus non sit. Eius
praecepta sic optime divisuri videmur, ut prius, quae in com-
mune ad omnes quaestiones pertinent, ostendamus; deinde,
quae in quoque causae genere propria sint, exequamur.

I. Ac prima quidem illa partitio ab Aristotele tradita consensum fere omnium meruit, alias esse probationes, quas extra dicendi rationem acciperet orator; alias, quas ex causa traheret ipse et quodam modo gigneret. Ideoque illas ἀτέχ-

dicem, mitigandum, concitandum. Quod liberius hic et ve-
10 hementius fieri potest, quia iudici causa iam nota est. Hic
igitur velut fomentis, si quid erit asperum, praemolliemus,
quo facilius aures iudicum quae post proposituri erimus ad-
mittant, ne iustum oderint. Nihil enim facile persuadetur
11 invitis. Quo loco tamen iudicis quoque noscenda natura
est, iuri magis an aequo sit appositus; proinde enim magis
aut minus erit hoc necessarium. Ceterum res eadem et
post quaestionem perorationis vice fungitur.

12 Hanc partem παρέκβασιν vocant Graeci, Latini egres-
sum vel egressionem. Sed hae sunt plures, ut dixi,
quae per totam causam varios habent excursus, ut laus ho-
minum locorumque, ut descriptio regionum, expositio qua-
13 rundam rerum gestarum, ut laetitia fabularum. Quo ex ge-
nere est in orationibus contra Verrem compositis Siciliae
laus, Proserpinae raptus; pro C. Cornelio popularis illa vir-
tutum Cn. Pompeii commemoratio, in quam ille divinus ora-
tor, velut nomine ipso ducis cursus dicendi teneretur, abru-
14 pto, quem inchoaverat, sermone devertit. Ac totum παρέκ-
βασις est, ut mea quidem fert opinio, alicuius rei sed
ad utilitatem causae pertinentis extra ordinem
excurrens tractatio. Quapropter non video, cur hunc
ei potissimum locum assignent, qui rerum ordinem sequitur;
non magis quam illud, cur hoc nomen ita demum proprium
putent, si aliquid in digressu sit exponendum, cum tot modis
15 a recto itinere declinet oratio. Nam quidquid dicitur prae-
ter illas quinque, quas fecimus, partes, egressio est, indi-
gnatio, miseratio, invidia, convicium, excusatio, conciliatio,
maledictorum refutatio. Similia his, quae non sunt in quae-
stione, omnis amplificatio, minutio, omne affectus genus; at-
que ea maxime iucundam et ornatam faciunt orationem, de
luxuria, de avaritia, de religione, de officiis; quae cum
sint argumentis subiecta similium rerum, quia cohaerent,
16 egredi non videntur. Et plurima sunt, quae rebus nihil se-
cum cohaerentibus inseruntur, quibus iudex reficitur, admo-
netur, placatur, rogatur, laudatur. Innumerabilia sunt haec,
quorum alia sic praeparata afferimus, quaedam ex occasione
vel ex necessitate ducimus, si quid nobis agentibus novi ac-

cidit, interpellatio, interventus alicuius, tumultus. Unde Ci- 17
ceroni quoque in prooemio, cum diceret pro Milone, digredi fuit necesse, ut ipsa oratiuncula, qua usus est, patet. Potest autem paulo longius exire, qui praeparat aliquid ante quaestionem et qui finitae probationi velut commendationem adiicit. At qui ex media erumpit, cito ad id redire debet, unde devertit.

DE PROPOSITIONE.

IV. Sunt qui narrationi propositionem subiungant tanquam partem iudicialis materiae, cui opinioni respondimus. Mihi autem propositio videtur omnis confirmationis initium, quod non modo in ostendenda quaestione principali sed nonnunquam etiam in singulis argumentis poni solet maximeque in his, quae ἐπιχειρήματα vocantur. Sed nunc de
priore loquimur. Ea non semper uti necesse est. Aliquando 2
enim sine propositione quoque satis manifestum est, quid in quaestione versetur, utique si narratio ibi finem habet, ubi initium quaestio; adeo, ut aliquando subiungatur expositioni, quae solet in argumentis esse summa collectio: *Haec, sicut exposui, ita gesta sunt, iudices; insidiator superatus est,*
vi victa vis vel potius oppressa virtute audacia est. Non- 3
nunquam vero valde utilis est, ubi res defendi non potest et de fine quaeritur, ut pro eo, qui pecuniam privatam de templo sustulit: *Sacrilegii agitur, de sacrilegio cognoscitis;* ut iudex intelligat, id unum esse officii sui, quaerere, an id,
quod obiicitur, sacrilegium sit. Item in causis obscuris aut 4
multiplicibus; nec semper propter hoc solum, ut sit causa lucidior, sed aliquando etiam, ut magis moveat. Movet autem, si protinus subtexantur aliqua, quae prosint. *Lex aperte scripta est, ut peregrinus, qui murum ascenderit, morte multetur; peregrinum te esse certum est; quin ascenderis murum, non quaeritur; quid superest, nisi ut te puniri oporteat?* Haec enim propositio confessionem adversarii premit et quodammodo iudicandi moram tollit, nec indicat quaestionem iudici sed adiuvat.

Sunt autem propositiones et simplices et duplices vel 5
multiplices, quod accidit non uno modo. Nam et plura cri-

mina iunguntur, ut cum *Socrates accusatus est, quod corrumperet iuventutem et novas superstitiones introduceret;* et singula ex pluribus colliguntur, ut cum *legatio male gesta obiicitur Aeschini, quod mentitus sit, quod nihil ex mandatis fecerit, quod moratus sit, quod munera acce-*
6 *perit.* Recusatio quoque plures interim propositiones habet, ut contra petitionem pecuniae: *Male petitis, procuratorem enim tibi esse non licuit; sed neque illi, cuius nomine litigas, habere procuratorem; sed neque est heres eius,*
7 *a quo accepisse mutuam dicor; sed nec ipsi debui.* Multiplicari haec in quantum libet possunt, sed rem ostendisse satis est. Hae si ponantur singulae, subiectis probationibus, plures sunt propositiones; si coniungantur, in partitionem cadunt.

8 Est et nuda propositio, qualis fere in coniecturalibus: *Caedis ago; furtum obiicio;* est ratione subiecta, ut *Maiestatem minuit C. Cornelius, nam codicem tribunus plebis ipse pro contione legit.* Praeter haec utimur propositione aut nostra, ut *Adulterium obiicio;* aut adversarii, ut *Adulterii mecum agitur;* aut communi, ut *Inter me et adversarium quaestio est, uter sit intestato propior.* Nonnunquam diversas quoque iungimus: *Ego hoc dico, adversarius hoc.*

9 Habet interim vim propositionis, etiamsi per se non est propositio, cum exposito rerum ordine subiicimus: *De his cognoscitis;* ut sit haec commonitio iudicis, quo se ad quaestionem acrius intendat et velut quodam tactu resuscitatus finem esse narrationis, initium probationis intelligat, et, nobis confirmationem ingredientibus, ipse quoque quodammodo novum audiendi sumat exordium.

DE PARTITIONE.

V. Partitio est nostrarum aut adversarii propositionum aut utrarumque ordine collocata enumeratio. Hac quidam utendum semper putant, quod ea fiat causa lucidior et iudex attentior ac docilior, si scierit, et de quo dicimus et
2 de quo dicturi postea simus. Rursus quidam periculosum id oratori arbitrantur duabus ex causis: quod nonnunquam et

excidere soleant, quae promisimus, et, si qua in partiendo praeterimus, occurrere; quod quidem nemini accidet, nisi qui plane vel nullo fuerit ingenio vel ad agendum nihil cogitati praemeditatique detulerit. Alioqui quae tam manifesta 3
et lucida est ratio quam rectae partitionis? Sequitur enim naturam ducem, adeo quoque, ut memoriae id maximum sit auxilium via dicendi non decedere. Quapropter ne illos quidem probaverim, qui partitionem vetant ultra tres propositiones extendere. Quae sine dubio, si nimium sit multiplex, fugiet memoriam iudicis et turbabit intentionem; hoc tamen numero velut lege non est alliganda, cum possit causa plures desiderare. Alia sunt magis, propter quae partitione non 4
semper sit utendum: primum, quia pleraque gratiora sunt, si inventa subito nec domo allata sed inter dicendum ex re ipsa nata videantur, unde illa non iniucunda schemata, *Paene excidit mihi*, et *Fugerat me*, et *Recte admones*. Propositis enim probationibus omnis in reliquum gratia novitatis praecerpitur. Interim vero etiam fallendus est iudex et variis 5
artibus subeundus, ut aliud agi quam quod petimus putet. Nam est nonnunquam dura propositio, quod iudex si providit, non aliter praeformidat, quam qui ferrum medici prius, quam curètur, aspexit; at si, re non ante proposita, securum ac nulla denuntiatione in se conversum intrarit oràtio: efficiet, quod promittenti non crederetur. Interim refugienda non 6
modo distinctio quaestionum est sed omnino tractatio; affectibus turbandus et ab intentione auferendus auditor. Non enim solum oratoris est docere, sed plus eloquentia circa movendum valet. Cui rei contraria est maxime tenuis illa et scrupulose in partes secta divisionis diligentia eo tempore, quo cognoscénti iudicium conamur auferre. Quid? quod in- 7
terim, quae per se levia sunt et infirma, turba valent? Ideoque congerenda sunt potius et velut eruptione pugnandum; quod tamen rarum esse debet et ex necessitate demum, cum hoc ipsum, quod dissimile rationi est, coegerit ratio. Prae- 8
ter haec in omni partitione est utique aliquid potentissimum, quod cum audivit iudex, cetera tanquam supervacua gravari solet. Itaque si plura vel obiicienda sunt vel diluenda: et utilis et iucunda partitio est, ut, quod quaque de re dicturi sumus,

ordine appareat; at si unum crimen varie defendemus, super-
9 vacua. Ut si illa partiamur, *Dicam, non talem esse hunc, quem tueor, reum, ut in eo credibile videri possit homicidium; dicam, occidendi causam huic non fuisse; dicam, hunc eo tempore, quo homo occisus est, trans mare fuisse:* omnia, quae ante id, quod ultimum est, exequeris,
10 inania videri necesse est. Festinat enim iudex ad id, quod potentissimum est, et velut obligatum promisso patronum, si est patientior, tacitus appellat; si vel occupatus vel in aliqua potestate vel etiam si moribus incompositus, cum con-
11 vicio efflagitat. Itaque non defuerunt, qui Ciceronis illam pro Cluentio partitionem improbarent, qua se dicturum esse promisit *primum, neminem maioribus criminibus, gravioribus testibus, in iudicium vocatum quam Oppianicum; deinde, praeiudicia esse facta ab ipsis iudicibus, a quibus condemnatus sit; postremo, iudicium pecunia temptatum non pro Cluentio sed contra Cluentium;* quia, si probari posset, quod est tertium, nihil necesse fuerit dicere
12 priora. Rursus nemo tam erit iniustus aut stultus, quin eum fateatur optime pro Murena esse partitum: *Intelligo, iudices, tris totius accusationis fuisse partes, et earum unam in reprehensione vitae, alteram in contentione dignitatis, tertiam in criminibus ambitus esse versatam.* Nam sic et ostendit lucidissime causam et nihil fecit altero supervacuum.
13 De illo quoque genere defensionis plerique dubitant: *Si occidi, recte feci; sed non occidi;* quo enim prius pertinere, si sequens firmum sit? haec invicem obstare, et utroque utentibus in neutro haberi fidem. Quod sane in parte verum est, et illo sequenti, si modo indubitabile est, sit solo
14 utendum. At si quid in eo, quod est fortius, timebimus: utraque probatione nitemur. Alius enim alio moveri solet, et qui factum putavit, iustum credere potest; qui tanquam iusto non movebitur, factum fortasse non credet. Ut certa manus uno telo possit esse contenta: incerta plura spar-
15 genda sunt, ut sit et fortunae locus. Egregie vero Cicero pro Milone insidiatorem primum Clodium ostendit, tum addidit ex abundanti, etiamsi id non fuisset, talem tamen civem cum summa virtute interfectoris et gloria necari potuisse.

Neque illum tamen ordinem, de quo prius dixi, damnaverim; 16
quia quaedam, etiamsi ipsa sunt dura, in id tamen valent, ut ea molliant, quae sequuntur. Nec omnino sine ratione est, quod vulgo dicitur: *Iniquum petendum, ut aequum feras.*
Quod tamen nemo sic accipiat, ut omnia credat audendum. 17
Recte enim Graeci praecipiunt, *Non temptanda, quae effici omnino non possint.* Sed quotiens hac, de qua loquor, duplici defensione utemur: id laborandum est, ut in illam partem sequentem fides ex priore ducatur. Potest enim videri, qui tuto etiam confessurus fuit, mentiendi causam in negando non habere.

Et illud utique faciendum est, ut, quotiens suspicabimur 18
iudici aliam probationem desiderari, quam de qua loquimur, promittamus nos plene et statim de eo satis esse facturos; praecipueque si de pudore agitur. Frequenter autem acci- 19
dit, ut causa parum verecunda iure tuta sit; de quo ne inviti iudices audiant et adversi, frequentius sunt admonendi, *secuturam defensionem probitatis et dignitatis; expectent paulum et agi ordine sinant.* Quaedam interim nos invitis li- 20
tigatoribus simulandum est dicere, quod Cicero pro Cluentio facit circa iudiciariam legem; nonnunquam, quasi interpellemur ab his, subsistere; saepe avertenda ad ipsos oratio; hortandi, ut sinant nos uti nostro consilio. Ita surrepetur animo iudicis, et, dum sperat probationem pudoris, asperioribus illis minus repugnabit. Quae cum receperit, etiam 21
verecundiae defensioni facilior erit. Sic utraque res invicem iuvabit, eritque iudex circa ius nostrum spe modestiae attentior, circa modestiam iuris probatione proclivior.

Sed ut non semper necessaria aut utilis etiam partitio 22
est: ita opportune adhibita plurimum orationi lucis et gratiae confert. Neque enim solum id efficit, ut clariora fiant, quae dicuntur, rebus velut ex turba extractis et in conspectu iudicum positis; sed reficit quoque audientem certo singularum partium fine, non aliter quam facientibus iter multum detrahunt fatigationis notata inscriptis lapidibus spatia. Nam et 23
exhausti laboris nosse mensuram voluptati est, et hortatur ad reliqua fortius exequenda scire, quantum supersit. Nihil enim longum videri necesse est, in quo, quid ultimum sit,

24 certum est. Nec immerito multum ex diligentia partiendi
tulit laudis Q. Hortensius, cuius tamen divisionem in digitos
diductam nonnunquam Cicero leviter eludit. Nam est suus et
in gestu modus, et vitanda, ut quae maxime, concisa nimium
25 et velut articulosa partitio. Nam et auctoritati plurimum de-
trahunt minuta illa nec iam membra sed frusta, et huius glo-
riae cupidi, quo subtilius et copiosius divisisse videantur,
et supervacua assumunt et, quae natura singularia sunt, se-
cant, nec tam plura faciunt quam minora; deinde cum fe-
cerunt mille particulas, in eandem incidunt obscuritatem,
contra quam partitio inventa est.

26 Et divisa autem et simplex propositio, quotiens utiliter
adhiberi potest, primum debet esse aperta atque lucida, (nam
quid sit turpius, quam id esse obscurum ipsum, quod in eum
solum adhibetur usum, ne sint cetera obscura?) tum brevis
nec ullo supervacuo onerata verbo. Non enim, quid dica-
27 mus, sed, de quo dicturi sumus, ostendimus. Obtinendum
etiam, ne quid in ea desit, ne quid supersit. Superest autem
sic fere, cum aut in species partimur, quod in genera partiri
sit satis, aut genere posito subiicitur species; ut si dicam de
virtute, iustitia, continentia, cum iustitia atque continentia
28 virtutis sint species. Partitio prima est, quid sit, de quo
conveniat; quid, de quo ambigatur. In eo, quod convenit,
quid adversarius fateatur, quid nos; in eo, de quo ambigi-
tur, quae nostrae propositiones, quae partis adversae. Pes-
simum vero, non eodem ordine exequi, quo quidque pro-
posueris.

LIBER V.

Libro quinto haec continentur: De probationibus inartificialibus. De praeiudiciis. De rumore. De tormentis. De tabulis. De iureiurando. De testibus. De probatione artificiali. De signis. De argumentis. De exemplis. De usu argumentorum. De refutatione. Quibus constet epichirema. Et quibus refellatur modis. De usu epichirematos et enthymematos.

DE PROBATIONIBUS INARTIFICIALIBUS.

Prooemium. Fuerunt et clari quidem auctores, quibus solum videretur oratoris officium docere; namque et affectus duplici ratione excludendos putabant, primum quia vitium esset omnis animi perturbatio, deinde quia iudicem a veritate pelli misericordia, gratia similibusque non oporteret, et voluptatem audientium petere, cum vincendi tantum gratia diceretur, non modo agenti supervacuum sed vix etiam viro
dignum arbitrabantur; plures vero, qui nec ab illis sine du- 2
bio partibus rationem orandi summoverent, hoc tamen proprium atque praecipuum crederent opus, sua confirmare et,
quae ex adverso proponerentur, refutare. Utrumcunque est, 3
(neque enim hoc loco meam interpono sententiam) hic erit liber illorum opinione maxime necessarius, quia toto haec sola tractantur; quibus sane et ea, quae de iudicialibus cau-
sis iam dicta sunt, serviunt. Nam neque prooemii neque 4
narrationis est alius usus, quam ut iudicem huic praeparent; et status nosse atque ea, de quibus supra scripsimus, in-
tueri, supervacuum foret, nisi ad hanc perveniremus. De- 5
nique ex quinque, quas iudicialis materiae fecimus, partibus, quaecunque alia potest aliquando necessaria causae non esse; lis nulla est, cui probatione opus non sit. Eius praecepta sic optime divisuri videmur, ut prius, quae in commune ad omnes quaestiones pertinent, ostendamus; deinde, quae in quoque causae genere propria sint, exequamur.

I. Ac prima quidem illa partitio ab Aristotele tradita consensum fere omnium meruit, alias esse probationes, quas extra dicendi rationem acciperet orator; alias, quas ex causa traheret ipse et quodam modo gigneret. Ideoque illas ἀτέχ-

νους, id est inartificiales; [has ἐντέχνους, id est arti-
2 ficiales,] vocaverunt. Ex illo priore genere sunt praeiudicia, rumores, tormenta, tabulae, iusiurandum, testes, in quibus pars maxima contentionum forensium consistit. Sed ut ipsa per se carent arte: ita summis eloquentiae viribus et allevanda sunt plerumque et refellenda. Quare mihi videntur magnopere damnandi, qui totum
3 hoc genus a praeceptis removerunt. Nec tamen in animo est, omnia, quae aut pro his aut contra dici solent, complecti. Non enim communes locos tradere destinamus, quod esset operis infiniti, sed viam quandam atque rationem. Quibus demonstratis, non modo in exequendo suas quisque vires debet adhibere sed etiam inveniendo similia, ut quaeque condicio litium poscet. Neque enim de omnibus causis dicere quisquam potest saltem praeteritis, ut taceam de futuris.

DE PRAEIUDICIIS.

II. Iam praeiudiciorum vis omnis tribus in generibus versatur: rebus, quae aliquando ex paribus causis sunt iudicatae, quae exempla rectius dicuntur, ut de rescissis patrum testamentis vel contra filios confirmatis; iudiciis ad ipsam causam pertinentibus, unde etiam nomen ductum est, qualia in Oppianicum facta dicuntur et a senatu adversus Milonem; aut cum de eadem causa pronuntiatum est, ut in reis deportatis et assertione secunda et partibus cen-
2 tumviralium, quae in duas hastas divisae sunt. Confirmantur praecipue duobus: auctoritate eorum, qui pronuntiaverunt, et similitudine rerum, de quibus quaeritur; refelluntur autem raro per contumeliam iudicum, nisi forte manifesta in his culpa erit. Vult enim cognoscentium quisque, firmam esse alterius sententiam, et ipse pronuntiaturus; nec liben-
3 ter exemplum, quod in se fortasse recidat, facit. Confugiendum ergo est in duobus superioribus, si res feret, ad aliquam dissimilitudinem causae; vix autem ulla est per omnia alteri similis. Si id non continget aut eadem causa erit: actionum incusanda negligentia aut de infirmitate personarum querendum, contra quas erit iudicatum, aut de gratia, quae testes corruperit, aut de invidia aut de ignorantia,

aut inveniendum, quod causae postea accesserit. Quorum 4
si nihil erit: licet tamen dicere multos iudiciorum casus ad inique pronuntiandum valere ideoque damnatum Rutilium, absolutos Clodium atque Catilinam. Rogandi etiam iudices, ut rem potius intueantur ipsam, quam iuriiurando alieno suum donent. Adversus consulta autem senatus et decreta 5
principum vel magistratuum remedium nullum est, nisi aut inventa quantulacunque causae differentia aut aliqua vel eorundem vel eiusdem potestatis hominum posterior constitutio, quae sit priori contraria; quae si deerunt, lis non erit.

DE FAMA ATQUE RUMORE.

III. Famam atque rumores pars altera consensum civitatis et velut publicum testimonium vocat, altera sermonem sine ullo certo auctore dispersum, cui malignitas initium dederit, incrementum credulitas; quod nulli non etiam innocentissimo possit accidere fraude inimicorum falsa vulgantium. Exempla utrinque non deerunt.

DE TORMENTIS.

IV. Sicut in tormentis quoque, qui est locus frequentissimus, cum pars altera quaestionem vera fatendi necessitatem vocet, altera saepe etiam causam falsa dicendi, quod aliis patientia facile mendacium faciat aliis infirmitas necessarium. Quid attinet de his plura? Plenae sunt orationes veterum ac novorum. Quaedam tamen in hac parte 2
erunt propria cuiusque litis. Nam sive de habenda quaestione agetur: plurimum intererit, quis et quem postulet aut offerat et in quem et ex qua causa; sive iam erit habita: quis ei praefuerit, quis et quomodo sit tortus, incredibilia dixerit an inter se constantia, perseveraverit in eo, quod coeperat, an aliquid dolore mutarit, prima parte quaestionis an procedente cruciatu. Quae utrinque tam infinita sunt quam ipsa rerum varietas.

DE TABULIS.

V. Contra tabulas quoque saepe dicendum est, cum eas non solum refelli sed etiam accusari sciamus esse usi-

tatum. Cum sit autem in his aut scelus signatorum aut ignorantia: tutius ac facilius id, quod secundo loco diximus, tra-
2 ctatur, quo pauciores rei fiunt. Sed hoc ipsum argumenta ex causa trahit, si forte aut incredibile est, id actum esse, quod tabulae continent, aut, quod frequentius evenit, aliis probationibus aeque inartificialibus solvitur; si aut is, in quem signatum est, aut aliquis signator dicitur abfuisse vel prius esse defunctus; si tempora non congruunt; si vel antecedentia vel insequentia tabulis repugnant. Inspectio etiam ipsa saepe falsum deprehendit.

DE IUREIURANDO.

VI. Iusiurandum litigatores aut offerunt suum aut non recipiunt oblatum; aut ab adversario exigunt aut recusant, cum ab ipsis exigatur. Offerre suum sine illa condi-
2 cione, ut vel adversarius iuret, fere improbum est. Qui tamen id faciet: aut vita se tuebitur, ut eum non sit credibile peieraturum; aut ipsa vi religionis, in qua plus fidei consequetur, si id egerit, ut non cupide ad hoc descendere sed ne hoc quidem recusare videatur; aut, si causa patietur, modo litis, propter quam devoturus se ipse non fuerit; aut praeter alia causae instrumenta adiicit ex abundanti hanc
3 quoque conscientiae suae fiduciam. Qui non recipiet: et iniquam condicionem et a multis contemni iurisiurandi metum dicet, cum etiam philosophi quidam sint reperti, qui deos agere rerum humanarum curam negant; eum vero, qui nullo deferente iurare sit paratus, et ipsum velle de causa sua pronuntiare et, quam id, quod offert, leve ac facile credat,
4 ostendere. At is, qui defert, alioqui agere modeste videtur, cum litis adversarium iudicem faciat, et eum, cuius cognitio est, onere liberat, qui profecto alieno iureiurando
5 stari quam suo mavult. Quo difficilior recusatio est, nisi forte res est ea, quam credibile sit notam ipsi non esse. Quae excusatio si deerit: hoc unum relinquetur, ut invidiam sibi quaeri ab adversario dicat atque id agi, ut in causa, in qua vincere non possit, queri possit. Itaque hominem quidem malum occupaturum hanc condicionem fuisse, se autem probare malle, quae affirmet, quam dubium cuiquam relin-

quere, an peierarit. Sed nobis adolescentibus seniores in 6
agendo facti praecipere solebant, ne unquam iusiurandum deferremus, sicut neque optio iudicis adversario esset permittenda nec ex advocatis partis adversae iudex eligendus; nam, si dicere contraria turpe advocato videretur, certe turpius habendum, facere quod noceat.

DE TESTIBUS.

VII. Maximus tamen patronis circa *testimonia* sudor est. Ea dicuntur aut *per tabulas* aut *a praesentibus*. Simplicior contra tabulas pugna. Nam et minus obstitisse videtur pudor inter paucos signatores, et pro diffidentia premitur absentia. Si reprehensionem non capit ipsa persona: infamare signatores licet. Tacita praeterea quaedam cogitatio 2
refragatur his omnibus, quod nemo per tabulas dat testimonium nisi sua voluntate; quo ipso non esse amicum ei se, contra quem dicit, fatetur. Neque tamen protinus cesserit orator, quo minus et amicus pro amico et inimicus contra inimicum possit verum, si integra sit ei fides, dicere. Sed late locus uterque tractatur.

Cum *praesentibus* vero ingens dimicatio est, ideoque 3
velut duplici contra eos proque iis acie confligitur actionum et interrogationum. In *actionibus* primum generaliter pro testibus atque in testes dici solet. Est hic communis locus, 4
cum pars altera nullam firmiorem probationem esse contendit, quam quae sit hominum scientia nixa; altera ad detrahendam illis fidem omnia, per quae fieri soleant falsa testimonia, enumerat. Sequens ratio est, cum specialiter quidem sed 5
tamen multos pariter invadere patroni solent. Nam et gentium simul universarum elevata testimonia ab oratoribus scimus et tota genera testimoniorum: ut de auditionibus; non enim ipsos esse testes sed iniuratorum afferre voces; ut in causis repetundarum, qui se reo numerasse pecunias iurant, litigatorum non testium habendos loco. Interim adversus singulos 6
dirigitur actio; quod insectationis genus et permixtum defensioni legimus in orationibus plurimis et separatim editum, sicut in Vatinium testem. Totum igitur excutiamus locum, quando universam institutionem aggressi sumus. Sufficiebant

alioqui libri duo a Domitio Afro in hanc rem compositi, quem
adolescentulus senem colui, ut non lecta mihi tantum ea sed
pleraque ex ipso sint cognita. Is verissime praecepit, pri-
mum esse in hac parte officium oratoris, ut totam causam
8 familiariter norit; quod sine dubio ad omnia pertinet. Quo-
modo contingat, explicabimus, cum ad destinatum huic parti
locum venerimus. Ea res suggeret materiam interrogationi et
veluti tela ad manum sumministrabit; eadem docebit, ad
quae iudicis animus actione sit praeparandus. Debet enim
vel fieri vel detrahi testibus fides oratione perpetua, quia sic
quisque dictis movetur, ut est ad credendum vel non creden-
dum ante formatus.

9 Et quoniam duo genera sunt testium, aut voluntariorum
aut eorum, quibus in iudiciis publicis lege denuntiatur, quo-
rum altero pars utraque utitur, alterum accusatoribus tan-
tum concessum est: separemus officium dantis testes et
refellentis.

10 Qui voluntarium producit, scire, quid is dicturus
sit, potest; ideoque faciliorem videtur in rogando habere
rationem. Sed haec quoque pars acumen ac vigilantiam po-
scit, providendumque, ne timidus, ne inconstans, ne impru-
11 dens testis sit; turbantur enim et a patronis diversae partis
inducuntur in laqueos et plus deprehensi nocent quam firmi
et interriti profuissent. Multum igitur domi ante versandi,
variis percontationibus, quales haberi ab adversario possint,
explorandi sunt. Sic fit, ut aut constent sibi aut, si quid titu-
baverint, opportuna rursus eius, a quo producti sunt, inter-
12 rogatione velut in gradum reponantur. In his quoque adhuc,
qui constiterint sibi, vitandae sunt insidiae; nam frequenter
subiici ab adversario solent et omnia profutura polliciti di-
versa respondent et auctoritatem habent non arguentium illa
13 sed confitentium. Explorandum igitur, quas causas laedendi
adversarium afferant; nec id sat est inimicos fuisse, sed an
desierint, an per hoc ipsum reconciliari velint, ne corrupti
sint, ne poenitentia propositum mutaverint. Quod cum in iis
quoque, qui ea, quae dicturi videntur, re vera sciunt, ne-
cessarium est praecavere: multo magis in iis, qui se dictu-
14 ros, quae falsa sunt, pollicentur. Nam et frequentior eorum

poenitentia est et promissum suspectius et, si perseverarint, reprehensio facilior.

Eorum vero, **quibus denuntiatur**, pars testium est 15
quae reum laedere velit, pars quae nolit, idque interim scit accusator interim nescit. Fingamus in praesentia scire; in utroque tamen genere summis artibus interrogantis opus est.
Nam si habet testem cupidum laedendi, cavere debet hoc 16
ipsum, ne cupiditas eius appareat; nec statim de eo, quod in iudicium venit, rogare, sed aliquo circuitu ad id pervenire, ut illi, quod maxime dicere voluit, videatur expressum; nec nimium instare interrogationi, ne omnia respondendo testis fidem suam minuat; sed in tantum evocare eum, quantum sumere ex uno satis sit. At in eo, qui verum invitus 17
dicturus est, prima felicitas interrogantis extorquere, quod is noluerit. Hoc non alio modo fieri potest, quam longius interrogatione repetita. Respondebit enim, quae nocere causae non arbitrabitur; ex pluribus deinde, quae confessus erit, eo perducetur, ut, quod dicere non vult, negare non possit. Nam, ut in oratione sparsa plerumque colligimus ar- 18
gumenta, quae per se nihil reum aggravare videantur, congregatione deinde eorum factum convincimus: ita huiusmodi testis multa de anteactis, multa de insecutis, loco, tempore, persona, ceteris est interrogandus, ut in aliquod responsum incidat, post quod illi vel fateri, quae volumus, necesse sit, vel iis, quae iam dixerit, repugnare. Id si non contingit: 19
reliquum erit, ut eum nolle dicere manifestum sit; protrahendusque, ut in aliquo, quod vel extra causam sit, deprehendatur; tenendus etiam diutius, ut omnia ac plura, quam res desiderat, pro reo dicendo suspectus iudici fiat; quo non minus nocebit, quam si vera in reum dixisset. At, si, quod 20
secundo loco diximus, nesciet actor, quid propositi testis attulerit: paulatim, et, ut dicitur, pedetentim interrogando experietur animum eius et ad id responsum, quod eliciendum erit, per gradus ducet. Sed, quia nonnunquam sunt hae quo- 21
que testium artes, ut primo ad voluntatem respondeant, quo maiore fide diversa postea dicant: est oratoris, suspectum testem, dum prodest, dimittere.

Patronorum in parte expeditior in parte difficilior inter- 22

rogatio est. Difficilior hoc, quod raro unquam possunt ante
iudicium scire, quid testis dicturus sit; expeditior, quod,
23 cum interrogandus est, sciunt, quid dixerit. Itaque, quod in
eo incertum est, cura et inquisitione opus est, quis reum
premat, quas et quibus ex causis inimicitias habeat; eaque
in oratione praedicenda atque amolienda sunt, sive odio con-
flatos testes sive invidia sive gratia sive pecunia videri vo-
lumus. Et si deficietur numero pars diversa, paucitatem; si
abundabit, conspirationem; si humiles producet, vilitatem;
24 si potentes, gratiam oportebit incessere. Plus tamen proderit
causas, propter quas reum laedant, exponere; quae sunt
variae et pro condicione cuiusque litis aut litigatoris. Nam
contra illa, quae supra diximus, simili ratione responderi
locis communibus solet; quia et in paucis atque humilibus
accusator simplicitate gloriari potest, quod neminem praeter
eos, qui possint scire, quaesierit; et multos atque honestos
25 commendare aliquanto est facilius. Verum interim et singulos
ut exornare ita destruere contingit, aut recitatis in actione
aut nominatis testibus. Quod iis temporibus, quibus testis
non post finitas actiones rogabatur, et facilius et frequentius
fuit. Quid autem in quemque testium dicendum sit, sumi nisi
ex ipsorum personis non potest.

26 Reliquae *interrogandi* sunt partes. Qua in re primum
est nosse testem. Nam timidus terreri, stultus decipi, ira-
cundus concitari, ambitiosus inflari, longus protrahi potest;
prudens vero et constans vel tanquam inimicus et pervicax
dimittendus statim vel non interrogatione sed brevi interlo-
cutione patroni refutandus est aut aliquo, si continget, ur-
bane dicto refrigerandus aut, si quid in eius vitam dici po-
27 terit, infamia criminum destruendus. Probos quosdam et ve-
recundos non aspere incessere profuit; nam saepe, qui ad-
versus insectantem pugnat, modestia mitigatur. Omnis autem
interrogatio aut *in causa* est aut *extra causam*. In
causa, sicut accusatori praecepimus, patronus quoque al-
tius et, unde nihil suspecti sit, repetita percontatione, priora
sequentibus applicando saepe eo perducit homines, ut in-
28 vitis quod prosit extorqueat. Eius rei sine dubio neque disci-
plina ulla in scholis neque exercitatio traditur, et naturali

magis acumine aut usu contingit haec virtus. Si quod tamen
exemplum ad imitationem demonstrandum sit: solum est,
quod ex dialogis Socraticorum maximeque Platonis duci pot-
est; in quibus adeo scitae sunt interrogationes, ut, cum ple-
risque bene respondeatur, res tamen ad id, quod volunt
efficere, perveniat. Illud fortuna interim praestat, ut aliquid, 29
quod inter se parum consentiat, a teste dicatur; interim,
quod saepius evenit, ut testis testi diversa dicat. Acuta autem
interrogatio ad hoc, quod casu fieri solet, etiam ratione per-
ducat. Extra causam quoque multa, quae prosint, rogari 30
solent, de vita testium aliorum, de sua quisque, si turpitudo,
si humilitas, si amicitia accusatoris, si inimicitiae cum reo,
in quibus aut dicant aliquid, quod prosit, aut in mendacio
vel cupiditate laedendi deprehendantur. Sed in primis inter- 31
rogatio debet esse circumspecta, quia multa contra patronos
venuste testis saepe respondet, eique praecipue vulgo fave-
tur; tum verbis quam maxime ex medio sumptis, ut, qui
rogatur, (is autem est saepius imperitus) intelligat, aut ne
intelligere se neget, quod interrogantis non leve frigus est.
Illae vero pessimae artes, testem subornatum in subsellia 32
adversarii mittere, ut inde excitatus plus noceat vel dicendo
contra reum, cum quo sederit, vel, cum adiuvisse testimonio
videbitur, faciendo ex industria multa immodeste atque in-
temperanter, per quae non a se dictis tantum detrahat fidem
sed ceteris quoque, qui profuerant, auferat auctoritatem;
quorum mentionem habui, non ut fierent sed ut vitarentur.

Saepe inter se collidi solent inde testatio hinc testes;
locus utrinque; haec enim se pars iureiurando, illa consensu
signantium tuetur. Saepe inter testes et argumenta quaesi- 33
tum est. Inde scientiam in testibus et religionem, ingenia
esse in argumentis dicitur; hinc testem gratia, metu, pecunia,
ira, odio, amicitia, ambitu fieri; argumenta ex natura duci,
in his iudicem sibi, in illis alii credere. Communia haec 34
pluribus causis, multumque iactata sunt et semper tamen
iactabuntur. Aliquando utrinque sunt testes, et quaestio se-
quitur ex ipsis, Utri meliores viri? ex causis, Utri magis cre-
dibilia dixerint? ex litigatoribus, Utri gratia magis valuerint?
His adiicere si qui volet ea, quae divina testimonia vocant, 35

ex responsis, oraculis, ominibus: duplicem sciat esse eorum tractatum, generalem alterum, in quo inter Stoicos et Epicuri sectam secutos pugna perpetua est, *regaturne providentia mundus;* specialem alterum circa partes divinationis,
36 ut quaeque in quaestionem cadit. Aliter enim oraculorum aliter aruspicum, augurum, coniectorum, mathematicorum fides confirmari aut refelli potest, cum sit rerum ipsarum ratio diversa. Circa eiusmodi quoque instrumenta firmanda vel destruenda multum habet operis oratio, si quae sint voces per vinum, somnum, dementiam emissae, vel excepta parvulorum indicia, quos pars altera nihil fingere, altera
37 nihil iudicare dictura est. Nec tantum praestari hoc genus potenter, sed etiam, ubi non est, desiderari solet: Pecuniam dedisti; quis numeravit? ubi? unde? Venenum arguis; ubi emi? a quo? quanti? per quem dedi? quo conscio? Quae fere omnia pro Cluentio Cicero in crimine veneficii excutit. Haec de inartificialibus quam brevissime potui.

DE PROBATIONE ARTIFICIALI.

VIII. Pars altera probationum, quae est tota in arte constatque rebus ad faciendam fidem appositis, plerumque aut omnino negligitur aut levissime attingitur ab his, qui argumenta velut horrida et confragosa vitantes amoenioribus locis desident, neque aliter quam ii, qui traduntur a poetis gustu cuiusdam apud Lotophagos graminis et Sirenum cantu deleniti voluptatem saluti praetulisse, dum laudis falsam imaginem persequuntur, ipsa, propter quam dicitur,
2 victoria cedunt. Atqui cetera, quae continuo magis orationis tractu decurrunt, in auxilium atque ornamentum argumentorum comparantur, nervisque illis, quibus causa continetur, adiiciunt inducti super corporis speciem: ut, si forte quid factum ira vel metu vel cupiditate dicatur, latius, quae cuiusque affectus natura sit, prosequamur. Iisdem laudamus, incusamus, augemus, minuimus, describimus, deterremus,
3 querimur, consolamur, hortamur. Sed horum esse opera in rebus aut certis, aut de quibus tanquam certis loquimur, potest. Nec abnuerim esse aliquid in delectatione, multum

vero in commovendis affectibus; sed haec ipsa plus valent,
cum se didicisse iudex putat, quod consequi nisi argumen-
tatione aliaque fide rerum non possumus.

Quorum priusquam partiamur species, indicandum est, 4
esse quaedam in omni probationum genere *communia*.
Nam neque ulla quaestio est, quae non sit aut in re aut
in persona; neque esse argumentorum loci possunt nisi in
iis, quae rebus aut personis accidunt, eaque aut per se in- 5
spici solent aut ad aliud referri; nec ulla confirmatio nisi
aut ex consequentibus aut ex repugnantibus, et haec ne-
cesse est aut ex praeterito tempore aut ex coniuncto aut
ex sequenti petere; nec ulla res probari nisi ex alia po-
test, eaque sit oportet aut maior aut par aut minor. Argu- 6
menta vero reperiuntur aut in quaestionibus, quae etiam se-
paratae a complexu rerum personarumque spectari per se
possint; aut in ipsa causa, cum invenitur aliquid in ea non
ex communi ratione ductum sed eius iudicii, de quo cogno-
scitur, proprium. Probationum praeterea omnium aliae sunt
necessariae aliae credibiles aliae non repugnantes. Et ad- 7
huc omnium probationum quadruplex ratio est, ut vel quia
est aliquid, aliud non sit, ut: *Dies est, nox non est*;
vel quia est aliquid, et aliud sit: *Sol est supra terram,
dies est*; vel quia aliquid non est, aliud sit: *Nox non
est, dies est*; vel quia aliquid non est, nec aliud sit: *Non
est rationalis, nec homo est*. His in universum prae-
dictis partes subiiciam.

DE SIGNIS.

IX. Omnis igitur probatio artificialis constat aut *si-
gnis* aut *argumentis* aut *exemplis*. Nec ignoro pleris-
que videri signa partem argumentorum. Quae mihi separandi
ratio haec fuit prima, quod sunt paene ex illis inartificiali-
bus; cruenta enim vestis et clamor et livor et talia sunt in-
strumenta, qualia tabulae, rumores, testes; nec inveniuntur
ab oratore sed ad eum cum ipsa causa deferuntur; altera, 2
quod signa, sive indubitata sunt, non sunt argumenta; quia,
ubi illa sunt, quaestio non est· argumento autem, nisi in re

controversa, locus esse non potest; sive dubia, non sunt argumenta sed ipsa argumentis egent.

3 Dividuntur autem in has duas primas species, quod eorum alia sunt, ut dixi, quae necessaria sunt quaeque aliter habere se non possunt, quae Graeci vocant τεκμήρια, ἄλυτα σημεῖα, quae mihi vix pertinere ad praecepta artis videntur; nam ubi est signum insolubile, ibi ne lis quidem
4 est. Id autem accidit, cum quid aut necesse est fieri factumve esse, aut omnino non potest fieri vel esse factum; quo in causis posito non est lis facti. Hoc genus per omnia
5 tempora perpendi solet. Nam et coisse eam cum viro, quae peperit, quod est praeteriti; et fluctus esse, cum magna vis venti in mare incubuit, quod coniuncti; et eum mori, cuius cor est vulneratum, quod futuri, necesse est. Nec fieri potest, ut ibi messis sit, ubi satum non est; ut quis Romae sit, cum est Athenis; ut sit ferro vulneratus, qui sine cicatrice
6 est. Sed quaedam et retrorsum idem valent, ut vivere hominem qui spirat, et spirare qui vivit. Quaedam in contrarium non recurrunt; nec enim, quia movetur qui ingreditur,
7 idcirco qui movetur ingreditur. Quare potest et coisse cum viro, quae non peperit; et non esse ventus in mari, cum est fluctus; neque utique cor eius vulneratum esse, qui perit. Ac similiter satum fuisse potest, ubi non fuit messis; nec fuisse Romae, qui non fuit Athenis; nec fuisse ferro vulneratus, qui habet cicatricem.

8 Alia sunt signa non necessaria, quae εἰκότα Graeci vocant; quae etiamsi ad tollendam dubitationem sola non
9 sufficiunt, tamen adiuta ceteris plurimum valent. Signum vocant, ut dixi, σημεῖον, quanquam id quidam indicium quidam vestigium nominaverunt, per quod alia res intelligitur, ut per sanguinem caedes. At, quia sanguis vel ex hostia respersisse vestem potest vel e naribus profluxisse: non utique, qui vestem cruentam habuerit, homicidium fecerit.
10 Sed ut per se non sufficit: ita ceteris adiunctum testimonii loco ducitur, si inimicus, si minatus ante, si eodem loco fuit; quibus signum cum accessit, efficit, ut, quae suspecta
11 erant, certa videantur. Alioqui sunt quaedam signa utrique parti communia, ut livores, tumores (nam videri possunt

et veneficii et cruditatis) et vulnus in pectore sua manu et
aliena perisse dicentibus, in quo est. Haec proinde firma
habentur atque extrinsecus adiuvantur.

Eorum autem, quae signa sunt quidem sed non sint ne- 12
cessaria, genus Hermagoras putat, non esse virginem
Atalantam, quia cum iuvenibus per silvas vage-
tur. Quod si receperimus, vereor, ne omnia quae ex facto
ducuntur, signa faciamus. Eadem tamen ratione qua signa
tractantur. Nec mihi videntur Areopagitae, cum damnaverint 13
puerum coturnicum oculos eruentem, aliud iudicasse, quam
id signum esse perniciosissimae mentis multisque malo fu-
turae, si adolevisset. Unde Spurii Maelii Marcique Manlii
popularitas signum affectati regni est existimatum. Sed ve- 14
reor, ne longe nimium nos ducat haec via. Nam si est si-
gnum adulterae lavari cum viris: erit et convivere cum ado-
lescentibus, deinde etiam familiariter alicuius amicitia uti;
aut fortasse corpus vulsum, fractum incessum, vestem mu-
liebrem dixerit mollis et parum viri signa, si cui (cum si-
gnum id proprie sit, quod ex eo, de quo quaeritur, natum sub
oculos venit) ut sanguis a caede, ita illa ex impudicitia
fluere videantur. Ea quoque quae, quia plerumque obser- 15
vata sunt, vulgo signa creduntur, ut prognostica, Vento
rubet aurea Phoebe et Cornix plena pluviam vo-
cat improba voce, si causas ex qualitate coeli trahunt,
sane ita appellentur. Nam si vento rubet luna: signum venti 16
est rubor. Et si, ut idem poeta colligit, densatus et laxa-
tus aer facit, ut sit inde ille avium concentus: idem sentie-
mus. Sunt autem signa etiam parva magnorum, ut vel haec
ipsa cornix; nam maiora minorum esse, nemo miratur.

DE ARGUMENTIS.

X. Nunc de argumentis. Hoc enim nomine comple-
ctimur omnia, quae Graeci ἐνθυμήματα, ἐπιχειρήματα, ἀπο-
δείξεις vocant, quanquam apud illos est aliqua horum nomi-
num differentia, etiamsi vis eodem fere tendit. Nam enthy-
mema (quod nos *commentum* sane aut *commentationem*
interpretemur, quia aliter non possumus, Graeco melius uti)
unum intellectum habet, quo omnia mente concepta signi-

ficat; sed nunc non de eo loquimur; alterum, quo senten-
2 tiam cum ratione; tertium, quo certam quandam argumenti conclusionem vel ex consequentibus vel ex repugnantibus; quanquam de hoc parum convenit. Sunt enim, qui illud prius *epichirema* dicant, pluresque invenies in ea opinione, ut id demum, quod pugna constat, enthymema accipi velint,
3 et ideo illud Cornificius *contrarium* appellat. Hunc alii *rhetoricum syllogismum*, alii *imperfectum syllogismum* vocaverunt, quia nec distinctis nec totidem partibus conclude-
4 retur; quod sane non utique ab oratore desideratur. Epichirema Valgius *aggressionem* vocat; Celsus autem iudicat, non nostram administrationem sed ipsam rem quam aggredimur, id est argumentum, quo aliquid probaturi sumus, etiamsi nondum verbis explanatum iam tamen mente con-
5 ceptum, epichirema dici. Aliis videtur, non destinatam vel inchoatam sed perfectam probationem hoc nomen accipere, et ultimam speciem; ideoque propria eius appellatio et maxime in usu est posita, qua significatur certa quaedam sententiae comprehensio, quae ex tribus minimum partibus con-
6 stat. Quidam epichirema *rationem* appellarunt; Cicero melius *ratiocinationem*, quanquam et ille nomen hoc duxisse magis a syllogismo videtur. Nam et statum syllogisticum *ratiocinativum* appellat, exemplisque utitur philosophorum. Et quoniam est quaedam inter syllogismum et epichirema
7 vicinitas: potest videri hoc nomine recte abusus. Ἀπόδειξις est evidens probatio, ideoque apud Geometras γραμμικαὶ ἀποδείξεις dicuntur. Hanc et ab epichiremate Caecilius putat differre solo genere conclusionis et esse apodixin imperfectum epichirema eadem causa, qua diximus enthymema syllogismo distare. Nam et epichirema syllogismi pars est. Quidam inesse epichiremati apodixin putant et esse
8 partem eius confirmantem. Utrumque autem quanquam diversi auctores eodem modo finiunt, scilicet rationem per ea, quae certa sunt, incertis fidem non dubiam afferentem; quae natura est omnium argumentorum, neque enim certa incertis declarantur. Haec omnia generaliter πίστεις appellant, quod etiamsi propria interpretatione dicere *fidem* possumus, apertius tamen *probationem* interpretabimur. Sed argumen-

tum quoque plura significat. Nam et fabulae ad actum sce- 9
narum compositae argumenta dicuntur, et orationum Cicero-
nis velut thema ipse exponens Pedianus, *Argumentum*,
inquit, *tale est;* et ipse Cicero ad Brutum ita scribit: *Veri-
tus fortasse, ne nos in Catonem nostrum transferremus
illius mali quid, etsi argumentum simile non erat.* Quo
apparet, omnem ad scribendum destinatam materiam ita ap-
pellari. Nec mirum, cum id inter opifices quoque vulgatum 10
sit, unde Vergilius, *Argumentum ingens;* vulgoque paulo
numerosius opus dicitur argumentosum. Sed nunc de eo
dicendum argumento est, quod probationem, indicium, fidem,
aggressionem eiusdem rei nomina facit, parum distincte, ut
arbitror. Nam probatio et fides efficitur non tantum per 11
haec, quae sunt rationis, sed etiam per inartificialia. Signum
autem, quod ille indicium vocat, ab argumentis iam separavi.
Ergo, cum sit argumentum ratio probationem prae-
stans, qua colligitur aliud per aliud, et quae,
quod est dubium, per id, quod dubium non est,
confirmat: necesse est esse aliquid in causa, quod proba-
tione non egeat. Alioqui nihil erit, quo probemus, nisi fuerit, 12
quod aut sit verum aut videatur, ex quo dubiis fides fiat.
Pro certis autem habemus primum, quae sensibus percipiun-
tur, ut quae videmus, audimus, qualia sunt signa; deinde ea,
in quae communi opinione consensum est, *deos esse, prae-
standam pietatem parentibus;* praeterea, quae legibus cauta 13
sunt, quae persuasione etiamsi non omnium hominum eius
tamen civitatis aut gentis, in qua res agitur, in mores rece-
pta sunt, ut pleraque in iure non legibus sed moribus con-
stant; si quid inter utramque partem convenit, si quid pro-
batum est, denique cuicunque adversarius non contradicit.
Sic enim fiet argumentum, *Cum providentia mundus rega-* 14
tur, administranda est respublica; ut administranda res-
publica sit, si liquebit mundum providentia regi. Debet 15
etiam nota esse recte argumenta tractaturo vis et natura
omnium rerum, et quid quaeque earum efficiat; hinc enim
sunt, quae εἰκότα dicuntur. Credibilium autem genera sunt 16
tria: unum firmissimum, quia fere accidit, ut *Liberos a pa-
rentibus amari;* alterum velut propensius, *Eum, qui recte*

valeat, in crastinum perventurum; tertium tantum non re-
pugnans, *In domo furtum factum ab eo, qui domi fuit.*
17 Ideoque Aristoteles in secundo de Arte Rhetorica libro dili-
gentissime est executus, quid cuique rei et quid cuique
homini soleret accidere, et quas res quosque homines qui-
bus rebus aut hominibus vel conciliasset vel alienasset ipsa
natura: ut, divitias quid sequatur aut ambitum aut supersti-
tionem, quid boni probent, quid mali petant, quid milites,
quid rustici, quo quaeque modo res vitari vel appeti soleat.
18 Verum hoc exequi mitto; non enim longum tantum sed etiam
impossibile aut potius infinitum est praeterea positum in
communi omnium intellectu. Si quis tamen desideraverit: a
19 quo peteret, ostendi. Omnia autem credibilia, in quibus
pars maxima consistit argumentationis, ex huiusmodi fonti-
bus fluunt: *An credibile sit, a filio patrem occisum, ince-
stum cum filia commissum?* et contra *veneficium in noverca,
adulterium in luxurioso;* illa quoque, *An scelus palam fa-
ctum? An falsum propter exiguam summam?* quia suos
quidque horum velut mores habet; plerumque tamen, non
semper, alioqui indubitata essent, non argumenta.

20 Excutiamus nunc argumentorum locos; quanquam qui-
busdam hi quoque, de quibus supra dixi, videntur. Locos
appello non, ut vulgo nunc intelliguntur, in luxuriam et ad-
ulterium et similia; sed sedes argumentorum, in qui-
21 bus latent, ex quibus sunt petenda. Nam, ut in terra non
omni generantur omnia, nec avem aut feram reperias, ubi
quaeque nasci aut morari soleat ignarus, et piscium quoque
genera alia planis gaudent alia saxosis, regionibus etiam li-
toribusque discreta sunt, nec helopem nostro mari aut sca-
rum ducas: ita non omne argumentum undique venit ideo-
22 que non passim quaerendum est. Multus alioqui error est;
exhausto labore, quod non ratione scrutabimur, non poteri-
mus invenire nisi casu. At si scierimus, ubi quodque nasca-
tur: cum ad locum ventum erit, facile, quod in eo est, per-
videbimus.

23 In primis igitur argumenta a persona ducenda sunt;
cum, ut dixi, sit divisio, ut omnia in haec duo partiamur,
res atque personas, ut causa, tempus, locus, occasio, in-

strumentum, modus et cetera, rerum sint accidentia. Perso-
nis autem non quidquid accidit exequendum mihi est, ut
plerique fecerunt, sed unde argumenta sumi possunt. Ea 24
porro sunt, genus: nam similes parentibus ac maioribus suis
plerumque creduntur, et nonnunquam ad honeste turpiterque
vivendum inde causae fluunt; natio: nam et gentibus proprii
mores sunt, nec idem in Barbaro, Romano, Graeco proba-
bile est; patria, quia similiter etiam civitatum leges, insti- 25
tuta, opiniones habent differentiam; sexus, ut latrocinium
facilius in viro, veneficium in femina credas; aetas, quia
aliud aliis annis magis convenit; educatio et disciplina, quo-
niam refert, a quibus et quo quisque modo sit institutus;
habitus corporis: ducitur enim frequenter in argumentum 26
species libidinis, robur petulantiae, his contraria in diver-
sum; fortuna: neque enim idem credibile est in divite ac
paupere, propinquis, amicis, clientibus abundante et his
omnibus destituto; condicionis etiam distantia: nam clarus an
obscurus, magistratus an privatus, pater an filius, civis an
peregrinus, liber an servus, maritus an coelebs, parens li-
berorum an orbus sit, plurimum distat; animi natura: etenim 27
avaritia, iracundia, misericordia, crudelitas, severitas alia-
que his similia afferunt frequenter fidem aut detrahunt; sicut
victus: luxuriosus an frugi an sordidus, quaeritur; studia
quoque: nam rusticus, forensis, negotiator, miles, navigator,
medicus aliud atque aliud efficiunt. Intuendum etiam, quid 28
affectet quisque, locuples videri an disertus, iustus an po-
tens. Spectantur ante acta dictaque. Ex praeteritis enim
aestimari solent praesentia. His adiiciunt quidam commotio-
nem; hanc accipi volunt temporarium animi motum, sicut
iram, pavorem; consilia autem et praesentis et praeteriti et 29
futuri temporis; quae mihi, etiamsi personis accidunt, per
se referenda tamen ad illam partem argumentorum videntur,
quam ex causis ducimus; sicut habitus quidam animi, quo
tractatur, amicus an inimicus. Ponunt in persona et nomen; 30
quod quidem ei accidere necesse est, sed in argumentum
raro cadit, nisi cum aut ex causa datum est, ut *Sapiens*,
Magnus, *Pius;* aut et ipsum alicuius cogitationis attulit cau-
sam, ut Lentulo coniurationis, quod libris Sibyllinis aruspi-

cumque responsis dominatio dari tribus Corneliis dicebatur, seque eum tertium esse credebat post Sullam Cinnamque,
31 quia et ipse Cornelius erat. Nam et illud apud Euripidem frigidum sane, quod nomen Polynicis, ut argumentum morum, frater incessit. Iocorum tamen ex eo frequens materia, qua Cicero in Verrem non semel usus est. Haec fere circa personas sunt aut his similia. Neque enim complecti omnia vel hac in parte vel in ceteris possumus, contenti rationem quaesituris ostendere.

32 Nunc ad res transeo, in quibus maxime sunt personis iuncta, quae agimus, ideoque prima tractanda. In omnibus porro, quae fiunt, quaeritur aut Quare? aut Ubi? aut
33 Quando? aut Quomodo? aut Per quae facta sunt? Ducuntur igitur argumenta ex causis factorum vel futurorum; quarum materiam, quam ὕλην alii, δύναμιν alii nominaverunt, in duo genera sed quaternas utriusque dividunt species. Nam fere versatur ratio faciendi circa bonorum adeptionem, incrementum, conservationem, usum; aut malorum evitationem, liberationem, imminutionem, tolerantiam; quae et in deliberando
34 plurimum valent. Sed has causas habent recta, prava contra ex falsis opinionibus veniunt. Nam est his initium ex iis, quae credunt bona aut mala, inde errores existunt et pessimi affectus, in quibus sunt ira, odium, invidia, cupiditas, spes, ambitus, audacia, metus, cetera generis eiusdem. Accedunt aliquando fortuita, ebrietas, ignorantia, quae interim ad veniam valent, interim ad probationem criminis, ut si quis, dum
35 alii insidiatur, alium dicitur interemisse. Causae porro non ad convincendum modo, quod obiicitur, sed ad defendendum quoque excuti solent, cum quis se recte fecisse id est honesta causa, contendit; qua de re latius in tertio libro di-
36 ctum est. Finitionis quoque quaestiones ex causis interim pendent, *An tyrannicida, qui tyrannum, a quo deprehensus in adulterio fuerat, occidit? An sacrilegus, qui, ut hostes urbe expelleret, arma templo affixa detraxit?* Du-
37 cuntur argumenta et ex loco. Spectatur enim ad fidem probationis, montanus an planus, maritimus an mediterraneus, consitus an incultus, frequens an desertus, propinquus an remotus, opportunus consiliis an adversus; quam partem vi-

demus vehementissime pro Milone tractasse Ciceronem. Et 38
haec quidem ac similia ad coniecturam frequentius pertinent
sed interim ad ius quoque: privatus an publicus, sacer an
profanus, noster an alienus; ut in persona, magistratus, pa-
ter, peregrinus. Hinc enim quaestiones oriuntur: *Privatam* 39
pecuniam sustulisti; verum quia de templo, non furtum sed
sacrilegium est. Occidisti adulterum, quod lex permittit;
sed quia in lupanari, caedes est. Iniuriam fecisti; sed
quia magistratui, maiestatis actio est. Vel contra: *Li-* 40
cuit, quia pater eram, quia magistratus. Sed circa facti
controversiam argumenta praestant, circa iuris lites materiam
quaestionum. Ad qualitatem quoque frequenter pertinet lo-
cus, neque enim idem ubique aut licet aut decorum est; quin
etiam, in qua quidque civitate quaeratur, interest, moribus
enim et legibus distant. Ad commendationem quoque et in- 41
vidiam valet. Nam et Aiax apud Ovidium: *Agimus, inquit,*
ante rates causam, et mecum confertur Ulixes? Et Miloni
inter cetera obiectum est, quod Clodius in monumentis ab
eo maiorum suorum esset occisus. Ad suadendi momenta 42
idem valet, sicut t e m p u s, cuius tractatum subiungam. Eius
autem, ut alio loco iam dixi, duplex significatio est. Gene-
raliter enim et specialiter accipitur. Prius illud est: nunc,
olim, sub Alexandro, cum apud Ilium pugnatum est; denique
praeteritum, instans, futurum. Hoc sequens habet et consti-
tuta discrimina: aestate, hieme, noctu, interdiu; et fortuita:
in pestilentia, in bello, in convivio. Latinorum quidam satis 43
significari putaverunt, si illud generale *tempus*, hoc speciale
tempora vocarent. Quorum utrorumque ratio et in consiliis
quidem et in illo demonstrativo genere versatur sed in iu-
diciis frequentissima est. Nam et iuris quaestiones facit et 44
qualitatem distinguit et ad coniecturam plurimum confert:
ut cum interim probationes inexpugnabiles afferat, quales
sunt, si dicatur (ut supra posui) signator, qui ante diem ta-
bularum decessit; aut commisisse aliquid, vel cum infans
esset vel cum omnino natus non esset; praeter id, quod 45
omnia facile argumenta aut ex iis, quae ante rem facta sunt,
aut ex coniunctis rei aut insequentibus ducuntur. Ex ante-
cedentibus: *Mortem minatus es, noctu existi, proficiscen-*

tem antecessisti; causae quoque factorum praeteriti sunt
46 temporis. Secundum tempus subtilius quidam, quam necesse erat, diviserunt, ut esset iuncti *Sonus auditus est;* adhaerentis *Clamor sublatus est.* Insequentis sunt illa *Latuisti, profugisti; Livores et tumores apparuerunt.* Iisdem temporum gradibus defensor utetur ad detrahendam ei, quod obiicitur,
47 fidem. In his omnis factorum dictorumque ratio versatur, sed dupliciter. Nam fiunt quaedam, quia aliud postea futurum est; quaedam, quia aliud ante factum est: ut, cum obiicitur reo lenocinii, quod speciosam adulterii damnatam quandam emerit; aut parricidii reo luxurioso, quod dixerit patri, *Non amplius me obiurgabis.* Nam et ille, non quia emit, leno est, sed, quia leno erat, emit; nec hic, quia sic erat locutus, occidit, sed, quia erat occisurus, sic locutus est.
48 Casus autem, qui et ipse praestat argumentis locum, sine dubio est ex insequentibus, sed quadam proprietate distinguitur, ut si dicam: *Melior dux Scipio quam Hannibal; vicit Hannibalem. Bonus gubernator; nunquam fecit naufragium. Bonus agricola; magnos sustulit fructus.* Et contra: *Sumptuosus fuit; patrimonium exhausit. Turpiter vixit; omni-*
49 *bus invisus est.* Intuendae sunt praecipueque in coniecturis et facultates; credibilius est enim occisos a pluribus pauciores, a firmioribus imbecilliores, a vigilantibus dormientes, a praeparatis inopinantes. Quorum contraria in diversum
50 valent. Haec et in deliberando intuemur, et in iudiciis ad duas res solemus referre, *an voluerit quis, an potuerit;* nam et voluntatem spes facit. Hinc illa apud Ciceronem coniectura, *Insidiatus est Clodius Miloni, non Milo Clodio; ille cum servis robustis hic cum mulierum comitatu, ille in equo hic in rheda, ille expeditus hic penula irretitus.*
51 Facultati autem licet instrumentum coniungere; sunt enim in parte facultatis et copiae. Sed ex instrumento aliquando etiam signa nascuntur, ut spiculum in corpore inven-
52 tum. His adiicitur modus, quem τρόπον dicunt, quo quaeritur, quemadmodum quid sit factum. Idque tum ad qualitatem scriptumque pertinet, ut si negemus, *adulterum veneno licuisse occidere sed ferro oportuisse;* tum ad coniecturas

quoque, ut si dicam, *bona mente factum*, *ideo palam; mala*, *ideo ex insidiis*, *nocte*, *in solitudine*.

In rebus autem omnibus, de quarum vi ac natura quae- 53
ritur, quasque etiam citra complexum personarum ceterorumque, ex quibus fit causa, per se intueri possumus, tria sine dubio rursus spectanda sunt, *An sit*, *Quid sit*, *Quale sit*. Sed, quia sunt quidam loci argumentorum his omnibus communes, dividi haec tria genera non possunt, ideoque locis potius, ut in quosque incurrent, subiicienda sunt. Ducuntur 54
ergo argumenta ex finitione seu fine; nam utroque modo traditur. Eius duplex ratio est; aut enim simpliciter quaeritur, sitne hoc virtus; aut praecedente finitione, quid sit virtus. Ita aut universam vim verbi complectamur, ut *Rhetorice est bene dicendi scientia;* aut per partes, ut *Rhetorice est recte inveniendi et disponendi et eloquendi cum firma memoria et cum dignitate actionis scientia.* Praeterea 55
finimus aut vi, sicut superiora, aut ἐτυμολογίᾳ, ut si *assiduum* ab aere dando, et *locupletem* a locorum, *pecuniosum* a pecorum copia. Finitioni subiecta maxime videntur genus, species, differens, proprium. Ex his omnibus 56
argumenta ducuntur. Genus ad probandam speciem minimum valet, plurimum ad refellendam. Itaque non, quia est arbor, platanus est, at quod non est arbor, utique platanus non est; vel quod non est virtus, utique non potest esse iustitia. Itaque a genere perveniendum ad ultimam speciem: ut *Homo est animal*, non est satis, id enim genus est; *mortale*, etiamsi est species, cum aliis tamen communis finitio; *rationale*, nihil supererit ad demonstrandum id quod velis. Contra species firmam probationem habet generis, infirmam 57
refutationem. Nam, quod iustitia est, utique virtus est; quod non est iustitia, potest esse virtus, si est fortitudo, constantia, continentia. Nunquam itaque tolletur a specie genus, nisi ut omnes species, quae sunt generi subiectae, praemoveantur: hoc modo, *Quod neque mortale est neque immortale, animal non est.* His adiiciunt propria et differen- 58
tia. Propriis confirmatur finitio, differentibus solvitur. Proprium autem est aut quod soli accidit, ut homini sermo, risus; aut quidquid utique accidit sed non soli, ut igni calfacere.

Et sunt eiusdem rei plura propria, ut ipsius ignis lucere, calere. Itaque, quodcunque proprium deerit, solvit finitionem;
59 non utique, quodcunque erit, confirmat. Saepissime autem, quid sit proprium cuiusque, quaeritur: ut, si per ἐτυμολογίαν dicatur, *Tyrannicidae proprium est tyrannum occidere*, negemus; non enim, si traditum sibi eum carnifex occiderit,
60 tyrannicida dicatur, nec si imprudens vel invitus. Quod autem proprium non erit, differens erit, ut aliud est servum esse aliud servire; qualis esse in addictis quaestio solet: *Qui servus est, si manumittatur, fit libertinus, non idem*
61 *addictus;* et plura, de quibus alio loco. Illud quoque differens vocant, cum, genere in species diducto, species ipsa discernitur. *Animal* genus, *Mortale* species, *Terrenum* vel *Bipes* differens; nondum enim proprium est sed iam differt a marino vel quadripede; quod non tam ad argumentum pertinet quam ad diligentem finitionis comprehensionem.
62 Cicero genus et speciem, quam eandem formam vocat, a finitione deducit et iis, quae ad aliquid sunt, subiicit: ut, si is, cui argentum omne legatum est, petat signatum quoque, utatur genere; at si quis, cum legatum sit ei, quae viro materfamilias esset, neget deberi ei, quae in manum non convenerit, specie; quoniam duae formae sint matrimonio-
63 rum. Divisione autem adiuvari finitionem docet, eamque differre a partitione, quod haec sit totius in partes, illa generis in formas. Partes incertas esse, ut *Quibus constet respublica;* formas certas, ut *Quot sint species rerumpublicarum*, quas tris accepimus, quae populi, quae pauco-
64 rum, quae unius potestate regerentur. Et ille quidem non his exemplis utitur, quia scribens ad Trebatium ex iure ducere ea maluit; ego apertiora posui. Propria vero ad coniecturae quoque pertinent partem: ut, quia proprium est boni recte facere, iracundi verbis [excandescere], esse credantur aut contra. Nam ut quaedam in quibusdam utique non sunt: et ratio, quamvis ita ex diverso, eadem est.

65 Divisio et ad probandum simili via valet et ad refellendum. Probationi interim satis est unum habere, hoc modo, *Ut sit civis, aut natus sit oportet aut factus;* utrum-
66 que tollendum est, *Nec natus nec factus est.* Fit hoc et

multiplex, idque est argumentorum genus ex remotione, quo modo efficitur totum falsum, modo id, quod relinquitur, verum. Totum falsum est hoc modo, *Pecuniam credidisse te dicis; aut habuisti ipse aut ab aliquo accepisti aut invenisti aut surripuisti. Si neque domi habuisti neque ab aliquo accepisti nec cetera: non credidisti.* Reliquum fit verum sic, *Hic servus, quem tibi vindicas, aut verna tuus est* 67
aut emptus aut donatus aut testamento relictus aut ex hoste captus aut alienus; deinde remotis prioribus supererit *alienus.* Periculosum et cum cura intuendum genus, quia, si in proponendo unum quodlibet omiserimus, cum risu quoque tota res solvitur. Tutius, quod Cicero pro Caecina facit, 68
cum interrogat, *Si haec actio non sit, quae sit?* simul enim removentur omnia. Vel cum duo ponentur inter se contraria, quorum tenuisse utrumlibet sufficiat, quale Ciceronis est, *Unum quidem certe, nemo erit tam inimicus Cluentio, qui mihi non concedat; si constet corruptum illud esse iudicium, aut ab Habito aut ab Oppianico esse corruptum; si doceo non ab Habito, vinco ab Oppianico; si ostendo ab Oppianico, purgo Habitum.* Fit etiam ex duobus, quo- 69
rum necesse est alterum verum, eligendi adversario potestas, efficiturque, ut, utrum elegerit, noceat. Facit hoc Cicero pro Oppio: *Utrum, cum Cottam appetisset, an cum ipse sese conaretur occidere, telum e manibus ereptum est?* et pro Vareno: *Optio vobis datur, utrum velitis casu illo itinere Varenum usum esse an huius persuasu et inductu.* Deinde utraque facit accusatori contraria. Interim 70
duo ita proponuntur, ut utrumlibet electum idem efficiat, quale est, *Philosophandum est, etiamsi non est philosophandum.* Et illud vulgatum, *Quo schema, si intelligitur? quo, si non intelligitur?* Et, *Mentietur in tormentis, qui dolorem pati potest; mentietur, qui non potest.*

Ut sunt autem tria tempora: ita ordo rerum tribus mo- 71
mentis consertus est; habent enim omnia initium, incrementum, summam, ut iurgium deinde caedes et strages. Est ergo hic quoque argumentorum locus invicem probantium. Nam et ex initiis summa colligitur, quale est, *Non possum togam praetextam sperare, cum exordium pullum*

videam; et contra, non dominationis causa Sullam arma
72 sumpsisse, argumentum est dictatura deposita. Similiter ex incremento in utramque partem ducitur rei ratio cum in coniectura tum etiam in tractatu aequitatis, An ad initium summa referenda sit? id est, An ei caedes imputanda sit, a quo iurgium coepit?

73 Est argumentorum locus ex similibus: *Si continentia virtus, utique et abstinentia; Si fidem debet tutor, et procurator.* Hoc est ex eo genere, quod ἐπαγωγὴν Graeci vocant, Cicero inductionem. Ex dissimilibus: *Non, si laetitia bonum, et voluptas; Non, quod mulieri, idem pupillo.* Ex contrariis: *Frugalitas bonum, luxuria enim malum; Si malorum causa bellum est, erit emendatio pax; Si veniam meretur, qui imprudens nocuit: non meretur*
74 *praemium, qui imprudens profuit.* Ex pugnantibus: *Qui est sapiens, stultus non est.* Ex consequentibus sive adiunctis: *Si bonum iustitia est, recte iudicandum; Si malum perfidia, non est fallendum.* Idem retro. Nec sunt his dissimilia ideoque huic loco subiicienda, cum et ipsa naturaliter congruant: *Quod quis non habuit, non perdidit; Quem quis amat, sciens non laedit; Quem quis heredem suum esse voluit, carum habuit, habet, habebit.* Sed cum
75 sint indubitata, vim habent paene signorum insolubilium. Sed haec consequentia dico, ἀκόλουθα; est enim consequens sapientiae bonitas; illa sequentia, παρεπόμενα, quae postea facta sunt aut futura. Nec sum de nominibus anxius; vocet enim, ut voluerit quisque, dum vis rerum ipsa mani-
76 festa sit, appareatque hoc temporis, illud esse naturae. Itaque non dubito haec quoque consequentia, quamvis ex prioribus dent argumentum ad ea quae sequuntur, quorum duas quidam species esse voluerunt: Actionis, ut pro Oppio, *Quos educere invitos in provinciam non potuit, eos invitos retinere qui potuit?* Temporis, in Verrem, *Si finem Praetoris edicto afferunt Kalendae Ian., cur non initium quoque*
77 *edicti nascatur a Kalendis Ian.?* Quod utrumque exemplum tale est, ut idem in diversum, si retro agas, valeat. Consequens enim est, eos, qui inviti duci non potuerint, in-
78 vitos non potuisse retineri. Illa quoque, quae ex rebus mu-

tuam confirmationem praestantibus ducuntur (quae proprii
generis videri quidam volunt et vocant ἐκ τῶν πρὸς ἄλληλα,
Cicero ex rebus sub eandem rationem venientibus) fortiter
consequentibus iunxerim: *Si portorium Rhodiis locare ho-
nestum est, et Hermocreonti conducere*, et *Quod discere
honestum, et docere.* Unde illa non hac ratione dicta sed 79
efficiens idem Domitii Afri sententia est pulchra: *Ego ac-
cusavi, vos damnastis.* Est invicem consequens et quod
ex diversis idem ostendit; ut, qui mundum nasci dicit, per hoc
ipsum et deficere significet, quia deficit omne quod nascitur.

Simillima est his argumentatio, qua colligi solent ex 80
his, quae faciunt, ea, quae efficiuntur, aut contra, quod ge-
nus a c a u s i s vocant. Haec interim necessario fiunt, in-
terim plerumque sed non necessario. Nam corpus in lumine
utique umbram facit, et umbra, ubicunque est, ibi esse cor-
pus ostendit. Alia sunt, ut dixi, non necessaria, vel utrin- 81
que vel ex altera parte: *Sol colorat; non utique, qui est
coloratus, a sole est. Iter pulverulentum facit; sed neque
omne iter pulverem movet, nec, quisquis est pulverulentus,
ex itinere est.* Quae utique fiunt, et talia sunt: *Si sapien-* 82
tia bonum virum facit, bonus vir est utique sapiens; ideo-
que *Boni est honeste facere, mali turpiter;* et *Qui honeste
faciunt, boni, qui turpiter, mali iudicantur;* recte. At,
*Exercitatio plerumque robustum corpus facit; sed non,
quisquis est robustus, exercitatus, nec, quisquis exerci-
tatus, robustus; nec, quia Fortitudo praestat, ne mortem
timeamus, quisquis mortem non timuerit, vir fortis erit
existimandus; nec, si capitis dolorem facit, inutilis ho-
minibus sol est.* Haec ad hortativum maxime genus pertinent: 83
*Virtus facit laudem, sequenda igitur; at voluptas infa-
miam, fugienda igitur.* Recte autem monemur, causas non
utique ab ultimo esse repetendas, ut Medea, *Utinam ne in* 84
nemore Pelio; quasi vero id eam fecerit miseram aut nocen-
tem, quod illic ceciderit *abiegna ad terram trabes;* et
Philocteta Paridi, *Si impar esses tibi, ego nunc non essem
miser;* quo modo pervenire quolibet retro causas legentibus
licet. Illud his adiicere ridiculum putarem, nisi eo Cicero 85
uteretur, quod c o n i u g a t u m vocant, ut *Eos, qui rem iu-*

stam faciunt, *iuste facere;* quod certe non eget probatione;
86 *Quod compascuum est*, *compascere licere.* Quidam haec,
quae vel ex causis vel ex efficientibus diximus, alieno no-
mine vocant ἐκβάσεις id est exitus. Nam nec hic aliud tra-
ctatur, quam quid ex quoque eveniat.

Apposita vel comparativa dicuntur, quae minora
ex maioribus, maiora ex minoribus, paria ex paribus pro-
87 bant. Confirmatur coniectura ex maiore, *Si quis sacrile-
gium facit*, *faciet et furtum;* ex minore, *Qui facile ac pa-
lam mentitur*, *peierabit;* ex pari, *Qui ob rem iudicandam
pecuniam accepit*, *et ob dicendum falsum testimonium ac-
88 cipiet.* Iuris confirmatio huiusmodi est: ex maiore, *Si ad-
ulterum occidere licet*, *et loris caedere;* ex minore, *Si furem
nocturnum occidere licet*, *quid latronem?* ex pari, *Quae poe-
na adversus interfectorem patris iusta est*, *eadem adversus
matris;* quorum omnium tractatus versatur in syllogismis.
89 Illa magis finitionibus aut qualitatibus prosunt, *Si robur cor-
poribus bonum est*, *non minus sanitas; Si furtum scelus*,
magis sacrilegium; Si abstinentia virtus, *et continentia;
Si mundus providentia regitur*, *administranda respublica;
Si domus aedificari sine ratione non potest*, *quid agenda
90 si navalium cura et armorum?* Ac mihi quidem sufficeret
hoc genus, sed in species secatur. Nam ex pluribus ad
unum et ex uno ad plura, (unde est *Quod semel*, *et saepius*)
et ex parte ad totum et ex genere ad speciem, et ex eo
quod continet ad id quod continetur, aut ex difficilioribus ad
faciliora et ex longe positis ad propiora et ad omnia, quae
91 contra haec sunt, eadem ratione argumenta ducuntur. Sunt
enim et haec maiora et minora aut certe vim similem obti-
nent, quae si persequamur, nullus erit ea concidendi modus.
Infinita est enim rerum comparatio, iucundiora, graviora,
magis necessaria, honestiora, utiliora. Sed mittamus plura,
92 ne in eam ipsam, quam vito, loquacitatem incidam. Exem-
plorum quoque ad haec infinitus est numerus, sed paucissima
attingam. Ex maiore pro Caecina, *Quod exercitus arma-
tos movet*, *id advocationem non videbitur movisse?* Ex
faciliore in Clodium et Curionem, *Ac vide*, *an facile fieri
93 tu potueris*, *cum is factus non sit*, *cui tu concessisti.* Ex

difficiliore, *Vide quaeso, Tubero, ut, qui de meo facto non dubitem, de Ligarii audeam dicere.* Et ibi, *An sperandi Ligario causa non sit, cum mihi apud te locus sit etiam pro altero deprecandi?* Ex minore pro Caecina, *Itane scire esse armatos sat est, ut vim factam probes; in manus eorum incidere non est satis?* Ergo, ut breviter 94
contraham summam, ducuntur argumenta a personis, causis, locis, tempore, (cuius tres partes diximus, praecedens, coniunctum, insequens,) facultatibus, (quibus instrumentum subiecimus) modo, (id est, ut quidque sit factum) finitione, genere, specie, differentibus, propriis, remotione, divisione, initio, incrementis, summa, similibus, dissimilibus, pugnantibus, consequentibus, efficientibus, effectis, eventis, iugatis, comparatione, quae in plures diducitur species.

Illud adiiciendum videtur, duci argumenta non a con- 95
fessis tantum sed etiam a fictione, quod Graeci καθ' ὑπόθεσιν vocant; et quidem ex omnibus iisdem locis, quibus superiora, quia totidem species esse possunt fictae quot verae. Nam fingere hoc loco est proponere aliquid, quod, 96
si verum sit, aut solvat quaestionem aut adiuvet; deinde id, de quo quaeritur, facere illi simile. Id quo facilius accipiant iuvenes nondum scholam egressi, primo familiaribus magis ei aetati exemplis ostendam. Lex: *Qui parentes non* 97
aluerit, vinciatur. Non alit aliquis, et vincula nihilominus recusat. Utitur fictione, si miles, si infans sit, si reipublicae causa absit. Et illa contra optionem fortium, si tyrannidem petas, si templorum eversionem. Plurimum ea res 98
virium habet contra scriptum. Utitur his Cicero pro Caecina, UNDE TU AUT FAMILIA AUT PROCURATOR TUUS. *Si me villicus tuus solus deiecisset. Si vero ne habeas quidem servum praeter eum, qui me deiecerit*, et alia in eodem libro plurima. Verum eadem fictio valet et ad qua- 99
litates: *Si Catilina cum suo consilio nefariorum hominum, quos secum eduxit, hac de re posset iudicare, condemnaret L. Murenam;* et ad amplificationem: *Si hoc tibi inter coenam in illis immanibus poculis tuis accidisset.* Sic et, *Si respublica vocem haberet.*

Has fere sedes accepimus probationum in universum, 100

quas neque generatim tradere sat est, cum ex qualibet earum innumerabilis argumentorum copia oriatur; neque per singulas species exequi patiatur natura rerum, quod qui sunt facere conati, duo pariter subierunt incommoda, ut et ni-
101 mium dicerent nec tamen totum. Inde plurimi, cum in hos inexplicabiles laqueos inciderunt, omnem, etiam quem ex ingenio suo poterant habere, conatum velut astricti certis legum vinculis perdiderunt, et magistrum respicientes natu-
102 ram ducem sequi desierunt. Nam ut per se non sufficiet scire, omnes probationes aut a personis aut a rebus peti, quia utrumque in plura dividitur: ita ex antecedentibus et iunctis et sequentibus trahenda esse argumenta qui acceperit, num protinus in hoc sit instructus, ut, quid in quaque causa
103 ducendum sit ex his, sciat? praesertim, cum plurimae probationes in ipso causarum complexu reperiantur, ita ut sint cum alia lite nulla communes, eaeque sint et potentissimae et minime obviae, quia communia ex praeceptis accepimus,
104 propria invenienda sunt. Hoc genus argumentorum sane dicamus ex circumstantia, quia περίστασιν dicere aliter non possumus, vel ex iis, quae cuiusque causae propria sunt: ut in illo adultero sacerdote, qui lege, qua unius servandi potestatem habebat, se ipse servare voluit, proprium controversiae est dicere, *Non unum nocentem servabas, quia te dimisso adulteram occidere non licebat.* Hoc enim argumentum lex facit, quae prohibet adulteram sine
105 adultero occidere. Et illa, in qua lata lex est, ut argentarii dimidium ex eo, quod debebant, solverent; creditum suum totum exigerent. Argentarius ab argentario solidum petit. Proprium ex materia est argumentum creditoris, idcirco adiectum esse in lege, ut argentarius totum exigeret; adversus alios enim non opus fuisse lege, cum omnes prae-
106 terquam ab argentariis totum exigendi ius haberent. Cum multa autem novantur in omni genere materiae tum praecipue in iis quaestionibus, quae scripto constant, quia vocum et in singulis ambiguitas frequens et adhuc in coniunctis magis.
107 Et haec ipsa plurium legum aliorumve scriptorum vel congruentium vel repugnantium complexu varientur necesse est, cum res rei aut ius iuris quasi signum est. *Non debui tibi*

pecuniam; nunquam me appellasti, usuram non accepisti, ultro a me mutuatus es. Lex est, *Qui patri proditionis reo non affuerit, exheres sit.* Negat filius, *nisi si pater absolutus sit.* Quid signi? Lex altera, *Proditionis damnatus cum advocato exulet.* Cicero pro Cluentio Publium 108
Popilium et Tiberium Guttam dicit non iudicii corrupti sed ambitus esse damnatos. Quid signi? quod accusatores eorum, qui erant ipsi ambitus damnati, e lege sint post hanc victoriam restituti. Nec minus in hoc curae debet adhiberi, 109
quid proponendum quam, quomodo sit quod proposuerimus probandum. Hic omnino vis inventionis, si non maior, certe prior. Nam ut tela supervacua sunt nescienti, quid petat: sic argumenta, nisi provideris, cui rei adhibenda sint. Hoc est, quod comprehendi arte non possit. Ideoque, cum plu- 110
res eadem didicerint, generibus argumentorum similibus utentur; alius alio plura, quibus utatur, inveniet. Sit exempli gratia proposita controversia, quae communes minime cum aliis quaestiones habet: *Cum Thebas evertisset Alexander,* 111
invenit tabulas, quibus, centum talenta mutua Thessalis dedisse Thebanos, continebatur. Has, quia erat usus commilitio Thessalorum, donavit his ultro; postea restituti a Cassandro Thebani reposcunt Thessalos. Apud Amphictionas agitur. Centum talenta et credidisse eos constat et non recepisse. Lis omnis ex eo, quod Alexander ea Thes- 112
salis donasse dicitur, pendet. Constat illud quoque, non esse his ab Alexandro pecuniam datam; quaeritur ergo, an proinde sit, quod datum est, ac si pecuniam dederit? Quid 113
proderunt argumentorum loci, nisi haec prius videro, nihil eum egisse donando, non potuisse donare, non donasse? Et prima quidem actio facilis ac favorabilis repetentium iure, quod vi sit ablatum; sed hinc vehemens quaestio et aspera exoritur de iure belli, dicentibus Thessalis, hoc regna, populos, fines gentium atque urbium contineri. Inveniendum 114
contra est, quo distet haec causa a ceteris, quae in potestatem victoris venirent; nec circa probationem res haeret, sed circa propositionem. Dicamus inprimis: In eo, quod in iudicium deduci potest, nihil valere ius belli; nec armis erepta nisi armis posse retineri. Itaque, ubi illa valeant,

115 non esse iudicem; ubi iudex sit, illa nihil valere. Hoc inveniendum est, ut adhiberi possit argumentum: Ideo captivos, si in patriam suam redierint, liberos esse, quia bello parta nonnisi eadem vi possideantur. Proprium est et illud causae, quod Amphictiones iudicant (ut alia apud centumviros alia apud privatum iudicem in iisdem quaestionibus ratio);
116 tum secundo gradu, non potuisse donari a victore ius, quia id demum sit eius, quod teneat; ius, quod sit incorporale, apprehendi manu non posse. Hoc reperire est difficilius quam, cum inveneris, argumentis adiuvare, ut alia sit condicio heredis alia victoris, quia ad illum ius ad
117 hunc res transeat. Proprium deinde materiae, ius publici crediti transire ad victorem non potuisse, quia, quod populus crediderit, omnibus debeatur, et, quamdiu quilibet unus superfuerit, esse eum totius summae creditorem, Thebanos
118 autem non omnes in Alexandri manu fuisse. Hoc non extrinsecus probatur, quae vis est argumenti, sed ipsum per se valet. Tertii loci pars prior magis vulgaris, non in tabulis esse ius; itaque multis argumentis defendi potest. Mens quoque Alexandri duci debet in dubium, honorarit eos an deceperit. Illud iam rursus proprium materiae et velut novae controversiae, quia restitutione recepisse ius, etiamsi quod amiserint, Thebani videntur. Hic et, quid Cassander velit, quaeritur; sed vel potentissima apud Amphictionas aequi tractatio est.

119 Haec non idcirco dico, quod inutilem horum locorum, ex quibus argumenta ducuntur, cognitionem putem, alioqui nec tradidissem; sed ne se, qui cognoverint ista, si cetera negligant, perfectos protinus atque consummatos putent, et, nisi in ceteris, quae mox praecipienda sunt, elaboraverint,
120 mutam quandam scientiam consecutos intelligant. Neque enim Artibus editis factum est, ut argumenta inveniremus, sed dicta sunt omnia, antequam praeciperentur, mox ea scriptores observata et collecta ediderunt. Cuius rei probatio est, quod exemplis eorum veteribus utuntur et ab oratoribus illa repetunt, ipsi nullum novum et, quod non sit
121 dictum, inveniunt. Artifices ergo illi, qui dixerunt; sed habenda his quoque gratia est, per quos labor nobis est de-

tractus. Nam, quae priores beneficio ingenii singula invenerunt, nobis et non sunt requirenda et nota sunt omnia. Sed non magis hoc sat est, quam palaestram didicisse, nisi corpus exercitatione, continentia, cibis, ante omnia natura iuvatur, sicut contra ne illa quidem satis sine arte profuerint.
Illud quoque studiosi eloquentiae cogitent, neque omnibus 122
in causis, quae demonstravimus, cuncta posse reperiri; neque, cum proposita fuerit materia dicendi, scrutanda singula et velut ostiatim pulsanda, ut sciant, an ad probandum id, quod intendimus, forte respondeant, nisi cum discunt et
adhuc usu carent. Infinitam enim faciat ipsa res dicendi tar- 123
ditatem, si semper necesse sit, ut temptantes unumquodque eorum, quod sit aptum atque conveniens experiendo noscamus; nescio, an etiam impedimento futura sint, nisi et animi quaedam ingenita natura et studio exercitata velocitas recta
nos ad ea, quae conveniunt causae, ferant. Nam, ut can- 124
tus vocis plurimum iuvat sociata nervorum concordia; si tamen tardior manus, nisi inspectis demensisque singulis, quibus quaeque vox fidibus iungenda sit, dubitet, potius fuerit esse contentum eo, quod simplex canendi natura tulerit: ita huiusmodi praeceptis debet quidem aptata esse et citharae
modo intenta ratio doctrinae; sed hoc exercitatione multa 125
consequendum, ut, quemadmodum illorum artificum, etiamsi alio spectant, manus tamen ipsa consuetudine ad graves, acutos, medios horum sonos fertur: sic oratoris cognitionem nihil moretur haec varietas argumentorum et copia sed quasi offerat se et occurrat, et, ut litterae syllabaeque scribentium cogitationem non exigunt, sic rationem sponte quadam sequantur.

DE EXEMPLIS.

XI. Tertium genus ex iis, quae extrinsecus adducuntur in causam; Graeci vocant παράδειγμα, quo nomine et generaliter usi sunt in omni similium appositione et specialiter in iis, quae rerum gestarum auctoritate nituntur. Nostri fere similitudinem vocari maluerunt, quod ab illis παραβολὴ dicitur, alterum exemplum, quanquam et hoc simile est;
illud exemplum. Nos, quo facilius propositum explicemus, 2

utrumque *παράδειγμα* esse credamus, et ipsi appellemus exemplum. Nec vereor, ne videar repugnare Ciceroni, quanquam collationem separet ab exemplo. Nam idem omnem argumentationem dividit in duas partes, inductionem et ratiocinationem, ut plerique Graecorum in *παραδείγματα* et *ἐπιχειρήματα*, dixeruntque *παράδειγμα ῥητορικὴν ἐπαγω-*
3 *γήν*. Nam illa, qua plurimum est Socrates usus, hanc habuit viam: cum plura interrogasset, quae fateri adversario necesse esset, novissime id, de quo quaerebatur, inferebat, cui simile concessisset. Id est inductio. Hoc in oratione fieri non potest; sed, quod illic interrogatur, hic
4 fere sumitur. Illa interrogatio talis: *Quod est pomum generosissimum? nonne, quod optimum?* concedetur. *Quid equus? qui generosissimus? Nonne, qui optimus?* et plura in eundem modum. Deinde, cuius rei gratia rogatum est, *Quid homo? Nonne is generosissimus, qui optimus?* faten-
5 dum erit. Hoc in testium interrogatione valet plurimum, in oratione perpetua dissimile est; etenim sibi ipse respondet orator. *Quod pomum generosissimum? puto, quod optimum; et equus? qui velocissimus: ita hominum, non qui claritate nascendi sed qui virtute maxime excellet.*

Omnia igitur ex hoc genere sumpta necesse est aut similia esse aut dissimilia aut contraria. Similitudo assumitur interim et ad orationis ornatum; sed illa, cum res exiget; nunc ea, quae ad probationem pertinent, exequar.
6 Potentissimum autem est inter ea, quae sunt huius generis, quod proprie vocamus Exemplum, id est rei gestae aut ut gestae utilis ad persuadendum id, quod intenderis, commemoratio. Intuendum igitur est, totum simile sit an ex parte, ut aut omnia ex eo sumamus aut quae utilia sunt. Si-
7 mile est, *Iure occisus est Saturninus sicut Gracchi.* Dissimile, *Brutus occidit liberos proditionem molientes; Manlius virtutem filii morte multavit.* Contrarium, *Marcellus ornamenta Syracusanis hostibus restituit; Verres iisdem sociis abstulit.* Et probandorum et culpandorum ex his con-
8 firmatio eosdem gradus habet. Etiam in iis, quae futura dicemus, utilis similium admonitio est, ut si quis dicens, Dionysium idcirco petere custodes salutis suae, ut, eorum

adiutus armis tyrannidem occupet, hoc referat exemplum,
eadem ratione Pisistratum ad dominationem pervenisse.

Sed ut sunt exempla interim tota similia ut hoc proxi- 9
mum: sic interim ex maioribus ad minora, ex minoribus ad
maiora ducuntur. *Urbes violata propter matrimonia ever-
sae sunt; quid fieri adultero par est? Tibicines, cum ab
urbe discessissent, publice revocati sunt; quanto magis
principes civitatis viri et bene de republica meriti, cum
invidiae cesserint, ab exilio reducendi?* Ad exhortationem 10
vero praecipue valent imparia. Laudabilior in femina quam
in viro virtus. Quare, si ad fortiter faciendum accendatur
aliquis, non tantum afferent momenti Horatius et Torquatus
quantum illa mulier, cuius manu Pyrrhus est interfectus; et
ad moriendum non tam Cato et Scipio quam Lucretia; quod
ipsum est ex maioribus ad minora. Singula igitur horum 11
generum ex Cicerone (nam unde potius?) exempla ponamus.
Simile est hoc pro Murena, *Etenim mihi ipsi accidit, ut
cum duobus patriciis, altero improbissimo altero modestis-
simo atque optimo viro, peterem; superavi tamen digni-
tate Catilinam, gratia Galbam.* Maius minoris, pro Milone, 12
*Negant, intueri lucem esse fas ei, qui a se hominem oc-
cisum esse fateatur. In qua tandem urbe hoc homines
stultissimi disputant? nempe in ea, quae primum iudicium
de capite vidit M. Horatii, fortissimi viri, qui nondum
libera civitate tamen populi Romani comitiis liberatus est,
cum sua manu sororem esse interfectam fateretur.* Minus
maioris: *Occidi, non Spurium Maelium, qui annona le-
vanda iacturisque rei familiaris, quia nimis amplecti ple-
bem videbatur, in suspicionem incidit regni affectandi*, etc.
deinde, *Sed eum (auderet enim dicere, cum patriam peri-
culo liberasset) cuius nefandum adulterium in pulvina-
ribus*, et totus in Clodium locus. Dissimile plures causas 13
habet, fit enim genere, modo, tempore, loco ceterisque, per
quae fere omnia Cicero praeiudicia, quae de Cluentio vide-
bantur facta, subvertit; contrario vero exemplo censoriam
notam laudando censorem Africanum, qui eum, quem peie-
rasse conceptis verbis palam dixisset, testimonium etiam pol-
licitus, si quis contra diceret, nullo accusante, traducere

equum passus esset; quae, quia erant longiora, non suis
14 verbis exposui. Breve autem apud Vergilium contrarii ex-
emplum est:

At non ille, satum quo te mentiris, Achilles
Talis in hoste fuit Priamo.

15 Quaedam autem ex iis, quae gesta sunt, tota narrabimus,
ut Cicero pro Milone: *Pudicitiam cum eriperet militi tri-
bunus militaris in exercitu C. Marii, propinquus eius im-
peratoris, interfectus ab eo est, cui vim afferebat. Facere
enim probus adolescens periculose, quam perpeti turpiter
maluit; atque hunc ille summus vir scelere solutum peri-
16 culo liberavit.* Quaedam significare satis erit, ut idem ac
pro eodem: *Neque enim posset Ahala ille Servilius aut
P. Nasica aut L. Opimius aut me consule senatus non ne-
farius haberi, si sceleratos interfici nefas esset.* Haec ita
dicentur, prout nota erunt, vel utilitas causae aut decor po-
stulabit.

17 Eadem ratio est eorum, quae ex poeticis fabulis
ducuntur, nisi quod iis minus affirmationis adhibetur; cuius
usus qualis esse deberet, idem optimus auctor ac magister
18 eloquentiae ostendit. Nam huius quoque generis in eadem
oratione reperietur exemplum: *Itaque hoc, iudices, non
sine causa etiam fictis fabulis doctissimi homines memoriae
prodiderunt, eum, qui patris ulciscendi causa matrem
necavisset, variatis hominum sententiis, non solum divina
19 sed sapientissimae deae sententia liberatum.* Illae quoque
fabellae, quae, etiamsi originem non ab Aesopo acceperunt,
(nam videtur earum primus auctor Hesiodus) nomine tamen
Aesopi maxime celebrantur, ducere animos solent praecipue
rusticorum et imperitorum, qui et simplicius, quae ficta sunt,
audiunt, et capti voluptate facile iis, quibus delectantur,
consentiunt. Siquidem et Menenius Agrippa plebem cum pa-
tribus in gratiam traditur reduxisse nota illa de membris hu-
20 manis adversus ventrem discordantibus fabula. Et Horatius
ne in poemate quidem humilem generis huius usum putavit
in illis versibus, *Quod dixit vulpes aegroto cauta leoni.*
Αἴνους Graeci vocant et αἰσωπείους, ut dixi, λόγους et λιβυ-
κούς; nostrorum quidam, non sane recepto in usum nomine,

apologationem. Cui confine est παροιμίας genus illud, 21
quod est velut fabella brevior et per allegorian accipitur:
Non nostrum, inquit, onus; bos clitellas.

Proximas exempli vires habet similitudo, praecipue 22
illa, quae ducitur citra ullam translationum mixturam ex
rebus paene paribus: *Ut, qui accipere in Campo consue-
runt, iis candidatis, quorum nummos suppressos esse
putant, inimicissimi solent esse: sic eiusmodi iudices in-
festi tum reo venerunt.* Nam παραβολή, quam Cicero col- 23
lationem vocat, longius res quae comparentur repetere so-
let. Neque hominum modo inter se opera similia spectantur,
ut Cicero pro Murena facit: *Quodsi e portu solventibus,
qui iam in portum ex alto invehuntur, praedicere summo
studio solent et tempestatum rationem et praedonum et lo-
corum; quod natura affert, ut iis faveamus, qui eadem
pericula, quibus nos perfuncti sumus, ingrediantur: quo
me tandem animo esse oportet, prope iam ex magna ia-
ctatione terram videntem, in hunc, cui video maximas
tempestates esse subeundas?* sed et a mutis atque etiam
inanimis interim huiusmodi ducitur. Et quoniam similium 24
alia facies in alia ratione: admonendum est, rarius esse
in oratione illud genus, quod εἰκόνα Graeci vocant, (quo
exprimitur rerum aut personarum imago, ut Cassius: *Quis
istam faciem lanipedis senis torquens?*) quam id, quo pro-
babilius fit, quod intendimus: ut, si animum dicas excolen-
dum, similitudine utaris terrae, quae neglecta spinas ac du-
mos, culta fructus creat; aut si ad curam rei publicae hor-
teris, ostendas, apes etiam formicasque, non modo muta
sed etiam parva animalia, in commune tamen laborare. Ex 25
hoc génere dictum illud est Ciceronis: *Ut corpora nostra
sine mente ita civitas sine lege suis partibus, ut nervis ac
sanguine et membris, uti non potest.* Sed ut hac corporis
humani pro Cluentio ita pro Cornelio equorum, pro Archia
saxorum quoque usus est similitudine. Illa (ut dixi) pro- 26
piora: *ut remiges sine gubernatore sic milites sine impera-
tore nihil valere.* Solent tamen fallere similitudinum species,
ideoque adhibendum est his iudicium. Neque enim ut navis
utilior nova quam vetus sic amicitia; vel, ut laudanda, quae

pecuniam suam pluribus largitur, ita, quae formam. Verba sunt in his similia *vetustatis* et *largitionis*, vis quidem longe
27 diversa [*pecuniae* et *amicitiae*]. Itaque in hoc genere maxime quaeritur, an simile sit, quod infertur. Etiam in illis interrogationibus Socratis, quarum paulo ante feci mentionem, cavendum, ne incaute respondeas; ut apud Aeschinen Socraticum male respondit Aspasiae Xenophontis uxor, quod
28 Cicero his verbis transfert: *Dic mihi, quaeso, Xenophontis uxor, si vicina tua melius habeat aurum, quam tu habes: utrumne illius an tuum malis? Illius, inquit. Quid si vestem et ceterum ornatum muliebrem pretii maioris habeat, quam tu habes: tuumne an illius malis? Illius vero, respondit. At cedo, inquit, si virum illa meliorem habeat,*
29 *quam tu habes: utrumne tuum virum malis an illius?* Hic mulier erubuit, merito; male enim responderat, *se malle alienum aurum quam suum;* nam est id improbum. At, si respondisset, *malle se aurum suum tale esse*, *quale illud esset*, potuisset pudice respondere, *malle se virum suum talem esse*, *qualis melior esset.*

30 Scio quosdam inani diligentia per minutissimas ista partes secuisse, et esse aliquid minus simile, ut simia homini et marmora deformata prima manu, aliquid plus, ut illud, *Non ovum tam simile ovo;* et dissimilibus inesse simile, ut formicae et elephanto genus, quia sunt animalia; et similibus dissimile, ut — *Canibus catulos et matribus hoedos*, diffe-
31 runt enim aetate; contrariorum quoque aliter accipi opposita, ut noctem luci, aliter noxia, ut aquam frigidam febri, aliter repugnantia, ut verum falso, aliter disparata, ut dura non duris; sed, quid haec ad praesens propositum magnopere pertineant, non reperio.

32 Illud est annotandum magis, argumenta duci ex iure simili: ut Cicero in Topicis, *Ei, cui domus usus fructus relictus sit, non restituturum heredem, si corruerit, quia non restituat servum, si is decesserit;* ex contrario: *Nihil obstat, quo minus iustum matrimonium sit mente coeuntium, etiamsi tabulae signatae non fuerint. Nihil enim proderit signasse tabulas, si mentem matrimonii non fuisse con-*
33 *stabit*; ex dissimili, quale est Ciceronis pro Caecina: *Ut, si*

qui me exire domo coegisset armis, haberem actionem; si qui introire prohibuisset, non haberem? Dissimilia sic deprehenduntur, *Non, si, qui argentum omne legavit, videri potest signatam quoque pecuniam reliquisse: ideo etiam, quod est in nominibus, dari voluisse creditur.*

Ἀναλογίαν quidam a simili separaverunt, nos eam 34
subiectam huic generi putamus. Nam, ut unum ad decem ita decem ad centum, simile certe est; et, ut hostis sic malus civis. Quanquam haec ulterius quoque procedere solent: *si turpis dominae consuetudo cum servo, turpis domino cum ancilla; si mutis animalibus finis voluptas, idem homini.* Cui rei facillime occurrit ex dissimilibus argumenta- 35
tio: *Non idem est dominum cum ancilla coisse, quod dominam cum servo; nec, si mutis finis voluptas, rationalibus quoque;* quin immo ex contrario: *Quia mutis ideo non rationalibus.*

Adhibebitur extrinsecus in causam et auctoritas. 36
Haec secuti Graecos, a quibus κρίσεις dicuntur, *iudicia* aut *iudicationes* vocant, non de quibus ex causa dicta sententia est, (nam ea quidem in exemplorum locum cedunt) sed si quid ita visum gentibus, populis, sapientibus viris, claris civibus, illustribus poetis referri potest. Ne haec quidem 37
vulgo dicta et recepta persuasione populari sine usu fuerint. Testimonia sunt enim quodammodo vel potentiora etiam, quod non causis accommodata sed liberis odio et gratia mentibus ideo tantum dicta factaque, quia aut honestissima aut verissima videbantur. An vero me de incommodis vitae disseren- 38
tem non adiuvabit earum persuasio nationum, quae fletibus natos, laetitia defunctos prosequuntur? Aut si misericordiam commendabo iudici, nihil proderit, quod prudentissima civitas Atheniensium non eam pro affectu sed pro numine accepit? Iam illa septem praecepta sapientium nonne quasdam 39
vitae leges existimamus? Si causam veneficii dicat adultera: non M. Catonis iudicio damnata videatur, qui nullam adulteram non eandem esse veneficam dixit? Iam sententiis quidem poetarum non orationes modo sunt refertae sed libri etiam philosophorum, qui quanquam inferiora omnia praeceptis suis ac litteris credunt, repetere tamen auctoritatem a

40 plurimis versibus non fastidierunt. Neque est ignobile exemplum, Megarios ab Atheniensibus, cum de Salamine contenderent, victos Homeri versu, qui tamen ipse non in omni editione reperitur, significans, Aiacem naves suas Athenien-
41 sibus iunxisse. Ea quoque, quae vulgo recepta sunt, hoc ipso, quod incertum auctorem habent, velut omnium fiunt: quale est, *Ubi amici, ibi opes;* et, *Conscientia mille testes;* et apud Ciceronem, *Pares autem (ut est in vetere proverbio) cum paribus maxime congregantur;* neque enim durassent haec in aeternum, nisi vera omnibus vide-
42 rentur. Ponitur a quibusdam et quidem in parte prima deorum auctoritas, quae est ex responsis, ut, *Socraten esse sapientissimum.* Id rarum est non sine usu tamen. Utitur eo Cicero in libro de aruspicum responsis et in contione contra Catilinam, cum signum Iovis columnae impositum populo ostendit; et pro Ligario, cum causam C. Caesaris meliorem, quia hoc dii iudicaverint, confitetur. Quae cum propria causae sunt, divina testimonia vocantur; cum aliunde arcessun-
43 tur, argumenta. Nonnunquam contingit iudicis quoque aut adversarii aut eius, qui ex diverso agit, dictum aliquid aut factum assumere ad eorum, quae intendimus, fidem.

Propter quod fuerunt, qui exempla et has auctoritates inartificialium probationum esse arbitrarentur, quod ea non
44 inveniret orator sed acciperet. Plurimum autem refert. Nam testis et quaestio et his similia de ipsa re, quae in iudicio est, pronuntiant; extra petita, nisi ad aliquam praesentis disceptationis utilitatem ingenio applicantur, nihil per se valent.

DE USU ARGUMENTORUM.

XII. Haec fere de probatione vel ab aliis tradita vel usu percepta in hoc tempus sciebam. Neque mihi fiducia est, ut ea sola esse contendam, quin immo hortor ad quaerendum et inveniri posse fateor; quae tamen adiecta fuerint, non multum ab his abhorrebunt. Nunc breviter, quem-
2 admodum sit utendum eis, subiungam. Traditum fere est, argumentum oportere esse confessum; dubiis enim probari dubia qui possunt? Quaedam tamen, quae in alterius rei probationem ducimus, ipsa probanda sunt. *Occidisti virum,*

eras enim adultera. Prius de adulterio convincendum est, ut, cum id coeperit esse pro certo, fiat incerti argumentum. *Spiculum tuum in corpore occisi inventum est;* negat suum; ut probationi prosit, probandum est. Illud hoc loco monere 3
inter necessaria est, nulla esse firmiora, quam quae ex dubiis facta sunt certa. *Caedes a te commissa est, cruentam enim vestem habuisti;* non est tam grave argumentum, si fatetur quam si convincitur. Nam si fatetur, multis ex causis potuit cruenta esse vestis; si negat, hic causae cardinem ponit, in quo si victus fuerit, etiam in sequentibus ruit. Non enim videtur in negando mentiturus fuisse, nisi desperasset, id posse defendi, si confiteretur.

Firmissimis argumentorum singulis instandum, infirmiora 4
congreganda sunt; quia illa per se fortia non oportet circumstantibus obscurare, ut, qualia sunt, appareant, haec imbecilla natura mutuo auxilio sustinentur. Itaque si non pos- 5
sunt valere, quia magna sint, valebunt, quia multa sunt; utique vero ad eiusdem rei probationem omnia spectant. Ut, si quis hereditatis gratia hominem occidisse dicatur: *Hereditatem sperabas et magnam hereditatem, et pauper eras et tum maxime a creditoribus appellabaris; et offenderas eum, cuius eras heres, et mutaturum tabulas sciebas.* Singula levia sunt et communia, universa vero valent etiamsi non ut fulmine tamen ut grandine.

Quaedam argumenta ponere satis non est, adiuvanda 6
sunt: *cupiditas causa sceleris fuit*, quae sit vis eius; *ira*, quantum efficiat in animis hominum talis affectio; ita et firmiora erunt ipsa et plus habebunt decoris, si non nudos et velut carne spoliatos artus ostenderint. Multum etiam refert, 7
si argumento nitemur odii, utrum hoc ex invidia sit an ex iniuria an ex ambitu, vetus an novum, adversus inferiorem, parem, superiorem, alienum, propinquum. Suos habent omnia ista tractatus et ad utilitatem partis eius, quam tuemur, referenda sunt. Nec tamen omnibus semper, quae in- 8
venerimus, argumentis onerandus est iudex, quia et taedium afferunt et fidem detrahunt. Neque enim potest iudex credere satis esse ea potentia, quae non putamus ipsi sufficere qui diximus. In rebus vero apertis argumentari

tam sit stultum quam in clarissimum solem mortale lumen inferre.

9 His quidam probationes adiiciunt, quas παθητικὰς vocant, ductas ex affectibus. Atque Aristoteles quidem potentissimum putat ex eo, qui dicit, si sit vir bonus; quod ut optimum est: ita longe quidem sed sequitur tamen,
10 videri. Inde enim illa nobilis Scauri defensio: *Q. Varius Sucronensis ait Aemilium Scaurum rem publicam populi Romani prodidisse; Aemilius Scaurus negat.* Cui simile quiddam fecisse Iphicrates dicitur, qui cum Aristophontem, quo accusante similis criminis reus erat, interrogasset, an is accepta pecunia rem publicam proditurus esset; isque id
11 negasset: *Quod dicis*, inquit, *te non fecisse, ego feci?* Intuendum autem et, qui sit, apud quem dicimus, et id, quod illi maxime probabile videatur, requirendum; qua de re lo-
12 cuti sumus et prooemii et suasoriae praeceptis. Altera ex affirmatione probatio est: *Ego hoc feci; Tu mihi hoc dixisti;* et *O facinus indignum!* et similia; quae non debent quidem deesse orationi et, si desunt, multum nocent; non tamen habenda sunt inter magna praesidia, cum hoc in
13 eadem causa fieri ex utraque parte similiter possit. Illae firmiores ex sua cuique persona probationes, quae credibilem rationem subiectam habeant: ut vulneratus aut filio orbatus non fuerit alium accusaturus quam nocentem, quando, si negotium innocenti facit, liberet eum noxa, qui admiserit. Hinc et patres adversus liberos et adversus suos quisque necessarios auctoritatem petunt.

14 Quaesitum etiam, potentissima argumenta primone ponenda sint loco, ut occupent animos, an summo, ut inde dimittant, an partita primo summoque, quod Homerica dispositione in medio sint infirma, ut animis crescant? Quae, prout ratio causae cuiusque postulabit, ordinabuntur, uno, ut ego censeo, excepto, ne a potentissimis ad levissima decrescat oratio.

15 Ego haec breviter demonstrasse contentus ita posui, ut locos ipsos et genera quam possem apertissime ostenderem. Quidam executi sunt verbosius, quibus placuit, proposita locorum communium materia, quo quaeque res modo

dici posset, ostendere; sed mihi supervacuum videbatur. Nam et fere apparet, quid in iniuriam, quid in avaritiam, 16
quid in testem inimicum, quid pro teste amico dicendum sit; et de omnibus his omnia dicere infinitum est, tam hercule quam si controversiarum, quae sint quaeque futurae sint, quaestiones, argumenta, sententias tradere velim. Ipsas 17
autem argumentorum velut sedes non me quidem omnes ostendisse confido, plurimas tamen.

Quod eo diligentius faciendum fuit, quia declamationes, quibus ad pugnam forensem velut praepilatis exerceri solebamus, olim iam ab illa vera imagine orandi recesserunt atque ad solam compositae voluptatem nervis carent, non alio medius fidius vitio dicentium, quam quo mancipiorum negotiatores formae puerorum virilitate excisa lenocinantur. Nam 18
ut illi robur ac lacertos barbamque ante omnia et alia, quae natura proprie maribus dedit, parum existimant decora, quaeque fortia, si liceret, forent ut dura molliunt: ita nos habitum ipsum orationis virilem et illam vim stricte robusteque dicendi tenera quadam elocutionis cute operimus, et, dum levia sint ac nitida, quantum valeant, nihil interesse arbitramur. Sed mihi naturam intuenti nemo non vir spa- 19
done formosior erit, nec tam aversa unquam videbitur ab opere suo providentia, ut debilitas inter optima inventa sit, nec id ferro speciosum fieri putabo, quod, si nasceretur, monstrum erat. Libidinem iuvet ipsum effeminati sexus mendacium, nunquam tamen hoc continget malis moribus regnum, ut, si qua pretiosa fecit, fecerit et bona. Quapropter 20
eloquentiam, licet hanc (ut sentio enim, dicam) libidinosam resupina voluptate auditoria probent, nullam esse existimabo, quae ne minimum quidem in se indicium masculi et incorrupti, ne dicam gravis et sancti viri, ostentet. An vero statuarum 21
artifices pictoresque clarissimi, cum corpora quam speciosissima fingendo pingendove efficere cuperent, nunquam in hunc inciderunt errorem, ut Bagoam aut Megabyzum aliquem in exemplum operis sumerent sibi sed Doryphoron illum aptum vel militiae vel palaestrae, aliorum quoque iuvenum bellicosorum et athletarum corpora decora vere existimaverunt: nos, qui oratorem studemus effingere, non arma sed

22 tympana eloquentiae demus? Igitur et ille, quem instituimus, adolescens, quam maxime potest, componat se ad imitationem veritatis, initurusque frequenter forensium certaminum pugnam iam in schola victoriam spectet et ferire vitalia ac tueri sciat; et praeceptor id maxime exigat, inventum praecipue probet. Nam, ut ad peiora iuvenes laude ducun-
23 tur, ita laudari in bonis gaudent. Nunc illud male est, quod necessaria plerumque silentio transeunt, nec in dicendo videtur inter bona utilitas. Sed haec et in alio nobis tractata sunt opere et in hoc saepe repetenda. Nunc ad ordinem inceptum.

DE REFUTATIONE.

XIII. Refutatio dupliciter accipi potest. Nam et pars defensoris tota est posita in refutatione, et, quae dicta sunt ex diverso, debent utrinque dissolvi. Et hoc est proprie, cui in causis quartus assignatur locus. Sed utriusque similis condicio est. Neque vero ex aliis locis ratio argumentorum in hac parte peti potest quam in confirmatione, nec locorum aut sententiarum aut verborum et figurarum alia
2 condicio est. Affectus plerumque haec pars mitiores habet.

Non sine causa tamen difficilius semper est creditum, quod Cicero saepe testatur, defendere quam accusare. Primum, quod est res illa simplicior, proponitur enim uno modo, dissolvitur varie; cum accusatori satis sit plerumque, verum esse id, quod obiecerit: patronus neget, defendat, transferat, excuset, deprecetur, molliat, minuat, avertat, despiciat, derideat. Quare inde recta fere atque, ut sic dixerim, clamosa est actio; hinc mille flexus et artes deside-
3 rantur. Tum accusator praemeditata pleraque domo affert, patronus etiam inopinatis frequenter occurrit. Accusator dat testem, patronus ex re ipsa refellit. Accusator criminum invidia, vel si falsa sint, materiam dicendi trahit, de parricidio, sacrilegio, maiestate; quae patrono tantum neganda sunt. Ideoque accusationibus etiam mediocres in dicendo suffecerunt; bonus defensor nemo nisi qui eloquentissimus fuit. Quanquam ut, quod sentio, semel finiam, tanto est accusare quam defendere, quanto facere quam sanare vulnera, facilius.

Plurimum autem refert, et quid protulerit adversarius 4
et quomodo. Primum igitur intuendum est, id, cui respon-
suri sumus, proprium sit eius iudicii an ad causam extra ar-
cessitum. Nam si est proprium: aut negandum aut defen-
dendum aut transferendum; extra haec in iudiciis fere nihil
est. Deprecatio quidem, quae est sine ulla specie defensio- 5
nis, rara admodum et apud eos solos iudices, qui nulla certa
pronuntiandi forma tenentur. Quanquam illae quoque apud
C. Caesarem et Triumviros pro diversarum partium homini-
bus actiones, etiamsi precibus utuntur, adhibent tamen patro-
cinia; nisi hoc non fortissime defendentis est, dicere, *Quid
aliud egimus, Tubero, nisi ut, quod hic potest, nos posse-
mus?* Quodsi quando apud Principem aliumve, cui, utrum 6
velit, liceat, dicendum erit, *dignum quidem morte eum, pro
quo loquemur, clementi tamen servandum esse vel talem:*
primum omnium non erit res nobis cum adversario sed cum
iudice, deinde forma deliberativae magis materiae quam iu-
dicialis utemur. Suadebimus enim, ut laudem humanitatis
potius quam voluptatem ultionis concupiscat. Apud iudices 7
quidem secundum legem dicturos sententiam de confessis
praecipere ridiculum est. Ergo, quae neque negari neque
transferri possunt, utique defendenda sunt, qualiacunque
sunt, aut causa cedendum. Negandi duplicem ostendimus
formam, aut non esse factum aut non hoc esse, quod factum
sit. Quae neque defendi neque transferri possunt, utique
neganda, nec solum si finitio potest esse pro nobis, sed
etiam si nuda infitiatio superest. Testes erunt: multa in eos 8
dicere licet; chirographum: de similitudine litterarum dis-
seremus. Utique nihil erit peius quam confessio. Ultima
est actionis controversia, cum defendendi negandive non est
locus, id est translatio. Atqui quaedam sunt, quae neque 9
negari neque defendi neque transferri possunt. *Adulterii
rea est, quae, cum anno vidua fuisset, enixa est;* lis non
erit. Quare illud stultissime praecipitur, quod defendi non
possit, silentio dissimulandum; siquidem est id, de quo iudex
pronuntiaturus est. At si extra causam sit adductum et 10
tantum coniunctum: malim quidem dicere, nihil id ad quae-
stionem nec esse in his morandum et minus esse, quam ad-

versarius dicat; tamen velut huic simulationi oblivionis ignoscam. Debet enim bonus advocatus pro rei salute brevem negligentiae reprehensionem non pertimescere.

11 Videndum etiam, simul nobis plura aggredienda sint an amolienda singula. Plura simul invadimus, si aut tam infirma sunt, ut pariter impelli possint, aut tam molesta, ut pedem conferre cum singulis non expediat; tum enim toto corpore obnitendum et, ut sic dixerim, directa fronte pu-
12 gnandum est. Interim, si resolvere ex parte diversa dicta difficilius erit, nostra argumenta cum adversariorum argumentis conferemus, si modo haec ut valentiora videantur effici poterit. Quae vero turba valebunt, diducenda erunt, ut, quod paulo ante dixi: *Heres eràs et pauper et magna pecunia appellabaris a creditoribus et offenderas et muta-*
13 *turum tabulas testamenti sciebas*. Urent universa. At si singula quaeque dissolveris, iam illa flamma, quae magna congerie convaluerat, diductis quibus alebatur, concidet, ut, si vel maxima flumina in rivos diducantur, qualibet transitum praebent. Itaque propositio quoque secundum hanc utilitatem accommodabitur, ut nunc singula ostendamus nunc com-
14 plectamur universa. Nam interim quod pluribus collegit adversarius, sat est semel proponere; ut, si multas causas faciendi, quibus arguit reum, dicet accusator fuisse: nos, non enumeratis singulis, semel hoc intuendum negemus, quia non, quisquis causam faciendi sceleris habuit, et fecerit.
15 Saepius tamen accusatori congerere argumenta, reo dissolvere expediet.

Id autem, quod erit ab adversario dictum, quomodo refutari debeat, intuendum est. Nam si erit palam falsum, negare satis est, ut pro Cluentio Cicero eum, quem dixerat accusator epoto poculo concidisse, negat eodem die mortuum.
16 Palam etiam contraria et supervacua et stulta reprehendere nullius est artis, ideoque nec rationes eorum nec exempla tradere necesse est. Id quoque, (quod *obscurum* vocant) quod secreto et sine teste aut argumento dicitur factum, satis natura sua infirmum est; sufficit enim, quod adversarius
17 non probat; item si ad causam non pertinet. Est tamen oratoris interim efficere, ut quid aut contrarium esse aut a

causa diversum aut incredibile aut supervacuum aut nostrae
potius causae videatur esse coniunctum. Obiicitur Oppio,
quod de militum cibariis detraxerit; asperum crimen; sed id
contrarium ostendit Cicero, quia iidem accusatores obiece-
rint Oppio, quod is voluerit exercitum largiendo corrumpere.
Testes in Cornelium accusator lecti a tribuno codicis polli- 18
cetur; facit hoc Cicero supervacuum, quia ipse fateatur.
Petit accusationem in Verrem Q. Caecilius, quod fuerat
quaestor eius; ipsum Cicero ut pro se videretur, effecit.
Cetera, quae proponuntur, communes locos habent. Aut 19
enim coniectura excutiuntur, an vera sint; aut finitione, an
propria; aut qualitate, an inhonesta, iniqua, improba, inhu-
mana, crudelia et cetera, quae ei generi accidunt. Eaque 20
non modo in propositionibus sed in toto genere actionis in-
tuenda: An sit crudelis, ut Labieni in Rabirium lege per-
duellionis; inhumana, ut Tuberonis Ligarium exulem accu-
santis atque id agentis, ne ei Caesar ignoscat; superba, ut
in Oppium ex epistola Cottae reum factum. Proinde prae- 21
cipites, insidiosae, impotentes deprehenduntur. Ex quibus
tamen fortissime invaseris, quod est aut omnibus periculo-
sum, ut dicit Cicero pro Tullio: *Quis hoc statuit unquam,
aut cui concedi sine summo omnium periculo potest, ut
eum iure potuerit occidere, a quo metuisse se dicat, ne
ipse posterius occideretur?* aut ipsis iudicibus, ut pro Oppio
monet pluribus, ne illud actionis genus in equestrem ordi-
nem admittant. Nonnunquam tamen quaedam bene et con- 22
temnuntur vel tanquam levia vel tanquam nihil ad causam
pertinentia. Multis hoc locis fecit Cicero; et haec simulatio
interim hucusque procedit, ut, quae dicendo refutare non
possumus, quasi fastidiendo calcemus.

Quoniam vero maxima pars eorum similibus constat: ri- 23
mandum erit diligentissime, quid sit in quoque, quod assu-
mitur, dissimile. In iure facile deprehenditur. Est enim
scriptum de rebus utique diversis, tantoque magis ipsarum
rerum differentia potest esse manifesta. Illas vero similitu-
dines, quae ducuntur ex mutis animalibus aut inanimis, fa-
cile est eludere. Exempla rerum varie tractanda sunt, si 24
nocebunt; quae si vetera erunt, fabulosa dicere licebit; si

indubia, maxime quidem dissimilia. Neque enim fieri potest, ut paria sint omnia, ut si Nasica post occisum Gracchum defendatur exemplo Ahalae, a quo Maelius est interfectus, *Maelium regni affectatorem fuisse*, *a Graccho leges modo latas esse populares; Ahalam magistrum equitum fuisse, Nasicam privatum esse*, dicatur. Si defecerint omnia: videndum erit, an obtineri possit, ne illud quidem recte factum. Quod de exemplis idem etiam de iudicatis observandum.

25 Quod autem posui, referre, quo quidque accusator modo dixerit, huc pertinet, ut, si est minus efficaciter elocutus, ipsa eius verba ponantur; si acri et vehementi fuerit usus oratione, eandem rem nostris verbis mitioribus proferamus,
26 ut Cicero de Cornelio, *Codicem attigit;* et protinus cum quadam defensione, ut, si pro luxurioso dicendum sit, *Obiecta est paulo liberalior vita.* Sic et pro sordido parcum,
27 pro maledico liberum dicere licebit. Utique committendum nunquam est, ut adversariorum dicta cum sua confirmatione referamus, aut etiam loci alicuius executione adiuvemus, nisi cum eludenda erunt: *Apud exercitum mihi fueris*, *inquit; tot annis forum non attigeris; abfueris tamdiu; et*, *cum tam longo intervallo veneris*, *cum his*, *qui in foro habita-*
28 *runt*, *de dignitate contendas?* Praeterea in contradictione interim totum crimen exponitur, ut Cicero pro Scauro circa Bostarem facit veluti orationem diversae partis imitatus, aut pluribus propositionibus iunctis, ut pro Vareno, *cum iter per agros et loca sola faceret cum Pompuleno*, *in familiam Ancharianam incidisse dixerunt*, *deinde Pompulenum occisum esse*, *illico Varenum vinctum asservatum*, *dum hic ostenderet*, *quid de eo fieri vellet.* Quod est utique faciendum, si erit incredibilis rei ordo et ipsa expositione fidem perditurus. Interim per partes dissolvitur, quod contextu nocet; et plerumque id est tutius. Quaedam contradictiones natura sunt singulae; id exemplis non eget.

29 Communia bene apprehenduntur non tantum, quia utriusque sunt partis, sed quia plus prosunt respondenti. Neque enim pigebit, quod saepe monui, referre; commune
30 qui prior dicit, contrarium facit. Est enim contrarium, quo

adversarius bene uti potest: *At enim non verisimile est,*
tantum scelus M. Cottam esse commentum. Quid? hoc
verisimile est, tantum scelus Oppium esse conatum? Ar-
tificis autem est, invenire in actione adversarii, quae con-
tra semetipsa pugnent aut pugnare videantur, quae
aliquando ex rebus ipsis manifesta sunt, ut in causa Cae-
liana Clodia aurum se Caelio commodasse dicit, quod signum
magnae familiaritatis est; venenum sibi paratum, quod summi
odii argumentum est. Tubero Ligarium accusat, quod is in 31
Africa fuerit, et quaeritur, quod ab eo ipse in Africam non
sit admissus. Aliquando vero praebet eius rei occasionem
minus considerata ex adverso dicentis oratio; quod accidit
praecipue cupidis sententiarum, ut ducti occasione dicendi
non respiciant, quid dixerint, dum locum praesentem non
totam causam intuentur. Quid tam videri potest contra 32
Cluentium quam censoria nota? Quid tam contra eundem,
quam filium ab Egnatio corrupti iudicii, quo Cluentius Op-
pianicum circumvenisset, crimine exheredatum? At haec 33
Cicero pugnare invicem ostendit: *Sed tu, Atti, consideres,*
censeo, diligenter, utrum censorium iudicium grave velis
esse an Egnatii. Si Egnatii: leve est, quod censores de
ceteris subscripserunt. Ipsum enim Egnatium, quem tu
gravem esse vis, ex senatu eiecerunt. Sin autem censo-
rium: hunc Egnatium, quem pater censoria subscriptione
exheredavit, censores in senatu, cum patrem eiecissent,
retinuerunt. Illa magis vitiose dicuntur quam acute repre- 34
henduntur, argumentum dubium pro necessario, controver-
sum pro confesso, commune pluribus pro proprio, vulgare,
supervacuum, serius constitutum, contra fidem. Nam et illa
accidunt parum cautis, ut crimen augeant, quod probandum
est; de facto disputent, cum de auctore quaeratur; impossi-
bilia aggrediantur, pro effectis relinquant vixdum inchoata,
de homine dicere quam de causa malint; hominum vitia re- 35
bus assignent, ut, si quis decemviratum accuset non Ap-
pium; manifestis repugnent; dicant, quod aliter accipi pos-
sit; summam quaestionis non intueantur, non ad proposita
respondeant; quod unum aliquando recipi potest, cum mala
causa adhibitis extrinsecus remediis tuenda est, ut cum pe-

culatus reus Verres fortiter et industrie tuitus contra piratas
Siciliam dicitur.

36 Eadem adversus contradictiones nobis oppositas
praecepta sunt, hoc tamen amplius, quod circa eas multi
duobus vitiis diversis laborant. Nam quidam etiam in foro
tanquam rem molestam et odiosam praetereunt, et iis ple-
rumque, quae composita domo attulerunt, contenti sine ad-
versario dicunt; et scilicet multo magis in scholis, in quibus
non solum contradictiones omittuntur, verum etiam materiae
ipsae sic plerumque finguntur, ut nihil dici pro parte altera
37 possit. Alii diligentia lapsi verbis etiam vel sententiolis
omnibus respondendum putant, quod est et infinitum et su-
pervacuum; non enim causa reprehenditur sed actor, quem
ego semper videri malim disertum, ut, si dixerit quod rei
prosit, ingenii credatur laus esse non causae; si forte quod
38 laedat, causae non ingenii culpa. Itaque illae reprehensiones
aut obscuritatis, qualis in Rullum est, aut infantiae in di-
cendo, qualis in Pisonem, aut inscitiae rerum verborumque
et insulsitatis etiam, qualis in Antonium est, animo dantur
aut iustis odiis, suntque utiles ad conciliandum iis, quos in-
39 visos facere volueris, odium. Alia respondendi patronis
ratio; et aliquando tamen eorum non oratio modo sed vita
etiam, vultus denique, incessus, habitus recte incusari solet;
ut adversus Quintium Cicero non haec solum sed ipsam
etiam praetextam demissam ad talos insectatus est. Pres-
40 serat enim turbulentis contionibus Cluentium Quintius. Non-
nunquam elevandae invidiae gratia, quae asperius dicta sunt,
eluduntur, ut a Cicerone Triarius. Nam cum Scauri co-
lumnas per urbem plaustris vectas esse dixit, *Ego porro*,
inquit, *qui Albanas habeo columnas, clitellis eas apportavi*.
Et magis hoc in accusatores concessum est, quibus convi-
41 ciari aliquando patrocinii fides cogit. Illa vero adversus
omnes et recepta et non inhumana conquestio, si callide
42 quid acuisse, breviasse, obscurasse distulisse dicuntur. De-
fensionis quoque permutatio reprehenditur saepe, ut Attius
adversus Cluentium, Aeschines adversus Ctesiphontem facit,
cum ille Ciceronem lege usurum modo, hic minime de lege
dicturum Demosthenen queritur.

Declamatores vero inprimis sunt admonendi, ne con-
tradictiones eas ponant, quibus facillime responderi possit,
neu sibi stultum adversarium fingant. Facimus autem, quod
maxime uberes loci popularesque sententiae nascuntur, ma-
teriam dicendi nobis, quod volumus, ducentibus, ut non sit
ille inutilis versus:

Non male respondit, male enim prior ille rogarat.

Fallet haec nos in foro consuetudo, ubi adversario, non ipsi 43
nobis respondebimus. Aiunt Attium interrogatum, cur causas
non ageret, cum apud eum in tragoediis tanta vis esset optime
respondendi, hanc reddidisse rationem, quod illic ea dice-
rentur, quae ipse vellet, in foro dicturi adversarii essent,
quae minime vellet. Ridiculum est ergo in exercitationibus, 44
quae foro praeparantur, prius cogitare, quid responderi
quam quid ex diverso dici possit. Et bonus praeceptor non
minus laudare discipulum debet, si quid pro diversa quam si
quid pro sua parte acriter excogitavit. Rursus aliud in scho- 45
lis permittendum semper, in foro rarum. Nam l o c o a pe-
titore p r i m o contradictione uti qui possumus, ubi vera res
agitur, cum adversarius adhuc nihil dixerit? Incidunt tamen 46
plerique in hoc vitium vel consuetudine declamatoria vel
etiam cupiditate dicendi, dantque de se respondentibus ve-
nustissimos lusus, cum modo, *se vero nihil dixisse*, *neque
tam stulte dicturos;* modo, *bene admonitos ab adversario
et agere gratias*, *quod adiuti sint*, iocantur; frequentissime
vero, id quod firmissimum est, *nunquam iis responsurum
adversarium fuisse*, *quae proposita non essent*, *nisi illa
sciret vera esse et ad fatendum conscientia esset impulsus;*
ut pro Cluentio Cicero: *Nam hoc persaepe dixisti*, *tibi sic* 47
renuntiari, *me habere in animo causam hanc praesidio
legis defendere. Itane est? ab amicis imprudentes vide-
licet prodimur? et est nescio quis de iis*, *quos amicos no-
bis arbitramur*, *qui nostra consilia ad adversarium de-
ferat? Quisnam hoc tibi renuntiavit? quis tam improbus
fuit; cui ego autem narravi? Nemo*, *ut opinor*, *in culpa
est; nimirum tibi istud lex ipsa renuntiavit.* At quidam 48
contradictione non contenti totos etiam locos explicant:
scire se hoc dicturos adversarios et ita persecuturos. Quod

factum venuste nostris temporibus elusit Vibius Crispus, vir ingenii iucundi et elegantis: *Ego vero*, inquit, *ista non dico;*
49 *quid enim attinet illa bis dici?* Nonnunquam tamen aliquid simile contradictioni poni potest, si quid ab adversario testationibus comprehensum in advocationibus iactatum sit; respondebimus enim rei ab illis dictae, non a nobis excogitatae; aut, si id genus erit causae, ut proponere possimus certa, extra quae dici nihil possit: ut, cum res furtiva in domo deprehensa sit, dicat necesse est reus, aut se ignorante illatam aut depositam apud se aut donatam sibi; quibus omni-
50 bus, etiamsi proposita non sunt, responderi potest. At in scholis recte plenioribus et contradictionibus occurremus, ut in utrumque locum, id est primum et secundum, simul plurimum exerceamur. Quod nisi fecerimus, nunquam utemur contradictione; non enim erit, cui respondeamus.

51 Est et illud vitium magnum sollicite et circa omnia momenta luctantis; suspectam enim facit iudici causam, et frequenter, quae statim dicta omnem dubitationem sustulissent, dilata ipsis praeparationibus fidem perdunt, quia patronus et aliis crediderit opus fuisse. Fiduciam igitur orator prae se ferat semperque ita dicat, tanquam de causa optime sentiat;
52 quod sicut omnia in Cicerone praecipuum est. Nam illa summa cura securitatis est similis, tantaque in oratione auctoritas, ut probationis locum obtineat dubitare nobis non audentibus. Porro, qui scierit, quid pars adversa, quid nostra habeat valentissimum, facile iudicabit, quibus maxime rebus vel occurrendum sit vel instandum.

53 Ordo quidem in parte nulla minus affert laboris. Nam si agimus, nostra confirmanda sunt primum, tum, quae nostris opponuntur refutanda; si respondemus, prius incipien-
54 dum est a refutatione. Nascuntur autem ex his, quae contradictioni opposuimus, aliae contradictiones, euntque interim longius; ut gladiatorum manus, quae secundae vocantur, fiunt et tertiae, si ista prima ad vocandum adversarii ictum prolata erat, et quartae, si geminata captatio est, ut bis ca-
55 vere, bis repetere oportuerit. Quae ratio et ultra ducit. Sed illam etiam, quam supra ostendi, simplicem ex affectibus atque ex affirmatione sola probationem recipit refutatio, qualis

est illa Scauri, de qua supra dixi; quin nescio an etiam frequentior, ubi quid negatur. Videndum praecipue utrique parti, ubi sit rei summa. Nam fere accidit, ut in causis multa dicantur, de paucis iudicetur.

In his probandi refutandique ratio est, sed adiuvanda 56
viribus dicentis et ornanda. Quamlibet enim sint ad dicendum, quod volumus, accommodata: ieiuna tamen erunt et infirma, nisi maiore quodam oratoris spiritu implentur. Quare 57
et illi communes loci de testibus, de tabulis, de argumentis aliisque similibus magnam vim animis iudicum afferunt; et hi proprii, quibus factum quodque laudamus, aut contra iustum vel iniustum docemus, maius aut minus, asperius aut mitius. Ex his autem alii ad comparationem singulorum argumentorum faciunt, alii ad plurium, alii ad totius causae inclinationem. Ex quibus sunt qui praeparent ani- 58
mum iudicis, sunt qui confirment. Sed praeparatio quoque aut confirmatio aliquando totius causae est aliquando partium, et proinde, ut cuique conveniunt, subiicienda. Ideoque mi- 59
ror, inter duos diversarum sectarum velut duces non mediocri contentione quaesitum, singulisne quaestionibus subiiciendi essent loci, ut Theodoro placet, an prius docendus iudex quam movendus, ut praecipit Apollodorus; tanquam perierit haec ratio media, et nihil cum ipsius causae utilitate sit deliberandum. Haec accidunt his, qui praecipiunt, qui ipsi non dicunt in foro, ut artes, a securis otiosisque compositae, ipsa pugnae necessitate turbentur. Namque omnes 60
fere, qui legem dicendi quasi quaedam mysteria tradiderunt, certis non inveniendorum modo argumentorum locis sed concludendorum quoque nos praeceptis illigaverunt; de quibus brevissime praelocutus, quid ipse sentiam, id est quid clarissimos oratores fecisse videam, non tacebo.

QUID ENTHYMEMA ET QUOTUPLEX; QUIBUS CONSTET EPICHIREMA, ET QUOMODO REFELLATUR.

XIV. Igitur enthymema et argumentum ipsum, id est rem, quae probationi alterius adhibetur, appellant et argumenti elocutionem; eam vero, ut dixi, duplicem: ex consequentibus, quod habet propositionem coniunctam-

que ei protinus probationem, quale pro Ligario, *Causa tum dubia, quod erat aliquid in utraque parte, quod probari posset; nunc melior ea iudicanda est, quam etiam dii adiuverunt;* habet enim rationem et propositionem, non habet
2 conclusionem. Ita est ille imperfectus syllogismus. Ex pugnantibus vero, quod etiam solum enthymema quidam vocant, fortior multo probatio est. Tale est Ciceronis pro Milone: *Eius igitur mortis sedetis ultores, cuius vitam si*
3 *putetis per vos restitui posse, nolitis.* Quod quidem etiam aliquando multiplicari solet, ut est ab eodem et pro eodem reo factum: *Quem igitur cum omnium gratia noluit, hunc voluit cum aliquorum querela? quem iure, quem loco, quem tempore, quem impune non est ausus, hunc iniuria, iniquo loco, alieno tempore, cum periculo capitis non du-*
4 *bitavit occidere?* Optimum autem videtur enthymematis genus, cum in propositione dissimili vel contraria ratio subiungitur, quale est Demosthenis: *Non enim, si quid unquam contra leges actum est, idque tu es imitatus, idcirco te convenit poena liberari; quin e contrario damnari multo magis. Nam ut, si quis eorum damnatus esset, tu haec non scripsisses: ita, damnatus tu si fueris, non scribet alius.*

5 Epichirematos et quattuor et quinque et sex etiam factae sunt partes a quibusdam. Cicero maxime quinque defendit, ut sit propositio deinde ratio eius tum assumptio et eius probatio, quinta complexio; quia vero interim et propositio non egeat rationis et assumptio probationis, nonnunquam etiam complexione opus non sit: et quadripertitam et triper-
6 titam et bipertitam quoque fieri posse ratiocinationem. Mihi et pluribus nihilominus auctoribus tres summum videntur. Nam ita se habet ista natura, ut sit, de quo quaeratur et per quod probetur; tertium adiici potest velut ex consensu duorum antecedentium. Ita erit prima intentio, secunda assumptio, tertia connexio. Nam confirmatio primae ac secundae partis exornatio et eisdem cedere possunt, qui-
7 bus subiiciuntur. Sumamus enim ex Cicerone quinque partium exemplum: *Melius gubernantur ea, quae consilio reguntur quam quae sine consilio administrantur.* Hanc primam partem numerant; eam deinceps rationibus variis et

quam copiosissimis verbis approbari putant oportere. Hoc
ego totum cum sua ratione unum puto; alioqui si ratio pars
est, est autem varia ratio: plures partes esse dicantur. As- 8
sumptionem deinde ponit: *Nihil autem omnium rerum me-
lius quam omnis mundus administratur.* Huius assumptio-
nis quarto in loco iam porro inducunt approbationem; de
quo idem quod supra dico. Quinto inducunt loco complexio- 9
nem, quae aut id infert solum, quod ex omnibus partibus
cogitur, hoc modo, *Consilio igitur mundus administratur;*
aut, unum in locum cum conduxit breviter propositionem et
assumptionem, adiungit, quid ex his conficiatur, ad hunc mo-
dum: *Quodsi melius geruntur, quae consilio quam quae
sine consilio administrantur, nihil autem omnium rerum
melius quam omnis mundus administratur: consilio igitur
mundus administratur.* Cui parti consentio.

In tribus autem, quas fecimus, partibus non est forma 10
semper eadem sed una, in qua idem concluditur, quod in-
tenditur: *Anima immortalis est. Nam quidquid ex se ipso
movetur, immortale est; anima autem ex se ipsa movetur,
immortalis igitur est anima.* Hoc fit non solum in singulis
argumentis sed in totis causis, quae sunt simplices, et in
quaestionibus. Nam et hae primam habent propositionem: 11
*Sacrilegium commisisti; Non, quisquis hominem occidit,
caedis tenetur*, deinde rationem; (sed haec est in causis et
quaestione longior quam in singulis argumentis) et plerum-
que summa complexione, vel per enumerationem vel per
brevem conclusionem, testantur, quid effecerint. In hoc
genere propositio dubia est, de hac enim quaeritur. Altera 12
est complexio non par intentioni sed vim habens parem:
*Mors nihil ad nos, nam quod est dissolutum, sensu caret;
quod autem sensu caret, nihil ad nos.* In alio genere non
eadem propositio est quae connexio: *Omnia animalia me-
liora sunt quam inanima, nihil autem melius est mundo,
mundus igitur animal.* Hic potest videri de re contentio.
Potuit enim sic constitui ratiocinatio: *Animal est mundus,
omnia enim animalia meliora sunt quam inanima* et ce-
tera. Haec propositio aut confessa est ut proxima, aut pro- 13
banda ut, *Qui beatam vitam vivere volet, philosophetur*

oportet, non enim conceditur; cetera sequi nisi confirmata
prima parte non possunt; ut et assumptio interim confessa
est ut, *Omnes autem volunt beatam vitam vivere;* interim
probanda ut illa, *Quod est dissolutum*, *sensu caret;* cum,
soluta corpore anima an sit immortalis vel ad tempus certe
maneat, sit in dubio. Quam assumptionem alii rationem alii
vocant.

14 Epichirema autem nullo differt a syllogismis, nisi quod
illi et plures habent species et vera colligunt veris, epichire-
matis frequentior circa credibilia est usus. Nam si contin-
geret semper controversa confessis probare: vix esset in hoc
15 genere usus oratoris. Nam quid ingenio est opus, ut dicas:
Bona ad me pertinent, *solus enim sum filius defuncti*, vel
solus heres, *cum iure bonorum possessio testati secundum*
16 *tabulas testamenti detur*, *ad me igitur pertinet.* Sed cum
ipsa ratio in quaestionem venit: efficiendum est certum id,
quo probaturi sumus, quod incertum est: ut si ipsa forte in-
tentione dicatur, *Aut filius non es aut non es legitimus aut
non es solus;* itemque *Aut non es heres*, *aut non iustum
testamentum est*, *aut capere non potes*, *aut habes cohere-
des;* efficiendum est iustum, propter quod nobis bona adiu-
17 dicari debeant. Sed tum est necessaria illa summa connexio,
cum intervenit ratio longior. Aliquando sufficiunt intentio
ac ratio: *Silent enim leges inter arma nec se expectari iu-
bent*, *cum ei*, *qui expectare velit*, *ante iniusta poena luenda
sit quam iusta repetenda.* Ideoque id enthymema, quod
est ex consequentibus, rationi simile dixerunt. Sed et sin-
gula, interimque recte, ponuntur, ut ipsum illud *Silent leges*
18 *inter arma;* et a ratione incipere fas est, deinde conclu-
dere, ut ibidem: *Quodsi duodecim tabulae nocturnum fu-
rem quoquo modo*, *diurnum autem*, *si se telo defenderet*,
interfici impune voluerunt: quis est, *qui*, *quoquo modo quis
interfectus sit*, *puniendum putet?* Variavit hic adhuc et
rursus rationem tertio loco posuit, *cum videat*, *aliquando*
19 *gladium nobis ab ipsis porrigi legibus.* Prioris autem par-
tis duxit ordinem: *Insidiatori vero et latroni quae potest
inferri iniusta nex?* hoc intentio; *Quid comitatus nostri*,
quid gladii volunt? hoc ratio; *Quos habere certe non li-*

ceret, si uti illis nullo pacto liceret, hoc ex ratione et intentione connexio.

Huic generi probationis tribus occurritur modis, id 20
est per omnes partes. Aut enim expugnantur intentio aut assumptio aut conclusio nonnunquam omnia, sed omnia haec tria sunt. Intentio expugnatur: *Iure occidi eum, qui insidiatus sit.* Nam prima statim quaestio pro Milone est, *an ei fas sit lucem intueri, qui a se hominem necatum esse fateatur.* Expugnatur assumptio omnibus iis, quae de refu- 21
tatione diximus. Et ratio quidem nonnunquam est vera, cum eius propositio vera non sit; interim verae propositionis falsa ratio est. *Virtus bonum est*, verum est; si quis rationem subiiciat, *quod ea locupletes faciat:* verae intentionis falsa sit ratio. Conclusio autem aut vera negatur, cum aliud 22
colligit quam id, quod ex prioribus efficitur; aut nihil ad quaestionem dicitur pertinere. Non est vera sic: *Insidiator iure occiditur; nam qui curavit, ut vim afferret ut hostis, debet etiam repelli ut hostis; recte igitur Clodius ut hostis occisus est;* non utique, nondum enim Clodium insidiatorem ostendimus. Sed fit vera connexio: *Recte igitur insidiator ut hostis occiditur;* nihil ad nos, nondum enim Clodius insidiator apparet. Sed ut potest vera esse intentio et ratio et 23
tamen falsa connexio: ita, si illa falsa sunt, nunquam est vera connexio.

Enthymema ab aliis oratorius syllogismus ab aliis 24
pars dicitur syllogismi, propterea quod syllogismus utique conclusionem et propositionem habet et per omnes partes efficit, quod proposuit, enthymema tantum intenta intelligi contentum sit. Syllogismus talis: *Solum bonum virtus, nam* 25
id demum bonum est, quo nemo male uti potest; virtute nemo male uti potest, bonum est ergo virtus. Enthymema ex consequentibus: *Bonum est virtus, qua nemo male uti potest;* et contra, *Non est bonum pecunia; non enim bonum, quo quisque male uti potest; pecunia potest quis male uti, non igitur bonum est pecunia.* Enthymema ex pugnantibus: *An bonum est pecunia, qua quisque male uti potest? Si pecunia, quae est in argento signato, ar-* 26
gentum est: qui argentum omne legavit, et pecuniam, quae

est in argento signato, legavit; argentum autem omne legavit, igitur et pecuniam, quae est in argento, legavit, habebit formam syllogismi. Oratori satis est dicere, *Cum argentum legaverit omne: pecuniam quoque legavit, quae est in argento.*

27 Peregisse mihi videor sacra tradentium artes, sed con-
silio locus superest. Namque ego, ut in oratione syllogismo
quidem aliquando uti nefas non duco, ita constare totam aut
certe confertam esse aggressionum et enthymematum stipa-
tione minime velim. Dialogis enim et dialecticis disputatio-
nibus erit similior quam nostri operis actionibus, quae qui-
28 dem inter se plurimum differunt. Namque illis homines
docti et inter doctos verum quaerentes minutius et scrupu-
losius scrutantur omnia, et ad liquidum confessumque per-
ducunt, ut qui sibi et inveniendi et iudicandi vindicent partes,
29 quarum alteram τοπικὴν alteram κριτικὴν vocant. Nobis ad
aliorum iudicia componenda est oratio, et saepius apud
omnino imperitos atque illarum certe ignaros litterarum lo-
quendum est, quos nisi et delectatione allicimus et viribus
trahimus et nonnunquam turbamus affectibus: ipsa, quae iu-
30 sta ac vera sunt, tenere non possumus. Locuples et speciosa
vult esse eloquentia; quorum nihil consequetur, si conclu-
sionibus certis et crebris et in unam prope formam cadenti-
bus concisa et contemptum ex humilitate et odium ex quadam
servitute et ex copia satietatem et ex similitudine fastidium
31 tulerit. Feratur ergo non semitis sed campis, non uti fontes
angustis fistulis colliguntur sed ut beatissimi amnes totis val-
libus fluunt ac sibi viam, si quando non acceperit, faciat.
Nam quid illa miserius lege velut praeformatas infantibus
litteras persequentium et, ut Graeci dicere solent, quem ma-
ter amictum dedit, sollicite custodientium: propositio ac
32 conclusio ex consequentibus et repugnantibus? Non inspiret?
non augeat? non mille figuris variet ac verset? ut ea nasci
et ipsa provenire natura, non manu facta et arte suspecta
magistrum fateri ubique videantur? Quis unquam sic dixit
orator? Nonne apud ipsum Demosthenen paucissima huius
veneris vel artis reperiuntur? Quae apprehensa Graeci ma-
gis (non hoc solum peius faciunt) in catenas ligant et inex-

plicabili serie connectunt, et indubitata colligunt et probant confessa et se antiquis per hoc similes vocant, deinde interrogati nunquam respondebunt, quem imitentur. Sed de figuris alio loco.

Nunc illud adiiciendum, ne iis quidem consentire me, 33
qui semper argumenta sermone puro et dilucido et distincto
ceterum minime lato ornatoque putant esse dicenda. Namque
ea distincta quidem ac perspicua debere esse confiteor, in
rebus vero minoribus etiam sermone ac verbis quam maxime
propriis et ex usu; at si maior erit materia, nullum his orna- 34
tum, qui modo non obscuret, subtrahendum puto. Nam et
saepe plurimum lucis affert ipsa translatio, cum etiam iuris-
consulti, quorum summus circa verborum proprietatem labor
est, *litus* esse audeant dicere, qua fluctus *eludit.* Quoque 35
quid est natura magis asperum, hoc pluribus condiendum est voluptatibus; et minus suspecta argumentatio dissimulatione, et multum ad fidem adiuvat audientis voluptas. Nisi forte existimamus Ciceronem haec ipsa mala argumentatione dixisse, *silere leges inter arma*, et *gladium nobis interim ab ipsis porrigi legibus.* Hic tamen habendus istis modus, ut sint ornamento non impedimento.

LIBER VI.

Libro sexto haec continentur: Prooemium, in quo conquestio de fortuna sua. De peroratione. De affectibus. De risu. De altercatione. De iudicio et consilio.

PROOEMIUM.

Haec, Marcelle Victori, ex tua voluntate maxime ingressus, tum si qua ex nobis ad iuvenes bonos pervenire posset utilitas, novissime paene etiam necessitate quadam officii delegati mihi sedulo laborabam; respiciens tamen illam curam meae voluptatis, quod filio, cuius eminens ingenium sollicitam quoque parentis diligentiam merebatur, hanc optimam partem relicturus hereditatis videbar, ut, si me, quod aequum et optabile fuit, fata intercepissent, praeceptore ta-

2 men patre uteretur. At me fortuna id agentem diebus ac
noctibus festinantemque metu meae mortalitatis ita subito
prostravit, ut laboris mei fructus ad neminem minus quam
ad me pertineret. Illum enim, de quo summa conceperam
et in quo spem unicam senectutis reponebam, repetito vul-
3 nere orbitatis amisi. Quid nunc agam? aut quem ultra
esse usum mei, diis repugnantibus, credam? Nam ita forte
accidit, ut eum quoque librum, quem de causis corruptae
eloquentiae emisi, iam scribere aggressus ictu simili ferirer.
Nunc igitur optimum fuit, infaustum opus, et quidquid hoc
est in me infelicium litterarum, super immaturum funus con-
sumpturis viscera mea flammis iniicere neque hanc impiam
4 vivacitatem novis insuper curis fatigare. Quis enim mihi
bonus parens ignoscat, si studere amplius possum; ac non
oderit hanc animi mei firmitatem, si quis in me alius usus
vocis, quam ut incusem deos superstes omnium meorum?
Nullam in terras despicere providentiam tester; si non meo
casu, cui tamen nihil obiici, nisi quod vivam, potest, at
illorum certe, quos utique immeritos mors acerba damnavit,
erepta prius mihi matre eorundem, quae nondum expleto
aetatis undevicesimo anno duos enixa filios, quamvis acer-
5 bissimis rapta fatis, felix decessit? Ego vel hoc uno malo
sic eram afflictus, ut me iam nulla fortuna posset efficere
felicem. Nam cum omni virtute, quae in feminas cadit,
functa insanabilem attulit marito dolorem; tum aetate tam
puellari, praesertim meae comparata, potest et ipsa nume-
6 rari inter vulnera orbitatis. Liberis tamen superstitibus, et,
quod nefas erat, sed optabat ipsa, me salvo maximos cru-
ciatus praecipiti via effugit. Mihi filius minor quintum egres-
7 sus annum prior alterum ex duobus eruit lumen. Non sum
ambitiosus in malis nec augere lacrimarum causas volo, uti-
namque esset ratio minuendi. Sed dissimulare qui possum,
quid ille gratiae in vultu, quid iucunditatis in sermone, quos
ingenii igniculos, quam substantiam placidae et (quam scio
vix posse credi tantam) altae mentis ostenderit; qualis amo-
8 rem quicunque alienus infans mereretur. Illud vero insi-
diantis, quo me validius cruciaret, fortunae fuit, ut ille mihi
blandissimus me suis nutricibus, me aviae educanti, me

omnibus, qui sollicitare illas aetates solent, anteferret. Quapropter illi dolori, quem ex matre optima atque omnem laudem supergressa paucos ante menses ceperam, gratulor. Minus enim est, quod flendum meo nomine quam quod illius gaudendum est. Una post haec Quintiliani mei spe 9
ac voluptate nitebar, et poterat sufficere solatio. Non enim flosculos, sicut prior, sed iam decimum aetatis ingressus annum, certos ac deformatos fructus ostenderat. Iuro per 10
mala mea, per infelicem conscientiam, per illos manes, numina mei doloris, has me in illo vidisse virtutes ingenii, non modo ad percipiendas disciplinas, quo nihil praestantius cognovi plurima expertus, studiique iam tum non coacti (sciunt praeceptores) sed probitatis, pietatis, humanitatis, liberalitatis, ut prorsus posset hinc esse tanti fulminis metus, quod observatum fere est, celerius occidere festinatam maturitatem, et esse nescio quam, quae spes tantas decerpat, invidiam, ne videlicet ultra, quam homini datum est, nostra provehantur. Etiam illa fortuita aderant omnia, vocis 11
iucunditas claritasque, oris suavitas et in utracunque lingua, tanquam ad eam demum natus esset, expressa proprietas omnium litterarum. Sed haec spes adhuc; illa maiora, constantia, gravitas, contra dolores etiam ac metus robur. Nam quo ille animo, qua medicorum admiratione mensium octo valetudinem tulit? ut me in supremis consolatus est? quam etiam deficiens iamque non noster ipsum illum alienatae mentis errorem circa solas litteras habuit? Tuosne ego, o 12
meae spes inanes, labentes oculos, tuum fugientem spiritum vidi? Tuum corpus frigidum exangue complexus animam recipere auramque communem haurire amplius potui? Dignus his cruciatibus, quos fero, dignus his cogitationibus. Tene consulari nuper adoptione ad omnium spes honorum 13
prius admotum, te avunculo praetori generum destinatum, te, omnium spes, acutissimae eloquentiae candidatum? Superstes parens tantum poenas —! Et si non cupido lucis certe patientia vindicet te reliqua mea aetate. Nam frustra mala omnia ad crimen fortunae relegamus. Nemo nisi sua culpa diu dolet. Sed vivimus, et aliqua vivendi ratio quae- 14
renda est, credendumque doctissimis hominibus, qui unicum

adversorum solatium litteras putaverunt. Si quando tamen
ita resederit praesens impetus, ut aliqua tot luctibus alia
cogitatio inseri possit, non iniuste petierim morae veniam.
Quis enim dilata studia miretur, quae potius non abrupta
15 esse mirandum est? Tum, si qua fuerint minus effecta iis,
quae levius adhuc afflicti coeperamus: imperitanti fortunae
remittantur, quae, si quid mediocrium alioqui in nostro in-
genio virium fuit, ut non extinxerit, debilitavit tamen. Sed
vel propter hoc nos contumacius erigamus, quod illam ut
perferre nobis difficile est, ita facile contemnere. Nihil
enim sibi adversus me reliquit, et infelicem quidem sed cer-
16 tissimam tamen attulit mihi ex his malis securitatem. Boni
autem consulere nostrum laborem vel propter hoc aequum
est, quod in nullum iam proprium usum perseveramus, sed
omnis haec cura alienas utilitates (si modo quid utile scribi-
mus) spectat. Nos miseri sicut facultates patrimonii nostri
ita hoc opus aliis praeparabamus aliis relinquemus.

DE PERORATIONE.

I. Peroratio sequebatur, quam *cumulum* quidam
conclusionem alii vocant. Eius duplex ratio est posita aut
in rebus aut in affectibus. Rerum repetitio et congre-
gatio, quae Graece dicitur *ἀνακεφαλαίωσις*, a quibusdam La-
tinorum *enumeratio*, et memoriam iudicis reficit et totam
simul causam ponit ante oculos et, etiamsi per singula mi-
2 nus moverat, turba valet. In hac, quae repetemus, quam
brevissime dicenda sunt, et, quod Graeco verbo patet, de-
currendum per capita. Nam, si morabimur, non iam enu-
meratio sed quasi altera fiet oratio. Quae autem enumeranda
videntur, cum pondere aliquo dicenda sunt et aptis excitanda
sententiis et figuris utique varianda; alioqui nihil est odio-
sius recta illa repetitione velut memoriae iudicum diffidentis.
3 Sunt autem innumerabiles, optimeque in Verrem Cicero: *Si
pater ipse iudicaret, quid diceret, cum haec probarentur?*
et deinde subiecit enumerationem; aut cum idem in eundem
per invocationem deorum spoliata a praetore templa dinu-
merat. Licet et dubitare, num quid nos fugerit, et quid
responsurus sit adversarius his et his, aut quam spem accu-

sator habeat omnibus ita defensis. Illa vero iucundissima, 4
si contingat aliquod ex adversario ducere argumentum, ut si
dicas: *Reliquit hanc partem causae*, aut *invidia premere
maluit*, aut *ad preces confugit merito*, *cum sciret haec
et haec*. Sed non sunt singulae species persequendae, ne 5
sola videantur, quae forte nunc dixero, cum occasiones et
ex causis et ex dictis adversariorum et ex quibusdam for-
tuitis quoque oriantur. Nec referenda modo nostra sed
postulandum etiam ab adversariis, ut ad quaedam respondeant.
Id autem, si et actionis supererit locus et ea proposuerimus, 6
quae refelli non possint. Nam provocare, quae inde sint
fortia, non arguentis est sed monentis. Id unum epilogi 7
genus visum est plerisque Atticorum et philosophis fere
omnibus, qui de arte oratoria scriptum aliquid reliquerunt. Id
sensisse Atticos credo, quia Athenis affectus movere etiam
per praeconem prohibebatur orator. Philosophos minus
miror, apud quos vitii loco est affici; nec boni mores vi-
dentur, sic a vero iudicem averti, nec convenire bono viro
vitiis uti. Necessarios tamen affectus fatebuntur, si aliter
obtineri vera et iusta et in commune profutura non possint.
Ceterum illud constitit inter omnes, etiam in aliis partibus 8
actionis, si multiplex causa sit et pluribus argumentis de-
fensa, utiliter ἀνακεφαλαίωσιν fieri solere; sicut nemo du-
bitaverit multas esse causas, in quibus nullo loco sit neces-
saria, si breves et simplices fuerint. Haec pars perorationis
accusatori patronoque ex aequo communis est.

Affectibus quoque iisdem fere utuntur, sed aliis 9
hic atque ille saepius ac magis, nam huic concitare iudices,
illi flectere convenit. Verum et accusator habet interim
lacrimas ex miseratione eius rei, quam ulciscitur; et reus
de indignitate calumniae conspirationis vehementius interim
queritur. Dividere igitur haec officia commodissimum, quae
plerumque sunt, ut dixi, prooemio similia sed liberiora ple-
nioraque. Inclinatio enim iudicum ad nos petitur initio par- 10
cius, cum admitti satis est et oratio tota superest; in epilogo
vero est, qualem animum iudex in consilium ferat, et iam
nihil amplius dicturi sumus, nec restat, quo reservemus.
Est igitur utrisque commune, conciliare sibi, avertere ab 11

adversario iudicem, concitare affectus et componere. Et
brevissimum quidem hoc praeceptum dari utrique parti pot-
est, ut totas causae vires orator ponat ante oculos; et cum
viderit, quid invidiosum, favorabile, invisum, miserabile
aut sit in rebus aut videri possit: ea dicat, quibus, si iudex
12 esset, ipse maxime moveretur. Sed certius est ire per
singula.

Et quae concilient quidem accusatorem, in prae-
ceptis exordii iam diximus. Quaedam tamen, quae illic
ostendere sat est, in peroratione implenda sunt magis, si
contra impotentem, invisum, perniciosum suscepta causa
est; si iudicibus ipsis aut gloriae damnatio rei aut defor-
13 mitati futura absolutio. Nam egregie in Vatinium Calvus,
Factum, inquit, *ambitum scitis omnes, et hoc vos scire omnes
sciunt.* Cicero quidem in Verrem etiam emendari posse in-
famiam iudiciorum damnato reo dicit; quod est unum ex
supra dictis. Metus etiam, si est adhibendus, ut faciat
idem, hunc habet locum fortiorem quam in prooemio. Qua
14 de re quid sentirem, alio iam libro exposui. Concitare quo-
que invidiam, odium, iram, liberius in peroratione contingit;
quorum invidiam gratia, odium turpitudo, iram offensio
iudici facit, si contumax, arrogans, securus sit, quae non
ex facto modo dictove aliquo sed vultu, habitu, aspectu
moveri solet. Egregieque nobis adolescentibus dixisse ac-
cusator Cossutiani Capitonis videbatur, Graece quidem sed
15 in hunc sensum, *Erubescis Caesarem timere.* Summa ta-
men concitandi affectus accusatori in hoc est, ut id, quod
obiecit, aut quam atrocissimum aut etiam, si fieri potest,
quam maxime miserabile esse videatur. Atrocitas crescit
ex his, quid factum sit, a quo, in quem, quo animo, quo
tempore, quo loco, quo modo; quae omnia infinitos tracta-
16 tus habent. Pulsatum querimur: de re primum ipsa dicen-
dum; tum si senex, si puer, si magistratus, si probus, si
bene de re publica meritus; etiam si percussus sit a vili
aliquo contemptoque vel ex contrario a potente nimium vel
ab eo, quo minime oportuit, et si die forte sollemni aut iis
temporibus, cum iudicia eius rei maxime exercerentur, aut
in sollicito civitatis statu, item in theatro, in templo, in

contione: crescit invidia; et si non errore nec ira vel etiam, 17
si forte ira sed iniqua, quod patri affuisset, quod respondisset, quod honores contra peteret, et si plus etiam videri potest voluisse quam fecit. Plurimum tamen affert atrocitatis modus, si graviter, si contumeliose: ut Demosthenes ex parte percussi corporis, ex vultu ferientis, ex habitu invidiam Midiae quaerit. Occisus utrum ferro an igne an veneno, 18
uno vulnere an pluribus, subito an expectatione tortus, ad hanc partem maxime pertinet. Utitur frequenter accusator et miseratione, cum aut eius casum, quem ulciscitur, aut liberorum ac parentium solicitudinem conqueritur. Etiam 19
futuri temporis imagine iudices movet, quae maneant eos, qui de vi et iniuria questi sunt, nisi vindicentur; fugiendum de civitate, cedendum bonis aut omnia, quaecunque inimicus fecerit, perferenda. Sed saepius id est accusatoris, aver- 20
tere iudicem a miseratione, qua reus sit usurus, atque ad fortiter iudicandum concitare. Cuius loci est etiam occupare, quae dicturum facturumve adversarium putes. Nam et cautiores ad custodiam suae religionis iudices facit et gratiam responsuris aufert, cum ea praedicta sunt ab accusatore; iam, si pro reo petentur, non sint nova: ut Servius Sulpicius contra Aufidiam, ne signatorum, ne ipsius discrimen obiiciatur sibi, praemonet. Nec non ab Aeschine, quali sit usurus Demosthenes actione, praedictum est. Docendi quoque interim iudices, quid rogantibus respondere debeant; quod est unum repetitionis genus.

P e r i c l i t a n t e m vero commendat dignitas et studia 21
fortia et susceptae bello cicatrices et nobilitas et merita maiorum. Hoc, quod proxime dixi, Cicero atque Asinius certatim sunt usi, pro Scauro patre hic ille pro filio. Com- 22
mendat et causa periculi, si suscepisse inimicitias ob aliquod factum honestum videtur; praecipue bonitas, humanitas, misericordia. Iustius enim tunc petere ea quisque videtur a iudice, quae aliis ipse praestiterit. Referenda pars haec quoque ad utilitatem rei publicae, ad iudicum gloriam, ad exemplum, ad memoriam posteritatis. Plurimum tamen va- 23
let miseratio, quae iudicem non flecti tantum cogit sed motum quoque animi sui lacrimis confiteri. Haec petentur aut ex

iis, quae passus est reus, aut iis, quae cummaxime patitur, aut iis, quae damnatum manent; quae et ipsa duplicantur, cum dicimus, ex qua illi fortuna et in quam recidendum sit.
24 Affert in his momentum et aetas et sexus et pignora; liberi, dico, et parentes et propinqui. Quae omnia tractari varie solent. Nonnunquam etiam ipse patronus has partes subit: ut Cicero pro Milone, *O me miserum! o te infelicem! Revocare me tu in patriam, Milo, potuisti per hos, ego te in patria per eosdem retinere non potero?* Maximeque, si, ut tunc
25 accidit, non conveniunt ei qui accusatur preces. Nam quis ferret Milonem pro capite suo supplicantem, qui a se virum nobilem interfectum, quia id fieri oportuisset, fateretur? Ergo et illi captavit ex ipsa praestantia animi favorem et in locum lacrimarum eius ipse successit.

His praecipue locis utiles sunt prosopopoeiae, id est fictae alienarum personarum orationes, quales litigatorem decent. Patronum nudae tantum res movent. At cum ipsos
26 loqui fingimus, ex personis quoque trahitur affectus. Non enim audire iudex videtur aliena mala deflentis sed sensum ac vocem auribus accipere miserorum, quorum etiam mutus aspectus lacrimas movet; quantoque essent miserabiliora, si ea dicerent ipsi, tanto sunt quadam portione ad afficiendum potentiora, cum velut ipsorum ore dicuntur, ut scenicis actoribus eadem vox eademque pronuntiatio plus ad movendos
27 affectus sub persona valet. Itaque idem Cicero, quanquam preces non dat Miloni, eumque potius animi praestantia commendat, accommodavit tamen ei verba, convenientes etiam forti viro conquestiones: *Frustra, inquit, mei suscepti labores. O spes fallaces! O cogitationes inanes meas!*

Nunquam tamen debet esse longa miseratio, nec sine causa dictum est, *nihil facilius quam lacrimas inarescere.*
28 Nam cum etiam veros dolores mitiget tempus: citius evanescat necesse est illa, quam dicendo effinximus, imago; in qua si moramur: lacrimis fatigatur auditor et requiescit et
29 ab illo, quem ceperat, impetu ad rationem redit. Non patiamur igitur frigescere hoc opus, et affectum, cum ad summum perduxerimus, relinquamus, nec speremus fore, ut aliena quisquam diu ploret. Ideoque cum in aliis tum ma-

xime in hac parte debet crescere oratio; quia, quidquid non
adiicit prioribus, etiam detrahere videtur, et facile deficit
affectus, qui descendit.

Non solum autem dicendo sed etiam faciendo quae- 30
dam lacrimas movemus, unde et producere ipsos, qui peri-
clitentur, squalidos atque deformes et liberos eorum ac
parentes institutum, et ab accusatoribus cruentum gladium
ostendi et lecta e vulneribus ossa et vestes sanguine perfusas
videmus, et vulnera resolvi, verberata corpora nudari.
Quarum rerum ingens plerumque vis est velut in rem prae- 31
sentem animos hominum ducentium, ut populum Romanum
egit in furorem praetexta C. Caesaris praelata in funere
cruenta. Sciebatur interfectum eum, corpus denique ipsum
impositum lecto erat, at vestis tamen illa sanguine madens
ita repraesentavit imaginem sceleris, ut non occisus esse
Caesar sed tum maxime occidi videretur. Sed non ideo pro- 32
baverim, quod factum et lego et ipse aliquando vidi, depi-
ctam tabula supra Jovem imaginem rei, cuius atrocitate iu-
dex erat commovendus. Quae enim est actoris infantia, qui
mutam illam effigiem magis quam orationem pro se putet
locuturam? At sordes et squalorem et propinquorum 33
quoque similem habitum scio profuisse, et magnum ad salu-
tem momentum preces attulisse. Quare et obsecratio illa
iudicum per carissima pignora, utique si et reo sunt liberi,
coniux, parentes, utilis erit; et deorum etiam invocatio ve-
lut ex bona conscientia profecta videri solet; stratum deni- 34
que iacere et genua complecti, nisi si tamen persona nos et
anteacta vita et rei condicio prohibebit. Quaedam enim
tam fortiter tuenda quam facta sunt. Verum sic habenda est
auctoritatis ratio, ne sit invisa securitas. Fuit quondam inter 35
haec omnia potentissimum, quo L. Murenam Cicero accu-
santibus clarissimis viris eripuisse praecipue videtur, per-
suasitque, nihil esse ad praesentem rerum statum utilius
quam pridie Calendas Ianuarias ingredi consulatum. Quod
genus nostris temporibus totum paene sublatum est, cum
omnia curae tutelaeque unius innixa periclitari nullo iudicii
exitu possint.

De accusatoribus et reis sum locutus, quia in periculis 36

maxime versatur affectus. Sed privatae quoque causae
utrumque habent perorationis genus, et illud, quod est ex
enumeratione probationum, et hoc, quod ex lacrimis, si aut
statu periclitari aut opinione litigator videtur. Nam in par-
vis quidem litibus has tragoedias movere tale est, quasi si
personam Herculis et cothurnos aptare infantibus velis.
37 Ne illud quidem indignum est admonitione, ingens in
epilogis meo iudicio verti discrimen, quomodo se dicenti,
qui excitatur, accommodet. Nam et imperitia et
rusticitas et rigor et deformitas afferunt interim frigus, dili-
38 genterque sunt haec actori providenda. Et quidem repu-
gnantes eos patrono et nihil vultu commotos et intempestive
residentes et facto aliquo vel ipso vultu risum moventes
saepe vidi, praecipue vero cum aliqua velut scenice fiunt.
39 Transtulit aliquando patronus puellam, quae soror esse ad-
versarii dicebatur, (nam de hoc lis erat) in adversa subsel-
lia, tanquam in gremio fratris relicturus, at is a nobis prae-
monitus discesserat. Tum ille, alioqui vir facundus, inopi-
natae rei casu obmutuit et infantem suam frigidissime repor-
40 tavit. Alius imaginem mariti pro rea proferre magni putavit;
at ea saepius risum fecit. Nam et ii, quorum officii erat,
ut traderent eam, ignari, qui esset epilogus, quotiens respe-
xisset patronus, offerebant palam, et prolata novissime de-
formitate ipsa (nam senis cadaveri erat infusa) praeteritam
41 quoque orationis gratiam perdidit. Nec ignotum, quid Gly-
coni, cui Spiridion fuit cognomen, acciderit. Huic puer,
quem is productum quid fleret interrogabat, *a paedagogo
se vellicari* respondit. Sed nihil illa circa Cepasios Cice-
42 ronis fabula efficacius ad pericula epilogorum. Omnia ta-
men haec tolerabilia iis, quibus actionem mutare facile est;
at, qui a stilo non recedunt, aut conticescunt ad hos casus
aut frequentissime falsa dicunt. Inde est enim, *Tendit ad
genua vestra supplices manus*, et *Haeret in complexu
liberorum miser*, et *Revocat ecce me;* etiamsi nihil horum
43 is, de quo dicitur, faciat. Ex scholis haec vitia, in quibus
omnia libere fingimus et impune, quia pro facto est, quidquid
voluimus; non admittit hoc idem veritas, egregieque Cassius
dicenti adolescentulo: *Quid me torvo vultu intueris, Severe?*

Non mehercule quidem faciebam, sed sic scripsisti. Ecce!
et quam potuit truculentissime eum aspexit. Illud praecipue 44
monendum, ne quis nisi summis ingenii viribus ad movendas
lacrimas aggredi audeat; nam ut est longe vehementissimus
hic, cum invaluit, affectus: ita, si nihil efficit, tepet; quem
melius infirmus actor tacitis iudicum cogitationibus reliquisset.
Nam et vultus et vox et ipsa illa excitati rei facies ludibrio 45
etiam plerumque sunt hominibus, quos non permoverunt.
Quare metiatur ac diligenter aestimet vires suas actor et,
quantum onus subiturus sit, intelligat; nihil habet ista res
medium sed aut lacrimas meretur aut risum.

Non autem commovere tantum miserationem sed 46
etiam discutere epilogi est proprium cum oratione continua,
quae motos lacrimis iudices ad iustitiam reducat tum etiam
quibusdam urbane dictis, quale est *Date puero panem, ne
ploret;* et corpulento litigatori, cuius adversarius, item puer, 47
circa iudices erat ab advocato latus: *Quid faciam? ego te
baiulare non possum.* Sed haec tamen non debent esse mimica.
Itaque nec illum probaverim, quanquam inter clarissimos
sui temporis oratores fuit, qui, pueris in epilogum
productis, talos iecit in medium, quos illi diripere coeperunt;
namque haec ipsa discriminis sui ignorantia potuit esse
miserabilis; neque illum, qui, cum esset cruentus gladius 48
ab accusatore prolatus, quo is hominem probabat occisum,
subito ex subselliis ut territus fugit, et, capite ex parte
velato, cum ad agendum ex turba prospexisset, interrogavit,
an iam ille cum gladio recessisset? Fecit enim risum sed
ridiculus fuit. Discutiendae tamen oratione eiusmodi sce- 49
nae, egregieque Cicero, qui contra imaginem Saturnini
pro Rabirio graviter et contra iuvenem, cuius subinde
vulnus in iudicio resolvebatur, pro Vareno multa dixit urbane.

Sunt et illi leniores epilogi, quibus adversario satis- 50
facimus, si forte sit eius persona talis, ut illi debeatur reverentia,
aut cum amice aliquid commonemus et ad concordiam
hortamur. Quod est genus egregie tractatum a Passieno,
cum Domitiae uxoris suae pecuniaria lite adversus fratrem
eius Aenobarbum ageret; nam, cum de necessitudine multa

maxime versatur affectus. Sed privatae quoque causae utrumque habent perorationis genus, et illud, quod est ex enumeratione probationum, et hoc, quod ex lacrimis, si aut statu periclitari aut opinione litigator videtur. Nam in parvis quidem litibus has tragoedias movere tale est, quasi si personam Herculis et cothurnos aptare infantibus velis.

37 Ne illud quidem indignum est admonitione, ingens in epilogis meo iudicio verti discrimen, quomodo se dicenti, qui excitatur, accommodet. Nam et imperitia et rusticitas et rigor et deformitas afferunt interim frigus, dili-
38 genterque sunt haec actori providenda. Et quidem repugnantes eos patrono et nihil vultu commotos et intempestive residentes et facto aliquo vel ipso vultu risum moventes saepe vidi, praecipue vero cum aliqua velut scenice fiunt.
39 Transtulit aliquando patronus puellam, quae soror esse adversarii dicebatur, (nam de hoc lis erat) in adversa subsellia, tanquam in gremio fratris relicturus, at is a nobis praemonitus discesserat. Tum ille, alioqui vir facundus, inopinatae rei casu obmutuit et infantem suam frigidissime repor-
40 tavit. Alius imaginem mariti pro rea proferre magni putavit; at ea saepius risum fecit. Nam et ii, quorum officii erat, ut traderent eam, ignari, qui esset epilogus, quotiens respexisset patronus, offerebant palam, et prolata novissime deformitate ipsa (nam senis cadaveri erat infusa) praeteritam
41 quoque orationis gratiam perdidit. Nec ignotum, quid Glyconi, cui Spiridion fuit cognomen, acciderit. Huic puer, quem is productum quid fleret interrogabat, *a paedagogo se vellicari* respondit. Sed nihil illa circa Cepasios Cice-
42 ronis fabula efficacius ad pericula epilogorum. Omnia tamen haec tolerabilia iis, quibus actionem mutare facile est; at, qui a stilo non recedunt, aut conticescunt ad hos casus aut frequentissime falsa dicunt. Inde est enim, *Tendit ad genua vestra supplices manus*, et *Haeret in complexu liberorum miser*, et *Revocat ecce me;* etiamsi nihil horum
43 is, de quo dicitur, faciat. Ex scholis haec vitia, in quibus omnia libere fingimus et impune, quia pro facto est, quidquid voluimus; non admittit hoc idem veritas, egregieque Cassius dicenti adolescentulo: *Quid me torvo vultu intueris, Severe?*

Non mehercule quidem faciebam, sed sic scripsisti. Ecce! et quam potuit truculentissime eum aspexit. Illud praecipue 44 monendum, ne quis nisi summis ingenii viribus ad movendas lacrimas aggredi audeat; nam ut est longe vehementissimus hic, cum invaluit, affectus: ita, si nihil efficit, tepet; quem melius infirmus actor tacitis iudicum cogitationibus reliquisset. Nam et vultus et vox et ipsa illa excitati rei facies ludibrio 45 etiam plerumque sunt hominibus, quos non permoverunt. Quare metiatur ac diligenter aestimet vires suas actor et, quantum onus subiturus sit, intelligat; nihil habet ista res medium sed aut lacrimas meretur aut risum.

Non autem commovere tantum miserationem sed 46 etiam discutere epilogi est proprium cum oratione continua, quae motos lacrimis iudices ad iustitiam reducat tum etiam quibusdam urbane dictis, quale est *Date puero panem, ne ploret;* et corpulento litigatori, cuius adversarius, item puer, 47 circa iudices erat ab advocato latus: *Quid faciam? ego te baiulare non possum.* Sed haec tamen non debent esse mimica. Itaque nec illum probaverim, quanquam inter clarissimos sui temporis oratores fuit, qui, pueris in epilogum productis, talos iecit in medium, quos illi diripere coeperunt; namque haec ipsa discriminis sui ignorantia potuit esse miserabilis; neque illum, qui, cum esset cruentus gladius 48 ab accusatore prolatus, quo is hominem probabat occisum, subito ex subselliis ut territus fugit, et, capite ex parte velato, cum ad agendum ex turba prospexisset, interrogavit, *an iam ille cum gladio recessisset?* Fecit enim risum sed ridiculus fuit. Discutiendae tamen oratione eiusmodi sce- 49 nae, egregieque Cicero, qui contra imaginem Saturnini pro Rabirio graviter et contra iuvenem, cuius subinde vulnus in iudicio resolvebatur, pro Vareno multa dixit urbane.

Sunt et illi leniores epilogi, quibus adversario satis- 50 facimus, si forte sit eius persona talis, ut illi debeatur reverentia, aut cum amice aliquid commonemus et ad concordiam hortamur. Quod est genus egregie tractatum a Passieno, cum Domitiae uxoris suae pecuniaria lite adversus fratrem eius Aenobarbum ageret; nam, cum de necessitudine multa

dixisset, de fortuna quoque, qua uterque abundabat, adiecit: *Nihil vobis minus deest, quam de quo contenditis.*

51 Omnes autem hos affectus, etiamsi quibusdam videntur in prooemio atque in epilogo sedem habere, in quibus sane sint frequentissimi, tamen aliae quoque partes recipiunt sed breviores, ut cum ex iis plurima sit res eruenda. At hic,
52 si usquam, totos eloquentiae aperire fontes licet. Nam et, si bene diximus reliqua, possidebimus iam iudicum animos, et e confragosis atque asperis evecti tota pandere possumus vela, et, cum sit maxima pars epilogi amplificatio, verbis atque sententiis uti licet magnificis et ornatis. Tunc est commovendum theatrum, cum ventum est ad ipsum illud, quo veteres tragoediae comoediaeque cluduntur, *Plodite.*

53 In aliis autem partibus tractandus erit affectus, ut quisque nascetur, nam neque exponi sine hoc res atroces et miserabiles debent; cum de qualitate alicuius rei quaestio
54 est, probationibus uniuscuiusque rei recte subiungitur. Ubi vero coniunctam ex pluribus causam agimus: etiam necesse erit uti pluribus quasi epilogis, ut in Verrem Cicero fecit. Nam et Philodamo et nauarchis et cruci civis Romani et
55 aliis plurimis suas lacrimas dedit. Sunt, qui hos μερικοὺς ἐπιλόγους vocent, quo partitam perorationem significant. Mihi non tam partes eius quam species videntur. Siquidem et epilogi et perorationis nomina ipsa aperte satis ostendunt, hanc esse consummationem orationis.

DE AFFECTIBUS.

II. Quamvis autem pars haec iudicialium causarum summa praecipue constet affectibus, et aliqua de his necessario dixerim: non tamen potui ac ne debui quidem istum locum in unam speciem concludere. Quare adhuc opus superest, cum ad obtinenda, quae volumus, potentissimum, tum supradictis multo difficilius, movendi iudicum animos atque in eum, quem volumus, habitum formandi
2 et velut transfigurandi. Qua de re pauca, quae postulabat materia, sic attigi, ut magis, quid oporteret fieri, quam quo id modo consequi possemus, ostenderem. Nunc altius omnis rei repetenda ratio est.

Nam et per totam, ut diximus, causam locus est *af-*
fectibus, et eorum non simplex natura nec in transitu tra-
ctanda, quo nihil afferre maius vis orandi potest. Nam cetera 3
forsitan tenuis quoque et angusta ingenii vena, si modo vel
doctrina vel usu sit adiuta, generare atque ad frugem ali-
quam perducere queat; certe sunt semperque fuerunt non
parum multi, qui satis perite, quae essent probationibus
utilia, reperirent. Quos equidem non contemno, sed hacte-
nus utiles credo, ne quid per eos iudici sit ignotum, atque
(ut dicam, quod sentio) dignos, a quibus causam diserti do-
cerentur; qui vero iudicem rapere et, in quem vellet habi-
tum animi, posset perducere, quo dicto flendum, irascendum
esset, rarus fuit. Atqui hoc est, quod dominetur in iudiciis, 4
haec eloquentiam regunt. Namque argumenta plerumque
nascuntur ex causa, et pro meliore parte plura sunt semper,
ut, qui per haec vicit, tantum non defuisse sibi advocatum
sciat. Ubi vero animis iudicum vis afferenda est, et ab ipsa 5
veri contemplatione abducenda mens: ibi proprium oratoris
opus est. Hoc non docet litigator, hoc libellis non contine-
tur. Probationes enim efficiant sane, ut causam nostram me-
liorem esse iudices putent, affectus praestant, ut etiam ve-
lint; sed id, quod volunt, credunt quoque. Nam cum irasci, 6
favere, odisse, misereri coeperunt: agi iam rem suam existi-
mant; et, sicut amantes de forma iudicare non possunt, quia
sensum oculorum praecipit animus: ita omnem veritatis inqui-
rendae rationem iudex omittit occupatus affectibus; aestu
fertur et velut rapido flumini obsequitur. Ita argumenta ac 7
testes quid egerint, pronuntiatio ostendit; commotus autem
ab oratore iudex, quid sentiat, sedens adhuc atque audiens
confitetur. An, cum ille, qui plerisque perorationibus peti-
tur, fletus erumpit, non palam dicta sententia est? Huc igi-
tur incumbat orator, hoc opus eius, hic labor est, sine quo
cetera nuda, ieiuna, infirma, ingrata sint; adeo velut spiritus
operis huius atque animus est in affectibus.

Horum autem, sicut antiquitus traditum accepimus, duae 8
sunt species: alteram Graeci πάθος vocant, quod nos ver-
tentes recte ac proprie *affectum* dicimus, alteram ἦθος, cu-
ius nomine, ut ego quidem sentio, caret sermo Romanus;

mores appellantur, atque inde pars quoque illa philosophiae
9 ἠθική moralis est dicta. Sed ipsam rei naturam spectanti
mihi non tam mores significari videntur quam *morum quae-
dam proprietas;* nam ipsis quidem omnis habitus mentis
continetur. Cautiores voluntatem complecti quam nomina
interpretari maluerunt. Affectus igitur hos *concitatos*, illos
mites atque *compositos* esse dixerunt; in alteio vehementer
commotos, in altero lenes; denique hos imperare, illos per-
suadere; hos ad perlationem, illos ad benivolentiam praeva-
10 lere. Adiiciunt quidam peritorum, πάθος temporale esse.
Quod ut accidere frequentius fateor: ita nonnullas credo
esse materias, quae continuum desiderent affectum. Nec ta-
men minus artis aut usus hi leniores habent; virium atque
impetus non tantundem exigunt. In causis vero etiam pluri-
bus versantur, immo secundum quendam intellectum in omni-
11 bus. Nam cum ex illo et hoc loco nihil non ab oratore tra-
ctetur: quidquid de honestis et utilibus denique faciendis et
non faciendis dicitur, ἦθος vocari potest. Quidam commen-
dationem atque excusationem propria huius officii putaverunt,
nec abnuo esse ista in hac parte; sed non concedo, ut sola
12 sint. Quin illud adhuc adiicio, πάθος atque ἦθος esse in-
terim ex eadem natura, ita ut illud maius sit hoc minus, ut
amor πάθος, caritas ἦθος; interdum diversa inter se, sicut
in epilogis, nam quae πάθος concitavit, ἦθος solet mitigare.
Proprie tamen mihi huius nominis exprimenda natura est,
quatenus appellatione ipsa non satis significari videtur.
13 Ἦθος, quod intelligimus quodque a dicentibus desideramus,
id erit, quod ante omnia bonitate commendabitur, non solum
mite ac placidum sed plerumque blandum et humanum et
audientibus amabile atque iucundum, in quo exprimendo
summa virtus ea est, ut fluere omnia ex natura rerum homi-
numque videantur, quo mores dicentis ex oratione perluceant
14 et quodammodo agnoscantur. Quod est sine dubio inter con-
iunctas maxime personas, quotiens ferimus, ignoscimus, sa-
tisfacimus, monemus, procul ab ira, procul ab odio. Sed
tamen alia patris adversus filium, tutoris adversus pupillum,
mariti adversus uxorem moderatio est; hi enim praeferunt
eorum ipsorum, a quibus laeduntur, caritatem, neque alio

modo invisos eos faciunt, quam quod amare ipsi videntur;
alia, cum senex adolescentis convicium, honestus inferioris
fert; hic enim tantum concitari illic etiam affici debet. Sunt 15
et illa ex eadem natura sed motus adhuc minoris, veniam
petere, adolescentium defendere amores. Nonnunquam etiam
lenis caloris alieni derisus ex hac forma venit sed his non
ex locis tantum. Verum aliquanto magis propria fuit virtus
simulationis, satisfaciendi rogandi εἰρωνεία, quae diversum
ei, quod dicit, intellectum petit. Hinc etiam ille maior ad 16
conciliandum odium nasci affectus solet, cum hoc ipso, quod
nos adversariis summittimus, intelligitur tacita impotentiae
exprobratio. Namque eos graves et intolerabiles id ipsum
demonstrat, quod cedimus, et ignorant cupidi maledicendi
aut affectatores libertatis, plus invidiam quam convicium posse; nam invidia adversarios, convicium nos invisos facit.
Ille iam paene medius affectus est ex amoribus et ex desi- 17
deriis amicorum et necessariorum, nam et hoc maior est et
illo minor. Non parum significanter etiam illa in scholis
ἤθη dixerimus, quibus plerumque rusticos, superstitiosos,
avaros, timidos secundum condicionem propositorum effingimus. Nam si ἤθη *mores* sunt: cum hos imitamur, ex his
ducimus orationem.

Denique hoc omne bonum et comem virum poscit. 18
Quas virtutes cum etiam in litigatore debeat orator, si fieri
potest, approbare: utique ipse aut habeat aut habere credatur. Sic proderit plurimum causis, quibus ex sua bonitate
faciet fidem. Nam qui, dum dicit, malus videtur, utique male
dicit; non enim videtur iusta dicere, alioqui ἦθος videretur.
Quare ipsum etiam dicendi genus in hoc placidum debet esse 19
ac mite; nihil superbum, nihil elatum saltem ac sublime desideret; proprie, iucunde, credibiliter dicere sat est, ideoque et medius ille orationis modus maxime convenit.

Diversum est huic, quod πάθος dicitur, quodque nos 20
affectum proprie vocamus; et, ut proxime utriusque differentiam signem, illud comoediae hoc tragoediae simile.
Haec pars circa iram, odium, metum, invidiam, miserationem
fere tota versatur. Quae quibus ex locis ducenda sint, et
manifestum omnibus et a nobis in ratione prooemii atque

21 epilogi dictum est. Et metum tamen duplicem intelligi volo,
quem patimur et quem facimus, et invidiam; namque altera
invidum altera invidiosum facit. Hoc autem hominis, illud
rei est; in quo et plus habet operis oratio. Nam quaedam
videntur gravia per se, parricidium, caedes, veneficium;
22 quaedam efficienda sunt. Id autem contingit, cum magnis
alioqui malis gravius esse id, quod passi sumus, ostenditur;
quale est apud Virgilium:

> O felix una ante alias Priameïa virgo,
> Hostilem ad tumulum Troiae sub moenibus altis
> Iussa mori —

(quam miser enim casus Andromachae, si comparata ei felix
23 Polyxena); aut cum ita exaggeramus iniuriam nostram, ut
etiam, quae multo minora sunt, intoleranda dicamus: *Si
pulsasses, defendi non poteras; vulnerasti.* Sed haec dili-
gentius, cum ad eam amplificationem venerimus, dicemus.
Interim notasse contentus sum, non id solum agere affectus,
ut, quae sunt, ostendantur acerba ac luctuosa, sed etiam ut,
quae toleranda haberi solent, gravia videantur: ut cum in
maledicto plus iniuriae quam in manu, in infamia plus poe-
24 nae dicimus quam in morte. Namque in hoc eloquentiae vis
est, ut iudicem non in id tantum compellat, in quod ipsa rei
natura ducetur; sed aut, qui non est, aut maiorem quam est,
faciat affectum. Haec est illa, quae *δείνωσις* vocatur, rebus
indignis, asperis, invidiosis addens vim oratio; qua virtute
praeter alias plurimum Demosthenes valuit.

25 Quodsi tradita mihi sequi praecepta sufficeret: satisfe-
ceram huic parti, nihil eorum, quae legi vel didici, quod
modo probabile fuit, omittendo; sed eruere in animo est,
quae latent, et penitus ipsa huius loci aperire penetralia,
quae quidem non aliquo tradente sed experimento meo ac
26 natura ipsa duce accepi. Summa enim, quantum ego quidem
sentio, circa movendos affectus in hoc posita est, ut mo-
veamur ipsi. Nam et luctus et irae et indignationis ali-
quando etiam ridicula fuerit imitatio, si verba vultumque
tantum non etiam animum accommodarimus. Quid enim aliud
est causae, ut lugentes utique in recenti dolore disertissime
quaedam exclamare videantur, et ira nonnunquam indoctis

quoque eloquentiam faciat, quam quod illis inest vis mentis et veritas ipsa morum? Quare in iis, quae verisimilia esse 27
volemus, simus ipsi similes eorum, qui vere patiuntur, affectibus, et a tali animo proficiscatur oratio, qualem facere iudicem volet. An ille dolebit, qui audiet me, qui in hoc dicam, non dolentem? irascetur, si nihil ipse, qui in iram concitat se idque exigit, similia patietur? siccis agentis oculis lacrimas dabit? Fieri non potest. Nec incendit nisi 28
ignis, nec madescimus nisi humore, nec res ulla dat alteri colorem, quem non ipsa habet. Primum est igitur, ut apud nos valeant ea, quae valere apud iudicem volumus, afficiamurque antequam afficere conemur. At quomodo fiet, ut 29
afficiamur? neque enim sunt motus in nostram potestatem. Temptabo etiam de hoc dicere. Quas φαντασίας Graeci vocant, nos sane *visiones* appellemus, per quas imagines rerum absentium ita repraesentantur animo, ut eas cernere oculis ac praesentes habere videamur. Has quisquis bene conce- 30
perit, is erit in affectibus potentissimus. Hunc quidam dicunt εὐφαντασίωτον, qui sibi res, voces, actus secundum verum optime finget; quod quidem nobis volentibus facile continget. An vero inter otia animorum et spes inanes et velut somnia *
quaedam vigilantium ita nos hae, de quibus loquor, imagines prosequuntur, ut peregrinari, navigare, proeliari, populos alloqui, divitiarum, quas non habemus, usum videamur disponere, nec cogitare sed facere: hoc animi vitium ad utilitatem non transferemus? At hominem occisum queror; non omnia, 31
quae in re praesenti accidisse credibile est, in oculis habebo? non percussor ille subitus erumpet? non expavescet circumventus? exclamabit? vel rogabit vel fugiet? non ferientem, non concidentem videbo? non animo sanguis et pallor et gemitus extremus denique expirantis hiatus insidet?

Insequetur ἐνάργεια, quae a Cicerone *illustratio* et *evi-* 32
dentia nominatur, quae non tam dicere videtur quam ostendere; et affectus non aliter, quam si rebus ipsis intersimus, sequentur. An non ex his visionibus illa sunt: *Excussi manibus radii, revolutaque pensa?* — *Levique patens in* 33
pectore vulnus? equus ille in funere Pallantis, — *positis insignibus?* Quid? non idem poeta penitus ultimi fati con-

cepit imaginem, ut diceret: *Et dulces moriens reminisci-*
34 *tur Argos?* Ubi vero miseratione opus erit: nobis ea, de quibus queremur, accidisse credamus atque id animo nostro persuadeamus. Nos illi simus, quos gravia, indigna, tristia passos queremur, nec agamus rem quasi alienam sed assumamus parumper illum dolorem. Ita dicemus, quae in nostro
35 simili casu dicturi essemus. Vidi ego saepe histriones atque comoedos, cum ex aliquo graviore actu personam deposuissent, flentes adhuc egredi. Quodsi in alienis scriptis sola pronuntiatio ita falsis accedit affectibus: quid nos faciemus, qui illa cogitare debemus et moveri periclitantium vice pos-
36 sumus? Sed in schola quoque rebus ipsis affici convenit easque veras sibi fingere, hoc magis quod illic ut litigatores loquimur frequentius quam ut advocati. Orbum agimus et naufragum et periclitantem, quorum induere personas quid attinet, nisi affectus assumimus? Haec dissimulanda mihi non fuerunt, quibus ipse, quantuscunque sum aut fui, pervenisse me ad aliquod nomen ingenii credo; frequenter motus sum, ut me non lacrimae solum deprehenderent sed pallor et veri similis dolor.

DE RISU.

III. Huic diversa virtus, quae risum iudicis movendo et illos tristes solvit affectus et animum ab intentione rerum frequenter avertit et aliquando etiam reficit et a satietate vel a fatigatione renovat. Quanta sit autem in ea difficultas, vel duo maxime oratores, alter Graecae alter Latinae elo-
2 quentiae principes, docent. Nam plerique Demostheni facultatem defuisse huius rei credunt, Ciceroni modum. Nec videri potest noluisse Demosthenes, cuius pauca admodum dicta nec sane ceteris eius virtutibus respondentia palam ostendunt, non displicuisse illi iocos sed non contigisse.
3 Noster vero non solum extra iudicia sed in ipsis etiam orationibus habitus est nimius risus affectator. Mihi quidem, sive id recte iudico sive amore immodico praecipui in eloquentia viri labor, mira quaedam in eo videtur fuisse urbani-
4 tas. Nam et in sermone cotidiano multa et in altercationibus et interrogandis testibus plura quam quisquam dixit facete, et ipsa illa, quae sunt in Verrem dicta frigidius, aliis assi-

gnavit et testimonii loco posuit; ut, quo sunt magis vulgaria,
eo sit credibilius, illa ab oratore non ficta sed passim esse
iactata. Utinamque libertus eius Tiro aut alius, quisquis fuit, 5
qui tris hac de re libros edidit, parcius dictorum numero in-
dulsissent et plus iudicii in eligendis quam in congerendis
studii adhibuissent: minus obiectus calumniantibus foret; qui
tamen nunc quoque, ut in omni eius ingenio, facilius, quod
reiici quam quod adiici possit, invenient. Affert autem sum- 6
mam rei difficultatem primum, quod ridiculum dictum ple-
rumque falsum est, hoc semper, humile; saepe ex industria
depravatum, praeterea nunquam honorificum; tum varia ho-
minum iudicia in eo, quod non ratione aliqua sed motu animi
quodam nescio an enarrabili iudicatur. Neque enim ab ullo 7
satis explicari puto, licet multi temptaverint, unde risus, qui
non solum facto aliquo dictove sed interdum quodam etiam
corporis tractu lacessitur. Praeterea non una ratione mo-
veri solet, neque enim acute tantum ac venuste sed stulte,
iracunde, timide dicta aut facta ridentur; ideoque anceps eius
rei ratio est, quod a derisu non procul abest risus. *Habet* 8
enim, ut Cicero dicit, *sedem in deformitate aliqua et tur-
pitudine*, quae cum in aliis demonstrantur, urbanitas; cum
in ipsos dicentes recidunt, stultitia vocatur.

Cum videatur autem res levis et quae ab scurris, mi-
mis, insipientibus denique saepe moveatur: tamen habet
vim nescio an imperiosissimam, et cui repugnari minime pot-
est. Erumpit etiam invitus saepe, nec vultus modo ac vocis 9
exprimit confessionem sed totum corpus vi sua concutit.
Rerum autem saepe (ut dixi) maximarum momenta vertit,
ut cum odium iramque frequentissime frangat. Documento 10
sunt iuvenes Tarentini, qui multa de rege Pyrrho securius
inter coenam locuti; cum rationem facti reposcerentur, et
neque negari res neque defendi posset: risu sunt et oppor-
tuno ioco elapsi. Namque unus ex iis, *Immo*, inquit, *nisi
lagona defecisset*, *occidissemus te;* eaque urbanitate tota
est invidia criminis dissoluta.

Verum hoc, quidquid est, ut non ausim dicere carere 11
omnino arte, quia nonnullam observationem habet, suntque
ad id pertinentia et a Graecis et a Latinis composita prae-

cepta: ita plane affirmo, praecipue positum esse in natura
12 et in occasione. Porro natura non tantum in hoc valet, ut acutior quis atque habilior sit ad inveniendum; (nam id sane doctrina possit augeri) sed inest proprius quibusdam decor in habitu ac vultu, ut eadem illa minus alio dicente
13 urbana esse videantur. Occasioni vero et in rebus est tanta vis, ut saepe adiuti ea non indocti modo sed etiam rustici salse dicant, et in eo, cum quis aliquid dixerit prior. Sunt enim longe venustiora omnia in respondendo quam in provo-
14 cando. Accedit difficultati, quod eius rei nulla exercitatio est, nulli praeceptores. Itaque in conviviis et sermonibus multi dicaces, quia in hoc usu cotidiano proficimus. Oratoria urbanitas rara, nec ex parte propria sed ad hanc con-
15 suetudinem accommodata. Nihil autem vetabat et componi materias in hoc idoneas, ut controversiae permixtis salibus fingerentur, vel res proponi singulas ad iuvenum talem ex-
16 ercitationem. Quin illae ipsae, (*dicta* sunt ac vocantur) quas certis diebus festae licentiae dicere solebamus, si paulum adhibita ratione fingerentur, aut aliquid in his serium quoque esset admixtum, plurimum poterant utilitatis afferre; quae nunc iuvenum vel sibi ludentium exercitatio est.

17 Pluribus autem nominibus in eadem re vulgo utimur; quae tamen si diducas, suam quandam propriam vim ostendent. Nam et urbanitas dicitur, qua quidem significari video sermonem praeferentem in verbis et sono et usu proprium quendam gustum urbis et sumptam ex conversatione doctorum tacitam eruditionem, denique cui contraria sit ru-
18 sticitas. Venustum esse, quod cum gratia quadam et venere dicatur, apparet. Salsum in consuetudine pro ridiculo tantum accipimus; natura non utique hoc est, quanquam et ridicula oporteat esse salsa. Nam et Cicero omne, quod salsum sit, ait esse Atticorum, non quia sunt maxime ad risum compositi; et Catullus, cum dicit, *Nulla est in corpore mica salis*, non hoc dicit, nihil in corpore eius esse ridicu-
19 lum. Salsum igitur erit, quod non erit insulsum, velut quoddam simplex orationis condimentum, quod sentitur latente iudicio velut palato, excitatque et a taedio defendit orationem. Sane tamen, ut ille in cibis paulo liberalius aspersus,

si tamen non sit immodicus, affert aliquid propriae volupta-
tis: ita hi quoque in dicendo habent quiddam, quod nobis
faciat audiendi sitim. Facetum quoque non tantum circa
ridicula opinor consistere. Neque enim diceret Horatius, 20
facetum carminis genus natura concessum esse Vergilio.
Decoris hanc magis et excultae cuiusdam elegantiae appel-
lationem puto. Ideoque in epistolis Cicero haec Bruti refert
verba: *Nae illi sunt pedes faceti ac deliciis ingredienti
mollius.* Quod convenit cum illo Horatiano, *molle atque
facetum Vergilio.* Iocum vero accipimus, quod est contra- 21
rium serio; nam et fingere et terrere et promittere interim
iocus est. Dicacitas sine dubio a dicendo, quod est omni
generi commune, ducta est, proprie tamen significat sermo-
nem cum risu aliquos incessentem. Ideo Demosthenen urba-
num fuisse dicunt, dicacem negant.

Proprium autem materiae, de qua nunc loquimur, est 22
ridiculum, ideoque haec tota disputatio a Graecis περὶ
γελοίου inscribitur. Eius prima divisio traditur eadem, quae
est omnis orationis, ut sit positum in rebus aut in verbis.
Usus autem maxime triplex. Aut enim ex aliis risum peti- 23
mus aut ex nobis aut ex rebus mediis. Aliena aut re-
prehendimus aut refutamus aut elevamus aut repercutimus
aut eludimus. Nostra ridicule indicamus et, ut verbo Cicero-
nis utar, dicimus aliqua subabsurda. Namque eadem, quae,
si imprudentibus excidant, stulta sunt, si simulamus, venusta
creduntur. Tertium est genus, ut idem dicit, in decipiendis 24
expectationibus, dictis aliter accipiendis ceterisque, quae
neutram personam contingunt ideoque a me media dicuntur.
Item ridicula aut facimus aut dicimus. Facto risus 25
conciliatur interim admixta gravitate: ut M. Caelius praetor,
cum sellam eius curulem consul Isauricus fregisset, alteram
posuit loris intentam; dicebatur autem consul a patre flagris
aliquando caesus; interim sine respectu pudoris, ut in illa
pyxide Caeliana, quod neque oratori neque ulli viro gravi
conveniat. Idem autem de vultu gestuque ridiculo dictum 26
sit; in quibus est quidem summa gratia, sed maior, cum ca-
ptare risum non videntur; nihil enim est his, quae sicut salsa
dicuntur, insulsius. Quanquam autem gratiae plurimum di-

centis severitas affert, fitque ridiculum id ipsum, quod qui dicit illa, non ridet: est tamen interim et aspectus et habitus
27 oris et gestus non inurbanus, cum iis modus contingit. Id porro, quod d i c i t u r, aut est lascivum et hilare, qualia A. Galbae pleraque; aut contumeliosum, qualia nuper Iunii Bassi; aut asperum, qualia Cassii Severi; aut lene, qualia Domitii Afri. Refert, his ubi quis utatur. Nam in convictibus et coti-
28 diano sermone lasciva humilibus, hilaria omnibus convenient. Laedere nunquam velimus, longeque absit propositum illud: *Potius amicum quam dictum perdidi.* In hac quidem pugna forensi malim mihi lenibus uti licere; nonnunquam et contumeliose et aspere dicere in adversarios permissum est, cum accusare etiam palam et caput alterius iuste petere concessum sit. Sed hic quoque tamen inhumana videri solet fortunae insectatio, vel quod culpa caret vel quod recidere etiam in ipsos, qui obiecerunt, potest. Primum itaque considerandum est, et quis et in qua causa et apud quem et in
29 quem et quid dicat. Oratori minime convenit distortus vultus gestusque, quae in mimis rideri solent. Dicacitas etiam scurrilis et scenica huic personae alienissima est. Obscenitas vero non a verbis tantum abesse debet sed etiam a significatione. Nam si quando obiici potest, non in ioco ex-
30 probranda est. Oratorem praeterea ut dicere urbane volo: ita videri affectare id, plane nolo. Quapropter ne dicet quidem salse, quotiens poterit, et dictum potius aliquando per-
31 det quam minuet auctoritatem. Nec accusatorem autem atroci in causa, nec patronum in miserabili iocantem feret quisquam. Sunt etiam iudices quidam tristiores quam ut ri-
32 sum libenter patiantur. Solet interim accidere, ut id, quod in adversarium dicimus, aut in iudicem conveniat aut in nostrum quoque litigatorem; quanquam aliqui reperiuntur, qui ne id quidem, quod in ipsos recidere possit, evitent. Quod fecit Longus Sulpicius, qui, cum ipse foedissimus esset, ait eum, contra quem iudicio liberali aderat, ne faciem quidem habere liberi hominis; cui respondens Domitius Afer, *Ex tui*, inquit, *animi sententia, Longe, qui malam faciem ha-*
33 *bet, liber non est?* Vitandum etiam, ne petulans, ne superbum, ne loco, ne tempore alienum, ne praeparatum et domo

allatum videatur, quod dicimus. Nam adversus miseros,
sicut supra dixeram, inhumanus est iocus. Sed quidam ita
sunt receptae auctoritatis ac notae verecundiae, ut nocitura
sit in eos dicendi petulantia. Nam de amicis iam praeceptum
est. Illud non ad orandi fere consilium sed ad hominis per- 34
tinet: lacessat hoc modo, quem laedere sit periculosum, ne
aut inimicitiae graves insequantur aut turpis satisfactio. Male
etiam dicitur, quod in plures convenit, si aut nationes totae
incessantur aut ordines aut condicio aut studia multorum.
Ea, quae dicet vir bonus, omnia salva dignitate ac verecun- 35
dia dicet. Nimium enim risus pretium est, si probitatis im-
pendio constat.

Unde autem concilietur risus et quibus ex locis peti
soleat, difficillimum dicere. Nam si species omnes persequi
velimus: nec modum reperiemus et frustra laborabimus. Ne- 36
que enim minus numerosi sunt loci, ex quibus haec dicta,
quam illi, ex quibus eae, quas sententias vocamus, ducuntur,
neque alii. Nam hic quoque est inventio et elocutio, atque
ipsius elocutionis vis alia in verbis alia in figuris. Risus 37
igitur oriuntur aut ex corpore eius, in quem dicimus, aut ex
animo, qui factis ab eo dictisque colligitur, aut ex his, quae
sunt extra posita. Intra haec enim est omnis vituperatio;
quae si gravius posita sit, severa est; si levius, ridicula.
Haec aut ostenduntur aut narrantur aut dicto no-
tantur. Rarum est, ut oculis subiicere contingat, ut fecit 38
C. Iulius; qui, cum Helvio Manciae saepius obstrepenti sibi
diceret, *Etiam ostendam, qualis sis*, isque plane instaret
interrogatione, qualem se ostensurus esset: digito demon-
stravit imaginem Galli in scuto Cimbrico pictam, cui Mancia
tum simillimus est visus. Tabernae autem erant circa forum,
ac scutum illud signi gratia positum. Narrare, quae salsa 39
sint, inprimis est subtile et oratorium, ut Cicero pro Cluentio
narrat de Cepasio atque Fabricio aut M. Caelius de illa D.
Laelii collegaeque eius in provinciam festinantium conten-
tione. Sed in his omnibus cum elegans et venusta exigitur
tota expositio, tum id festivissimum est, quod adiicit orator.
Nam et a Cicerone sic est Fabricii fuga illa condita: *Itaque* 40
cum callidissime se putaret dicere, et cum illa verba gra-

vissima ex intimo artificio deprompsisset, *Respicite C. Fabricii senectutem; cum hoc*, *Respicite*, *ornandae orationis causa saepe dixisset: respexit ipse; at Fabricius a subselliis demisso capite discesserat*, et cetera, quae adiecit; nam est notus locus; cum in re hoc solum esset, Fabri-
41 cium a iudicio recessisse. Et Caelius cum omnia venustissime finxit tum illud ultimum, *Hic subsecutus quomodo transierit*, *utrum rate an piscatorio navigio*, *nemo sciebat. Siculi quidem*, *ut sunt lascivi et dicaces*, *aiebant in del-*
42 *phino sedisse et sic tanquam Ariona transvectum.* In narrando autem Cicero consistere facetias putat, dicacitatem in iaciendo. Mire fuit in hoc genere venustus Afer Domitius, cuius orationibus complures huiusmodi narrationes insertae reperiuntur; sed dictorum quoque ab eodem urbane sunt
43 editi libri. Illud quoque genus est positum non in hac veluti iaculatione dictorum et inclusa breviter urbanitate sed in quodam longiore actu, quod de L. Crasso contra Brutum Cicero in secundo de Oratore libro et aliis quibusdam locis
44 narrat. Nam, cum Brutus in accusatione Cn. Planci ex duobus lectoribus ostendisset, contraria L. Crassum patronum eius in oratione, quam de Colonia Narbonensi habuerat, suasisse iis, quae de lege Servilia dixerat: tris excitavit et ipse lectores, hisque patris eius dialogos dedit legendos; quorum cum in Privernati unus, alter in Albano, tertius in Tiburti sermonem habitum complecteretur: requirebat, ubi essent eae possessiones? Omnes autem illas Brutus vendiderat; et tum paterna emancupare praedia turpius habebatur. Similis in apologis quoque et quibusdam interim etiam historiis exponendi gratia consequi solet.

45 Sed acutior est illa atque velocior in urbanitate brevitas. Cuius quidem duplex forma est dicendi ac respon-
46 dendi, sed ratio communis in partem; nihil enim quod in lacessendo dici potest, non etiam in repercutiendo. At quaedam propria sunt respondentium; illa etiam ira concitati afferre solent, haec plerumque in altercatione aut in rogandis testibus requiruntur. Cum sint autem loci plures, ex quibus dicta ridicula ducantur: repetendum est mihi, non omnes eos oratoribus convenire; in primis autem ex amphibolia ne-

que illa obscura, quae Atellani e more captant, nec, qualia
vulgo iactantur a vilissimo quoque, conversa in maledictum
fere ambiguitate; ne illa quidem, quae Ciceroni aliquando
sed non in agendo exciderunt, ut dixit, cum is candidatus,
qui coci filius habebatur, coram eo suffragium ab alio pete-
ret: *Ego quoque tibi favebo.* Non, quia excludenda sint 48
omnino verba duos sensus significantia, sed quia raro belle
respondeant, nisi cum prorsus rebus ipsis adiuvantur. Quale
non hoc modo paene et ipsum scurrile Ciceronis est in eun-
dem, de quo supra dixi, Isauricum: *Miror, quid sit, quod
pater tuus, homo constantissimus, te nobis varium reliquit.*
Sed illud ex eodem genere praeclarum, cum obiiceret Mi- 49
loni accusator in argumentum factarum Clodio insidiarum,
quod Bovillas ante horam nonam devertisset, ut expectaret,
dum Clodius a villa sua exiret, et identidem interrogaret,
quo tempore Clodius occisus esset: respondit, *Sero;* quod
vel solum sufficit, ut hoc genus non totum repudietur. Nec 50
plura modo significari solent, sed etiam diversa, ut Nero de
servo pessimo dixit: *Nulli plus apud se fidei haberi, nihil
ei neque occlusum neque signatum esse.* Pervenit res us- 51
que ad a e n i g m a, quale est Ciceronis in Pletorium Fonteii
accusatorem, *cuius matrem*, dixit, *dum vixisset, ludum,
postquam mortua esset, magistros habuisse.* Dicebantur au-
tem, dum vixit, infames feminae convenire ad eam solitae;
post mortem bona eius venibant. Quanquam hic *ludus* per
translationem dictus est, *magistri* per ambiguitatem. In m e - 52
t a l e p s i n quoque cadit eadem ratio dictorum, ut Fabius
Maximus, incusans Augusti congiariorum, quae amicis da-
bantur, exiguitatem, *heminaria* esse dixit; nam *congiarium*
commune liberalitatis atque mensurae, ea mensura ducta in
minutionem rerum. Haec tam frigida, quam est n o m i n u m 53
f i c t i o adiectis, detractis, mutatis litteris: ut Acisculum,
quia esset pactus, *Pacisculum;* et Placidum nomine, quod
is acerbus natura esset, *Acidum;* et Tullium, cum fur esset,
Tollium dictos invenio. Sed haec eadem genera commodius 54
in rebus quam in nominibus respondent. Afer enim venuste
Mallium Suram, multum in agendo discursantem, salientem,
manus iactantem, togam deiicientem et reponentem, *non*

agere, dixit, *sed satagere*. Est enim dictum per se urbanum, *satagere*, etiamsi nulla subsit alterius verbi similitudo.
55 Fiunt et adiecta et detracta aspiratione et divisis coniunctisque verbis similiter saepius frigida, aliquando tamen recipienda. Eademque condicio est in iis, quae a nominibus trahuntur. Multa ex hoc Cicero in Verrem, sed ut ab aliis dicta, modo *futurum*, *ut omnia verreret;* [cum diceretur ei Verres] modo *Herculi*, quem expilaverat, *molestiorem apro Erymanthio fuisse;* modo *malum Sacerdotem*, *qui tam nequam verrem reliquisset;* quia Sacerdoti Verres successerat.
56 Praebet tamen aliquando occasionem quaedam felicitas hoc quoque genere bene utendi: ut pro Caecina Cicero in testem Sex. Clodium Phormionem, *Nec minus niger*, inquit, *nec minus confidens quam est ille Terentianus Phormio.*

57 Acriora igitur sunt et elegantiora, quae trahuntur ex vi rerum. In his maxime valet similitudo, si tamen ad aliquid inferius leviusque referatur; quae iam veteres illi iocabantur, qui Lentulum *Spintherem* et Scipionem *Serapionem* esse dixerunt. Sed ea non ab hominibus modo petitur verum etiam ab animalibus, ut nobis pueris Iunius Bassus,
58 homo inprimis dicax, *Asinus albus* vocabatur. Et Sarmentus seu P. Blessus Iulium, hominem nigrum et macrum et pandum, *fibulam ferream* dixit. Quod nunc risus petendi genus
59 frequentissimum est. Adhibetur autem similitudo interim palam, interim inseri solet parabolae; cuius est generis id Augusti, qui militi libellum timide porrigenti, *Noli*, inquit,
60 *timere*, *quasi assem elephanto des.* Sunt quaedam veri similia; unde Vatinius dixit hoc dictum, cum reus, agente in eum Calvo, frontem candido sudario tergeret, idque ipsum accusator in invidiam vocaret, *Quamvis reus sum*, inquit, *et*
61 *panem candidum edo.* Adhuc est subtilior illa ex simili translatio, cum, quod in alia re fieri solet, in aliam mutuamur. Ea dicatur sane fictio: ut Chrysippus, cum in triumpho Caesaris eborea oppida essent translata, et post dies paucos Fabii Maximi lignea, *thecas esse oppidorum Caesaris* dixit. Et Pedo de mirmillone, qui retiarium consequebatur nec feriebat, *Vivum*, inquit, *capere vult.* Iungitur
62 amphiboliae similitudo, ut a L. Galba, qui pilam negligenter

petenti, *Sic*, inquit, *petis*, *tanquam Caesaris candidatus.* Nam illud *petis* ambiguum est, securitas similis. Quod hacte- 63
nus ostendisse satis est. Ceterum frequentissima aliorum generum cum aliis mixtura est, eaque optima, quae ex pluribus constat. Eadem dissimilium ratio est. Hinc eques Romanus, ad quem in spectaculis bibentem cum misisset Augustus, qui ei diceret, *Ego si prandere volo, domum eo: Tu enim*, inquit, *non times, ne locum perdas.* Ex con- 64
trario non una species. Neque enim eodem modo dixit Augustus praefecto, quem cum ignominia mittebat, subinde interponenti precibus, *Quid respondebo patri meo? Dic, me tibi displicuisse;* quo Galba penulam roganti: *Non possum commodare, domi maneo;* cum coenaculum eius perplueret. Tertium adhuc illud: (siquidem, ut ne auctorem ponam, verecundia ipsius facit) *Libidinosior es quam ullus spado;* quo sine dubio et opinio decipitur sed ex contrario. Et hoc ex eodem loco est sed nulli priorum simile, quod dixit M. Vestinus, cum ei nuntiatum esset, *Aliquando desi-* *
net putere. Onerabo librum exemplis similemque iis, qui 65
risus gratia componuntur, efficiam, si persequi voluero singula veterum.

Ex omnibus argumentorum locis eadem occasio est. Nam et finitione usus est Augustus de pantomimis duobus, qui alternis gestibus contendebant, cum eorum alterum *saltorem* dixit alterum *interpellatorem;* et partitione Galba, 66
cum penulam roganti respondit, *Non pluit, non opus est tibi; si pluit, ipse utar.* Proinde genere, specie, propriis, differentibus, iugatis, adiunctis, consequentibus, antecedentibus, repugnantibus, causis, effectis, comparatione parium, maiorum, minorum similis materia praebetur. Sicut in tropos quoque omnes cadit. An non plurima καθ' ὑπερβολὴν di- 67
cuntur? quale refert Cicero de homine praelongo, *caput eum ad fornicem Fabium offendisse*; et quod P. Oppius dixit de genere Lentulorum, cum assidue minores parentibus liberi essent, *nascendo interiturum.* Quid ironia? nonne 68
etiam quae severissime fit, ioci prope genus est? Qua urbane usus est Afer, cum Didio Gallo, qui provinciam ambitiosissime petierat, deinde, impetrata ea, tanquam coactus quere-

batur, *Age*, inquit, *aliquid et rei publicae causa elabora;* quaque Cicero lusit, cum, Vatinii morte nuntiata, cuius parum
69 certus dicebatur auctor, *Interim*, inquit, *usura fruar.* Idem per allegorian M. Caelium, melius obiicientem crimina quam defendentem, *Bonam dextram*, *malam sinistram habere* dicebat. Emphasi A. Tullius dixit, *ferrum in Tuc-*
70 *cium incidisse.* Figuras quoque mentis, quae σχήματα διανοίας dicuntur, res eadem recipit omnes, in quas nonnulli diviserunt species dictorum. Nam et interrogamus et dubitamus et affirmamus et minamur et optamus, quaedam ut miserantes, quaedam ut irascentes dicimus. Ridiculum est au-
71 tem omne, quod aperte fingitur. Stulta reprehendere facillimum est, nam per se sunt ridicula; sed rem urbanam facit aliqua ex nobis adiectio. Stulte interrogaverat exeuntem de theatro Carpathium Titius Maximus, an spectasset? fecit Carpathius dubitationem eius stultiorem dicendo, *Non*, *sed in orchestra pila lusi.*

72 Refutatio cum sit in negando, redarguendo, defendendo, elevando: ridicule negavit Manius Curius; nam, cum eius accusator in sipario omnibus locis aut nudum eum in nervo aut ab amicis redemptum ex alea pinxisset: *Ergo*
73 *ego*, inquit, *nunquam vici?* Redarguimus interim aperte, ut Cicero Vibium Curium multum de annis aetatis suae mentientem, *Tum ergo*, *cum una declamadamus*, *non eras natus;* interim et simulata assensione, ut idem Fabia Dolabellae dicente, triginta se annos habere, *Verum est*, inquit; *nam*
74 *hoc illam viginti annis audio.* Belle interim subiicitur pro eo, quod neges, aliud mordacius: ut Iunius Bassus, querente Domitia Passieni, quod incusans eius sordes calceos eam veteres diceret vendere solere, *Non mehercules*, inquit, *hoc unquam dixi; sed dixi*, *emere te solere.* Defensionem imitatus est eques Romanus, qui obiicienti Augusto,
75 quod patrimonium comedisset, *Meum*, inquit, *putavi.* Elevandi ratio est duplex, ut aut verecundiam quis aut iactantiam minuat: quemadmodum C. Caesar Pomponio ostendenti vulnus ore exceptum in seditione Sulpiciana, quod is se passum pro Caesare pugnantem gloriabatur, *Nunquam fugiens respexeris*, inquit; aut crimen obiectum, ut Cicero obiurgan-

tibus, quod sexagenarius Publiliam virginem duxisset, *Cras*
mulier erit, inquit. Hoc genus dicti consequens vocant 76
quidam, atque illi simile, quod Cicero Curionem semper ab
excusatione aetatis incipientem, *facilius cotidie prooemium*
habere, dixit; quia ista natura sequi et cohaerere videantur.
Sed elevandi genus est etiam causarum relatio, qua Ci- 77
cero est usus in Vatinium. Qui pedibus aeger, cum vellet
videri commodioris valetudinis factus et diceret, se iam bina
milia passuum ambulare, *Dies enim*, inquit, *longiores sunt.*
Et Augustus nuntiantibus Tarraconensibus, palmam in ara
eius enatam, *Apparet*, inquit, *quam saepe accendatis.*
Transtulit crimen Cassius Severus. Nam cum obiurgare- 78
tur a praetore, quod advocati eius L. Varo Epicureo, Cae-
saris amico, convicium fecissent, *Nescio*, inquit, *qui convi-*
ciati sint, et puto Stoicos fuisse.

Repercutiendi multa sunt genera, venustissimum,
quod etiam similitudine aliqua verbi adiuvatur: ut Trachalus
dicenti Suelio, *Si hoc ita est, is in exilium; si non est ita,*
redis, inquit. Elusit Cassius Severus obiiciente quodam, 79
quod ei domo sua Proculeius interdixisset, respondendo,
Numquid ergo illuc accedo? Sic eluditur et ridiculum ridi-
culo: ut divus Augustus, cum ei Galli torquem aureum cen-
tum pondo dedissent, et Dolabella per iocum temptans tamen
ioci sui eventum dixisset, *Imperator, torque me dona: Ma-*
lo, inquit, *ter civica donare;* mendacium quoque mendacio, 80
ut Galba, dicente quodam, victoriato se uno in Sicilia quin-
que pedes longam murenam emisse: *Nihil*, inquit, *mirum;*
nam ibi tam longae nascuntur, ut iis piscatores pro resti-
bus cingantur. Contraria est neganti confessionis 81
simulatio, sed ipsa quoque multum habet urbanitatis. Sic
Afer, cum ageret contra libertum Claudii Caesaris, et ex di-
verso quidam condicionis eiusdem, cuius erat litigator, ex-
clamasset, *Praeterea tu semper in libertos Caesaris dicis:*
Nec mehercule, inquit, *quicquam proficio.* Cui vicinum
est non negare, quod obiicitur, cum et id palam falsum est
et inde materia bene respondendi datur: ut Catulus dicenti
Philippo, *Quid latras? Furem video*, inquit. In se dicere 82
non fere est nisi scurrarum et in oratore utique minime pro-

babile; quod fieri totidem modis quot in alios potest. Ideo-
83 que hoc, quamvis frequens sit, transeo. Illud vero, etiamsi ridiculum est, indignum tamen homine tolerabili, quod aut turpiter aut potenter dicitur; quod fecisse quendam scio, qui humiliori libere adversus se loquenti, *Colaphum*, inquit, *tibi ducam et formulam scribam*, *quod caput durum habeas*. Hic enim dubium est, utrum ridere audientes an indignari debuerint.

84 Superest genus decipiendi opinionem aut dicta aliter intelligendi, quae sunt in omni hac materia vel venustissima. Inopinatum et a lacessente poni solet, quale est, quod refert Cicero, *Quid huic abest*, *nisi res et virtus?* aut illud Afri, *Homo in agendis causis optime vestitus;* et in occurrendo, ut Cicero, audita falsa Vatinii morte, cum obvium libertum eius interrogasset, *Rectene omnia?* dicenti,
85 *Recte; Mortuus est?* inquit. Plurimus autem circa simulationem et dissimulationem risus est, quae sunt vicina et prope eadem; sed simulatio est certam opinionem animi sui imitantis, dissimulatio aliena se parum intelligere fingentis. Simulavit Afer, cum in causa subinde dicentibus, Celsinam de re cognovisse, quae erat potens femina: *Quis*
86 *est*, inquit, *iste?* Celsinam enim videri sibi virum finxit. Dissimulavit Cicero, cum Sex. Annalis testis reum laesisset, et instaret identidem accusator ei, *Dic*, *M. Tulli*, *numquid potes de Sex. Annali?* versus enim dicere coepit de libro Ennii annali sexto:

Quis potis ingentis causas evolvere belli.

87 Cui sine dubio frequentissimam dat occasionem ambiguitas: ut Cascellio, qui consultatori dicenti, *Navem dividere volo; Perdes*, inquit. Sed averti intellectus et aliter solet, cum ab asperioribus ad leniora deflectitur: ut qui interrogatus, quid sentiret de eo, qui in adulterio deprehensus esset, *Tar-*
88 *dum fuisse* respondit. Ei confine est, quod dicitur per suspicionem: quale illud apud Ciceronem querenti, quod uxor sua ex fico sese suspendisset, *Rogo*, *des mihi surculum ex illa arbore*, *ut inseram*. Intelligitur enim, quod non dicitur.
89 Et hercule omnis salse dicendi ratio in eo est, ut aliter, quam est rectum verumque, dicatur; quod fit totum fingen-

dis aut nostris aut alienis persuasionibus aut dicendo, quod
fieri non potest. Aliena finxit Iuba, qui querenti, quod ab 90
equo suo esset aspersus, *Quid? Tu*, inquit, *me Hippocentaurum putas?* sua C. Cassius, qui militi sine gladio decurrenti, *Heus, commilito, pugno bene uteris*, inquit. Et Galba de piscibus, qui cum pridie ex parte adesi et versati postera die appositi essent, *Festinemus, alii subcoenant*, inquit. Tertium illud Cicero, ut dixi, adversus Curium; fieri enim
certe non poterat, ut, cum declamaret, natus non esset. Est 91
et illa ex ironia fictio, qua usus est C. Caesar. Nam cum testis diceret, a reo femina sua ferro petita, et esset facilis reprehensio, cur illam potissimum partem corporis vulnerare voluisset: *Quid enim faceret*, inquit, *cum tu galeam et lo-*
ricam haberes? Vel optima est simulatio contra simulantem, 92
qualis illa Domitii Afri fuit: Vetus habebat testamentum, et unus ex amicis recentioribus, sperans aliquid ex mutatione tabularum, falsam fabulam intulerat, consulens eum, an primipilari seni iam testato rursus suaderet ordinare suprema iudicia. *Noli*, inquit, *facere; offendis illum.*

Iucundissima sunt autem ex his omnibus lenia et, ut sic 93
dixerim, boni stomachi: ut Afer idem ingrato litigatori conspectum eius in foro vitanti per nomenclatorem missum ad eum, *Amas me*, inquit, *quod te non vidi?* Et dispensatori, qui, cum ad reliqua non responderet, dicebat subinde, *Non comedi panem et aquam bibo: Passer redde, quod debes.*
Quae ὑπὸ τὸ ἦθος vocant. Est gratus iocus, qui minus ex- 94
probrat quam potest, ut idem dicenti candidato, *Semper domum tuam colui;* cum posset palam negare, *Credo*, inquit, *et verum est.* Interim de se dicere ridiculum et, quod in alium si absentem diceretur, urbanum non erat, quoniam
ipsi palam exprobratur, movet risum: quale Augusti est, cum 95
ab eo miles nescio quid improbe peteret, et veniret contra Marcianus, quem suspicabatur et ipsum aliquid iniuste rogaturum: *Non magis*, inquit, *faciam, commilito, quae petis, quam quod Marcianus a me petiturus est.*

Adiuvant urbanitatem et versus commode positi, seu 96
toti ut sunt, (quod adeo facile est, ut Ovidius ex tetrastichon Macri carmine librum in malos poetas composuerit) quod fit

babile; quod fieri totidem modis quot in alios potest. Ideo-
83 que hoc, quamvis frequens sit, transeo. Illud vero, etiamsi
ridiculum est, indignum tamen homine tolerabili, quod aut
turpiter aut potenter dicitur; quod fecisse quendam scio, qui
humiliori libere adversus se loquenti, *Colaphum*, inquit,
tibi ducam et formulam scribam, *quod caput durum ha-
beas.* Hic enim dubium est, utrum ridere audientes an in-
dignari debuerint.

84 Superest genus decipiendi opinionem aut dicta
aliter intelligendi, quae sunt in omni hac materia vel venu-
stissima. Inopinatum et a lacessente poni solet, quale est,
quod refert Cicero, *Quid huic abest, nisi res et virtus?* aut
illud Afri, *Homo in agendis causis optime vestitus;* et in
occurrendo, ut Cicero, audita falsa Vatinii morte, cum ob-
vium libertum eius interrogasset, *Rectene omnia?* dicenti,
85 *Recte; Mortuus est?* inquit. Plurimus autem circa simu-
lationem et dissimulationem risus est, quae sunt vi-
cina et prope eadem; sed simulatio est certam opinionem
animi sui imitantis, dissimulatio aliena se parum intelligere
fingentis. Simulavit Afer, cum in causa subinde dicentibus,
Celsinam de re cognovisse, quae erat potens femina: *Quis
86 est*, inquit, *iste?* Celsinam enim videri sibi virum finxit. Dis-
simulavit Cicero, cum Sex. Annalis testis reum laesisset, et
instaret identidem accusator ei, *Dic*, *M. Tulli*, *numquid
potes de Sex. Annali?* versus enim dicere coepit de libro
Ennii annali sexto:

Quis potis ingentis causas evolvere belli.

87 Cui sine dubio frequentissimam dat occasionem ambiguitas:
ut Cascellio, qui consultatori dicenti, *Navem dividere volo;
Perdes*, inquit. Sed averti intellectus et aliter solet, cum
ab asperioribus ad leniora deflectitur: ut qui interrogatus,
quid sentiret de eo, qui in adulterio deprehensus esset, *Tar-
88 dum fuisse* respondit. Ei confine est, quod dicitur per su-
spicionem: quale illud apud Ciceronem querenti, quod uxor
sua ex fico sese suspendisset, *Rogo*, *des mihi surculum ex
illa arbore*, *ut inseram.* Intelligitur enim, quod non dicitur.
89 Et hercule omnis salse dicendi ratio in eo est, ut aliter,
quam est rectum verumque, dicatur; quod fit totum fingen-

dis aut nostris aut alienis persuasionibus aut dicendo, quod
fieri non potest. Aliena finxit Iuba, qui querenti, quod ab 90
equo suo esset aspersus, *Quid? Tu*, inquit, *me Hippocen-
taurum putas?* sua C. Cassius, qui militi sine gladio decur-
renti, *Heus, commilito, pugno bene uteris*, inquit. Et Galba
de piscibus, qui cum pridie ex parte adesi et versati postera
die appositi essent, *Festinemus, alii subcoenant*, inquit.
Tertium illud Cicero, ut dixi, adversus Curium; fieri enim
certe non poterat, ut, cum declamaret, natus non esset. Est 91
et illa ex ironia fictio, qua usus est C. Caesar. Nam cum
testis diceret, a reo femina sua ferro petita, et esset facilis
reprehensio, cur illam potissimum partem corporis vulnerare
voluisset: *Quid enim faceret*, inquit, *cum tu galeam et lo-
ricam haberes?* Vel optima est simulatio contra simulantem, 92
qualis illa Domitii Afri fuit: Vetus habebat testamentum, et
unus ex amicis recentioribus, sperans aliquid ex mutatione
tabularum, falsam fabulam intulerat, consulens eum, an pri-
mipilari seni iam testato rursus suaderet ordinare suprema
iudicia. *Noli*, inquit, *facere; offendis illum.*

Iucundissima sunt autem ex his omnibus lenia et, ut sic 93
dixerim, boni stomachi: ut Afer idem ingrato litigatori con-
spectum eius in foro vitanti per nomenclatorem missum ad
eum, *Amas me*, inquit, *quod te non vidi?* Et dispensatori,
qui, cum ad reliqua non responderet, dicebat subinde, *Non
comedi panem et aquam bibo: Passer redde*, *quod debes.*
Quae ὑπὸ τὸ ἦθος vocant. Est gratus iocus, qui minus ex- 94
probrat quam potest, ut idem dicenti candidato, *Semper do-
mum tuam colui;* cum posset palam negare, *Credo*, inquit,
et verum est. Interim de se dicere ridiculum et, quod in
alium si absentem diceretur, urbanum non erat, quoniam
ipsi palam exprobratur, movet risum: quale Augusti est, cum 95
ab eo miles nescio quid improbe peteret, et veniret contra
Marcianus, quem suspicabatur et ipsum aliquid iniuste roga-
turum: *Non magis*, inquit, *faciam*, *commilito*, *quae petis,
quam quod Marcianus a me petiturus est.*

Adiuvant urbanitatem et versus commode positi, seu 96
toti ut sunt, (quod adeo facile est, ut Ovidius ex tetrastichon
Macri carmine librum in malos poetas composuerit) quod fit

gratius, si qua etiam ambiguitate conditur: ut Cicero in Lar-
tium, hominem callidum et versutum, cum is in quadam causa
suspectus esset, *Nisi si qua Ulixes intervasit Lartius;* seu
97 verbis ex parte mutatis: ut in eum, qui, cum antea stultissi-
mus esset habitus, post acceptam hereditatem primus senten-
tiam rogabatur, *Cuius hereditas est*, *quam vocant sapien-
tiam*, pro illo, *facilitas est;* seu ficti notis versibus similes,
98 quae παρῳδία dicitur; et proverbia opportune aptata: ut
homini nequam lapso et, ut allevaretur, roganti, *Tollat te,
qui non novit.* Ex historia etiam ducere urbanitatem,
eruditum est: ut Cicero fecit, cum ei testem in iudicio Ver-
ris roganti dixisset Hortensius, *Non intelligo haec aenigmata.
Atqui debes*, inquit, *cum Sphingem domi habeas;* accepe-
rat autem ille a Verre Sphingem aeneam magnae pecuniae.
99 Subabsurda illa constant stultissimi imitatione, et
quae, nisi fingantur, stulta sunt: ut, qui mirantibus, quod hu-
mile candelabrum emisset, *Pransorium erit*, inquit. Sed
illa similia absurdis sunt acria, quae tanquam sine ratione
dicta feruntur: ut servus Dolabellae, cum interrogaretur, an
dominus eius auctionem proposuisset, *Domum*, inquit, *ven-
100 didit.* Deprehensi interim pudorem suum ridiculo aliquo
explicant: ut, qui testem dicentem se a reo vulneratum in-
terrogaverat, an cicatricem haberet, cum ille ingentem in
* femine ostendisset, *Latus*, inquit, *oportuit.* Contumeliis
quoque uti belle datur: ut Hispo obiicienti bis acerba cri-
* mina accusatori, *Mentiris*, inquit. Et Fulvius Propinquus le-
gato interroganti, an in tabulis, quas proferebat, chirogra-
phus esset, *Et verus*, inquit, *domine.*
101 Has aut accepi species aut inveni frequentissimas, ex
quibus ridicula ducerentur; sed repetam necesse est, infini-
tas esse tam salse dicendi quam severe, quas praestat per-
sona, locus, tempus, casus denique, qui est maxime varius.
102 Itaque haec, ne omisisse viderer, attigi; illa autem, quae de
* usu ipso et modo iocandi complexus sum, adeo infirmarem.
Plane necessaria his adiicit Domitius Marsus, qui de
urbanitate diligentissime scripsit, quaedam non ridicula sed
cuilibet severissimae orationi convenientia eleganter dicta et
proprio quodam lepore iucunda; quae sunt quidem urbana

sed risum tamen non habent. Neque enim ei de risu sed de 103
urbanitate est opus institutum, quam propriam esse nostrae civitatis et sero sic intelligi coeptam, postquam Urbis appellatione, etiamsi nomen proprium non adiiceretur, Romam tamen accipi sit receptum. Eamque sic finit: Urbanitas 104
est virtus quaedam in breve dictum coacta et apta ad delectandos movendosque homines in omnem affectum animi, maxime idonea ad resistendum vel lacessendum, prout quaeque res aut persona desiderat. Cui si brevitatis exceptionem detraxeris, omnes orationis virtutes complexa sit. Nam, si consistat rebus et personis: quod in utrisque oporteat dicere, perfectae eloquentiae est. Cur autem brevem esse eam voluerit, nescio quidem. At, quam in eodem libro dicat 105
fuisse et in multis, narrandi urbanitatem paulo post ita finit, Catonis (ut ait) opinionem secutus, Urbanus *homo erit, cuius multa bene dicta responsaque erunt, et qui in sermonibus, circulis, conviviis, item in contionibus, omni denique loco ridicule commodeque dicet. Risus erunt, quicunque haec faciet orator.* Quas si recipimus finitiones, 106
quidquid bene dicetur, et urbane dicti nomen accipiet. Ceterum illi, qui hoc proposuerat, consentanea fuit illa divisio, ut dictorum urbanorum alia seria alia iocosa alia media faceret. Nam est eadem omnium bene dictorum. Verum mihi etiam iocosa quaedam videntur posse non satis urbane referri. Nam meo quidem iudicio illa est urbanitas, in qua 107
nihil absonum, nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum neque sensu neque verbis neque ore gestuve possit deprehendi; ut non tam sit in singulis dictis quam in toto colore dicendi, qualis apud Graecos ἀττικισμὸς ille reddens Athenarum proprium saporem. Ne tamen iudicium Marsi, 108
hominis eruditissimi, subtraham: seria partitur in tria genera, honorificum, contumeliosum, medium. Et honorifici ponit exemplum Ciceronis pro Ligario apud Caesarem, *Qui nihil soles oblivisci nisi iniurias;* et contumeliosi, quod At- 109
tico scripsit de Pompeio et Caesare, *Habeo, quem fugiam; quem sequar, non habeo;* et medii, quod ἀποφθεγματικὸν vocat et est ita, cum dixerit, *Nec gravem mortem accidere viro forti posse nec immaturam consulari neque miseram*

sapienti. Quae omnia sunt optime dicta; sed cur proprie
110 nomen urbanitatis accipiant, non video. Quod si non totus, ut mihi videtur, orationis color meretur, sed etiam singulis dictis tribuendum est: illa potius urbana dixerim, quae sunt generis eiusdem, quo ridicula dicuntur et tamen ridicula non sunt, ut de Pollione Asinio seriis iocisque pariter accom-
111 modato dictum est, *Esse eum omnium horarum;* et de actore facile dicente ex tempore, *Ingenium eum in numerato habere;* etiam Pompeii, quod refert Marsus, in Ciceronem diffidentem partibus, *Transi ad Caesarem, me timebis.* Erat enim, si de re minore aut alio animo aut denique non ab ipso dictum fuisset, quod posset inter ridicula numerari.
112 Etiam illud, quod Cicero Cerelliae scripsit reddens rationem, cur illa C. Caesaris tempora tam patienter toleraret, *Haec aut animo Catonis ferenda sunt aut Ciceronis stomacho;* stomachus enim ille habet aliquid ioco simile. Haec, quae movebant, dissimulanda mihi non fuerunt; in quibus ut erraverim, legentes tamen non decepi, indicata et diversa opinione, quam sequi magis probantibus liberum est.

DE ALTERCATIONE.

IV. Altercationis praecepta poterant videri tunc inchoanda, cum omnia, quae ad continuam orationem pertinent, peregissem, nam est usus eius ordine ultimus; sed, cum sit posita in sola inventione, neque habere dispositionem possit nec elocutionis ornamenta magnopere desideret aut circa memoriam et pronuntiationem laboret: prius quam secundam quinque partium, hanc, quae tota ex prima pendet, tractaturus non alieno loco videor; quam scriptores alii fortasse ideo reliquerunt, quia satis ceteris praeceptis in
2 hanc quoque videbatur esse prospectum. Constat enim ex intentione ac depulsione, de quibus satis traditum est; quia, quidquid in actione perpetua circa probationes utile est, idem in hac brevi atque concisa prosit necesse est. Neque alia dicuntur in altercatione sed aliter, aut interrogando aut respondendo. Cuius rei fere omnis observatio in illo testium
3 loco excussa nobis est. Tamen quia latius hoc opus aggressi sumus, neque perfectus orator sine hac virtute dici potest,

paululum impendamus huic quoque peculiaris operae, quae quidem in quibusdam causis ad victoriam vel plurimum valet. Nam ut in qualitate generali, in qua, rectene factum quid an 4
contra sit, quaeritur, perpetua dominatur oratio; et quaestionem finitionis actiones plerumque satis explicant et omnia paene, in quibus de facto constat aut coniectura artificiali ratione colligitur: ita in iis causis, quae sunt frequentissimae, quae vel solis extra artem probationibus vel mixtis continentur, asperrima in hac parte dimicatio est, nec alibi dixeris magis mucrone pugnari. Nam et firmissima quaeque me- 5
moriae iudicis inculcanda sunt, et praestandum, quidquid in actione promisimus, et refellenda mendacia. Nusquam est denique, qui cognoscit, intentior. Nec immerito quidam quanquam in dicendo mediocres hac tamen altercandi praestantia meruerunt nomen patronorum. At quidam litigatori- 6
bus suis illum modo ambitiosum declamandi sudorem praestitisse contenti cum turba laudantium destituunt subsellia pugnamque illam decretoriam imperitis ac saepe pullatae turbae relinquunt. Itaque videas alios plerumque iudiciis 7
privatis ad actiones advocari alios ad probationem. Quae si dividenda sunt officia: hoc certe magis necessarium est, pudendumque dictu, si plus litigantibus prosunt minores. In publicis certe iudiciis vox illa praeconis praeter patronos ipsum, qui egerit, citat.

Opus est igitur inprimis ingenio veloci ac mobili, 8
animo praesenti et acri. Non enim cogitandum sed dicendum statim est et prope sub conatu adversarii manus exigenda. Quare cum in omni parte huiusce officii plurimum facit, totas non diligenter modo sed etiam familiariter nosse causas: tum in altercatione maxime necessarium est, omnium personarum, instrumentorum, temporum, locorum habere notitiam. Alioqui et tacendum erit saepe et, aliis subiicientibus, plerumque studio loquendi fatue modo accedendum; quo nonnunquam accidit, ut in nostra credulitate aliena stultitia erubescamus. Neque tantum hoc ipsis monitoribus cla- 9
rescit; quidam faciunt aperte, quae rixemur. Videas enim *
plerosque ira percitos exclamantes, ut iudex audiat, contrarium id esse, quod admoneantur, sciatque ille, qui pronuntia-

10 turus est in causa, malum, quod tacetur. Quare bonus alter-
cator vitio iracundiae careat; nullus enim rationi magis
obstat affectus et fert extra causam et plerumque deformia
convicia facere ac mereri cogit et in ipsos nonnunquam iu-
dices incitat. Melior moderatio ac nonnunquam etiam pa-
tientia. Neque enim refutanda tantum, quae ex contrario
dicuntur, sed contemnenda, elevanda, ridenda sunt; nec us-
quam plus loci recipit urbanitas. Hoc, dum ordo est et
pudor; contra turbantes audendum et impudentiae fortiter
11 resistendum. Sunt enim quidam praeduri in hoc oris, ut ob-
strepant ingenti clamore et medios sermones intercipiant et
omnia tumultu confundant, quos ut non imitari sic acriter
propulsare oportebit, et ipsorum improbitatem retundendo,
et iudices vel praesidentes magistratus appellando frequen-
tius, ut loquendi vices serventur. Non est res animi iacentis
et mollis supra modum frontis, fallitque plerumque, quod
12 probitas vocatur, quae est imbecillitas. Valet autem in al-
tercatione plurimum acumen, quod sine dubio ex arte non
13 venit; natura enim non docetur, arte tamen adiuvatur. In
qua praecipuum est, semper id in oculis habere, de quo
quaeritur et quod volumus efficere; quia propositum tenen-
tes in rixam non ibimus nec causae debita tempora convi-
ciando conteremus gaudebimusque, si hoc adversarius facit.

14 Omni tempore fere parata sunt meditatis diligenter,
quae aut ex adverso dici aut responderi a nobis possint.
Nonnunquam tamen solet hoc quoque esse artis genus, ut
quaedam in actione dissimulata subito in altercando profe-
rantur; est inopinatis eruptionibus aut incursion ex insidiis fa-
ctae simillimum. Id autem tum faciendum, cum est aliquid,
cui responderi non statim possit; potuerit autem, si tempus
ad disponendum fuisset. Nam, quod fideliter firmum est, a
primis statim actionibus arripere optimum est, quo saepius
15 diutiusque dicatur. Illud vix saltem praecipiendum videtur,
ne turbidus et clamosus tantum sit altercator, et quales fere
sunt, qui litteras nesciunt. Nam improbitas, licet adversario
molesta sit, iudici invisa est. Nocet etiam diu pugnare in iis,
16 quae obtinere non possis. Nam, ubi vinci necesse est, ex-
pedit cedere; quia, sive plura sunt, de quibus quaeritur, fa-

cilior erit in ceteris fides, sive unum, mitior solet poena irrogari verecundiae. Nam culpam praesertim deprehensam pertinaciter tueri, culpa altera est.

Dum stat acies: multi res consilii atque artis est, ut 17
errantem adversarium trahas et ire quam longissime cogas, ut vana interim spe exultet. Ideo quaedam bene dissimulantur instrumenta. Instant enim et saepe discrimen omne committunt, quod deesse nobis putant, et faciunt probationibus nostris auctoritatem postulando. Expedit etiam dare aliquid 18
adversario, quod pro se putet, quod apprehendens maius aliquid cogatur dimittere; duas interim res proponere, quarum utramlibet male sit electurus; quod in altercatione fit potentius, quam in actione, quia in illa nobis ipsi respondemus, in hac adversarium quasi confessum tenemus. Est in- 19
primis acuti videre, quo iudex dicto moveatur, quid respuat; quod et vultu saepissime et aliquando etiam dicto aliquo factove eius deprehenditur. Et instare proficientibus et ab iis, quae non adiuvent, quam mollissime pedem oportet referre. Faciunt hoc medici quoque, ut remedia proinde perseverent adhibere vel desinant, ut illa recipi vel respui vident. Nonnunquam, si rem evolvere propositam facile non 20
sit, inferenda est alia quaestio, atque in eam iudex, si fieri potest, avocandus. Quid enim, cum respondere non possis, agendum est, nisi ut aliud invenias, cui adversarius respondere non possit? In plerisque idem est, ut dixi, qui circa 21
testes, locus et personis modo distat, quod hic patronorum inter se certamen illic pugna inter testem et patronum.

Exercitatio vero huius rei longe facilior. Nam est utilissimum, frequenter cum aliquo, qui sit studiorum eorundem, sumere materiam vel verae vel etiam fictae controversiae, et diversas partes altercationis modo tueri; quod idem etiam in simplici genere quaestionum fieri potest. Ne illud quidem 22
ignorare advocatum volo, quo quaeque ordine probatio sit apud iudicem proferenda; cuius rei eadem in argumentis ratio est, ut potentissima prima et summa ponantur. Illa enim ad credendum praeparant iudicem, haec ad pronuntiandum.

DE IUDICIO ET CONSILIO.

V. His pro nostra facultate tractatis non dubitassem transire protinus ad dispositionem, quae ordine ipso sequitur, nisi vererer, ne, quoniam fuerunt, qui iudicium inventioni subiungerent, praeterisse hunc locum quibusdam viderer, qui mea quidem opinione adeo partibus operis huius omnibus connexus ac mixtus est, ut ne a sententiis quidem aut verbis saltem singulis possit separari, nec magis arte
2 traditur quam gustus aut odor. Ideoque nos, quid in quaque re sequendum cavendumque sit, docemus ac deinceps docebimus, ut ad ea iudicium dirigatur. Praecipiam igitur, ne, quod effici non potest, aggrediamur, ut contraria vitemus et communia, ne quid in eloquendo corruptum, obscurum sit? Referatur oportet ad sensus, qui non docentur.

3 Nec multum a iudicio credo distare consilium, nisi quod illud ostendentibus se rebus adhibetur, hoc latentibus et aut omnino nondum repertis aut dubiis. Et iudicium frequentissime certum est, consilium vero est ratio quaedam alte petita et plerumque plura perpendens et comparans ha-
4 bensque in se et inventionem et iudicationem. Sed ne de hoc quidem praecepta in universum expectanda sunt. Nam ex re sumitur, cuius locus ante actionem est frequenter; nam Cicero summo consilio videtur in Verrem vel contrahere tempora dicendi maluisse quam in eum annum, quo erat
5 Q. Hortensius consul futurus, incidere. Et in ipsis actionibus primum ac potentissimum obtinet locum; nam, quid dicendum, quid tacendum, quid differendum sit, exigere consilii est; negare sit satis an defendere, ubi prooemio utendum et quali, narrandumne et quomodo, iure prius pugnandum an aequo, qui sit ordo utilissimus, tum omnes colores, aspere
6 an leniter an etiam summisse loqui expediat. Sed haec quoque, ut quisque passus est locus, monuimus, idemque in reliqua parte faciemus; pauca tamen exempli gratia ponam, quibus manifestius appareat, quid sit, quod demonstrari posse
7 praeceptis non arbitror. Laudatur consilium Demosthenis, quod, cum suaderet bellum Atheniensibus parum id prospere expertis, nihil adhuc factum esse ratione monstrat; poterat enim emendari negligentia; at, si nihil esset erratum, melio-

ris in posterum spei non erat ratio. Idem, cum offensam 8
vereretur, si obiurgaret populi segnitiam in asserenda libertate rei publicae, maiorum laude uti maluit, qui rem publicam fortissime administrassent. Nam et faciles habuit aures, et natura sequebatur, ut meliora probantes peiorum poeniteret. Ciceronis quidem vel una pro Cluentio quamlibet 9
multis exemplis sufficiet oratio. Nam quod in eo consilium maxime mirer? primamne expositionem, qua matri, cuius filium premebat auctoritas, abstulit fidem? an, quod iudicii corrupti crimen transferre in adversarium maluit quam negare propter inveteratam, ut ipse dicit, infamiam? an, quod in re invidiosa legis auxilio novissime est usus? quo genere defensionis etiam offendisset nondum praemollitas iudicum mentes; an, quod se ipsum invito Cluentio facere testatus est? Quid pro Milone? quod non ante narravit, quam prae- 10
iudiciis omnibus reum liberaret? quod insidiarum invidiam in Clodium vertit, quanquam revera fuerat pugna fortuita? quod factum et laudavit et tamen voluntate Milonis removit? quod illi preces non dedit et in earum locum ipse successit? Infinitum est enumerare, ut Cottae detraxerit auctoritatem, ut pro Ligario se opposuerit, Cornelium ipsa confessionis fiducia eripuerit. Illud dicere satis habeo, nihil esse non modo 11
in orando sed in omni vita prius consilio, frustraque sine eo tradi ceteras artes, plusque vel sine doctrina prudentiam quam sine prudentia facere doctrinam. Aptare etiam orationem locis, temporibus, personis est eiusdem virtutis. Sed hic quia latius fusus est locus mixtusque cum elocutione: tractabitur, cum praecipere de apte dicendo coeperimus.

M. FABII QUINTILIANI

INSTITUTIONIS ORATORIAE

LIBRI DUODECIM.

AD FIDEM CODICUM MANU SCRIPTORUM

RECENSUIT

EDUARDUS BONNELL.

VOL. II.

LIPSIAE

SUMPTIBUS ET TYPIS B. G. TEUBNERI

MDCCCLXI.

PRAEFATIO.

LIBER VII.

Cap. I. 8. Si. *Amb. 1. c. Codd. vett.; Z.* Sic. — quid — faciat. *de conj. Schützii; Z.* quae—facit. — 11. aversior. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* adversior. — 17. percrescere. *Bamb. c. Codd. omn. et edd. vett.; Z. de vet. conj.* Semper crescere. — 25. et ultra. *Sic de conj. Spaldingii; Bamb.* aliquidem ultra; *Amb. 1. c. cett. Codd. fere* al. ne ultra; *Z.* al. quod est ultra. — 27. Itaque. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Ita. — 28. proprium tamen. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* pr. virum tamen. — 30. Quid convenit. *Sic Amb. 1. Bamb. c. Codd. vett.* que convenit.; *Z.* Quae conveniunt. — 33. cum sis inimicus. *Amb. I.; Z.* Quis inim. — 41. non ita. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* non illa *de conj. vet.* — 50. possit. *Obr. ac fort. Amb. 1.; Bamb.* poš.; *Z.* posset. — 53. Tu vero. *Bamb. c. Codd. et edd. fere omn.; Z. om.* vero. — 54. speciosiore genere. *Sic Amb. 1. c. Flor.; Z.* sp. stili gen. — 55. cuicunque quis. *Sic Obr. ac fort. Amb. 1.; Z. om.* quis. — eum, qui. *Sic. Bamb. Obr. ac fort. Amb. 1.; rell. Codd.* eumque; *Z.* eumque qui. — 59. Ex tertia. *Bamb.; Z.* E tert. — 62. alterius. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de vet. conj.* quae alterius.

Cap. II. 1. personis. *de marg. Ald.; Z. om.* — 4. Si qui. *Bamb. c. Codd. optt.* si quis; *Z.* si is qui. — 10. in certam. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* in. — petit. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* periit. — 17. utendum est enim et his exemplis. *Bamb. c. codd. omn.; Z. de conj.* ut. en. est h. ex. — 22. compararetur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* comparetur. — Marrucinos. *de conj.; Z.* Marginos. — 30. speravere. *Sic Codd.; Z. de conj. Gesneri* speraverint. — 31. contraque. *Sic Bamb. nisi quod* contraqua. — ingeniosum. *Sic de conj.; Codd. fere* ingenuum *s.* ingenium.; *Z. de vet. conj.* indignum. — 32. proinde. *Bamb. c. Flor.; Z.* perinde. — 35. efficere ad. *Sic Codd. omn.; Z. de conj. inser.* ut. — 40. plerumque. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. Regii* pleraque. — 44. cluso. *Bamb. c.*

Codd. omn.; Z. clausos. — 47. nocent et minus prosunt. *Sic levi emend.; Codd.* nocent aut minus magis pros.; *Z. de conj. Regii* noc. aut min. Magis nocent et min. pros. — 48. necesse dubia. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. vet. inser.* est. — 50. An ullum — vel hunc. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* An illum — vel huic. — 55. quando. *Bamb. c. cett. Codd.* aliquando, *suspectum* ali *abjeci.; Z.* si quando. — desideravimus. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. Spald.* desiderabimus. — 56. adjicere. *de conj. Spald.; Z.* dicere.

Cap. III. 8. Semper neganti. *Sic Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. Regii inser.* enim. — 10. an et. *Bamb. ac fort. Amb. 1.; Z.* an etiam. — 13. videlicet. *de marg. Ald.; Codd. fere* videbis; *Z.* verbis ut. — 17. reciperatores. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* recup. — 22. manifesta est. *Bamb. c. Amb. 1.; Z. om.* est.

Cap. IV. 1. Et an. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. Regii om.* et. — 20. Jam vero si — non omnis hic erit quaestio. *Sic fere Amb. 1. c. Codd. optt.; Z.* si exher. — amaverit. Nam omnis hic quaestio. — 25. Nam leges juris quaestiones plerumque praecurrere solent, et ex quibus causae non fiat status. *Sic levi transpositione servavi scripturam Codd. dantium* juris leges *etc.; Z. de conj. Regii* Nam juris q. pl. leges pr. s.; et ex q. causis non fiat, statutum. — 26. quot. *Codd.* quod *s.* quot; *Z. de conj. Burmanni* quos. — 27. corr. quam *absunt a Codd. optt.* — 28. figura. *Sic Bamb., ut Gesnerus egregie emendaverat.* — 33. contra eos, qui eum defendebant. *Sic Amb. 1.; Bamb. c. cett. Codd.* defendebant hac usus *om. ceteris; Z.* accusabat hac usus. — 37. illae. *Sic etiam Bamb.*

Cap. VI. 2. In ea. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* et in ea. — 6. Proponunt. *Bamb. c. Codd. fere omn.* propter hoc quidam, *sed Amb. 1. in marg. al. m. scriptum* vel proponunt; *Z.* Propter hoc proponunt.

Cap. VIII. 2. Secubanti. *de vet. emend.; Codd.* separanti *vel* severanti. — 3. in pluribus. *Bamb. c. Codd. omn.; Z.* et in pl. — 5. syllogismus — non satis. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* syllogismis scr. alter nit. alter non s.

Cap. IX. 2. Telamonius. *Amb. 1.; Z.* Telamonis. — 12. Nam sibi. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* id. — 13. aliud eadem — ablativo. *Absunt a Codd. optt.* — 15. voluerit. *Codd. hic multum variant, inserentes* sic *vel* si *ante* scripsit *vel ante* dixit; *Z.* sic voluerit.

Cap. X. 1. quia spectatur. *de conj.; Codd.* quae *vel* qua *vel* quod; *Z. om.* — 2. juris. *de marg. Ald.; Bamb. c. vett. Codd. fere* jocis; *Z.* vocis. — antinomia. *Sic Codd.; Z.* in antin. — 6. ejus. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ea. — 13. per. *Sic Bamb. c. Codd. omn.; Z. de vet. conj.* propter. — 14. durandum. *de conj. nostra; Z. item conj.* studendum *ex Amb. 1.* dicendum, *Bamb.* dicat iterum; *cett.* ducat iterum.

LIBER VIII.

Prooemium. 11. narratione — refici. *Codd.* narr. prop. conf. refutatione aut mem., *unde Gernh. nostra effecit; Z. de conj. Regii* narratione proponi, confirmari, roborari, refutatione dissolvi, peroratione aut mem. ref. — 12. certa — et in qua. *Sic Amb. 1.* (*sec. m.* via, *pr.* varia); *Z.* certam quandam viam esse in qua. — 16. hic stud. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z. de conj.* huic st. — 31. commoriendi. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z.* commorandi.

Cap. II. 2. dicere eum. *Bamb.; Z.* eum dic. — 14. nec trajectione — hyperbati. *Sic de conj. Zumptii in Suppl.; Bamb. c. Codd. vett.* nec trajectio intra domum hyperbati; *Z.* nec tr. tam tardus ut in hyperbaton.

Cap. III. 3. consecutus. *Bamb. et Codd. fere omn.; Z.* assecutus. — 7. virtutum. *Sic Amb. 1. pr. m.; Bamb. c. Codd. vett.* virtutem. — 9. sucum. *Bamb.; Z.* succum. — 11. mera. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* vera. — materiae genere. *Sic Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. Regii* pro m. g. — 13. Praeterea — sollicitum. *De conj. Spaldingii* decet, *cetera ex Bamb. et Codd. optt.; Z. partim de conj. Regii* Pr. non debet quisquam, ubi — sollicitus. — 15. juncta. *Amb. 1.; Z.* conjuncta. — 18. modo discernenda. *de conj. Regii; Bamb.* modis cernenda. — 21. serraco. *Bamb. c. codd. optt.; Z.* sarraco. — cornificans. *Sic de conj.; Bamb. c. cett. Codd.* conificans; *Z. de conj. Badii* coniscans. — 22. idiotis lepores. *Sic partim de conj.*; *Codd. optt. fere* idiotis de quo; *Z. de conj. vet.* in dictis joci. — 25. miis. *de conj.; Bamb. c. Codd. optt.* mus, *cett. Codd.* nus; *Z.* mis. — vetus; quid. *Sic Codd. nisi quod Bamb. c. posterr. inser.* quaeso; *Z. de conj.* valde. — 53. T. Livium. *Bamb. c. Amb. 1.; Z. om.* T. — 56. pusilla *Ex Julio V.; Bamb.* silia; *Z.* exilia. — 58. cacoz. — quod. *Ex Julio V.; Z. om.* — 59. σωρισμὸς. *Ex emendat. Zumptii in Suppl.; Amb. 1.* σοραισμος, *Bamb.* σοριαιςμος; *Z.* κοινιςμὸς. — 67. Sic et.

Julius V.; Z. om. et. — 70. continget. *Julius V.; Z.* contingit. — 73. Delum. *Bamb. c. Amb. 1. et Julio V.; Z.* Delon. — 76. illa iis. *Bamb. c. cett. fere Codd.; Z. de conj.* illis. — 80. improvisae. *Amb. 1. c. Flor.; Z.* improviso. — 89. docuero. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. adj.* nescire.

Cap. IV. 8. contextu. *Bamb. atque, ut videtur, Amb. 1. c. Paris. 1. 3.; Z.* textu. — 9. cucurrit. *Amb. 1.; Z.* currit. — 29. excidit. *Sic Bamb. quoque pr. m.*

Cap. V. 2. celebratae. *Ex Julio V.; Z. crebra.* — 6. mutatione. *Sic Bamb. quoque.* — hoc enim. *Bamb. pr. m.; Z.* enim hoc. — 7. est et. *Sic Bamb. c. Codd. omn.; Z. om.* et *de conj. Spald.* — et ne. *Sic Bamb. c. omn. libr.; Z. om.* et *de conj. Spald.* — 9. concepimus. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* concipimus. — 16. Domitillam. *Bamb.* Doatillum. — 17. Pro — qui. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. Regii* ut pro — quam qui. — Hominem. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* O hom. — 30. sit — salse. *Bamb. c. optt. Codd.* sit tamen, *nos de conj.* salse; *Z. de conj. Regii* si tamen; *Codd.* calce (*Z.*) *vel* male. — 32. Sed est. *Bamb. c. Codd. vett. sec. m.; Z.* Est. — 33. si illam. *Bamb. c. Amb. 1. 2 ; Z.* ad illam. — 35. pars haec. *Sic Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* haec pars.

Cap. VI. 2. haec. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* hoc. — 5. permutando aut mutuando. *Sic vulg.; Bamb. c. cett. Codd. fere* permittendo aut mutuari.; *Z.* permittendo mutuari. — 8. obtunsior. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* obtusior. — 9. aut. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* et ut. — 10. Argivom. *Bamb. pr. m.; Z.* Argivum. — 19. Quod paene. *Abjeci Codicum suspectum* aliquando; *Z. de conj. Regii* aliquanto. — 21. verbis. *Amb. 1. c. Bamb.; Z.* verbo. — 24. hic. *Sic Amb. 1., Bamb. sec. m.* die; *Z.* dictus. — 26. dicimus. *Vulgo adjicitur* et apud Tragicos Aegialeo, *quod iterum occurrit in Bamb. et Flor.* §. 35, *itaque merito h. l. ut glossa ejectum est.* — 30. impium et parricidam. *Sic Camp. et Ald., Codd. fere* impius et parricida; *Z.* impium pro parricida. — 33. evaluit — videmur. *Haec mirum in modum corrupta necdum emendata. Codd. optt. fere* evaluit adoineia et vio eo ferimus in graecis obidius ocoludituino bono eo dure etiam jungear qui collentem (*Bamb.* tolentem) et videre septentriones videmur; *Z.* In Graecis obelisco, coludumo etc. dure etiam jungere vetamur, qui — videmur. — 35. habent. *De conj. Gallaei. Vulgo* habet. — 37. et — dicunt. *Sic partim de conj.*

nostra. Codd. fere est hoccona insulam εμψιας θοας; *Z.* et νήσους θοὰς ὀξείας dic. — 42. cui. *de conj., Bamb. c. Codd. optt.* qui; *Z.* in quo. — 43. hoc modo. *Bamb. pr. m.; Z. inser.* quoque. — cum — antonomasiam. *Sic Heinisch de conj.; Codd. optt.* sed cum id est, *vel* idem *etc.*; *Z.* ut id, quod est appositum — significet et faciat ant. 44. ergo esse. *Sic Codd.; Z. de conj. Regii inser.* non. — 53. quidem. *Sic Bamb.; Z.* quaedam. — aenigmata. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* et aen. — 55. laudis autem. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* autem. — conc. est. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* conc. esse. Quale est. — 56. quale est. *Sic Amb. 1. sec. m., Bamb.* qua est; *Z.* quemadmodum. — 57. significemus — si quis. *Sic partim de conj. nostra. Codd. fere* significemus aliud textum spectaco ei anumeravimus haec si quis; *Z.* signif. aliud textu quae et enumeravimus. Haec si quis. — 59. quidem. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* quidam. — 66. possit. *Sic fere Codd. optt. nisi quod* possit *de conj. pro* sit. — 71. Coo. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. Regii* Co. — 74. captatus. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* aptus.

LIBER IX.

Cap. I. Quo — tropis. *Bamb. inser., Z. om.* — 4. tropos. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* tropus. — patet. *Bamb. c. Amb. 1.; Z. adj.* est. — quaedam. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. adj.* orationis remota. *cf.* §. 11. — 16. Nam ut. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Nam et. — ita. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* et. — 25. litteras. *Amb. 1.; Z.* litteram. — 37. non quia. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* non quod. — 39. demotis. *Sic Amb. 1.; Bamb. sec. m.* demontis; *Z.* cum demptis.

Cap. II. 16. redderet. *Codd. omn.; Z.* reddet. — 19. et cetera. *Bamb.; Z.* etc. — 41. verecundia. *Conj. Spaldingii; Codd. vett. variant; Bamb. sec. m.* verecundiora, *Z.* verecundior. — 44. dilucidatio huic virtuti. *Sic Amb. 1.; Bamb. sec. m. c. Codd. vett.* dilucida et virtutis; *Z.* dilucida et significans descriptio eidem v. — 46. sermoni [voci]. *Sic hunc locum ex vett. plerumque Codd. constitui pro* voci, *de vet. conj. orto, dantibus* loci *vel* joci; *Z.* sermonis voci. — 67. bellum civile, *Bamb.; Z.* civ. bel. — capitale. *Bamb. pr. m.; Z. adj.* est. — 69. hoc parcius. *Bamb. C. Julio V.; Z. om.* hoc. — 88. patrem. *Codd. postt.; Z.* patre. — in filium. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* filio. — 93. et dissimulare. *Ex Julio Victore; Z. om.* — 94. ut nescio. *Bamb. pr. m. c. Julio V.; Z. om.* ut. — 97. in-

dicetur. *Amb. 1.; Z.* intelligetur *ex sola Camp.* — 102. Gorgian. *Bamb.; Z.* Gorgiam. — 103. διαμάχην. *de conj.; Codd.* διαμαρην s. διαματιν; *Z.* διαλλαγήν.

Cap. III. 1. ut veteres. *Sic Julius V.; Z. inser.* omnes. — 8. Qui—parenti. *Sic partim de vet. partim de mea conj. et hic legendum et in Vergilii exemplaribus emendandum videtur, ut sanus utrobique sensus restituatur, nisi forte vis Quintilianum h. l. insanisse. Codd.* Cui—parentes; *Z.* Qui—par. — 16. initio—leno. *Totus hic locus abjiciendus propter suspectum* alius in tandem *optimorum Codd. pro* allusit tandem. — 17. nam id maxime probat. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* n. is m. pr. hoc. — 19. ut cum. *Bamb. c. Amb. 1. aliisque Codd.; Z. om.* cum. — 32. consultatoribus. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* consultoribus. — 36. retractatio. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* iteratio. — patris tui. *Bamb. c. Codd. cett.; Z.* patri tu. — 42. Neque—judicabant. *Z. de conj. Vulgo* Neque enim poterat judicio (*s.* ind.) et his damnatis qui judicabantur (*s.* indic.). — 43. in sermone—enim. *Sic hunc locum restitui de conj. adjiciendo* in *ante* sermone *ac recepto ex Bamb. et Flor.* enim *post* est. — 43. sententia—ordine. *de conj. Spaldingii, addicente Bamb.* sent. quidem rep. verb. ordine. — Cleomenes facere. *Sic Bamb. c. Codd. omn.; Z. inser.* magnopere. — 46. aut manifestat. *Sic Amb. 1.; Bamb. c. Codd. vett.* aut manifesta; *Z.* manifestam. — 56. legum est. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* legum judicia perierunt. — 61. Nec ego. *de conj. Gebhardi; Codd.* nego; *Z.* Ego ne. — 65. quia. *Bamb. c. cett. Codd.; Z.* qua. — 74. paribus et contrariis. *de conj. Gernhardi; Codd. fere* et par. contr. — utique prima. *Bamb. sec. m., cett. Codd. addicentibus; Z.* prima utique. — habere. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* esse. — 76. Cleosteleus. *Sic edd.; Bamb. c. Codd. optt.* Cheostolchus. — 77. syllabis iisdem in. *de conj. Spaldingii; Bamb.* vel in his isdem ult.; *cett. Codd. fere* vel in hisdem; *Z.* vel iisdem in ult. — 79. paene ut. *de conj. Ald.; Codd. fere* pedem ut; *Z.* Et ut paene. — 94. quod—quod. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* qui—qui.

Cap. IV. 5. mitescit. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* nitescit. — 9. plurimum. *Bamb. c. Alm.; Z.* quam plur. — 17. rasum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* rarum. — 26. vis est. *Bamb. addicentibus Codd. optt.; Z. de conj. Spald.* vis Sed. — 31. clausulis. *de conj. Spaldingii; Z.* clausulas. — 35. negligentiae. *Bamb. c. Amb. 1.* negligentia; *Z.* negl. est. — 36. leviorem. *Codd. omn.; Z. de conj. Regii*

leniorem. — acta. *Abjeci verba* Horatio jactare, *monente Stechowio ut ex antecedentibus male repetitis orta*; cf. §. 90. — 37. ut si — confligat. *Sic Julius Victor; Z.* et—proxima. — 38. ut dixit. *de conj. Lachmann ad Lucr.* I, 186. — Aeserninus. *Sic conj. L. F. Schmidt adjutus loco Nonii sub voce* Spurcum; *Bamb. c. Codd. optt.* serinus; *Z.* Serenus. — 42. affert. *Bamb. c. Amb. 1.; Z.* afferunt. — declinata junguntur; *Z. inser.* multa. — 46. una enim syllaba par est brevibus. *Bamb. c. Amb. 1.; Z.* unam e. syllabam parem br. habet. — 52. quod est prosa. *Bamb. c. Amb. 1.; Z. om.* est. — 55. crepitum. *Bamb.*; *Z.* strepitum. — 57. conclusio. *Abjeci* aequa *ex male repetitis* ea quae *orta*. — 58. Sed figuris mutare casus atque numeros. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* sed et f. m. et c. et n. — jucundum. *de conj.; Z.* jucunda. — 59. elocutioni. *de conj.; Bamb. c. Codd. optt.* elocutione; *Z.* eloquentiae. — 61. syllabis. *de conj. Spald.; Z.* e syll. — 63. sed praecedentibus. *Codd.; Z. de conj. Spald. inser.* ita. — exordium—composita. *Sic Bamb. c. Codd. optt., nisi quod hi* sit enim comp.; *Z.* ut ex. sumant cum clausula qualibet. Sit tamen comp. — Namque — Demosthenis. *Amb. 1. sec. m.; Bamb. 1. c. vett. Codd.* nam quocum *etc.; Z.* Quo fit ut cum Dem. — 65. quinae, ut in his, syllabae nectuntur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* qu. s. n. ut in his. — etiam quaternae. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. inser.* ubi. — 67. iique. *Bamb. c. Amb. 1.; Z.* qui. — currentium. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* ut curr. — 73. est primum. *Sic Codd.; Z. de conj. Burmanni inser.* et. — nam. *Codd.; Z. de conj. Burmanni* jam. — *καὶ πᾶσιν ὑμῖν. Sic fere Codd.; Z. inser.* ὅσην εὔνοιαν. — 75. habent. *Sic Codd.; Z.* habet. — 76. toti fere. *de conj.; Codd. et vett. edd.* hic; *Z.* hi. — 77. quale. *Bamb.; Z. adj.* est. — 78. excidit. *Sic Bamb.* — 79. omnem orationem. *Bamb. c. cett. Codd. hoc ordine; Z.* or. omn. — quia varia. *Bamb. c. Flor.; Z.* quoniam v. — varia esse. *Sic Codd. omn.; Z. om.* esse. — Et quidem. *Z.* Equidem *de conj.* — 82. efficient. *Sic Bamb.; Z.* efficiunt. — 84. inter sese sint. *Abjeci* obsessae *ortum ex* sese; sint *Bamb. c. Flor.; Z.* inter sese obsessae sunt. — 86. gres. *Bamb.; Z.* gre. — 87. temperatos. *Sic Bamb.; Z.* temperatiores. — 90. e sotadeo retro. *de conj.; Z.* sot. adjuret r.; *Codd.* s. adjuretrorimetros, cf. §. 36. — 92. lenius a duabus. *Sic Diomedes ap. Putsch* 463., *Codd.* levibus; *Z.* lenius. — recte. *Bamb.; Z.* recte etiam. — 93. cludent. *Bamb. c. Codd. vett.* cluent; *Z.*

claudent. — quia. *Bamb.; Z.* quod. — vacantis temporis. *Sic Diomedes; Bamb. c. Codd. vett.* vocantis tempori; *Z.* vacanti tempori. — 94. claudat etiam. *Bamb.* cl. tem, *cett. Codd. fere* claudam tem; *Z.* cl. sed. — 95. sit—tamen. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* absit t. — 96. omnes—pertinet. *Sic partim de conj.; Bamb.* o. ut quocunque sint quoque t. q. ad r. pertineat; *Z.* o., quotcunque sint, t. q. ad r. pertineat. — 97. modum. *de conj.; Codd. optt.* neodem; *Z.* moram. — creticos. *Codd. fere* cretico; *Z.* creticus. — 98. quoddam ipsa. *Codd. fere* quod ad ipsa; *Z.* q. in ipsa. — 99. Sicut. *de conj.; Bamb.* cum; *Z.* tum. — utroque syllaba minor. *Bamb. c. cett. fere Codd.; Z.* in utroque sed illis m. — 101. fere se. *de conj.; Codd. optt.* fer est; *Z. om.* se. — 103. id est idem. *Codd. omn.; Z. om.* idem. — 104. facit M. *Bamb.; Z.* facit ut M. — 105. si ulla est. *Bamb. c. Amb. 1.; Z. om.* ulla. — 110. idem mutes. *Bamb.; Z.* mut. idem. — 114. quasi—sint. *Sic Amb. 1. assentientibus fere Codd. vett., nisi quod Z. de conj. inser.* non *ante sint.* — 118. Et jam vero. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Enimvero. — 123. O callidos. *Bamb. assentientibus fere Codd.; Z.* Id enim O call. — 126. accommodanda. *Sic Bamb.* — 127. Hic. *Codd.; Z. de conj. Regii* Haec. — 129. sunt et. *Codd.; Z. om.* et. — fluit. *intell. historia.* — 137. epilogis sunt. *Sic Bamb.*; *Z. om.* sunt. — superbiorem. *de conj. Spaldingii; Z.* superiorem. — 139. motui—pedes. *de conj.; Codd.* motus quaedam t. ad signos pedes; *Z.* motui sua q. t. et signa pedum. — 140. tragoediae. *Bamb.; Z. om.* — *Verba uncis inclusa, ex prava interpretatione orta, ut sanetur locus, abjicienda sunt.* — 143. manifestae affectationis. *de conj. Spaldingii; Bamb. c. Flor.* manifeste affutatione; *Z.* manifesta affectatio. — cujus. *Sic Bamb.* — perdit aeque. *Sic partim de conj.; Bamb. c. vett. Codd.* p. atque; *Z.* perit amittitque. — 145. quo minus. *Bamb. c. vett. Codd.; Z.* quamvis minus.

LIBER X.

Cap. I. 2. sciet. *Bamb.; Z.* scierit. — 4. didicerit: *de conj. Zumptii. Vulgo* didicit, *Codd.* dicere. — 7. tantum. *Sic Osann ex Codd. optt. vestigiis; Z.* modo. — 8. quid—aptissimum. *Codd. optt.* quod (*Guelf.* quid) quoque locis ita petissimum; *Z.* cui quodque l. s. apt. — 9. intueri. *Basil.*; *Codd. admodum variant; Z.* interim tueri. — 10. ut, ubicunque. *Basil.; Z. c. Codd.* ut ubic. — conveniant. *Codd.*

omn.; Z. de vet. conj. an conv. — caruerint. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* caruerunt. — 11. alia vero. *Sic Osann ex Codd.* aliave; *Z.* alia quae. — 13. libet. *Sic Codd.; Z.* licet. — 14. visu. *de conj. vet.; Codd.* usu. — 17. vox, actio. *Bamb. c. Flor. pr. m.; Z. inser.* et. — 23. utile erit. *Sic vulgo ex veteri emendatione; Codd.* ut utrisque erit. — 24. optimi. *de conj. Frotscheri; Codd.* omni *vel* omnis *vel* omnes; *Z.* magni. — 25. repererunt. *de conj.; Bamb. c. Flor.* reperierunt; *Z.* reperietur. — 26. Modesto. *Bamb.; Tur. Flor.* modesta; *Z.* Modeste. — 28. eamque etiam. *Bamb. c. Codd.; Z.* et eam. — 30. ergo. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* ego. — oratorem. *Bamb.; Z.* orationem. — 35. oratorum. *Bamb.* orum, *sec. m.* alio oratorum, *ut Z.* — 37. auctore quoque. *Codd. et edd. vett.; Z.* q. auct. — 38. quibuscum vivebat. *de conj. vet.: Codd. fere* quidque contuvebit *vel* quod quid convivabit *vel simile.* — 40. enim vel potius. *Bamb.*; *Z.* et. — 44. spiritus. *Bamb.; Z.* alti sp. — volent. *Bamb.; Z.* volunt. — 45. sunt. *Sic Codd.; Z. de vet. conj.* qui sunt. — quos. *de conj.; Codd. optt.* aliquos; *Z.* aliquos quos. — 56. Nicandrum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* Quid Nic. — 61. et velut. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — 62. Stesichorus. *Sic Codd.; Z. de conj. vet.* Stesichorum. — 63. qua. *Sic Bamb.* — oratori. *de conj. Spaldingii; Codd.* orationis. — 65. etsi est. *Sic Codd.; Z. de conj. vet.* est et. — 66. permiserunt. *Bamb. c. Tur.; Z.* permisere. — 67. Euripiden. *Bamb. c. Tur.; Z.* Euripidem. — 68. et sermone. *Z. inser.* in, *quod Bamb. c. omn. Codd. abjicit.* — 69. Et admiratus. *Bamb. c. Codd. optt., nisi quod adjiciunt* miratus; *Z.* Hunc et adm. — 70. oratoriis. *de conj. vet.; Codd. et Z.* oratoris. — 72. Tamen habent. *Bamb. c. Tur.*; *Z.* H. tamen. — 84. affectaverunt. *Sic Flor. sec. m. ac vestigia Codd.; Z.* affectant. — 87. sequuntur. *Paris. 1.; Z.* sequentur. — 88. herois. *Sic Bamb.* — in partibus. *Sic de conj. vet.; Z. c. Codd. om.* in. — 89. Serranum. *de conj. Sarpii; Codd.* ferrenum, farrenum, uarrenum; *Z.* Sed eum. — 90. senectus maturavit. *Sic Tur. sec. m. ac fere cett. Codd.; Z.* senectute maturum. — imitandus. *Sic fere Codd.; Z.* annumerandus. — 92. Laurus. *Sic Bamb.; Z.* Lauros. — 94. Multum. *Sic optt. Codd.; Z.* Multo. — non labor. *Tur. c. Alm.; Z.* nisi l. — 96. interveniet reperietur. *Sic de conj.; Codd. optt.* interve non reperietur; *Z.* intervenire reperiatur. — variis. *Sic Codd.; Z.* varius. — si quem. *Sic fere Codd. vel* quidem; *Z.* quendam. — 98. imperare.

Bamb.; *Z.* temperare. — senes quidem. *de conj. Spaldingii*; *Codd.* senesque *aut* s. quem. — 100. cum. *Bamb. Flor.*; *Z.* quando. — utinam. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* utinamque. — 101. cesserit. *Codd. omn. praeter Tur.*; *Z.* cesserim. — praecipueque. *Bamb.*; *Z.* praecipue. — 102. clari vir. *de conj.*; *Codd. optt. fere* clarius; *Z.* elati vir. — 104. nec imitatorem, ut cui libertas—nocuerit. *Sic partim de conj.*; *Z. ex codd. optt.* nec immerito remitti (*Bamb.* rem uti) lib., dix. vel noc. — 106. omnia. *Codd. postt.*; *Z. om.* omnia. — 108. in hoc. *Bamb. c. cett. fere Codd.*; *Z.* in hoc quidem. — quod et. *Sic Codd.*; *Z. inser.* ille. — 109. ubertas. *Codd.*; *Z.* ubertate. — 110. ut ipsa. *Sic Bamb.*; *Z. om.* ut. — et cum. *Sic Codd.*; *Z. de conj.* ut cum. — 111. auditum. *Bamb. c. Codd. optt.*: *Z.* auditu. — 119. Et Trachalus. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* Nam et Tr. — 120. pugnans. *Sic Bamb. sec. m. c. optt. Codd.*; *Z.* pugnax. — 122. materiam. *Z. ex solo Flor.* materiem. — 124. cognitioni. *Bamb.*; *Z.* cognitione. — 125. qua. *Bamb.*; *Z.* quia. — 126. placent. *Bamb. pr. m.*; *Z.* placerent. — 127. ac saltem. *Bamb. c. Codd. omn.*; *Z.* aut s. — 130. partem. *Sic Z. de conj.*; *Codd.* parum.

Cap. II. 8. nihil crescat. *Sic Codd.*; *Z.* cr. nihil *de conj. Spald.* — 9. appetent. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z.* appetunt. — 11. accommodatur. Quod facit ut—habeant. *Sic fere Bamb. c. optt. Codd*; *Z. de conj. Spald.* accommodat quod facit: ut—habent. — 12. quod. *Bamb. pr. m.*; *Z.* quia. — 13. quaedam. *Bamb. c. Codd. optt.*; *Z. om.* — 19. imitabilia. *Tur. Guelf Goth.*; *Z.* inimitabilia. — 20. nam is et. *Sic Bamb.*; *Z. om.* nam is. — 22. Nam nec comoedia cothurnis. *Sic partim de conj.*; *Codd. magnopere discrepant*; *Z.* Nec com. in cothurnos. — 23. diversa. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z.* divisa. — 28. deerant.; *Z.* deerunt *de conj. Francii.*

Cap. III. 1. iis quae. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.*; *Z. inser.* autem. — 4. effici. *Sic Codd. fere omn.*; *Bamb. sec. m.* effigi; *Z.* effingi. — 6. illud quo. *Sic Bamb. pr. m.*; *Z. inser.* aliud. — utque. *Codd. optt.*; *Z.* ut. — 10. et ferentes equos. *de conj.*; *Codd.* efferentes equos; *Z.* et efferentem se quasi. — 11. ingenio suo. *Sic Bamb.*; *Z. om.* suo. — 12. enim etiam. *Bamb. c. aliis*; *Z. om.* etiam. — 15. quae sequuntur. *Sic Bamb. pr. m.*; *Z.* quod sequitur. — 20. tardior—offensator fuit. *Sic Bamb. pr. m.*; *Z.* tardior scrib. aut inc. leg. velut offensatus fuerit. — conceptae. *Sic Codd.*; *Z.* concepta.

—21. sinum et latus. *de conj. censoris Jen.; Z.* scindere latus; *Codd. fere* sinti elatus *vel* simul et elatus. — 22. Atque. *Codd. omn.; Z.* Atqui. — jucundus. *Z. de conj.* vivendi jucunde. — 25. velut tectos. *de conj.; Codd. fere* velud rectos; *Schütz Anclam. proponit* v. recinctos. — 29. existimarimus. *Bamb.; Z.* existimaverimus. — 31. relatione—calami. *Sic Bamb. nisi quod* relationi; *Z. de conj.* relictione, qu. intinguntur calami et repetitione. — 32. adjiciendi. *Sic Codd. (Bamb. sec. m.) aut* adjicienda; *Z.* adjicienti. — confundant. *Z.* confunduntur *de vet. conj.* — 33. Irrumpunt. *Sic Bamb. quoque; Z.* irrumpent.

Cap. IV. 2. placuerunt. *Turic.; Z.* placuerant. — reponantur. *Sic Bamb. quoque; Z.* reponuntur. — 3. ipsa. *Sic Bamb. quoque; Z. om.*

Cap. V. 1. sit quidem. *Sic de conj.; Z. item* quidem est.; *Codd. varia confundunt.* — 6. proximis. *Bamb.; Z.* proximus. — 9. alias—solent. *Partim de conj., sed sic fere optt. Codd.; Z.* aliae atque aliae formae d. solent. — 11. virtutis. *Sic Polling. quoque.* — 14. adolescit juvenis. *De conj.; Codd. optt. fere* adulescent (adulescet) inventus; *Z.* ad. profectus. — 15. eduliis. *Sic vel* et ullis *vel* etulis *Codd. optt.; Z.* epulis. — 17. se simulacris. *de conj. Frotscheri; Z. om.* se. — adsuefacere. *Codd.; Z. de conj.* assuescere. — 21. aut maxime. *Tur. sec. m.; Z.* et m.

Cap. VI. 1. estque. *de conj. Spald.; Bamb. sec. m.* est quet; *Z.* et est. — 2. inhaerent—quae—laxantur. *Sic Camp. assentientibus fere Codd.; Z.* inhaeret—quod—laxatur.

Cap. VII. 1. praesentissimis. *Sic Codd.; Z.* in pr. — possit. *de conj. Spald.* — 3. oratio—casus? *Sic de conj. abjecto illo suspecto* aliquando; *Codd. fere* or. ut q. sit or. aliquando mittere c.; *Z.* ratio ut q. sit orator imparatus ad c. — 5. quae sunt. *Sic Codd.; Z. de conj.* sint. — ista sint. *Codd. optt.; Z.* ista sunt. — 8. ipsum os quoque concurrit. *De conj. Gesneri; Codd. fere* ipsum atque (*Bamb. pr. m.* coit atque) concurrit. — 14. dicit, ajebant. *Sic fere optt. Codd.; Z. ex ed. Camp.* ait, dictitabant. — 17. pretium. *Sic Codd.; Z. de conj. Regii* praemium. — 18. praecipimus. *Codd. optt.; Z.* praecepimus. — facilitatem quoque. *Sic Bamb.; Z. om.* quoque. — 20. Neque—facilitatis. *Sic Herzog ed. Camp. et vestigia Codd. secutus; Z.* Neque v. tantam—fiduciam fac. velim. — sumamus. *Sic Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. adjic.* quod quidem.

— 24. non labitur. *de vet. conj.; Z. ex Codd.* capitur, *quod ferri non potest.* — Est et illa. *De conj. Spald.; Z.* Est alia. — 28. ducunt. *Sic fere Codd. omn.; Z.* ducant. — 32. mihi—conferre. *Sic partim de conj.; Bamb.* mihi ne in his quae scr. vel in summas sine (*sec. m.* in) commentarium et c. *et. sic fere Codd.; Z. de conj.* mihi, quae scr., velut in commentarium summas et c. conf.

LIBER XI.

Cap. I. 1. poscet. *Codd. optt.; Bamb.* parcet; *Z.* poscit. — 2. significantia esse. *Sic Flor. pr. m. Polling; Bamb. c. cett. Codd.* sign. est; *Z. om.* esse. — 6. sit nobis. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* nobis. — 10. posteriorum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* posterorum. — 11. judicavisset. *Bamb. c. Amb. 2.; Z.* judicasset. — oratione. *Sic Cod. Pollingianus; Z.* oratore. — 14. eveniet. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* evenit. Ceterum. — concedenda. *Bamb. pr. m. c. Flor. sec. m.; Z.* contemnenda. — 21. illa in. *Bamb. c. Codd. optt.; Z. om.* in. — 33. immatura in. *Bamb. pr. m.; Z. om.* in. — 35. quid. *Bamb.; Z.* quod. — 37. da. *Sic Bamb.* — 49. praecipueque si. *Sic ex Bamb. et Polling.; Z.* praecipue qui. — 51. minimum. *Sic Bamb. sec. m.* — 53. protulisse non. *de conj. Spald.* — 54. medium. *Sic Codd.; Z. de conj.* odium. — 58. valetudinem. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* valetudine. — 59. causanti. *Verbum hoc quidem sensu, ut sit pro litigante, insolitum. Fort.* accusanti. *Z.* — etiam advocati. *Sic Bamb.; Z.* etiam *transposuit ante* ipsos. — 61. Sasiam. *Sic Codd.; Z.* Sassiam. — optime est. *Bamb.; Z. om.* est. — 64. infeste. *Codd.; Z. de conj. Regii* infesta. — 66. necessario. *Bamb.; Z.* necessaria. — 68. videri. *Sic Codd.; Z. de vet. conj.* mederi. — 72. nisi. *Sic Codd.; Z.* si. — 73. et — faciendo. *Intellige* cum diceret; *Z.* causa j. fit fatendo. — 74. plurimum. *Bamb.; Z.* plus. — 75. qui aut erit — alienus. *Sic partim de conj.; Bamb.* quod aut erit inimicos alioquin aut pr. aquod (*sec. m.* aliquod) comm. ac vasa q. nos susc. al.; *Z. maximam partem de conj. Spald.* aut ira aut pr. al. c. a. c. qu. s. alienum. — ejus et. *Bamb.; Z. om.* et. — clarior ejus. *Bamb.; Z. om.* ejus. — 76. concedit. *Sic Bamb.* — 79. quomodo. *Sic Bamb.* — 82. causae quaedam quae. *Sic ex ductibus Bambergensis* cas̄s̄q̄dāq̄.; *Z.* en. quidam qui. — 84. est passis. *Sic fere Codd. vett.; Z.* inest p. — 86. libertinorum. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* vel lib. — 88. Si. *Codd.; Z. de conj.* Sic.

Cap. II. 1. praesentat. *Codd.; Z. de vet. conj.* repraesentat. — 3. repperit. *Sic Bamb.; Z.* reperit. — intentione. *Codd.; Z. de vet. conj.* inventione. — 4. ut quum arbitrer—pertinere. *Sic de conj.; Codd. vett. fere* ut quam abitu t. f. m. f. et autem quoque ad animum pertire; *Z.* ut quasi habitu t. f. m. f. putem. Ejus artem quod ad an. pertinet. — 5. admirari—subit. *de vet. conj.; Z.* admirer n. subito. — 9. inexercitatique. *Sic Goth.; vett. Codd. om.* que; *Z.* et. inexercitati. — quoniam. *Codd.* quō; *Z.* quod. — 10. causa. *Sic Bamb. et Polling.* — cogitatio. *de conj.; Codd.* cogitationes; *Z.* cogitatione. — 12. eo ultra. *Sic Bamb. Flor. Alm.; Z. om.* ultra. — 15. sororis ejus. *Sic Bamb.; Z. om.* ejus. — 17. credere. *Sic Codd., pendens ex* videtur; *Z. de conj. Gesneri* credet. — 19. et signo. *Sic de Codd. abjecto* alio quo *vel* aliquo; *Z. de conj. Spald.* aliquo signo. — 20. digerunt—statuis. *Sic Bamb.* — nexa —errant. *Sic de conj.; Bamb. c. Codd. vett. fere* necaeta q. coria onerant; *Z.* connexa q. c. ne errent. — 23. pulpitum. *de conj.; Bamb.* pptm.; *cett. Codd.* populum; *Z. de vet. conj.* pulvinum. — 24. hoc. *Sic Bamb.* — 25. quoque dicendi cursum. *de conj. Spald.; Z.* quidem eorum quae dicit decursum; *Codd.* quod quae dicit dicursum (dec.) — 29. ut sit excitandus—ad eos. *Sic corruptissimum locum de conjectura restitui; Z.* aut si erit tardus ad hoc quoque eo adhuc remedio utatur, ipsae excitent n. Hoc—inutile, attendere signa ad eos. *Codd. vett. fere* ut si erit trandus ad hoc eo quoque remedium utitur, ut ipsae notae. Hoc—inutile attentus ad eos. *Similes parentheses vide* I, 5, 5. 6. ib. 41. VI, 3, 96. VII, 2, 43. 44. 3, 3. 16. VIII, 3, 44. IX, 4, 46. 47. ib. 72—74. XI, 1, 55. XII, 1, 30. 31. — 31. Sed haec miseri. *Sic Z. de conj.; Codd. vett. fere* sed (si) hi miseri (misceri). — 32. quae tum. *Sic Bamb. et alii Codd.; Z.* qui t. — 38. quocum. *Sic fere Codd. vett.; Z.* quicum.

Cap. III. 2. neque enim. *Bamb. c. Flor.; Z. om.* enim. — modo. *Bamb. c. Flor.; Z.* aliquo modo. — 5. affirmarim. *Bamb. sec. m. c. Flor.; Z.* affirmaverim. — 7. ideo. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ideoque. — 8. orator. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* oratorum. — 15. multi. *Bamb.; Z. adjic.* sunt. — lenis. *Bamb.; Z.* levis — 15. varia. *Bamb.; Z. adjic.* est. — 21. fluxus. *de vet. conj.; Codd.* spiritus. — 28. alias. *Sic Julius Victor; Bamb. pr. m.* alis *sec.* alia. — 32. surda. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. de conj.* absurda. — rara. *de conj. Burm.; Codd.* vana. — 35. id est. *Bamb.*

c. cett. Codd.; Z. de conj. Regii adjic. ut. — 36. veniat — veniat. *Sic de conj.; Bamb. c. Codd. optt.* veniat q. q. venit; *Z. utrobique* venit. — 39. Ut enim — sed unam circumductionem. *Sic Bamb., partim sec. m., astipulantibus Codd. optt., nisi quod emendavi* ut enim; *Z.* ut in illa — et sicut una circumductio est. — 44. μονοειδὲς. *de conj. Spald.; vulgo* qui dicitur μονοειδὴς. — 59. quisquam. *Bamb. c. Julio Victore. Z.* quis. — 62. nobis. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* nostris. — 69. ipso sermone. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ipsa actione. — 70. non concedere. *Sic Bamb. sec. m.* — 76. *Abjeci* aut stupentes, *haud dubie ex antecedentibus orta.* — 78. remittitur. *de conj. Gernh.; Bamb. c. Codd. optt.* emittitur. *Z. de conj. Regii* demittitur. — et una. *Flor.; Z.* ut una. — 79. inaequalia. *Sic Codd. optt.; Z.* inaequalitate. — remittuntur. *Bamb. c. Codd. optt.; Z.* demittuntur. — 86. interrogamus, negamus. *Adjeci ex Julio Victore.* — 87. *Ejeci molestum* supplicant, *cum nullam fixam in Codd. sedem habeat, nec legatur apud Julium Victorem.* — 92. dum. *Codd. optt. c. Bamb. sec. m.* sed dum; *abjeci* sed *ortum ex ultima antecedentis vocabuli et prima sequentis; Z.* sed tum. — 102. complicitis. *Bamb.* completis, *sec. m.* complitis; *cett. Codd. fere* completis *vel* complitis; *Z.* compressis. — 104. aliquid. *Bamb. pr. m. c. Julio Victore; Z.* aliquem. — 106. ponere. *Sic Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. Spald. Antea* deponitur *mutavi in* deponit. — 111. congerimus. *Additur vulgo* abundamus. — 112. eam. *Codd.* eum. — 115. sive satisfacientes — summittimus. *Bamb. c. Codd. omn. et Julio Victore; Z. de conj. Spald.* Diversi a s. h. g. sive satisf. aut suppl. summittimus. — 119. ut aut. *de conj.; Bamb. pr. m. c. Codd. postt.* aut a cap.; *Z.* aut cap. — 125. tollitur. *Sic fere Codd. omn.; Z.* attollitur. — 132. est delicatum. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. om.* est. — 134. Multum ex iis. *Sic Bamb. pr. m. c. Codd. postt.; sec. m. c. vett.* N. et ex iis; *Z.* Multa ex his. — 139. purpura — descendat. *Sic Codd. vett., quibus accedit Bamb. sec. m. in* descendat.; *Z.* purpurae r. descendant. — qua. *Sic Bamb. pr. m. c. Bern.* — 142. nisi. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* nisi si. — 152. efficere. *Spald. suspicatur scribendum esse* effingere. *Z.* — 159. Status — sed. *Sic de conj.; Bamb. sec. m. c. Codd. vett. fere* status quid rectu seu sed.; *Z.* St. sit rectus aequi et. — 167. resupinantur. *Ex emend. Spald. Vulgo* resupina sunt. *Z.* — 172. non enim. *Ex Bamb. et Codd. vett. verius videtur; Z.* neque en. — 179. memoria. *de conj. Gernh.;*

Bamb. sec. m. c. Codd. optt. memoriae; *Z. om.* — 183. inotiosam. *Bamb. c. Codd. vett.* mocosam.

LIBER XII.

Cap. I. 3. qui sit. *Bamb. c. Flor.; Z. inser.* mihi. — 11. Nam hoc. *Bamb. c. Flor.; Z. om.* hoc. — 20. fastigio. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. adjic.* eloquentiae. — nam et fere. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. om.* et. — 23. Nec. *Codd. optt.; Z.* Nam nec. — 31. omnes aetates. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* omnis aetas. — 32. sufficerent. *Codd. vett. Z.* suffecerint. — procul. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. Regii* prorsus. — 43. atque. *Bamb. c. Codd. vett.; Z. de conj. Spald.* idque.

Cap. II. 3. quaeque. *Bamb. sec. m.; Z.* quae. — parum. *Sic Bamb. pr. m. c. Codd. postt.; Bamb. sec. m. c. vett. Codd* pavorem; *Z. de conj. Spald.* parvum. — 17. et quod. *Conjecit Spald. Vulgo* sed. *Z.* — 26. ducant. *Codd. vett.; Z.* ducunt. — 31. cognitis — adquierit. *de conj.; Codd. vett. fere* tantum quod non cognoti si de ribus adveri. *Z. de vet. emend.* Tantumque non cognatis id e rebus admoneri sciet.

Cap. IV. 2. aut judicatorum. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z. inser.* etiam.

Cap. VI. 1. Demosthenen. *Bamb.; Z.* Demosthenem. — 2. ubicunque. *Bamb. sec. m. c. Codd. optt.; Z.* ubique. — 3. venia et. *Bamb. c. Codd. omn.; Z. de conj. Davisii* veniae spes. — 6. incipere quam. *Bamb. c. Codd., ut videtur, omn.; Z. inser.* a.

Cap. VII. 7. Nam in hoc maximum. *Bamb. pr. m. c. Codd. omn.* maximum, *sec. m. om.* et *post* Nam, *quod. Z.* retinuit *sicut* magnum.

Cap. VIII. 5. mutandum. *Bamb. c. Codd. optt. om.* ve, *quod Z. adjecit.* — 13. ceram. *de conj. Salmasii. Codd. vett. fere* turbata cere *vel* certe.

Cap. IX. 4. cupidissimis. *Bamb. c. Codd. fere omn.; Z.* minus cupidis.

Cap. X. 37. feramur. *Bamb. sec. m.; Z.* feremur. — 39. quo. *Bamb. pr. m. c. Codd. postt.; Z.* quod. — 40. nihilque et. *Bamb. sec. m. c. Codd. vett.; Z. om.* et. — 44. et idem — servant. *Codd. optt. fere* et idem omines alter decere allocantur et salvant. *Z.* — 46. neque enim non. *Additum est* non *de conj. Buttmanni. Z.*

47. non ut. *Bamb. c. Flor.; Z. om.* ut. — 50. Isocraten. *Bamb.; Z.* Isocratem. — impetus. *de conj. vet.; Z. item de vet. conj.* impetum posse. — 51. similibus multis. *de conj.; Codd.* similes ac multos; *Z. de vet. conj.* sibi ac multis. — sint. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* sunt. — 54. ostendenda sunt, si modo ideo scribimus. *Verba* ostendenda — scribimus *ex Bamb. adjecta sunt, nisi quod* si modo *mutavi ex* simo; *Z. om.* — alia re. *Bamb.; Codd. vett.* alia; *Z.* alio. — 55. Quaedam. *Bamb. c. Codd. vett.; Z.* Quae autem. — 56. facillime. *Bamb.; Z.* facile. — 57. nosset. *Abest ab omn. Codd.* — 58. dicunt. *Sic Bamb.; Codd. vett.* dionter. — 59. vis exigi. *Sic Bamb. nisi quod* vi; *Z. de vet. conj.* gravitas. — 60. amnis — inumbratus. *Sic de conj.; Bamb.* namnis et luc. q. est vir. utrimque sepisim umbratus, *ac sic fere Codd. vett.; Z.* amn. l. quidam et v. u. silvis in. 61. rapiet. *Bamb. pr. m.; Z.* rapit. — 62. huc atque illuc sequetur. *Nimirum judex. Constitui locum corruptum ex Bamb., nisi quod* hic atque (*pr. m.* itaque) *mutavi in* huc atque; *Z.* hic itaque illuc s. 67. et eorum varia nomina et quidam. *Sic Bamb. ac vestigia Codicum vett.; Z.* eorum varia etiam. — 70. quoque. *Bamb. c. Flor.; Z. om.* — locorum temporumque. *Bamb.; Z.* t. locorumque. — haustibus. *Sic Bamb.; vett. Codd.* huastibus *vel* astibus; *Z.* partibus. — 72. consequatur. *Bamb. c. cett. Codd.; Z. de conj. vet.* consequetur. — 75. Tyriae. *de conj. Zumptii; Codd. etiam.* — 76. Lucent. *Bamb. sec. m.*

Cap. XI. 1. optandum. *Sic Bamb.; Codd. vett.* quod eandem; *Z.* conveniat. — 12. promuntur. *de conj.; Bamb. c. Turic.* premuntur. — 16. in una sit. *Sic Bamb.; Z.* sit in una. — adeo — opus. *Bamb.; Z.* adeo inf. — op. non est. — 17. cum fecit, tuetur. *Ex Bamb. inserui, qui tamen omittit* consuetudo. — 19. ut nihil noctes. *Bamb.; Z.* et noctes. — 20. Neque enim. *Bamb.; Z. om.* enim. — 21. opera perfecta. *Sic Bamb.; cett. Codd. om.* opera; *Z.* praecepta. — opere egeret. *Sic Camp.; Bamb. c. Codd. vett.* ope regeret.; *Z.* ope egeret. — 21. illusisse — auditores. *Sic Bamb., nisi quod lacunam post* tot *explevi interjecto* malis. *Z.* ullius rei: Gorgias quoque summae senectutis qu. aud. — 22. Illis. *Bamb. c. Codd. vett.; Z. adjic.* enim. — 23. fuit; inter. *Sic Codd.; Z. de conj. inser.* et.

LIBER VII.

DE DISPOSITIONE.

Prooemium. De inventione, ut arbitror, satis dictum est. Neque enim ea demum, quae ad docendum pertinent, executi sumus verum etiam motus animorum tractavimus. Sed ut opera extruentibus satis non est, saxa atque materiam et cetera aedificanti utilia congerere, nisi disponendis eis collocandisque artificium manus adhibeatur: sic in dicendo quamlibet abundans rerum copia cumulum tantum habeat atque congestum, nisi illas eadem dispositio in ordinem digestas atque inter se commissas devinxerit. Nec immerito 2
secunda quinque partium posita est, cum sine ea prior nihil valeat. Neque enim quanquam fusis omnibus membris statua sit, nisi collocetur, et si quam in corporibus nostris aliorumve animalium partem permutes et transferas, licet habeat eadem omnia, prodigium sit tamen. Et artus etiam leviter loco moti perdunt, quo viguerunt, usum, et turbati exercitus sibi ipsi sunt impedimento. Nec mihi videntur errare, qui ipsam re- 3
rum naturam stare ordine putant, quo confuso peritura sint omnia. Sic oratio carens hac virtute tumultuetur necesse est et sine rectore fluitet nec cohaereat sibi, multa repetat, multa transeat, velut nocte in ignotis locis errans, nec initio nec fine proposito casum potius quam consilium sequatur.

Quapropter totus hic liber serviat dispositioni, quae 4
quidem, si certa aliqua via tradi in omnes materias ullo modo posset, non tam paucis contigisset. Sed cum infinitae litium formae fuerint futuraeque sint, et tot saeculis nulla reperta sit causa, quae esset tota alteri similis, sapiat oportet actor et vigilet et inveniat et iudicet et consilium a se ipso petat.

Neque infitias eo, quaedam esse, quae demonstrari possint, eaque non omittam.

I. Sit igitur, ut supra significavi, divisio rerum plurium in singulas, partitio singularum in partes discretio, ordo recta quaedam collocatio prioribus sequentia annectens, dispositio utilis rerum ac partium in locos distri-
2 butio. Sed meminerimus, ipsam dispositionem plerumque utilitate mutari, nec eandem semper primam quaestionem ex utraque parte tractandam. Cuius rei, ut cetera exempla praetereaam, Demosthenes quoque atque Aeschines possunt esse documento, in iudicio Ctesiphontis diversum secuti ordinem, cum accusator a iure, quo videbatur potentior, coeperit, patronus omnia paene ante ius posuerit, quibus iudi-
3 cem quaestioni legum praepararet. Aliud enim alii docere prius expedit, alioqui semper petitoris arbitrio diceretur; denique in accusatione mutua, cum se uterque defendat, priusquam adversarium arguat, omnium rerum necesse est ordinem esse diversum. Igitur, quid ipse sim secutus, quod partim praeceptis partim usurpatum ratione cognoveram, promam nec unquam dissimulavi.

4 Erat mihi curae in controversiis forensibus nosse omnia, quae in causa versarentur. Nam in schola certa sunt et pauca et ante declamationem exponuntur, quae θέματα Graeci vocant, Cicero *proposita*. Cum haec in conspectu quodammodo collocaveram, non minus pro adversa parte quam pro
5 mea cogitabam. Et primum (quod non difficile dictu est sed tamen ante omnia intuendum) constituebam, quid utraque pars vellet efficere, tum per quid, hoc modo. Cogitabam, quid primum petitor diceret. Id aut confessum erat aut
6 controversum. Si confessum: non poterat ibi esse quaestio. Transibam ergo ad responsum partis alterius, idem intuebar; nonnunquam etiam, quod inde obtinebatur, confessum erat. Ubi primum coeperat non convenire: quaestio oriebatur. Id tale est: *Occidisti hominem; Occidi.* Convenit; transeo.
7 Rationem reddere debet reus, quare occiderit. *Adulterum*, inquit, *cum adultera occidere licet.* Legem esse certum est. Tertium iam aliquid videndum est, in quo pugna consistat. *Non fuerunt adulteri; Fuerunt*, quaestio; de facto

ambigitur, coniectura est. Interim vero et tertium confessum 8 est, adulteros fuisse. *Sed tibi*, inquit accusator, *illos non licuit occidere; exul enim eras*, aut *ignominiosus*. De iure quaeritur. At si protinus dicenti *Occidisti* respondeatur *Non occidi:* statim pugna est. Si explorandum est, ubi controversia incipiat: et considerari debet, quid primam quaestionem faciat. Intentio simplex: *Occidit Saturninum Ra-* 9 *birius;* coniuncta: *Lege de sicariis commisit L. Varenus. Nam C. Varenum occidendum et Cn. Varenum vulnerandum et Salarium item occidendum curavit.* Nam sic diversae propositiones erunt; quod idem de petitionibus dictum sit. Verum ex coniuncta propositione plures esse quaestiones ac status possunt, si aliud negat reus aliud defendit aliud a iure actionis excludit. In quo genere agenti est dispiciendum, quid quoque loco diluat.

Quod pertinet ad actorem, non plane dissentio a Celso, 10 qui sine dubio Ciceronem secutus instat tamen huic parti vehementius, ut putet, primo firmum aliquid esse ponendum, summo firmissimum, imbecilliora medio, quia et initio movendus sit iudex et summo impellendus. At pro reo plerum- 11 que gravissimum quidque primum movendum est, ne illud spectans iudex reliquorum defensioni sit aversior. Interim tamen et hoc mutabitur, si leviora illa palam falsa erunt, gravissimi defensio difficilior, ut detracta prius accusatoribus fide aggrediamur ultimum, iam iudicibus omnia vana esse credentibus. Opus erit tamen praefatione, qua et ratio reddatur dilati criminis et promittatur defensio, ne id, quod non statim diluemus, timere videamur. Anteactae vitae crimina 12 plerumque prima purganda sunt, ut id, de quo laturus est sententiam iudex, audire propitius incipiat. Sed hoc quoque pro Vareno Cicero in ultimum distulit, non, quid frequentissime sed, quid tum expediret, intuitus.

Cum simplex intentio erit: videndum est, unum aliquid 13 respondeamus an plura. Si unum: in re quaestionem instituamus an in scripto; si in re: negandum sit, quod obiicitur an tuendum; si in scripto: in qua specie iuris pugna sit, et in ea de verbis an de voluntate quaeratur. Id ita conseque- 14 mur, si intuiti fuerimus, quae sit lex, quae litem faciat, hoc

est, qua iudicium sit constitutum. Nam quaedam in schola-
sticis ponuntur ad coniungendam modo actae rei seriem, ut
puta: *Expositum qui agnoverit, solutis alimentis recipiat.
Minus dicto audientem filium liceat abdicare. Qui ex-
positum recepit, imperat ei nuptias locupletis propinquae;*
15 *ille ducere vult filiam pauperis educatoris.* Lex de ex-
positis ad affectum pertinet; iudicium pendet ex lege abdi-
cationis. Nec tamen semper ex una lege quaestio est, ut in
ἀντινομία. His spectatis apparebit, circa quae pugna sit.
16 Coniuncta defensio est, qualis pro Rabirio: *Si occidis-
set, recte fecisset; sed non occidit.* Ubi vero multa con-
tra unam propositionem dicimus: cogitandum est primum,
quidquid dici potest; tum ex his, quo quidque loco dici ex-
pediat, aestimandum. In quo non idem sentio, quod de pro-
positionibus paulo ante, quodque de argumentis probationum
loco concessi, posse aliquando nos incipere a firmioribus.
17 Nam vis quaestionum percrescere debet et ad potentissima
ab infirmissimis pervenire, sive sunt eiusdem generis sive
18 diversi. Iuris autem quaestiones solent esse nonnunquam ex
aliis atque aliis conflictionibus, facti semper idem spectant;
in utroque genere similis ordo est. Sed prius de dissimili-
bus, ex quibus infirmissimum quidque primum tractari opor-
tet, ideo quod quasdam quaestiones executi donare solemus
et concedere; neque enim transire ad alias possumus nisi
19 omissis prioribus. Quod ipsum ita fieri oportet, non ut da-
mnasse eas videantur sed omisisse, quia possimus etiam sine
eis vincere. *Procurator alicuius pecuniam petit ex fe-
nore hereditario:* potest incidere quaestio, *An huic esse*
20 *procuratorem liceat?* Finge nos, postquam tractavimus
eam, remittere vel etiam convinci: quaeretur, *An ei, cuius
nomine litigatur, procuratorem habendi sit ius?* Disceda-
mus hinc quoque: recipit materia quaestionem, *An ille, cuius
nomine agitur, heres sit feneratoris? an ex asse heres?*
21 Haec quoque concessa sint: quaeretur, *An debeatur?*
Contra nemo tam demens fuerit, ut id, quod firmissimum
duxerit se habere, remittat et ad leviora transcendat. Huic
in schola simile est: *Non abdicabis adoptatum; ut hunc
quoque: non virum fortem; ut et fortem: non quicunque*

*voluntati tuae non paruerit; ut in alia omnia subiectus sit:
non propter optionem; ut propter optionem: non propter
talem optionem.* Haec iuris quaestionum differentia est.
In factis autem ad idem tendentia sunt plura, ex quibus ali- 22
qua citra summam quaestionem remitti solent; ut, si is, cum
quo furti agitur, dicat: *Proba te habuisse, proba perdidisse,
proba furto perdidisse, proba mea fraude.* Priora enim
remitti possunt; ultimum non potest.

Solebam et hoc facere praecipue, ut vel ab ultima spe- 23
cie (nam ea fere est, quae continet causam) retrorsum
quaererem usque ad primam generalem quaestionem, vel a
genere ad extremam speciem descenderem, etiam in sua-
soriis. Ut deliberat Numa, *an regnum offerentibus Roma-* 24
nis recipiat. Primum id est genus, *An regnandum? an
in civitate aliena? an Romae? an laturi sint Romani ta-
lem regem?* Similiter in controversiis. Optet enim vir for-
tis alienam uxorem. Ultima species est, *An optare possit
alienam uxorem?* Generale est, *An quidquid optarit, ac-
cipere debeat?* Inde, *An ex privato? an nuptias? an
maritum habentis?* Sed hoc non, quemadmodum dicitur, ita 25
et quaeritur. Primum enim occurrit fere, quod est ultimum
dicendum, ut hoc, *Non debes alienam uxorem optare.* Ideo-
que divisionem perdit festinatio. Non oportet igitur offeren-
tibus se contentum esse; quaeratur aliquid etiam ultra, *si
ne viduam quidem?* adhuc plus, *si nihil ex privato?* ulti-
mum retrorsum, quod idem a capite primum est, *si nihil ini-
quum?* Itaque propositione visa, quod est facillimum, co- 26
gitemus, si fieri potest, quid naturale sit primum responderi.
Id si, tanquam res agatur et nobis ipsis respondendi neces-
sitas sit, intueri volumus, occurrit. Si id non contigerit, 27
seponamus id, quod primum se obtulerit, et ipsi nobiscum
sic loquamur: Quid si hoc non esset? id iterum et tertium et
dum nihil sit reliqui. Itaque inferiora quoque scrutabimur,
quae tractata faciliorem nobis iudicem in summa quaestione
facient. Non dissimile huic est et illud praeceptum, ut a 28
communibus ad propria veniamus. Fere enim communia ge-
neralia sunt. Commune, *Tyrannum occidit;* proprium ta-
men, *Tyrannum occidit; mulier occidit, uxor occidit.*

est, qua iudicium sit constitutum. Nam quaedam in scholasticis ponuntur ad coniungendam modo actae rei seriem, ut puta: *Expositum qui agnoverit, solutis alimentis recipiat. Minus dicto audientem filium liceat abdicare. Qui expositum recepit, imperat ei nuptias locupletis propinquae;*
15 *ille ducere vult filiam pauperis educatoris.* Lex de expositis ad affectum pertinet; iudicium pendet ex lege abdicationis. Nec tamen semper ex una lege quaestio est, ut in ἀντινομίᾳ. His spectatis apparebit, circa quae pugna sit.

16 Coniuncta defensio est, qualis pro Rabirio: *Si occidisset, recte fecisset; sed non occidit.* Ubi vero multa contra unam propositionem dicimus: cogitandum est primum, quidquid dici potest; tum ex his, quo quidque loco dici expediat, aestimandum. In quo non idem sentio, quod de propositionibus paulo ante, quodque de argumentis probationum loco concessi, posse aliquando nos incipere a firmioribus.
17 Nam vis quaestionum percrescere debet et ad potentissima ab infirmissimis pervenire, sive sunt eiusdem generis sive
18 diversi. Iuris autem quaestiones solent esse nonnunquam ex aliis atque aliis conflictionibus, facti semper idem spectant; in utroque genere similis ordo est. Sed prius de dissimilibus, ex quibus infirmissimum quidque primum tractari oportet, ideo quod quasdam quaestiones executi donare solemus et concedere; neque enim transire ad alias possumus nisi
19 omissis prioribus. Quod ipsum ita fieri oportet, non ut damnasse eas videantur sed omisisse, quia possimus etiam sine eis vincere. *Procurator alicuius pecuniam petit ex fenore hereditario:* potest incidere quaestio, *An huic esse*
20 *procuratorem liceat?* Finge nos, postquam tractavimus eam, remittere vel etiam convinci: quaeretur, *An ei, cuius nomine litigatur, procuratorem habendi sit ius?* Discedamus hinc quoque: recipit materia quaestionem, *An ille, cuius nomine agitur, heres sit feneratoris? an ex asse heres?*
21 Haec quoque concessa sint: quaeretur, *An debeatur?* Contra nemo tam demens fuerit, ut id, quod firmissimum duxerit se habere, remittat et ad leviora transcendat. Huic in schola simile est: *Non abdicabis adoptatum; ut hunc quoque: non virum fortem; ut et fortem: non quicunque*

*voluntati tuae non paruerit; ut in alia omnia subiectus sit:
non propter optionem; ut propter optionem: non propter
talem optionem.* Haec iuris quaestionum differentia est.
In factis autem ad idem tendentia sunt plura, ex quibus ali- 22
qua citra summam quaestionem remitti solent; ut, si is, cum
quo furti agitur, dicat: *Proba te habuisse, proba perdidisse,
proba furto perdidisse, proba mea fraude.* Priora enim
remitti possunt; ultimum non potest.

Solebam et hoc facere praecipue, ut vel ab ultima spe- 23
cie (nam ea fere est, quae continet causam) retrorsum
quaererem usque ad primam generalem quaestionem, vel a
genere ad extremam speciem descenderem, etiam in sua-
soriis. Ut deliberat Numa, *an regnum offerentibus Roma-* 24
nis recipiat. Primum id est genus, *An regnandum? an
in civitate aliena? an Romae? an laturi sint Romani ta-
lem regem?* Similiter in controversiis. Optet enim vir for-
tis alienam uxorem. Ultima species est, *An optare possit
alienam uxorem?* Generale est, *An quidquid optarit, ac-
cipere debeat?* Inde, *An ex privato? an nuptias? an
maritum habentis?* Sed hoc non, quemadmodum dicitur, ita 25
et quaeritur. Primum enim occurrit fere, quod est ultimum
dicendum, ut hoc, *Non debes alienam uxorem optare.* Ideo-
que divisionem perdit festinatio. Non oportet igitur offeren-
tibus se contentum esse; quaeratur aliquid etiam ultra, *si
ne viduam quidem?* adhuc plus, *si nihil ex privato?* ulti-
mum retrorsum, quod idem a capite primum est, *si nihil ini-
quum?* Itaque propositione visa, quod est facillimum, co- 26
gitemus, si fieri potest, quid naturale sit primum responderi.
Id si, tanquam res agatur et nobis ipsis respondendi neces-
sitas sit, intueri volumus, occurrit. Si id non contigerit, 27
seponamus id, quod primum se obtulerit, et ipsi nobiscum
sic loquamur: Quid si hoc non esset? id iterum et tertium et
dum nihil sit reliqui. Itaque inferiora quoque scrutabimur,
quae tractata faciliorem nobis iudicem in summa quaestione
facient. Non dissimile huic est et illud praeceptum, ut a 28
communibus ad propria veniamus. Fere enim communia ge-
neralia sunt. Commune, *Tyrannum occidit;* proprium ta-
men, *Tyrannum occidit; mulier occidit, uxor occidit.*

29 Solebam et excerpere, quid mihi cum adversario con-
veniret, si modo id pro me erat, nec solum premere con-
fessionem sed partiendo multiplicare: ut in illa controversia,
*Dux, qui competitorem patrem in suffragiis vicerat, ca-
ptus est; euntes ad redemptionem eius legati obvium ha-
buerunt patrem revertentem ab hostibus. Is legatis dixit:*
30 *Sero, itis. Excusserunt illi patrem et aurum in sinu eius
invenerunt; ipsi perseverarunt ire, quo intenderant; inve-
nerunt ducem cruci fixum, cuius vox fuit: Cavete prodi-
torem. Reus est pater.* Quid convenit? *Proditio nobis
praedicta est et praedicta a duce;* quaerimus proditorem.
Te isse ad hostes fateris et isse clam et ab his incolumem
31 *rediise, aurum retulisse et aurum occultum habuisse.* Nam,
quod fecit, id nonnunquam potentius fit in propositione; quae
si animos occupavit, prope aures ipsae defensioni praeclu-
duntur. In totum autem congregatio criminum accusantem
adiuvat, separatio defendentem. Solebam id, quod fieri et
in argumentis dixi, in tota facere materia, ut propositis, extra
quae nihil esset, omnibus deinde ceteris remotis, solum id
32 superesset, quod credi volebam. Ut in praevaricationum
criminibus: *Ut absolvatur reus, aut innocentia ipsius fit aut
interveniente aliqua potestate aut vi aut corrupto iudicio aut
difficultate probationis aut praevaricatione. — Nocentem
fuisse confiteris, nulla potestas obstitit, nulla vis, corruptum
iudicium non quereris, nulla probandi difficultas fuit: quid*
33 *superest, nisi ut praevaricatio fuerit?* Si omnia amoliri
non poteram, tamen plura amoliebar. *Hominem occisum
esse constat; non in solitudine, ut a latronibus suspicer;
non praedae gratia, quia inspoliatus est; non heredita-
tis spe, quia pauper fuit: odium igitur in causa, cum*
34 *sis inimicus.* Quae res autem faciliorem divisioni viam prae-
stat, eadem inventioni quoque: excutere, quidquid dici pot-
est, et velut reiectione facta ad optimum pervenire. *Ac-
cusatur Milo, quod Clodium occiderit.* Aut fecit aut non.
Optimum erat negare; sed non potest: occidit ergo aut iure
aut iniuria. Utique iure: aut voluntate aut necessitate; nam
35 ignorantia praetendi non potest. Voluntas anceps est, sed
quia ita homines putant: attingenda defensio, ut id pro re

publica fuerit. Necessitate? subita igitur pugna, non prae-
parata; alter igitur insidiatus est. Uter? Profecto Clodius.
Videsne, ut ipsa rerum necessitas deducat ad defensionem?
Adhuc: Aut utique voluit occidere insidiatorem Clodium aut 36
non. Tutius, si noluit. Fecerunt ergo servi Milonis neque
iubente neque sciente Milone. At haec tam timida defensio
detrahit auctoritatem illi, qua recte dicebamus occisum.
Adiicietur: *Quod suos quisque servos in tali re facere vo-* 37
luisset. Hoc eo est utilius, quod saepe nihil placet et ali-
quid dicendum est. Intueamur ergo omnia: ita apparebit
aut id, quod optimum est, aut id, quod minime malum. Pro-
positione aliquando adversarii utendum et esse nonnunquam
communem eam, suo loco dictum est.

Multis milibus versuum scio apud quosdam esse quaesi-
tum, quomodo inveniremus, utra pars deberet prior dicere;
quod in foro vel atrocitate formularum vel modo petitionum
vel novissime sorte diiudicatur. In schola quaeri nihil atti- 38
net, cum in declamationibus iisdem narrare et contradi-
ctiones solvere tam ab actore quam a possessore conces-
sum sit. Sed in plurimis controversiis ne inveniri quidem
potest: ut in illa, *Qui tres liberos habebat, oratorem, phi-*
losophum, medicum, testamento quattuor partes fecit et
singulas singulis dedit, unam eius esse voluit, qui esset
utilissimus civitati. Contendunt; quis primus dicat, incer- 39
tum est, propositio tamen certa. Ab eo enim, cuius perso-
nam tuebimur, incipiendum erit. Et haec quidem de divi-
dendo in universum praecipi possunt.

At quomodo inveniemus etiam illas occultiores quae- 40
stiones? scilicet, quomodo sententias, verba, figuras, colo-
res: ingenio, cura, exercitatione. Non tamen fere unquam
nisi imprudentem fugerint, si, ut dixi, naturam sequi ducem
velit. Sed plerique eloquentiae famam affectantes contenti 41
sunt locis speciosis modo vel nihil ad probationem conferen-
tibus. Alii, nihil ultra ea, quae in oculos incurrunt, ex-
quirendum, putant. Quod quo facilius appareat: unam de
schola controversiam, non ita sane difficillimam aut novam,
proponam in exemplum. *Qui reo proditionis patri non* 42
affuerit, exheres sit. Proditionis damnatus cum advocato

exulet. Reo proditionis patri disertus filius affuit, rusticus non affuit: damnatus abiit cum advocato in exilium. Rusticus cum fortiter fecisset, praemii nomine impetravit restitutionem patris et fratris. Pater reversus intestatus decessit: petit rusticus partem bonorum, orator totum
43 *sibi vindicat.* Hic illi eloquentes, quibusque nos circa lites raras sollicitiores ridiculi videmur, invadent personas favorabiles. Actio pro rustico contra disertum, pro viro forti contra imbellem, pro restitutore contra ingratum, pro eo, qui parte contentus sit, contra eum, qui fratri nihil dare
44 ex paternis velit. Quae omnia sunt in materia et multum iuvant, victoriam tamen non trahunt. In hac quaerentur sententiae, si fieri poterit, praecipites vel obscurae, (nam ea nunc virtus est) et pulchre fuerit cum materia tumultu et clamore transactum. Illi vero, quibus propositum quidem melius sed cura in proximo est, haec velut innatantia vide-
45 bunt: Excusatum esse rusticum, quod non interfuerit iudicio nihil collaturus patri; sed ne disertum quidem habere, quod imputet reo, cum is damnatus sit; dignum esse hereditate restitutorem; avarum, impium, ingratum, qui dividere nolit cum fratre eoque sic merito; quaestionem quoque illam primam scripti et voluntatis, qua non expugnata non sit se-
46 quentibus locus. At, qui naturam sequetur, illa cogitabit profecto, primo hoc dicturum rusticum: *Pater intestatus duos nos filios reliquit, partem iure gentium peto.* Quis tam imperitus, quis tam procul a litteris, quin sic incipiat, etiamsi
47 nescierit, quid sit propositio? Hanc communem omnium legem leviter adornabit ut iustam. Nempe sequetur, ut quaeramus, quid huic tam aequae postulationi respondeatur? At id manifestum est. *Lex est, quae iubet exheredem esse eum, qui patri proditionis reo non affuerit; tu autem non affuisti.* Hanc propositionem necessaria sequitur legis lau-
48 datio et eius, qui non affuerit, vituperatio. Adhuc versamur in confessis; redeat animus ad petitorem; numquid non hoc cogitet necesse est, nisi qui sit plane hebes: *Si lex obstat, nulla lis est, inane iudicium est? Atqui et legem esse et hoc, quod ea puniat, a rustico factum, extra dubitatio-*
49 *nem est.* Quid ergo dicimus? *Rusticus eram.* Sed lex erat,

omnes complectitur, nihil proderit. Quaeramus ergo, num
infirmari in aliquam partem lex possit. Quid aliud (saepius
dicam) natura permittit, quam ut, cum verba contra sint, de
voluntate quaeratur? Generalis igitur quaestio, verbis an
voluntate sit standum. Sed enim in commune de iure omni
disputandum semper nec unquam satis iudicatum est. Quae-
rendum igitur in hac ipsa, qua consistimus, an aliquid inve-
niri possit, quod scripto adversetur? Ergo, quisquis non 50
affuerit, exheres erit? quisquis, sine exceptione? Iam se
illa vel ultro offerent argumenta: Et infans? filius enim est
et non affuit; et qui aberat, et qui militabat, et qui in lega-
tione erat? Iam multum acti est: possit aliquis non affuisse
et heres esse. Transeat nunc idem ille, qui cogitavit, ut 51
ait Cicero, tibicinis Latini modo ad disertum. *Ut ista con-
cedam: tu nec infans es nec abfuisti nec militasti.* Num
aliud occurrit quam illud, *Sed rusticus sum?* Contra, quod 52
palam est, dicit: *Ut agere non potueris, assidere potuisti;*
et verum est. Quare redeundum rustico ad animum legum-
latoris: *Impietatem punire voluit, ego autem impius non
sum.* Contra quod disertus, *Tu impie fecisti*, inquit, *cum* 53
*exheredationem meruisti, licet te postea vel poenitentia vel
ambitus ad hoc genus optionis adduxerit. Praeterea pro-
pter te damnatus est pater, videbaris enim de causa pro-
nuntiasse.* Ad haec rusticus: *Tu vero in causa damna-
tionis fuisti, multos offenderas, inimicitias domui contra-
xeras.* Haec coniecturalia. Illud quoque, quod coloris loco
rusticus dicit, patris fuisse tale consilium, ne universam do-
mum periculo subiiceret. Haec prima quaestione scripti et
voluntatis continentur. Intendamus ultra animum videamus- 54
que, an aliquid inveniri praeterea possit. Quo id modo fiet?
Sedulo imitor quaerentem, ut quaerere doceam, et omisso
speciosiore genere ad utilitatem me summitto discentium.
Omnes adhuc quaestiones ex persona petitoris ipsius duxi-
mus; cur non aliquid circa patrem quaerimus? dictum non
est, *Cui quis non affuerit, exheres erit.* Cur non cona- 55
mur et sic quaerere, *Num, cuicunque quis non affuerit?*
Facimus hoc saepe in iis controversiis, in quibus petuntur in
vincula, qui parentes suos non alunt, ut eam, quae testimo-

nium in filium peregrinitatis reum dixit; eum, qui filium lenoni vendidit. In hoc, de quo loquimur, patre quid ap-
56 prehendi potest? Damnatus est. Numquid igitur lex ad absolutos tantum patres pertinet? Dura prima fronte quaestio. Non desperemus; credibile est, hoc voluisse legumlatorem, ne auxilia liberorum innocentibus deessent. Sed hoc dicere rustico verecundum est, quia innocentem fuisse patrem fate-
57 tur. Dat aliud argumentum controversia: *Damnatus proditionis cum advocato exulet.* Vix videtur posse fieri, ut poena filio in eodem patre, et si affuerit et si non affuerit, constituta sit. Praeterea lex ad exules nulla pertinet. Non ergo credibile est de advocato damnati scriptum; an possint
58 enim bona esse ulla exulis? Scholasticus in utramque partem dubium facit; disertus et verbis inhaerebit, in quibus nulla exceptio est, et propter hoc ipsum poenam esse constitutam eis, qui non affuerint, ne periculo exilii deterreantur advocatione, et rusticum innocenti non affuisse dicet. Illud protinus non indignum, quod annotetur, posse ex uno statu duas generales fieri quaestiones, An quisquis? an cuicun-
59 que? Haec ex duabus personis quaesita sunt. Ex tertia autem, quae est adversarii, nulla oriri quaestio potest, quia nulla fit ei de sua parte controversia. Nondum tamen cura deficiat. Ista enim omnia dici possent etiam non restituto patre. Nec statim eo tendamus, quod occurrit ultro, a rustico restitutum. Qui subtiliter quaeret, aliquid spectabit ultra; nam, ut genus species sequitur, ita speciem genus
60 praecedit. Fingamus ergo ab alio restitutum: ratiocinativa seu collectiva quaestio orietur, *An restitutio pro sublatione iudicii sit et proinde valeat, ac si iudicium non fuisset?* Ubi temptabit rusticus dicere, ne impetrare quidem aliter potuisse suorum restitutionem uno praemio nisi patre proinde, ac si accusatus non esset, revocato, quae res advocati quo-
61 que poenam, tanquam is non affuisset, remiserit. Tum venimus ad id, quod primum occurrebat, a rustico esse restitutum patrem. Ubi rursus ratiocinamur, an restitutor accipi debeat pro advocato, quando id praestiterit, quod advocatus petiit; nec improbum sit pro simili accipi, quod plus est.
62 Reliqua iam aequitatis, utrius iustius sit desiderium? Id

ipsum adhuc dividitur, etiamsi uterque sibi totum vindicaret; nunc utique, cum alter semissem alter universa fratre excluso. Sed his tractatis etiam habet magnum momentum apud iudices patris memoria, cum praesertim de bonis eius quaeratur. Erit ergo coniectura, Qua mente pater intestatus decesserit? Sed ea pertinet ad qualitatem; alterius status instrumentum est. Plerumque autem in fine causarum de ae- 63
quitate tractabitur, quia nihil libentius iudices audiunt. Aliquando tamen hunc ordinem mutabit utilitas, ut, si in iure minus fiduciae erit, aequitate iudicem praeparemus.

Nihil habui amplius, quod in universum praeciperem.
Nunc eamus per singulas causarum iudicialium partes, quas 64
ut persequi ad ultimam speciem, id est ad singulas lites controversiasque, non possum: ita de generalibus scribere licet, ut, quae in quemque statum frequentissime incidant, tradam. Et, quia naturā prima quaestio est, Factumne sit, ab hoc ordiar.

DE CONIECTURA.

II. Coniectura omnis aut de re aut de animo est. Utriusque tria tempora, praeteritum, praesens, futurum. De re et generales quaestiones sunt et definitae, id est, et quae personis non continentur et quae continentur. De animo 2
quaeri non potest, nisi ubi persona est et de facto constat. Ergo, cum de re agitur, aut quid factum sit, in dubium venit, aut quid fiat, aut quid sit futurum: ut in generalibus, *An atomorum concursu mundus sit effectus? an providentia regatur? an sit aliquando casurus?* in definitis: *An parricidium commiserit Roscius? An regnum affectet Manlius? An recte Verrem sit accusaturus Q. Caecilius?* In iu- 3
diciis praeteritum tempus maxime valet; nemo enim accusat, nisi quae facta sunt. Nam quae fiant et quae futura sint, ex praeteritis colliguntur. Quaeritur et Unde quid ortum? ut *pestilentia — ira deum an intemperie coeli an corruptis aquis an noxio terrae halitu?* Et Quae causa facti? ut, *Quare ad Troiam quinquaginta reges navigaverint — iureiurando adacti an exemplo moti an gratificantes Atridis?* quae duo genera non multum inter se distant. Ea vero, 4

quae sunt praesentis temporis, si non argumentis, quae necesse est praecessisse, sed oculis deprehendenda sunt, non egent coniectura: ut si apud Lacedaemonios quaeratur, *An Athenis muri fiant?* Sed et illud, quod potest videri extra haec positum, coniecturae genus, cum de aliquo homine quaeritur, Qui sit; ut est quaesitum contra Urbiniae heredes, *Si, qui tanquam filius petebat bona, Figulus esset an Sosi-*
5 *pater.* Nam et substantia eius sub oculos venit, ut non possit quaeri, An sit, quomodo An ultra oceanum; nec Quid sit nec Quale sit, sed Qui sit? Verum hoc quoque genus litis ex praeterito pendet, *An hic sit ex Urbinia natus Clusinius Figulus?* Fuerunt autem tales nostris etiam temporibus controversiae, atque aliquae in meum quoque patrocinium inci-
6 derunt. Animi coniectura non dubie in omnia tempora cadit, *Qua mente Ligarius in Africa fuerit? Qua mente Pyrrhus foedus petiit? Quomodo laturus sit Caesar, si Ptolemaeus Pompeium occiderit?*

Quaeritur per coniecturam et qualitatem circa modum, speciem, numerum, *An sol maior quam terra? Luna glo-*
7 *bosa an plana an acuta? Unus mundus an plures?* Itemque extra naturales quaestiones, *Maius bellum Troianum an Peloponnesium? Qualis clipeus Achillis? An unus Hercules?*

In iis autem, quae accusatione ac defensione constant, unum est genus, in quo quaeritur et de facto et de auctore; quod interim coniunctam quaestionem habet, et utrumque pariter negatur; interim separatam, cum et factum sit necne,
8 et si de facto constet, a quo factum sit, ambigitur. Ipsum quoque factum aliquando simplicem quaestionem habet, An homo perierit; aliquando duplicem, Veneno an cruditate perierit. Alterum est genus de facto tantum, cum, si id certum sit, non potest de auctore dubitari; tertium de auctore tantum, cum factum constat, sed, a quo sit factum,
9 in controversiam venit. Et hoc, quod tertio loco posui, non est simplex. Aut enim reus fecisse tantummodo se negat aut alium fecisse dicit. Sed ne in alterum quidem transferendi criminis una forma est. Interdum enim substituitur mutua accusatio, quam Graeci ἀντικατηγορίαν vocant, no-

strorum quidam *concertativam*. Interdum in aliquam per-
sonam, quae extra discrimen iudicii est, transfertur, et alias
certam alias incertam; et, cum certam, aut in extrariam 10
aut in ipsius, qui petit, voluntatem. In quibus similis atque
in ἀντικατηγορίᾳ personarum, causarum, ceterorum compa-
ratio est: ut Cicero pro Vareno in familiam Ancharianam,
pro Scauro circa mortem Bostaris, in matrem avertens cri-
men, facit. Est etiam illud huic contrarium comparationis ge- 11
nus, in quo uterque a se factum esse dicit; et illud, in quo
non personae inter se sed ipsae res colliduntur, id est, non
uter fecerit, sed utrum factum sit. Cum de facto et de
auctore constat, de animo quaeri potest.

Nunc de singulis. Cum pariter negatur, hoc modo:
Adulterium non commisi; Tyrannidem non affectavi. In
caedis ac veneficii causis frequens est illa divisio: *Non* 12
est factum; et si est factum, ego non feci. Sed, cum di-
cimus: *Proba hominem occisum*, accusatoris tantum partes
sunt; a reo nihil dici contra praeter aliquas fortasse suspi-
ciones potest, quas spargere quam maxime varie oportebit,
quia, si unum aliquid affirmaris, probandum est aut causa
periclitandum. Nam cum inter id, quod ab adversario, et id,
quod a nobis propositum est, quaeritur, videtur utique alte-
rum verum; ita everso, quo defendimur, reliquum est, quo
premimur. At cum quaerimus de ambiguis signis cruditatis 13
et veneni, nihil tertium est; ideoque utraque pars, quod pro-
posuit, tuetur. Interim autem ex re quaeritur, *veneficium*
fuerit an cruditas? cum aliqua ex ipsa citra personam quo-
que argumenta ducuntur. Refert enim, convivium praeces- 14
serit an tristitia, labor an otium, vigilia an quies. Aetas quo-
que eius, qui periit, discrimen facit. Interest, subito defe-
cerit an longiore valetudine consumptus sit. Liberior adhuc
in utramque partem disputatio, si tantum subita mors in
quaestionem venit. Interim ex persona probatio rei petitur, 15
ut propterea credibile sit venenum fuisse, quia credibile est
ab hoc factum veneficium, vel contra.

Cum vero de reo et de facto quaeritur: naturalis ordo
est, ut prius factum esse accusator probet, deinde a reo
factum. Si tamen plures in persona probationes habuerit:

16 convertit hunc ordinem. Defensor autem semper prius negabit esse factum, quia, si in hac parte vicerit, reliqua non necesse habet dicere; victo superest, ut tueri se possit. Illic quoque, ubi de facto tantum controversia est, quod si probetur, non possit de auctore dubitari, similiter argumenta et ex persona et ex re ducuntur, sed in unam facti quaestio-
17 nem, sicut in illa controversia: (utendum est enim et his exemplis, quae sunt discentibus magis familiaria) *Abdicatus medicinae studuit. Cum pater eius aegrotaret, desperantibus de eo ceteris medicis, adhibitus, sanaturum se dixit, si is potionem a se datam bibisset. Pater, acceptae potionis epota parte, dixit, venenum sibi datum; filius, quod reliquum erat, exhausit, pater decessit, ille parricidii reus*
18 *est.* Manifestum, quis potionem dederit, quae si veneni fuit: nulla quaestio de auctore; tamen, an venenum fuerit, ex argumentis a persona ductis colligetur. Superest tertium, in quo factum esse constat aliquid; a quo sit factum, quaeritur. Cuius rei supervacuum est ponere exemplum, cum plurima sint huiusmodi iudicia, ut hominem occisum esse manifestum sit vel sacrilegium commissum, is autem, qui arguitur fecisse, neget.

Ex hoc nascitur ἀντικατηγορία. Utique enim factum
19 esse convenit, quod duo invicem obiiciunt. In quo quidem genere causarum admonet Celsus, fieri id in foro non posse; quod neminem ignorare arbitror. De uno reo consilium cogitur etiam, et si qui sunt, qui invicem accusent, alterum
20 iudicium perferre necesse est. Apollodorus quoque ἀντικατηγορίαν duas esse controversias dixit, et sunt revera secundum forense ius duae lites. Potest tamen hoc genus in cognitionem venire senatus aut principis. Sed in iudicio quoque nihil interest actionum, utrum simul de utroque pronuntie-
21 tur, an sententia de uno feratur. Quo in genere semper prior debebit esse defensio; primum quia natura potior est salus nostra quam adversarii pernicies, deinde quod plus habebimus in accusatione auctoritatis, si prius de innocentia nostra constiterit, postremum, quod ita demum duplex causa erit. Nam qui dicit, *Ego non occidi*, habet reliquam par-

tem, ut dicat, *Tu occidisti;* at qui dicit, *Tu occidisti*, supervacuum habet postea dicere, *Ego non occidi.*

Hae porro actiones constant comparatione; ipsa 22
comparatio non una via ducitur. Aut enim totam causam nostram cum tota adversarii causa componimus aut singula argumenta cum singulis. Quorum utrum sit faciendum, non potest nisi ex ipsius litis utilitate cognosci: ut Cicero singula pro Vareno comparat in primo crimine; est enim superior, cum persona alieni cum persona matris temere compararetur. Quare optimum est, si fieri poterit, ut singula vincantur a singulis; sed si quando in partibus laborabimus: universitate pugnandum est. Et sive invicem accusant, sive 23
crimen reus citra accusationem in adversarium vertit, ut Roscius in accusatores suos, quamvis reos non fecisset; sive in ipsos, quos sua manu periisse dicemus, factum deflectitur· non aliter, quam in iis, quae mutuam accusationem habeant, utriusque partis argumenta inter se comparantur. Id autem 24
genus, de quo novissime dixi, non solum in scholis saepe tractatur sed etiam in foro. Nam id est in causa Naevii Arpiniani solum quaesitum, *Praecipitata esset ab eo uxor an se ipsa sua sponte iecisset?* Cuius actionem et quidem solam in hoc tempus emiseram, quod ipsum me fecisse ductum iuvenili cupiditate gloriae fateor. Nam ceterae, quae sub nomine meo feruntur, negligentia excipientium in quaestum notariorum corruptae minimam partem mei habent.

Est et alia duplex coniectura huic ἀντικατηγορίᾳ diver- 25
sa, de praemiis: ut in illa controversia, *Tyrannus suspicatus, a medico suo datum sibi venenum, torsit eum, et cum is dedisse se pernegaret, arcessit alterum medicum; ille datum ei venenum dixit, sed se antidotum daturum, et dedit ei potionem, qua epota tyrannus decessit.* De praemio duo medici contendunt. Nam ut illic factum in adversarium transferentium: ita hic sibi vindicantium personae, causae, facultates, tempora, instrumenta, testimonia comparantur. Illud quoque, etiamsi non est ἀντικατηγορία, simili 26
tamen ratione tractatur, in quo citra accusationem quaeritur, utrum factum sit. Utraque enim pars suam expositionem habet atque eam tuetur: ut in lite Urbiniana petitor dicit,

Clusinium Figulum filium Urbiniae acie victa, in qua steterat, fugisse, iactatumque casibus variis, retentum etiam a rege tandem in Italiam ac patriam suam Marrucinos venisse atque ibi agnosci; Pollio contra, *servisse eum Pisauri dominis duobus, medicinam factitasse, manumissum alienae se familiae venali immiscuisse, a se rogantem, ut*
27 *ei serviret, emptum.* Nonne tota lis constat duarum causarum comparatione et coniectura duplici atque diversa? Quae autem accusantium ac defendentium, eadem petentium et infitiantium ratio est.

Ducitur coniectura primum a praeteritis. In his sunt personae, causae, consilia. Nam is ordo est, ut facere voluerit, potuerit, fecerit. Ideoque intuendum ante
28 omnia, qualis sit, de quo agitur. Accusatoris autem est efficere, ut, si quid obiecerit, non solum turpe sit sed etiam crimini, de quo est iudicium, quam maxime conveniat. Nam si reum caedis impudicum vel adulterum vocet: laedat quidem infamia, minus tamen hoc ad fidem valeat, quam si
29 audacem, petulantem, crudelem, temerarium ostenderit. Patrono, si fieri poterit, id agendum est, ut obiecta vel neget vel defendat vel minuat; proximum est, ut a praesenti quaestione separet. Sunt enim pleraque non solum dissimilia sed etiam aliquando contraria: ut, si reus furti prodigus dicatur aut negligens. Neque enim videtur in eundem et contemptus
30 pecuniae et cupiditas cadere. Si deerunt haec remedia: ad illa declinandum est, non de hoc quaeri, nec eum, qui aliquando peccaverit, utique commisisse omnia, et hanc fiduciam fuisse accusatoribus falsa obiiciendi; quod laesum et
31 vulneratum reum speravere hac invidia opprimi posse. Alii a propositione accusatoris contraque loci oriuntur. Saepe a persona prior ducit argumenta defensor et interim generaliter, Incredibile esse, a filio patrem occisum, ab imperatore proditam hostibus patriam. Facile respondetur, vel, quod omnia scelera in malos cadant ideoque saepe deprehensa sint; vel, quod ingeniosum sit, crimina ipsa atrocitate de-
32 fendi. Interim proprie; quod est varium. Nam dignitas et tuetur reum et nonnunquam ipsa in argumentum facti convertitur, tanquam inde fuerit spes impunitatis; proinde pauper-

tas, humilitas, opes, ut cuique ingenio vis est, in diversum trahuntur. Probi vero mores et anteactae vitae integritas 33
nunquam non plurimum profuerint. Si nihil obiicietur: patronus quidem in hoc vehementer incumbet; accusator autem ad praesentem quaestionem, de qua sola iudicium sit, cognitionem alligabit dicens, neminem non aliquando coepisse peccare, nec pro encomio ducendum scelus primum. Haec 34
in respondendo. Sic autem praeparabit actione prima iudicum animos, ut noluisse potius obiicere quam non potuisse credatur. Eoque satius est, omne se anteactae vitae abstinere convicio quam levibus aut frivolis aut manifesto falsis reum incessere, quia fides ceteris detrahitur, et qui nihil obiicit, omisisse credi potest maledicta tanquam supervacua; qui vana congerit, confitetur vanum in anteactis argumentum, in quibus vinci quam tacere maluerit. Cetera, quae a per- 35
sonis duci solent, in argumentorum locis exposuimus.

Proxima est ex causis probatio, in quibus haec maxime spectantur, ira, odium, metus, cupiditas, spes; nam reliqua in horum species cadunt. Quorum si quid in reum conveniet: accusatoris est efficere, ad quidquid faciendum causae valere videantur, easque, quas in argumentum sumet, augere; si minus: illuc conferenda est oratio, aut aliquas 36
fortasse latentes fuisse, aut nihil ad rem pertinere, cur fecerit, si fecit, aut etiam dignius esse odio scelus, quod non habuerit causam. Patronus vero, quotiens poterit, instabit huic loco, ut nihil credibile sit factum esse sine causa. Quod Cicero vehementissime multis orationibus tractat, praecipue tamen pro Vareno, qui omnibus aliis premebatur; nam et damnatus est. At, si proponitur, cur factum sit: aut falsam 37
causam aut levem aut ignotam reo dicet. Possunt autem esse aliquae interim ignotae, An heredem habuerit, an accusaturus fuerit eum, a quo dicitur occisus? Si alia defecerint, non utique spectandas esse causas; nam quem posse reperiri, qui non metuat, oderit, speret? plurimos tamen haec salva innocentia facere. Neque illud est omittendum, non omnes 38
causas in omnibus personis valere. Nam ut alicui sit furandi causa paupertas, non erit idem in Curio Fabricioque momentum.

39 De causa prius an de persona dicendum sit, quaeritur,
varieque est ab oratoribus factum, a Cicerone etiam praela-
tae frequenter causae. Sed mihi, si neutro litis condicio
praeponderet, secundum naturam videtur incipere a persona.
Non hoc magis generale est rectiorque divisio, an ullum cri-
40 men credibile, an hoc. Potest tamen id ipsum, sicut plerum-
que, vertere utilitas. Nec tantum causae voluntatis sunt
quaerendae, sed interim et erroris, ut ebrietas, ignorantia.
Nam haec, ut in qualitate crimen elevant, ita in coniectura
41 premunt. Et persona quidem nescio an unquam, utique in
vero actu rei, possit incidere, de qua neutra pars dicat; de
causis frequenter quaeri nihil attinet, ut in adulteriis, ut in
furtis, quia illas per se ipsa crimina secum habent.

42 Post haec intuenda videntur et *consilia*; quae late
patent, An credibile sit, reum sperasse, id a se scelus effici
posse? an ignorari, cum fecisset? an, etiamsi ignoratum non
esset, absolvi vel poena levi transigi vel tardiore vel ex
qua minus incommodi consecuturus quam ex facto gaudii
43 videretur? an etiam tanti putaverit poenam subire? Post haec,
An alio tempore et aliter facere vel facilius vel securius po-
tuerit? ut dicit Cicero pro Milone enumerans plurimas occa-
siones, quibus ab eo Clodius impune occidi potuerit. Prae-
terea, cur potissimum illo loco, illo tempore, illo modo sit
aggressus, (qui et ipse diligentissime tractatur pro eodem
44 locus) an, etiamsi nulla ratione ductus est, impetu raptus sit
et *absque sententia*, (nam vulgo dicitur, Scelera non
habere consilium) an etiam consuetudine peccandi sit al-
lectus?

Excussa prima parte, an voluerit, sequitur, *An po-
tuerit*? Hic tractatur locus, tempus, ut furtum in loco
cluso, frequenti; tempore vel diurno, cum testes plures, vel
45 nocturno, cum maior difficultas. Inspiciuntur utique difficul-
tates, occasiones, quae sunt plurimae ideoque exemplis non
egent. Hic sequens locus talis est, ut, si fieri non potuit,
sublata lis sit; si potuit, sequatur quaestio, an fecerit. Sed
haec etiam ad animi coniecturam pertinent, nam et ex his
colligitur, an speraverit. Ideo spectari debent et instru-
menta, ut Clodii ac Milonis comitatus.

Quaestio, An fecerit, incipit a secundo tempore, id 46
est praesenti ac deinde coniuncto, quorum sunt sonus, clamor, gemitus; insequentis latitatio, metus, similia. His accedunt signa, de quibus tractatum est, verba etiam et facta, quaeque antecesserunt quaeque insecuta sunt. Haec aut no- 47
stra sunt aut aliena. Sed verba nobis magis nocent minus prosunt nostra quam aliena; magis prosunt et minus nocent aliena quam nostra. Facta autem interim magis prosunt nostra, interim aliena, ut si quid, quod pro nobis sit, adversarius fecit; semper vero magis nocent nostra quam aliena. Est et illa in verbis differentia, quod aut aperta sunt aut 48
dubia. Seu nostra seu aliena sunt: infirmiora in utrumque sint necesse dubia; tamen nostra saepe nobis nocent, ut in illa controversia: *Interrogatus filius, ubi esset pater, dixit, Ubicunque est, vivit; at ille in puteo mortuus est inventus.* Aliena, quae sunt dubia, nunquam possunt nocere nisi aut 49
incerto auctore aut mortuo. *Nocte audita vox est, Cavete tyrannidem;* et, *Interrogatus, cuius veneno moreretur, respondit, Non expedit tibi scire.* Nam si est, qui possit interrogari, solvet ambiguitatem. Cum autem dicta facta- 50
que nostra defendi solo animo possint, aliena varie refutantur.

De uno quidem maximo genere coniecturalium controversiarum locuti videmur, et in omnes aliquid ex his cadit. Nam furti, depositi, creditae pecuniae et a facultatibus argumenta veniunt, An fuerit, quod deponeretur; et a personis, An ullum deposuisse apud hunc, vel hunc credidisse credibile sit; an petitorem calumniari, an reum infitiatorem esse, vel furem. Sed etiam in furti reo sicut in caedis quaeritur 51
de facto et de auctore. Crediti et depositi duae quaestiones sed nunquam iunctae, An datum sit, An redditum. Habent aliquid proprii adulterii causae, quod plerumque duorum discrimen est et de utriusque vita dicendum; quanquam et id quaeritur, an utrumque pariter defendi oporteat. Cuius rei consilium nascetur ex causa. Nam si adiuvabit pars altera, coniungam; si nocebit, separabo. Ne quis autem mihi putet 52
temere excidisse, quod plerumque duorum crimen esse adulterium, non semper, dixerim: potest accusari sola mulier in-

certi adulterii: *Munera domi inventa sunt; pecunia, cuius*
53 *auctor non extat; codicilli, dubium ad quem scripti.* In
falso quoque ratio similis, aut enim plures in culpam vocantur aut unus. Et scriptor quidem semper tueri signatorem necesse habet, signator scriptorem non semper, nam et decipi potuit. Is autem, qui hos adhibuisse et cui id factum dicitur, et scriptorem et signatores defendet. Iidem argumentorum loci in causis proditionis et affectatae tyrannidis.

54 Verum illa scholarum consuetudo ituris in forum potest nocere, quod omnia, quae in themate non sunt, pro nobis ducimus. Adulterium obiicis; *quis testis? quis index? quod pretium? quis conscius?* Venenum; *ubi emi? a quo? quando? quanti? per quem dedi?* Pro reo tyrannidis affectatae;
55 *ubi sunt arma? quos contraxi satellites?* Neque haec nego
esse dicenda, et ipsis utendum pro parte suscepta. Nam et in foro, quando adversarius probare non poterit, desiderabo. Sed in foro tantam illam facilitatem olim desideravimus, ubi non fere causa agitur, ut non aliquid ex his aut
56 plura ponantur. Huic simile est, quod in epilogis quidam,
quibus volunt, liberos, parentes, nutrices accommodant; nisi quod magis concesseris ea, quae non sint posita, desiderare quam adiicere.

De animo quomodo quaeratur, satis dictum est, cum ita diviserimus, An voluerit? an potuerit? an fecerit? Nam qua via tractatur, an voluerit: eadem, quo animo fecerit;
57 id enim est, An male facere voluerit. Ordo quoque rerum
aut affert aut detrahit fidem; multo scilicet magis, res prout congruunt aut repugnant. Sed haec nisi in ipso complexu causarum non deprehenduntur. Quaerendum tamen semper, quid cuique connectatur et quid consentiat.

DE FINITIONE.

III. Sequitur coniecturam finitio. Nam, qui non potest dicere nihil fecisse, proximum habebit, ut dicat, non id fecisse, quod obiiciatur. Itaque pluribus legibus iisdem quibus coniectura versatur, defensionis tantum genere mutato: ut in furtis, depositis, adulteriis. Nam, quemadmodum dicimus, *Non feci furtum, non accepi depositum, non commisi*

adulterium: ita, *Non est hoc furtum, non est hoc depositum, non est hoc adulterium.* Interim a qualitate ad finitio- 2
nem descenditur, ut in actionibus dementiae, malae tractationis, rei publicae laesae; in quibus si recte facta esse, quae obiiciuntur, dici non potest, illud succurrit, *Non est male tractare, rem publicam laedere.* Finitio igitur rei propositae propria et dilucida et breviter comprehensa verbis enuntiatio. Constat maxime, sicut est dictum, genere, spe- 3
cie, differentibus, propriis: ut si finias equum, (noto enim maxime utar exemplo) genus est animal, species mortale, differentia irrationale, (nam et homo mortale erat) proprium hinniens. Haec adhibetur orationi pluribus causis. Nam 4
tum est certum de nomine sed quaeritur, quae res ei subiicienda sit; tum res est manifesta. Et quod nomine constat, de re dubium est, interim coniectura est: ut si quaeratur, *quid sit deus.* Nam, qui id neget, *deum esse spiritum omni-* 5
bus partibus immixtum, non hoc dicat, falsam esse divinae illius naturae appellationem? sicut Epicurus, qui humanam ei formam locumque inter mundos dedit. Nomine uterque uno utitur; utrum sit in re, coniectat. Interim qualitas tra- 6
ctatur, ut *quid sit rhetorice, vis persuadendi an bene dicendi scientia?* Quod genus est in iudiciis frequentissimum. Sic enim quaeritur, *an deprehensus in lupanari cum aliena uxore adulter sit?* quia non de appellatione sed de vi facti eius ambigitur, an omnino peccaverit. Nam si peccaverit: non potest esse aliud quam adulter. Diversum est genus, 7
cum controversia consistit in nomine, quod pendet ex scripto, nec versatur in iudiciis nisi propter verba, quae litem faciunt: *An, qui se interficit, homicida sit? An, qui tyrannum in mortem compulit, tyrannicida? An carmina magorum veneficium?* Res enim manifesta est, sciturque, non idem esse occidere se quod alium, non idem occidere tyrannum quod compellere ad mortem, non idem carmina ac mortiferam potionem; quaeritur tamen, an eodem nomine appellanda sint.

Quanquam autem dissentire vix audeo a Cicerone, qui 8
multos secutus auctores dicit, finitionem esse de eodem et de altero; semper neganti, aliquod esse nomen, dicendum,

quod sit potius: tamen in eadem tris habeo velut species.
9 Nam interim convenit solum quaerere, *An hoc sit?* ut *An adulterium in lupanari?* Cum hoc negamus: non necesse est dicere, quid id vocetur, quia totum crimen infitiamur. Interim quaeritur, *Hoc an hoc? Furtum an sacrilegium?* non quin sufficiat, non esse sacrilegium, sed quia necesse sit dicere, quid sit aliud; quo in loco utrumque finiendum
10 est. Interim quaeritur in rebus specie diversis, an et hoc eodem modo sit appellandum, cum res utraque habet suum nomen, ut amatorium, venenum. In omnibus autem huius generis litibus quaeritur, *An etiam hoc?* quia nomen, de quo ambigitur, utique in alia re certum est. *Sacrilegium est, rem sacram de templo surripere: an et privatam? Adulterium, cum aliena uxore domi coire: an et in lupanari? Tyrannicidium, occidere tyrannum: an et in mor-*
11 *tem compellere?* Ideoque συλλογισμὸς, de quo postea dicam, velut infirmior est finitio, quia in hac quaeritur, an idem sit huius rei nomen quod alterius, illo, an proinde habenda sit
12 haec atque illa. Est et talis finitionum diversitas, ut idem sentiant, non iisdem verbis comprehendant: ut *rhetorice, bene dicendi scientia*, et eadem *bene inveniendi*, et *bene enuntiandi*, et *dicendi secundum virtutem orationis*, et *dicendi, quod sit officii.* Atque providendum, ut, si sensu non pugnant, comprehensione dissentiant. Sed de his dispu-
13 tatur, non litigatur. Opus est aliquando finitione obscurioribus et ignotioribus verbis, ut, quid sit *clarigatio ercti citi;* interim notis nomine, videlicet quid sit *penus*, quid *litus.*

Quae varietas efficit, ut eam quidam coniecturae, quidam qualitati, quidam legitimis quaestionibus subiecerint.
14 Quibusdam ne placuit quidem omnino subtilis haec et ad morem dialecticorum formata conclusio, ut in disputationibus potius arguta verborum cavillatrix quam in oratoris officio multum allatura momenti. Licet enim valeat in sermone tantum, ut constrictum vinculis suis eum, qui responsurus est, vel tacere vel etiam invitum id, quod sit contra, cogat
15 fateri: non eadem est tamen eius in causis utilitas. Persuadendum enim iudici est, qui etiamsi verbis devinctus est, tamen, nisi ipsi rei accesserit, tacitus dissentiet. Agenti

vero quae tanta est huius praecisae comprehensionis necessitas? An, si non dixero, *Homo est animal mortale rationale*, non potero, expositis tot corporis animique proprietatibus, latius oratione ducta vel a diis eum vel a mutis discernere? Quid? quod nec uno modo definitur res eadem 16
(ut facit Cicero: *quid est enim vulgo? universos*) et latiore varioque tractatu, ut omnes oratores plerumque fecerunt. Rarissima enim apud eos reperietur illa ex consuetudine philosophorum ducta servitus (est certe servitus) ad certa se verba astringendi, idque faciendum in libris Ciceronis de Oratore vetat M. Antonius. Nam est etiam periculosum, cum, 17
si uno verbo sit erratum, tota causa cecidisse videamur; optimaque est illa media via, qua utitur Cicero pro Caecina, ut res proponatur, verba non periclitentur. *Etenim, reciperatores, non ea sola vis est, quae ad corpus nostrum vitamque pervenit, sed etiam multo maior ea, quae, periculo mortis iniecto, formidine animum perterritum loco saepe et certo statu demovet.* Aut, cum finitionem praece- 18
dit probatio, ut in Philippicis Cicero Servium Sulpicium occisum ab Antonio colligit et in clausula demum ita finit: *Is enim profecto mortem attulit, qui causa mortis fuit.* Non negaverim tamen, haec quoque, ut expediet causae, esse facienda, et si quando firma comprehendi poterit brevi complexu verborum finitio: esse id tum elegans tum etiam fortissimum, si modo erit illa inexpugnabilis.

Eius certus ordo est, quid sit? an hoc sit? et in 19
hoc fere labor maior est, ut finitionem confirmes, quam ut in rem finitionem applices.

In eo, quid sit? duplex opus est. Nam et nostra confirmanda est et adversae partis destruenda finitio. Ideo- 20
que in schola, ubi nobis ipsi fingimus contradictionem, duos ponere debemus fines, quales utrinque esse optimi poterunt. At in foro providendum, num forte supervacua et nihil ad causam pertinens an ambigua an contraria an communis sit finitio; quorum nihil accidere nisi agentis culpa potest. Ut 21
recte autem finiamus, ita fiet, si prius in animo constituerimus, quid velimus efficere. Sic enim accommodari ad voluntatem verba poterunt. Atque ut a notissimo exemplo, quo

sit res lucidior, non recedamus: *Qui privatam pecuniam*
22 *de templo surripuit, sacrilegii reus est.* Culpa manifesta est; quaestio est, an huic crimini nomen, quod est in lege, conveniat. Ergo ambigitur, *An hoc sacrilegium sit?* Accusator, quia de templo surrepta sit pecunia, utitur hoc nomine. Reus, quia privatam surripuerit, negat esse sacrilegium sed furtum fatetur. Actor ergo ita finiet, *Sacrilegium est surripere aliquid de sacro.* Reus ita finiet, *Sacri-*
23 *legium est surripere aliquid sacri.* Uterque finitionem alterius impugnat. Ea duobus generibus evertitur, si aut falsa est aut parum plena. Nam illud tertium nisi stultis non acci-
24 dit, ut nihil ad quaestionem pertineat. Falsa est, si dicas, *Equus est animal rationale;* nam est equus animal sed irrationale. Quod autem commune cum alio est, desinet esse proprium. Hic reus falsam dicit esse finitionem accusatoris, accusator autem non potest dicere falsam rei; nam est sacrilegium *surripere aliquid sacri;* sed dicit parum plenam,
25 adiiciendum enim *aut ex sacro.* Maximus autem usus in approbando refellendoque fine propriorum ac differentium, nonnunquam etiam etymologiae. Quae tamen omnia, sicut in ceteris, confirmat aequitas, nonnunquam etiam coniectura mentis. Etymologia maxime rara est: *Quid enim est aliud tumultus, nisi perturbatio tanta, ut maior timor oria-*
26 *tur? Unde etiam nomen ductum est tumultus* Circa propria ac differentia magna subtilitas: ut cum quaeritur, *An addictus, quem lex servire, donec solverit, iubet, servus sit?* Altera pars finit ita, *Servus est, qui est iure in servitute;* altera, *qui in servitute est eo iure, quo servus,* aut, ut antiqui dixerunt, *qui servitutem servit.* Quae finitio, etiamsi distat aliquo, nisi tamen propriis et differentibus ad-
27 iuvatur, inanis est. Dicet enim adversarius, servire eum servitutem aut eo iure, quo servum. Videamus ergo propria et differentia, quae libro quinto leviter in transitu attigeram. Servus, cum manumittitur, fit libertinus, addictus recepta libertate ingenuus; servus invito domino [libertatem] non consequetur; ad servum nulla lex pertinet, addictus legem habet. Propria liberi, quae nemo habet nisi liber, praenomen, nomen, cognomen, tribum, habet haec addictus.

Excusso quid sit, prope peracta est quaestio, an hoc 28
sit? Id enim agimus, ut sit causae nostrae conveniens fini-
tio. Potentissima est autem in ea qualitas, *An amor insa-
nia?* Huc pertinebunt probationes, quas Cicero dicit pro-
prias esse finitionis, ex antecedentibus, consequentibus,
adiunctis, repugnantibus, causis, effectis, similibus; de quo-
rum argumentorum natura dictum est. Breviter autem pro 29
Caecina Cicero initia, causas, effecta, antecedentia, con-
sequentia complexus est: *Quid igitur fugiebant? Propter
metum. Quid metuebant? Vim videlicet. Potestis igitur
principia negare, cum extrema concedatis?* Sed similitu-
dine quoque usus est: *Quae vis in bello appellatur, ea in
otio non appellabitur?* Sed etiam ex contrario argumenta 30
ducuntur, ut si quaeratur, Amatorium venenum sit necne;
quia venenum amatorium non sit. Illud alterum genus quo
sit manifestius adolescentibus meis, (meos enim semper ado-
lescentes putabo) hic quoque fictae controversiae utar exem-
plo. *Iuvenes, qui convivere solebant, constituerunt, ut in* 31
*litore coenarent. Unius, qui coenae defuerat, nomen tu-
mulo, quem extruxerant, inscripserunt. Pater eius, a
transmarina peregrinatione cum ad litus idem appulisset,
lecto nomine suspendit se.* Dicuntur hi causa mortis fuisse. 32
Hic finitio est accusatoris, *Per quem factum est, ut quis
perierit, causa mortis est;* rei est, *Qui fecit quid sciens,
per quod perire homini necesse est.* Remota finitione accu-
satori sat est dicere, *Causa mortis fuistis; per vos enim
factum est, ut homo periret; quia, nisi vos illud fecisse-
tis, viveret.* Contra, *Non statim, per quem factum est, ut* 33
*quis periret, is damnari debet, ut accusator, testis, iudex
rei capitalis. Nec, undecunque causa fluxit, ibi culpa
est: ut si quis profectionem suaserit aut amicum ar-
cessierit trans mare et is naufragio perierit, ad coenam
invitarit et is cruditate illic contracta decesserit. Nec* 34
*fuerit in causa mortis solum adolescentium factum sed cre-
dulitas senis, in dolore ferundo infirmitas; denique, si for-
tior fuisset aut prudentior, viveret. Nec mala mente fece-
runt; et ille potuit vel ex loco tumuli vel ex opere tumul-
tuario suspicari, non esse monumentum. Qui ergo pu-*

niri debent, in quibus omnia sunt homicidae praeter manum?

35 Est interim certa finitio, de qua inter utramque partem convenit: ut Cicero dicit, *Maiestas est in imperio atque*
36 *in omni populi Romani dignitate.* Quaeritur tamen, *an maiestas minuta sit*, ut in causa Cornelii quaesitum est. Sed hic etiamsi similis videri potest finitiva: tamen, quia de finitione non ambigitur, iudicatio est qualitatis atque ad eum potius statum reducenda, ad cuius forte quidem venimus mentionem, sed erat ordine proximus locus.

DE QUALITATE.

IV. Est autem qualitas alia de summo genere atque ea quidem non simplex. Nam et qualis sit cuiusque rei natura et quae forma, quaeritur: *An immortalis anima? An humana specie deus?* et de magnitudine ac numero, *Quantus sol?* et *An unus mundus?* Quae omnia coniectura quidem colliguntur, quaestionem tamen habent in eo, qualia
2 sint? Haec et in suasoriis tractari solent, ut, si Caesar deliberet, an Britanniam impugnet: *quae sit Oceani natura, an Britannia insula*, (nam tum ignorabatur) *quanta ea terra, quo numero militum aggredienda*, in consilium ferendum sit. Eidem qualitati succedunt facienda ac non facienda; appetenda, vitanda; quae in suasorias quidem maxime cadunt sed in controversiis quoque sunt frequentia, hac sola diffe-
3 rentia, quod illic de futuris hic de factis agitur. Item demonstrativae partis omnia sunt in hoc statu: factum esse constat, quale sit factum quaeritur. Lis est omnis aut de praemio aut de poena aut de quantitate. Igitur genus causae aut simplex aut comparativum. Illic, quid aequum, hic, quid aequius aut quid aequissimum sit, excutitur.

Cum de poena iudicium est: a parte eius, qui causam dicit, aut defensio est criminis aut dimminutio aut excusatio aut, ut quidam putant, deprecatio.

4 Defensio longe potentissima est, qua ipsum factum, quod obiicitur, dicimus honestum esse. *Abdicatur aliquis, quod invito patre militarit, honores petierit, uxorem duxerit:* tuemur, quod fecimus. Partem hanc vocant Hermago-

rei κατ' ἀντίληψιν, ad intellectum id nomen referentes. Latine ad verbum translatam non invenio; absoluta appellatur. Sed enim de re sola quaestio, iusta sit ea necne. Iu- 5
stum omne continetur natura vel constitutione; natura, quod secundum cuiusque rei dignitatem. Hinc sunt pietas, fides, 6
continentia et talia. Adiiciunt et id, quod sit par. Verum id non temere intuendum est. Nam et vis contra vim et talio nihil habent adversum eum, qui prior fecit, iniusti; et non, quoniam res pares sunt, etiam id est iustum, quod antecessit. Illa utrinque iusta, eadem lex, eadem condicio; ac forsitan ne sint quidem paria, quae ulla parte sunt dissimilia. Constitutio est in lege, more, iudicato, pacto.

Alterum est defensionis genus, in quo factum per se im- 7
probabile assumptis extrinsecus auxiliis tuemur; id vocant κατ' ἀντίθεσιν. Latine hoc quoque non ad verbum transferunt, assumptiva enim dicitur causa. In quo genere 8
fortissimum est, si crimen causa facti tuemur, qualis est defensio Orestis, Horatii, Milonis. Ἀντέγκλημα dicitur, quia omnis nostra defensio constat eius accusatione, qui vindicatur: *Occisus est sed latro; excoecatus sed raptor.* Est et 9
illa ex causis facti ducta defensio priori contraria, in qua neque factum ipsum per se, ut in absoluta quaestione, defenditur, neque ex contrario facto, sed ex aliqua utilitate aut rei publicae aut hominum multorum aut etiam ipsius adversarii, nonnunquam et nostra, si modo id erit, quod facere nostra causa fas sit; quod sub extrario accusatore et legibus agente prodesse nunquam potest, in domesticis disceptationibus potest. Nam et filiis pater in iudicio abdicationis et ma- 10
ritus uxori, si malae tractationis accusabitur, et patri filius, si dementiae causa erit, non inverecunde dicet, multum sua interfuisse. In quo tamen incommoda vitantis melior quam commoda petentis est causa. Quibus similia etiam in vera 11
rerum quaestione tractantur. Nam quae in scholis abdicatorum, haec in foro exheredatorum a parentibus et bona apud Centumviros repetentium ratio est; quae illic malae tractationis, hic rei uxoriae, cum quaeritur, utrius culpa divortium factum sit; quae illic dementiae, hic petendi curatoris. Subiacet utilitati etiam illa defensio, si peius aliquid 12

futurum fuit. Nam in comparatione malorum boni locum obtinet levius: ut si Mancinus foedus Numantinum sic defendat, quod periturus, nisi id factum esset, fuerit exercitus. Hoc genus ἀντίστασις Graece nominatur, comparativum nostri vocant.

13 Haec circa defensionem facti; quae si neque per se ipsa nec adhibitis auxiliis dabitur: proximum est, in alium transferre crimen, si possumus. Ideoque etiam in hos, qui iam scripti sunt, status visa est cadere translatio. Interdum ergo culpa in hominem relegatur: ut si Gracchus reus foederis Numantini, cuius metu leges populares tulisse in tri-
14 bunatu videtur, missum se ab imperatore suo diceret. Interim derivatur in rem: ut si is, qui testamento quid iussus non fecerit, dicat, per leges id fieri non potuisse. Hoc μετάστασιν dicunt.

Hinc quoque exclusis excusatio superest. Ea est aut ignorantiae: ut si quis fugitivo stigmata scripserit eoque ingenuo iudicato neget, se liberum esse scisse; aut necessitatis: ut cum miles ad commeatus diem non affuit et dicit se
15 fluminibus interclusum aut valetudine. Fortuna quoque saepe substituitur culpae. Nonnunquam male fecisse nos sed bono animo dicimus. Utriusque rei multa et manifesta exempla sunt. Idcirco non est eorum necessaria expositio.

Si omnia, quae supra scripta sunt, deerunt: videndum, an minui culpa possit. Hic est ille, qui a quibusdam fieri
16 solet, status quantitatis. Sed ea cum sit aut poenae aut honoris, ex qualitate facti constituitur, eoque nobis sub hoc esse statu videtur sicut eius quoque, quae ad numerum refertur a Graecis. Nam et πηλικότητα et ποσότητα dicunt, nos utrumque appellatione una complectimur.

17 Ultima est deprecatio, quod genus causae plerique negarunt in iudicium unquam venire. Quin Cicero quoque pro Q. Ligario idem testari videtur, cum dicit, *Causas, Caesar, egi multas et quidem tecum, dum te in foro tenuit ratio honorum tuorum; certe nunquam hoc modo, Ignoscite, iudices, erravit, lapsus est, non putavit, si un-*
18 *quam posthac*, et cetera. In Senatu vero et apud populum et apud Principem et ubicunque, si iuris clementia est, ha-

bet locum deprecatio. In qua plurimum valent ex ipso, qui
reus est, haec tria in vita praecedere, si innocens, si bene
meritus, si spes in futurum innocenter victuri et in aliquo usu
futuri; praeterea, si vel aliis incommodis vel praesenti peri-
culo vel poenitentia videatur satis poenarum dedisse: extra
nobilitas, dignitas, propinqui, amici. In eo tamen, qui co- 19
gnoscit, plurimum ponendum, si laus eum misericordis potius
quam reprehensio dissoluti consecutura est. Verum et in
iudiciis etiamsi non toto genere causae tamen ex parte magna
hic locus saepe tractatur. Nam et divisio frequens est, et-
iamsi fecisset, ignoscendum fuisse; idque in causis dubiis
saepe praevaluit; et epilogi omnes in eadem fere materia
versari solent. Sed nonnunquam etiam rei totius hic summa 20
constituta. Iam vero si exheredatum a se filium pater testa-
tus fuerit elogio, *propterea quod is meretricem amaverit:*
non omnis hic erit quaestio, an huic delicto pater debuerit
ignoscere et Centumviri tribuere debeant veniam? Sed etiam
in formulis, cum poenariae sunt actiones, ita causam parti-
mur, an commissa sit poena, an exigi debeat. Id autem,
quod illi viderunt, verum est, reum a iudicibus hoc defen-
sionis modo liberari non posse.

De praemiis autem quaeruntur duo: An ullo sit dignus, 21
qui petit, an tanto; ex duobus, Uter dignior; ex pluribus,
Quis dignissimus. Quorum tractatus ex ipso meritorum ge-
nere ducuntur. Et intuebimur non rem tantum, sive alle-
ganda sive comparanda erit, sed personam quoque; nam et
multum interest, tyrannum iuvenis occiderit an senex, vir an
femina, alienus an coniunctus; et locum multipliciter, in 22
civitate tyrannis assueta an libera semper; in arce an domi;
et quomodo factum sit, ferro an veneno; et quo tempore,
bello an pace; cum depositurus esset eam potestatem an cum
aliquid novi sceleris ausurus. Habent in meritis gratiam pe-
riculum quoque et difficultas. Similiter liberalitas a quo 23
profecta sit, refert. Nam in paupere gratior quam in divite,
dante beneficium quam reddente, patre quam orbo. Item in
quam rem dederit et quo tempore et quo animo, id est, num
in aliquam spem suam; similiter alia. Et ideo qualitas ma-
xime oratoris recipit operam, quia in utramque partem pluri-

mum est ingenio loci, nec usquam tantum affectus valent.
24 Nam coniectura extrinsecus quoque adductas frequenter pro-
bationes habet et argumenta ex materia sumit; quale quidque
videatur, eloquentiae est opus; hic regnat, hic imperat, hic
sola vincit.

Huic parti subiungit Verginius causas abdicationis, demen-
tiae, malae tractationis, orbarum nuptias indicentium. Nam et
fere sic accidit, inventique sunt, qui has materias *officiorum*
25 vocarent. Sed alios quoque nonnunquam leges hae recipiunt
status. Nam et coniectura est aliquando in plerisque horum,
cum se vel non fecisse vel bona mente fecisse contendunt.
Cuius generis exempla sunt multa. Et quid sit dementia ac
mala tractatio, finitur. Nam leges iuris plerumque quaestiones
26 praecurrere solent, et ex quibus causae non fiat status. Quod
tamen facto defendi non poterit, iure nitetur: et quot et
quibus causis abdicare non liceat, et in quae crimina malae
tractationis actio non detur, et cui accusare dementiae non
27 permittatur. Abdicationum formae sunt duae: altera criminis
perfecti, ut si abdicetur raptor, adulter; altera velut pen-
dentis et adhuc in condicione positi, quales sunt, in quibus
abdicatur filius, quia non pareat patri. Illa semper asperam
abdicantis actionem habet; immutabile est enim, quod factum
est; haec ex parte blandam et suadenti similem; mavult
enim pater corrigere quam abdicare; at pro filiis in utroque
28 genere summissam et ad satisfaciendum compositam. A quo
dissensuros scio, qui libenter patres figura laedunt; quod
non ausim dicere nunquam esse faciendum, potest enim ma-
teria incidere, quae hoc exigat; certe vitandum est, quotiens
29 aliter agi potest. Sed de figuris alio libro tractabimus. Non
dissimiles autem abdicationum actionibus sunt malae tracta-
tionis actiones; nam et ipsae habent eandem in accusationi-
bus moderationem. Dementiae quoque iudicia aut propter
id, quod factum est, aut propter id, quod adhuc fieri vel
30 non fieri potest, instituuntur. Et actor in eo, quod factnm
est, liberum habet impetum, sic tamen, ut factum accuset,
ipsius patris tanquam valetudine lapsi misereatur; in eo vero,
cuius libera mutatio est, diu roget et suadeat et novissime
dementiam rationi queratur obstare, non mores; quos quanto

magis in praeteritum laudaverit, tanto facilius probabit morbo
esse mutatos. Reus, quotiens causa patietur, debebit esse 31
in defensione moderatus, quia fere ira et concitatio furori
sunt similia. Omnibus his commune est, quod rei non sem-
per defensione facti sed excusatione ac venia frequenter
utuntur. Est enim domestica disceptatio, in qua et semel
peccasse et per errorem et levius, quam obiiciatur, abso-
lutioni nonnunquam sufficit.

Sed alia quoque multa controversiarum genera in qua- 32
litatem cadunt. *Iniuriarum*; quanquam enim reus ali-
quando fecisse negat, plerumque tamen haec actio facto at-
que animo continetur. De accusatore constituendo, quae 33
iudicia *divinationes* vocantur; in quo genere Cicero qui-
dem, qui mandantibus sociis Verrem accusabat, contra eos,
qui eum defendebant, hac usus est divisione, spectandum,
a quo maxime agi velint ii, quorum de ultione quaeri-
tur, a quo minime velit is, qui accusatur. Frequentissimae 34
tamen hae sunt quaestiones, uter maiores causas habeat,
uter plus industriae aut virium sit allaturus ad accusandum,
uter id fide meliore facturus. *Tutelae* praeterea; in quo 35
iudicio solet quaeri, an alia de re quam de calculis cognosci
oporteat, an fidem praestare debeat tantum non etiam con-
silium et eventum. Cui simile est male gestae procurationis,
quae in foro *negotiorum gestorum*; nam et mandati
actio est. Praeter haec finguntur in scholis et inscripti ma- 36
leficii, in quibus aut hoc quaeritur, an inscriptum sit; aut
hoc, an maleficium sit; raro utrumque. *Male gestae
legationis* apud Graecos et veris causis frequens, ubi
iuris loco quaeri solet, an omnino aliter agere, quam man-
datum sit, liceat, et quousque sit legatus; quoniam alii in
renuntiando sunt: ut in Heio, qui testimonium in Verrem di-
xerat post perlatam legationem. Plurimum tamen est in eo, 37
quale sit factum. *Rei publicae laesae.* Hinc moventur
quidem illae iuris cavillationes: Quid sit rem publicam lae-
dere? et, laeserit an non profuerit? et, ab ipso an propter
ipsum laesa sit. In facto tamen plurimum inest. *Ingrati*
quoque. In quo genere quaeritur, An is, cum quo agitur,
acceperit beneficium? Quod raro negandum est; ingratus

38 est enim, qui negat. Quantum acceperit? an reddiderit? an
protinus, qui non reddidit, ingratus sit? an potuerit reddere?
an id, quod exigebatur, debuerit? quo animo sit? Sim-
pliciores illae iniusti repudii, sub qua lege controver-
siae illud proprium habent, quod a parte accusantis defensio
39 est et defendentis accusatio. Praeterea, cum quis ratio-
nem mortis in Senatu reddit, ubi una quaestio est iuris,
An is demum prohibendus sit, qui mori vult, ut se legum
actionibus subtrahat; cetera qualitatis. Finguntur et testa-
menta, in quibus de sola quaeratur, ut in controversia,
quam supra exposui, in qua de parte patrimonii quarta,
quam pater dignissimo ex filiis reliquerat, contendunt phi-
losophus, medicus, orator. Quod idem accidit, si orbae nu-
ptias indicant pares gradu, et si inter propinquos de idoneo
40 quaeratur. Sed nec omnes mihi persequi materias in animo
est, fingi enim adhuc possunt; nec omnes earum quaestio-
nes, quia positionibus mutantur. Hoc tantum admiror, Fla-
vum, cuius apud me summa est auctoritas, cum artem scho-
lae tantum componeret, tam anguste materiam qualitatis ter-
minasse.

41 Quantitas quoque, ut dixi, etiamsi non semper ple-
rumque tamen eidem subiacet, seu modi est seu numeri.
Sed modus aliquando constat aestimatione facti, quanta sit
culpa, quantumve beneficium; aliquando iure, cum id in
controversiam venit, qua quis lege puniendus vel honoran-
42 dus sit. Stuprator decem milia dare debeat, quae poena
huic crimini constituta est; an, quia stupratus se suspendit,
capite puniri tanquam causa mortis? Quo in genere fallun-
tur, qui ita dicunt, tanquam inter duas leges quaeratur.
Nam de decem milibus nulla controversia est, quae nec pe-
43 tuntur. Iudicium redditur, an reus causa sit mortis. In con-
iecturam quoque eadem species cadit, cum, perpetuo an
quinquennali sit exilio multandus, in controversiam venerit.
An prudens caedem commiserit quaeritur. Illa quoque, quae
44 ex numero ducitur, pendet ex iure: An Thrasybulo triginta
praemia debeantur? et, Cum duo fures pecuniam abstulerint,
separatim quadruplum quisque an duplum debeat? Sed hic quo-
que factum aestimatur, et tamen ius ipsum pendet ex qualitate.

DE IURIDICIALI QUALITATE.

V. Qui neque fecisse se negabit neque aliud esse, quod fecerit, dicet neque factum defendet, necesse est in suo iure consistat; in quo plerumque actionis est quaestio. Ea 2
non semper, ut quidam putaverunt, iudicium antecedit, qualia sunt praetorum curiosa consilia, cum de iure accusatoris ambigitur; sed in ipsis frequentissime iudiciis versatur. Est enim duplex eius disceptationis condicio, quod aut intentio aut praescriptio habet controversiam. Ac fuerunt, qui praescriptionis statum facerent, tanquam ea non iisdem omnibus, quibus ceterae leges, quaestionibus contineretur. Cum ex 3
praescriptione lis pendet, de ipsa re quaeri non est necesse. Ignominioso filius praescribit: de eo solo iudicatio est, an liceat? Quotiens tamen poterimus, efficiendum est, ut de re quoque iudex bene sentiat; sic enim iuri nostro libentius indulgebit: ut in sponsionibus, quae ex interdictis fiunt, etiamsi non proprietatis est quaestio sed tantum possessionis; tamen non solum possedisse nos sed etiam nostrum possedisse, docere oportebit. Sed frequentius etiam quaeritur de 4
intentione. *Vir fortis optet, quod volet.* Nego illi dandum, quidquid optaverit: non habeo praescriptionem, sed tamen voluntate contra verba praescriptionis modo utor. In utroque autem genere status iidem sunt.

Porro lex omnis aut tribuit aut adimit aut punit aut 5
iubet aut vetat aut permittit. Litem habet aut propter se ipsam aut propter alteram, quaestionem aut in scripto aut in voluntate. Scriptum aut apertum est aut obscurum aut ambiguum. Quod de legibus dico, idem accipi volo de te- 6
stamentis, pactis, stipulationibus omni denique scripto; idem de voce. Et quoniam quattuor eius generis quaestiones vel status facimus: singulos percurramus.

SCRIPTUM ET VOLUNTAS.

VI. Scripti et voluntatis frequentissima inter consultos quaestio est, et pars magna controversi iuris hinc pendet; quo minus id in scholis accidere mirum est, ubi etiam ex industria fingitur. Eius genus unum est, in quo et de

2 scripto et de voluntate quaeritur. Id tum accidit, cum est
in lege aliqua obscuritas. In ea aut uterque suam interpre-
tationem confirmat, adversarii subvertit: ut hic, *Fur qua-
druplum solvat. Duo surripuerunt pariter decem milia;
petuntur ab utroque quadragena; illi postulant, ut vicena
conferant.* Nam et actor dicit, hoc esse quadruplum, quod
petat, et rei hoc, quod offerant; voluntas quoque utrinque
3 defenditur. Aut, cum de altero intellectu certum est, de
altero dubium: *Ex meretrice natus ne contionetur. Quae
filium habebat, prostare coepit: prohibetur adolescens
contione.* Nam de eius filio, quae ante partum meretrix
fuit, certum est: an eadem huius causa sit, dubium est, quia
4 ex hac natus est, et haec meretrix est. Solet et illud quaeri,
quo referatur, quod scriptum est, *Bis de eadem re ne sit
actio;* id est, hoc *bis* ad actorem an ad actionem? Haec ex
iure obscuro.

Alterum genus est ex manifesto; quod qui solum viderunt,
hunc statum plani et voluntatis appellarunt. In hoc al-
5 tera pars scripto nititur altera voluntate. Sed contra scri-
ptum tribus generibus occurritur. Unum est, in quo ipso
patet, semper id servari non posse: *Liberi parentes alant
aut vinciantur;* non enim alligabitur infans. Hic erit ad
alia transitus, et divisio, Num quisquis non aluerit? num
6 hic? Proponunt quidam tale genus controversiarum, in quo
nullum argumentum est, quod ex lege ipsa peti possit, sed
de eo tantum, de quo lis est, quaerendum sit. *Peregrinus,
si murum ascenderit, capite puniatur. Cum hostes mu-
rum ascendissent, peregrinus eos depulit; petitur ad sup-
7 plicium.* Non erunt hic separatae quaestiones, An quisquis?
an hic? quia nullum potest afferri argumentum contra scri-
ptum vehementius eo, quod in lite est; sed hoc tantum, An
ne servandae quidem civitatis causa? Ergo aequitate et vo-
luntate pugnandum. Fieri tamen potest, ut ex aliis legibus
exempla ducamus, per quae appareat, semper stari scripto
8 non posse, ut Cicero pro Caecina fecit. Tertium, cum in
ipsis verbis legis reperimus aliquid, per quod probemus,
aliud legumlatorem voluisse, ut in hac controversia: *Qui
nocte cum ferro deprehensus fuerit, alligetur. Cum anulo*

ferreo inventum magistratus alligavit. Hic quia est verbum in lege *deprehensus*, satis etiam significatum videtur, non contineri lege nisi noxium ferrum.

Sed ut, qui voluntate nitetur, scriptum, quotiens pote- 9
rit, infirmare debebit: ita, qui scriptum tuebitur, adiuvare se etiam voluntate temptabit. In testamentis et illa accidunt, ut voluntas manifesta sit, scriptum nihil sit: ut in iudicio Curiano, in quo nota L. Crassi et Scaevolae fuit contentio.
Substitutus heres erat, si postumus ante tutelae annos de- 10
cessisset. Non est natus. Propinqui bona sibi vindicabant. Quis dubitaret, quin ea voluntas fuisset testantis, ut is non
nato filio heres esset, qui mortuo? sed non scripserat. Id 11
quoque, quod huic contrarium est, accidit nuper, ut esset scriptum, quod appareret scriptorem noluisse: Qui sestertium nummum quinque milia legaverat, cum emendaret, sublatis sestertiis nummis, *argenti pondo* posuit, *quinque milia* manserunt. Apparuit tamen, *quinque pondo* dari voluisse, quia ille in argento legato modus et inauditus erat et incre-
dibilis. Sub hoc statu generales sunt quaestiones, Scripto 12
an voluntate standum sit, Quae fuerit scribentis voluntas; tractatus omnes qualitatis aut coniecturae, de quibus satis dictum arbitror.

LEGES CONTRARIAE.

VII. Proximum est de legibus contrariis dicere, quia inter omnes Artium scriptores constitit, in Antinomia duos esse scripti et voluntatis status; neque immerito; quia, cum lex legi obstet, utrinque contra scriptum dicitur, et quaestio est de voluntate; in utraque id ambigitur, an utique
illa lege sit utendum. Omnibus autem manifestum est, nun- 2
quam esse legem legi contrariam iure ipso; quia, si diversum ius esset, alterum altero abrogaretur; sed eas casu collidi et eventu.

Colliduntur autem aut pares inter se, ut si optio tyrannicidae et viri fortis comparentur, utrique data, quod velit, petendi potestate; hic meritorum, temporis, praemii collatio
est; aut secum ipsae, ut duorum fortium, duorum tyrannici- 3
darum, duarum raptarum, in quibus non potest esse alia

quaestio, quam temporis, utra prior sit; aut qualitatis, utra
iustior sit petitio. Diversae quoque leges confligunt aut
4 similes. Diversae, quibus etiam citra adversam legem con-
tradici possit, ut in hac controversia: *Magistratus ab arce*
ne discedat; vel alia nulla obstante quaeri potest, *Vir for-*
tis an, *quidquid optarit*, *accipere debeat.* Et in magi-
stratu multa dicentur, quibus scriptum expugnatur; si incen-
5 dium in arce fuerit, si in hostes decurrendum. Similes, con-
tra quas nihil opponi potest nisi lex altera: *Tyrannicidae*
imago in gymnasio ponatur; contra, *Mulieris imago in*
gymnasio ne ponatur. Mulier tyrannum occidit. Nam ne-
que mulieris imago ullo alio casu poni potest nec tyrannici-
6 dae ullo alio casu summoveri. Impares sunt, cum alteri
multa opponi possunt alteri nihil, nisi quod in lite est: ut
cum *vir fortis impunitatem desertoris petit.* Nam contra
legem viri fortis, ut supra ostendi, multa dicuntur; adversus
desertores scripta non potest nisi optione subverti.

7 Item confessum ex utraque parte ius est aut dubium.
Si confessum est, haec fere quaeruntur: Utra lex potentior?
ad deos pertineat an ad homines? ad rem publicam an ad
privatos? de honore an de poena? de magnis rebus an de
8 parvis? permittat an vetet an imperet? Solet tractari et,
utra sit antiquior, et velut potentissimum, utra minus perdat;
ut in desertore et viro forti, quod illo non occiso lex tota tol-
latur; occiso, sit reliqua viro forti alia optio. Plurimum ta-
men est in hoc, Utrum fieri sit melius atque aequius; de quo
9 nihil praecipi nisi proposita materia potest. Si dubium: aut
alteri aut invicem utrique de iure fit controversia, ut in re
tali: *Patri in filium, patrono in libertum manus iniectio sit;*
liberti heredem sequantur. Liberti filium quidam fecit he-
redem: invicem petitur manus iniectio; et patronus negat,
ius patris illi fuisse, quia ipse in manu patroni fuerit.

10 Duplices leges sicut duae colliduntur: ut *Nothus ante*
legitimum natus, legitimus sit; post legitimum, tantum civis.
Quod de legibus, idem de senatusconsultis dictum; quae si
aut inter se pugnent aut obstent legibus, non tamen aliud sit
eius status nomen.

COLLECTIO.

VIII. Syllogismus habet aliquid simile scripto et voluntati, quia semper pars in eo altera scripto nititur; sed hoc interest, quod illic dicitur contra scriptum hic supra scriptum; illic, qui verba defendit, hoc agit, ut fiat utique, quod scriptum est; hic, ne aliud, quam scriptum est. Ei nonnulla etiam cum finitione coniunctio. Nam saepe, si finitio infirma
est, in syllogismum delabitur. Sit enim lex: *Venefica ca-* 2
pite puniatur. Saepe secubanti amatorium dedit; eundem repudiavit; per propinquos rogata, ut rediret, non est reversa; suspendit se maritus. Mulier veneficii rea est. Fortissima est actio dicentis amatorium venenum esse. Id erit finitio; quae si parum valebit: fiet syllogismus, ad quem, velut remissa priore contentione, veniemus: An proinde puniri debeat, ac si virum veneno necasset?

Ergo hic status ducit ex eo, quod scriptum est, id, 3
quod incertum est; quod quoniam ratione colligitur, ratiocinativus dicitur. In has autem fere species venit: An, quod semel ius est, idem et saepius? *Incesti damnata et praecipitata de saxo vixit; repetitur.* An, quod in uno, in pluribus? *Qui duos uno tempore tyrannos occidit, duo prae-*
mia petit. An quod ante, et postea? *Raptor profugit,* 4
rapta nupsit, reverso illo petit optionem. An, quod in toto, idem in parte? *Aratrum accipere pignori non licet, vomerem accepit.* An, quod in parte, idem in toto? *Lanas*
evehere Tarento non licet, oves vexit. In his syllogimus 5
et scripto nititur; non satis cautum esse dicit. *Postulo, ut praecipitetur incesta; lex est;* et *rapta optionem petit,* et
in ove lanae sunt, similiter alia. Sed quia responderi pot- 6
est, *Non est scriptum, ut bis praecipitetur damnata, ut quandoque rapta optet, ut tyrannicida duo praemia accipiat, nihil de vomere cautum, nihil de ovibus:* ex eo, quod manifestum est, colligitur quod dubium est. Maioris pugnae est ex scripto ducere, quod scriptum non est. *Qui patrem occiderit, culeo insuatur: matrem occidit. Ex domo*
in ius educere ne liceat: ex tabernaculo eduxit. In hoc 7
genere haec quaeruntur: An, quotiens propria lex non est,

simili sit utendum? an id, de quo agitur, ei, de quo scriptum
est, simile sit? Simile autem et maius est et par et minus.
In illo priore, an satis lege cautum sit? an, etsi parum cautum
est, hac sit utendum? In utroque de voluntate legumlatoris.
Sed de aequo tractatus potentissimi.

AMPHIBOLIA, ID EST AMBIGUITAS.

IX. Amphiboliae species sunt innumerabiles, adeo,
ut philosophorum quibusdam nullum videatur esse verbum,
2 quod non plura significet; genera admodum pauca. Aut enim
vocibus accidit singulis aut coniunctis.

Singula afferunt errorem, cum pluribus rebus aut ho-
minibus eadem appellatio est (ὁμωνυμία dicitur), ut *Gallus*,
avem an gentem an nomen an fortunam corporis significet,
incertum est; et *Aiax*, Telamonius an Oïlei filius. Verba
3 quoque quaedam diversos intellectus habent, ut *cerno*. Quae
ambiguitas plurimis modis accidit. Unde fere lites, praeci-
pue ex testamentis, cum de libertate aut etiam de hereditate
contendunt ii, quibus idem nomen est; aut, quid sit legatum,
4 quaeritur. Alterum est, in quo alia integro verbo signifi-
catio est alia diviso, ut *ingenua* et *armamentum* et *Corvi-
num;* ineptae sane cavillationis, ex qua tamen Graeci con-
troversias ducunt: inde enim αὐλητρὶς illa vulgata, cum quae-
ritur, *Utrum aula, quae ter ceciderit, an tibicina, si ce-
5 ciderit, debeat publicari.* Tertia est ex compositis, ut si
quis corpus suum inculto loco poni iubeat, circaque monu-
mentum multum agri ab heredibus in tutelam cinerum, ut
6 solent, leget, sit litis occasio *cultum.* Sic apud Graecos
contendunt Λέων et Πανταλέων, cum scriptura dubia est, bona
omnia Λέοντι an bona Πανταλέοντι relicta sint.

In coniunctis plus ambiguitatis. Fit autem per ca-
sus: ut

7 *Aio te, Aeacida, Romanos vincere posse.*

Per collocationem, ubi dubium est, quid quo referri oporteat,
ac frequentissime, cum id, quod medium est, utrinque pos-
sit trahi, ut de Troilo Vergilius, *Lora tenens tamen* — —
Hic, utrum teneat tamen lora, an, quamvis teneat, tamen
8 trahatur, quaeri potest. Unde controversia illa, *Testamento*

quidam iussit poni statuam auream hastam tenentem. Quaeritur, statua hastam tenens aurea esse debeat, an hasta esse aurea in statua alterius materiae? Fit per flexum idem magis:

Quinquaginta ubi erant centum inde occidit Achilles.

Saepe, utri duorum antecedentium sermo subiunctus sit, in 9
dubio est: unde et controversia, *Heres meus uxori meae dare damnas esto argenti, quod elegerit, pondo centum.* Uter eligat, quaeritur.

Verum id, quod ex his primum est, mutatione casuum, sequens divisione verborum aut translatione emendatur, tertium adiectione. Accusativi geminatione facta amphibolia 10
solvitur ablativo, ut illud, *Lachetem audivi percussisse Demean*, fiat, *a Lachete percussum Demean.* Sed ablativo ipsi, ut in primo diximus, inest naturalis amphibolia. *Coelo decurrit aperto:* utrum per apertum coelum, an cum apertum esset. Divisio respiratione et mora constat: *statuam*, 11
deinde *auream hastam;* vel *statuam auream*, deinde *hastam.* Adiectio talis est, *argentum, quod elegerit ipse*, ut heres intelligatur; vel *ipsa*, ut uxor. Adiectione facta amphibolia, qualis sit, *Nos flentes illos deprehendimus*, detractione solvetur. Pluribus verbis emendandum, ubi id, 12
quod, quo referatur, dubium est, et ipsum est ambiguum. *Heres meus dare illi damnas esto omnia sua.* In quod genus incidit Cicero loquens de C. Fannio. *Is soceri instituto, quem, quia cooptatus in Augurum collegium non erat, non admodum diligebat; praesertim cum ille Q. Scaevolam sibi minorem natu generum praetulisset.* Nam *sibi* et ad socerum referri et ad Fannium potest. Productio 13
quoque scripto et correptio in dubio relicta causa est ambiguitatis, ut in hoc, *Cato.* Aliud enim ostendit brevis secunda syllaba casu nominativo, aliud eadem syllaba producta casu dativo aut ablativo. Plurimae praeterea sunt aliae species, quas persequi nihil necesse est.

Nec refert, quo modo sit facta amphibolia aut quo re- 14
solvatur. Duas enim res significari manifestum est, et, quod ad scriptum vocemve pertinet, in utramque partem par est. Ideoque frustra praecipitur, ut in hoc statu vocem ipsam ad nostram partem conemur vertere. Nam, si id fieri potest,

15 amphibolia non est. Amphiboliae autem omnis erit in his
quaestio; aliquando, uter sit secundum naturam magis sermo;
semper, utrum sit aequius; utrum is, qui scripsit ac dixit,
voluerit. Quarum in utramque partem satis ex his, quae de
coniectura et qualitate diximus, praeceptum est.

DE PRAEDICTORUM STATUUM COGNATIONE.

X. Est autem quaedam inter hos status cognatio. Nam
et in finitione, quae sit voluntas nominis, quaeritur, et in
syllogismo, qui secundus a finitione status est, quia specta-
tur, quid voluerit scriptor; et contrarias leges duos esse
scripti et voluntatis status apparet. Rursus et finitio quo-
dammodo est amphibolia, cum in duas partes diducatur in-
2 tellectus nominis. Scriptum et voluntas habet in verbis iuris
quaestionem, quod idem antinomia petitur. Ideoque omnia
haec quidam scriptum et voluntatem esse dixerunt, alii in
scripto et voluntate amphiboliam esse, quae facit quaestio-
nem. Sed distincta sunt. Aliud est enim obscurum ius aliud
3 ambiguum. Igitur finitio in natura ipsa nominis quaestionem
habet generalem, et quae esse etiam citra complexum cau-
sae possit; scriptum et voluntas de eo disputat verbo, quod
est in lege, syllogismus de eo, quod non est. Amphiboliae
lis in diversum trahit, legum contrariarum ex diverso pugna
4 est. Neque immerito et recepta est a doctissimis haec dif-
ferentia et apud plurimos ac prudentissimos durat.

DE VI DISPOSITIONIS.

Et de hoc quidem genere dispositionis, etiamsi non
5 omnia, tradi tamen aliqua potuerunt. Sunt alia, quae, nisi
proposita, de qua dicendum est, materia, viam docendi non
praebeant. Non enim causa universa in quaestiones ac locos
diducenda est, sed hae ipsae partes habent rursus ordinem
suum. Nam et in prooemio primum est aliquid et secundum
ac deinceps, et quaestio omnis ac locus habet suam dispo-
6 sitionem ut theses etiam simplices. Nisi forte satis erit di-
videndi peritus, qui controversiam in haec diduxerit, An
omne praemium viroforti dandum sit, an ex privato; An
nuptiae, an eius, quae nupta sit, an haec? deinde, cum fuerit

de prima quaestione dicendum: passim, et ut quidque in mentem veniet, miscuerit, non primum in ea scierit esse tractandum, Verbis legum standum sit an voluntate; huius ipsius 7
particulae aliquod initium fecerit, deinde proxima subnectens struxerit orationem, ut pars hominis est manus, eius digiti, illorum quoque articuli. Hoc est, quod scriptor demonstrare non possit, nisi certa definitaque materia. Sed quid 8
una faciet aut altera, quin immo centum ac mille in re infinita? Praeceptoris est, in alio atque alio genere cotidie ostendere, quis ordo sit rerum et quae copulatio, ut paulatim fiat usus et ad similia transitus. Tradi enim omnia, quae ars efficit, non possunt. Nam quis pictor omnia, quae in 9
rerum natura sunt, adumbrare didicit? sed percepta semel imitandi ratione assimulabit, quidquid acceperit. Quis non faber vasculum aliquod, quale nunquam viderat, fecit?

Quaedam vero non docentium sunt sed discentium. Nam 10
medicus, quid in quoque valetudinis genere faciendum sit, quid quibusque signis providendum, docebit; vim sentiendi pulsus venarum, coloris modos, spiritus meatum, caloris distantiam, quae sua cuiusque sunt ingenii, non dabit. Quare plurima petamus a nobis et cum causis deliberemus cogitemusque, homines ante invenisse artem quam docuisse. Illa 11
enim potentissima est, quaeque vere dicitur oeconomica totius causae dispositio, quae nullo modo constitui nisi velut in re praesente potest: ubi assumendum prooemium, ubi omittendum; ubi utendum expositione continua, ubi partita; ubi ab initiis incipiendum, ubi more Homerico e mediis vel ultimis; ubi omnino non exponendum; quando a nostris, 12
quando ab adversariorum propositionibus incipiamus, quando a firmissimis probationibus, quando a levioribus; qua in causa praeponendae prooemiis quaestiones, qua praeparatione praemuniendae; quid iudicis animus accipere possit statim dictum, quo paulatim deducendus; singulis an universis opponenda refutatio; reservandi perorationi an per totam actionem diffundendi affectus; de iure prius an de aequitate dicendum; anteacta crimina an, de quibus iudicium est, prius obiicere vel diluere conveniat; si multiplices causae erunt, quis ordo 13
faciendus, quae testimonia tabulaeve cuiusque generis in

actione recitandae, quae reservandae. Haec est velut imperatoria virtus copias suas partientis ad casus proeliorum, retinentis partes per castella tuenda custodiendasve urbes, petendos commeatus, obsidenda itinera, mari denique ac terra
14 dividentis. Sed haec in oratione praestabit, cui omnia affuerint, natura, doctrina, studium. Quare nemo expectet, ut alieno tantum labore sit disertus. Vigilandum, durandum, enitendum, pallendum est, facienda sua cuique vis, suus usus, sua ratio, non respiciendum ad haec sed in promptu
15 habenda, nec tanquam tradita sed tanquam innata. Nam via demonstrari potest, velocitas sua cuique; verum ars satis praestat, si copias eloquentiae ponit in medio; nostrum est
16 uti eis scire. Neque enim partium est demum dispositio, sed in his ipsis primus aliquis sensus et secundus et tertius; qui non modo ut sint ordine collocati, laborandum est, sed ut inter se vincti atque ita cohaerentes, ne commissura perlu-
17 ceat; corpus sit, non membra. Quod ita continget, si et, quid in quoque conveniat, viderimus, et ut verba verbis applicemus, non pugnantia sed quae invicem complectantur. Ita res non diversae distantibus ex locis quasi invicem ignotae collidentur, sed aliqua societate cum prioribus ac sequentibus se copulaque tenebunt, ac videbitur non solum composita oratio sed etiam continua. Verum longius fortasse progredior fallente transitu et a dispositione ad elocutionis praecepta labor, quae proximus liber inchoabit.

LIBER VIII.

Libro octavo haec continentur: De virtute elocutionis. De perspicuitate. De ornatu. De generibus sententiarum. De tropis.

DE VIRTUTE ELOCUTIONIS.

Prooemium. His fere, quae in proximos quinque libros collata sunt, ratio inveniendi atque inventa disponendi continetur, quam ut per omnes numeros penitus cognoscere ad summam scientiae necessarium est, ita incipientibus

brevius ac simplicius tradi magis convenit. Aut enim diffi- 2
cultate institutionis tam numerosae atque perplexae deterreri solent; aut eo tempore, quo praecipue alenda ingenia atque indulgentia quadam enutrienda sunt, asperiorum tractatu rerum atteruntur; aut, si haec sola didicerunt, satis se ad eloquentiam instructos arbitrantur; aut quasi ad certas quasdam dicendi leges alligati conatum omnem reformidant.
Unde existimant accidisse, ut, qui diligentissimi Artium 3
scriptores exstiterint, ab eloquentia longissime fuerint. Via tamen opus est incipientibus sed ea plana et cum ad ingrediendum tum ad demonstrandum expedita. Eligat itaque peritus ille praeceptor ex omnibus optima et tradat ea demum in praesentia, quae placent, remota refutandi cetera mora. Sequentur enim discipuli, quo duxeris. Mox cum robore
dicendi crescet etiam eruditio. Iidem primo solum iter cre- 4
dant esse, in quod inducentur, post illud cognituri etiam optimum. Sunt autem neque obscura neque ad percipiendum difficilia, quae scriptores diversis opinionibus pertinaciter
tuendis involverunt. Itaque in toto artis huiusce tractatu 5
difficilius est iudicare, quid doceas, quam, cum iudicaris, docere, praecipueque in duabus his partibus perquam sunt pauca, circa quae si is, qui instituetur, non repugnaverit, pronum ad cetera habiturus est cursum.

Nempe enim plurimum in hoc laboris exhausimus, ut 6
ostenderemus rhetoricen bene dicendi scientiam et utilem et artem et virtutem esse; materiam eius res omnes, de quibus dicendum esset; eas in tribus fere generibus, demonstrativo, deliberativo, iudicialique reperiri; orationem porro omnem constare rebus et verbis; in rebus intuendam inventionem, in verbis elocutionem, in utraque collocationem, quae me-
moria conplecteretur, actio commendaret. Oratoris officium, 7
docendi, movendi, delectandi partibus contineri, ex quibus ad docendum expositio et argumentatio, ad movendum affectus pertineret, quos per omnem quidem causam sed maxime tamen in ingressu ac fine dominari. Nam delectationem, quamvis in utroque sit eorum, magis tamen proprias
in elocutione partes habere. Quaestiones alias infinitas, alias 8
finitas, quae personis, locis, temporibus continerentur. In

omni porro materia tria esse quaerenda, an sit, quid sit, quale sit. His adiiciebamus, demonstrativam laude ac vituperatione constare. In ea, quae ab ipso, de quo diceremus, quae post eum acta essent, intuendum. Hoc opus tractatu hone-
9 storum utiliumque constare. Suasoriis accedere tertiam partem ex coniectura, possetne fieri, et an esset futurum, de quo deliberaretur. Hic praecipue diximus spectandum, quis, apud quem, quid diceret. Iudicialium causarum alias in singulis alias in pluribus controversiis consistere, et in quibusdam intentionem modo; depulsionem porro omnem infitiatione duplici, factumne et an hoc factum esset, praeterea
10 defensione ac translatione constare. Quaestionem aut ex scripto esse aut ex facto: facto, de rerum fide, proprietate, qualitate; scripto, de verborum vi aut voluntate; in quibus vis tum causarum tum actionum inspici soleat, quaeque aut scripti et voluntatis aut ratiocinativae aut ambiguitatis aut
11 legum contrariarum specie continentur. In omni porro causa iudiciali quinque esse partes, quarum exordio conciliari audientem, narratione proposita confirmari, refutari, per-
12 oratione aut memoriam refici aut animos moveri. His argumentandi et afficiendi locos et quibus generibus concitari, placari, resolvi iudices oporteret, adiecimus. Accessit ratio divisionis.

Credere modo qui discet velit. Certa quaedam via est, et in qua multa etiam sine doctrina praestare debeat per se ipsa natura, ut haec, de quibus dixi, non tam inventa a praeceptoribus quam, cum fierent, observata esse videantur.
13 Plus exigunt laboris et curae, quae sequuntur. Hinc enim iam elocutionis rationem tractabimus, partem operis, ut inter omnes oratores convenit, difficillimam. Nam et M. Antonius, cuius supra habuimus mentionem, cum *a se disertos visos esse multos*, ait, *eloquentem neminem:* diserto satis putat dicere quae oporteat, ornate autem dicere proprium
14 esse eloquentissimi. Quae virtus si usque ad eum in nullo reperta est, ac ne in ipso quidem aut L. Crasso: certum est et his et prioribus eam desideratam, quia difficillima fuit. Et Marcus Tullius inventionem quidem ac dispositionem pru-
15 dentis hominis putat, eloquentiam oratoris. Ideoque prae-

cipue circa praecepta partis huius laboravit. Quod eum merito fecisse, etiam ipso rei, de qua loquimur, nomine palam declaratur. Eloqui enim hoc est, omnia, quae mente conceperis, promere atque ad audientes perferre; sine quo supervacua sunt priora et similia gladio condito atque intra vaginam suam haerenti. Hoc itaque maxime docetur, hoc nullus 16
nisi arte assequi potest, hic studium plurimum adhibendum; hoc exercitatio petit, hoc imitatio, hic omnis aetas consumitur; hoc maxime orator oratore praestantior, hoc genera ipsa dicendi aliis alia potiora. Neque enim Asiani aut quo- 17
cunque alio genere corrupti res non viderunt aut eas non collocaverunt, neque, quos aridos vocamus, stulti aut in causis caeci fuerunt; sed his iudicium in eloquendo ac modus, illis vires defuerunt, ut appareat in hoc et vitium et virtutem esse dicendi.

Non ideo tamen sola est agenda cura verborum. Occur- 18
ram enim necesse est et, velut in vestibulo protinus apprehensuris hanc confessionem meam, resistam iis, qui, omissa rerum (qui nervi sunt in causis) diligentia, quodam inani circa voces studio senescunt, idque faciunt gratia decoris, qui est in dicendo mea quidem opinione pulcherrimus, sed cum sequitur non cum affectatur. Corpora sana et integri 19
sanguinis et exercitatione firmata ex iisdem his speciem accipiunt, ex quibus vires, namque et colorata et astricta et lacertis expressa sunt; at eadem si quis volsa atque fucata muliebriter comat, foedissima sint ipso formae labore. Et 20
cultus concessus atque magnificus addit hominibus, ut Graeco versu testatum est, auctoritatem; at muliebris et luxuriosus non corpus exornat sed detegit mentem. Similiter illa translucida et versicolor quorundam elocutio res ipsas effeminat, quae illo verborum habitu vestiuntur. Curam ergo verborum rerum volo esse sollicitudinem. Nam plerumque optima 21
rebus cohaerent et cernuntur suo lumine; at nos quaerimus illa, tanquam lateant seseque subducant. Ita nunquam putamus circa id esse, de quo dicendum est, sed ex aliis locis petimus et inventis vim afferimus. Maiore animo aggredienda 22
eloquentia est, quae si toto corpore valet, ungues polire et capillum reponere non existimabit ad curam suam pertinere.

Sed evenit plerumque, ut in hac diligentia deterior
23 etiam fiat oratio. Primum, quia sunt optima minime arcessita et simplicibus atque ab ipsa veritate profectis similia. Nam illa, quae curam fatentur, et ficta atque composita videri etiam volunt, nec gratiam consequuntur et fidem amittunt propter id, quod sensus obumbrant et velut laeto gra-
24 mine sata strangulant. Nam et, quod recte dici potest, circumimus amore verborum et, quod satis dictum est, repetimus et, quod uno verbo patet, pluribus oneramus et pleraque significare melius putamus quam dicere. Quid? quod nihil iam proprium placet, dum parum creditur disertum, quod
25 et alius dixisset? A corruptissimo quoque poetarum figuras seu translationes mutuamur, tum demum ingeniosi scilicet, si ad intelligendos nos opus sit ingenio. Atqui satis aperte Cicero praeceperat, *in dicendo vitium vel maximum esse a vulgari genere orationis atque a consuetudine communis*
26 *sensus abhorrere*. Sed ille durus atque ineruditus; nos melius, quibus sordet omne, quod natura dictavit, qui non ornamenta quaerimus sed lenocinia. Quasi vero sit ulla verborum nisi rei cohaerentium virtus; quae ut propria sint et dilucida et ornata et apte collocentur, si tota vita labo-
27 randum est: omnis studiorum fructus amissus est. Atqui plerosque videas haerentes circa singula, et dum inveniunt et dum inventa ponderant ac dimetiuntur. Quod si idcirco fieret, ut semper optimis uterentur: abominanda tamen haec infelicitas erat, quae et cursum dicendi refrenat et calorem cogitationis extinguit mora et diffidentia.
28 Miser enim et, ut sic dicam, pauper orator est, qui nullum verbum aequo animo perdere potest. Sed ne perdet quidem, qui rationem eloquendi primum cognoverit, tum lectione multa et idonea copiosam sibi verborum supellectilem compararit et huic adhibuerit artem collocandi, deinde haec omnia exercitatione plurima roborarit, ut semper in promptu
29 sint et ante oculos. Namque hoc qui fecerit, ei res cum nominibus suis occurrent. Sed opus est studio praecedente et acquisita facultate et quasi reposita. Namque ista quaerendi, iudicandi, comparandi anxietas, dum discimus, adhibenda est, non dum dicimus. Alioqui sicut, qui patrimonium

non pararunt, sub diem quaerunt: ita in oratione, qui non
satis laborarunt. Si praeparata vis dicendi fuerit: erunt in 30
officio, sic ut non requisita respondere sed ut semper sensibus inhaerere videantur atque eos ut umbra corpus sequi.
Tamen in hac ipsa cura est aliquid satis. Nam Latina, signi- 31
ficantia, ornata, cum apte sunt collocata, quid amplius laboremus? Quibusdam tamen nullus est finis calumniandi se et cum singulis paene syllabis commoriendi, qui etiam, cum optima sunt reperta, quaerunt aliquid, quod sit magis antiquum, remotum, inopinatum; nec intelligunt, iacere sensus
in oratione, in qua verba laudantur. Sit igitur cura elocutio- 32
nis quam maxima, dum sciamus tamen, nihil verborum causa esse faciendum, cum verba ipsa rerum gratia sint reperta; quorum ea sunt maxime probabilia, quae sensum animi nostri optime promunt atque in animis iudicum, quod volumus,
efficiunt. Ea debent praestare sine dubio et admirabilem et 33
iucundam orationem; verum admirabilem non sic, quomodo prodigia miramur, et iucundam non deformi voluptate sed cum laude ac dignitate coniuncta.

I. Igitur, quam Graeci φράσιν vocant, Latine dicimus *elocutionem*. Ea spectatur verbis aut singulis aut coniunctis. In singulis intuendum est, ut sint Latina, perspicua, ornata, ad id quod efficere volumus accommodata; in con-
iunctis, ut emendata, ut collocata, ut figurata. Sed ea, quae 2
de ratione Latine atque emendate loquendi fuerunt dicenda, in libro primo, cum de grammatice loqueremur, executi sumus. Verum illic tantum, ne vitiosa essent, praecepimus; hic non alienum est admonere, ut sint quam minime peregrina et externa. Multos enim, quibus loquendi ratio non desit, invenias, quos curiose potius loqui dixeris quam Latine; quomodo et illa Attica anus Theophrastum, hominem alioqui disertissimum, annotata unius affectatione verbi, hospitem dixit, nec alio se id deprehendisse interrogata respon-
dit, quam quod nimium Attice loqueretur. Et in Tito Livio, 3
mirae facundiae viro, putat inesse Pollio Asinius quandam Patavinitatem. Quare, si fieri potest et verba omnia et vox huius alumnum urbis oleant, ut oratio Romana plane videatur, non civitate donata.

DE PERSPICUITATE.

II. Perspicuitas in verbis praecipuam habet **proprietatem**, sed proprietas ipsa non simpliciter accipitur. Primus enim intellectus est sua cuiusque rei appellatio, qua non
2 semper utemur. Nam et obscena vitabimus et sordida et humilia. Sunt autem humilia infra dignitatem rerum aut ordinis. In quo vitio cavendo non mediocriter errare quidam solent, qui omnia, quae sunt in usu, etiamsi causae necessitas postulet, reformident: ut ille, qui in actione *Ibericas herbas*, se solo nequicquam intelligente, dicebat, nisi irridens hanc vanitatem Cassius Severus *spartum* dicere eum velle indi-
3 casset. Nec video, quare clarus orator *duratos muria pisces* nitidius esse crediderit quam ipsum id, quod vitabat. In hac autem proprietatis specie, quae nominibus ipsis cuiusque rei utitur, nulla virtus est, at, quod ei contrarium, est vitium. Id apud nos **improprium**, *ἄκυρον* apud Graecos
4 vocatur: quale est, — — *tantum sperare dolorem;* aut, quod in oratione Dolabellae emendatum a Cicerone annotavi, *mortem ferre;* aut, qualia nunc laudantur a quibusdam, quorum est, *de cruce verba ceciderunt.* Non tamen quidquid non erit proprium, protinus et improprii vitio laborabit, quia primum omnium multa sunt et Graece et Latine non denomi-
5 nata. Nam et, qui iaculum emittit, *iaculari* dicitur; qui pilum aut sudem, appellatione privatim sibi assignata caret; et ut, *lapidare* quid sit, manifestum est: ita glebarum testarumque iactus non habet nomen. Unde abusio, quae *κατά-*
6 *χρησις* dicitur, necessaria. Translatio quoque, in qua vel maximus est orationis ornatus, verba non suis rebus accommodat. Quare proprietas non ad nomen sed ad vim significandi refertur, nec auditu sed intellectu perpendenda est.
7 Secundo modo dicitur proprium inter plura, quae sunt eiusdem nominis, id, unde cetera ducta sunt; ut *vertex* est contorta in se aqua vel quidquid aliud similiter vertitur, inde propter flexum capillorum pars summa capitis, ex hoc id quod in montibus eminentissimum. Recte dixeris haec omnia
8 vertices; proprie tamen, unde initium est. Sic *soleae* et *turdi* pisces. Et tertius est huic diversus modus, cum res

communis pluribus in uno aliquo habet nomen eximium, ut
carmen funebre proprie *naenia* et tabernaculum ducis *au-
gurale.* Item, quod commune est et aliis nomen, intellectu
alicui rei peculiariter tribuitur, ut *urbem* Romam accipimus
et *venales* novicios et *Corinthia* aera; cum sint urbes aliae
quoque et venalia multa et tam aurum et argentum quam aes
Corinthium. Sed ne in his quidem virtus oratoris inspicitur.
At illud iam non mediocriter probandum, quod hoc etiam lau- 9
dari modo solet, ut proprie dictum, id est, quo nihil inveniri
possit significantius: ut Cato dixit, *C. Caesarem ad
evertendam rem publicam sobrium accessisse;* ut Virgilius
deductum carmen, et Horatius *acrem tibiam Hannibalem-
que dirum.* In quo modo illud quoque est a quibusdam tra- 10
ditum proprii genus ex appositis (epitheta dicuntur): ut *Dul-
cis musti* et *Cum dentibus albis.* De quo genere alio loco
dicendum est. Etiam quae bene translata sunt, propria dici
solent. Interim autem, quae sunt in quoque praecipua, pro- 11
prii locum accipiunt, ut Fabius inter plures imperatorias vir-
tutes *Cunctator* est appellatus.

Possunt videri verba, quae plus significant quam elo-
quuntur, in parte ponenda perspicuitatis; intellectum enim
adiuvant. Ego tamen libentius emphasin retulerim ad orna-
tum orationis, quia non, ut intelligatur, efficit, sed ut plus
intelligatur.

At obscuritas fit etiam verbis ab usu remotis: ut si 12
commentarios quis pontificum et vetustissima foedera et exo-
letos scrutatus auctores id ipsum petat ex his, quae inde
contraxerit, quod non intelliguntur. Hinc enim aliqui famam
eruditionis affectant, ut quaedam soli scire videantur. Fal- 13
lunt etiam verba vel regionibus quibusdam magis familiaria
vel artium propria, ut *Atabulus* ventus et navis *saccaria* et
in malo *Cosanum.* Quae vel vitanda apud iudicem ignarum
significationum earum vel interpretanda sunt, sicut in his,
quae homonyma vocantur: ut, *Taurus* animal sit an mons
an signum in coelo an nomen hominis an radix arboris, nisi
distinctum non intelligetur.

Plus tamen est obscuritatis in contextu et continuatione 14
sermonis et plures modi. Quare nec sit tam longus, ut eum

prosequi non possit intentio, nec traiectione ultra modum hyperbati finis eius differatur. Quibus adhuc peior est mixtura verborum, qualis in illo versu

Saxa vocant Itali, mediis quae in fluctibus, aras.

15 Etiam interiectione (qua et oratores et historici frequenter utuntur, ut medio sermone aliquem inserant sensum) impediri solet intellectus, nisi, quod interponitur, breve est. Nam Vergilius illo loco, quo pullum equinum describit, cum dixisset,

Nec vanos horret strepitus,

compluribus insertis alia figura quinto demum versu redit,

— — *Tum, si qua sonum procul arma dedere,*
Stare loco nescit.

16 Vitanda in primis ambiguitas, non haec solum, de cuius genere supra dictum est, quae incertum intellectum facit: ut *Chremetem audivi percussisse Demean;* sed illa quoque, quae, etiamsi turbare non potest sensum, in idem tamen verborum vitium incidit, ut si quis dicat, *visum a se hominem librum scribentem.* Nam etiamsi librum ab homine scribi patet: male tamen composuerit feceritque ambiguum, quantum in ipso fuit.

17 Est etiam in quibusdam turba inanium verborum, qui, dum communem loquendi morem reformidant, ducti specie nitoris circumeunt omnia copiosa loquacitate, quae dicere nolunt; ipsam deinde illam seriem cum alia simili iungentes miscentesque, ultra quam ullus spiritus durare possit, ex-
18 tendunt. In hoc malum a quibusdam etiam laboratur; neque id novum vitium est, cum iam apud Titum Livium inveniam, fuisse praeceptorem aliquem, qui discipulos obscurare, quae dicerent, iuberet, Graeco verbo utens σκότισον. Unde illa scilicet egregia laudatio: *Tanto melior; ne ego quidem in-*
19 *tellexi.* Alii, brevitatem aemulati necessaria quoque orationi subtrahunt verba et, velut satis sit scire ipsos, quae dicere velint, quantum ad alios pertineat, nihil putant. At ego otiosum sermonem dixerim, quem auditor suo ingenio intelligit. Quidam, emutatis in perversum dicendi figuris, idem
20 vitium consequuntur. Pessima vero sunt ἀδιανόητα, hoc est, quae verbis aperta occultos sensus habent: ut *Cum ductus*

est caecus secundum viam stare, et, qui suos artus morsu lacerasset, fingitur in scholis *supra se cubasse*. Ingeniosa 21
haec et fortia et ex ancipiti diserta creduntur, pervasitque iam multos ista persuasio, ut id iam demum eleganter atque exquisite dictum putent, quod interpretandum sit. Sed auditoribus etiam nonnullis grata sunt haec, quae cum intellexerunt: acumine suo delectantur et gaudent, non quasi audierint sed quasi invenerint.

Nobis prima sit virtus perspicuitas, propria verba, re- 22
ctus ordo, non in longum dilata conclusio; nihil neque desit neque superfluat. Ita sermo et doctis probabilis et planus imperitis erit. Haec eloquendi observatio. Nam rerum perspicuitas quo modo praestanda sit, diximus in praeceptis narrationis. Similis autem ratio est in omnibus. Nam si ne- 23
que pauciora, quam oportet, neque plura neque inordinata aut indistincta dixerimus: erunt dilucida et negligenter quoque audientibus aperta; quod et ipsum in consilio est habendum, non semper tam esse acrem iudicis intentionem, ut obscuritatem apud se ipse discutiat et tenebris orationis inferat quoddam intelligentiae suae lumen, sed multis eum frequenter cogitationibus avocari, nisi tam clara fuerint, quae dicemus, ut in animum eius oratio, ut sol in oculos, etiamsi in eam non intendatur, incurrat. Quare non, ut intelligere pos- 24
sit, sed, ne omnino possit non intelligere, curandum. Propter quod etiam repetimus saepe, quae non satis percepisse eos, qui cognoscunt, putamus: *Quae causa utique nostra culpa dicta obscurius est: ad planiora et communia magis verba descendimus;* cum id ipsum optime fiat, quod nos aliquando non optime fecisse simulamus.

DE ORNATU.

III. Venio nunc ad **o r n a t u m**, in quo sine dubio plus quam in ceteris dicendi partibus sibi indulget orator. Nam emendate quidem ac lucide dicentium tenue praemium est, magisque ut vitiis carere quam ut aliquam magnam virtutem adeptus esse videaris. Inventio cum imperitis saepe com- 2
munis, dispositio modicae doctrinae credi potest; si quae sunt artes altiores: plerumque occultantur, ut artes sint;

denique omnia haec ad utilitatem causarum solam referenda
sunt. Cultu vero atque ornatu se quoque commendat ipse,
qui dicit, et in ceteris iudicium doctorum, in hoc vero etiam
3 popularem laudem petit. Nec fortibus modo sed etiam ful-
gentibus armis proeliatur in causa Cicero Cornelii; qui non
consecutus esset docendo iudicem tantum et utiliter demum
ac Latine perspicueque dicendo, ut populus Romanus admi-
rationem suam non acclamatione tantum sed etiam plausu
confiteretur. Sublimitas profecto et magnificentia et nitor et
4 auctoritas expressit illum fragorem. Nec tam insolita laus
esset prosecuta dicentem, si usitata et ceteris similis fuisset
oratio. Atque ego illos credo, qui aderant, nec sensisse,
quid facerent, nec sponte iudicioque plausisse; sed velut
mente captos et, quo essent in loco, ignaros erupisse in
hunc voluptatis affectum.

5 Sed ne causae quidem parum confert idem hic orationis
ornatus. Nam, qui libenter audiunt, et magis attendunt et
facilius credunt, plerumque ipsa delectatione capiuntur, non-
nunquam admiratione auferuntur. Nam et ferrum affert ocu-
lis terroris aliquid, et fulmina ipsa non tam nos confunderent,
6 si vis eorum tantum non etiam ipse fulgor timeretur. Recte-
que Cicero his ipsis ad Brutum verbis quadam in epistola
scribit: *Nam eloquentiam, quae admirationem non habet,
nullam iudico.* Eandem Aristoteles quoque petendam ma-
xime putat.

Sed hic ornatus (repetam enim) virilis et fortis et san-
ctus sit nec effeminatam levitatem et fuco ementitum colorem
7 amet, sanguine et viribus niteat. Hoc autem adeo verum
est, ut, cum in hac maxime parte sint vicina virtutibus vitia,
etiam, qui vitiis utuntur, virtutum tamen iis nomen imponant.
Quare nemo ex corruptis dicat, me inimicum esse culte di-
centibus. Non hanc esse virtutem nego, sed illis eam non
8 tribuo. An ego fundum cultiorem putem, in quo mihi quis
ostenderit lilia et violas et anemonas, fontes surgentes, quam
ubi plena messis aut graves fructu vites erunt? sterilem pla-
tanum tonsasque myrtos quam maritam ulmum et uberes oleas
praeoptaverim? Habeant illa divites; licet; quid essent, si
9 aliud nihil haberent? Nullusne ergo etiam frugiferis adhi-

bendus est decor? Quis negat? Nam et in ordinem certa-
que intervalla redigam meas arbores. Quid illo quincunce
speciosius, qui, in quamcunque partem spectaveris, rectus
est? Sed protinus in id quoque prodest, ut terrae sucum
aequaliter trahat. Surgentia in altum cacumina oleae ferro 10
coercebo; in orbem se formosius fundet et protinus fructum
ramis pluribus feret. Decentior equus, cuius astricta ilia,
sed idem velocior. Pulcher aspectu sit athleta, cuius lacer-
tos exercitatio expressit; idem certamini paratior. Nunquam 11
mera species ab utilitate dividitur. Sed hoc quidem discer-
nere modici iudicii est.

Illud observatione dignius, quod hic ipse honestus or-
natus materiae genere decet variatus. Atque, ut a prima di-
visione ordiar, non idem demonstrativis et deliberativis et
iudicialibus causis conveniet. Namque illud genus ostenta-
tioni compositum solam petit audientium voluptatem, ideoque
omnes dicendi artes aperit ornatumque orationis exponit, ut
quod non insidietur nec ad victoriam sed ad solum finem lau-
dis et gloriae tendat. Quare, quidquid erit sententiis popu- 12
lare, verbis nitidum, figuris iucundum, translationibus magni-
ficum, compositione elaboratum, velut institor quidam elo-
quentiae intuendum et paene pertractandum dabit. Nam even-
tus ad ipsum non ad causam refertur. At ubi res agitur et 13
vera dimicatio est: ultimus sit famae locus. Praeterea ne
decet quidem, ubi maxima rerum momenta versantur, de
verbis esse sollicitum. Neque hoc eo pertinet, ut in his
nullus sit ornatus sed uti pressior et severior et minus con-
fessus, praecipue materiae accommodatus. Nam et suadendo 14
sublimius aliquid senatus, concitatius populus, et in iudiciis
publicae capitalesque causae poscunt accuratius dicendi ge-
nus. At privatum consilium causasque paucorum, ut fre-
quenter accidit, calculorum purus sermo et dissimilis curae
magis decuerit. An non pudeat certam creditam periodis
postulare aut circa stillicidia affici aut in mancipii redhibi-
tione sudare?

Sed ad propositum. Et quoniam orationis tam ornatus 15
quam perspicuitas aut in singulis verbis est aut in pluribus
positus: quid separata, quid iuncta exigant, consideremus.

Quanquam enim rectissime traditum est, perspicuitatem propriis, ornatum translatis verbis magis egere: sciamus nihil
16 ornatum esse, quod sit improprium. Sed cum idem frequentissime plura significent, quod *συνωνυμία* vocatur: iam sunt aliis alia honestiora, sublimiora, nitidiora, iucundiora, vocaliora. Nam ut syllabae e litteris melius sonantibus clariores sunt: ita verba e syllabis magis vocalia, et, quo plus quodque spiritus habet, auditu pulchrius. Et, quod facit syllabarum, idem verborum quoque inter se copulatio, ut aliud alii
17 iunctum melius sonet. Diversus tamen usus. Nam rebus atrocibus verba etiam ipso auditu aspera magis convenient. In universum quidem optima simplicium creduntur, quae aut maxime exclamant aut sono sunt iucundissima. Et honesta quidem turpibus potiora semper nec sordidis unquam in ora-
18 tione erudita locus. Clara illa atque sublimia plerumque materiae modo discernenda sunt. Quod alibi magnificum, tumidum alibi. Et quae humilia circa res magnas, apta circa minores videntur. Ut autem in oratione nitida notabile humilius verbum et velut macula: ita a sermone tenui sublime nitidumque discordat fitque corruptum, quia in plano tumet.
19 Quaedam non tam ratione quam sensu iudicantur: ut illud,

— *Caesa iungebant foedera porca,*

fecit elegans fictio nominis, quod si fuisset *porco*, vile erat. In quibusdam ratio manifesta est. Risimus, et merito nuper poetam, qui dixerat

Praetextam in cista mures rosere Camilli.

20 At Vergilii miramur illud,

— *Saepe exiguus mus.*

Nam epitheton *exiguus* aptum, proprium effecit, ne plus expectaremus, et casus singularis magis decuit, et clausula ipsa unius syllabae non usitata addidit gratiam. Imitatus est itaque utrumque Horatius,

— *Nascetur ridiculus mus.*

21 Nec augenda semper oratio sed summittenda nonnunquam est. Vim rebus aliquando verborum ipsa humilitas affert. An, cum dicit in Pisonem Cicero, *Cum tibi tota cognatio serraco advehatur*, incidissse videtur in sordidum nomen: non eo contemptum hominis, quem destructum volebat, au-

xisse? Et alibi, *Caput opponis, cum eo cornificans.* Unde
interim grati idiotis lepores: qualis est ille apud M. Tul- 22
lium *Pusio, qui cum maiore sorore cubitabat*, et, *Cn. Flavius, qui cornicum oculos confixit*, et pro Milone illud *Heus tu Rufio*, et *Erucius Antoniaster.* Id tamen in declamatoribus est notabilius laudarique me puero solebat, *Da patri*
panem; et in eodem, *Etiam canem pascis.* Res quidem 23
praecipue in scholis anceps sed frequenter causa risus, nunc utique, cum haec exercitatio procul a veritate seiuncta laboret incredibili verborum fastidio ac sibi magnam partem sermonis absciderit.

Cum sint autem verba propria, ficta, translata: pro- 24
priis dignitatem dat antiquitas. Namque et sanctiorem et magis admirabilem faciunt orationem, quibus non quilibet fuerit usurus, eoque ornamento acerrimi iudicii P. Vergilius
unice est usus. *Olli* enim et *quianam* et *miis* et *pone* pel- 25
lucent et aspergunt illam, quae etiam in picturis est gratissima, vetustatis inimitabilem arti auctoritatem. Sed utendum modo, nec ex ultimis tenebris repetenda. *Satis* est vetus; quid necesse est, quaeso, dicere *oppido?* quo usi sunt paulum tempore nostro superiores, vereor, ut iam nos ferat quisquam; certe *antegerio*, cuius eadem significatio est,
nemo nisi ambitiosus utetur. *Aerumnas* quid opus est? tan- 26*
quam parum sit, si dicatur quod horridum. *Reor* tolerabile, *autumo* tragicum, *prolem* dicemus in versu, sed *prosapia* in-
sulsum. Quid multa? totus prope mutatus est sermo. Quae- 27
dam tamen adhuc vetera vetustate ipsa gratius nitent, quaedam et necessario interim sumuntur, *nuncupare* et *fari;* multa alia etiam audentius inseri possunt sed ita demum, si non appareat affectatio; in quam mirifice Vergilius:

Corinthiorum amator iste verborum, 28
Thucydides Britannus, Atticae febres,
Tau Gallicum, min, al, spinae male illi sit; *
Ita omnia ista verba miscuit fratri.

Cimber hic fuit, a quo fratrem necatum hoc Ciceronis dicto 29
notatum est, *Germanum Cimber occidit.* Nec minus noto Sallustius epigrammate incessitur:

Et verba antiqui multum furate Catonis,
Crispe, Iugurthinae conditor historiae.

30 Odiosa cura; nam et cuilibet facilis et hoc pessima, quod rei studiosus non verba rebus aptabit sed res extrinsecus arcesset, quibus haec verba conveniant.

Fingere, ut primo libro dixi, Graecis magis concessum est, qui sonis etiam quibusdam et affectibus non dubitaverunt nomina aptare, non alia libertate quam qua illi primi
31 homines rebus appellationes dederunt. Nostri autem in iungendo aut in derivando paulum aliquid ausi vix in hoc satis recipiuntur. Nam memini iuvenis admodum inter Pomponium ac Senecam etiam praefationibus esse tractatum, an *gradus eliminat* in tragoedia dici oportuisset. At veteres ne *expectorat* quidem timuerunt; et sane eiusdem notae est *exani-*
32 *mat.* At in tractu et declinatione talia sunt, qualia apud Ciceronem *beatitas* et *beatitudo;* quae dura quidem sentit esse verumtamen usu putat posse molliri. Nec a verbis modo sed a nominibus quoque derivata sunt quaedam, ut a Cicerone *Sullaturit* et ab Asinio *Fimbriatum* et *Figulatum.*
33 Multa ex Graeco formata nova ac plurima a Sergio Flavio, quorum dura quaedam admodum videntur, ut *ens* et *essentia;* quae cur tantopere aspernemur nihil video, nisi quod iniqui iudices adversus nos sumus ideoque paupertate ser-
34 monis laboramus. Quaedam tamen perdurant. Nam et quae vetera nunc sunt, fuerunt olim nova, et quaedam sunt in usu perquam recentia, ut Messala primus *reatum*, *munerarium* Augustus primus dixerunt. *Piraticam* quoque ut *musicam*, *fabricam* dici adhuc dubitabant mei praeceptores. *Favorem* et *urbanum* Cicero nova credit. Nam et in epistola ad Brutum *Eum*, inquit, *amorem et eum*, *ut hoc verbo utar*, *favo-*
35 *rem in consilium advocabo.* Et ad Appium Pulchrum, *Te, hominem non solum sapientem verum etiam*, *ut nunc loquimur*, *urbanum.* Idem putat a Terentio primum dictum esse *obsequium*, Caecilius a Sisenna *albenti coelo.* *Cervicem* videtur Hortensius primus dixisse, nam veteres pluraliter appellant. Audendum itaque; neque enim accedo Celso, qui
36 ab oratore verba fingi vetat. Nam, cum sint eorum alia (ut dicit Cicero) nativa, id est, quae significata sunt primo

sensu, alia reperta, quae ex his facta sunt; ut iam nobis ponere alia, quam quae illi rudes homines primique fecerunt, fas non sit: at derivare, flectere, coniungere, quod natis postea concessum est, quando desiit licere? Et, si 37
quid periculosius finxisse videbimur, quibusdam remediis praemuniendum est: *Ut ita dicam*, *Si licet dicere*, *Quodam modo*, *Permittite mihi sic uti*. Quod idem etiam in iis, quae licentius translata erunt, proderit, nihilque non tuto dici potest, in quo non falli iudicium nostrum sollicitudine ipsa manifestum erit. Qua de re Graecum illud elegantissimum est, quo praecipitur προεπιπλήσσειν τῇ ὑπερβολῇ.

Translata probari nisi in contextu sermonis non possunt. 38
Itaque de singulis verbis satis dictum, quae, ut alio loco ostendi, per se nullam virtutem habent. Sed ne inornata sunt quidem, nisi cum sunt infra rei, de qua loquendum est, dignitatem, excepto si obscena nudis nominibus enuntientur. Quod viderint, qui non putant esse vitanda, quia nec sit vox 39
ulla natura turpis, et si qua est rei deformitas, alia quoque appellatione quacunque ad intellectum eundem nihilominus perveniat. Ego Romani pudoris more contentus, ut iam respondi talibus, verecundiam silentio vindicabo.

Iam hinc igitur ad rationem sermonis coniuncti 40
transeamus. Cuius ornatus in haec duo prima dividitur, quam concipiamus elocutionem, quo modo efferamus. Nam primum est, ut liqueat, augere quid velimus an minuere, concitate dicere an moderate, laete an severe, abundanter an presse, aspere an leniter, magnifice an subtiliter, graviter an urbane. Tum, quo translationis genere, quibus figuris, 41
qualibus sententiis, quo modo, qua postremo collocatione id, quod intendimus, efficere possimus.

Ceterum dicturus, quibus ornetur oratio, prius ea, quae sunt huic contraria laudi, attingam; nam prima virtus est vitio carere. Igitur ante omnia ne speremus ornatam oratio- 42
nem fore, quae probabilis non erit. Probabile autem Cicero id genus dicit, quod non plus minusve est, quam decet. Non quia comi expolirique non debeat; nam et haec ornatus pars est; sed quia vitium est ubique, quod nimium est. Itaque vult esse auctoritatem in verbis, sententias vel gra- 43

ves vel aptas opinionibus hominum ac moribus. His enim salvis licet assumere ea, quibus illustrem fieri orationem putat, delecta, translata, superlata, ad nomen adiuncta, duplicia et idem significantia, ab ipsa actione atque ab imitatione rerum non abhorrentia.

44 Sed quoniam vitia prius demonstrare aggressi sumus, vel hoc vitium sit, quod κακέμφατον vocatur: sive mala consuetudine in obscenum intellectum sermo detortus est, (ut *ductare exercitus* et *patrare bella*, apud Sallustium dicta sancte et antique, ridentibus, si dis placet; quam cul-
45 pam non scribentium quidem iudico sed legentium; tamen vitanda, quatenus verba honesta moribus perdidimus, et vincentibus etiam vitiis cedendum est) sive iunctura deformiter sonat, ut, si *cum hominibus notis loqui* nos dicimus, nisi hoc ipsum *hominibus* medium sit, in praefanda videmur incidere; quia ultima prioris syllabae littera, quae exprimi nisi labris coeuntibus non potest, aut intersistere nos indecentissime cogit aut continuata cum insequente in naturam
46 eius corrumpitur. Aliaeque coniunctiones aliquid simile faciunt, quas persequi longum est, in eo vitio, quod vitandum dicimus, commorantes. Sed divisio quoque affert eandem iniuriam pudori, ut si *intercapedinis* nominativo casu quis
47 utatur. Nec scripto modo id accidit, sed etiam sensu plerique obscene intelligere, nisi caveris, cupiunt (ut apud Ovidium *Quaeque latent meliora putat*) et ex verbis, quae longissime ab obscenitate absunt, occasionem turpitudinis rapere. Siquidem Celsus κακέμφατον apud Vergilium putat:

Incipiunt agitata tumescere.

Quod si recipias: nihil loqui tutum est.

48 Deformitati proximum est humilitatis vitium, ταπείνωσιν vocant, qua rei magnitudo vel dignitas minuitur: ut *Saxea est verruca in summo montis vertice.* Cui natura contrarium sed errore par est, parvis dare excedentia modum nomina, nisi cum ex industria risus inde captatur. Itaque nec parricidam *nequam* dixeris hominem nec deditum forte meretrici *nefarium;* quod alterum parum alterum ni-
49 mium est. Proinde quaedam hebes, sordida, ieiuna, tristis, ingrata, vilis oratio est. Quae vitia facillime fiunt manifesta

contrariis virtutibus. Nam primum acuto, secundum nitido,
tertium copioso, deinceps hilari, iucundo, accurato diver-
sum est.

Vitanda et *μείωσις*, cum sermoni deest aliquid, quo 50
minus plenus sit; quanquam id obscurae potius quam inorna-
tae orationis vitium est. Sed hoc quoque, cum a prudentibus
fit, schema dici solet, sicut *ταυτολογία*, id est eiusdem
verbi aut sermonis iteratio. Haec enim, quanquam non ma- 51
gnopere a summis auctoribus vitata, interim vitium videri
potest, in quod saepe incidit etiam Cicero securus tam par-
vae observationis: sicut hoc loco, *Non solum igitur illud
iudicium iudicii simile, Iudices, non fuit.* Interim mutato
nomine *ἐπανάληψις* dicitur, atque est et ipsum inter sche-
mata; quorum exempla illo loco quaerenda, quo virtutes erunt.

Peior hac *ὁμοιολογία*, quae nulla varietatis gratia 52
levat taedium atque est tota coloris unius, qua maxime de-
prehenditur carens arte oratoria; eaque et in sententiis et in
figuris et in positione longe non animis solum sed etiam au-
ribus est ingratissima. Vitanda *μακρολογία*, id est lon- 53
gior quam oportet sermo: ut apud T. Livium, *Legati non
impetrata pace retro domum, unde venerant, abierunt.*
Sed huic vicina periphrasis virtus habetur. Est et *πλεο-
νασμὸς* vitium, cum supervacuis verbis oratio oneratur:
Ego oculis meis vidi; sat est enim *vidi.* Emendavit hoc 54
etiam urbane in Hirtio Cicero, qui, cum in Pansam decla- *
mans *filium a matre decem mensibus in utero latum esse*
dixisset, *Quid? aliae*, inquit, *in penula solent ferre?* Non-
nunquam tamen illud genus, cuius exemplum priore loco
posui, affirmationis gratia adhibetur·

— *Vocemque his auribus hausi.*

At vitium erit, quotiens otiosum fuerit et supererit non cum 55
adiicietur. Est etiam, quae *περιεργία* vocatur, superva-
cua, ut sic dixerim, operositas, ut a diligenti curiosus et a
religione superstitio distat. Atque, ut semel finiam, vel ver-
bum omne, quod neque intellectum adiuvat neque ornatum,
vitiosum dici potest.

Κακόζηλον, id est mala affectatio, per omne dicendi 56
genus peccat. Nam et tumida et pusilla et praedulcia et

abundantia et arcessita et exultantia sub idem nomen cadunt.
Denique *κακόζηλον* vocatur, quidquid est ultra virtutem,
quotiens ingenium iudicio caret et specie boni fallitur,
omnium in eloquentia vitiorum pessimum. Nam cetera parum
57 vitantur, hoc petitur. Est autem totum in elocutione. Nam
rerum vitia sunt stultum, commune, contrarium, superva-
cuum; corrupta oratio in verbis maxime impropriis, redun-
dantibus, comprehensione obscura, compositione fracta, vo-
cum similium aut ambiguarum puerili captatione consistit.
58 Est autem omne *κακόζηλον* utique falsum, etiamsi non omne
falsum *κακόζηλον*· cacozelon vero est, quod dicitur aliter,
quam se natura habet et quam oportet et quam sat est. To-
tidem autem generibus corrumpitur oratio, quot ornatur. Sed
de hac parte et in alio nobis opere plenius dictum est et in
hoc saepe tractatur et adhuc spargetur omnibus locis. Lo-
quentes enim de ornatu subinde, quae sint vitanda similia
virtutibus vitia, dicemus.

59 Sunt inornata et haec: quod male dispositum est, id
ἀνοικονόμητον· quod male figuratum, id *ἀσχήματον*· quod
male collocatum, id *κακοσύνθετον* vocant. Sed de dispo-
sitione diximus; de figuris et compositione dicemus. *Σωρι-
σμὸς* quoque appellatur quaedam mixta ex varia ratione
linguarum oratio, ut si Atticis Dorica, Ionica, Aeolica etiam
60 dicta confundas. Cui simile vitium est apud nos, si quis
sublimia humilibus, vetera novis, poetica vulgaribus misceat.
Id enim tale monstrum, quale Horatius in prima parte libri
de arte poetica fingit:

> *Humano capiti cervicem pictor equinam*
> *Iungere si velit,*

et cetera ex diversis naturis subiiciat.

61 Ornatum est, quod perspicuo ac probabili plus est.
Eius primi sunt gradus in eo quod velis exprimendo, tertius,
qui haec nitidiora faciat, quod proprie dixeris cultum. Ita-
que *ἐνάργειαν*, cuius in praeceptis narrationis feci men-
tionem, quia plus est evidentia vel, ut alii dicunt, repraesen-
tatio quam perspicuitas, et illud patet, hoc se quodammodo
62 ostendit, inter ornamenta ponamus. Magna virtus est, res,
de quibus loquimur, clare atque, ut cerni videantur, enun-

tiare. Non enim satis efficit neque, ut debet, plene domina-
tur oratio, si usque ad aures valet, atque ea sibi iudex, de
quibus cognoscit, narrari credit non exprimi et oculis mentis
ostendi. Sed quoniam pluribus modis accipi solet: non 63
equidem in omnes eam particulas secabo, quarum ambitiose
a quibusdam numerus augetur, sed maxime necessarias at-
tingam. Est igitur unum genus, quo tota rerum imago quo-
dammodo verbis depingitur:

Constitit in digitos extemplo arrectus uterque

et cetera, quae nobis illam pugilum congredientium faciem
ita ostendunt, ut non clarior futura fuerit spectantibus. Plu- 64
rimum in hoc genere sicut in ceteris eminet Cicero. An
quisquam tam procul a concipiendis imaginibus rerum abest,
ut non, cum illa in Verrem legit: *Stetit soleatus praetor
populi Romani cum pallio purpureo tunicaque talari mu-
liercula nixus in litore*, non solum ipsos intueri videatur et
locum et habitum sed quaedam etiam ex iis, quae dicta non
sunt, sibi ipse astruat? Ego certe mihi cernere videor et 65
vultum et oculos et deformes utriusque blanditias et eorum,
qui aderant, tacitam aversationem ac timidam verecundiam.
Interim ex pluribus efficitur illa, quam conamur exprimere, 66
facies, ut est apud eundem (namque ad omnium ornandi vir-
tutum exemplum vel unus sufficit) in descriptione convivii
luxuriosi: *Videbar videre alios intrantes, alios vero exeun-
tes, quosdam ex vino vacillantes, quosdam hesterna ex po-
tatione oscitantes. Humus erat immunda, lutulenta vino,
coronis languidulis et spinis cooperta piscium.* Quid plus 67
videret, qui intrasset? Sic et urbium captarum crescit mi-
seratio. Sine dubio enim, qui dicit expugnatam esse civita-
tem, complectitur omnia, quaecunque talis fortuna recipit;
sed in affectus minus penetrat brevis hic velut nuntius. At 68
si aperias haec, quae verbo uno inclusa erant, apparebunt
effusae per domus ac templa flammae et ruentium tectorum
fragor et ex diversis clamoribus unus quidam sonus, aliorum
fuga incerta, alii extremo complexu suorum cohaerentes et
infantium feminarumque ploratus et male in illum usque diem
servati fato senes; tum illa profanorum sacrorumque dire- 69
ptio, efferentium praedas repetentiumque discursus et acti

ante suum quisque praedonem catenati et conata retinere infantem suum mater et, sicubi maius lucrum est, pugna inter victores. Licet enim haec omnia, ut dixi, complectatur
70 *eversio*, minus est tamen totum dicere quam omnia. Consequemur autem, ut manifesta sint, si fuerint verisimilia; et licebit etiam falso affingere quidquid fieri solet. Continget eadem claritas etiam ex accidentibus:

— Mihi frigidus horror
Membra quatit, gelidusque coit formidine sanguis.

Et

— Trepidae matres pressere ad pectora natos.

71 Atque huius summae, iudicio quidem meo, virtutis facillima est via. Naturam intueamur, hanc sequamur. Omnis eloquentia circa opera vitae est, ad se refert quisque quae audit, et id facillime accipiunt animi, quod agnoscunt.

72 Praeclare vero ad inferendam rebus lucem repertae sunt similitudines; quarum aliae sunt, quae probationis gratia inter argumenta ponuntur, aliae ad exprimendam rerum imaginem compositae, quod est huius loci proprium:

— Inde lupi ceu Raptores atra in nebula.

Et

— Avi similis; quae circum litora, circum
Piscosos scopulos humilis volat aequora iuxta.

73 Quo in genere id est praecipue custodiendum, ne id, quod similitudinis gratia ascivimus, aut obscurum sit aut ignotum. Debet enim, quod illustrandae alterius rei gratia assumitur, ipsum esse clarius eo, quod illuminat. Quare poetis quidem permittamus eiusmodi exempla:

Qualis, ubi hibernam Lyciam Xanthique fluenta
Deserit aut Delum maternam invisit, Apollo.

74 Non idem oratorem decebit, ut occultis aperta demonstret. Sed illud quoque, de quo in argumentis diximus, similitudinis genus ornat orationem facitque eam sublimem, floridam, iucundam, mirabilem. Nam quo quaeque longius petita est,
75 hoc plus affert novitatis atque inexpectata magis est. Illa vulgaria videntur et utilia tantum ad conciliandam fidem: *Ut terram cultu sic animum disciplinis meliorem uberioremque fieri*, et *ut medici abalienata morbis membra prae-*

cidant: ita turpes ac perniciosos, etiamsi nobis sanguine cohaereant, amputandos. Iam sublimius illud pro Archia: *Saxa atque solitudines voci respondent, bestiae saepe immanes cantu flectuntur atque consistunt* et cetera. Quod 76
quidem genus a quibusdam declamatoria maxime licentia corruptum est. Nam et falsis utuntur, nec illa iis, quibus similia videri volunt, applicant. Quorum utrumque in his est, quae me iuvene ubique cantari solebant: *Magnorum fluminum navigabiles fontes sunt*, et *Generosioris arboris statim planta cum fructu est.* In omni autem parabole aut 77
praecedit similitudo, res sequitur, aut praecedit res et similitudo sequitur. Sed interim libera et separata est; interim, quod longe optimum est, cum re, cuius est imago, connectitur, collatione invicem respondente, quod facit redditio contraria, quae ἀνταπόδοσις dicitur. Praecedit similitudo illa, 78
cuius modo feci mentionem:

— Inde lupi ceu
Raptores atra in nebula —.

Sequitur in primo Georgicon post longam de bellis civilibus atque externis conquestionem:

Ut, cum carceribus sese effudere quadrigae,
Addunt in spatia; et frustra retinacula tendens
Fertur equis auriga, neque audit currus habenas.

Sed haec sunt sine antapodosi. Redditio autem illa rem 79
utramque, quam comparat, velut subiicit oculis et pariter ostendit. Cuius praeclara apud Vergilium multa reperio exempla, sed oratoriis potius utendum est. Dicit Cicero pro Murena: *Ut aiunt in Graecis artificibus eos auloedos esse, qui citharoedi fieri non potuerint: sic nos videmus, qui oratores evadere non potuerint, eos ad iuris studium divertere.* Illud pro eodem iam paene poetico spiritu sed 80
tamen cum sua redditione, quod est ad ornatum accommodatius: *Nam ut tempestates saepe certo aliquo coeli signo commoventur, saepe improvisae nulla ex certa ratione obscura aliqua ex causa concitantur: sic in hac comitiorum tempestate populari saepe intelligas, quo signo commota sit; saepe ita obscura est, ut sine causa excitata videatur.* Sunt et illac breves: *Vagi per silvas ritu ferarum*, et illud 81

Ciceronis in Clodium, *Quo ex iudicio velut ex incendio nudus effugit.* Quibus similia possunt cuicunque etiam ex cotidiano sermone succurrere.

Huic subiacet virtus non solum aperte ponendi rem
82 ante oculos sed circumcise atque velociter. Ac merito laudatur brevitas integra; sed ea minus praestat, quotiens nihil dicit, nisi quod necesse est, (βραχυλογίαν vocant, quae reddetur inter schemata) est vero pulcherrima, cum plura paucis complectitur: quale Sallustii est, *Mithridates corpore ingenti, proinde armatus.* Hoc male imitantes sequitur obscuritas.

83 Vicina praedictae sed amplior virtus est ἔμφασις, altiorem praebens intellectum quam quem verba per se ipsa declarant. Eius duae sunt species: altera, quae plus signi-
84 ficat quam dicit; altera, quae etiam id, quod non dicit. Prior est et apud Homerum, cum Menelaus Graios in equum *descendisse* ait; nam verbo uno magnitudinem eius ostendit; et apud Vergilium: *Demissum lapsi per funem;* nam sic quoque altitudo demonstrata est. Idem, Cyclopa cum iacuisse dixit *per antrum*, prodigiosum illud corpus spatio loci men-
85 sus est. Sequens posita est in voce aut omnino suppressa aut etiam abscisa. Supprimitur vox, ut fecit pro Ligario Cicero: *Quodsi in hac tanta fortuna bonitas tanta non esset, quam tu per te, per te inquam, obtines: intelligo, quid loquar.* Tacuit enim illud, quod nihilominus accipimus, non deesse homines, qui ad crudelitatem eum impellant. Absciditur per ἀποσιώπησιν· quae, quoniam est figura, reddetur
86 suo loco. Est in vulgaribus quoque verbis emphasis: *Virum esse oportet*, et *Homo est ille*, et *Vivendum est.* Adeo similis est arti plerumque natura.

Non tamen satis eloquentiae est, ea, de quibus dicat, clare atque evidenter ostendere; sed sunt multi ac varii ex-
87 colendae orationis modi. Nam ipsa illa ἀφέλεια simplex et inaffectata habet quendam purum, qualis etiam in feminis amatur, ornatum, et sunt quaedam velut e tenui diligentia circa proprietatem significationemque munditiae. Alia copia
88 locuples, alia floribus laeta. Virium non unum genus; nam, quidquid in suo genere satis effectum est, valet. Praecipua

tamen eius opera δείνωσις in exaggeranda indignitate, et in ceteris altitudo quaedam, φαντασία in concipiendis visionibus, ἐξεργασία in efficiendo velut opere proposito, cui adiicitur ἐπεξεργασία, repetitio probationis eiusdem et cumulus ex abundanti, ἐνέργεια confinis his (est enim ab agendo dicta) 89
et cuius propria virtus, non esse, quae dicuntur, otiosa. Est et amarum quiddam, quod fere in contumelia est positum, quale Cassii: *Quid facies, cum in bona tua invasero, hoc est, cum te docuero maledicere?* Et acre, ut illud Crassi, *Ego te consulem putem, cum tu me non putes senatorem?* Sed vis oratoris omnis in augendo minuendoque consistit. Utrique parti totidem modi, ex quibus praecipuos attingemus; reliqui similes erunt. Sunt autem positi in rebus et verbis. Sed, quae sit rerum inventio ac ratio, tractavimus; 90
nunc, quid elocutio attollat aut deprimat, dicendum.

IV. Prima est igitur amplificandi vel minuendi species in ipso rei nomine: ut cum eum, qui sit caesus, *occisum*, eum, qui sit improbus, *latronem*; contraque eum, qui pulsavit, *attigisse*, qui vulneravit, *laesisse* dicimus. Utriusque pariter exemplum est pro M. Caelio: *Si vidua libere, proterva petulanter, dives effuse, libidinosa meretricio more viveret: adulterum ego putarem, si quis hanc paulo liberius salutasset?* Nam et impudicam *meretricem* 2
vocavit, et eum, cui longus cum illa fuerat usus, *liberius salutasse*. Hoc genus increscit ac fit manifestius, si ampliora verba cum ipsis nominibus, pro quibus ea posituri sumus, conferantur: ut Cicero in Verrem, *Non enim furem sed ereptorem, non adulterum sed expugnatorem pudicitiae, non sacrilegum sed hostem sacrorum religionumque, non sicarium sed crudelissimum carnificem civium sociorumque in vestrum iudicium adduximus.* Illo enim modo, ut 3
sit multum, hoc etiam, plus ut sit, efficitur. Quattuor tamen maxime generibus video constare amplificationem, incremento, comparatione, ratiocinatione, congerie.

Incrementum est potentissimum, cum magna videntur, etiam quae inferiora sunt. Id aut uno gradu fit aut pluribus. Per id venitur non modo ad summum sed interim

4 quodammodo supra summum. Omnibus his sufficit vel unum Ciceronis exemplum: *Facinus est vincire civem Romanum, scelus verberare, prope parricidium necare: quid dicam in crucem tollere?* Nam et, si tantum verberatus esset, uno gradu increverat, ponendo etiam id esse *facinus*, quod
5 erat inferius; et, si tantum occisus esset, per plures gradus ascenderat; cum vero dixerit, *prope parricidium necare*, supra quod nihil est: adiecit *quid dicam in crucem tollere?* Ita, cum id, quod maximum est, occupasset: necesse erat in
6 eo, quod ultra est, verba deficere. Fit et aliter supra summum adiectio, ut apud Vergilium de Lauso:

— *quo pulchrior alter*
Non fuit, excepto Laurentis corpore Turni.

Summum est enim, *quo pulchrior alter non fuit;* huic deinde
7 aliqnid superpositum. Tertius quoque est modus, ad quem non per gradus itur et quod non est plus, maximum, sed quo nihil maius est. *Matrem tuam cecidisti. Quid dicam amplius? Matrem tuam cecidisti.* Nam et hoc augendi genus est, tantum aliquid efficere, ut non possit augeri.
8 Crescit oratio minus aperte sed nescio an hoc ipso efficacius, cum citra distinctionem in contextu et cursu semper aliquid priore maius insequitur: ut de vomitu in Antonium Cicero, *In coetu vero populi Romani, negotium publicum gerens, magister equitum.* Singula incrementum habent. Per se deforme vel non in *coetu* vomere, in coetu etiam non *populi*, populi etiam non *Romani*, vel si nullum *negotium* ageret, vel si non *publicum*, vel si non *magister equi-*
9 *tum.* Sed alius divideret haec et circa singulos gradus moraretur; hic in sublime etiam cucurrit et ad summum non pervenit nisu sed impetu.

Verum ut haec amplificatio in superiora tendit: ita, quae fit per comparationem, incrementum ex minoribus petit. Augendo enim, quod est infra, necesse est extollat id, quod supra positum est: ut idem atque in eodem loco,
10 *Si hoc tibi inter coenam et in illis immanibus poculis tuis accidisset, quis non turpe duceret? In coetu vero populi Romani* —. Et in Catilinam: *Servi mehercules mei si me isto pacto metuerent, ut te metuunt omnes cives tui: do-*

mum meam relinquendam putarem. Interim proposito velut simili exemplo efficiendum est, ut sit maius id, quod a nobis exaggerandum est: ut idem pro Cluentio, cum exposuisset, Milesiam quandam a secundis heredibus pro abortu pecuniam accepisse, *Quanto est*, inquit, *Oppianicus in eadem iniuria maiore supplicio dignus? Siquidem illa, cum suo corpori vim attulisset, se ipsa cruciavit; hic autem idem illud effecit per alieni corporis vim atque cruciatum.* 11
Nec putet quisquam hoc, quanquam est simile, illi ex argumentis loco, quo maiora ex minoribus colliguntur, idem esse. Illic enim probatio petitur hic amplificatio; sicut in Oppianico non id agitur in illa comparatione, ut ille male fecerit sed ut peius. Est tamen quanquam diversarum rerum quaedam vicinia. Repetam itaque hic quoque idem, quo sum illic usus, exemplum sed non in eundem usum. 12
Nam hoc mihi ostendendum est, augendi gratia non tota modo totis sed etiam partes partibus comparari: sicut hoc loco, *An vero vir amplissimus P. Scipio, pontifex maximus, Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendio vastare cupientem nos consules perferemus?* 13
Hic et Catilina Graccho et status rei publicae orbi terrarum et mediocris labefactatio caedi et incendiis et vastationi et privatus consulibus comparatur; quae si quis dilatare velit: plenos singula locos habent. 14

Quas dixi per ratiocinationem fieri amplificationes, viderimus, an satis proprio verbo significaverim. Nec sum in hoc sollicitus, dum res ipsa volentibus discere appareat. Hoc sum tamen secutus, quod haec amplifieatio alibi posita est alibi valet, ut aliud crescat aliud augetur; inde ad id, quod extolli volumus, ratione ducitur. 15
Obiecturus Antonio Cicero merum et vomitum, *Tu*, inquit, *istis faucibus, istis lateribus, ista gladiatoria totius corporis firmitate.* Quid fauces et latera ad ebrietatem? Minime sunt otiosa. Nam respicientes ad haec possumus aestimare, quantum ille vini in Hippiae nuptiis exhauserit, quod ferre et concoquere non posset illa corporis gladiatoria firmitate. Ergo, si ex alio colligitur aliud, nec improprium nec inusitatum nomen 16

est ratiocinationis, ut quod ex eadem causa inter status quo-
17 que habeamus. Sic et ex insequentibus amplificatio ducitur; siquidem tanta vis fuit vini erumpentis, ut non casum afferret aut voluntatem sed necessitatem, ubi minime deceret, vomendi; et cibus non recens, ut accidere interim solet, redderetur, sed usque in posterum diem redundaret. Idem hoc
18 praestant, quae antecesserunt. Nam cum Aeolus a Iunone rogatus

— cavum conversa cuspide montem
Impulit in latus, ac venti velut agmine facto
Qua data porta, ruunt: —

19 apparet, quanta sit futura tempestas. Quid? cum res atrocissimas, quasque in summam ipsi extulimus invidiam elevamus consulto, quo graviora videantur, quae secutura sunt: ut a Cicerone factum est, cum illa diceret, *Levia sunt haec in hoc reo. Metum virgarum nauarchus nobilissimae civitatis pretio redemit: humanum est. Alius, ne securi feri-*
20 *retur, pecuniam dedit: usitatum est.* Nonne usus est ratiocinatione, qua colligerent audientes, quantum illud esset, quod inferebatur, cui comparata haec viderentur humana atque usitata? Sic quoque solet ex alio aliud augeri: ut cum Hannibalis bellicis laudibus ampliatur virtus Scipionis, et fortitudinem Gallorum Germanorumque miramur, quo sit ma-
21 ior C. Caesaris gloria. Illud quoque est ex relatione ad aliquid, quod non eius rei gratia dictum videtur, amplificationis genus. Non putant indignum Troiani principes, Graios Troianosque propter Helenae speciem tot mala tanto temporis spatio sustinere: quaenam igitur illa forma credenda est? Non enim hoc dicit Paris, qui rapuit, non aliquis iuvenis aut unus e vulgo sed senes et prudentissimi et Priamo assiden-
22 tes. Verum et ipse rex decenni bello exhaustus amissis tot liberis, imminente summo discrimine, cui faciem illam, ex qua tot lacrimarum origo fluxisset, invisam atque abominandam esse oportebat, et audit haec et eam filiam appellans iuxta se locat et excusat etiam atque sibi esse malorum cau-
23 sam negat. Nec mihi videtur in Symposio Plato, cum Alcibiadem confitentem de se, quid a Socrate pati voluerit, narrat, ut illum culparet, haec tradidisse; sed, ut Socratis in-

victam continentiam ostenderet, quae corrumpi speciosissimi
hominis tam obvia voluntate non posset. Quin ex instru- 24
mento quoque heroum illorum magnitudo aestimanda nobis
datur. Huc pertinet clipeus Aiacis et Pelias Achillis. Qua
virtute egregie est usus in Cyclope Vergilius. Nam quod
illud corpus mente concipiam, cuius

Trunca manum pinus regit? —

Quid? cum *vix loricam duo multiplicem connixi humeris* 25
ferunt, quantus Demoleos, qui indutus ea

— *cursu palantes Troas agebat?*

Quid? M. Tullius de M. Antonii luxuria tantum fingere sal-
tem potuisset, quantum ostendit dicendo, *Conchyliatis Cn.
Pompeii peristromatis servorum in cellis stratos lectos vi-
deres?* Conchyliata peristromata et Cn. Pompeii terunt
servi et cellis: nihil dici potest ultra, et necesse est tamen
infinito plus in domino cogitare. Est hoc simile illi, quod 26
ἔμφασις dicitur; sed illa ex verbo hoc ex re coniecturam
facit tantoque plus valet, quanto res ipsa verbis est firmior.

Potest ascribi amplificationi c o n g e r i e s quoque ver-
borum ac sententiarum idem significantium. Nam, etiamsi
non per gradus ascendant, tamen velut acervo quodam alle-
vantur: *Quid enim tuus ille, Tubero, destrictus in acie* 27
*Pharsalica gladius agebat? cuius latus ille mucro petebat?
qui sensus erat armorum tuorum? quae tua mens? oculi?
manus? ardor animi? quid cupiebas? quid optabas?* Si-
mile est hoc figurae, quam συναθροισμὸν vocant; sed illic
plurium rerum est congeries, hic unius multiplicatio. Haec
etiam crescere solet verbis omnibus altius atque altius insur-
gentibus: *Aderat ianitor carceris, carnifex praetoris, mors
terrorque sociorum et civium Romanorum, lictor Sextius.*

Eadem fere est ratio minuendi. Nam totidem sunt 28
ascendentibus quot descendentibus gradus. Ideoque uno
ero exemplo contentus eius loci, quo Cicero de oratione
Rulli haec dicit: *Pauci tamen, qui proximi astiterant, ne-
scio quid illum de lege agraria voluise dicere suspica-
bantur.* Quod si ad intellectum referas, minutio est; si ad
obscuritatem, incrementum.

Scio posse videri quibusdam speciem amplificationis 29

hyperbolen quoque, nam et haec in utramque partem valet; sed quia excidit hoc nomen: in tropos differenda est. Quos continuo subiungerem, nisi esset a ceteris separata ratio dicendi, quae constat non propriis sed translatis. Demus ergo breviter hoc desiderio iam paene publico, ne omittamus eum, quem plerique praecipuum ac paene solum putant orationis ornatum.

DE GENERIBUS SENTENTIARUM.

V. Sententiam veteres, quod animo sensissent, vo-
caverunt. Id cum est apud oratores frequentissimum, tum
etiam in usu cotidiano quasdam reliquias habet; nam et iu-
raturi *ex animi nostri sententia* et gratulantes *ex sententia*
dicimus. Non raro tamen et sic locuti sunt, ut sensa sua
2 dicerent; nam sensus corporis videbantur. Sed consue-
tudo iam tenuit, ut mente concepta sensus vocaremus, lu-
mina autem praecipueque in clausulis posita sententias;
quae minus celebratae apud antiquos nostris temporibus
modo carent. Ideoque mihi et de generibus earum et de usu
arbitror pauca dicenda.
3 Antiquissimae sunt, quae proprie, quamvis omnibus
idem nomen sit, sententiae vocantur, quas Graeci γνώμας
appellant; utrumque autem nomen ex eo acceperunt, quod
similes sunt consiliis aut decretis. Est autem haec vox uni-
versalis, quae etiam citra complexum causae possit esse
laudabilis, interim ad rem tantum relata, ut *Nihil est tam*
populare quam bonitas; interim ad personam, quale est
Afri Domitii, *Princeps, qui vult omnia scire, necesse ha-*
4 *bet multa ignoscere.* Hanc quidam partem enthymematis,
quidam initium aut clausulam epichirematis esse dixerunt;
et est aliquando non tamen semper. Illud verius, esse eam
aliquando simplicem, ut ea, quae supra dixi; aliquando ra-
tione subiecta: *Nam in omni certamine, qui opulentior est,*
etiamsi accipit iniuriam, tamen, quia plus potest, facere
videtur; nonnunquam duplicem: *Obsequium amicos, veritas*
5 *odium parit.* Sunt etiam, qui decem genera fecerint, sed
eo modo, quo fieri vel plura possunt, per interrogationem,
per comparationem, infitiationem, similitudinem, admiratio-

nem, et cetera huiusmodi; per omnes enim figuras tractari
potest. Illud notabile ex diversis: *Mors misera non est,*
aditus ad mortem est miser. Ac rectae quidem sunt tales: 6

Tam deest avaro, quod habet, quam quod non habet.

Sed maiorem vim accipiunt et mutatione figurae, ut

Usque adeone mori miserum est? —

acrius hoc enim quam per se, *Mors misera non est;* et
translatione a communi ad proprium. Nam, cum sit rectum,
Nocere facile est, prodesse difficile: vehementius apud
Ovidium Medea dicit,

Servare potui; perdere an possim, rogas?

Vertit ad personam Cicero: *Nihil habet, Caesar, nec for-* 7
tuna tua maius, quam ut possis; nec natura melius, quam
ut velis servare quam plurimos. Ita, quae erant rerum,
propria fecit hominis. In hoc genere custodiendum est et
id, quod ubique, ne crebrae sint, ne palam falsae, quales
frequenter ab iis dicuntur, qui haec καϑολικὰ vocant, et,
quidquid pro causa videtur, quasi indubitatum pronuntiant;
et ne passim et a quocunque dicantur. Magis enim decent 8
eos, in quibus est auctoritas, ut rei pondus etiam persona
confirmet. Quis enim ferat puerum aut adolescentulum aut
etiam ignobilem, si iudicet in dicendo et quodammodo prae-
cipiat?

Enthymema quoque est omne, quod mente concepi- 9
mus; proprie tamen dicitur, quae est sententia ex contrariis,
propterea quod eminere inter ceteras videtur, ut Homerus
poeta, urbs Roma. De hoc in argumentis satis dictum est.
Non semper autem ad probationem adhibetur sed aliquando 10
ad ornatum: *Quorum igitur impunitas, Caesar, tuae cle-*
mentiae laus est, eorum te ipsorum ad crudelitatem acuet
oratio? Non quia sit ratio dissimilis, sed quia iam per alia,
ut id iniustum appareret, effectum erat. Et addita in clausula 11
est epiphonematis modo non tam probatio quam extrema
quasi insultatio. Est enim epiphonema rei narratae vel pro-
batae summa acclamatio:

Tantae molis erat Romanam condere gentem!

Facere enim probus adolescens periculose quam perpeti
turpiter maluit. Est et, quod appellatur a novis νόημα, 12

qua voce omnis intellectus accipi potest; sed hoc nomine donarunt ea, quae non dicunt, verum intelligi volunt: ut in eum, quem saepius a ludo redemerat soror, agentem cum ea talionis, quod ei pollicem dormienti recidisset, *Eras dignus, ut haberes integram manum.* Sic enim auditur *ut*
13 *depugnares.* Vocatur aliquid et clausula; quae, si est, quod conclusionem dicimus, et recta et quibusdam in partibus necessaria est: *Quare prius de vestro facto fateamini necesse est, quam Ligarii culpam ullam reprehendatis.* Sed nunc aliud volunt, ut omnis sensus in fine sermonis fe-
14 riat aurem. Turpe autem ac prope nefas ducunt, respirare ullo loco, qui acclamationem non petierit. Inde minuti corruptique sensiculi et extra rem petiti; neque enim possunt tam multae bonae sententiae esse, quam necesse est multae sint clausulae.

15 Iam haec magis nova sententiarum genera. Ex inopinato: ut dixit Vibius Crispus in eum, qui, cum loricatus in foro ambularet, praetendebat, id se metu facere, *Quis tibi sic timere permisit?* Et insigniter Africanus apud Neronem de morte matris, *Rogant te, Caesar, Galliae tuae,*
16 *ut felicitatem tuam fortiter feras.* Sunt et alio relata: ut Afer Domitius, cum Domitillam defenderet, cui obiectum crimen, quod virum, qui inter rebellantes fuerat, sepelisset, remiserat Claudius, in epilogo filios eius alloquens, *Matrem*
17 *tamen*, inquit, *pueri sepelitote.* Et aliunde petita, id est in alium locum ex alio translata. Pro Spatale Crispus, qui heredem amator instituerat: *Decessit, cum haberet annos duodeviginti. Hominem divinum, qui sibi indulsit!*
18 Facit quasdam sententias sola geminatio: qualis est Senecae in eo scripto, quod Nero ad Senatum misit occisa matre, cum se periclitatum videri vellet: *Salvum me esse adhuc nec credo nec gaudeo.* Melior, cum ex contrariis valet: *Habeo, quem fugiam; quem sequar, non habeo. Quid, quod miser, cum loqui non posset, tacere non poterat?*
19 Ea vero fit pulcherrima, cum aliqua comparatione clarescit. Trachalus contra Spatalen: *Placet hoc ergo, leges, diligentissimae pudoris custodes, decimas uxoribus dari, quartas meretricibus?*

Sed horum quidem generum et bonae dici possunt et
malae. Illae semper vitiosae a verbo: *Patres conscripti;* 20
sic enim incipiendum est mihi, ut memineritis patrum.
Peius adhuc, quo magis falsum est et longius petitum, con-
tra eandem sororem gladiatoris, cuius modo feci mentionem:
Ad digitum pugnavi. Est etiam generis eiusdem, nescio an 21
vitiosissimum, quotiens verborum ambiguitas cum rerum falsa
quadam similitudine iungitur. Clarum auctorem iuvenis au-
divi, cum lecta in capite cuiusdam ossa sententiae gratia te-
nenda matri dedisset: *Infelicissima femina, nondum extu-
listi filium et iam ossa legisti.* Ad hoc plerique minimis 22
etiam inventiunculis gaudent, quae excussae risum habent,
inventae facie ingenii blandiuntur. De eo, qui naufragus et
ante agrorum sterilitate vexatus in scholis fingitur se suspen-
disse: *Quem nec terra recipit nec mare, pendeat.* Huic 23
simile in illo, de quo supra dixi, cui pater sua membra la-
ceranti venenum dedit: *Qui haec edit, debet hoc bibere.*
Et in luxuriosum, qui ἀποκαρτέρησιν simulasse dicitur: *Necte
laqueum, habes, quod faucibus tuis irascaris; sume vene-
num, decet luxuriosum bibendo mori.* Alia vana: ut sua- 24
dentis purpuratis, ut Alexandrum Babylonis incendio sepe-
liant, *Alexandrum sepelio; hoc quisquam spectabit a
tecto?* Quasi vero id sit in re tota indignissimum. Alia nimia:
ut de Germanis dicentem quendam audivi, *Caput nescio ubi
impositum;* et de viro forti, *Bella umbone propellit.* Sed 25
finis non erit, si singulas corruptorum persequar formas.

Illud potius, quod est magis necessarium. Duae sunt
diversae opiniones, aliorum sententias solas paene spectan-
tium, aliorum omnino damnantium; quorum mihi neutrum ad-
modum placet. Densitas earum obstat invicem; ut in satis 26
omnibus fructibusque arborum nihil ad iustam magnitudinem
adolescere potest, quod loco, in quem crescat, caret. Nec
pictura, in qua nihil circumlitum est, eminet. Ideoque arti-
fices etiam, cum plura in unam tabulam opera contulerunt,
spatiis distinguunt, ne umbrae in corpora cadant. Facit res 27
eadem concisam quoque orationem. Subsistit enim omnis
sententia, ideoque post eam utique aliud est initium. Unde
soluta fere oratio et e singulis non membris sed frustis col-

lata structura caret, cum illa rotunda et undique circumcisa
28 insistere invicem nequeant. Praeter hoc etiam color ipse
dicendi quamlibet claris, multis tamen ac variis velut maculis
conspergitur. Porro, ut affert lumen clavus purpurae in loco
insertus: ita certe neminem deceat intertexta pluribus notis
29 vestis. Quare, licet haec et nitere et aliquatenus extare vi-
deantur, tamen et lumina illa non flammae sed scintillis inter
fumum emicantibus similia dixeris; (quae ne apparent qui-
dem, ubi tota lucet oratio, ut in sole sidera ipsa desinunt
cerni) et, quae crebris parvisque conatibus se attollunt, in-
aequalia tantum et velut confragosa nec admirationem con-
30 sequuntur eminentium et planorum gratiam perdunt. Hoc
quoque accedit, quod solas captanti sententias multas dicere
necesse est leves, frigidas, ineptas. Non enim potest esse
delectus, ubi numero laboratur. Itaque videas et divisionem
pro sententia poni et argumentum; sit tamen in clausula et
31 salse pronuntietur. *Occidisti uxorem ipse adulter; non
ferrem te, etiamsi repudiasses*, divisio est. *Vis scire,
venenum esse amatorium? Viveret homo, nisi illud bibis-
set*, argumentum est. Nec multas plerique sententias dicunt,
32 sed omnia tanquam sententias. Huic quibusdam contrarium
studium, qui fugiunt ac reformidant omnem hanc in dicendo
voluptatem, nihil probantes nisi planum et humile et sine co-
natu. Ita, dum timent, ne aliquando cadant, semper iacent.
Quod enim tantum in sententia bona crimen est? Non cau-
sae prodest? non iudicem movet? non dicentem commendat?
33 Sed est quoddam genus, quo veteres non utebantur. Ad quam
usque nos vocatis vetustatem? Nam si illam extremam:
multa Demosthenes, quae ante eum nemo. Quomodo potest
probare Ciceronem, qui nihil putet ex Catone Gracchisque
mutandum? Sed ante hos simplicior adhuc ratio loquendi
34 fuit. Ego vero haec lumina orationis velut oculos quosdam
esse eloquentiae credo. Sed neque oculos esse toto corpore
velim, ne cetera membra officium suum perdant; et, si ne-
cesse sit, veterem illum horrorem dicendi malim quam istam
novam licentiam. Sed patet media quaedam via, sicut in
cultu victuque accessit aliquis citra reprehensionem nitor.
nare, sicut possumus, adiiciamus virtutibus. Prius tamen

sit vitiis carere; ne, dum volumus esse meliores veteribus, simus tantum dissimiles.

Reddam nunc, quam proximam partem dixeram esse de 35
tropis, quos *motus* clarissimi nostrorum auctores vocant. Horum tradere praecepta et grammatici solent. Sed a me, cum de illorum officio loquerer, dilata pars haec est, quia de ornatu orationis gravior videbatur locus et maiori operi reservandus.

DE TROPIS.

VI. Tropus est verbi vel sermonis a propria significatione in aliam cum virtute mutatio. Circa quem inexplicabilis et grammaticis inter ipsos et philosophis pugna est, quae sint genera, quae species, qui numerus, qui cuique
subiiciatur. Nos omissis, quae nihil ad instruendum orato- 2
rem pertinent, cavillationibus, necessarios maxime atque in usum receptos exequemur; haec modo in his annotasse contenti, quosdam gratia significationis quosdam decoris assumi, et esse alios in verbis propriis alios in translatis, vertique formas non verborum modo sed et sensuum et compositionis.
Quare mihi videntur errasse, qui non alios crediderunt tro- 3
pos, quam in quibus verbum pro verbo poneretur. Neque illud ignoro, in iisdem fere, qui significandi gratia adhibentur, esse et ornatum; sed non idem accidet contra, eruntque quidam tantum ad speciem accommodati.

Incipiamus igitur ab eo, qui cum frequentissimus est 4
tum longe pulcherrimus, translatione dico, quae μεταφορὰ Graece vocatur. Quae quidem cum ita est ab ipsa nobis concessa natura, ut indocti quoque ac non sentientes ea frequenter utantur: tum ita iucunda atque nitida, ut in oratione quamlibet clara proprio tamen lumine eluceat. Neque 5
enim vulgaris esse neque humilis nec insuavis recte modo ascita potest. Copiam quoque sermonis auget permutando aut mutuando, quae non habet; quodque difficillimum est, praestat, ne ulli rei nomen deesse videatur. Transfertur ergo nomen aut verbum ex eo loco, in quo proprium est, in eum, in quo aut proprium deest aut translatum proprio melius est.
Id facimus, aut quia necesse est, aut quia significantius est, 6

aut (ut dixi) quia decentius. Ubi nihil horum praestabit, quod
transferetur, improprium erit. Necessitate rustici *gemmam*
in vitibus (quid enim dicerent aliud?), et *sitire* segetes et fru-
ctus *laborare;* necessitate nos *durum* hominem aut *aspe-
rum.* Non enim proprium erat, quod daremus his affectibus,
7 nomen. Iam *incensum* ira et *inflammatum* cupiditate et
lapsum errore significandi gratia. Nihil enim horum suis
verbis quam his arcessitis magis proprium erat. Illa ad or-
natum, *lumen* orationis et generis *claritatem* et contionum
procellas et eloquentiae *fulmina*, ut Cicero pro Milone Clo-
dium *fontem* gloriae eius vocat et alio loco *segetem ac ma-
8 teriem.* Quaedam etiam parum speciosa dictu per hanc ex-
plicantur:

Hoc faciunt, nimio ne luxu obtunsior usus
Sit genitali arvo et sulcos oblimet inertes.

In totum autem metaphora brevior est similitudo, eoque di-
stat, quod illa comparatur rei, quam volumus exprimere,
9 haec pro ipsa re dicitur. Comparatio est, cum dico fe-
cisse quid hominem *ut leonem;* translatio, cum dico de ho-
mine, *leo est.* Huius vis omnis quadruplex maxime videtur:
cum in rebus animalibus aliud pro alio ponitur, ut de agi-
tatore,

— *gubernator magna contorsit equum vi;*

aut Livius, Scipionem a Catone *allatrari* solitum, refert.
10 Inanima pro aliis generis eiusdem sumuntur: ut *Classique
immittit habenas;* aut pro rebus animalibus inanima: *Ferro
non fato moerus Argivom occidit;* aut contra:

— *sedet inscius alto*
Accipiens sonitum saxi de vertice pastor.

11 Praecipueque ex his oritur sublimitas, quae audaci et pro-
xime periculum translatione tolluntur, cum rebus sensu ca-
rentibus actum quendam et animos damus, qualis est

Pontem indignatus Araxes.

12 Et illa Ciceronis, *Quid enim tuus ille, Tubero, destrictus
in acie Pharsalica gladius agebat? Cuius latus ille mucro
petebat? qui sensus erat armorum tuorum?* Duplicatur in-
terim haec virtus, ut apud Vergilium,

— *Ferrumque armare veneno.*

Nam et *veneno armare* et *ferrum armare* translatio est.
Secantur haec in plures: ut a rationali ad rationale et idem 13
de irrationalibus; et haec invicem, quibus similis ratio est,
et a toto et a partibus. Sed iam non pueris praecipimus, ut
accepto genere species intelligere non possint.

Ut modicus autem atque opportunus eius usus illustrat 14
orationem: ita frequens et obscurat et taedio complet, continuus vero in allegorias et aenigmata exit. Sunt etiam quaedam et humiles translationes, ut id, de quo modo dixi, *Saxea est verruca*, et sordidae. Non enim, si Cicero recte 15
sentinam rei publicae dixit, foeditatem hominum significans, idcirco probem illud quoque veteris oratoris, *Persecuisti rei publicae vomicas.* Optimeque Cicero demonstrat cavendum, ne sit deformis translatio: qualis est (nam ipsis eius utar exemplis) *Castratam morte Africani rem publicam*, et *Stercus curiae Glauciam;* ne nimio maior aut, quod saepius ac- 16
cidit, minor; ne dissimilis. Quorum exempla nimium frequenter deprehendet, qui scierit haec vitia esse. Sed copia quoque modum egressa vitiosa est, praecipue in eadem specie. Sunt et durae, id est a longinqua similitudine ductae: 17
ut *capitis nives* et

Iuppiter hibernas cana nive conspuit Alpes.

In illo vero plurimum erroris, quod ea, quae poetis, qui et omnia ad voluptatem referunt et plurima vertere etiam ipsa metri necessitate coguntur, permissa sunt, convenire quidam
etiam prosae putant. At ego in agendo nec *pastorem populi* 18
auctore Homero dixerim, nec volucres *pennis remigare*, licet hoc Vergilius in apibus ac Daedalo speciosissime sit usus. Metaphora enim aut vacantem occupare locum debet aut, si in alienum venit, plus valere eo, quod expellit.

Quod paene etiam magis de synecdoche dicam. Nam 19
translatio permovendis animis plerumque et signandis rebus ac sub oculos subiiciendis reperta est. Haec variare sermonem potest, ut ex uno plures intelligamus, parte totum, specie genus, praecedentibus sequentia, vel omnia haec
contra; liberior poetis quam oratoribus. Nam prosa, ut *mu-* 20
cronem pro gladio et *tectum* pro domo recipiet, ita non *puppim* pro navi nec *abietem* pro tabellis; et rursus, ut pro

aut (ut dixi) quia decentius. Ubi nihil horum praestabit, quod transferetur, improprium erit. Necessitate rustici *gemmam* in vitibus (quid enim dicerent aliud?), et *sitire* segetes et fructus *laborare;* necessitate nos *durum* hominem aut *asperum.* Non enim proprium erat, quod daremus his affectibus,
7 nomen. Iam *incensum* ira et *inflammatum* cupiditate et *lapsum* errore significandi gratia. Nihil enim horum suis verbis quam his arcessitis magis proprium erat. Illa ad ornatum, *lumen* orationis et generis *claritatem* et contionum *procellas* et eloquentiae *fulmina*, ut Cicero pro Milone Clodium *fontem* gloriae eius vocat et alio loco *segetem ac ma-*
8 *teriem.* Quaedam etiam parum speciosa dictu per hanc explicantur:

Hoc faciunt, nimio ne luxu obtunsior usus
Sit genitali arvo et sulcos oblimet inertes.

In totum autem metaphora brevior est similitudo, eoque distat, quod illa comparatur rei, quam volumus exprimere,
9 haec pro ipsa re dicitur. Comparatio est, cum dico fecisse quid hominem *ut leonem;* translatio, cum dico de homine, *leo est.* Huius vis omnis quadruplex maxime videtur: cum in rebus animalibus aliud pro alio ponitur, ut de agitatore,

— *gubernator magna contorsit equum vi;*

aut Livius, Scipionem a Catone *allatrari* solitum, refert.
10 Inanima pro aliis generis eiusdem sumuntur: ut *Classique immittit habenas;* aut pro rebus animalibus inanima: *Ferro non fato moerus Argivom occidit;* aut contra:

— *sedet inscius alto*
Accipiens sonitum saxi de vertice pastor.

11 Praecipueque ex his oritur sublimitas, quae audaci et proxime periculum translatione tolluntur, cum rebus sensu carentibus actum quendam et animos damus, qualis est

Pontem indignatus Araxes.

12 Et illa Ciceronis, *Quid enim tuus ille, Tubero, destrictus in acie Pharsalica gladius agebat? Cuius latus ille mucro petebat? qui sensus erat armorum tuorum?* Duplicatur interim haec virtus, ut apud Vergilium,

— *Ferrumque armare veneno.*

Nam et *veneno armare* et *ferrum armare* translatio est.
Secantur haec in plures: ut a rationali ad rationale et idem 13
de irrationalibus; et haec invicem, quibus similis ratio est,
et a toto et a partibus. Sed iam non pueris praecipimus, ut
accepto genere species intelligere non possint.

Ut modicus autem atque opportunus eius usus illustrat 14
orationem: ita frequens et obscurat et taedio complet, con-
tinuus vero in allegorias et aenigmata exit. Sunt etiam quae-
dam et humiles translationes, ut id, de quo modo dixi, *Sa-
xea est verruca*, et sordidae. Non enim, si Cicero recte 15
sentinam rei publicae dixit, foeditatem hominum significans,
idcirco probem illud quoque veteris oratoris, *Persecuisti rei
publicae vomicas*. Optimeque Cicero demonstrat cavendum,
ne sit deformis translatio: qualis est (nam ipsis eius utar
exemplis) *Castratam morte Africani rem publicam*, et *Ster-
cus curiae Glauciam;* ne nimio maior aut, quod saepius ac- 16
cidit, minor; ne dissimilis. Quorum exempla nimium fre-
quenter deprehendet, qui scierit haec vitia esse. Sed copia
quoque modum egressa vitiosa est, praecipue in eadem spe-
cie. Sunt et durae, id est a longinqua similitudine ductae: 17
ut *capitis nives* et

Iuppiter hibernas cana nive conspuit Alpes.

In illo vero plurimum erroris, quod ea, quae poetis, qui et
omnia ad voluptatem referunt et plurima vertere etiam ipsa
metri necessitate coguntur, permissa sunt, convenire quidam
etiam prosae putant. At ego in agendo nec *pastorem populi* 18
auctore Homero dixerim, nec volucres *pennis remigare*,
licet hoc Vergilius in apibus ac Daedalo speciosissime sit
usus. Metaphora enim aut vacantem occupare locum debet
aut, si in alienum venit, plus valere eo, quod expellit.

Quod paene etiam magis de synecdoche dicam. Nam 19
translatio permovendis animis plerumque et signandis rebus
ac sub oculos subiiciendis reperta est. Haec variare sermo-
nem potest, ut ex uno plures intelligamus, parte totum,
specie genus, praecedentibus sequentia, vel omnia haec
contra; liberior poetis quam oratoribus. Nam prosa, ut *mu-* 20
cronem pro gladio et *tectum* pro domo recipiet, ita non
puppim pro navi nec *abietem* pro tabellis; et rursus, ut pro

gladio *ferrum*, ita non pro equo *quadrupedem*. Maxime
autem in orando valebit numerorum illa libertas. Nam et
Livius saepe sic dicit: *Romanus proelio victor*, cum Roma-
nos vicisse significat; et contra Cicero ad Brutum, *Populo*,
inquit, *imposuimus et oratores visi sumus*, cum de se tan-
21 tum loqueretur. Quod genus non orationes modo ornat, sed
etiam cotidiani sermonis usus recipit. Quidam συνεκδοχὴν
vocant et, cum id in contextu sermonis, quod tacetur, acci-
pimus; verbum enim ex verbis intelligi, quod inter vitia el-
lipsis vocatur:

Arcades ad portas ruere.

22 Mihi hanc figuram esse magis placet; illic ergo reddetur.
Aliud etiam intelligitur ex alio:

Aspice, aratra iugo referunt suspensa iuvenci,

unde apparet noctem appropinquare. Id nescio an oratori
conveniat nisi in argumentando, cum rei signum est. Sed
hoc ab elocutionis ratione distat.

23 Nec procul ab hoc genere discedit μετωνυμία, quae
est nominis pro nomine positio. Cuius vis est, pro eo, quod
dicitur, causam, propter quam dicitur, ponere; sed, ut ait
Cicero, ὑπαλλαγὴν rhetores dicunt. Haec inventas ab in-
ventore et subiectas res ab obtinentibus significat: ut *Cere-
rem corruptam undis*, et

— receptus
Terra Neptunus classes Aquilonibus arcet.

24 Quod fit retrorsum durius. Refert autem, in quantum hic
tropus oratorem sequatur. Nam ut *Vulcanum* pro igne vulgo
audimus, et *vario Marte pugnatum* eruditus est sermo, et
Venerem quam coitum dixisse magis decet: ita *Liberum* et
Cererem pro vino et pane licentius, quam ut fori severitas
ferat. Sicut ex eo, quod continetur, usus recipit *bene mo-*
25 *ratas urbes* et *poculum epotum* et *saeculum felix*. At id,
quod contra est, raro audeat quis, nisi poeta·

— iam proximus ardet Ucalegon.

Nisi forte hoc potius est, a possessore, quod possidetur, ut
hominem devorari, cuius patrimonium consumatur. Quo
26 modo fiunt innumerabiles species. Huius enim sunt generis,
cum ab Hannibale *caesa apud Cannas sexaginta milia* di-

cimus, et carmina Vergilii *Vergilium; venisse* commeatus,
qui afferantur; *sacrilegium deprehensum*, non sacrilegum;
armorum scientiam habere, non artis. Illud quoque et poe- 27
tis et oratoribus frequens, quo id, quod efficit, ex eo, quod
efficitur, ostendimus. Nam et carminum auctores:

Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas,

et

Pallentesque habitant morbi tristisque senectus;

et orator *praecipitem iram*, *hilarem adolescentiam*, *segne otium* dicet.

Est etiam huic tropo quaedam cum synecdoche vicinia. 28
Nam, cum dico *vultus hominis* pro vultu, dico pluraliter,
quod singulare est; sed non id ago, ut unum ex multis intelligatur, (nam id est manifestum) sed nomen immuto; et cum
aurata tecta *aurea:* pusillum ab ea discedo, quia non est nisi
pars auratura. Quae singula exequi minutioris est curae etiam
non oratorem instruentibus.

Antonomasia, quae aliquid pro nomine ponit, poetis 29
utroque modo frequentissima, et per epitheton, quod detracto eo, cui apponitur, valet pro nomine, *Tydides*, *Pelides:*
et ex his, quae in quoque sunt praecipua:

— *Divum pater atque hominum rex;*

et ex factis, quibus persona signatur:

— *Thalamo quae fixa reliquit Impius.*

Oratoribus etiamsi rarus eius rei, nonnullus tamen usus est. 30
Nam ut *Tydiden* et *Peliden* non dixerint: ita dixerunt *impium* et *parricidam; eversorem* quoque *Carthaginis et Numantiae* pro Scipione et *Romanae eloquentiae principem* pro
Cicerone posuisse non dubitent. Ipse certe usus est hac libertate: *Non multa peccas*, *inquit ille fortissimo viro senior magister.* Neutrum enim nomen est positum et utrumque
intelligitur.

'Ονοματοποιΐα quidem, id est fictio nominis, Graecis 31
inter maximas habita virtutes, nobis vix permittitur. Et sunt
plurima ita posita ab iis, qui sermonem primi fecerunt aptantes affectibus vocem. Nam *mugitus* et *sibilus* et *murmur* inde
venerunt. Deinde, tanquam consummata sint omnia, nihil 32
generare audemus ipsi, cum multa cotidie ab antiquis ficta

moriantur. Vix illa, quae πεποιημένα vocant, quae ex vocibus in usum receptis quocunque modo declinantur, nobis permittimus, qualia sunt *Sullaturit* et *proscripturit;* atque *laureati*
33 *postes* pro illo *lauro coronati*, ex eadem fictione sunt. Sed
* hoc feliciter evaluit; at contra *vio* pro *eo*, infelicius. In Graecis ὀπισθενακόλουθος non bene ac dure etiam iungemus, qui toleranter videre *septentriones* videmur.

34 Eo magis necessaria κατάχρησις, quam recte dicimus abusionem, quae non habentibus nomen suum accommodat, quod in proximo est: sic

— *Equum divina Palladis arte Aedificant,*

35 et apud Tragicos *Et iam leo pariet;* at pater est. Mille sunt haec: et *acetabula* quidquid habent, et *pyxides* cuiuscunque materiae sunt, et *parricida* matris quoque aut fratris interfector. Discernendumque est hoc totum a translatione genus, quia abusio est, ubi nomen defuit; translatio, ubi aliud fuit. Nam poetae solent abusive etiam in his rebus, quibus nomina
36 sua sunt, vicinis potius uti; quod rarum in prosa est. Illa quoque quidam καταχρήσεις volunt esse, cum pro temeritate *virtus* aut pro luxuria *liberalitas* dicitur. A quibus ego quidem dissentio; namque in his non verbum pro verbo ponitur sed res pro re. Neque enim quisquam putat luxuriam et liberalitatem idem significare; verum id, quod sit, alius luxuriam esse dicit alius liberalitatem, quamvis neutri dubium sit, haec esse diversa.

37 Superest ex his, quae aliter significant, μετάληψις, id est transumptio, quae ex alio tropo in alium velut viam praestat; et rarissimus et maxime improprius Graecis tamen frequentior, qui *Centaurum* Chirona et *saxosas insulas* νήσους θοάς dicunt. Nos quis ferat, si Verrem *suem* aut Lae-
38 lium *doctum* nominemus? Est enim haec in metalepsi natura, ut inter id, quod transfertur, sit medius quidam gradus, nihil ipse significans sed praebens transitum; quem tropum magis affectamus, ut habere videamur, quam ullo in loco desideramus. Nam id eius frequentissimum exemplum est
* *cano*, *canto*, *dico;* ita *cano*, *dico*. Interest medium illud
39 *canto*. Nec diutius in eo morandum; nihil enim usus admodum video nisi, ut dixi, in mediis.

Cetera iam non significandi gratia sed ad ornandam, non
augendam orationem assumuntur. Ornat enim ἐπίθετον, 40
quod recte dicimus appositum; a nonnullis sequens dicitur.
Eo poetae et frequentius et liberius utuntur. Namque
illis satis est convenire id verbo, cui apponitur, itaque et
dentes albos et *humida vina* in iis non reprehendemus;
apud oratorem, nisi aliquid efficitur, redundat. Tum autem
efficitur, si sine illo, quod dicitur, minus est: qualia sunt
O scelus abominandum, o deformem libidinem. Exornatur 41
autem res tota maxime translationibus: *Cupiditas effrenata*
et *Insanae substructiones.* Et solet fieri aliis adiunctis epitheton
tropus, ut apud Vergilium *Turpis egestas* et *Tristis*
senectus. Verumtamen talis est ratio huiusce virtutis, ut
sine appositis nuda sit et velut incompta oratio, oneretur tamen
multis. Nam fit longa et impedita, ut [in quaestionibus] 42
eam iudices similem agmini totidem lixas habenti quot milites,
cui et numerus est duplex nec duplum virium; quanquam non
singula modo sed etiam plura verba apponi solent: ut

Coniugio Anchise Veneris dignate superbo.

Sed hoc modo duo verba uni apposita ne versum quidem de- 43
cuerint. Sunt autem, quibus non videatur hic omnino tropus,
quia nihil vertat. Necesse est semper, cum idem appositum,
si a proprio diviseris, per se significat et facit antonomasiam.
Nam si dicas, *Ille, qui Numantiam et Carthaginem evertit:*
antonomasia est; si adieceris *Scipio:* appositum.
Non potest ergo esse iunctum. 44

At ἀλληγορία, quam inversionem interpretantur,
aut aliud verbis aliud sensu ostendit aut etiam interim contrarium.
Prius fit genus plerumque continuatis translationibus: ut

O navis, referent in mare te novi
Fluctus; o quid agis? fortiter occupa
Portum,

totusque ille Horatii locus, quo navem pro re publica, fluctus
et tempestates pro bellis civilibus, portum pro pace atque
concordia dicit. Tale Lucretii 45

Avia Pieridum peragro loca,

et Vergilii

Sed nos immensum spatio confecimus aequor,
Et iam tempus equum fumantia solvere colla.

46 Sine translatione vero in Bucolicis

Certe equidem audieram, qua se subducere colles
Incipiunt mollique iugum demittere clivo
Usque ad aquam et veteris iam fracta cacumina fagi,
Omnia carminibus vestrum servasse Menalcan.

47 Hoc enim loco praeter nomen cetera propriis decisa sunt verbis, verum non pastor Menalcas sed Vergilius est intelligendus. Habet usum talis allegoriae frequenter oratio sed raro totius; plerumque apertis permixta est. Tota apud Ciceronem talis est: *Hoc miror, hoc queror, quemquam hominem ita pessumdare alterum velle, ut etiam navem per-*
48 *foret, in qua ipse naviget.* Illud commixtum frequentissimum: *Equidem ceteras tempestates et procellas in illis duntaxat fluctibus contionum semper Miloni putavi esse subeundas.* Nisi adiecisset *duntaxat fluctibus contionum:* esset allegoria; nunc eam miscuit. Quo in genere et species ex arces-
49 sitis verbis venit et intellectus ex propriis. Illud vero longe speciosissimum genus orationis, in quo trium permixta est gratia, similitudinis, allegoriae, translationis: *Quod fretum, quem Euripum, tot motus, tantas, tam varias habere creditis agitationes, commutationes, fluctus, quantas perturbationes et quantos aestus habet ratio comitiorum? Dies intermissus unus aut nox interposita saepe et perturbat omnia et totam opinionem parva nonnunquam commutat*
50 *aura rumoris.* Nam id quoque in primis est custodiendum, ut, quo ex genere coeperis translationis, hoc desinas. Multi autem, cum initium a tempestate sumpserunt, incendio aut
51 ruina finiunt; quae est inconsequentia rerum foedissima. Ceterum allegoria parvis quoque ingeniis et cotidiano sermoni frequentissime servit. Nam illa in agendis causis iam detrita, *Pedem conferre* et *Iugulum petere* et *Sanguinem mittere,* inde sunt, nec offendunt tamen. Est enim grata in eloquendo novitas et emutatio, et magis inopinata delectant. Ideoque iam in his amisimus modum et gratiam rei nimia captatione
52 consumpsimus. Est in exemplis allegoria, si non praedicta ratione ponantur. Nam ut *Dionysium Corinthi esse,* quo

Graeci omnes utuntur: ita plurima similia dici possunt. Haec allegoria, quae est obscurior, **aenigma** dicitur; vitium meo quidem iudicio, si quidem dicere dilucide virtus; quo tamen et poetae utuntur:

Dic, quibus in terris, et eris mihi magnus Apollo,
Tres pateat coeli spatium non amplius ulnas?

et oratores nonnunquam: ut Caelius *quadrantariam Cly-* 53
taemnestram, et *in triclinio coam*, *in cubiculo nolam.* Namque et nunc quidem solvuntur et tum erant notiora, cum dicerentur; aenigmata sunt tamen, nec ea, nisi quis interpretetur, intelligas.

In eo vero genere, quo contraria ostenduntur, **ironia** 54
est; **illusionem** vocant. Quae aut pronuntiatione intelligitur aut persona aut rei natura; nam, si qua earum verbis dissentit, apparet diversam esse orationi voluntatem. Quan- 55
quam in plurimis id tropis accidit, ut intersit, quid de quoque dicatur, quia, quod dicitur, alibi verum est. Et laudis autem simulatione detrahere et vituperationis laudare, concessum est: *Quod C. Verres, praetor urbanus, homo sanctus et diligens, subsortitionem eius in eo codice non haberet.* Et contra: *Oratores visi sumus et populo imposuimus.* Aliquando cum risu quodam contraria dicuntur iis, 56
quae intelligi volunt: quale est in Clodium, *Integritas tua te purgavit, mihi crede, pudor eripuit, vita anteacta servavit.* Praeter haec usus est allegoriae, ut tristia dicamus 57
melioribus verbis aut bonae rei gratia quaedam contrariis significemus. Cui et annumeravimus haec: si quis ignorat, quibus Graeci nominibus appellent, σαρκασμὸν, ἀστεϊσμὸν, ἀντίφρασιν, παροιμίαν dici sciat. Sunt etiam, qui haec non 58
species allegoriae sed ipsa tropos dicant; acri quidem ratione, quod illa obscurior sit, in his omnibus aperte appareat, quid velimus. Cui accedit hoc quoque, quod genus, cum dividitur in species, nihil habet proprium, ut arbor pinus et olea et cupressus, et ipsius per se nulla proprietas; allegoria vero habet aliquid proprium. Quod quo modo fieri potest, nisi ipsa species est? Sed utentium nihil refert. 59
Adiicitur his μυκτηρισμὸς, dissimulatus quidam sed non latens derisus.

Pluribus autem verbis cnm id, quod uno aut paucioribus certe dici potest, explicatur, περίφρασιν vocant, circuitum quendam eloquendi, qui nonnunquam necessitatem habet, quotiens dictu deformia operit: ut Sallustius, *Ad*
60 *requisita naturae.* Interim ornatum petit solum, qui est apud poetas frequentissimus:

Tempus erat, quo prima quies mortalibus aegris
Incipit et dono divum gratissima serpit.

61 Et apud oratores non rarus semper tamen astrictior. Quidquid enim significari brevius potest et cum ornatu latius ostenditur, περίφρασις est, cui nomen Latine datum est non sane aptum orationis virtuti circumlocutio. Verum hoc ut, cum decorem habet, periphrasis: ita, cum in vitium incidit, περισσολογία dicitur. Obstat enim, quidquid non adiuvat.

62 Hyperbaton quoque, id est verbi transgressionem, quoniam frequenter ratio comparationis et decor poscit, non immerito inter virtutes habemus. Fit enim frequentissime aspera et dura et dissoluta et hians oratio, si ad necessitatem ordinis sui verba redigantur, et, ut quodque oritur, ita
63 proximis, etiamsi vinciri non potest, alligetur. Differenda igitur quaedam et praesumenda, atque ut in structuris lapidum impolitorum loco, quo convenit, quodque ponendum. Non enim recidere ea nec polire possumus, quo coagmentata se magis iungant, sed utendum iis, qualia sunt, eligendaeque
64 sedes. Nec aliud potest sermonem facere numerosum quam opportuna ordinis mutatio; neque alio ceris Platonis inventa sunt quattuor illa verba, quibus in illo pulcherrimo operum in Piraeeum se descendisse significat, plurimis modis scripta,
65 quam quod eum quoque maxime facere experiretur. Verum id cum in duobus verbis fit, ἀναστροφὴ dicitur, reversio quaedam: qualia sunt vulgo, *mecum*, *secum;* apud oratores et historicos *quibus de rebus.* At cum decoris gratia trahitur longius verbum, proprie hyberbati tenet nomen: *Animadverti, iudices, omnem accusatoris orationem in duas divisam esse partes.* Nam *in duas partes divisam esse*
66 rectum erat, sed durum et incomptum. Poetae quidem etiam verborum divisione faciunt transgressionem:

— *Hyberboreo septem subiecta trioni,*

quod oratio nequaquam recipiet. At id quidem est, propter quod dici tropus possit, quia componendus est e duobus intellectus. Alioqui, ubi nihil ex significatione mutatum est et 67
structura sola variatur, figura potius verborum dici potest, sicut multi existimarunt. Longis autem hyperbatis et confusis quae vitia accidunt, suo loco diximus.

Hyperbolen audacioris ornatus summo loco posui. Est haec decens veri superiectio. Virtus eius ex diverso par augendi atque minuendi. Fit pluribus modis. Aut enim plus 68
facto dicimus: ut *Vomens frustis esculentis gremium suum et totum tribunal implevit;* et

— *Geminique minantur In coelum scopuli;*

aut res per similitudinem attollimus:

— *Credas innare revulsas Cycladas;*

aut per comparationem, ut 69

— *Fulminis ocior alis;*

aut signis quasi quibusdam:

Illa vel intactae segetis per summa volaret
Gramina nec teneras cursu laesisset aristas;

vel translatione, ut ipsum illud *volaret.* Crescit interim hy- 70
perbole alia insuper addita, ut Cicero in Antonium dicit: *Quae Charybdis tam vorax? Charybdin dico? quae si fuit, fuit animal unum: Oceanus, medius fidius, vix videtur tot res, tam dissipatas, tam distantibus in locis positas, tam cito absorbere potuisse.* Exquisitam vero figuram 71
huius rei deprehendisse apud principem Lyricorum Pindarum videor in libro, quem inscripsit ὕμνους. Is namque Herculis impetum adversus Meropas, qui in insula Coo dicuntur habitasse, non igni nec ventis nec mari sed fulmini dicit similem fuisse, ut illa minora, hoc par esset. Quod imitatus 72
Cicero: illa composuit in Verrem *Versabatur in Sicilia longo intervallo non Dionysius ille nec Phalaris, (tulit enim illa quondam insula multos et crudeles tyrannos) sed quoddam novum monstrum ex vetere illa immanitate, quae in iisdem versata locis dicitur. Non enim Charybdin tam infestam neque Scyllam navibus quam istum in eodem freto fuisse arbitror.* Nec pauciora sunt genera minuendi: 73

— *Vix ossibus haerent.*

Et quod Cicero in quodam ioculari libello:

Fundum Vetto vocat, quem possit mittere funda:
Ni tamen exciderit, qua cava funda patet.

Sed huius quoque rei servetur mensura quaedam. Quamvis est enim omnis hyperbole ultra fidem, non tamen esse debet
74 ultra modum, nec alia via magis in κακοζηλίαν itur. Piget referre plurima hinc orta vitia, cum praesertim minime sint ignota et obscura. Monere satis est, mentiri hyperbolen, nec ita, ut mendacio fallere velit. Quo magis intuendum est, quousque deceat extollere, quod nobis non creditur. Pervenit haec res frequentissime ad risum; qui si captatus est,
75 urbanitatis, sin aliter, stultitiae nomen assequitur. Est autem in usu vulgo quoque et inter ineruditos et apud rusticos, videlicet quia natura est omnibus augendi res minuendique cupiditas insita, nec quisquam vero contentus est. Sed
76 ignoscitur, quia non affirmamus. Tum est hyberbole virtus, cum res ipsa, de qua loquendum est, naturalem modum excessit. Conceditur enim amplius dicere, quia dici, quantum est, non potest, meliusque ultra quam citra stat oratio. Sed de hoc satis, quia eundem locum plenius in eo libro, quo causas corruptae eloquentiae reddebamus, tractavimus.

LIBER IX.

Libro nono haec continentur: Quo differant figurae a tropis. De figuris sententiarum. De figuris verborum. De compositione.

QUO DIFFERANT FIGURAE A TROPIS.

I. Cum sit proximo libro de tropis dictum: sequitur pertinens ad figuras, quae σχήματα Graece vocantur, locus, ipsa rei natura coniunctus superiori. Nam plerique has tropos esse existimaverunt, quia, sive ex hoc duxerint nomen, quod
2 sint formati quodam modo, sive ex eo, quod vertant orationem, unde et motus dicuntur: fatendum erit, esse utrumque eorum etiam in figuris. Usus quoque est idem; nam et vim rebus adiiciunt et gratiam praestant. Nec desunt, qui

tropis figurarum nomen imponant, quorum est C. Artorius
Proculus. Quin adeo similitudo manifesta est, ut eam discer- 3
nere non sit in promptu. Nam quo modo quaedam in his
species plane distant, manente tamen generali illa societate,
quod utraque res a recta et simplici ratione cum aliqua di-
cendi virtute deflectitur: ita quaedam perquam tenui limite
dividuntur, ut cum ironia tam inter figuras sententiae quam
inter tropos reperiatur, περίφρασιν autem et ὑπερβατὸν et
ὀνοματοποιΐαν clari quoque auctores figuras verborum potius
quam tropos dixerint.

Quo magis signanda est utriusque rei differentia. Est 4
igitur *tropos* sermo a naturali et principali significatione
translatus ad aliam ornandae orationis gratia, vel, ut plerique
grammatici finiunt, dictio ab eo loco, in quo propria est,
translata in eum, in quo propria non est; *figura*, sicut no-
mine ipso patet, conformatio quaedam a communi et primum
se offerente ratione. Quare in tropis ponuntur verba alia 5
pro aliis, ut in μεταφορᾷ, μετωνυμίᾳ, ἀντονομασίᾳ, μεταλή-
ψει, συνεκδοχῇ, καταχρήσει, ἀλληγορίᾳ, plerumque ὑπερβολῇ.
Namque et rebus fit et verbis. Ὀνοματοποιΐα fictio est nomi-
nis; ergo hoc quoque pro aliis ponitur, quibus usuri fuimus,
si illud non fingeremus. Περίφρασις etiamsi frequenter et 6
id ipsum, in cuius locum assumitur, nomen complecti solet,
utitur tamen pluribus pro uno. Ἐπίθετον, quoniam plerum-
que antonomasiae pars est, coniunctione eius fit tropus. In
hyperbato commutatio est ordinis, ideoque multi tropis hoc
genus eximunt. Transfert tamen verbum aut partem eius
a suo loco in alienum. Horum nihil in figuras cadit. Nam 7
et propriis verbis et ordine collocatis figura fieri potest.
Quomodo autem ironia alia sit tropi alia schematos, suo loco
reddam. Nomen enim fateor esse commune, et scio, quam
multiplicem habeant quamque scrupulosam disputationem;
sed ea non pertinet ad praesens meum propositum. Nihil
enim refert, quomodo appelletur utrumlibet eorum, si, quid
orationi prosit, apparet. Nec mutatur vocabulis vis rerum.
Et sicut homines, si aliud acceperunt, quam quod habuerant, 8
nomen, iidem sunt tamen: ita haec, de quibus loquimur,
sive tropi sive figurae dicentur, idem efficient. Non enim

nominibus prosunt sed effectibus; ut statum coniecturalem an infitialem an facti an de substantia nominemus, nihil inter-
9 est, dum idem quaeri sciamus. Optimum ergo in his sequi maxime recepta et rem ipsam, quocunque appellabitur modo, intelligere. Illud tamen notandum, coire frequenter in easdem sententias et τρόπον et figuram. Tam enim translatis verbis quam propriis figuratur oratio.

10 Est autem non mediocris inter auctores dissensio, et quae vis nominis eius et quot genera et quae quamque multae sint species. Quare primum intuendum est, quid accipere debeamus figuram. Nam duobus modis dicitur: uno qualiscunque forma sententiae, sicut in corporibus, quibus, quoquo modo sunt composita, utique habitus est aliquis;
11 altero, quo proprie schema dicitur, in sensu vel sermone aliqua a vulgari et simplici specie cum ratione mutatio, sicut nos sedemus, incumbimus, respicimus. Itaque cum in eosdem casus aut tempora aut numeros aut etiam pedes continuo quis aut certe nimium frequenter incurrit: praecipere solemus variandas figuras esse vitandae similitudinis gratia.
12 In quo ita loquimur, tanquam omnis sermo habeat figuram, itemque *eadem figura* dicitur *cursitare* qua *lectitare*, id est eadem ratione, declinari. Quare illo intellectu priore et communi nihil non figuratum est. Quo si contenti sumus, non immerito Apollodorus, si tradenti Caecilio credimus,
13 incomprehensibilia partis huius praecepta existimarit. Sed si habitus quidam et quasi gestus sic appellandi sunt: id demum hoc loco accipi schema oportebit, quod sit a simplici atque in promptu posito dicendi modo poetice vel oratorie mutatum. Sic enim verum erit, aliam esse orationem ἀσχηματιστον, id est carentem figuris, quod vitium non inter mi-
14 nima est; aliam ἐσχηματισμένην, id est figuratam. Id ipsum tamen anguste Zoilus terminavit, qui id solum putaverit schema, quo aliud simulatur dici quam dicitur, quod sane vulgo quoque sic accipi scio; unde et *figuratae controversiae* quaedam, de quibus paulo post dicam, vocantur. Ergo figura sit arte aliqua novata forma dicendi.

15 Genus eius unum quidam putaverunt, in hoc ipso diversas opiniones secuti. Nam hi, quia verborum mutatio sensus

quoque verteret, omnes figuras in verbis esse dixerunt; illi, quia verba rebus accommodarentur, omnes in sensibus. Quarum utraque manifesta cavillatio est. Nam ut eadem dici 16
solent aliter atque aliter, manetque sensus elocutione mutata: ita figura sententiae plures habere verborum figuras potest. Illa est enim posita in concipienda cogitatione haec in enuntianda, sed frequentissime coeunt: ut in hoc *Iam iam, Dolabella, neque me tui neque tuorum liberum —*. Nam oratio a iudice aversa, in sententia; *iam iam* et *liberum* in verbis sunt schemata.

Inter plurimos enim, quod sciam, consensum est, d u a s 17
eius esse p a r t e s, *διανοίας*, id est mentis vel sensus vel sententiarum, nam his omnibus modis dictum est; et *λέξεως*, id est verborum vel dictionis vel elocutionis vel sermonis vel orationis; nam et variatur et nihil refert. Cornelius 18
tamen Celsus adiicit verbis et sententiis figuras colorum, nimia profecto novitatis cupiditate ductus. Nam quis ignorasse eruditum alioqui virum credat, colores et sententias sensus esse? Quare sicut omnem orationem ita figuras quoque versari necesse est in sensu et in verbis.

Ut vero natura prius est concipere animo res quam 19
enuntiare: ita de iis figuris ante est loquendum, quae ad mentem pertinent; quarum quidem utilitas cum magna tum multiplex in nullo non orationis opere vel clarissime lucet. Nam etsi minime videtur pertinere ad probationem, qua figura quidque dicatur: facit tamen credibilia, quae dicimus, et in animos iudicum, qua non observatur, irrepit. Namque ut in 20
armorum certamine adversos ictus et rectas ac simplices manus cum videre tum etiam cavere ac propulsare facile est, aversae tectaeque minus sunt observabiles, et aliud ostendisse, quam petas, artis est: sic oratio, quae astu caret, pondere modo et impulsu proeliatur; simulanti variantique conatus in latera atque in terga incurrere datur et arma avocare et velut nutu fallere. Iam vero affectus nihil magis 21
ducit. Nam si frons, oculi, manus multum ad motum animorum valent: quanto plus orationis ipsius vultus ad id, quod efficere tendimus, compositus? Plurimum tamen ad commendationem facit, sive in conciliandis agentis moribus sive

ad promerendum actioni favorem sive ad levandum varietate fastidium sive ad quaedam vel decentius indicanda vel tutius.

22 Sed antequam, quae cuique rei figura conveniat, ostendo: dicendum est, nequaquam eas esse tam multas, quam sint a quibusdam constitutae. Neque enim me movent nomina illa,
23 quae fingere utique Graecis promptissimum est. Ante omnia igitur illi, qui totidem figuras putant quot affectus, repudiandi; non quia affectus non sint quaedam qualitates mentis, sed quia figura, quam non communiter sed proprie nominamus, non sit simplex rei cuiuscunque enuntiatio. Quapropter in dicendo irasci, dolere, misereri, timere, confidere, contemnere non sunt figurae; non magis quam suadere, mi-
24 nari, rogare, excusare. Sed fallit parum intuentes, quod inveniunt in omnibus his locis figuras et earum exempla ex orationibus excerpunt. Neque enim pars ulla dicendi est, quae non recipere eas possit. Sed aliud est admittere figuram aliud figuram esse. Neque enim verebor explicandae
25 rei gratia frequentiorem eiusdem nominis repetitionem. Quare dabunt mihi aliquam in irascente, deprecante, miserante figuram, scio; sed non ideo irasci, misereri, deprecari figura erit. Cicero quidem omnia orationis lumina in hunc locum congerit, mediam quandam, ut arbitror, secutus viam: ut neque omnis sermo schema iudicaretur neque ea sola, quae haberent aliquam remotam ab usu communi fictionem, sed quae essent clarissima et ad movendum auditorem valerent plurimum; quem duobus ab eo libris tractatum locum ad litteras subieci, ne fraudarem legentes iudicio maximi auctoris.

26 In tertio de Oratore ita scriptum est: *In perpetua autem oratione, cum et coniunctionis lenitatem et numerorum, quam dixi, rationem tenuerimus, tum est quasi luminibus distinguenda et frequentanda omnis oratio sen-*
27 *tentiarum atque verborum. Nam et commoratio una in re permultum movet et illustris explanatio rerumque, quasi gerantur, sub aspectum paene subiectio, quae et in exponenda re plurimum valet et ad illustrandum id, quod exponitur, et ad amplificandum, ut iis, qui audiant, illud, quod augebimus, quantum efficere oratio poterit, tan-*

tum esse videatur; et huic contraria saepe percursio est
et ad plus intelligendum, quam dixeris, significatio, et
distincte concisa brevitas et extenuatio; et huic adiuncta 28
illusio, a praeceptis Caesaris non abhorrens, et ab re di-
gressio; in qua cum fuerit delectatio, tum reditus ad rem
aptus et concinnus esse debebit; propositioque, quid sis
dicturus, et ab eo, quod est dictum, seiunctio, et reditus
ad propositum et iteratio et rationis apta conclusio; tum 29
augendi minuendive causa veritatis superlatio atque tra-
iectio, et rogatio atque huic finitima quasi percontatio
expositioque sententiae suae; tum illa, quae maxime quasi
irrepit in hominum mentes, alia dicentis ac significantis
dissimulatio, quae est periucunda, cum in oratione non
contentione sed sermone tractatur; deinde dubitatio, tum 30
distributio, tum correctio, vel ante vel post quam dixeris,
vel cum aliquid a te ipso reiicias. Praemunitio etiam est
ad id, quod aggrediare, et reiectio in alium; communi-
catio, quae est quasi cum iis ipsis, apud quos dicas, de-
liberatio; morum ac vitae imitatio vel in personis vel sine
illis, magnum quoddam ornamentum orationis et aptum
ad animos conciliandos vel maxime saepe autem etiam
ad commovendos; personarum ficta inductio vel gravissi- 31
mum lumen augendi; descriptio, erroris inductio, ad hi-
laritatem impulsio, anteoccupatio; tum duo illa, quae ma-
xime movent, similitudo et exemplum; digestio, interpellatio,
contentio, reticentia, commendatio. Vox quaedam libera 32
atque etiam effrenatior augendi causa; iracundia, obiur-
gatio, promissio, deprecatio, obsecratio, declinatio brevis
a proposito, non ut superior illa digressio, purgatio, con-
ciliatio, laesio, optatio atque execratio. His fere luminibus 33
illustrant orationem sententiae. Orationis autem ipsius
tanquam armorum est vel ad usum comminatio et quasi
petitio vel ad venustatem ipsa tractatio. Nam et geminatio
verborum habet interdum vim, leporem alias, et paululum
immutatum verbum atque deflexum, et eiusdem verbi cre-
bra tum a primo repetitio tum in extremum conversio, et
in eadem verba impetus et concursio et adiunctio et pro-
gressio, et eiusdem verbi crebrius positi quaedam distinctio

et revocatio verbi, et illa, quae similiter desinunt aut quae
cadunt similiter aut quae paribus paria referuntur aut
34 *quae sunt inter se similia. Est etiam gradatio quaedam*
et conversio et verborum concinna transgressio, et contra-
rium et dissolutum, et declinatio et reprehensio, et excla-
matio et imminutio; et quod in multis casibus ponitur et
quod de singulis rebus propositis ductum refertur ad sin-
gula, et ad propositum subiecta ratio et item in distributis
35 *supposita ratio; et permissio et rursus alia dubitatio et*
improvisum quiddam; et dinumeratio et alia correctio et
dissipatio, et continuatum et interruptum, et imago et sibi
ipsi responsio, et immutatio et disiunctio, et ordo et relatio,
36 *et digressio et circumscriptio. Haec enim sunt fere atque*
horum similia vel plura etiam esse possunt, quae sententiis
orationem verborumque conformationibus illuminent.

Eadem sunt in Oratore plurima non omnia tamen et
paulo magis distincta, quia post orationis et sententiarum fi-
guras tertium quendam subiecit locum ad alias, ut ipse ait,
37 quasi virtutes dicendi pertinentem: *Et reliqua, ex colloca-*
tione verborum quae sumuntur quasi lumina, magnum af-
ferunt ornatum orationi. Sunt enim similia illis, quae in
amplo ornatu scenae aut fori appellantur insignia, non
38 *quia sola ornent sed quod excellant. Eadem ratio est ho-*
rum, quae sunt orationis lumina et quodam modo insignia,
cum aut duplicantur iteranturque verba aut breviter com-
mutata ponuntur, aut ab eodem verbo ducitur saepius
oratio aut in idem coniicitur aut utrumque, aut adiungi-
tur idem iteratum aut idem ad extremum refertur, aut
continenter unum verbum non in eadem sententia ponitur,
39 *aut cum similiter vel cadunt verba vel desinunt; aut mul-*
tis modis contrariis relata contraria, aut cum gradatim
sursum versus reditur, aut demotis coniunctionibus disso-
lute plura dicuntur, aut cum aliquid praetereuntes, cur
id faciamus, ostendimus, aut cum corrigimus nosmet ipsos,
quasi reprehendentes, aut si est aliqua exclamatio vel
admirationis vel conquestionis, aut cum eiusdem nominis
40 *casus saepius commutantur. Sententiarum ornamenta*
maiora sunt; quibus quia frequentissime Demosthenes

*utitur, sunt qui putent, idcirco eius eloquentiam maxime
esse laudabilem. Et vere nullus fere ab eo locus sine qua-
dam conformatione sententiae dicitur, nec aliud quicquam
est dicere, nisi omnes aut certe plerasque aliqua specie
illuminare sententias. Quas cum tu optime, Brute, teneas,* 41
*quid attinet nominibus uti aut exemplis? Tantummodo
notetur locus. Sic igitur dicet ille, quem expetimus, ut
verset saepe multis modis eadem et in una re haereat in
eademque commoretur sententia. Saepe etiam ut extenuet* 42
*aliquid, saepe ut irrideat, ut declinet a proposito defle-
ctatque sententiam; ut proponat, quid dicturus sit; ut,
cum transegerit iam aliquid, definiat, ut se ipse revocet,
ut, quod dixerit, iteret; ut argumentum ratione concludat,
ut interrogando urgeat, ut rursus quasi ad interrogata
sibi ipse respondeat; ut contra, ac dicat, accipi et sentiri* 43
*velit; ut addubitet, quid potius aut quo modo dicat, ut di-
vidat in partes, ut aliquid relinquat ac negligat, ut ante
praemuniat; ut in eo ipso, in quo reprehendatur, culpam
in adversarium conferat; ut saepe cum iis, qui audiunt,
nonnunquam etiam cum adversario quasi deliberet; ut* 44
*hominum mores sermonesque describat; ut muta quaedam
loquentia inducat, ut ab eo quod agitur avertat animos,
ut saepe in hilaritatem risumve convertat, ut ante occupet,
quod videatur opponi, ut comparet similitudines, ut utatur
exemplis, ut aliud alii tribuens dispertiat, ut interpellato-
rem coerceat, ut aliquid reticere se dicat, ut denuntiet,
quid caveat, ut liberius quid audeat, ut irascatur etiam,
ut obiurget aliquando, ut deprecetur, ut supplicet, ut me-
deatur, ut a proposito declinet aliquantulum, ut optet, ut
execretur, ut fiat iis, apud quos dicet, familiaris. Atque* 45
*alias etiam dicendi quasi virtutes sequetur, brevitatem
petet, saepe etiam rem dicendo subiiciet oculis, saepe su-
prà feret quam fieri possit; significatio saepe erit maior
quam oratio, saepe hilaritas, saepe vitae naturarumque
imitatio. Hoc in genere (nam quasi silvam vides) omnis
eluceat oportet eloquentiae magnitudo.*

DE FIGURIS SENTENTIARUM.

II. Ergo cui latius complecti conformationes verborum
ac sententiarum placuerit, habet, quod sequatur, nec affir-
mare ausim, quicquam esse melius; sed haec ad propositi
mei rationem legat. Nam mihi de his sententiarum fi-
guris dicere in animo est, quae ab illo simplici modo indi-
candi recedunt; qnod idem multis doctissimis viris video
2 placuisse. Omnia tamen illa, etiam quae sunt alterius modi
lumina, adeo sunt virtutes orationis, ut sine iis nulla intelligi
fere possit oratio. Nam quomodo iudex doceri potest, si
desit illustris explanatio, propositio, promissio, finitio, se-
iunctio, expositio sententiae suae, rationis apta conclusio,
praemunitio, similitudo, exemplum, digestio, distributio, in-
terpellatio, interpellantis coercitio, contentio, purgatio,
3 laesio? Quid vero agit omnino eloquentia detractis ampli-
ficandi minuendique rationibus? Quarum prior desiderat il-
lam plus quam dixeris significationem, id est ἔμφασιν, et
superlationem veritatis et traiectionem; haec altera exte-
nuationem, deprecationemque. Qui affectus erunt vel con-
citati detracta voce libera, effrenatiore iracundia, obiurga-
tione, optatione, execratione? vel illi mitiores, nisi adiuvan-
tur commendatione, conciliatione, ad hilaritatem impulsione?
4 Quae delectatio aut quod mediocriter saltem docti hominis
indicium: nisi alia repetitione alia commoratione infigere,
digredi a re et redire ad propositum suum scierit; removere
a se, in alium traiicere; quae relinquenda, quae contemnenda
sint, iudicare? Motus est in his orationis atque actus, qui-
bus detractis iacet et velut agitante corpus spiritu caret.
5 Quae cum adesse debent, tum disponenda atque varianda
sunt, ut auditorem, quod in fidibus fieri videmus, omni sono
mulceant. Verum ea plerumque recta sunt nec se fingunt et
confitentur. Admittunt autem, ut dixi, figuras, quod vel ex
proxima doceri potest.

6 Quid enim tam commune quam interrogare vel per-
contari? Nam utroque utimur indifferenter, quanquam
alterum noscendi alterum arguendi gratia videtur adhiberi.
At ea res, utrocunque dicitur modo, etiam multiplex habet
schema. Incipiamus enim ab iis, quibus acrior ac vehemen-

tior fit probatio, quod primo loco posuimus. Simplex est 7
sic rogare:

Sed vos qui tandem? quibus aut venistis ab oris?

Figuratum autem, quotiens non sciscitandi gratia assumitur sed instandi: *Quid enim tuus ille, Tubero, destrictus in acie Pharsalica gladius agebat?* et, *Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?* et, *Patere tua consilia non sentis?* et totus denique hic locus. Quanto enim magis 8
ardet, quam si diceretur: *Diu abuteris patientia nostra*, et *Patent tua consilia.* Interrogamus etiam, quod negari non possit: *Dixitne tandem causam C. Fidiculanius Falcula?* aut ubi respondendi difficilis est ratio, ut vulgo uti solemus, *Quo modo? qui fieri potest?* aut invidiae gratia, ut Medea apud Senecam, *Quas peti terras iubes?* aut miserationis, 9
ut Sinon apud Vergilium:

Heu quae me tellus, inquit, quae me aequora possunt
Accipere? —

aut instandi et auferendae dissimulationis, ut Asinius: *Audisne? furiosum, inquam, non inofficiosum testamentum reprehendimus.* Totum hoc plenum est varietatis; nam et indi- 10
gnationi convenit:

— Et quisquam numen Iunonis adoret?

et admirationi:

— Quid non mortalia pectora cogis,
Auri sacra fames? —

Est interim acrius imperandi genus: 11

Non arma expedient totaque ex urbe sequentur?

Et ipsi nosmet rogamus; quale est illud Terentianum *Quid igitur faciam?* Est aliqua etiam in respondendo figura, 12
cum aliud interroganti ad aliud, quia sic utilius sit, occurritur; tum augendi criminis gratia, ut testis in reum rogatus, an ab reo fustibus vapulasset, *Et innocens*, inquit; tum declinandi, quod est frequentissimum: *Quaero, an occideris hominem?* respondetur, *Latronem; an fundum occupaveris?* respondetur, *Meum.* Ut confessionem praecedat de- 13
fensio: ut apud Vergilium in Bucolicis dicenti,

Non ego te vidi Damonis, pessime, caprum
Excipere insidiis? —

occurritur: *An mihi cantando victus non redderet ille?*
14 Cui est confinis dissimulatio, non alibi quam in risu posita
ideoque tractata suo loco. Nam serio si fiat, pro confessione
est. Ceterum et interrogandi se ipsum et respondendi
sibi solent esse non ingratae vices: ut Cicero pro Ligario,
*Apud quem igitur hoc dico? Nempe apud eum, qui, cum
hoc sciret, tamen me, antequam vidit, rei publicae reddi-*
15 *dit.* Aliter pro Caelio ficta interrogatione: *Dicet aliquis,
Haec igitur est tua disciplina? sic tu instituis adolescentes?*
et totus locus. Deinde: *Ego, si quis, iudices, hoc robore
animi atque hac indole virtutis ac continentiae fuit,* et ce-
tera. Cui diversum est, cum alium rogaveris, non expectare
responsum et statim subiicere: *Domus tibi deerat? at ha-
bebas; pecunia superabat? at egebas.* Quod schema qui-
16 dam per suggestionem vocant. Fit et comparatione:
Uter igitur facilius suae sententiae rationem redderet?
Et aliis modis tum brevius tum latius, tum de una re tum de
pluribus.

Mire vero in causis valet praesumptio, quae πρό-
ληψις dicitur, cum id, quod obiici potest, occupamus. Id
neque in aliis partibus rarum est et praecipue prooemio
17 convenit. Sed quanquam generis unius diversas tamen spe-
cies habet. Est enim quaedam praemunitio, qualis Ci-
ceronis contra Q. Caecilium, quod ad accusandum descen-
dat, qui semper defenderit; quaedam confessio, ut pro
Rabirio Postumo, quem sua quoque sententia reprehenden-
dum fatetur, quod pecuniam regi crediderit; quaedam prae-
dictio: ut *Dicam enim non augendi criminis gratia;*
quaedam emendatio: ut *Rogo, ignoscatis mihi, si longius
sum evectus;* frequentissima praeparatio, cum pluribus
verbis, vel quare facturi quid simus vel quare fecerimus,
18 dici solet. Verborum quoque vis ac proprietas confirmatur
vel praesumptione: *Quanquam illa non poena sed prohibi-
tio sceleris fuit;* aut reprehensione: *Cives, cives, inquam,
si hoc eos nomine appellari fas est.*

19 Affert aliquam fidem veritatis et dubitatio, cum si-
mulamus quaerere nos, unde incipiendum, ubi desinendum,
quid potissimum dicendum, an omnino dicendum sit? Cuius-

modi exemplis plena sunt omnia, sed unum interim sufficit:
Equidem, quod ad me attinet, quo me vertam, nescio. Ne-
gem fuisse infamiam iudicii corrupti et cetera. Hoc etiam 20
in praeteritum valet, nam et dubitasse nos fingimus.

A quo schemate non procul abest illa, quae dicitur
communicatio, cum aut ipsos adversarios consulimus,
ut Domitius Afer pro Domitilla: *Nescit trepida, quid liceat*
feminae, quid coniugem deceat; forte vos in illa sollicitu-
dine obvios casus miserae mulieri obtulit; tu, frater, vos,
paterni amici, quod consilium datis? aut cum iudicibus 21
quasi deliberamus, quod est frequentissimum: *Quid suadetis?*
et *Vos interrogo, quid tandem fieri oportuit?* ut Cato:
Cedo, si vos in eo loco essetis, quid aliud fecissetis? Et
alibi: *Communem rem agi putatote ac vos huic rei prae-*
positos esse. Sed nonnunquam communicantes aliquid inex- 22
pectatum subiungimus, quod et per se schema est: ut in
Verrem Cicero, *Quid deinde? quid censetis? furtum for-*
tasse aut praedam aliquam? Deinde, cum diu suspendisset
iudicum animos, subiecit, quod multo esset improbius. Hoc
Celsus sustentationem vocat. Est autem duplex; nam 23
contra frequenter, cum expectationem gravissimorum feci-
mus, ad aliquid, quod sit leve aut nullo modo criminosum,
descendimus. Sed quia non tantum per communicationem fieri
solet: παράδοξον alii nominarunt id est inopinatum. Illis non 24
accedo, qui schema esse existimant etiam, si quid nobis ipsis
dicamus inexpectatum acoidisse: ut Pollio, *Nunquam fore*
credidi, iudices, ut, reo Scauro, ne quid in eius iudicio
gratia valeret, precarer. Paene idem fons est illius, quam 25
permissionem vocant, qui communicationis, cum aliqua
ipsis iudicibus relinquimus aestimanda aliqua nonnunquam
adversariis quoque: ut Calvus Vatinio, *Perfrica frontem et*
dic te digniorem, qui praetor fieres, quam Catonem.

Quae vero sunt augendis affectibus accommodatae 26
figurae, constant maxime simulatione. Namque et irasci
nos et gaudere et timere et admirari et dolere et indignari
et optare, quaeque sunt similia his, fingimus. Unde sunt
illa: *Liberatus sum: respiravi;* et *Bene habet;* et *Quae*
amentia est haec? O tempora, o mores! et *Miserum me!*

ad promerendum actioni favorem sive ad levandum varietate fastidium sive ad quaedam vel decentius indicanda vel tutius.

22 Sed antequam, quae cuique rei figura conveniat, ostendo: dicendum est, nequaquam eas esse tam multas, quam sint a quibusdam constitutae. Neque enim me movent nomina illa,
23 quae fingere utique Graecis promptissimum est. Ante omnia igitur illi, qui totidem figuras putant quot affectus, repudiandi; non quia affectus non sint quaedam qualitates mentis, sed quia figura, quam non communiter sed proprie nominamus, non sit simplex rei cuiuscunque enuntiatio. Quapropter in dicendo irasci, dolere, misereri, timere, confidere, contemnere non sunt figurae; non magis quam suadere, mi-
24 nari, rogare, excusare. Sed fallit parum intuentes, quod inveniunt in omnibus his locis figuras et earum exempla ex orationibus excerpunt. Neque enim pars ulla dicendi est, quae non recipere eas possit. Sed aliud est admittere figuram aliud figuram esse. Neque enim verebor explicandae
25 rei gratia frequentiorem eiusdem nominis repetitionem. Quare dabunt mihi aliquam in irascente, deprecante, miserante figuram, scio; sed non ideo irasci, misereri, deprecari figura erit. Cicero quidem omnia orationis lumina in hunc locum congerit, mediam quandam, ut arbitror, secutus viam: ut neque omnis sermo schema iudicaretur neque ea sola, quae haberent aliquam remotam ab usu communi fictionem, sed quae essent clarissima et ad movendum auditorem valerent plurimum; quem duobus ab eo libris tractatum locum ad litteras subieci, ne fraudarem legentes iudicio maximi auctoris.

26 In tertio de Oratore ita scriptum est: *In perpetua autem oratione, cum et coniunctionis lenitatem et numerorum, quam dixi, rationem tenuerimus, tum est quasi luminibus distinguenda et frequentanda omnis oratio sen-*
27 *tentiarum atque verborum. Nam et commoratio una in re permultum movet et illustris explanatio rerumque, quasi gerantur, sub aspectum paene subiectio, quae et in exponenda re plurimum valet et ad illustrandum id, quod exponitur, et ad amplificandum, ut iis, qui audiant, illud, quod augebimus, quantum efficere oratio poterit, tan-*

tum esse videatur; et huic contraria saepe percursio est
et ad plus intelligendum, quam dixeris, significatio, et
distincte concisa brevitas et extenuatio; et huic adiuncta 28
illusio, a praeceptis Caesaris non abhorrens, et ab re di-
gressio; in qua cum fuerit delectatio, tum reditus ad rem
aptus et concinnus esse debebit; propositioque, quid sis
dicturus, et ab eo, quod est dictum, seiunctio, et reditus
ad propositum et iteratio et rationis apta conclusio; tum 29
augendi minuendive causa veritatis superlatio atque tra-
iectio, et rogatio atque huic finitima quasi percontatio
expositioque sententiae suae; tum illa, quae maxime quasi
irrepit in hominum mentes, alia dicentis ac significantis
dissimulatio, quae est periucunda, cum in oratione non
contentione sed sermone tractatur; deinde dubitatio, tum 30
distributio, tum correctio, vel ante vel post quam dixeris,
vel cum aliquid a te ipso reiicias. Praemunitio etiam est
ad id, quod aggrediare, et reiectio in alium; communi-
catio, quae est quasi cum iis ipsis, apud quos dicas, de-
liberatio; morum ac vitae imitatio vel in personis vel sine
illis, magnum quoddam ornamentum orationis et aptum
ad animos conciliandos vel maxime saepe autem etiam
ad commovendos; personarum ficta inductio vel gravissi- 31
mum lumen augendi; descriptio, erroris inductio, ad hi-
laritatem impulsio, anteoccupatio; tum duo illa, quae ma-
xime movent, similitudo et exemplum; digestio, interpellatio,
contentio, reticentia, commendatio. Vox quaedam libera 32
atque etiam effrenatior augendi causa; iracundia, obiur-
gatio, promissio, deprecatio, obsecratio, declinatio brevis
a proposito, non ut superior illa digressio, purgatio, con-
ciliatio, laesio, optatio atque execratio. His fere luminibus 33
illustrant orationem sententiae. Orationis autem ipsius
tanquam armorum est vel ad usum comminatio et quasi
petitio vel ad venustatem ipsa tractatio. Nam et geminatio
verborum habet interdum vim, leporem alias, et paululum
immutatum verbum atque deflexum, et eiusdem verbi cre-
bra tum a primo repetitio tum in extremum conversio, et
in eadem verba impetus et concursio et adiunctio et pro-
gressio, et eiusdem verbi crebrius positi quaedam distinctio

et revocatio verbi, et illa, quae similiter desinunt aut quae cadunt similiter aut quae paribus paria referuntur aut
34 *quae sunt inter se similia. Est etiam gradatio quaedam et conversio et verborum concinna transgressio, et contrarium et dissolutum, et declinatio et reprehensio, et exclamatio et imminutio; et quod in multis casibus ponitur et quod de singulis rebus propositis ductum refertur ad singula, et ad propositum subiecta ratio et item in distributis*
35 *supposita ratio; et permissio et rursus alia dubitatio et improvisum quiddam; et dinumeratio et alia correctio et dissipatio, et continuatum et interruptum, et imago et sibi ipsi responsio, et immutatio et disiunctio, et ordo et relatio,*
36 *et digressio et circumscriptio. Haec enim sunt fere atque horum similia vel plura etiam esse possunt, quae sententiis orationem verborumque conformationibus illuminent.*

Eadem sunt in Oratore plurima non omnia tamen et paulo magis distincta, quia post orationis et sententiarum figuras tertium quendam subiecit locum ad alias, ut ipse ait,
37 quasi virtutes dicendi pertinentem: *Et reliqua, ex collocatione verborum quae sumuntur quasi lumina, magnum afferunt ornatum orationi. Sunt enim similia illis, quae in amplo ornatu scenae aut fori appellantur insignia, non*
38 *quia sola ornent sed quod excellant. Eadem ratio est horum, quae sunt orationis lumina et quodam modo insignia, cum aut duplicantur iteranturque verba aut breviter commutata ponuntur, aut ab eodem verbo ducitur saepius oratio aut in idem coniicitur aut utrumque, aut adiungitur idem iteratum aut idem ad extremum refertur, aut continenter unum verbum non in eadem sententia ponitur,*
39 *aut cum similiter vel cadunt verba vel desinunt; aut multis modis contrariis relata contraria, aut cum gradatim sursum versus reditur, aut demotis coniunctionibus dissolute plura dicuntur, aut cum aliquid praetereuntes, cur id faciamus, ostendimus, aut cum corrigimus nosmet ipsos, quasi reprehendentes, aut si est aliqua exclamatio vel admirationis vel conquestionis, aut cum eiusdem nominis*
40 *casus saepius commutantur. Sententiarum ornamenta maiora sunt; quibus quia frequentissime Demosthenes*

utitur, sunt qui putent, idcirco eius eloquentiam maxime
esse laudabilem. Et vere nullus fere ab eo locus sine qua-
dam conformatione sententiae dicitur, nec aliud quicquam
est dicere, nisi omnes aut certe plerasque aliqua specie
illuminare sententias. Quas cum tu optime, Brute, teneas, 41
quid attinet nominibus uti aut exemplis? Tantummodo
notetur locus. Sic igitur dicet ille, quem expetimus, ut
verset saepe multis modis eadem et in una re haereat in
eademque commoretur sententia. Saepe etiam ut extenuet 42
aliquid, saepe ut irrideat, ut declinet a proposito defle-
ctatque sententiam; ut proponat, quid dicturus sit; ut,
cum transegerit iam aliquid, definiat, ut se ipse revocet,
ut, quod dixerit, iteret; ut argumentum ratione concludat,
ut interrogando urgeat, ut rursus quasi ad interrogata
sibi ipse respondeat; ut contra, ac dicat, accipi et sentiri 43
velit; ut addubitet, quid potius aut quo modo dicat, ut di-
vidat in partes, ut aliquid relinquat ac negligat, ut ante
praemuniat; ut in eo ipso, in quo reprehendatur, culpam
in adversarium conferat; ut saepe cum iis, qui audiunt,
nonnunquam etiam cum adversario quasi deliberet; ut 44
hominum mores sermonesque describat; ut muta quaedam
loquentia inducat, ut ab eo quod agitur avertat animos,
ut saepe in hilaritatem risumve convertat, ut ante occupet,
quod videatur opponi, ut comparet similitudines, ut utatur
exemplis, ut aliud alii tribuens dispertiat, ut interpellato-
rem coerceat, ut aliquid reticere se dicat, ut denuntiet,
quid caveat, ut liberius quid audeat, ut irascatur etiam,
ut obiurget aliquando, ut deprecetur, ut supplicet, ut me-
deatur, ut a proposito declinet aliquantulum, ut optet, ut
execretur, ut fiat iis, apud quos dicet, familiaris. Atque 45
alias etiam dicendi quasi virtutes sequetur, brevitatem
petet, saepe etiam rem dicendo subiiciet oculis, saepe su-
pra feret quam fieri possit; significatio saepe erit maior
quam oratio, saepe hilaritas, saepe vitae naturarumque
imitatio. Hoc in genere (nam quasi silvam vides) omnis
eluceat oportet eloquentiae magnitudo.

DE FIGURIS SENTENTIARUM.

II. Ergo cui latius complecti conformationes verborum ac sententiarum placuerit, habet, quod sequatur, nec affirmare ausim, quicquam esse melius; sed haec ad propositi mei rationem legat. Nam mihi de his sententiarum figuris dicere in animo est, quae ab illo simplici modo indicandi recedunt; qnod idem multis doctissimis viris video
2 placuisse. Omnia tamen illa, etiam quae sunt alterius modi lumina, adeo sunt virtutes orationis, ut sine iis nulla intelligi fere possit oratio. Nam quomodo iudex doceri potest, si desit illustris explanatio, propositio, promissio, finitio, seiunctio, expositio sententiae suae, rationis apta conclusio, praemunitio, similitudo, exemplum, digestio, distributio, interpellatio, interpellantis coercitio, contentio, purgatio,
3 laesio? Quid vero agit omnino eloquentia detractis amplificandi minuendique rationibus? Quarum prior desiderat illam plus quam dixeris significationem, id est ἔμφασιν, et superlationem veritatis et traiectionem; haec altera extenuationem, deprecationemque. Qui affectus erunt vel concitati detracta voce libera, effrenatiore iracundia, obiurgatione, optatione, execratione? vel illi mitiores, nisi adiuvantur commendatione, conciliatione, ad hilaritatem impulsione?
4 Quae delectatio aut quod mediocriter saltem docti hominis indicium: nisi alia repetitione alia commoratione infigere, digredi a re et redire ad propositum suum scierit; removere a se, in alium traiicere; quae relinquenda, quae contemnenda sint, iudicare? Motus est in his orationis atque actus, quibus detractis iacet et velut agitante corpus spiritu caret.
5 Quae cum adesse debent, tum disponenda atque varianda sunt, ut auditorem, quod in fidibus fieri videmus, omni sono mulceant. Verum ea plerumque recta sunt nec se fingunt et confitentur. Admittunt autem, ut dixi, figuras, quod vel ex proxima doceri potest.

6 Quid enim tam commune quam interrogare vel percontari? Nam utroque utimur indifferenter, quanquam alterum noscendi alterum arguendi gratia videtur adhiberi. At ea res, utrocunque dicitur modo, etiam multiplex habet schema. Incipiamus enim ab iis, quibus acrior ac vehemen-

tior fit probatio, quod primo loco posuimus. Simplex est 7
sic rogare:

Sed vos qui tandem? quibus aut venistis ab oris?

Figuratum autem, quotiens non sciscitandi gratia assumitur sed instandi: *Quid enim tuus ille, Tubero, destrictus in acie Pharsalica gladius agebat?* et, *Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?* et, *Patere tua consilia non sentis?* et totus denique hic locus. Quanto enim magis 8
ardet, quam si diceretur: *Diu abuteris patientia nostra*, et *Patent tua consilia*. Interrogamus etiam, quod negari non possit: *Dixitne tandem causam C. Fidiculanius Falcula?* aut ubi respondendi difficilis est ratio, ut vulgo uti solemus, *Quo modo? qui fieri potest?* aut invidiae gratia, ut Medea apud Senecam, *Quas peti terras iubes?* aut miserationis, 9
ut Sinon apud Vergilium:

Heu quae me tellus, inquit, quae me aequora possunt
Accipere? —

aut instandi et auferendae dissimulationis, ut Asinius: *Audisne? furiosum, inquam, non inofficiosum testamentum reprehendimus*. Totum hoc plenum est varietatis; nam et indi- 10
gnationi convenit:

— *Et quisquam numen Iunonis adoret?*

et admirationi:

— *Quid non mortalia pectora cogis,*
Auri sacra fames? —

Est interim acrius imperandi genus: 11

Non arma expedient totaque ex urbe sequentur?

Et ipsi nosmet rogamus; quale est illud Terentianum *Quid igitur faciam?* Est aliqua etiam in respondendo figura, 12
cum aliud interroganti ad aliud, quia sic utilius sit, occurritur; tum augendi criminis gratia, ut testis in reum rogatus, an ab reo fustibus vapulasset, *Et innocens*, inquit; tum declinandi, quod est frequentissimum: *Quaero, an occideris hominem?* respondetur, *Latronem; an fundum occupaveris?* respondetur, *Meum*. Ut confessionem praecedat de- 13
fensio: ut apud Vergilium in Bucolicis dicenti,

Non ego te vidi Damonis, pessime, caprum
Excipere insidiis? —

occurritur: *An mihi cantando victus non redderet ille?*
14 Cui est confinis dissimulatio, non alibi quam in risu posita
ideoque tractata suo loco. Nam serio si fiat, pro confessione
est. Ceterum et interrogandi se ipsum et respondendi
sibi solent esse non ingratae vices: ut Cicero pro Ligario,
*Apud quem igitur hoc dico? Nempe apud eum, qui, cum
hoc sciret, tamen me, antequam vidit, rei publicae reddi-*
15 *dit.* Aliter pro Caelio ficta interrogatione: *Dicet aliquis,
Haec igitur est tua disciplina? sic tu instituis adolescentes?*
et totus locus. Deinde: *Ego, si quis, iudices, hoc robore
animi atque hac indole virtutis ac continentiae fuit*, et ce-
tera. Cui diversum est, cum alium rogaveris, non expectare
responsum et statim subiicere: *Domus tibi deerat? at ha-
bebas; pecunia superabat? at egebas.* Quod schema qui-
16 dam per suggestionem vocant. Fit et comparatione:
Uter igitur facilius suae sententiae rationem redderet?
Et aliis modis tum brevius tum latius, tum de una re tum de
pluribus.

Mire vero in causis valet praesumptio, quae πρό-
ληψις dicitur, cum id, quod obiici potest, occupamus. Id
neque in aliis partibus rarum est et praecipue prooemio
17 convenit. Sed quanquam generis unius diversas tamen spe-
cies habet. Est enim quaedam praemunitio, qualis Ci-
ceronis contra Q. Caecilium, quod ad accusandum descen-
dat, qui semper defenderit; quaedam confessio, ut pro
Rabirio Postumo, quem sua quoque sententia reprehenden-
dum fatetur, quod pecuniam regi crediderit; quaedam prae-
dictio: ut *Dicam enim non augendi criminis gratia;*
quaedam emendatio: ut *Rogo, ignoscatis mihi, si longius
sum evectus;* frequentissima praeparatio, cum pluribus
verbis, vel quare facturi quid simus vel quare fecerimus,
18 dici solet. Verborum quoque vis ac proprietas confirmatur
vel praesumptione: *Quanquam illa non poena sed prohibi-
tio sceleris fuit;* aut reprehensione: *Cives, cives, inquam,
si hoc eos nomine appellari fas est.*

19 Affert aliquam fidem veritatis et dubitatio, cum si-
mulamus quaerere nos, unde incipiendum, ubi desinendum,
quid potissimum dicendum, an omnino dicendum sit? Cuius-

modi exemplis plena sunt omnia, sed unum interim sufficit:
Equidem, quod ad me attinet, quo me vertam, nescio. Negem fuisse infamiam iudicii corrupti et cetera. Hoc etiam 20
in praeteritum valet, nam et dubitasse nos fingimus.

A quo schemate non procul abest illa, quae dicitur communicatio, cum aut ipsos adversarios consulimus, ut Domitius Afer pro Domitilla: *Nescit trepida, quid liceat feminae, quid coniugem deceat; forte vos in illa sollicitudine obvios casus miserae mulieri obtulit; tu, frater, vos, paterni amici, quod consilium datis?* aut cum iudicibus 21
quasi deliberamus, quod est frequentissimum: *Quid suadetis?* et *Vos interrogo, quid tandem fieri oportuit?* ut Cato: *Cedo, si vos in eo loco essetis, quid aliud fecissetis?* Et alibi: *Communem rem agi putatote ac vos huic rei praepositos esse.* Sed nonnunquam communicantes aliquid inex- 22
pectatum subiungimus, quod et per se schema est: ut in Verrem Cicero, *Quid deinde? quid censetis? furtum fortasse aut praedam aliquam?* Deinde, cum diu suspendisset iudicum animos, subiecit, quod multo esset improbius. Hoc Celsus sustentationem vocat. Est autem duplex; nam 23
contra frequenter, cum expectationem gravissimorum fecimus, ad aliquid, quod sit leve aut nullo modo criminosum, descendimus. Sed quia non tantum per communicationem fieri solet: παράδοξον alii nominarunt id est inopinatum. Illis non 24
accedo, qui schema esse existimant etiam, si quid nobis ipsis dicamus inexpectatum acoidisse: ut Pollio, *Nunquam fore credidi, iudices, ut, reo Scauro, ne quid in eius iudicio gratia valeret, precarer.* Paene idem fons est illius, quam 25
permissionem vocant, qui communicationis, cum aliqua ipsis iudicibus relinquimus aestimanda aliqua nonnunquam adversariis quoque: ut Calvus Vatinio, *Perfrica frontem et dic te digniorem, qui praetor fieres, quam Catonem.*

Quae vero sunt augendis affectibus accommodatae 26
figurae, constant maxime simulatione. Namque et irasci nos et gaudere et timere et admirari et dolere et indignari et optare, quaeque sunt similia his, fingimus. Unde sunt illa: *Liberatus sum: respiravi;* et *Bene habet;* et *Quae amentia est haec? O tempora, o mores!* et *Miserum me!*

consumptis enim lacrimis infixus tamen pectori haeret dolor; et

— *Magnae nunc hiscite terrae.*

27 Quod exclamationem quidam vocant ponuntque inter figuras orationis. Haec quotiens vera sunt, non sunt in ea forma, de qua nunc loquimur, sed assimulata et arte composita procul dubio schemata sunt existimanda. Quod idem dictum sit de oratione libera, quam Cornificius licentiam vocat, Graeci παῤῥησίαν. Quid enim minus figuratum quam
28 vera libertas? Sed frequenter sub hac facie latet adulatio. Nam Cicero cum dicit pro Ligario, *Suscepto bello, Caesar, gesto iam etiam ex parte magna, nulla vi coactus consilio ac voluntate mea ad ea arma profectus sum, quae erant sumpta contra te:* non solum ad utilitatem Ligarii respicit
29 sed magis laudare victoris clementiam non potest. In illa vero sententia: *Quid autem aliud egimus, Tubero, nisi ut, quod hic potest, nos possemus?* admirabiliter utriusque partis facit bonam causam; sed hoc eum demeretur, cuius mala fuerat.

Illa adhuc audaciora et maiorum (ut Cicero existimat) laterum, fictiones personarum, quae προσωποποιΐαι dicuntur. Mire namque cum variant orationem tum excitant.
30 His et adversariorum cogitationes velut secum loquentium protrahimus, quae tamen ita demum a fide non abhorreant, si ea locutos finxerimus, quae cogitasse eos non sit absurdum; et nostros cum aliis sermones et aliorum inter se credibiliter introducimus; et suadendo, obiurgando, que-
31 rendo, laudando, miserando personas idoneas damus. Quin deducere deos in hoc genere dicendi et inferos excitare concessum est. Urbes etiam populique vocem accipiunt. Ac sunt quidam, qui has demum προσωποποιΐας dicant, in quibus et corpora et verba fingimus; sermones hominum assimulatos dicere διαλόγους malunt, quod Latinorum quidam dixe-
32 runt sermocinationem. Ego iam recepto more utrumque eodem modo appellavi. Nam certe sermo fingi non potest, ut non personae sermo fingatur. Sed in his, quae natura non permittit, hoc modo mollior fit figura: *Etenim si mecum patria, quae mihi vita mea multo est carior, si cuncta*

Italia, si omnis res publica sic loquatur: M. Tulli, quid agis? Illud audacius genus: *Quae tecum, Catilina, sic agit et quodammodo tacita loquitur: Nullum iam aliquot annis facinus extitit nisi per te.* Commode etiam aut nobis aliquas 33
ante oculos esse rerum, personarum, vocum imagines fingimus, aut eadem adversariis aut iudicibus non accidere miramur: qualia sunt *Videtur mihi*, et *Nonne videtur tibi?* Sed magna quaedam vis eloquentiae desideratur. Falsa enim et incredibilia natura necesse est aut magis moveant, quia supra vera sunt; aut pro vanis accipiantur, quia vera non sunt.
Ut dicta autem quaedam ita scripta quoque fingi solent, quod 34
facit Asinius pro Liburnia: *Mater mea, quae mihi tum carissima tum dulcissima fuit, quaeque mihi vixit bisque eodem die vitam dedit* et reliqua; deinde *exheres esto.* Haec cum per se figura est tum duplicatur, quotiens sicut in hac causa ad imitationem alterius scripturae componitur. Nam 35
contra recitabatur testamentum: *P. Novanius Gallio, cui ego omnia meritissimo volo et debeo pro eius animi in me summa voluntate*, et adiectis deinceps aliis, *heres esto.* Incipit esse quodammodo παρῳδή, quod nomen ductum a canticis ad aliorum similitudinem modulatis abusive etiam in versificationis ac sermonum imitatione servatur. Sed formas 36
quoque fingimus saepe, ut Famam Vergilius, ut Voluptatem ac Virtutem (quemadmodum a Xenophonte traditur) Prodicus, ut Mortem ac Vitam, quas contendentes in Satura tradit Ennius. Est et incertae personae ficta oratio: *Hic aliquis*, et, 37
Dicat aliquis. Est et iactus sine persona sermo·

Hic Dolopum manus, hic saevus tendebat Achilles.

Quod fit mixtura figurarum, cum προσωποποιΐᾳ accedit illa, quae est orationis per detractionem; detractum est enim, quis diceret. Vertitur interim προσωποποιΐα in speciem narrandi. Unde apud historicos reperiuntur obliquae allocutiones: ut in T. Livii primo statim *Urbes quoque ut cetera ex infimo nasci; deinde, quas sua virtus ac dii iuvent, magnas opes sibi magnumque nomen facere.*

Aversus quoque a iudice sermo, qui dicitur 38
ἀποστροφή, mire movet, sive adversarios invadimus: *Quid enim tuus ille, Tubero, in acie Pharsalica?* sive ad invo-

cationem aliquam convertimur: *Vos enim iam ego, Albani tumuli atque luci;* sive ad invidiosam implorationem: *O le-*
39 *ges Porciae legesque Semproniae!* Sed illa quoque vocatur aversio, quae a proposita quaestione abducit audientem:

Non ego cum Danais Troianam excindere gentem
Aulide iuravi —.

Quod fit et multis et variis figuris, cum aut aliud expectasse nos aut maius aliquid timuisse simulamus aut plus videri posse ignorantibus, quale est prooemium pro Caelio.

40 Illa vero, ut ait Cicero, sub oculos subiectio tum fieri solet, cum res non gesta indicatur sed, ut sit gesta, ostenditur, nec universa sed per partes; quem locum proximo libro subiecimus evidentiae, et Celsus hoc nomen isti figurae dedit. Ab aliis ὑποτύπωσις dicitur proposita quaedam forma rerum ita expressa verbis, ut cerni potius videatur quam audiri: *Ipse inflammatus scelere ac furore in forum venit,*
41 *ardebant oculi, toto ex ore crudelitas eminebat.* Nec solum, quae facta sint aut fiant, sed etiam, quae futura sint aut futura fuerint, imaginamur. Mire tractat hoc Cicero pro Milone, quae facturus fuerit Clodius, si praeturam invasisset. Sed haec quidem translatio temporum, quae proprie μετάστασις dicitur. In διατυπώσει verecundia apud priores fuit. Praeponebant enim talia, *Credite vos intueri:* ut Cicero, *Haec, quae non vidistis oculis, animis cernere potestis.*
42 Novi vero et praecipue declamatores audacius nec mehercule sine motu quodam imaginantur; ut et Seneca ista in controversia, cuius summa est, quod pater filium et novercam inducente altero filio in adulterio deprehensos occidit: *Duc, sequor; accipe hanc senilem manum et quocunque*
43 *vis imprime.* Et post paulo, *Aspice, inquit, quod diu non credidisti. Ego vero non video, nox oboritur et crassa caligo.* Habet haec figura manifestius aliquid; non enim narrari
44 res sed agi videtur. Locorum quoque dilucidatio huic virtuti assignatur a quibusdam; alii τοπογραφίαν dicunt.

Εἰρωνείαν, inveni, qui dissimulationem vocarent; quo nomine quia parum totius huius figurae vires videntur ostendi, nimirum sicut in plerisque erimus Graeca appellatione contenti. Igitur εἰρωνεία, quae est schema, ab illa,

quae est tropos, genere ipso nihil admodum distat; (in utro-
que enim contrarium ei, quod dicitur, intelligendum est)
species vero prudentius intuenti diversas esse facile est de-
prehendere. Primum, quod tropos apertior est et, quanquam 45
aliud dicit ac sentit, non aliud tamen simulat. Nam et omnia
circa fere recta sunt: ut illud in Catilinam, *A quo repudia-
tus ad sodalem tuum, virum optimum, M. Marcellum demi-
grasti.* In duobus demum verbis est ironia, ergo etiam bre-
vior est tropos. At in figura totius voluntatis fictio est 46
apparens magis quam confessa, ut illic verba sint verbis di-
versa, hic sensus sermoni [voci] et tota interim causae con-
formatio; cum etiam vita universa ironiam habere videatur,
qualis est visa Socratis. Nam ideo dictus *εἴρων*, agens im-
peritum et admiratorem aliorum tanquam sapientium; ut,
quemadmodum *ἀλληγορίαν* facit continua *μεταφορά*, sic hoc
schema faciat tropos ille contextus. Quaedam vero genera 47
huius figurae nullam cum tropis habent societatem, ut illa
statim prima, quae dicitur a negando, quam nonnulli *ἀντί-
φρασιν* vocant: *Non agam tecum iure summo, non dicam,
quod forsitan obtinerem;* et *Quid ego istius decreta, quid
rapinas, quid hereditatum possessiones datas, quid ere-
ptas proferam?* et *Mitto illam primam libidinis iniuriam,*
et *Ne illa quidem testimonia recito, quae dicta sunt de
HS septingentis milibus,* et *Possum dicere.* Quibus generi- 48
bus per totas interim quaestiones decurrimus: ut Cicero, *Hoc
ego si sic agerem, tanquam mihi crimen esset diluendum,
haec pluribus dicerem. Εἰρωνεία* est, et cum similes impe-
rantibus vel permittentibus sumus:

I, sequere Italiam ventis;

et cum ea, quae nolumus videri in adversariis esse, conce- 49
dimus eis. Id acrius fit, cum eadem in nobis sunt et in ad-
versariis non sunt:

— Meque timoris
Argue tu, Drance, quando tot caedis acervos
Teucrorum tua dextra dedit.

Quod idem contra valet, cum aut ea, quae a nobis absunt,
aut etiam quae in adversarios recidunt, quasi fatemur:

Me duce Dardanius Spartam expugnavit adulter.

50 Nec in personis tantum sed et in rebus versatur haec contraria dicendi, quam quae intelligi velis, ratio, ut totum pro Quinto Ligario prooemium et illae elevationes: *Videlicet, O dii boni!*

Scilicet is superis labor est.

51 Et ille pro Oppio locus: *O amorem mirum! O benivolentiam singularem!* Non procul absunt ab hac simulatione res inter se similes, confessio nihil nocitura, qualis est: *Habes igitur, Tubero, quod est accusatori maxime optandum, confitentem reum;* et concessio, cum aliquid etiam iniquum videmur causae fiducia pati: *Metum virgarum nauarchus nobilissimae civitatis pretio redemit: humanum est;* et pro Cluentio de invidia: *Dominetur in contionibus, iaceat in iudiciis;* tertia consensio, ut pro eodem, iudicium esse cor-
52 ruptum. Haec evidentior figura est, cum alicui rei assentimur, quae est futura pro nobis; verum id accidere sine adversarii vitio non potest. Quaedam etiam velut laudamus, ut Cicero in Verrem circa crimen Apollonii Drepanitani: *Gaudeo etiam, si quid ab eo abstulisti, et abs te nihil rectius*
53 *factum esse dico.* Interim augemus crimina, quae ex facili aut diluere possimus aut negare, quod est frequentius, quam ut exemplum desideret. Interim hoc ipso fidem detrahimus illis, quod sint tam gravia, ut pro Roscio Cicero, cum immanitatem parricidii quanquam per se manifestam tamen etiam vi orationis exaggerat.

54 *Ἀποσιώπησις*, quam idem Cicero reticentiam, Celsus obticentiam, nonnulli interruptionem appellant, et ipsa ostendit aliquid affectus vel irae: ut

Quos ego — sed motos praestat componere fluctus;

vel sollicitudinis et quasi religionis: *An huius ille legis, quam Clodius a se inventam gloriatur, mentionem facere ausus esset vivo Milone, non dicam consule? de nostrum enim omnium — non audeo totum dicere;* cui simile est in pro-
55 oemio pro Ctesiphonte Demosthenis. Vel alio transeundi gratia: *Cominius autem — tametsi ignoscite mihi, iudices.* In quo est et illa (si tamen inter schemata numerari debet, cum aliis etiam pars causae videatur) digressio; abit enim causa in laudes Cn. Pompeii. Idque fieri etiam sine ἀποσιω-

πήσει potuit. Nam brevior illa, ut ait Cicero, a re digressio 56
plurimis fit modis. Sed haec exempli gratia sufficient: *Tum
C. Varenus, is qui a familia Anchariana occisus est; hoc,
quaeso, iudices, diligenter attendite;* et pro Milone *Et
aspexit me illis quidem oculis, quibus tum solebat, cum
omnibus omnia minabatur.* Est alia non quidem reticentia, 57
quae sit imperfecti sermonis, sed tamen praecisa velut ante
legitimum finem oratio: ut illud *Nimis urgeo, commoveri
videtur adolescens;* et *Quid plura? ipsum adolescentem
dicere audistis.*

Imitatio morum alienorum, quae ἠθοποιΐα vel, 58
ut alii malunt, μίμησις dicitur, iam inter leniores affectus numerari
potest. Est enim posita fere in eludendo, sed versatur
et in factis et in dictis. In factis, quod est ὑποτυπώσει
vicinum; in dictis, quale est apud Terentium

At ego nesciebam, quorsum tu ires. Parvula
Hinc est abrepta, eduxit mater pro sua,
Soror dicta est: cupio abducere, ut reddam suis.

Sed nostrorum quoque dictorum factorumque similis imitatio 59
est per relationem, nisi quod frequentius asseverat quam
eludit: *Dicebam habere eos actorem Q. Caecilium.* Sunt
et illa iucunda et ad commendationem cum varietate tum
etiam ipsa natura plurimum prosunt, quae simplicem quandam
et non praeparatam ostendendo orationem minus nos
suspectos iudici faciunt. Hinc est quasi poenitentia di- 60
cti: ut pro Caelio *Sed quid ego ita gravem personam introduxi?*
Et quibus utimur vulgo: *Imprudens incidi.* Vel
cum quaerere nos, quid dicamus, fingimus: *Quid reliquum
est?* et *Num quid omisi?* et cum ibidem invenire, ut ait Cicero:
Unum etiam mihi reliquum huiusmodi crimen est; et
Aliud ex alio succurrit mihi. Unde etiam venusti transitus 61
fiunt; non quia transitus ipse sit schema, ut Cicero, narrato
Pisonis exemplo, qui anulum sibi cudi ab aurifice in tribunali
suo iusserat, velut hoc in memoriam inductus adiecit: *Hic
modo me commonuit Pisonis anulus, quod totum effluxerat.
Quam multis istum putatis hominibus honestis de digitis
anulos aureos abstulisse?* Et cum aliqua velut ignoramus:
Sed earum rerum artificem, quem? quemnam? Recte ad-

62 *mones, Polyclitum esse dicebant.* Quod quidem non in hoc tantum valet. Quibusdam enim, dum aliud agere videmur, aliud efficimus; sicut hic Cicero consequitur, ne, cum morbum in signis atque tabulis obiiciat Verri, ipse quoque earum rerum studiosus esse credatur. Et Demosthenes iurando per interfectos in Marathone et Salamine id agit, ut minore invidia
63 cladis apud Chaeroneam acceptae laboret. Faciunt illa quoque iucundam orationem, aliqua mentione habita differre et deponere apud memoriam iudicis et reposcere, quae deposueris, et separare quaedam schemate aliquo, (non enim est ipsa per se iteratio schema) et excipere aliqua et dare actioni varios velut vultus. Gaudet enim res varietate; et sicut oculi diversarum aspectu rerum magis detinentur: ita semper animis praestat, in quod se velut novum intendant.

64 Est emphasis etiam inter figuras, cum ex aliquo dicto latens aliquid eruitur: ut apud Vergilium

Non licuit thalami expertem sine crimine vitam
Degere more ferae? —

Quanquam enim de matrimonio quaeritur Dido: tamen huc erumpit eius affectus, ut sine thalamis vitam non hominum putet sed ferarum. Aliud apud Ovidium genus, apud quem Zmyrna nutrici amorem patris sic confitetur:

— *O, dixit, felicem coniuge matrem!*

65 Huic vel confinis vel eadem est, qua nunc utimur plurimum. Iam enim ad id genus, quod et frequentissimum est et expectari maxime credo, veniendum est, in quo per quandam suspicionem, quod non dicimus, accipi volumus, non utique contrarium, ut in *εἰρωνείᾳ*, sed aliud latens et auditori quasi inveniendum. Quod, ut supra ostendi, iam fere solum schema a nostris vocatur, et unde controversiae
66 figuratae dicuntur. Eius triplex usus est: unus si dicere palam parum tutum est, alter si non decet, tertius, qui venustatis modo gratia adhibetur et ipsa novitate ac varietate magis, quam si relatio sit recta, delectat.

67 Ex his, quod est primum, frequens in scholis est. Nam et pactiones deponentium imperium tyrannorum et post bellum civile senatus consulta finguntur et capitale obiicere anteacta; ut, quod in foro non expedit, illic nec liceat. Sed

schematum condicio non eadem est. Quamlibet enim apertum, quod modo et aliter intelligi possit, in illos tyrannos bene dixeris, quia periculum tantum non etiam offensa vitatur. Quod si ambiguitate sententiae possit eludi, nemo non 68
illi furto favet. Vera negotia nunquam adhuc habuerunt hanc silentii necessitatem; sed aliam huic similem verum multo ad agendum difficiliorem, cum personae potentes obstant, sine quarum reprehensione teneri causa non possit. Ideoque hoc 69
parcius et circumspectius faciendum est; quia nihil interest, quomodo offendas, et aperta figura perdit hoc ipsum, quod figura est. Ideoque a quibusdam tota res repudiatur, sive intelligatur sive non intelligatur. Sed licet modum adhibere. In primis, ne sint manifestae. Non erunt autem, si non ex verbis dubiis et quasi duplicibus petentur: ut in suspecta nuru, *Duxi uxorem, quae patri placuit;* aut, quod est multo 70
ineptius, compositionibus ambiguis: ut in illa controversia, in qua infamis amore filiae virginis pater raptam eam interrogat, a quo vitiata sit, *Quis te*, inquit, *rapuit? Tu, pater, nescis?* Res ipsae perducant iudicem ad suspicionem, et 71
amoliamur cetera, ut hoc solum supersit; in quo multum etiam affectus iuvant et interrupta silentio dictio et cunctationes. Sic enim fiet, ut iudex quaerat illud nescio quid ipse, quod fortasse non crederet, si audiret, et ei, quod a se inventum existimat, credat. Sed ne si optimae quidem sint, 72
esse debent frequentes. Nam densitate ipsa figurae aperiuntur, nec offensae minus habent sed auctoritatis. Nec pudor videtur, quod non palam obiicias, sed diffidentia. In summa, sic maxime iudex credit figuris, si nos putat nolle dicere. Equidem et in personas incidi tales et in rem quo- 73
que, quod est magis rarum, quae obtineri nisi hac arte non posset. Ream tuebar, quae subiecisse dicebatur mariti testamentum, et dicebantur chirographum marito expiranti heredes dedisse; et verum erat. Nam, quia per leges institui 74
uxor non poterat heres, id fuerat actum, ut ad eam bona per hoc tacitum fideicommissum pervenirent. Et caput quidem tueri facile erat, si hoc diceremus palam, sed peribat hereditas. Ita ergo fuit nobis agendum, ut iudices illud intelligerent factum, delatores non possent apprehendere ut dictum;

et contigit utrumque. Quod non inseruissem, veritus opinio-
nem iactantiae, nisi probare voluissem, in foro quoque esse
75 his figuris locum. Quaedam etiam, quae probare non possis,
figura potius spargenda sunt. Haeret enim nonnunquam te-
lum illud occultum, et hoc ipso, quod non apparet, eximi non
potest; si idem dicas palam: et defenditur et probandum est.
76 Cum autem obstat nobis personae reverentia,
(quod secundum posuimus genus) tanto cautius dicendum
est, quanto validius bonos inhibet pudor quam metus. Hic
vero tegere nos iudex, quod sciamus, et verba vi quadam
veritatis erumpentia credat coercere. Nam quanto minus
aut ipsi, in quos dicimus, aut iudices aut assistentes oderint
77 hanc maledicendi lasciviam, si velle nos credant? Aut quid
interest, quomodo dicatur, cum et res et animus intelligitur?
Quid dicendo denique proficimus, nisi ut palam sit, facere
nos, quod ipsi sciamus non esse faciendum? Atqui praecipue
prima, quibus praecipere coeperam, tempora hoc vitio labo-
rarunt. Dicebant enim libenter tales controversias, quae
78 difficultatis gratia placent, cum sint multo faciliores. Nam
rectum genus approbari nisi maximis viribus non potest; haec
devertioula et anfractus suffugia sunt infirmitatis, ut qui cursu
parum valent, flexu eludunt, cum haec, quae affectatur, ratio
sententiarum non procul a ratione iocandi abhorreat. Adiu-
vat etiam, quod auditor gaudet intelligere, et favet ingenio
79 suo et alio dicente se laudat. Itaque nou solum, si persona
obstaret rectae orationi, (quo in genere saepius modo quam
figuris opus est) decurrebant ad schemata, sed faciebant illis
locum etiam, ubi inutiles ac nefariae essent: ut si pater, qui
infamem in matrem filium secreto occidisset, reus malae tra-
80 ctationis iacularetur in uxorem obliquis sententiis. Nam quid
impurius, quam retinuisse talem? Quid porro tam contrarium,
quam eum, qui accusetur, quia summum nefas suspicatus de
uxore videatur, confirmare id ipsa defensione, quod diluen-
dum est? At si iudicum sumerent animum: scirent, quam
eiusmodi actionem laturi non fuissent; multoque etiam minus,
81 cum in parentes abominanda crimina spargerentur. Et qua-
tenus huc incidimus, paulo plus scholis demus. Nam et in
his educatur orator, et in eo, quomodo declamatur, positum

est etiam, quomodo agatur. Dicendum ergo de iis quoque, in quibus non asperas figuras sed palam contrarias causae plerique fecerunt: *Tyrannidis affectatae damnatus torqueatur, ut conscios indicet; accusator eius optet, quod volet. Patrem qui damnavit optat, ne is torqueatur; pater ei contradicit.* Nemo se tenuit agens pro patre, quin figuras 82
in filium faceret, tanquam illum conscium in tormentis nominaturus. Quo quid stultius? Nam cum hoc iudices intellexerint: aut non torquebitur, cum ideo torqueri velit, aut torto non credetur. At credibile est, hoc eum velle. For- 83
tasse; dissimulet ergo, ut efficiat. Sed nobis, declamatoribus dico, quid proderit hoc intellexisse, nisi dixerimus? Ergo, si vere ageretur, similiter consilium illud latens prodidissemus? Quid? si neque utique verum est, et habere alias hic damnatus contradicendi causas potest, vel quod legem conservandam putet, vel quod nolit accusatori debere beneficium, vel (quod ego maxime sequerer) ut innocentem se in tormentis pertendat? Quare ne illud quidem semper suc- 84
curret sic dicentibus: *Patrocinium hoc voluit, qui controversiam finxit.* Fortasse enim noluit; sed esto, voluerit: continuone, si ille stulte cogitavit, nobis quoque stulte dicendum est? At ego in causis agendis frequenter non puto intuendum, quid litigator velit. Est et ille in hoc genere 85
frequens error, ut putent aliud quosdam dicere aliud velle, praecipue cum in themate est, aliquem, ut sibi mori liceat, postulare: ut in illa controversia, *Qui aliquando fortiter fecerat, et alio bello petierat, ut militia vacaret ex lege, quod quinquagenarius esset, adversante filio ire in aciem coactus deseruit. Filius, qui fortiter eodem proelio fecerat, incolumitatem eius optat; contradicit pater. Non enim,* inquiunt, *mori vult sed invidiam filio facere.* Equidem 86
rideo, quod illi sic timent tanquam ipsi morituri et in consilium suos metus ferunt, obliti tot exemplorum circa voluntariam mortem, causarum quoque, quas habet factus ex viro forti desertor. Sed in una controversia sequi contrarium 87
supervacuum est. Ego in universum neque oratoris puto esse unquam praevaricari, neque litem intelligo, in qua pars utraque idem velit, neque tam stultum quemquam, qui, si

vivere vult, mortem potius male petat quam omnino non pe-
88 tat. Non tamen nego, esse controversias huiusmodi figuratas: ut est illa, *Reus parricidii, quod fratrem occidisset, damnatum iri videbatur; pater pro testimonio dixit, eum se iubente fecisse; absolutum abdicat.* Nam neque in totum filio parcit nec, quod priore iudicio affirmavit, mutare palam potest et, ut non durat ultra poenam abdicationis, ita abdicat tamen; et alioqui figura in patrem plus facit, quam
89 licet, in filium minus. Ut autem nemo contra id, quod vult, dicit, ita potest melius aliquid velle, quam dicit: quo modo ille *abdicatus, qui a patre, ut filium expositum et ab eo educatum solutis alimentis recipiat, postulat*, revocari for-
90 tasse mavult, non tamen quod petit non vult. Est latens et illa significatio, qua, cum ius asperius petitur a iudice, fit tamen spes aliqua clementiae, non palam, ne paciscamur, sed per quandam credibilem suspicionem, ut in multis controversiis sed in hac quoque: *Raptor, nisi intra trigesimum diem et raptae patrem et suum exoraverit, pereat; qui exorato raptae patre suum non exorat, agit cum eo dementiae.*
91 Nam si promittat hic pater: lis tollitur; si nullam spem faciat: ut non demens, crudelis certe videatur et a se iudicem avertat. Latro igitur optime: *Occides ergo? Si potero.* Remissius et pro suo ingenio pater Gallio: *Dura, anime,*
92 *dura; here fortior fuisti.* Confinia sunt his celebrata apud Graecos schemata, per quae res asperas mollius significant. Nam Themistocles suasisse existimatur Atheniensibus, ut urbem *apud deos deponerent*, quia durum erat dicere, ut *relinquerent.* Et, qui Victorias aureas in usum belli conflari volebat, ita declinavit, *victoriis utendum esse.* Totum autem allegoriae simile est, aliud dicere aliud intelligi velle.
93 Quaesitum etiam est, quomodo responderi contra figuras oporteret. Et quidam semper ex diverso aperiendas putaverunt, sicut latentia vitia rescinduntur. Idque sane frequentissime faciendum est; aliter enim dilui obiecta non possunt, utique cum quaestio in eo consistit, quod figurae petunt. At cum maledicta sunt tantum: et non intelligere interim et dis-
94 simulare bonae conscientiae est. Atque etiam si fuerint crebriores figurae, quam ut dissimulari possint, postulandum

est, ut nescio quid illud, quod adversarii obliquis senten-
tiis significare voluerint, si fiducia sit, obiiciant palam; aut
certe non exigant, ut, quod ipsi non audent dicere, id iudi-
ces non modo intelligant sed etiam credant. Utilis etiam ali- 95
quando dissimulatio est, ut in eo, (nota enim fabula est) qui,
cum esset contra eum dictum, *Iura per patroni tui cineres:*
paratum se esse respondit, et iudex condicione usus est, cla-
mante multum advocato, schemata de rerum natura tolli; ut
protinus etiam praeceptum sit, eiusmodi figuris utendum te-
mere non esse.

Tertium est genus, in quo sola melius dicendi pe- 96
titur occasio; ideoque id Cicero non putat esse positum in
contentione. Tale est illud, quo idem utitur in Clodium:
*Quibus iste, qui omnia sacrificia nosset, facile ab se deos
placari posse arbitrabatur.* Ironia quoque in hoc genere 97
materiae frequentissima est. Sed eruditissimum longe, si per
aliam rem alia indicetur: ut adversus tyrannum, qui sub
pacto abolitionis dominationem deposuerat, agit competitor,
*Mihi in te dicere non licet, tu in me dic et potes; nuper
te volui occidere.* Frequens illud est nec magnopere captan- 98
dum, quod petitur a iureiurando: ut pro exheredato, *Ita mihi
contingat herede filio mori.* Nam et in totum iurare, nisi ubi
necesse est, gravi viro parum convenit, et est a Seneca
dictum eleganter, non patronorum hoc esse sed testium. Nec
meretur fidem, qui sententiolae gratia iurat, nisi si potest
tam bene quam Demosthenes, ut supra dixi. Levissimum 99
autem longe genus ex verbo, etiamsi est apud Ciceronem in
Clodiam: *Praesertim quam omnes amicam omnium potius
quam cuiusquam inimicam putaverunt.*

Comparationem equidem video figuram non esse, 100
cum sit interim probationis interim etiam causae genus, et
sit talis eius forma, qualis est pro Murena: *Vigilas tu de
nocte, ut tuis consultoribus respondeas, ille, ut, quo con-
tendit, mature cum exercitu perveniat; te gallorum illum
buccinarum cantus exsuscitat* et cetera. Nescio an orationis 101
potius quam sententiae sit. Id enim solum mutatur, quod non
universa universis sed singula singulis opponuntur. Et Cel-
sus tamen et non negligens auctor Visellius in hac eam parte

posuerunt, Rutilius quidem Lupus in utroque genere, idque ἀντίθετον vocat.

102 Praeter illa vero, quae Cicero inter lumina posuit sententiarum, multa alia et idem Rutilius Gorgian secutus, non illum Leontinum sed alium sui temporis, cuius quattuor libros in unum suum transtulit, et Celsus, videlicet Rutilio acce-
103 dens, posuerunt schemata: Consummationem, quam Graecus διαμάχην vocat, cum plura argumenta ad unum effectum deducuntur; Consequens, ille ἐπακολούθησιν, de quo nos in argumentis diximus; Collectionem, qui apud illum est συλλογισμός· Minas, idem κατάπληξιν· Exhortationem, παραινετικόν. Quorum nihil non rectum est, nisi cum aliquam ex
104 his, de quibus locuti sumus, figuram accipit. Praeter haec Celsus excludere, asseverare, detrectare, excitare iudicem. proverbiis uti, et versibus et ioco et invidia et invocatione intendere crimen, quod est δείνωσις, adulari, ignoscere, fastidire, admonere, satisfacere, precari, corripere, figuras
105 putat. Partitionem quoque et propositionem et divisionem et rerum duarum cognationem, quod est, ut idem valeant, quae videntur esse diversa, ut non is demum sit veneficus, qui vitam abstulit data potione, sed etiam qui mentem; quod
106 est in parte finitionis. Rutilius sive Gorgias, ἀναγκαῖον, ἀνάμνησιν, ἀνθυποφορὰν, ἀντίῤῥησιν, παραύξησιν, προέκθεσιν, quod est dicere, quid fieri oportuerit deinde quid factum sit; ἐναντιότητα, unde sint enthymemata κατ' αἰτίασιν·
107 μετάληψιν etiam, quo statu Hermagoras utitur. Visellius, quanquam paucissimas faciat figuras, ἐνθύμημα tamen, quod commentum vocat, et, rationem appellans, ἐπιχείρημα inter eas habet. Quod quidem recipit quodammodo et Celsus, nam, consequens an epichirema sit, dubitat. Visellius adiicit et sententiam. Invenio, qui aggregent his διασκευὰς, ἀπαγορεύσεις, παραδιηγήσεις. Sed ut haec non sunt schemata: sic alia vel sint forsitan ac nos fugerint vel etiam nova fieri adhuc possint, eiusdem tamen naturae, cuius sunt ea, de quibus dictum est.

DE FIGURIS VERBORUM.

III. Verborum vero figurae et mutatae sunt sem-

per et, utcunque valuit consuetudo, mutantur. Itaque, si antiquum sermonem nostro comparemus, paene iam quidquid loquimur figura est: ut *hac re invidere* non, ut veteres et Cicero praecipue, *hanc rem;* et *incumbere illi* non *in illum*, et *plenum vino* non *vini*, et *huic* non *hunc adulari* iam dicitur et mille alia; utinamque non peiora vincant.
Verum schemata λέξεως duorum sunt generum: alterum lo- 2
quendi rationem vocant, alterum maxime collocatione exquisitum est. Quorum tametsi utrumque convenit orationi: tamen possis illud grammaticum hoc rhetoricum magis dicere.

Prius fit iisdem generibus quibus vitia. Esset enim orationis schema vitium, si non peteretur sed accideret.
Verum auctoritate, vetustate, consuetudine plerumque de- 3
fenditur saepe etiam ratione quadam. Ideoque, cum sit a simplici rectoque loquendi genere deflexa, virtus est, si habet probabile aliquid, quod sequatur. Una tamen in re maxime utilis, ut cotidiani ac semper eodem modo formati sermonis fastidium levet et nos a vulgari dicendi genere defendat. Qua si quis parce et, cum res poscet, utetur, velut 4
asperso quodam condimento iucundior erit; at qui nimium affectaverit, ipsam illam gratiam varietatis amittet. Quanquam sunt quaedam figurae ita receptae, ut paene iam hoc ipsum nomen effugerint; quae etiamsi fuerint crebriores, consuetas aures minus ferient. Nam secretae et extra vulgarem 5
usum positae ideoque magis nobiles, ut novitate excitant, ita copia satiant, nec se obvias fuisse dicenti sed conquisitas et ex omnibus latebris extractas congestasque declarant.
Fiunt ergo et circa genus figurae in nominibus, nam et *oculis* 6
capti talpae et *timidi damae* dicuntur a Vergilio; sed subest ratio, quia sexus uterque altero significatur, tamque mares esse talpas damasque quam feminas, certum est; et in verbis: ut *fabricatus est gladium* et *inimicum punitus est.*
Quod mirum minus est, quod in natura verborum est, et 7
quae facimus patiendi modo saepe dicere, ut *arbitror*, *suspicor;* et contra faciendi, quae patimur, ut *vapulo;* ideoque frequens permutatio est et pleraque utroque modo efferuntur: *luxuriatur*, *luxuriat; fluctuatur*, *fluctuat; assen-*

8 *tior*, *assentio*. Est figura et in numero: vel cum singulari pluralis subiungitur, *Gladio pugnacissima gens Romani;* *gens* enim ex multis; vel ex diverso,

— *Qui non risere parenti,*
Nec deus hunc mensa dea nec dignata cubili est;

9 Ex illis enim, *qui non risere*, hic quem non dignata. In Satura:

— *Et nostrum istud vivere triste Aspexi,*

cum infinito verbo sit usus pro appellatione; nostram enim vitam vult intelligi. Utimur et verbo pro participio:

Magnum dat ferre talentum,

10 tanquam *ferendum;* et participio pro verbo: *Volo datum.* Interim etiam dubitari potest, cui vitio simile sit schema: ut in hoc

Virtus est vitium fugere: —

aut enim partes orationis mutat ex illo *Virtus est fuga vitiorum*, aut casus ex illo *Virtutis est vitium fugere;* multo tamen hoc utroque excitatius. Iunguntur interim schemata: *Sthenelus sciens pugnae;* est enim *scitus Sthenelus pu-*
11 *gnandi.* Transferuntur et tempora: *Timarchides negat esse ei periculum a securi*, (praesens enim pro praeterito positum est) et status:

Hoc Ithacus velit;

et, ne morer, per omnia genera, per quae fit soloecismus.
12 Haec quoque est, quam ἑτέρωσιν vocant, cui non dissimilis
* ἐξαλλαγὴ dicitur: ut apud Sallustium *Neque ea res falsum me habuit* et *Duci probare.* Ex quibus fere praeter novitatem brevitas etiam peti solet. Unde eousque processum est, ut *non poeniturum* pro non acturo poenitentiam et *visuros*
13 ad videndum missos idem auctor dixerit. Quae ille quidem fecerit schemata, an idem vocari possint, videndum, quia recepta sint. Nam receptis etiam vulgo auctore contenti sumus: ut nunc evaluit *rebus agentibus*, quod Pollio in Labieno damnat, et *contumeliam fecit*, quod a Cicerone re-
14 prehendi notum est; *affici* enim *contumelia* dicebant. Alia commendatio vetustatis, cuius amator unice Vergilius fuit:

Vel cum se pavidum contra mea iurgia iactat;
Progeniem sed enim Troiano a sanguine duci
Audierat.

Quorum similia apud veteres tragicos comicosque sunt plurima. Illud et in consuetudine remansit *Enimvero*. His am- 15
plius apud eundem:

Nam quis te iuvenum confidentissime —

quo sermonis initium fit. Et

Tam magis illa tremens et tristibus effera flammis,
Quam magis effuso crudescunt sanguine pugnae.

Quod est versum ex illo: *Quam magis aerumna urget, tam*
magis ad malefaciendum viget. Pleni talibus antiqui: sicut 16
[initio Eunuchi Terentius *Quid igitur faciam?* inquit. *Allusit tandem leno.*] Catullus in Epithalamio

— *Dum innupta manet, dum cara suis est,*

cum prius *dum* significet *quoad*, sequens *usque eo.* Ex 17
Graeco vero translata vel Sallustii plurima, quale est: *Vulgus amat fieri;* vel Horatii, nam id maxime probat:

— *Nec ciceris, nec longae invidit avenae,*

vel Vergilii:

— *Tyrrhenum navigat aequor.*

Et iam vulgatum actis quoque: *Saucius pectus.* Ex eadem 18
parte figurarum a d d i t i o et a b i e c t i o est. Illaque prior videri potest supervacua sed non sine gratia est:

Nam neque Parnasi vobis iuga nam neque Pindi —

Potest enim deesse alterum *nam.* Et apud Horatium illud:

— — *Fabriciumque,*
Hunc et intonsis Curium capillis —

Et detractiones, quae in complexu sermonis aut vitium habent aut figuram: ut

Accede ad ignem, iam calesces plus satis.

Plus enim *quam satis* est. Nam de altera, quae detractione, 19
pluribus adiiciendum est. Utimur vulgo et comparativis pro absolutis, ut cum se quis *infirmiorem* esse dicet; duo inter se comparativa committimus: *Si te, Catilina, comprehendi, si interfici iussero: credo, erit verendum mihi, ne non hoc potius omnes boni serius a me quam quisquam crudelius factum esse dicat.* Sunt et illa non similia soloecismo 20
quidem sed tamen numerum mutantia, quae et tropis assignari solent, ut de uno pluraliter dicamus:

Sed nos immensum spatiis confecimus aequor;

et de pluribus singulariter:

Haud secus ac patriis acer Romanus in armis.

21 Specie diversa sed genere eadem et haec sunt:

Neve tibi ad solem vergant vineta cadentem.
Ne mihi tum molles sub divo carpere somnos,
Neu dorso nemoris libeat iacuisse per herbas;

non enim nescio cui alii prius nec postea sibi uni sed omnibus praecipit. Et de nobis loquimur tanquam de aliis: *Di-*
22 *cit Servius, negat Tullius.* Et nostra persona utimur pro aliena, et alios pro aliis fingimus. Utriusque rei exemplum pro Caecina. Pisonem, adversae partis advocatum, alloquens Cicero dicit: *Restituisse te dixti; nego me ex edicto praetoris restitutum esse;* verum enim illud *restituisse* Aebutius dixit, Caecina *nego me ex edicto praetoris restitutum esse;*
23 et ipsum *dixti*, excussa syllaba, figura in verbo. Illa quoque ex eodem genere possunt videri: unum quod interpositionem vel interclusionem dicimus, Graeci παρένθεσιν, παρέμπτωσιν vocant, dum continuationi sermonis medius aliquis sensus intervenit: *Ego cum te (mecum enim saepissime loquitur) patriae reddidissem;* cui adiiciunt hy-
24 perbaton, quod inter tropos esse noluerunt; alterum, quod est eius figurae sententiarum, quae ἀποστροφὴ dicitur, simile, sed non sensum mutat verum formam eloquendi:

— Decios, Marios magnosque Camillos,
Scipiadas duros bello et te, maxime Caesar.

25 Acutius adhuc in Polydoro:

Fas omne abrumpit, Polydorum obtruncat et auro
Vi potitur. Quid non mortalia pectora cogis
Auri sacra fames?

Ii, qui tam parva momenta nominibus discreverunt, μετάβασιν vocant, quam et aliter fieri putant:

Quid loquor? aut ubi sum?

26 Coniunxit autem παρένθεσιν et ἀποστροφὴν Vergilius illo loco:

Haud procul inde citae Metium in diversa quadrigae
Distulerant, (at tu dictis Albane maneres!)
Raptabatque viri mendacis viscera Tullus.

27 Haec schemata aut his similia, quae erunt per mutationem, adiectionem, detractionem, ordinem, et convertunt in se

auditorem nec languere patiuntur subinde aliqua notabili figura excitatum, et habent quandam ex illa vitii similitudine gratiam, ut in cibis interim acor ipse iucundus est. Quod continget, si neque supra modum multae fuerint nec eiusdem generis aut iunctae aut frequentes; quia satietatem ut varietas earum ita raritas effugit.

Illud est acrius genus, quod non tantum in ratione posi- 28
tum est loquendi sed ipsis sensibus cum gratiam tum etiam vires accommodat. E quibus primum sit, quod fit per adiectionem. Plura sunt genera. Nam et verba geminantur, vel amplificandi gratia: ut *Occidi, occidi, non Sp. Maelium;* alterum est enim, quod indicat, alterum, quod affirmat; vel miserandi: ut

Ah Corydon, Corydon —.

Quae eadem figura nonnunquam per ironiam ad elevandum 29
convertitur. Similis geminationis post aliquam interiectionem repetitio est sed paulo etiam vehementior: *Bona, miserum me! (consumptis enim lacrimis tamen infixus animo haeret dolor) bona, inquam, Cn. Pompeii acerbissimae voci subiecta praeconis. Vivis et vivis non ad deponendam sed ad confirmandam audaciam.* Et ab iisdem verbis 30
plura acriter et instanter incipiunt: *Nihilne te nocturnum praesidium palatii, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil consensus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora vultusque moverunt?* et in iisdem desinunt: *Quis eos postulavit? Appius. Quis produxit? Appius.* Quanquam hoc exemplum 31
ad aliud quoque schema pertinet, cuius et initia inter se et fines iidem sunt, *quis* et *quis*, *Appius* et *Appius*. Quale est: *Qui sunt, qui foedera saepe ruperunt? Carthaginienses. Qui sunt, qui crudelissime bellum gesserunt? Carthaginienses. Qui sunt, qui Italiam deformarunt? Carthaginienses. Qui sunt, qui sibi ignosci postulant? Carthaginienses.* Etiam in contrapositis vel comparativis solet re- 32
spondere primorum verborum alterna repetitio, quod modo huius esse loci potius dixi: *Vigilas tu de nocte, ut tuis consultatoribus respondeas; ille, ut eo, quo intendit, mature cum exercitu perveniat. Te gallorum; illum buccinarum cantus exsuscitat. Tu actionem instituis; ille aciem*

instruit. Tu caves, ne consultores tui; ille, ne urbes aut
33 *castra capiantur.* Sed hac gratia non fuit contentus orator,
vertit in contrarium eandem figuram: *Ille tenet et scit, ut*
hostium copiae; tu, ut aquae pluviae arceantur. Ille exer-
34 *citatur in propagandis finibus, tu in regendis.* Possunt
media quoque respondere vel primis: ut

Te nemus Anguitiae, vitrea te Fucinus unda;

vel ultimis: *Haec navis onusta praeda Siciliensi, cum ipsa*
quoque esset ex praeda. Nec quisquam dubitabit, idem
fieri posse iteratis utrinque mediis. Respondent primis et
ultima: *Multi et graves dolores inventi parentibus et pro-*
35 *pinquis multi.* Est et illud repetendi genus, quod semel
proposita iterat et dividit:

Iphitus et Pelias mecum, quorum Iphitus aevo
Iam gravior, Pelias et vulnere tardus Ulixi.

Ἐπάνοδος dicitur Graece, nostri regressionem vocant.
36 Nec solum in eodem sensu sed etiam in diverso eadem verba
contra: *Principum dignitas erat paene par, non par for-*
tasse eorum, qui sequebantur. Interim variatur casibus
haec et generibus retractatio: *Magnus est labor dicendi,*
magna res est; et apud Rutilium longa περιόδῳ, sed haec
initia sententiarum sunt: *Pater hic tuus? patrem nunc ap-*
37 *pellas? patris tui filius es?* Fit casibus modo hoc schema,
quod πολύπτωτον vocant. Constant et aliis etiam modis: ut
pro Cluentio: *Quod autem tempus veneni dandi? illo die?*
in illa frequentia? Per quem porro datum? unde sum-
ptum? quae porro interceptio poculi? cur non de integro
38 *autem datum?* Hanc rerum coniunctam diversitatem Cae-
cilius μεταβολὴν vocat, qualis est pro Cluentio locus in Op-
pianicum: *Illum tabulas publicas Larini censorias corru-*
pisse decuriones universi iudicaverunt, cum illo nemo ra-
tionem nemo rem ullam contrahebat, nemo illum ex tam
multis cognatis et affinibus tutorem unquam liberis suis
39 *scripsit*, et deinceps adhuc multa. Ut haec in unum con-
geruntur: ita contra illa dispersa sunt, quae a Cicerone dis-
sipata dici puto:

Hic segetes, illic veniunt felicius uvae,
Arborei fetus alibi,

et deinceps. Illa vero apud Ciceronem mira figurarum mixtura deprehenditur, in qua et primo verbo longo post intervallo redditum est ultimum, et media primis et mediis ultima congruunt: *Vestrum iam hic factum deprehenditur, Patres conscripti, non meum; ac pulcherrimum quidem factum, verum, ut dixi, non meum sed vestrum.* Hanc fre- 41 quentiorem repetitionem πλοκὴν vocant, quae fit ex permixtis figuris, ut supra dixi, utque se habet epistola ad Brutum, *Ego cum in gratiam redierim cum Appio Claudio, et redierim per Cn. Pompeium,* et *ego ergo cum redierim.* Et in 42 iisdem sententiis crebrioribus mutata déclinationibus iteratione verborum: ut apud Persium,

— Usque adeone
Scire tuum nihil est, nisi te scire hoc sciat alter?

Et apud Ciceronem: *Neque enim poterant iudicio et hi damnari, qui iudicabant.* Sed sensus quoque toti, quem- 43 admodum coeperunt, desinunt: *Venit ex Asia. Hoc ipsum quam novum? Tribunus plebis venit ex Asia.* In eadem tamen periodo et verbum ultimum primo refertur, tertium iam in sermone, adiectum est enim: *Verumtamen venit.* Interim sententia eodem repetitur verborum ordine: *Quid Cleomenes facere potuit? Non enim possum quemquam insimulare falso. Quid, inquam, Cleomenes facere potuit?* Prioris sententiae verbum ultimum ac sequentis primum fre- 44 quenter est idem, quo quidem schemate utuntur poetae saepius:

Pierides, vos haec facietis maxima Gallo,
Gallo, cuius amor tantum mihi crescit in horas.

Sed ne oratores quidem raro: *Hic tamen vivit; vivit? immo vero etiam in senatum venit.* Aliquando, sicut in gemina- 45 tione verborum diximus, initia quoque et clausulae sententiarum aliis sed non alio tendentibus verbis inter se consonant. Initia hoc modo: *Dediderim periculis omnibus, obtulerim insidiis, obiecerim invidiae.* Rursus clausulae: ibidem statim, *Vos enim statuistis, vos sententiam dixistis, vos iudicastis.* Hoc alii συνωνυμίαν, alii disiunctionem vocant; utrumque, etiamsi est diversum, recte; nam est nominum idem significantium separatio. Congregantur quoque verba idem significantia *Quae cum ita sint, Catilina, perge*

quo coepisti; egredere aliquando ex urbe, patent portae,
46 *proficiscere.* Et in eundem alio libro: *Abiit, excessit, erupit, evasit.* Hoc Caecilio πλεονασμὸς videtur, id est, abundans super necessitatem oratio: sicut illa *Vidi oculos ante ipse meos.* In illo enim *vidi* inest *ipse.* Verum id, ut alio quoque loco dixi, cum supervacua oneratur adiectione, vitium est; cum auget aut manifestat sententiam sicut hic, virtus. *Vidi, ipse, ante oculos,* totidem sunt affectus.
47 Cur tamen haec proprie nomine tali notarit, non video. Nam et geminatio et repetitio et qualiscunque adiectio πλεονασμὸς videri potest. Nec verba modo sed sensus quoque idem facientes acervantur: *Perturbatio istum mentis et quaedam scelerum offusa caligo et ardentes furiarum faces excitarunt.*

48 Congeruntur et diversa: *Mulier, tyranni saeva crudelitas, patris amor, ira praeceps, temeritas, dementia.* Et apud Ovidium:

Sed grave Nereidum numen, sed corniger Ammon,
Sed quae visceribus veniebat bellua ponti,
Exsaturanda meis —

49 Inveni, qui et hoc πλοκὴν vocaret: *Quaero ab inimicis, sintne haec investigata, comperta, patefacta, sublata, deleta, extincta per me?* cui non assentior, cum sint unius figurae et mixtae quoque et idem et diversum significantia, quod et ipsum διαλλαγὴν vocant. *Investigata, comperta, patefacta* aliud ostendunt; *sublata, deleta, extincta* sunt
50 inter se similia sed non etiam prioribus. Et hoc autem exemplum et superius aliam quoque efficiunt figuram, quae, quia coniunctionibus caret, dissolutio vocatur; apta, cum quid instantius dicimus; nam et singula inculcantur et quasi plura fiunt. Ideoque utimur hac figura non in singulis modo verbis sed sententiis etiam, ut Cicero dicit contra contionem Metelli: *Qui indicabantur, eos vocari, custodiri, ad senatum adduci iussi; in senatu sunt positi,* et totus hic locus talis est. Hoc genus βραχυλογίαν vocant, quae potest esse copulata dissolutio. Contrarium id est schema, quod con-
51 iunctionibus abundat. Illud ἀσύνδετον, hoc πολυσύνδετον dicitur. Hoc est vel iisdem saepius repetitis: ut

— Tectumque laremque
Armaque Amyclaeumque canem Cressamque pharetram;

vel diversis: *Arma virumque — Multum ille et terris —* 52
Multa quoque. Adverbia quoque et pronomina variantur, 53
Hic illum vidi iuvenem, — Bis senos cui nostra dies, —
Hic mihi responsum primus dedit ille petenti. Sed utrumque
coacervatio et tantum iuncta aut dissoluta. Omnibus scriptores 54
sua nomina dederunt sed varia et ut cuique fingenti placuit.
Fons quidem unus, quia acriora facit et instantiora, quae
dicimus, et vim quandam prae se ferentia velut saepius erumpentis affectus.

Gradatio, quae dicitur κλῖμαξ, apertiorem habet artem et magis affectatam, ideoque esse rarior debet. Est 55
autem ipsa quoque adiectionis; repetit enim, quae dicta sunt,
et priusquam ad aliud descendat, in prioribus resistit. Eius
exemplum ex Graeco notissimo transferatur: *Non enim dixi
quidem sed non scripsi, nec scripsi quidem sed non obii
legationem, nec obii quidem sed non persuasi Thebanis.*
Sint tamen tradita et Latina: *Africano virtutem industria,* 56
virtus gloriam, gloria aemulos comparavit. Et Calvi: *Non
ergo magis pecuniarum repetundarum quam maiestatis,
neque maiestatis magis quam Plautiae legis, neque Plautiae
legis magis quam ambitus, neque ambitus magis quam
omnium legum est.* Invenitur apud poetas quoque, ut apud 57
Homerum de sceptro, quod a Iove ad Agamemnonem usque
deducit, et apud nostrum etiam tragicum:

Iove propagatus est, ut perhibent, Tantalus,
Ex Tantalo ortus Pelops, ex Pelope autem satus
Atreus, qui nostrum porro propagat genus.

At quae per detractionem fiunt figurae, brevitatis 58
novitatisque maxime gratiam petunt; quarum una est ea,
quam libro proximo in figuras ex συνεκδοχῇ distuli, cum subtractum verbum aliquod satis ex ceteris intelligitur: ut Caelius in Antonium, *Stupere gaudio Graecus.* Simul enim
auditur *coepit.* Cicero ad Brutum: *Sermo nullus scilicet nisi
de te; quid enim potius? Tum Flavius, Cras, inquit, tabellarii, et ego ibidem has inter coenam exaravi.* Cui si- 59

milia sunt illa meo quidem iudicio, in quibus verba decenter
pudoris gratia subtrahuntur:

Novimus et qui te, transversa tuentibus hircis,
Et quo, sed faciles Nymphae risere, sacello.

60 Hanc quidam aposiopesin putant, frustra. Nam, illa quid ta-
ceat, incertum est aut certe longiore sermone explicandum,
hic unum verbum et manifestum quidem, desideratur; quae
si aposiopesis est, nihil non, in quo deest aliquid, idem ap-
61 pellabitur. Nec ego illud quidem aposiopesin semper voco,
in quo res quaecunque relinquitur intelligenda, ut aeque in
epistolis Cicero: *Data Lupercalibus, quo die Antonius Cae-
sari;* non enim obticuit aut lusit, quia nihil hic aliud intelligi
62 poterat quam hoc, *diadema imposuit.* Altera est per de-
tractionem figura, de qua modo dictum, cui coniunctiones
eximuntur. Tertia, quae dicitur *συνεζευγμένον*, in qua unum
ad verbum plures sententiae referuntur, quarum unaquaeque
desideraret illud, si sola poneretur. Id accidit aut praeposito
verbo, ad quod reliqua respiciant: *Vicit pudorem libido,
timorem audacia, rationem amentia;* aut illato, quo plura
cluduntur: *Neque enim is es, Catilina, ut te aut pudor
unquam a turpitudine aut metus a periculo aut ratio a
63 furore revocaverit.* Medium quoque potest esse, quod et
prioribus et sequentibus sufficiat. Iungit autem et diversos
sexus, ut cum marem feminamque *filios* dicimus, et singu-
64 laria pluralibus miscet. Sed haec adeo sunt vulgaria, ut sibi
artem figurarum asserere non possint. Illud plane figura est,
qua diversa sermonis forma coniungitur:

— *Sociis tunc, arma capessant,*
Edico, et dira bellum cum gente gerendum.

Quamvis enim pars *bello* posterior participio insistat: utrique
convenit illud *edico.* Non utique detractionis gratia factam
coniunctionem *συνοικείωσιν* vocant, quae duas res diversas
colligat: *Tam deest avaro, quod habet, quam quod non
65 habet.* Huic diversam volunt esse distinctionem, cui dant
nomen *παραδιαστολήν*, quia similia discernuntur: *Cum te pro
astuto sapientem appelles, pro confidente fortem, pro illi-
berali diligentem.* Quod totum pendet ex finitione, ideoque
an figura sit dubito. Cui contraria est ea, qua fit ex vicinia

transitus ad diversa ut similia: — *Brevis esse laboro, Obscurus fio*, et quae sequuntur.

Tertium est genus figurarum, quod aut similitudine ali- 66
qua vocum aut paribus aut contrariis convertit in se aures et excitat. Hinc est *παρονομασία*, quae dicitur annominatio. Ea non uno modo fieri solet sed ex vicinia quadam praedicti nominis ducta casibus declinatur: ut Domitius Afer pro Domitilla, *Mulier omnium rerum imperita, in omnibus*
rebus infelix. Et cum verbo idem verbum plus significanter 67
subiungitur: *Quando homo hostis, homo*. Quibus exemplis sum in aliud usus, sed in uno facilis est geminatio. *Παρονομασίᾳ* ei contrarium est, quod eodem verbo quasi falsum arguitur: *Quae lex privatis hominibus esse lex non videba-*
tur. Cui confinis est ἀντανάκλασις, eiusdem verbi contraria 68
significatio. Cum Proculeius quereretur de filio, quod is mortem suam *expectaret*, et ille dixisset, *se vero non expectare: Immo*, inquit, *rogo expectes*. Non ex eodem sed ex diverso vicinum accipitur, cum *supplicio* afficiendum di-
cas, quem *supplicatione* dignum iudicaris. Aliter quoque 69
voces aut eaedem diversa in significatione ponuntur aut productione tantum vel correptione mutatae; quod etiam in iocis frigidum equidem tradi inter praecepta miror, eorumque
exempla vitandi potius quam imitandi gratia pono: *Amari* 70
iucundum est, si curetur, ne quid insit amari. Avium dulcedo ad ăvium ducit; et apud Ovidium ludentem:

Cur ego non dicam, Furia, te furiam?

Cornificius hanc traductionem vocat, videlicet alterius 71
intellectus ad alterum. Sed elegantius, quod est positum in distinguenda rei proprietate: *Hanc rei publicae pestem paulisper reprimi, non in perpetuum comprimi posse*. Et quae praepositionibus in contrarium mutantur: *Non emissus ex urbe sed immissus in urbem esse videatur*. Melius atque acrius, quod cum figura iucundum est tum etiam sensu valet:
Emit morte immortalitatem. Illa leviora: *Non Pisonum sed* 72
pistorum et *Ex oratore arator*. Pessimum vero: *Ne patres conscripti videantur circumscripti; Raro evenit sed vehementer venit*. Sic contingit, ut aliquis sensus vehemens et acer venustatem aliquam, non eodem ex verbo, non dis-

73 sonam accipiat. Et cur me prohibeat pudor uti domestico exemplo? Pater meus contra eum, qui se legationi immoriturum dixerat, deinde vix paucis diebus insumptis re infecta redierat, *Non exigo, ut immoriaris legationi, immorare.* Nam et valet sensus ipse et in verbis tantum distantibus iucunde consonat vox, praesertim non captata sed velut oblata, cum altero suo sit usus alterum ab adversario acceperit.
74 Magnae veteribus curae fuit, gratiam dicendi et paribus et contrariis acquirere. Gorgias in hoc immodicus, copiosus, aetate utique prima, Isocrates fuit. Delectatus est his etiam M. Tullius, verum et modum adhibuit non ingratae, nisi copia redundet, voluptati et rem alioqui levem sententiarum pondere implevit. Nam per se frigida et inanis affectatio, cum in acres incidit sensus, innata videtur habere non arcessita.
75 Similium fere quadruplex ratio est. Nam est primum, quotiens verbum verbo aut non dissimile valde quaeritur: ut

— *Puppesque tuae pubesque tuorum;*

et *Sic in hac calamitosa fama quasi in aliqua perniciosissima flamma*, et *Non enim tam spes laudanda quam res est*, aut certe par et extremis syllabis consonans: *Non*
76 *verbis sed armis.* Et hoc quoque, quotiens in sententias acres incidit, pulchrum est: *Quantum possis, in eo semper experire, ut prosis.* Hoc est πάρισον, ut plerisque placuit. Cleosteleus πάρισον existimat, quod sit e membris non dis-
77 similibus; secundum, ut clausula similiter cadat, syllabis iisdem in ultimam partem collatis, ὁμοιοτέλευτον, similem duarum sententiarum vel plurium finem: *Non modo ad salutem eius extinguendam sed etiam gloriam per tales viros infringendam.* Ex quibus fere fiunt, non tamen ut semper ultimis consonent, quae τρίκωλα dicuntur: *Vicit pudorem libido, timorem audacia, rationem amentia.* Sed in quaternas quoque ac plures haec ratio ire sententias potest. Fit etiam singulis verbis: *Hecuba hoc dolet, pudet, piget;* et
78 *Abiit, excessit, erupit, evasit.* Tertium est, quod in eosdem casus cadit, ὁμοιόπτωτον dicitur. Sed neque, quod finem habet similem, est ὁμοιόπτωτον, et utique in eundem venit finem ὁμοιοτέλευτον; quia ὁμοιόπτωτον est tantum casu simile, etiamsi dissimilia sint, quae declinentur, nec tantum in fine

deprehenditur sed respondet vel primis inter se vel mediis
vel extremis vel etiam permutatis his, ut media primis et
summa mediis accommodentur, et quocunque modo accom-
modari potest. Neque enim semper paribus syllabis constat: 79
ut est apud Afrum, *Amisso nuper infelicis aulae si non
praesidio inter pericula tamen solatio inter adversa.* Eius
fere videntur optima, in quibus initia sententiarum et fines
consentiunt, ut hic *praesidio*, *solatio;* paene ut similia sint
verbis et paribus cadant et eodem modo desinant. Etiam ut 80
sint, quod est quartum, membris aequalibus, quod ἰσόκωλον
dicitur. *Si, quantum in agro locisque desertis audacia
potest, tantum in foro atque iudiciis impudentia valeret:*
ἰσόκωλον est et ὁμοιόπτωτον habet; *non minus nunc in causa
cederet Aulus Caecina Sexti Aebutii impudentiae, quam
tum in vi facienda cessit audaciae:* ἰσόκωλον, ὁμοιόπτωτον,
ὁμοιοτέλευτον. Accedit et ex illa figura gratia, qua nomina
dixi mutatis casibus repeti: *Non minus cederet quam cessit.*
Adhuc ὁμοιοτέλευτον et παρονομασία est: *Neminem alteri
posse dare in matrimonium, nisi penes quem sit patri-
monium.*

Contrapositum autem vel, ut quidam vocant, con- 81
tentio (ἀντίθετον dicitur) non uno fit modo. Nam et si
singula singulis opponuntur, ut in eo quod modo dixi, *Vicit
pudorem libido, timorem audacia;* et bina binis: *Non no-
stri ingenii, vestri auxilii est*, et sententiae sententiis: *Do-
minetur in contionibus, iaceat in iudiciis.* Cui commodissi- 82
me subiungitur et ea species, quam distinctionem diximus:
*Odit populus Romanus privatam luxuriam, publicam ma-
gnificentiam diligit;* et, quae sunt simili casu, dissimili
sententia in ultimo locata: ut *Quod in tempore mali fuit,
nihil obsit, quin, quod in causa boni fuit, prosit.* Nec 83
semper contrapositum subiungitur, ut in hoc: *Est igitur, iu-
dices, non scripta sed nata lex;* verum, sicut Cicero di-
cit, de singulis rebus propositis refertur ad singula, ut in eo
quod sequitur: *Quam non didicimus, accepimus, legimus,
verum ex natura ipsa arripuimus, hausimus, expressi-
mus.* Nec semper, quod adversum est, contraponitur: quale 84
est apud Rutilium, *Nobis primis dii immortales fruges de-*

derunt; nos, quod soli accepimus, in omnes terras dis-
85 *tribuimus.* Fit etiam assumpta illa figura, qua verba de
clinata repetuntur, quod ἀντιμεταβολὴ dicitur: *Non, ut edam,*
vivo; sed, ut vivam, edo. Et quod apud Ciceronem con-
versum ita est, ut, cum mutationem casus habeat, etiam
similiter desinat: *Ut et sine invidia culpa plectatur et*
86 *sine culpa invidia ponatur.* Quod et eodem cluditur verbo:
ut quod dicit de Roscio, *Etenim, cum artifex eiusmodi sit,*
ut solus dignus videatur esse, qui scenam introeat; tum
vir eiusmodi est, ut solus videatur dignus, qui eo non
accedat. Est et in nominibus ex diverso collocatis sua gratia:
Si Consul Antonius: Brutus hostis; si conservator rei
publicae Brutus: hostis Antonius.

87 Olim plura de figuris quam necesse erat, et adhuc erit,
qui putet esse figuram: *Incredibile est, quod dico, sed ve-*
rum; ἀνθυποφορὰν vocant; et *Aliquis hoc semel tulit,*
ego bis, ego ter, διέξοδον; et *Longius evectus sum sed*
88 *redeo ad propositum,* ἄφοδον. Quaedam verborum figurae
paulum figuris sententiarum declinantur, ut dubitatio. Nam
cum est in re, priori parti assignanda est; cum in verbo, se-
quenti. *Sive me malitiam sive stultitiam dicere oportet.*
89 Item correctionis eadem ratio est. Nam quod illic dubitat,
hic emendat. Etiam in personae fictione accidere quidam
idem putaverunt, ut in verbis esset haec figura: *Crudelitatis*
mater est avaritia; et apud Menandrum *Oedipus Thria-*
sius. Haec omnia copiosius sunt executi, qui non ut partem
operis transcurrerunt sed proprie libros huic operi dedicave-
runt, sicut Caecilius, Dionysius, Rutilius, Cornificius, Visellius
aliique non pauci; sed non minor erit eorum, qui vivunt,
90 gloria. Ut fateor autem, verborum quoque figuras posse
plures reperiri a quibusdam: ita iis, quae ab auctoribus cla-
ris traduntur meliores, non assentior. Nam in primis M.
Tullius multas in tertio de oratore libro posuit, quas in Ora-
tore postea scripto transeundo videtur ipse damnasse; qua-
rum pars est, quae sententiarum potius quam verborum sit:
ut imminutio, improvisum, imago, sibi ipsi responsio, digres-
sio, permissio, contrarium, (hoc enim puto, quod dicitur
91 ἐναντιότης) sumpta ex adverso probatio. Quaedam omnino

non sunt figurae, sicut ordo, dinumeratio, circumscriptio,
sive hoc nomine significatur comprehensa breviter sententia
sive finitio. Nam et hoc Cornificius atque Rutilius schema
λέξεως putant. Verborum autem concinna transgressio, id
est hyperbaton, quod Caecilius quoque putat schema, a no-
bis est inter tropos posita. Et mutatio, etsi ea est, quam 92
Rutilius ἀλλοίωσιν vocat, dissimilitudinem ostendit hominum,
rerum, factorum; quae si latius fiat: figura non est; si an-
gustius: in ἀντίθετον cadet; si vero haec appellatio significat
ὑπαλλαγήν: satis de ea dictum est. Quod vero schema est 93
ad propositum subiecta ratio? Utrum, quod Rutilius αἰτιο-
λογίαν vocat? nam de illo dubitari possit, an schema sit di-
stributis subiecta ratio, quod apud eundem primo loco posi-
tum est. Προσαπόδοσιν dicit, quae, ut maxime, servetur 94
sane in pluribus propositis, quia aut singulis statim ratio
subiiciatur: ut est apud C. Antonium, *Sed neque accusato-
rem eum metuo, qui sum innocens; neque competitorem
vereor, quod sum Antonius; neque consulem spero, quod
est Cicero;* aut positis duobus vel tribus eodem ordine sin- 95
gulis continua reddatur: quale apud Brutum de dictatura Cn.
Pompeii, *Praestat enim nemini imperare quam alicui ser-
vire; sine illo enim vivere honeste licet, cum hoc vivendi
nulla condicio est.* Sed et uni rei multiplex ratio subiungi- 96
tur: ut apud Vergilium

> *Sive inde occultas vires et pabula terrae*
> *Pinguia concipiunt, sive illis omne per ignem*
> *Excoquitur vitium* — et totus locus;
> *Seu plures calor ille vias,* — *Seu durat magis* —.

Relationem quid accipi velit, non liquet mihi. Nam si ἀνά- 97
κλασιν aut ἐπάνοδον aut ἀντιμεταβολήν dicit: de omnibus lo-
cuti sumus. Sed quidquid id est, neque hoc neque superiora
in Oratore repetit. Sola est in eo libro posita pariter inter
figuras verborum exclamatio, quam sententiae potius puto;
affectus enim est; et ceteris omnibus consentio. Adiicit his
Caecilius περίφρασιν, de qua dixi; Cornificius interrogatio- 98
nem, ratiocinationem, subiectionem, transitionem, occultatio-
nem; praeterea sententiam, membrum, articulum, interpre-
tationem, conclusionem. Quorum priora alterius generis sunt

99 schemata, sequentia schemata omnino non sunt. Item Rutilius praeter ea, quae apud alios quoque sunt, παρομολογίαν, ἀναγκαῖον, ἠθοποιΐαν, δικαιολογίαν, πρόληψιν, χαρακτηρισμόν, βραχυλογίαν, παρασιώπησιν, παῤῥησίαν, de quibus idem dico. Nam eos quidem auctores, qui nullum prope finem fecerunt exquirendis nominibus, praeteribo, qui etiam, quae sunt argumentorum, figuris ascripserunt.

100 Ego illud de iis etiam, quae vere sunt, adiiciam breviter, sicut ornent orationem opportune positae, ita ineptissimas esse, cum immodice petantur. Sunt, qui neglecto rerum pondere et viribus sententiarum, si vel inania verba in hos modos depravarunt, summos se iudicent artifices ideoque non desinant eas nectere, quas sine substantia sectari tam est ridiculum quam quaerere habitum gestumque sine
101 corpore. Sed ne eae quidem, quae recte fiunt, densandae sunt nimis. Nam et vultus mutatio oculorumque coniectus multum in actu valet; sed si quis ducere os exquisitis modis et frontis ac luminum inconstantia trepidare non desinat: rideatur. Et orator habet rectam quandam velut faciem, quae ut stupere immobili rigore non debebit, ita saepius in ea,
102 quam natura dedit, specie continenda est. Sciendum vero in primis, quid quisque in orando postulet locus, quid persona, quid tempus. Maior enim pars harum figurarum posita est in delectatione. Ubi vero atrocitate, invidia, miseratione pugnandum est: quis ferat contrapositis et pariter cadentibus et consimilibus irascentem, flentem, rogantem? cum in his rebus cura verborum deroget affectibus fidem, et ubicunque ars ostentatur, veritas abesse videatur.

DE COMPOSITIONE.

IV. De compositione non equidem post M. Tullium scribere auderem, (cui nescio an ulla pars operis huius sit magis elaborata) nisi et eiusdem aetatis homines scriptis ad ipsum etiam litteris reprehendere id collocandi genus ausi fuissent, et post eum plures multa ad eandem rem pertinen-
2 tia memoriae tradidissent. Itaque accedam in plerisque Ciceroni, atque in iis ero, quae indubitata sunt, brevior, in quibusdam paulum fortasse dissentiam. Nam etiam cum

iudicium meum ostendero: suum tamen legentibus relin-
quam.

Neque ignoro quosdam esse, qui curam omnem com- 3
positionis excludant, atque illum horridum sermonem, ut
forte fluxerit, modo magis naturalem modo etiam magis viri-
lem esse contendant. Qui si id demum naturale esse dicunt,
quod a natura primum ortum est et quale ante cultum fuit:
tota haec ars orandi subvertitur. Neque enim locuti sunt 4
ad hanc regulam et diligentiam primi homines, nec prooe-
miis praeparare, docere expositione, argumentis probare,
affectibus commovere scierunt. Ergo his omnibus, non sola
compositione caruerunt; quorum si fieri nihil melius licebat,
ne domibus quidem casas aut vestibus pellium tegmina aut
urbibus montes ac silvas mutari oportuit. Quae porro ars 5
statim fuit? quid non cultu mitescit? cur vites coercemus
manu? cur eas fodimus? rubos arvis excidimus? terra et hos
generat; mansuefacimus animalia? indomita nascuntur. Ve-
rum id est maxime naturale, quod fieri natura optime pa-
titur. Fortius vero quid incompositum potest esse quam vin- 6
ctum et bene collocatum? Neque, si parvi pedes vim de-
trahunt rebus, ut Sotadeorum et Galliamborum et quorundam
in oratione simili paene licentia lascivientium, compositionis
est iudicandum. Ceterum quanto vehementior fluminum cur- 7
sus est prono alveo ac nullas moras obiiciente quam inter
obstantia saxa fractis aquis ac reluctantibus: tanto, quae
connexa est et totis viribus fluit, fragosa atque interrupta
melior oratio. Cur ergo vires ipsas specie solvi putent,
quando res nec ulla sine arte satis valeat, et comitetur sem-
per artem decor? An non eam, quae emissa optime est, 8
hastam speciosissime contortam ferri videmus; et arcu diri-
gentium tela, quo certior manus, hoc est habitus ipse for-
mosior? Iam certamine armorum atque in omni palaestra
quid satis recte cavetur ac petitur, cui non artifex motus et
certi quidam pedes assint? Quare mihi compositione velut 9
amentis quibusdam nervisve intendi et concitari sententiae
videntur. Ideoque eruditissimo cuique persuasum est, valere
eam plurimum non ad delectationem modo sed ad motum
quoque animorum. Primum quia nihil intrare potest in affe- 10

ctus, quod in aure velut quodam vestibulo statim offendit;
deinde quod natura ducimur ad modos. Neque enim aliter
eveniret, ut illi quoque organorum soni, quanquam verba
non exprimunt, in alios tamen atque alios motus ducerent
11 auditorem. In certaminibus sacris non eadem ratione con-
citant animos ac remittunt; non eosdem modos adhibent, cum
bellicum est canendum et cum posito genu supplicandum est;
nec idem signorum concentus est procedente ad proelium
12 exercitu, idem receptui carmen. Pythagoreis certe moris
fuit, et cum evigilassent, animos ad lyram excitare, quo
essent ad agendum erectiores; et cum somnum peterent, ad
eandem prius lenire mentes, ut, si quid fuisset turbidiorum
13 cogitationum, componerent. Quodsi numeris ac modis inest
quaedam tacita vis: in oratione est vehementissima; quan-
tumque interest, sensus idem quibus verbis efferatur, tan-
tum, verba eadem qua compositione vel in textu iungantur vel
in fine claudantur. Nam quaedam et sententiis parva et elo-
14 cutione modica virtus haec sola commendat. Denique quod
cuique visum erit vehementer, dulciter, speciose dictum, solvat
et turbet: abierit omnis vis, iucunditas, decor. Solvit quae-
dam sua in Oratore Cicero: *Neque me divitiae movent, qui-
bus omnes Africanos et Laelios multi venalicii mercatores-
que superarunt*, et insequentes deinceps periodos; quas si
ad illum modum turbes: velut fracta aut transversa tela pro-
15 ieceris. Idem corrigit, quae a Graccho composita durius
putat. Illum decet; nos hac sumus probatione contenti, quod
in scribendo, quae se nobis solutiora obtulerunt, compo-
nimus. Quid enim attinet eorum exempla quaerere, quae
sibi quisque experiri potest? Illud notasse satis habeo, quo
pulchriora et sensu et elocutione dissolveris, hoc orationem
magis deformem fore, quia negligentia collocationis ipsa
16 verborum luce deprehenditur. Itaque ut confiteor, paene
ultimam oratoribus artem compositionis, quae perfecta sit,
contigisse: ita illis quoque priscis habitam inter curas, in
quantum adhuc profecerant, puto. Neque enim mihi quam-
libet magnus auctor Cicero persuaserit, Lysian, Herodo-
17 tum, Thucydiden parum studiosos eius fuisse. Genus for-
tasse sint secuti non idem, quod Demosthenes aut Plato;

quanquam et ii ipsi inter se dissimiles fuerunt. Nam neque illud in Lysia dicendi textum tenue atque rasum laetioribus numeris corrumpendum erat; perdidisset enim gratiam, quae in eo maxima est, simplicis atque inaffectati coloris, perdidisset fidem quoque. Nam scribebat aliis, non ipse dicebat, ut oportuerit esse illa rudibus et incompositis similia; quod ipsum compositio est. Et historiae, quae currere de- 18
bet ac ferri, minus convenissent insistentes clausulae et debita actionibus respiratio et cludendi inchoandique sententias ratio. In contionibus quidem etiam similiter cadentia quaedam et contraposita deprehendas. In Herodoto vero cum omnia (ut ego quidem sentio) leniter fluunt, tum ipsa διάλεκτος habet eam iucunditatem, ut latentes etiam numeros complexa videatur. Sed de propositorum diversitate post 19
paulum. Nunc, quae prius iis, qui recte componere volent, discenda sint.

Est igitur ante omnia oratio alia vincta atque contexta soluta alia, qualis in sermone et epistolis; nisi cum aliquid supra naturam suam tractant, ut de philosophia, de re publica, similibus. Quod non eo dico, quia non illud quoque 20
solutum habeat suos quosdam et forsitan difficiliores etiam pedes; neque enim aut hiare semper vocalibus aut destitui temporibus volunt sermo atque epistola; sed non fluunt nec cohaerent nec verba verbis trahunt, ut potius laxiora in his vincula quam nulla sint. Nonnunquam in causis quoque mi- 21
noribus decet eadem simplicitas, quae non nullis sed aliis utitur numeris, dissimulatque eos et tantum communit occultius.

At illa connexa series tres habet formas: Incisa, quae 22
κόμματα dicuntur, Membra, quae κῶλα, περίοδον, quae est vel ambitus vel circumductum vel continuatio vel conclusio. In omni porro compositione tria sunt genera necessaria: ordo, iunctura, numerus.

Primum igitur de ordine. Eius observatio in verbis 23
est singulis et contextis. Singula sunt, quae ἀσύνδετα diximus. In his cavendum, ne decrescat oratio, et fortiori subiungatur aliquid infirmius, ut sacrilego fur, aut latroni petulans. Augeri enim debent sententiae et insurgere, ut optime

Cicero, *Tu*, inquit, *istis faucibus*, *istis lateribus*, *ista gladiatoria totius corporis. firmitate.* Aliud enim maius alio supervenit. At si coepisset a toto corpore, non bene ad latera faucesque descenderet. Est et alius naturalis ordo, ut *viros ac feminas*, *diem ac noctem*, *ortum et occasum*
24 dicas potius quam retrorsum. Quaedam ordine permutato fiunt supervacua, ut *fratres gemini;* nam si praecesserint *gemini: fratres* addere non est necesse. Illa nimia quorundam fuit observatio, ut vocabula verbis, verba rursus adverbiis, nomina appositis et pronominibus essent priora.
25 Nam fit contra quoque frequenter non indecore. Nec non et illud nimiae superstitionis, uti quaeque sint tempore, ea facere etiam ordine priora; non quin frequenter sit hoc melius, sed quia interim plus valent ante gesta, ideoque leviori-
26 bus superponenda sunt. Verbo sensum cludere, multo, si compositio patiatur, optimum est. In verbis enim sermonis vis est. Si id asperum erit, cedet haec ratio numeris, ut fit apud summos Graecos Latinosque oratores frequentissime. Sine dubio erit omne, quod non cludet, hyperbaton, et ipsum hoc inter tropos vel figuras, quae sunt virtutis, receptum
27 est. Non enim ad pedes verba dimensa sunt, ideoque ex loco transferuntur in locum, ut iungantur, quo congruunt maxime. Sicut in structura saxorum rudium etiam ipsa enormitas invenit, cui applicari et in quo possit insistere. Felicissimus tamen sermo est, cui et rectus ordo et apta iunctura et cum his numerus opportune cadens contigit.
28 Quaedam vero transgressiones et longae sunt nimis, ut superioribus diximus libris, et interim etiam compositione vitiosae, quae in hoc ipsum petuntur, ut exultent atque lasciviant: quales illae Maecenatis, *Sole et aurora rubent plurima. Inter sacra movit aqua fraxinos. Ne exequias quidem unus inter miserrimos viderem meas.* Quod inter
29 haec pessimum est, quia in re tristi ludit compositio. Saepe tamen est vehemens aliquis sensus in verbo, quod si in media parte sententiae latet, transire intentionem et obscurari circumiacentibus solet; in clausula positum assignatur auditori et infigitur: quale illud est Ciceronis, *Ut tibi necesse*
30 *esset in conspectu populi Romani vomere postridie.* Trans-

fer hoc ultimum: minus valebit. Nam totius ductus hic est quasi mucro, ut per se foeda vomendi necessitas iam nihil ultra expectantibus hanc quoque adiiceret deformitatem, ut cibus teneri non posset postridie. Solebat Afer Domitius 31
traiicere in clausulis verba tantum asperandae compositionis gratia et maxime in prooemiis: ut pro Domitilla, *Gratias agam continuo;* et pro Laelia, *Eis utrisque apud te iudicem periclitatur Laelia.* Adeo refugit teneram delicatamque modulandi voluptatem, ut currentibus per se numeris, quod eos inhiberet, obiiceret. Amphiboliam quoque fieri 32
vitiosa locatione verborum, nemo est, qui nesciat. Haec arbitror, ut in brevi, de ordine fuisse dicenda; qui si vitiosus est: licet et vincta sit et apte cadens oratio, tamen merito incomposita dicatur.

I u n c t u r a sequitur. Est in verbis, incisis, membris, periodis; omnia namque ista et virtutes et vitia in complexu habent. Atque, ut ordinem sequar, primum sunt quae im- 33
peritis quoque ad reprehensionem notabilia videntur, id est, quae, commissis inter se verbis duobus, ex ultima prioris ac prima sequentis syllaba deforme aliquod nomen efficiunt. Tum vocalium concursus; qui cum accidit, hiat et intersistit et quasi laborat oratio. Pessime longae, quae easdem inter se litteras committunt, sonabunt. Praecipuus tamen erit hiatus earum, quae cavo aut patulo maxime ore efferuntur. E planior littera est, I angustior est, ideoque obscurius in 34
his vitium. Minus peccabit, qui longis breves subiiciet, et adhuc, qui praeponet longae brevem. Minima est in duabus brevibus offensio. Atque cum aliae subiunguntur aliis, proinde asperiores erunt, prout oris habitu simili aut diverso pronuntiabuntur. Non tamen id, ut crimen ingens, expa- 35
vescendum est, ac nescio negligentia in hoc an sollicitudo sit peior. Inhibeat enim necesse est hic metus impetum dicendi et a potioribus avertat. Quare ut negligentiae pars hoc pati: ita humilitatis ubique perhorrescere, nimiosque non immerito in hac cura putant omnes Isocraten secutos praecipueque Theopompum. At Demosthenes et Cicero mo- 36
dice respexerunt ad hanc partem. Nam et coeuntes litterae, quae συναλοιφαὶ dicuntur, etiam leviorem faciunt orationem,

quam si omnia verba suo fine cludantur; et nonnunquam hiulca etiam decent faciuntque ampliora quaedam: ut *Pulchra oratione acta.* Tum longae per se et velut opimae syllabae aliquid etiam medii temporis inter vocales, quasi intersistatur,
37 assumunt. Qua de re utar Ciceronis potissimum verbis. *Habet*, inquit, *ille tanquam hiatus et concursus vocalium molle quiddam, et quod indicet non ingratam negligentiam de re hominis magis quam de verbis laborantis.*

Ceterum consonantes quoque, earumque praecipue quae sunt asperiores, in commissura verborum rixantur, ut si S ultima cum X proxima confligat; quarum tristior etiam, si
38 binae collidantur, stridor est, ut *Ars studiorum.* Quae fuit causa et Servio, ut dixi, subtrahendae S litterae, quotiens ultima esset aliaque consonante susciperetur; quod reprehendit Luranius, Messala defendit. Nam neque Lucilium putant uti eadem ultima, cum dicit *Aeserninus fuit* et *dignus locoque;* et Cicero in Oratore plures antiquorum tradit sic
39 locutos. Inde *belligerare*, *pomeridiem*, et illa Censorii Catonis *Diee hanc*, aeque M littera in E mollita. Quae in veteribus libris reperta mutare imperiti solent, et dum librario-
40 rum insectari volunt inscientiam, suam confitentur. Atqui eadem illa littera, quotiens ultima est et vocalem verbi sequentis ita contingit, ut in eam transire possit, etiamsi scribitur, tamen parum exprimitur, ut *Multum ille* et *Quantum erat;* adeo ut paene cuiusdam novae litterae sonum reddat. Neque enim eximitur sed obscuratur et tantum aliqua inter
41 duas vocales velut nota est, ne ipsae coeant. Videndum etiam, ne syllabae verbi prioris ultimae sint primae sequentis. Id ne quis praecipi miretur, Ciceroni in epistolis excidit: *Res mihi invisae visae sunt, Brute.* Et in carmine:

O fortunatam natam me Consule Romam.

42 Etiam monosyllaba, si plura sunt, male continuabuntur, quia necesse est compositio multis clausulis concisa subsultet. Ideoque etiam brevium verborum ac nominum vitanda continuatio et ex diverso quoque longorum, affert enim quandam dicendi tarditatem. Illa quoque vitia sunt eiusdem loci, si cadentia similiter et similiter desinentia et eodem modo decli-
43 nata multa iunguntur. Ne verba quidem verbis aut nomina

nominibus similiaque his continuari decet, cum virtutes etiam
ipsae taedium pariant nisi gratia varietatis adiutae.
Membrorum incisorumque iunctura non ea modo est ob- 44
servanda quae verborum, quanquam et in his extrema ac
prima coeunt; sed plurimum refert compositionis, quae qui-
bus anteponas. Nam et *vomens frustis esculentis gremium
suum et totum tribunal implevit;* et contra (nam frequentius
utar iisdem diversarum quoque rerum exemplis, quo sint ma-
gis familiaria) *Saxa atque solitudines voci respondent, be-
stiae saepe immanes cantu flectuntur atque consistunt,*
magis insurgebat, si verteretur; nam plus est saxa quam be-
stias commoveri, vicit tamen compositionis decor.
Sed transeamus ad numeros. Omnis structura ac di- 45
mensio et copulatio vocum constat aut numeris (numeros
ῥυθμοὺς accipi volo) aut μέτροις id est dimensione quadam.
Quod, etiamsi constat utrumque pedibus, habet tamen
non simplicem differentiam. Nam rhythmi, id est numeri, 46
spatio temporum constant, metra etiam ordine; ideoque al-
terum esse quantitatis videtur alterum qualitatis. Ῥυθμὸς
est aut par ut dactylus, una enim syllaba par est brevibus,
(est quidem vis eadem et aliis pedibus, sed nomen illud 47
tenet; longam esse duorum temporum, brevem unius, etiam
pueri sciunt) aut sescuplex ut paeon, cum sit ex longa
et tribus brevibus, quique ei contrarius ex tribus brevibus
et longa, vel alio quoquo modo ut tempora tria ad duo relata
sescuplum faciant; aut duplex, ut iambus (nam est ex brevi
et longa) quique est ei contrarius. Sunt hi et metrici pe- 48
des, sed hoc interest, quod rhythmo indifferens est, da-
ctylusne ille priores habeat breves an sequentes. Tempus
enim solum metitur, ut a sublatione ad positionem idem spatii
sit. Proinde alia dimensio est versuum; pro dactylo poni
non poterit anapaestus aut spondeus, nec paeon eadem ra-
tione brevibus incipiet ac desinet. Neque solum alium pro 49
alio pedem metrorum ratio non recipit sed ne dactylum qui-
dem aut forte spondeum alterum pro altero. Itaque si quin-
que continuos dactylos, ut fit in illo

Panditur interea domus omnipotentis Olympi

confundas: solveris versum. Sunt et illa discrimina, quod 50

quam si omn...
lca ...
rati...
liqu...
ssumu...
Mabel ...
nolle q...
le re h...
Cel...
sunt asp...
ultima cu...
binae colli...
causa et S...
ultima esse...
hendit Lura...
tant uti eade...
locoque; et C...
39 locutos. Inde
tonis *Dicc hanc*
teribus libris re...
40 *rum insectari vo*...
eadem illa littera
quentis ita conting...
bitur, *tamen parum*
erat; adeo ut paen...
Neque enim eximit...
duas vocales velut ...
etiam, ne syllabae ve...
is. Id ne quis praec...
it: *Res mihi invisae* ...
O fortunatam ...
Etiam monosyllaba, si
ecesse est composit...
deoque etiam brevium...
nuatio et ex diverso q...
cendi tarditatem. Il...
dentia similiter et sim...
ta multa iunguntur.

icitur e pedibus, conclusio nomen aliquod desiderat. Quid igitur potius quam numerus, et oratorius numerus, ut hymema rhetoricus syllogismus? Ego certe, ne in caniam cadam, qua ne M. quidem Tullius caruit, posco hoc , ut, cum pro composito dixero numerum et ubicunque lixi, oratorium dicere intelligar.

Collocatio autem verba iam probata et electa et velut 58 iata sibi debet connectere; nam vel dure inter se compotiora sunt inutilibus. Tamen et eligere quaedam, x iis, quae idem significent atque idem valeant, per- ı, et adiicere dum non otiosa, et detrahere dum non ria. Sed figuris mutare casus atque numeros, quoietas frequenter gratia compositionis ascita, etiam ine solet esse iucundum. Etiam ubi aliud ratio aliud 59 do poscet: utrum volet, sumat compositio, *Vitavitasse*, *Deprendere* vel *deprehendere*. Coitus abarum non negabo, et quidquid sententiis aut elon nocebit. Praecipuum tamen in hoc opus est, 60 quoque loco verborum maxime quadret. Atque omponet, qui hoc non solum componendi gratia

vero pedum in oratione est multo quam in versu rimum quod versus paucis continetur, oratio lonsaepe circuitus; deinde quod versus semper siet una ratione decurrit, orationis compositio, , et offendit similitudine et in affectatione de- Et in omni quidem corpore totoque (ut ita 61 ı numerus insertus est. Neque enim loqui posabis brevibus ac longis, ex quibus pedes fiunt. desideratur in clausulis et apparet: primum ıis habet suum finem poscitque naturale interequentis initio dividatur; deinde quod aures ı secutae ductaeque velut prono decurrenıine tum magis iudicant, cum ille impetus tempus dedit. Non igitur durum sit neque 62 nimi velut respirant ac reficiuntur. Haec s, hoc auditor expectat, hic laus omnis am clausulis diligentiam postulant initia,

99 schemata, sequentia schemata omnino non sunt. Item Rutilius praeter ea, quae apud alios quoque sunt, *παρομολογίαν, ἀναγκαῖον, ἠθοποιΐαν, δικαιολογίαν, πρόληψιν, χαρακτηρισμὸν, βραχυλογίαν, παρασιώπησιν, παῤῥησίαν*, de quibus idem dico. Nam eos quidem auctores, qui nullum prope finem fecerunt exquirendis nominibus, praeteribo, qui etiam, quae sunt argumentorum, figuris ascripserunt.

100 Ego illud de iis etiam, quae vere sunt, adiiciam breviter, sicut ornent orationem opportune positae, ita ineptissimas esse, cum immodice petantur. Sunt, qui neglecto rerum pondere et viribus sententiarum, si vel inania verba in hos modos depravarunt, summos se iudicent artifices ideoque non desinant eas nectere, quas sine substantia sectari tam est ridiculum quam quaerere habitum gestumque sine
101 corpore. Sed ne eae quidem, quae recte fiunt, densandae sunt nimis. Nam et vultus mutatio oculorumque coniectus multum in actu valet; sed si quis ducere os exquisitis modis et frontis ac luminum inconstantia trepidare non desinat: rideatur. Et orator habet rectam quandam velut faciem, quae ut stupere immobili rigore non debebit, ita saepius in ea,
102 quam natura dedit, specie continenda est. Sciendum vero in primis, quid quisque in orando postulet locus, quid persona, quid tempus. Maior enim pars harum figurarum posita est in delectatione. Ubi vero atrocitate, invidia, miseratione pugnandum est: quis ferat contrapositis et pariter cadentibus et consimilibus irascentem, flentem, rogantem? cum in his rebus cura verborum deroget affectibus fidem, et ubicunque ars ostentatur, veritas abesse videatur.

DE COMPOSITIONE.

IV. De compositione non equidem post M. Tullium scribere auderem, (cui nescio an ulla pars operis huius sit magis elaborata) nisi et eiusdem aetatis homines scriptis ad ipsum etiam litteris reprehendere id collocandi genus ausi fuissent, et post eum plures multa ad eandem rem pertinen-
2 tia memoriae tradidissent. Itaque accedam in plerisque Ciceroni, atque in iis ero, quae indubitata sunt, brevior, in quibusdam paulum fortasse dissentiam. Nam etiam cum

iudicium meum ostendero: suum tamen legentibus relin-
quam.
Neque ignoro quosdam esse, qui curam omnem com- 3
positionis excludant, atque illum horridum sermonem, ut
forte fluxerit, modo magis naturalem modo etiam magis viri-
lem esse contendant. Qui si id demum naturale esse dicunt,
quod a natura primum ortum est et quale ante cultum fuit:
tota haec ars orandi subvertitur. Neque enim locuti sunt 4
ad hanc regulam et diligentiam primi homines, nec prooe-
miis praeparare, docere expositione, argumentis probare,
affectibus commovere scierunt. Ergo his omnibus, non sola
compositione caruerunt; quorum si fieri nihil melius licebat,
ne domibus quidem casas aut vestibus pellium tegmina aut
urbibus montes ac silvas mutari oportuit. Quae porro ars 5
statim fuit? quid non cultu mitescit? cur vites coercemus
manu? cur eas fodimus? rubos arvis excidimus? terra et hos
generat; mansuefacimus animalia? indomita nascuntur. Ve-
rum id est maxime naturale, quod fieri natura optime pa-
titur. Fortius vero quid incompositum potest esse quam vin- 6
ctum et bene collocatum? Neque, si parvi pedes vim de-
trahunt rebus, ut Sotadeorum et Galliamborum et quorundam
in oratione simili paene licentia lascivientium, compositionis
est iudicandum. Ceterum quanto vehementior fluminum cur- 7
sus est prono alveo ac nullas moras obiiciente quam inter
obstantia saxa fractis aquis ac reluctantibus: tanto, quae
connexa est et totis viribus fluit, fragosa atque interrupta
melior oratio. Cur ergo vires ipsas specie solvi putent,
quando res nec ulla sine arte satis valeat, et comitetur sem-
per artem decor? An non eam, quae emissa optime est, 8
hastam speciosissime contortam ferri videmus; et arcu diri-
gentium tela, quo certior manus, hoc est habitus ipse for-
mosior? Iam certamine armorum atque in omni palaestra
quid satis recte cavetur ac petitur, cui non artifex motus et
certi quidam pedes assint? Quare mihi compositione velut 9
amentis quibusdam nervisve intendi et concitari sententiae
videntur. Ideoque eruditissimo cuique persuasum est, valere
eam plurimum non ad delectationem modo sed ad motum
quoque animorum. Primum quia nihil intrare potest in affe- 10

ctus, quod in aure velut quodam vestibulo statim offendit; deinde quod natura ducimur ad modos. Neque enim aliter eveniret, ut illi quoque organorum soni, quanquam verba non exprimunt, in alios tamen atque alios motus ducerent
11 auditorem. In certaminibus sacris non eadem ratione concitant animos ac remittunt; non eosdem modos adhibent, cum bellicum est canendum et cum posito genu supplicandum est; nec idem signorum concentus est procedente ad proelium
12 exercitu, idem receptui carmen. Pythagoreis certe moris fuit, et cum evigilassent, animos ad lyram excitare, quo essent ad agendum erectiores; et cum somnum peterent, ad eandem prius lenire mentes, ut, si quid fuisset turbidiorum
13 cogitationum, componerent. Quodsi numeris ac modis inest quaedam tacita vis: in oratione est vehementissima; quantumque interest, sensus idem quibus verbis efferatur, tantum, verba eadem qua compositione vel in textu iungantur vel in fine claudantur. Nam quaedam et sententiis parva et elo-
14 cutione modica virtus haec sola commendat. Denique quod cuique visum erit vehementer, dulciter, speciose dictum, solvat et turbet: abierit omnis vis, iucunditas, decor. Solvit quaedam sua in Oratore Cicero: *Neque me divitiae movent, quibus omnes Africanos et Laelios multi venalicii mercatoresque superarunt*, et insequentes deinceps periodos; quas si ad illum modum turbes: velut fracta aut transversa tela pro-
15 ieceris. Idem corrigit, quae a Graccho composita durius putat. Illum decet; nos hac sumus probatione contenti, quod in scribendo, quae se nobis solutiora obtulerunt, componimus. Quid enim attinet eorum exempla quaerere, quae sibi quisque experiri potest? Illud notasse satis habeo, quo pulchriora et sensu et elocutione dissolveris, hoc orationem magis deformem fore, quia negligentia collocationis ipsa
16 verborum luce deprehenditur. Itaque ut confiteor, paene ultimam oratoribus artem compositionis, quae perfecta sit, contigisse: ita illis quoque priscis habitam inter curas, in quantum adhuc profecerant, puto. Neque enim mihi quamlibet magnus auctor Cicero persuaserit, Lysian, Herodo-
17 tum, Thucydiden parum studiosos eius fuisse. Genus fortasse sint secuti non idem, quod Demosthenes aut Plato;

quanquam et ii ipsi inter se dissimiles fuerunt. Nam neque
illud in Lysia dicendi textum tenue atque rasum laetioribus
numeris corrumpendum erat; perdidisset enim gratiam, quae
in eo maxima est, simplicis atque inaffectati coloris, per-
didisset fidem quoque. Nam scribebat aliis, non ipse dice-
bat, ut oportuerit esse illa rudibus et incompositis similia;
quod ipsum compositio est. Et historiae, quae currere de- 18
bet ac ferri, minus convenissent insistentes clausulae et de-
bita actionibus respiratio et cludendi inchoandique sententias
ratio. In contionibus quidem etiam similiter cadentia quae-
dam et contraposita deprehendas. In Herodoto vero cum
omnia (ut ego quidem sentio) leniter fluunt, tum ipsa διάλε-
κτος habet eam iucunditatem, ut latentes etiam numeros
complexa videatur. Sed de propositorum diversitate post 19
paulum. Nunc, quae prius iis, qui recte componere volent,
discenda sint.

Est igitur ante omnia oratio alia vincta atque contexta
soluta alia, qualis in sermone et epistolis; nisi cum aliquid
supra naturam suam tractant, ut de philosophia, de re pu-
blica, similibus. Quod non eo dico, quia non illud quoque 20
solutum habeat suos quosdam et forsitan difficiliores etiam
pedes; neque enim aut hiare semper vocalibus aut destitui
temporibus volunt sermo atque epistola; sed non fluunt nec
cohaerent nec verba verbis trahunt, ut potius laxiora in his
vincula quam nulla sint. Nonnunquam in causis quoque mi- 21
noribus decet eadem simplicitas, quae non nullis sed aliis
utitur numeris, dissimulatque eos et tantum communit oc-
cultius.

At illa connexa series tres habet formas: Incisa, quae 22
κόμματα dicuntur, Membra, quae κῶλα, περίοδον, quae
est vel ambitus vel circumductum vel continuatio vel con-
clusio. In omni porro compositione tria sunt genera neces-
saria: ordo, iunctura, numerus.

Primum igitur de ordine. Eius observatio in verbis 23
est singulis et contextis. Singula sunt, quae ἀσύνδετα dixi-
mus. In his cavendum, ne decrescat oratio, et fortiori sub-
iungatur aliquid infirmius, ut sacrilego fur, aut latroni petu-
lans. Augeri enim debent sententiae et insurgere, ut optime

Cicero, *Tu*, inquit, *istis faucibus*, *istis lateribus*, *ista gladiatoria totius corporis firmitate.* Aliud enim maius alio supervenit. At si coepisset a toto corpore, non bene ad latera faucesque descenderet. Est et alius naturalis ordo, ut *viros ac feminas*, *diem ac noctem*, *ortum et occasum*
24 dicas potius quam retrorsum. Quaedam ordine permutato fiunt supervacua, ut *fratres gemini;* nam si praecesserint *gemini: fratres* addere non est necesse. Illa nimia quorundam fuit observatio, ut vocabula verbis, verba rursus adverbiis, nomina appositis et pronominibus essent priora.
25 Nam fit contra quoque frequenter non indecore. Nec non et illud nimiae superstitionis, uti quaeque sint tempore, ea facere etiam ordine priora; non quin frequenter sit hoc melius, sed quia interim plus valent ante gesta, ideoque levion-
26 bus superponenda sunt. Verbo sensum cludere, multo, si compositio patiatur, optimum est. In verbis enim sermonis vis est. Si id asperum erit, cedet haec ratio numeris, ut fit apud summos Graecos Latinosque oratores frequentissime. Sine dubio erit omne, quod non cludet, hyperbaton, et ipsum hoc inter tropos vel figuras, quae sunt virtutis, receptum
27 est. Non enim ad pedes verba dimensa sunt, ideoque ex loco transferuntur in locum, ut iungantur, quo congruunt maxime. Sicut in structura saxorum rudium etiam ipsa enormitas invenit, cui applicari et in quo possit insistere. Felicissimus tamen sermo est, cui et rectus ordo et apta iunctura et cum his numerus opportune cadens contigit.
28 Quaedam vero transgressiones et longae sunt nimis, ut superioribus diximus libris, et interim etiam compositione vitiosae, quae in hoc ipsum petuntur, ut exultent atque lasciviant: quales illae Maecenatis, *Sole et aurora rubent plurima. Inter sacra movit aqua fraxinos. Ne exequias quidem unus inter miserrimos viderem meas.* Quod inter
29 haec pessimum est, quia in re tristi ludit compositio. Saepe tamen est vehemens aliquis sensus in verbo, quod si in media parte sententiae latet, transire intentionem et obscurari circumiacentibus solet; in clausula positum assignatur auditori et infigitur: quale illud est Ciceronis, *Ut tibi necesse*
30 *esset in conspectu populi Romani vomere postridie.* Trans-

fer hoc ultimum: minus valebit. Nam totius ductus hic est
quasi mucro, ut per se foeda vomendi necessitas iam nihil
ultra expectantibus hanc quoque adiiceret deformitatem, ut
cibus teneri non posset postridie. Solebat Afer Domitius 31
traiicere in clausulis verba tantum asperandae compositionis
gratia et maxime in prooemiis: ut pro Domitilla, *Gratias
agam continuo;* et pro Laelia, *Eis utrisque apud te iudi-
cem periclitatur Laelia.* Adeo refugit teneram delicatam-
que modulandi voluptatem, ut currentibus per se numeris,
quod eos inhiberet, obiiceret. Amphiboliam quoque fieri 32
vitiosa locatione verborum, nemo est, qui nesciat. Haec ar-
bitror, ut in brevi, de ordine fuisse dicenda; qui si vitiosus
est: licet et vincta sit et apte cadens oratio, tamen merito
incomposita dicatur.

Iunctura sequitur. Est in verbis, incisis, membris,
periodis; omnia namque ista et virtutes et vitia in complexu
habent. Atque, ut ordinem sequar, primum sunt quae im- 33
peritis quoque ad reprehensionem notabilia videntur, id est,
quae, commissis inter se verbis duobus, ex ultima prioris ac
prima sequentis syllaba deforme aliquod nomen efficiunt.
Tum vocalium concursus; qui cum accidit, hiat et intersistit
et quasi laborat oratio. Pessime longae, quae easdem inter
se litteras committunt, sonabunt. Praecipuus tamen erit
hiatus earum, quae cavo aut patulo maxime ore efferuntur.
E planior littera est, I angustior est, ideoque obscurius in 34
his vitium. Minus peccabit, qui longis breves subiiciet, et
adhuc, qui praeponet longae brevem. Minima est in duabus
brevibus offensio. Atque cum aliae subiunguntur aliis, pro-
inde asperiores erunt, prout oris habitu simili aut diverso
pronuntiabuntur. Non tamen id, ut crimen ingens, expa- 35
vescendum est, ac nescio negligentia in hoc an sollicitudo
sit peior. Inhibeat enim necesse est hic metus impetum di-
cendi et a potioribus avertat. Quare ut negligentiae pars
hoc pati: ita humilitatis ubique perhorrescere, nimiosque
non immerito in hac cura putant omnes Isocraten secutos
praecipueque Theopompum. At Demosthenes et Cicero mo- 36
dice respexerunt ad hanc partem. Nam et coeuntes litterae,
quae συναλοιφαὶ dicuntur, etiam leviorem faciunt orationem,

quam si omnia verba suo fine cludantur; et nonnunquam hiulca etiam decent faciuntque ampliora quaedam: ut *Pulchra oratione acta.* Tum longae per se et velut opimae syllabae aliquid etiam medii temporis inter vocales, quasi intersistatur,
37 assumunt. Qua de re utar Ciceronis potissimum verbis. *Habet*, inquit, *ille tanquam hiatus et concursus vocalium molle quiddam, et quod indicet non ingratam negligentiam de re hominis magis quam de verbis laborantis.*

Ceterum consonantes quoque, earumque praecipue quae sunt asperiores, in commissura verborum rixantur, ut si S ultima cum X proxima confligat; quarum tristior etiam, si
38 binae collidantur, stridor est, ut *Ars studiorum.* Quae fuit causa et Servio, ut dixi, subtrahendae S litterae, quotiens ultima esset aliaque consonante susciperetur; quod reprehendit Luranius, Messala defendit. Nam neque Lucilium putant uti eadem ultima, cum dicit *Aeserninus fuit* et *dignus locoque;* et Cicero in Oratore plures antiquorum tradit sic
39 locutos. Inde *belligerare*, *pomeridiem*, et illa Censorii Catonis *Diee hanc*, aeque M littera in E mollita. Quae in veteribus libris reperta mutare imperiti solent, et dum librario-
40 rum insectari volunt inscientiam, suam confitentur. Atqui eadem illa littera, quotiens ultima est et vocalem verbi sequentis ita contingit, ut in eam transire possit, etiamsi scribitur, tamen parum exprimitur, ut *Multum ille* et *Quantum erat;* adeo ut paene cuiusdam novae litterae sonum reddat. Neque enim eximitur sed obscuratur et tantum aliqua inter
41 duas vocales velut nota est, ne ipsae coeant. Videndum etiam, ne syllabae verbi prioris ultimae sint primae sequentis. Id ne quis praecipi miretur, Ciceroni in epistolis excidit: *Res mihi invisae visae sunt*, *Brute.* Et in carmine:

O fortunatam natam me Consule Romam.

42 Etiam monosyllaba, si plura sunt, male continuabuntur, quia necesse est compositio multis clausulis concisa subsultet. Ideoque etiam brevium verborum ac nominum vitanda continuatio et ex diverso quoque longorum, affert enim quandam dicendi tarditatem. Illa quoque vitia sunt eiusdem loci, si cadentia similiter et similiter desinentia et eodem modo decli-
43 nata multa iunguntur. Ne verba quidem verbis aut nomina

nominibus similiaque his continuari decet, cum virtutes etiam
ipsae taedium pariant nisi gratia varietatis adiutae.
Membrorum incisorumque iunctura non ea modo est ob- 44
servanda quae verborum, quanquam et in his extrema ac
prima coeunt; sed plurimum refert compositionis, quae qui-
bus anteponas. Nam et *vomens frustis esculentis gremium
suum et totum tribunal implevit;* et contra (nam frequentius
utar iisdem diversarum quoque rerum exemplis, quo sint ma-
gis familiaria) *Saxa atque solitudines voci respondent, be-
stiae saepe immanes cantu flectuntur atque consistunt,*
magis insurgebat, si verteretur; nam plus est saxa quam be-
stias commoveri, vicit tamen compositionis decor.
Sed transeamus ad numeros. Omnis structura ac di- 45
mensio et copulatio vocum constat aut numeris (numeros
ῥυθμοὺς accipi volo) aut μέτροις id est dimensione quadam.
Quod, etiamsi constat utrumque pedibus, habet tamen
non simplicem differentiam. Nam rhythmi, id est numeri, 46
spatio temporum constant, metra etiam ordine; ideoque al-
terum esse quantitatis videtur alterum qualitatis. Ῥυθμὸς
est aut par ut dactylus, una enim syllaba par est brevibus,
(est quidem vis eadem et aliis pedibus, sed nomen illud 47
tenet; longam esse duorum temporum, brevem unius, etiam
pueri sciunt) aut sescuplex ut paeon, cum sit ex longa
et tribus brevibus, quique ei contrarius ex tribus brevibus
et longa, vel alio quoquo modo ut tempora tria ad duo relata
sescuplum faciant; aut duplex, ut iambus (nam est ex brevi
et longa) quique est ei contrarius. Sunt hi et metrici pe- 48
des, sed hoc interest, quod rhythmo indifferens est, da-
ctylusne ille priores habeat breves an sequentes. Tempus
enim solum metitur, ut a sublatione ad positionem idem spatii
sit. Proinde alia dimensio est versuum; pro dactylo poni
non poterit anapaestus aut spondeus, nec paeon eadem ra-
tione brevibus incipiet ac desinet. Neque solum alium pro 49
alio pedem metrorum ratio non recipit sed ne dactylum qui-
dem aut forte spondeum alterum pro altero. Itaque si quin-
que continuos dactylos, ut fit in illo

Panditur interea domus omnipotentis Olympi

confundas: solveris versum. Sunt et illa discrimina, quod 50

rhythmis libera spatia, metris finita sunt; et his certae clausulae, illi, quomodo coeperant, currunt usque ad μεταβολήν, id est transitum in aliud genus rhythmi; et quod metrum in
51 verbis modo, rhythmus etiam in corporis motu est. Inania quoque tempora rhythmi facilius accipient, quanquam haec et in metris accidunt. Maior tamen illic licentia est, ubi tempora etiam animo metiuntur et pedum et digitorum ictu intervalla signant quibusdam notis atque aestimant, quot breves illud spatium habeat; inde τετράσημοι, πεντάσημοι deinceps longiores fiunt percussiones. Nam σημεῖον tempus
*52 est unum. In compositione orationis certior et magis omnibus aperta servari debet dimensio. Est igitur in pedibus.

Et metrici quidem pedes adeo reperiuntur in oratione, ut in ea frequenter non sentientibus nobis omnium generum excidant versus; et contra nihil, quod est prosa scriptum, non redigi possit in quaedam versiculorum genera vel in
53 membra. Sed in adeo molestos incidimus grammaticos, quam fuerunt, qui Lyricorum quorundam carmina in varias mensuras coegerunt. At Cicero frequentissime dicit, totum hoc constare numeris; ideoque reprehenditur a quibusdam, tan-
54 quam orationem ad rhythmos alliget. Nam sunt numeri rhythmi, ut et ipse constituit, et secuti eum Vergilius, cum dicit

— *Numeros memini, si verba tenerem,*

et Horatius

— *Numerisque fertur Lege solutis.*

55 Invadunt ergo hanc inter ceteras vocem: *Neque enim Demosthenis fulmina tantopere vibratura* dicit, *nisi numeris contorta ferrentur.* In quo si hoc sentit, *rhythmis contorta:* dissentio. Nam rhythmi, ut dixi, neque finem habent certum nec ullam in contextu varietatem, sed, qua coeperunt sublatione ac positione, ad finem usque decurrunt; oratio non
56 descendet ad crepitum digitorum. Idque Cicero optime videt, ac testatur frequenter, se, quod numerosum sit, quaerere; ut magis non ἄῤῥυθμον, quod esset inscitum atque agreste, quam ἔνρυθμον, quod poeticum est, esse compositionem velit. Sicut etiam quos palaestritas esse nolumus, tamen
57 esse nolumus eos, qui dicuntur ἀπάλαιστοι. Verum ea, quae

efficitur e pedibus, conclusio nomen aliquod desiderat. Quid sit igitur potius quam numerus, et oratorius numerus, ut enthymema rhetoricus syllogismus? Ego certe, ne in calumniam cadam, qua ne M. quidem Tullius caruit, posco hoc mihi, ut, cum pro composito dixero numerum et ubicunque iam dixi, oratorium dicere intelligar.

Collocatio autem verba iam probata et electa et velut 58
assignata sibi debet connectere; nam vel dure inter se commissa potiora sunt inutilibus. Tamen et eligere quaedam, dum ex iis, quae idem significent atque idem valeant, permiserim, et adiicere dum non otiosa, et detrahere dum non necessaria. Sed figuris mutare casus atque numeros, quorum varietas frequenter gratia compositionis ascita, etiam suo nomine solet esse iucundum. Etiam ubi aliud ratio aliud 59
consuetudo poscet: utrum volet, sumat compositio, *Vitavisse* vel *vitasse*, *Deprendere* vel *deprehendere*. Coitus etiam syllabarum non negabo, et quidquid sententiis aut elocutioni non nocebit. Praecipuum tamen in hoc opus est, 60
scire quod quoque loco verborum maxime quadret. Atque is optime componet, qui hoc non solum componendi gratia facit.

Ratio vero pedum in oratione est multo quam in versu difficilior: primum quod versus paucis continetur, oratio longiores habet saepe circuitus; deinde quod versus semper similis sibi est et una ratione decurrit, orationis compositio, nisi varia est, et offendit similitudine et in affectatione deprehenditur. Et in omni quidem corpore totoque (ut ita 61
dixerim) tractu numerus insertus est. Neque enim loqui possumus nisi syllabis brevibus ac longis, ex quibus pedes fiunt. Magis tamen et desideratur in clausulis et apparet; primum quia sensus omnis habet suum finem poscitque naturale intervallum, quo a sequentis initio dividatur; deinde quod aures continuam vocem secutae ductaeque velut prono decurrentis orationis flumine tum magis iudicant, cum ille impetus stetit et intuendi tempus dedit. Non igitur durum sit neque 62
abruptum, quo animi velut respirant ac reficiuntur. Haec est sedes orationis, hoc auditor expectat, hic laus omnis declamat. Proximam clausulis diligentiam postulant initia,

63 nam et in haec intentus auditor est. Sed eorum facilior ratio
est, non enim cohaerent sed praecedentibus serviunt; exordium
sumunt cum ea, quamlibet sit composita. Ipsa gratiam
perdet, si ad eam rupta via venerimus. Namque cum fit,
ut Demosthenis severa videatur compositio, πρῶτον μὲν, ὦ
ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τοῖς θεοῖς εὔχομαι πᾶσι καὶ πάσαις· et illa
(quae ab uno, quod sciam, Bruto minus probatur, ceteris
64 placet) κἂν μήπω βάλλῃ μηδὲ τοξεύῃ· Ciceronem carpant in
his: *Familiaris coeperat esse balneatori*, et *Non nimium
dura archipiratae.* Nam *balneatori* et *archipiratae* idem
finis est qui πᾶσι καὶ πάσαις et qui μηδὲ τοξεύῃ· sed priora
65 sunt severiora. Est in eo quoque nonnihil, quod hic singulis
verbis bini pedes continentur, quod etiam in carminibus
est permolle; nec solum ubi quinae, ut in his, syllabae nectuntur,
Fortissima Tyndaridarum; sed etiam quaternae,
cum versus cluditur *Apennino* et *armamentis* et *Oreione.*
66 Quare hoc quoque vitandum est, ne plurium syllabarum his
verbis utamur in fine.

Mediis quoque non ea modo cura sit, ut inter se cohaereant,
sed ne pigra, ne longa sint, ne, quod nunc maxime
vitium est, brevium contextu resultent ac sonum reddant
67 paene puerilium crepitaculorum. Nam ut initia clausulaeque
plurimum momenti habent, quotiens incipit sensus aut desinit:
sic in mediis quoque sunt quidam conatus, iique leviter
insistunt. Currentium pes, etiamsi non moratur, tamen vestigium
facit. Itaque non modo membra atque incisa bene
incipere atque cludi decet, sed etiam in iis, quae non dubie
contexta sunt nec respiratione utuntur, illi vel occulti gradus.
68 Quis enim dubitet, unum sensum in hoc et unum spiritum
esse: *Animadverti, iudices, omnem accusatoris orationem
in duas divisam esse partes?* tamen et duo prima verba et
tria proxima et deinceps duo rursus ac tria suos quasi numeros
habent spiritum sustinentes, sicut apud rhythmicos aesti-
69 mantur. Hae particulae prout sunt graves, acres, lentae,
celeres, remissae, exultantes: proinde id, quod ex illis conficitur,
aut severum aut luxuriosum aut quadratum aut solutum
70 erit. Quaedam etiam clausulae sunt claudae atque pendentes,
si relinquantur, sed sequentibus suscipi ac sustineri

solent, eoque facto vitium, quod erat in fine, continuatio emendat. *Non vult populus Romanus obsoletis criminibus accusari Verrem* durum, si desinas; sed cum est continuatum iis quae sequuntur, quanquam natura ipsa divisa sint, *Nova postulat, inaudita desiderat:* salvus est cursus. *Ut* 71
adeas, tantum dabis, male cluderet, nam et trimetri versus pars ultima est; excipit *Ut cibum vestitumque introferre liceat, tantum;* praeceps adhuc firmatur ac sustinetur ultimo *Nemo recusabat.*

Versum in oratione fieri multo foedissimum est totum, 72
sed etiam in parte deforme; utique si pars posterior in clausula deprehendatur aut rursus prior in ingressu. Nam quod est contra saepe etiam decet, quia et claudit interim optime prima pars versus, dum intra paucas syllabas, praecipue senarii atque octonarii; (*In Africa fuisse* initium senarii est, 73
primum pro Q. Ligario caput claudit; *Esse videatur*, nam nimis frequens, octonarium inchoat; talia sunt Demosthenis, *πᾶσι καὶ πάσαις· καὶ πᾶσιν ὑμῖν*, et totum paene principium) et ultima versuum initio conveniunt orationis: *Etsi* 74
vereor, iudices, et *Animadverti, iudices.* Sed initia initiis non conveniunt, (T. Livius hexametri exordio coepit: *Facturusne operae pretium sim;* nam ita edidit, estque melius, quam quo modo emendatur) nec clausulae clausulis, 75
ut Cicero, *Quo me vertam, nescio;* qui trimetri finis est. Trimetron et promiscue dicere liceat, sex enim pedes tres percussiones habent. Peius cludit finis hexametri, ut Brutus in epistolis: *Neque illi malunt habere tutores aut defensores, quanquam sciunt placuisse Catoni.* Illi minus sunt 76
notabiles, quia hoc genus sermoni proximum est. Itaque et versus toti fere excidunt, quos Brutus ipso componendi ductus studio saepissime facit, non raro Asinius, sed etiam Cicero nonnunquam, ut in principio statim orationis in Lucium Pisonem: *Pro dii immortales; quis hic illuxit dies?* Non minore autem cura vitandum est, quidquid est *ἔνρυθμον*, 77
quale apud Sallustium: *Falso queritur de natura sua.* Quamvis enim vincta sit, tamen soluta videri debet oratio. Atqui Plato, diligentissimus compositionis, in Timaeo prima statim parte vitare ista non potuit. Nam et initium hexametri statim 78

invenias, et Anacreontion protinus colon efficias, et si velis trimetron, et quod duobus pedibus et parte πενθημιμερὲς a Graecis dicitur, et haec omnia in tribus verbis; et Thucydidi ὑπὲρ ἥμισυ Κᾶρες ἐφάνησαν ex mollissimo rhythmorum genere excidit.

79 Sed quia omnem orationem constare pedibus dixi: aliqua de his quoque; quorum nomina quia varia esse traduntur: constituendum est, quo quemque appellemus. Et quidem Ciceronem sequar, (nam is eminentissimos Graecorum est secutus) excepto quod pes mihi tris syllabas non videtur excedere, quanquam ille paeone dochmioque, quorum prior in quattuor, secundus in quinque excurrit, utatur.
80 Nec tamen ipse dissimulat, quibusdam numeros videri non pedes. Neque immerito; quidquid enim supra tris syllabas, id est ex pluribus pedibus. Ergo cum constent quattuor pedes binis, octo ternis: spondeum longis duabus; pyrrhichium, quem alii pariambum vocant, brevibus; iambum brevi longaque; huic contrarium e longa et brevi choreum, non ut
81 alii trochaeum nominemus. Ex his vero, qui ternas syllabas habent, dactylum longa duabusque brevibus; huic temporibus parem sed retroactum appellari constat anapaeston. Media inter longas brevis faciet amphimacrum, sed frequen-
82 tius eius nomen est creticus. Longa inter breves, amphibrachys; duabus longis brevem sequentibus bacchius, totidem longis brevem praecedentibus palimbacchius erit. Tres breves trochaeum, quem tribrachyn dici volunt, qui choreo trochaei nomen imponunt; totidem longae molosson efficient.
83 Horum pedum nullus non in orationem venit, sed quo quique sunt temporibus pleniores longisque syllabis magis stabiles, hoc graviorem faciunt orationem, breves celerem ac mobilem. Utrumque locis utile. Nam et illud, ubi opus est velocitate, tardum et segne, et hoc, ubi pondus exigitur, prae-
84 ceps ac resultans merito damnetur. Sit in hoc quoque aliquid fortasse momenti, quod et longis longiores et brevibus sunt breviores syllabae; ut, quamvis neque plus duobus temporibus neque uno minus habere videantur, ideoque in metris omnes breves longaeque inter sese sint pares: lateat tamen nescio quid, quod supersit aut desit. Nam versuum propria

condicio est, ideoque in his quaedam etiam communes. Veri- 85
tas vero quia patitur aeque brevem esse vel longam vocalem,
cum est sola, quam cum eam consonantes una pluresve prae-
cedunt: certe in dimensione pedum syllaba, quae est brevis,
insequente vel brevi alia, quae tamen duas primas conso-
nantes habeat, fit longa: ut

Agrestem tenui musam meditaris avena. 86

A brevis, *gres* brevis, faciet tamen longam priorem. Dat
igitur illi aliquid ex suo tempore. Quo modo, nisi habet
plus quam quae brevissima, qualis ipsa esset detractis con-
sonantibus? Nunc unum tempus accommodat priori et unum
accipit a sequente; ita duae natura breves positione sunt
temporum quattuor.

Miror autem in hac opinione doctissimos homines fuisse, 87
ut alios pedes ita eligerent aliosque damnarent, quasi ullus
esset, quem non sit necesse in oratione deprehendi. Licet
igitur paeona sequatur Ephorus, inventum a Thrasymacho,
probatum ab Aristotele, dactylumque, ut temperatos brevi-
bus ac longis; fugiat molossum et trochaeum, alterius tar- 88
ditate alterius celeritate damnata; herous, qui est idem da-
ctylus, Aristoteli amplior, iambus humanior videatur; tro-
chaeum ut nimis currentem damnet eique cordacis nomen
imponat; eademque dicant Theodectes ac Theophrastus si
milia post eos Halicarnasseus Dionysius: irrumpent etiam ad 89
invitos, nec semper illis heroo aut paeone suo, quem, quia
versum raro facit, maxime laudant, uti licebit. Ut sint tamen
aliis alii crebriores, non verba facient, quae neque augeri
nec minui nec sicuti modulatione produci aut corripi possint,
sed transmutatio et collocatio.

Plerique enim ex commissuris eorum vel divisione fiunt 90
pedes; quo fit, ut iisdem verbis alii atque alii versus fiant,
ut memini quendam non ignobilem poetam ita lusisse:

Astra tenet coelum, mare classes, area messem.

Hic retrorsum fit sotadeus; itemque e sotadeo retro trimetros:

Cáput exeruít mobile pínus repetita.

Miscendi ergo sunt, curandumque, ut sint plures, qui pla- 91
cent, et circumfusi bonis deteriores lateant. Nec vero in
litteris syllabisque natura mutatur, sed refert, quae cum

quaque optime coeat. Plurimum igitur auctoritatis, ut dixi,
et ponderis habent longae, celeritatis breves; quae si miscentur
tur quibusdam longis, currunt, si continuantur, exultant.
92 Acres, quae ex brevibus ad longas insurgunt; leniores, quae
a longis in breves descendunt. Optime incipitur a longis,
recte aliquando a brevibus, ut *Novum crimen;* lenius a duabus
bus, ut *Animadverti iudices;* sed pro Cluentio recte, quod
93 initium eius partitioni simile est, quae celeritate gaudet. Clausula
sula quoque e longis firmissima est; sed cludent etiam breves,
ves, quamvis habeatur indifferens ultima. Neque enim ego
ignoro, in fine pro longa accipi brevem, quia videtur aliquid
vacantis temporis ex eo, quod insequitur, accedere; aures
tamen consulens meas, intelligo multum referre, verene longa
sit, quae claudit, an pro longa. Neque enim tam plenum
est *Dicere incipientem timere*, quam illud *Ausus est con-*
94 *fiteri.* Atqui si nihil refert, brevis an longa sit ultima, idem
pes erit; verum nescio quo modo sedebit hoc, illud subsistet.
Quo moti quidam longae ultimae tria tempora dederunt, ut
illud tempus, quod brevis ex longa accipit, huic quoque ac-
* cederet. Nec solum refert, quis claudat, etiam quis antece-
95 dat. Retrorsum autem neque plus tribus, iique si non ter-
nas syllabas habebunt, repetendi erunt, (sit tamen poetica
observatio) neque minus duobus; alioqui pes erit non nu-
merus. Potest tamen vel unus esse dichoreus, si unus est,
96 qui constat e duobus choreis. Itemque paeon, qui est ex
choreo et pyrrhichio, quem aptum initiis putant) vel contra,
qui est e tribus brevibus et longa, cui clausulam assignant;
de quibus fere duobus scriptores huius artis loquuntur. Alii
omnes, et quocunque sunt loco, temporum quod ad rationem
97 pertinet, paeonas appellant. Est et dochmius, qui fit ex
bacchio et iambo vel iambo et cretico, stabilis in clausulis
et severus. Spondeus quoque, quo plurimum est Demosthenes
nes usus, modum semper per se habet. Optime praecedet
eum creticus, ut in hoc: *De qua ego nihil dicam, nisi de-*
pellendi criminis causa. Illud est, quod supra dixi, mul-
tum referre, unone verbo sint duo pedes comprehensi an
uterque liber. Sic enim fit forte *Criminis causa;* molle
Archipiratae, mollius, si tribrachys praecedat, *facilitates*,

emeritates. Est enim quoddam ipsa divisione verborum la- 98
ens tempus, ut in pentametri medio spondeo, qui nisi alterius
erbi fine alterius initio constat, versum non efficit. Potest,
tiamsi minus bene, praeponi anapaestos: *Muliere non so-*
um nobili verum etiam nota. Sicut anapaestus et creticus, 99
ambus quoque, qui est utroque syllaba minor, (praecedet
nim tres longas brevis) et spondeus iambo recte praeponi-
ur: *Iisdem in armis fui.* Tum spondeus et bacchius, sic
nim fiet ultimus dochmius. *In armis iisdem fui.* Ex iis, 100
uae supra probavi, apparet, molosson quoque clausulae
onvenire, dum habeat ex quocunque pede ante se brevem:
llud scimus ubicunque sunt, esse pro nobis. Minus gravis 101
rit spondeus, praecedente pyrrhichio, ut *Iudicii Iuniani*, et
dhuc peius priore paeone, ut *Brute, dubitavi;* nisi potius
oc esse volumus dactylum et bacchium. Duo spondei non
ere se iungi patiuntur, quae in versu quoque notabilis clau-
ula est, nisi cum id fieri potest ex tribus quasi membris:
Cur de perfugis nostris copias comparat is contra nos?
una syllaba, duabus, una. Ne dactylus quidem spondeo bene 102
praeponitur, quia finem versus damnamus in fine orationis.
Bacchius et claudit et sibi iungitur: *Venènum timeres;* vel
choreum et spondeum ante amat: *Vt venenum timeres.* Con-
trarius quoque qui est, cludet, nisi si ultimam longam esse
volumus, optimeque habebit ante se molosson: *Civis Ro-*
manus sum; aut bacchium, *Quod hic potest, nos possemus.*
Sed verius erit claudere choreum praecedente spondeo, nam 103
hic potius est numerus: *Nos possemus* et *Romanus sum.*
Claudet et dichoreus, id est idem pes sibi ipse iungetur, quo
Asiani sunt usi plurimum; cuius exemplum Cicero ponit:
Patris dictum sapiens temeritas filii comprobavit. Accipiet 104
ante se choreus et pyrrhichium: *Omnes prope cives virtute,*
gloria, dignitate superabat. Cludet et dactylus, nisi eum
observatio ultimae creticum facit: *Muliercula nixus in litore.*
Habebit ante bene creticum et iambum, spondeum male, peius
choreum. Cludit amphibrachys: *Q. Ligarium in Africa fuisse,* 105
si non eum malumus esse bacchium. Non optimus est tro-
chaeus, si ulla est ultima brevis; quod certe sit necesse est,
alioqui quomodo claudet, qui placet plerisque, dichoreus?

106 Illa observatione ex trochaeo fit anapaestus. Idem trochaeus praecedente longa fit paeon, quale est *Si potero* et *Dixit hoc Cicero*, *Obstat invidia.* Sed hunc initiis dederunt. Cludet et pyrrhichius choreo praecedente, nam sic paeon est. Sed omnes hi, qui in breves excidunt, minus erunt stabiles, nec alibi fere satis apti, quam ubi cursus orationis exigitur
107 et clausulis non intersistitur. Creticus et initiis optimus: *Quod precatus a diis immortalibus sum*, et clausulis: *In conspectu populi Romani vomere postridie.* Apparet vero, quam bene eum praecedant vel anapaestos vel ille, qui videtur fini aptior, paeon. Sicut et se ipse sequitur: *Servare quam plurimos.* Sic melius quam choreo praecedente: *Non turpe duceret?* si ultima brevis pro longa sit; sed fingamus
108 sic: *Non turpe duceres.* Sed hic est illud inane, quod dixi. Paululum enim morae damus inter ultimum ac proximum verbum, et *turpe* illud intervallo quodam producimus; alioqui sit exultantissimum et trimetri finis: *Quis non turpe duceret?* Sicut illud *Ore excipere liceret*, si iungas, lascivi carminis est; sed interpunctis quibusdam et tribus quasi ini-
109 tiis fit plenum auctoritatis. Nec ego, cum praecedentes pedes posui, legem dedi, ne alii essent; sed quid fere accideret, quid in praesentia videretur optimum, ostendi. Et quidem optime est sibi iunctus anapaestos, ut qui sit pentametri finis, vel rhythmos qui nomen ab eo traxit: *Nam ubi libido dominatur*, *innocentiae leve praesidium est*; nam synaloephe facit, ut duae ultimae syllabae pro una sonent.
110 Melior fiet praecedente spondeo vel bacchio, ut si idem mutes *leve innocentiae praesidium est.* Non me capit (ut a magnis viris dissentiam) paeon, qui est ex tribus brevibus et longa. Nam est et ipse una plus brevi anapaestos *facilitas* et *agilitas.* Quod quid ita placuerit iis, non video, nisi quod illum fere probaverint, quibus loquendi magis quam orandi
111 studium fuit. Nam et ante se brevibus gaudet pyrrhichio vel choreo, *mea facilitas*, *nostra facilitas;* ac praecedente spondeo tamen plane finis est trimetri, cum sit per se quoque. Ei contrarius principiis merito laudatur, nam et primam stabilem et tris celeres habet. Tamen hoc quoque meliores alios puto.

Totus vero hic locus non ideo tractatur a nobis, ut ora- 112
tio, quae ferri debet ac fluere, dimetiendis pedibus ac perpendendis syllabis consenescat; nam id cum miseri tum in
minimis occupati est, neque enim, qui se totum in hac cura 113
consumpserit, potioribus vacabit: si quidem relicto rerum pondere ac nitore contempto *tesserulas*, ut ait Lucilius, *struet* et *vermiculate inter se lexis committet*. Nonne ergo refrigeretur sic calor et impetus pereat, ut equorum cursum
delicati minutis passibus frangunt? Quasi vero fecerint, non 114
sint in compositione deprehensi. Sicut poema nemo dubitaverit imperito quodam initio fusum et aurium mensura et similiter decurrentium spatiorum observatione esse generatum, mox in eo repertos pedes. Satis igitur in hoc nos componet multa scribendi exercitatio, ut ex tempore etiam similia fun-
damus. Neque vero tam sint intuendi pedes quam universa 115
comprehensio, ut versum facientes totum illum decursum non sex vel quinque partes, ex quibus constat versus, aspiciunt. Ante enim carmen ortum est quam observatio car-
minis. Ideoque illud *Fauni vatesque canebant.* Ergo quem 116
in poemate locum habet versificatio, eum in oratione compositio.

Optime autem de illa iudicant aures, quae plena sentiunt et parum expleta desiderant et fragosis offenduntur et levibus mulcentur et contortis excitantur et stabilia probant, clauda deprehendunt, redundantia ac nimia fastidiunt. Ideoque docti rationem componendi intelligunt, etiam indocti vo-
luptatem. Quaedam vero tradi arte non possunt. Mutandus 117
est casus, si durius is, quo coeperamus, feratur. Num, in quem transeamus ex quo, praecipi potest? Figura laboranti compositioni variata saepe succurrit. Quae, cum orationis tum etiam sententiae? Num praescriptum eius rei ullum est?
Occasionibus utendum et cum re praesenti deliberandum. Et 118
iam vero spatia ipsa, quae in hac quidem parte plurimum valent, quod possunt nisi aurium habere iudicium? Cur alia paucioribus verbis satis plena vel nimium, alia pluribus brevia et abscisa sunt? Cur in circumductionibus, etiam cum
sensus finitus est, aliquid tamen loci vacare videatur? *Ne-* 119
minem vestrum ignorare arbitror, iudices, hunc per hosce

dies sermonem vulgi atque hanc opinionem populi Romani fuisse. Cur *hosce* potius quam *hos?* Neque enim erat asperum. Rationem fortasse non reddam, sentiam esse melius. Cur non satis sit, *sermonem vulgi fuisse?* Compositio enim patiebatur. Ignorabo; sed ut audio hoc, animus accipit ple-
120 num sine hac geminatione non esse. Ad sensum igitur referenda sunt. Ne qui satis forte, quid severum, quid iucundum sit, intelligant: facient quidem natura duce melius quam arte; sed naturae ipsi ars inerit.

121 Illud prorsus oratoris, scire ubi quoque genere compositionis sit utendum. Ea duplex observatio: altera, quae ad pedes refertur; altera, quae ad comprehensiones, quae efficiuntur ex pedibus.

122 Ac de his prius. Diximus igitur esse incisa, membra, circuitus. I n c i s u m (quantum mea fert opinio) erit sensus non expleto numero conclusus, plerisque pars membri. Tale est enim, quo Cicero utitur: *Domus tibi deerat? at habebas. Pecunia superabat? at egebas.* Fiunt autem etiam singulis verbis incisa: *Diximus, testes dare volumus;* inci-
123 sum est *diximus.* M e m b r u m autem est sensus numeris conclusus sed a toto corpore abruptus et per se nihil efficiens. *O callidos homines,* perfectum est, sed remotum a ceteris vim non habet, ut per se manus et pes et caput; et *O rem excogitatam.* Quando ergo incipit corpus esse? cum venit extrema conclusio: *Quem, quaeso, nostrum fefellit, id vos ita esse facturos?* Quam Cicero brevissimam putat. Itaque fere incisa et membra mixta sunt et conclusionem uti-
124 que desiderant. P e r i o d o plurima nomina dat Cicero, *ambitum, circuitum, comprehensionem, continuationem, circumscriptionem.* Genera eius duo sunt: alterum simplex, cum sensus unus longiore ambitu circumducitur; alterum, quod constat membris et incisis, quae plures sensus habent:
125 *Aderat ianitor carceris et carnifex praetoris,* reliqua. Habet periodus membra minimum duo. Medius numerus videntur quattuor, sed recipit frequenter et plura. Modus ei a Cicerone aut quattuor senariis versibus aut ipsius spiritus modo terminatus praestare debet, ut sensum concludat; sit aperta, ut intelligi possit, non immodica, ut memoria con-

tineri. Membrum longius iusto, tardum; brevius, instabile
est. Ubicunque acriter erit, instanter, pugnaciter dicendum:
membratim caesimque dicemus, nam hoc in oratione pluri- 126
mum valet; adeoque rebus accommodanda compositio, ut
asperis asperos etiam numeros adhiberi oporteat et cum di-
cente aeque audientem inhorrescere. Membratim plerumque
narrabimus, aut ipsas periodos maioribus intervallis et velut 127
laxioribus nodis resolvemus, exceptis quae non docendi gra-
tia sed ornandi narrantur, ut in Verrem Proserpinae raptus.
Hic enim lenis et fluens contextus decet. Periodos apta
prooemiis maiorum causarum, ubi sollicitudine, commenda- 128
tione, miseratione res eget, item communibus locis et in
omni amplificatione; sed poscitur tum austera, si accuses,
tum fusa, si laudes. Multum et in epilogis pollet. Totum
autem hoc adhibendum est, quod sit amplius compositionis 129
genus, cum iudex non solum rem tenet, sed etiam captus est
oratione et se credit actori et voluptate iam ducitur. Hi-
storia non tam finitos numeros quam orbem quendam con-
textumque desiderat. Namque omnia eius membra connexa
sunt et, quoniam lubrica est ac fluit, ut homines, qui mani-
bus invicem apprehensis gradum firmant, continent et con-
tinentur. Demonstrativum genus omne fusiores habet liberio- 130
resque numeros; judiciale et contionale, ut materia varium
est, sic etiam ipsa collocatione verborum.

Ubi iam nobis pars ex duabus, quas modo fecimus, se-
cunda tractanda est. Nam quis dubitat alia lenius, alia con-
citatius, alia sublimius, alia pugnacius, alia ornatius, alia
gracilius esse dicenda; gravibus, sublimibus, ornatis longas 131
magis syllabas convenire? ita ut lenia spatium, sublimia et
ornata claritatem quoque vocalium poscant; his contraria
magis gaudere brevibus, argumenta, partitiones, iocos et quid-
quid est sermoni magis simile. Itaque componemus prooe- 132
mium varie atque ut sensus eius postulabit. Neque enim
accesserim Celso, qui unam quandam huic parti formam de-
dit, et optimam compositionem esse prooemii ut apud Asi-
nium dixit: *Si, Caesar, ex omnibus mortalibus, qui sunt
ac fuerunt, posset huic causae disceptator legi, non quis-
quam te potius optandus nobis fuit.* Non quia negem hoc 133

bene esse compositum, sed quia legem hanc esse compo-
nendi in omnibus principiis recusem. Nam iudicis animus
varie praeparatur: tum miserabiles esse volumus tum modesti
tum acres tum graves tum blandi tum flectere tum ad dili-
gentiam hortari. Haec ut sunt diversa natura: ita dissimilem
componendi quoque rationem desiderant. An similibus Ci-
cero usus est numeris in exordio pro Milone, pro Cluentio,
134 pro Ligario? Narratio fere tardiores atque, ut sic dixerim,
modestiores desiderat pedes et omnibus maxime mixtos. Nam
et verbis, ut saepius pressa est, ita interim insurgit; sed
docere et infigere animis res semper cupit, quod minime fe-
stinantium opus est. Ac mihi videtur tota narratio constare
135 longioribus membris, brevioribus periodis. Argumenta acria
et citata pedibus quoque ad hanc naturam accommodatis uten-
tur, non tamen ita ut trochaeis, qui celeres quidem sed sine
viribus sunt; verum iis, qui sint brevibus longisque mixti,
136 non tamen plures longas quam breves habeant. Illa subli-
mia spatiosas clarasque voces habent; amant amplitudinem
dactyli quoque ac paeonis, etiamsi maiore ex parte syllabis
brevibus, temporibus tamen satis pleni. Aspera contra iam-
bis maxime concitantur; non solum quod sunt e duabus modo
syllabis eoque frequentiorem quasi pulsum habent, quae res
lenitati contraria est, sed etiam quod omnibus pedibus insur-
gunt et a brevibus in longas nituntur et crescunt, ideoque
137 meliores choreis, qui ab longis in breves cadunt. Sum-
missa, qualia in epilogis sunt, lentas et ipsa sed minus ex-
clamantes exigunt.

Vult esse Celsus aliquam et superbiorem compositionem,
quam equidem si scirem, non docerem; sed sit necesse est
tarda et supina. Verum nisi ex verbis atque sententiis per
sese id quaeritur, satis odiosa esse non poterit.

138 Denique, ut semel finiam, sic fere componendum quo-
modo pronuntiandum erit. An non in prooemiis plerumque
summissi, (nisi cum in accusatione concitandus est iudex aut
aliqua indignatione complendus) in narratione pleni atque
expressi, in argumentis citati atque ipso etiam motu celeres
sumus? ut in locis ac descriptionibus fusi ac fluentes, in
139 epilogis plerumque deiecti et infracti? Atqui corporis quo-

que motui quaedam tempora assignas; pedes non minus saltationi quam modulationibus adhibet musica ratio numerorum. Quid? non vox et gestus accommodatur naturae ipsarum, de quibus dicimus, rerum? Quo minus id mirum in pedibus orationis, cum debeant sublimia ingredi, lenia duci, acria currere, delicata fluere. Itaque tragoediae, ubi necesse est, 140
affectamus etiam tumorem, qui spondeis atque iambis maxime continetur:

En impero Argis, sceptra mihi liquit Pelops.

At ille comicus aeque senarius, [quem trochaicum vocant,] *
pluribus [choreis], qui trochaei ab aliis dicuntur, pyrrhichiis-
[que] decurrit; sed quantum accipit celeritatis, tantum gra- 141
vitatis amittit:

Quid igitur faciam? non eam ne nunc quidem?

Aspera vero et maledica, ut dixi, etiam in carmine iambis grassantur:

Quis hoc potest videre, quis potest pati,
Nisi impudicus et vorax et aleo?

In universum autem, si sit necesse, duram potius atque aspe- 142
ram compositionem malim esse quam effeminatam et enervem, qualis apud multos; et cotidie magis lascivimus syntonorum modis saltitantes. Ac ne tam bona quidem ulla erit, ut debeat esse continua et in eosdem semper pedes ire. Nam et 143
versificandi genus est unam legem omnibus sermonibus dare; et id cum manifestae affectationis est (cuius rei maxime cavenda suspicio est) tum etiam taedium ex similitudine ac satietatem creat; quoque est dulcius, magis perdit aeque et fidem et affectus motusque omnes, qui est in hac cura deprehensus. Nec potest ei credere aut propter eum dolere et irasci iudex, cui putat hoc vacare. Ideoque interim quaedam quasi sol- 144
venda de industria sunt; illa quidem maximi laboris ne laborata videantur. Sed neque longioribus, quam oportet, hyperbatis compositioni serviamus, ne, quae eius rei gratia fecerimus, propter eam fecisse videamur; et certe nullum aptum atque idoneum verbum permutemus gratia lenitatis. Neque enim ullum erit tam difficile, quod non commode in- 145
seri possit; nisi quod in evitandis eiusmodi verbis non decorem compositionis quaerimus sed facilitatem. Non tamen

10*

mirabor, Latinos magis indulsisse compositioni quam Atticos,
146 quo minus in verbis habeant varietatis et gratiae; nec vitium dixerim, si Cicero a Demosthene paulum in hac parte descivit. Sed quae sit differentia nostri Graecique sermonis, explicabit summus liber.

Compositio (nam finem imponere egresso destinatum modum volumini festino) debet esse honesta, iucunda, varia.
147 Eius tres partes ordo, coniunctio, numerus. Ratio in adiectione, detractione, mutatione; usus pro natura rerum, quas dicimus: cura magna, ut sentiendi atque eloquendi prior sit; dissimulatio curae praecipua, ut numeri sponte fluxisse non arcessiti et coacti esse videantur.

LIBER X.

Libro decimo haec continentur: De copia verborum. Quae legenda. Qui Graecorum maxime legendi. Qui Romanorum. De imitatione. Quomodo scribendum. Quomodo emendandum. Quae maxime scribenda. De cogitatione. Quomodo extemporalis facilitas paretur et contineatur.

DE COPIA VERBORUM.

I. Sed haec eloquendi praecepta, sicut cognitioni sunt necessaria, ita non satis ad vim dicendi valent, nisi illis firma quaedam facilitas, quae apud Graecos ἕξις nominatur, accesserit; ad quam scribendo plus an legendo an dicendo conferatur, solere quaeri scio. Quod esset diligenti nobis examinandum cura, si qualibet earum rerum possemus una esse
2 contenti. Verum ita sunt inter se connexa et indiscreta omnia, ut, si quid ex his defuerit, frustra sit in ceteris laboratum. Nam neque solida atque robusta fuerit unquam eloquentia, nisi multo stilo vires acceperit; et citra lectionis exemplum labor ille carens rectore fluit. Qui autem sciet, quo quaeque sint modo dicenda, nisi tamen in procinctu paratamque ad omnes casus habuerit eloquentiam, velut clau-
3 sis thesauris incubabit. Non autem ut quidque praecipue necessarium est, sic ad efficiendum oratorem maximi protinus

erit momenti. Nam certe cum sit in eloquendo positum oratoris officium, dicere ante omnia est, atque hinc initium eius artis fuisse manifestum est; proximam deinde imitationem, novissimam scribendi quoque diligentiam. Sed ut perveniri 4
ad summa nisi ex principiis non potest: ita procedente iam opere minima incipiunt esse quae prima sunt. Verum nos non, quomodo instituendus orator, hoc loco dicimus; nam id quidem aut satis aut certe uti potuimus dictum est; sed athleta, qui omnes iam perdidicerit a praeceptore numeros, quo genere exercitationis ad certamina praeparandus sit. Igitur eum, qui res invenire et disponere sciet, verba quoque et eligendi et collocandi rationem perceperit, instruamus, qua ratione quod didicerit facere quam optime, quam facillime possit.

Num ergo dubium est, quin ei velut opes sint quaedam 5
parandae, quibus uti, ubicunque desideratum erit, possit? Eae constant copia rerum ac verborum. Sed res pro- 6
priae sunt cuiusque causae, aut paucis communes, verba in universas paranda; quae si in rebus singulis essent singula, minorem curam postularent, nam cuncta sese cum ipsis protinus rebus offerrent. Sed cum sint aliis alia aut magis propria aut magis ornata aut plus efficientia aut melius sonantia: debent esse non solum nota omnia sed in promptu atque, ut ita dicam, in conspectu, ut, cum se iudicio dicentis ostenderint, facilis ex his optimorum sit electio. Et quae idem si- 7
gnificarent solitos scio ediscere, quo facilius et occurreret unum ex pluribus, et, cum essent usi aliquo, si breve intra spatium rursus desideraretur, effugiendae repetitionis gratia sumerent aliud, quo idem intelligi posset. Quod cum est puerile et cuiusdam infelicis operae tum etiam utile parum; turbam enim tantum congregat, ex qua sine discrimine occupet proximum quodque.

Nobis autem copia cum iudicio paranda est vim orandi 8
non circulatoriam volubilitatem spectantibus. Id autem consequemur optima legendo atque audiendo. Non enim solum nomina ipsa rerum cognoscemus hac cura, sed quid quoque loco sit aptissimum. Omnibus enim fere verbis prae- 9
ter pauca, quae sunt parum verecunda, in oratione locus est.

Nam scriptores quidem iamborum veterisque comoediae etiam
in illis saepe laudantur; sed nobis nostrum opus intueri sat
est. Omnia verba, exceptis de quibus dixi, sunt alicubi
optima; nam et humilibus interim et vulgaribus opus, et quae
nitidiore in parte videntur sordida, ubi res poscit, proprie
10 dicuntur. Haec ut sciamus atque eorum non significationem
modo sed formas etiam mensurasque norimus, ut, ubicunque
erunt posita, conveniant, nisi multa lectione atque auditione
assequi nullo modo possumus, cum omnem sermonem auribus
primum accipiamus. Propter quod infantes a mutis nutricibus
iussu regum in solitudine educati, etiamsi verba quaedam
11 emisisse traduntur, tamen loquendi facultate caruerint. Sunt
autem alia huius naturae, ut idem pluribus vocibus declarent,
ita ut nihil significationis, quo potius utaris, intersit, ut *ensis*
et *gladius;* alia vero, quae etiamsi propria rerum aliquarum
sint nomina, τροπικῶς [quasi] tamen ad eundem intellectum
12 feruntur, ut *ferrum* et *mucro.* Nam per abusionem *sicarios*
etiam omnes vocamus, qui caedem telo quocunque commi-
serint. Alia circuitu verborum plurium ostendimus, quale est
Et pressi copia lactis. Plurima vero mutatione figuramus:
Scio, *Non ignoro* et *Non me fugit* et *Non me praeterit* et
13 *Quis nescit?* et *Nemini dubium est.* Sed etiam ex proximo
mutuari libet. Nam et *intelligo* et *sentio* et *video* saepe
idem valent quod *scio.* Quorum nobis ubertatem ac divitias
dabit lectio, ut non solum quomodo occurrent sed etiam quo-
14 modo oportet utamur. Non semper enim haec inter se idem
faciunt; nec sicut de intellectu animi recte dixerim *video* ita
de visu oculorum *intelligo*, nec ut *mucro* gladium sic mucro-
15 nem *gladius* ostendit. Sed ut copia verborum sic paratur,
ita non verborum tantum gratia legendum vel audiendum est.
Nam omnium, quaecunque docemus, hoc sunt exempla po-
tentiora etiam ipsis quae traduntur artibus, cum eo qui discit
perductus est, ut intelligere ea sine demonstrante et sequi
iam suis viribus possit, quia, quae doctor praecepit, orator
ostendit.

16 Alia vero audientes, alia legentes magis adiuvant. Ex-
citat qui dicit spiritu ipso, nec imagine et ambitu rerum sed
rebus incendit. Vivunt omnia enim et moventur, excipimus-

que nova illa velut nascentia cum favore ac sollicitudine.
Nec fortuna modo iudicii sed etiam ipsorum qui orant peri-
culo afficimur. Praeter haec vox, actio decora, commoda, 17
ut quisque locus postulabit, pronuntiandi vel potentissima in
dicendo ratio et, ut semel dicam, pariter omnia docent. In
lectione certius iudicium, quod audienti frequenter aut suus
cuique favor aut ille laudantium clamor extorquet. Pudet 18
enim dissentire, et velut tacita quadam verecundia inhibemur
plus nobis credere, cum interim et vitiosa pluribus placent,
et a corrogatis laudantur etiam quae non placent. Sed e 19
contrario quoque accidit, ut optime dictis gratiam prava iu-
dicia non referant. Lectio libera est nec actionis impetu
transcurrit; sed repetere saepius licet, sive dubites sive me-
moriae affigere velis. Repetamus autem et tractemus, et ut
cibos mansos ac prope liquefactos demittimus, quo facilius
digerantur: ita lectio non cruda sed multa iteratione mollita
et velut confecta memoriae imitationique tradatur.

Ac diu non nisi optimus quisque et qui credentem sibi 20
minime fallat legendus est, sed diligenter ac paene ad scri-
bendi sollicitudinem; nec per partes modo scrutanda omnia,
sed perlectus liber utique ex integro resumendus, praecipue
oratio, cuius virtutes frequenter ex industria quoque occul-
tantur. Saepe enim praeparat, dissimulat, insidiatur orator, 21
eaque in prima parte actionis dicit, quae sunt in summa pro-
futura. Itaque suo loco minus placent, adhuc nobis quare
dicta sint ignorantibus; ideoque erunt cognitis omnibus repe-
tenda. Illud vero utilissimum, nosse eas causas, quarum 22
orationes in manus sumpserimus, et quotiens continget, utrin-
que habitas legere actiones: ut Demosthenis atque Aeschinis
inter se contrarias; et Servii Sulpicii atque Messalae, quo-
rum alter pro Aufidia, contra dixit alter; et Pollionis et Cassii
reo Asprenate aliasque plurimas. Quin etiam si minus pares 23
videbuntur: aliquae tamen ad cognoscendam litium quaestio-
nem recte requirentur, ut contra Ciceronis orationes Tubero-
nis in Ligarium et Hortensii pro Verre. Quin etiam, easdem
causas ut quisque egerit, utile erit scire. Nam de domo Ci-
ceronis dixit Calidius, et pro Milone orationem Brutus exer-
citationis gratia scripsit, etiamsi egisse eum Cornelius Celsus

24 falso existimat; et Pollio et Messala defenderunt eosdem, et
nobis pueris insignes pro Voluseno Catulo Domitii Afri,
Crispi Passieni, Decimi Laelii orationes ferebantur. Neque
id statim legenti persuasum sit, omnia, quae optimi auctores
dixerint, utique esse perfecta. Nam et labuntur aliquando
et oneri cedunt et indulgent ingeniorum suorum voluptati,
nec semper intendunt animum, nonnunquam fatigantur; cum
Ciceroni dormitare interim Demosthenes, Horatio vero etiam
25 Homerus ipse videatur. Summi enim sunt, homines tamen,
acciditque his, qui, quidquid apud illos repererunt, dicendi
legem putant, ut deteriora imitentur, (id enim est facilius)
ac se abunde similes putent, si vitia magnorum consequantur.
26 Modesto tamen et circumspecto iudicio de tantis viris pro-
nuntiandum est, ne, quod plerisque accidit, damnent quae
non intelligunt. Ac si necesse est in alteram errare partem:
omnia eorum legentibus placere quam multa displicere, ma-
luerim.

27 Plurimum dicit oratori conferre Theophrastus lectionem
poetarum, multique eius iudicium sequuntur; neque im-
merito. Namque ab his in rebus spiritus et in verbis subli-
mitas et in affectibus motus omnis et in personis decor petitur,
praecipueque velut attrita cotidiano actu forensi ingenia
optime rerum talium blanditia reparantur. Ideoque in hac
28 lectione Cicero requiescendum putat. Meminerimus tamen,
non per omnia poetas esse oratori sequendos nec libertate
verborum nec licentia figurarum; genus ostentationi compa-
ratum et praeter id, quod solam petit voluptatem eamque
etiam fingendo non falsa modo sed etiam quaedam incredibilia
29 sectatur, patrocinio quoque aliquo iuvari: quod alligata ad
certam pedum necessitatem non semper uti propriis possit,
sed depulsa recta via necessario ad eloquendi quaedam de-
verticula confugiat, nec mutare quaedam modo verba sed ex-
tendere, corripere, convertere, dividere cogatur; nos vero
armatos stare in acie et summis de rebus decernere et ad
30 victoriam niti. Neque ergo arma squalere situ ac rubigine
velim, sed fulgorem inesse qui terreat, qualis est ferri, quo
mens simul visusque praestringitur; non qualis auri argentique,
imbellis et potius habenti periculosus.

Historia quoque alere oratorem quodam uberi iucun- 31
doque suco potest; verum et ipsa sic est legenda, ut sciamus, plerasque eius virtutes oratori esse vitandas. Est enim proxima poetis et quodammodo carmen solutum, et scribitur ad narrandum non ad probandum; totumque opus non ad actum rei pugnamque praesentem sed ad memoriam posteritatis et ingenii famam componitur; ideoque et verbis remotioribus et liberioribus figuris narrandi taedium evitat. Itaque, ut dixi, 32
neque illa Sallustiana brevitas, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum variis cogitationibus iudicem et saepius ineruditum captanda nobis est; neque illa Livii lactea ubertas satis docebit eum, qui non speciem expositionis sed fidem quaerit. Adde quod M. 33
Tullius ne Thucydidem quidem aut Xenophontem utiles oratori putat, quanquam illum *bellicum canere*, huius ore *Musas esse locutas* existimet. Licet tamen nobis in digressionibus uti vel historico nonnunquam nitore, dum in his, de quibus erit quaestio, meminerimus, non athletarum toros sed militum lacertos esse; nec versicolorem illam, qua Demetrius Phalereus dicebatur uti, vestem bene ad forensem pulverem facere. Est et alius ex historiis usus et is quidem maximus 34
sed non ad praesentem pertinens locum, ex cognitione rerum exemplorumque, quibus inprimis instructus esse debet orator, ne omnia testimonia expectet a litigatore; sed pleraque ex vetustate diligenter sibi cognita sumat, hoc potentiora, quod ea sola criminibus odii et gratiae vacant.

A philosophorum vero lectione ut essent multa 35
nobis petenda, vitio factum est oratorum, qui quidem illis optima sui operis parte cesserunt. Nam et de iustis, honestis, utilibus, iisque quae sint istis contraria, et de rebus divinis maxime dicunt et argumentantur acriter; et altercationibus atque interrogationibus oratorem futurum optime Socratici praeparant. Sed his quoque adhibendum est simile iu- 36
dicium, ut etiam cum in rebus versemur iisdem, non tamen eandem esse condicionem sciamus litium ac disputationum, fori et auditorii, praeceptorum et periculorum.

Credo exacturos plerosque, cum tantum esse utilitatis 37
in legendo iudicemus, ut id quoque adiungamus operi, qui

sint, quae in auctore quoque praecipua virtus. Sed persequi
38 singulos infiniti fuerit operis. Quippe cum in Bruto M. Tul-
lius tot milibus versuum de Romanis tantum oratoribus lo-
quatur et tamen de omnibus aetatis suae, quibuscum vivebat,
exceptis Caesare atque Marcello, silentium egerit: quis erit
modus, si et illos et qui postea fuerunt et Graecos omnes et
39 philosophos? Fuit igitur brevitas illa tutissima, quae apud
Livium in epistola ad filium scripta, *legendos Demosthenem
atque Ciceronem*, *tum ita*, *ut quisque esset Demostheni et*
40 *Ciceroni simillimus*. Non est tamen dissimulanda nostri quo-
que iudicii summa. Paucos enim vel potius vix ullum ex his
qui vetustatem pertulerunt existimo posse reperiri, quin iudi-
cium adhibentibus allaturus sit utilitatis aliquid, cum se Ci-
cero ab illis quoque vetustissimis auctoribus, ingeniosis qui-
dem sed arte carentibus, plurimum fateatur adiutum. Nec
41 multo aliud de novis sentio. Quotus enim quisque inveniri
tam demens potest, qui ne minima quidem alicuius certe
fiducia partis memoriam posteritatis speraverit? Qui si quis
est: intra primos statim versus deprehendetur et citius nos
dimittet, quam ut eius nobis magno temporis detrimento con-
42 stet experimentum. Sed non quidquid ad aliquam partem
scientiae pertinet, protinus ad faciendam etiam phrasin, de
qua loquimur, accommodatum.

Verum antequam de singulis loquar, pauca in universum
43 de varietate opinionum dicenda sunt. Nam quidam solos ve-
teres legendos putant neque in ullis aliis esse naturalem elo-
quentiam et robur viris dignum arbitrantur; alios recens haec
lascivia deliciaeque et omnia ad voluptatem multitudinis im-
44 peritae composita delectant. Ipsorum etiam qui rectum di-
cendi genus sequi volunt alii pressa demum et tenuia et quae
minimum ab usu cotidiano recedant, sana et vere Attica pu-
tant; quosdam elatior ingenii vis et magis concitata et plena
spiritus capit; sunt etiam lenis et nitidi et compositi generis
non pauci amatores. De qua differentia disseram diligentius,
cum de genere dicendi quaerendum erit. Interim summatim,
quid et a qua lectione petere possint, qui confirmare facul-
45 tatem dicendi volent, attingam. Paucos enim (sunt eminen-
tissimi) excerpere in animo est. Facile est autem studiosis,

qui sint his simillimi, iudicare; ne quisquam queratur, omissos forte, quos ipse valde probet. Fateor enim plures legendos esse quam qui a me nominabuntur.

Sed nunc genera ipsa lectionum, quae praecipue convenire intendentibus, ut oratores fiant, existimem, persequor.

Igitur, ut Aratus *ab Iove incipiendum* putat, ita nos 46
rite coepturi ab Homero videmur. Hic enim, quemadmodum
ex Oceano dicit ipse *amnium fontiumque cursus initium*
capere, omnibus eloquentiae partibus exemplum et ortum
dedit. Hunc nemo in magnis rebus sublimitate, in parvis
proprietate superaverit. Idem laetus ac pressus, iucundus et
gravis, tum copia tum brevitate mirabilis, nec poetica modo
sed oratoria virtute eminentissimus. Nam ut de laudibus, 47
exhortationibus, consolationibus taceam: nonne vel nonus
liber, quo missa ad Achillem legatio continetur, vel in primo
inter duces illa contentio vel dictae in secundo sententiae
omnes litium ac consiliorum explicant artes? Affectus qui- 48
dem vel illos mites vel hos concitatos, nemo erit tam indo-
ctus, qui non in sua potestate hunc auctorem habuisse fatea-
tur. Age vero, non utriusque operis ingressus in paucissimis
versibus legem prooemiorum non dico servavit sed consti-
tuit? Nam benevolum auditorem invocatione dearum, quas
praesidere vatibus creditum est, et intentum proposita rerum
magnitudine et docilem summa celeriter comprehensa facit.
Narrare vero quis brevius quam qui mortem nuntiat Patrocli, 49
quis significantius potest quam qui Curetum Aetolorumque
proelium exponit? Iam similitudines, amplificationes, exem-
pla, digressus, signa rerum et argumenta ceteraque probandi
ac refutandi sunt ita multa, ut etiam qui de artibus scripse-
runt plurimi harum rerum testimonium ab hoc poeta petant.
Nam epilogus quidem quis unquam poterit illis Priami rogan- 50
tis Achillem precibus aequari? Quid? in verbis, sententiis,
figuris, dispositione totius operis nonne humani ingenii mo-
dum excedit? ut magni sit virtutes eius non aemulatione,
quod fieri non potest, sed intellectu sequi. Verum hic omnes 51
sine dubio et in omni genere eloquentiae procul a se reliquit,
epicos tamen praecipue, videlicet quia clarissima in materia
simili comparatio est. Raro assurgit Hesiodus, magnaque 52

pars eius in nominibus est occupata; tamen utiles circa prae-
cepta sententiae levitasque verborum et compositionis pro-
53 babilis, daturque ei palma in illo medio genere dicendi. Con-
tra in Antimacho vis et gravitas et minime vulgare elo-
quendi genus habet laudem. Sed quamvis ei secundas fere
grammaticorum consensus deferat: et affectibus et iucundi-
tate et dispositione et omnino arte deficitur, ut plane mani-
festo appareat, quanto sit aliud proximum esse aliud secundum.
54 Panyasin ex utroque mixtum putant in eloquendo neutrius-
que aequare virtutes, alterum tamen ab eo materia alterum
disponendi ratione superari. Apollonius in ordinem a
grammaticis datum non venit, quia Aristarchus atque Aristo-
phanes, poetarum iudices, neminem sui temporis in numerum
redegerunt; non tamen contemnendum edidit opus aequali
55 quadam mediocritate. Arati materia motu caret, ut in qua
nulla varietas, nullus affectus, nulla persona, nulla cuiusqnam
sit oratio; sufficit tamen operi, cui se parem credidit. Ad-
mirabilis in suo genere Theocritus, sed musa illa rustica
et pastoralis non forum modo verum ipsam etiam urbem re-
56 formidat. Audire videor undique congerentes nomina pluri-
morum poetarum. Quid? Herculis acta non bene Pisandros?
Nicandrum frustra secuti Macer atque Vergilius? Quid?
Euphorionem transibimus? quem nisi probasset Vergilius,
idem nunquam certe *conditorum Chalcidico versu carminum*
fecisset in Bucolicis mentionem. Quid? Horatius frustra
57 Tyrtaeum Homero subiungit? Nec sane quisquam est tam
procul a cognitione eorum remotus, ut non indicem certe ex
bibliotheca sumptum transferre in libros suos possit. Nec
ignoro igitur quos transeo nec utique damno, ut qui dixerim
esse in omnibus utilitatis aliquid. Sed ad illos iam perfectis
58 constitutisque viribus revertemur; quod in coenis grandibus
saepe facimus, ut, cum optimis satiati sumus, varietas tamen
nobis ex vilioribus grata sit. Tunc et elegiam vacabit in
manus sumere, cuius princeps habetur Callimachus, se-
59 cundas confessione plurimorum Philetas occupavit. Sed
dum assequimur illam firmam, ut dixi, facilitatem, optimis
assuescendum est et multa magis quam multorum lectione
formanda mens et ducendus color. Itaque ex tribus receptis

Aristarchi iudicio scriptoribus iamborum ad ἕξιν maxime pertinebit unus Archilochus. Summa in hoc vis elocutio- 60
nis, cum validae tum breves vibrantesque sententiae, plurimum sanguinis atque nervorum, adeo ut videatur quibusdam, quod quoquam minor est, materiae esse non ingenii vitium. *
Novem vero Lyricorum longe Pindarus princeps spiri- 61
tus magnificentia, sententiis, figuris, beatissima rerum verborumque copia et velut quodam eloquentiae flumine; propter quae Horatius eum merito credidit nemini imitabilem. Ste- 62
sichorus quam sit ingenio validus, materiae quoque ostendunt, maxima bella et clarissimos canentem duces et epici carminis onera lyra sustinentem. Reddit enim personis in agendo simul loquendoque debitam dignitatem, ac si tenuisset modum, videtur aemulari proximus Homerum potuisse; sed redundat atque effunditur, quod ut est reprehendendum, ita copiae vitium est. Alcaeus in parte operis *aureo ple-* 63
ctro merito donatur, qua tyrannos insectatus multum etiam moribus confert; in eloquendo quoque brevis et magnificus et diligens et plerumque oratori similis; sed et lusit et in amores descendit, maioribus tamen aptior. Simonides, 64
tenuis alioqui, sermone proprio et iucunditate quadam commendari potest; praecipua tamen eius in commovenda miseratione virtus, ut quidam in hac eum parte omnibus eius operis auctoribus praeferant.

Antiqua comoedia cum sinceram illam sermonis 65
Attici gratiam prope sola retinet, tum facundissimae libertatis, etsi est insectandis vitiis praecipua, plurimum tamen virium etiam in ceteris partibus habet. Nam et grandis et elegans et venusta, et nescio an ulla, post Homerum tamen, quem ut Achillem semper excipi par est, aut similior sit oratoribus aut ad oratores faciendos aptior. Plures eius auctores; 66
Aristophanes tamen et Eupolis Cratinusque praecipui. Tragoedias primus in lucem Aeschylus protulit, sublimis et gravis et grandiloquus saepe usque ad vitium, sed rudis in plerisque et incompositus; propter quod correctas eius fabulas in certamen deferre posterioribus poetis Athenienses permiserunt, suntque eo modo multi coronati.
Sed longe clarius illustraverunt hoc opus Sophocles atque 67

Euripides, quorum in dispari dicendi via uter sit poeta melior, inter plurimos quaeritur. Idque ego sane, quoniam ad praesentem materiam nihil pertinet, iniudicatum relinquo. Illud quidem nemo non fateatur necesse est, iis, qui se ad
68 agendum comparant, utiliorem longe fore Euripiden. Namque is et sermone (quod ipsum reprehendunt, quibus gravitas et cothurnus et sonus Sophoclis videtur esse sublimior) magis accedit oratorio generi et sententiis densus et in iis, quae a sapientibus tradita sunt, paene ipsis par, et dicendo ac respondendo cuilibet eorum, qui fuerunt in foro diserti, comparandus; in affectibus vero cum omnibus mirus tum in iis,
69 qui miseratione constant, facile praecipuus. Et admiratus maxime est, ut saepe testatur, et eum secutus, quanquam in opere diverso, Menander, qui vel unus, meo quidem iudicio, diligenter lectus ad cuncta, quae praecipimus, efficienda sufficiat; ita omnem vitae imaginem expressit, tanta in eo inveniendi copia et eloquendi facultas, ita est omnibus rebus,
70 personis, affectibus accommodatus. Nec nihil profecto viderunt, qui orationes, quae Charisii nomine eduntur, a Menandro scriptas putant. Sed mihi longe magis orator probari in opere suo videtur, nisi forte aut illa mala iudicia, quae Epitrepontes, Epicleros, Locroe habent, aut meditationes in Psophodee, Nomothete, Hypobolimaeo non omnibus oratoriis numeris
71 sunt absolutae. Ego tamen plus adhuc quiddam collaturum eum declamatoribus puto, quoniam his necesse est secundum condicionem controversiarum plures subire personas, patrum, filiorum, militum, rusticorum, divitum, pauperum, irascentium, deprecantium, mitium, asperorum. In quibus omnibus mire
72 custoditur ab hoc poeta decor. Atque ille quidem omnibus eiusdem operis auctoribus abstulit nomen et fulgore quodam suae claritatis tenebras obduxit. Tamen habent alii quoque Comici, si cum venia leguntur, quaedam quae possis decerpere; et praecipue Philemon, qui ut pravis sui temporis iudiciis Menandro saepe praelatus est: ita consensu tamen omnium meruit credi secundus.

73 Historiam multi scripsere praeclare, sed nemo dubitat longe duos ceteris praeferendos, quorum diversa virtus laudem paene est parem consecuta. Densus et brevis et

semper instans sibi Thucydides, dulcis et candidus et fusus Herodotus; ille concitatis hic remissis affectibus melior, ille contionibus hic sermonibus, ille vi hic voluptate.
Theopompus his proximus ut in historia praedictis minor, 74
ita oratori magis similis, ut qui, antequam est ad hoc opus sollicitatus, diu fuerit orator. Philistus quoque meretur, qui turbae quamvis bonorum post eos auctorum eximatur, imitator Thucydidis et ut multo infirmior ita aliquatenus lucidior. Ephorus, ut Isocrati visum, calcaribus eget. Cli- 75
tarchi probatur ingenium, fides infamatur. Longo post intervallo temporis natus Timagenes hoc est vel ipso probabilis, quod intermissam historias scribendi industriam nova laude reparavit. Xenophon non excidit mihi sed inter philosophos reddendus est.

Sequitur oratorum ingens manus, ut cum decem si- 76
mul Athenis aetas una tulerit. Quorum longe princeps Demosthenes ac paene lex orandi fuit; tanta vis in eo, tam densa omnia, ita quibusdam nervis intenta sunt, tam nihil otiosum, is dicendi modus, ut nec quod desit in eo nec quod redundet invenias. Plenior Aeschines et magis fusus et 77
grandiori similis, quo minus strictus est; carnis tamen plus habet, minus lacertorum. Dulcis in primis et acutus Hyperides, sed minoribus causis, ut non dixerim utilior, magis par. His aetate Lysias maior, subtilis atque elegans et 78
quo nihil, si oratori satis est docere, quaeras perfectius. Nihil enim est inane, nihil arcessitum; puro tamen fonti quam magno flumini propior. Isocrates in diverso genere dicendi 79
nitidus et comptus et palaestrae quam pugnae magis accommodatus omnes dicendi Veneres sectatus est, nec immerito; auditoriis enim se non iudiciis compararat; in inventione facilis, honesti studiosus, in compositione adeo diligens, ut cura eius reprehendatur. Neque ego in his, de quibus locutus 80
sum, has solas virtutes sed has praecipuas puto, nec ceteros parum fuisse magnos. Quin etiam Phalerea illum Demetrium, quanquam is primus inclinasse eloquentiam dicitur, multum ingenii habuisse et facundiae fateor, vel ob hoc memoria dignum, quod ultimus est fere ex Atticis, qui dici pos-

sit orator; quem tamen in illo medio genere dicendi praefert
omnibus Cicero.
81 Philosophorum, ex quibus plurimum se traxisse
eloquentiae M. Tullius confitetur, quis dubitet Platonem
esse praecipuum sive acumine disserendi sive eloquendi fa-
cultate divina quadam et Homerica? Multum enim supra pro-
sam orationem et quam pedestrem Graeci vocant surgit, ut
mihi non hominis ingenio sed quodam Delphico videatur ora-
82 culo instinctus. Quid ego commemorem Xenophontis
illam iucunditatem inaffectatam sed quam nulla consequi affe-
ctatio possit? ut ipsae sermonem finxisse Gratiae videantur
et, quod de Pericle veteris comoediae testimonium est, in
hunc transferri iustissime possit, in labris eius sedisse quan-
83 dam persuadendi deam. Quid reliquorum Socraticorum
elegantiam? Quid Aristotelem? quem dubito scientia
rerum an scriptorum copia an eloquendi suavitate an inven-
tionum acumine an varietate operum clariorem putem. Nam
in Theophrasto tam est loquendi nitor ille divinus, ut ex
84 eo nomen quoque traxisse dicatur. Minus indulsere eloquen-
tiae Stoici veteres; sed cum honesta suaserunt tum in colli-
gendo probandoque, quae instituerant, plurimum valuerunt,
rebus tamen acuti magis quam, id quod sane non affectaverunt,
oratione magnifici.
85 Idem nobis per Romanos quoque auctores ordo du-
cendus est, Itaque ut apud illos Homerus sic apud nos Ver-
gilius auspicatissimum dederit exordium, omnium eius ge-
neris poetarum Graecorum nostrorumque haud dubie proximus.
86 Utor enim verbis iisdem, quae ex Afro Domitio iuvenis ex-
cepi; qui mihi interroganti, quem Homero crederet maxime
accedere, *Secundus*, inquit, *est Vergilius*, *propior tamen
primo quam tertio*. Et hercule ut illi naturae coelesti atque
immortali cesserimus: ita curae et diligentiae vel ideo in hoc
plus est, quod ei fuit magis laborandum, et quantum emi-
87 nentibus vincimur, fortasse aequalitate pensamus. Ceteri
omnes longe sequentur. Nam Macer et Lucretius legendi
quidem, sed non ut phrasin, id est, corpus eloquentiae faciant;
legantes in sua quisque materia sed alter humilis alter dif-
ilis. Atacinus Varro in iis, per quae nomen est asse-

cutus, interpres operis alieni, non spernendus quidem verum
ad augendam facultatem dicendi parum locuples. Ennium 88
sicut sacros vetustate lucos adoremus, in quibus grandia et
antiqua robora iam non tantam habent speciem quantam reli-
gionem. Propiores alii atque ad hoc, de quo loquimur, magis
utiles. Lascivus quidem in herois quoque Ovidius et ni-
mium amator ingenii sui, laudandus tamen in partibus. Cor- 89
nelius autem Severus, etiamsi versificator quam poeta
melior, si tamen, ut est dictum, ad exemplar primi libri bellum
Siculum perscripsisset, vindicaret sibi iure secundum locum.
Serranum consummari mors immatura non passa est; pueri-
lia tamen eius opera et maximam indolem ostendunt et admira-
bilem praecipue in aetate illa recti generis voluntatem. Multum 90
in Valerio Flacco nuper amisimus. Vehemens et poeti-
cum ingenium Saleii Bassi fuit, nec ipsum senectus matu-
ravit. Rabirius ac Pedo non indigni cognitione, si vacet.
Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus et,
ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poetis imitan-
dus. Hos nominavimus, quia Germanicum Augustum ab in- 91
stitutis studiis deflexit cura terrarum, parumque diis visum
est esse eum maximum poetarum. Quid tamen his ipsis eius
operibus, in quae donato imperio iuvenis secesserat, subli-
mius, doctius, omnibus denique numeris praestantius? Quis
enim caneret bella melius, quam qui sic gerit? Quem prae-
sidentes studiis deae propius audirent? Cui magis suas artes
aperiret familiare numen Minerva? Dicent haec plenius fu- 92
tura saecula, nunc enim ceterarum fulgore virtutum laus ista
praestringitur. Nos tamen sacra litterarum colentes feras,
Caesar, si non tacitum hoc praeterimus et Vergiliano certe
versu testamur:

Inter victrices hederam tibi serpere laurus.

Elegia quoque Graecos provocamus, cuius mihi tersus at- 93
que elegans maxime videtur auctor Tibullus. Sunt qui
Propertium malint. Ovidius utroque lascivior, sicut
durior Gallus. Satira quidem tota nostra est, in qua pri-
mus insignem laudem adeptus Lucilius quosdam ita deditos
sibi adhuc habet amatores, ut eum non eiusdem modo operis
auctoribus sed omnibus poetis praeferre non dubitent. Ego 94

sit orator; quem tamen in illo medio genere dicendi praefert
omnibus Cicero.
81 Philosophorum, ex quibus plurimum se traxisse
eloquentiae M. Tullius confitetur, quis dubitet Platonem
esse praecipuum sive acumine disserendi sive eloquendi facultate
divina quadam et Homerica? Multum enim supra prosam
orationem et quam pedestrem Graeci vocant surgit, ut
mihi non hominis ingenio sed quodam Delphico videatur ora-
82 culo instinctus. Quid ego commemorem Xenophontis
illam iucunditatem inaffectatam sed quam nulla consequi affectatio
possit? ut ipsae sermonem finxisse Gratiae videantur
et, quod de Pericle veteris comoediae testimonium est, in
hunc transferri iustissime possit, in labris eius sedisse quan-
83 dam persuadendi deam. Quid reliquorum Socraticorum
elegantiam? Quid Aristotelem? quem dubito scientia
rerum an scriptorum copia an eloquendi suavitate an inventionum
acumine an varietate operum clariorem putem. Nam
in Theophrasto tam est loquendi nitor ille divinus, ut ex
84 eo nomen quoque traxisse dicatur. Minus indulsere eloquentiae
Stoici veteres; sed cum honesta suaserunt tum in colligendo
probandoque, quae instituerant, plurimum valuerunt,
rebus tamen acuti magis quam, id quod sane non affectaverunt,
oratione magnifici.
85 Idem nobis per Romanos quoque auctores ordo ducendus
est, Itaque ut apud illos Homerus sic apud nos Vergilius
auspicatissimum dederit exordium, omnium eius generis
poetarum Graecorum nostrorumque haud dubie proximus.
86 Utor enim verbis iisdem, quae ex Afro Domitio iuvenis excepi;
qui mihi interroganti, quem Homero crederet maxime
accedere, *Secundus*, inquit, *est Vergilius*, *propior tamen
primo quam tertio*. Et hercule ut illi naturae coelesti atque
immortali cesserimus: ita curae et diligentiae vel ideo in hoc
plus est, quod ei fuit magis laborandum, et quantum emi-
87 nentibus vincimur, fortasse aequalitate pensamus. Ceteri
omnes longe sequentur. Nam Macer et Lucretius legendi
quidem, sed non ut phrasin, id est, corpus eloquentiae faciant;
elegantes in sua quisque materia sed alter humilis alter difficilis.
Atacinus Varro in iis, per quae nomen est asse-

cutus, interpres operis alieni, non spernendus quidem verum
ad augendam facultatem dicendi parum locuples. Ennium 88
sicut sacros vetustate lucos adoremus, in quibus grandia et
antiqua robora iam non tantam habent speciem quantam reli-
gionem. Propiores alii atque ad hoc, de quo loquimur, magis
utiles. Lascivus quidem in herois quoque Ovidius et ni-
mium amator ingenii sui, laudandus tamen in partibus. Cor- 89
nelius autem Severus, etiamsi versificator quam poeta
melior, si tamen, ut est dictum, ad exemplar primi libri bellum
Siculum perscripsisset, vindicaret sibi iure secundum locum.
Serranum consummari mors immatura non passa est; pueri-
lia tamen eius opera et maximam indolem ostendunt et admira-
bilem praecipue in aetate illa recti generis voluntatem. Multum 90
in Valerio Flacco nuper amisimus. Vehemens et poeti-
cum ingenium Saleii Bassi fuit, nec ipsum senectus matu-
ravit. Rabirius ac Pedo non indigni cognitione, si vacet.
Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus et,
ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poetis imitan-
dus. Hos nominavimus, quia Germanicum Augustum ab in- 91
stitutis studiis deflexit cura terrarum, parumque diis visum
est esse eum maximum poetarum. Quid tamen his ipsis eius
operibus, in quae donato imperio iuvenis secesserat, subli-
mius, doctius, omnibus denique numeris praestantius? Quis
enim caneret bella melius, quam qui sic gerit? Quem prae-
sidentes studiis deae propius audirent? Cui magis suas artes
aperiret familiare numen Minerva? Dicent haec plenius fu- 92
tura saecula, nunc enim ceterarum fulgore virtutum laus ista
praestringitur. Nos tamen sacra litterarum colentes feras,
Caesar, si non tacitum hoc praeterimus et Vergiliano certe
versu testamur:

Inter victrices hederam tibi serpere laurus.

Elegia quoque Graecos provocamus, cuius mihi tersus at- 93
que elegans maxime videtur auctor Tibullus. Sunt qui
Propertium malint. Ovidius utroque lascivior, sicut
durior Gallus. Satira quidem tota nostra est, in qua pri-
mus insignem laudem adeptus Lucilius quosdam ita deditos
sibi adhuc habet amatores, ut eum non eiusdem modo operis
auctoribus sed omnibus poetis praeferre non dubitent. Ego 94

quantum ab illis tantum ab Horatio dissentio, qui Lucilium *fluere lutulentum* et *esse aliquid*, *quod tollere possis*, putat. Nam eruditio in eo mira et libertas atque inde acerbitas et abundantia salis. Multum est tersior ac purus magis Horatius et, non labor eius amore, praecipuus. Multum et verae gloriae quamvis uno libro Persius meruit. Sunt
95 clari hodieque et qui olim nominabuntur. Alterum illud etiam prius satirae genus sed non sola carminum varietate mixtum condidit Terentius Varro, vir Romanorum eruditissimus. Plurimos hic libros et doctissimos composuit, peritissimus linguae Latinae et omnis antiquitatis et rerum Graecarum nostrarumque, plus tamen scientiae collaturus quam eloquen-
96 tiae. Iambus non sane a Romanis celebratus est ut proprium opus, quibusdam interpositus; cuius acerbitas in Catullo, Bibaculo, Horatio, quanquam illi epodos interveniat, reperietur. At Lyricorum idem Horatius fere solus legi dignus. Nam et insurgit aliquando et plenus est iucunditatis et gratiae et variis figuris et verbis felicissime audax. Si quem adiicere velis, is erit Caesius Bassus, quem nuper vidimus; sed eum longe praecedunt ingenia vi-
97 ventium. Tragoediae scriptores veterum Attius atque Pacuvius clarissimi gravitate sententiarum, verborum pondere, auctoritate personarum. Ceterum nitor et summa in excolendis operibus manus magis videri potest temporibus quam ipsis defuisse. Virium tamen Attio plus tribuitur; Pacuvium videri doctiorem, qui esse docti affectant, volunt.
98 Iam Varii Thyestes cuilibet Graecarum comparari potest. Ovidii Medea videtur mihi ostendere, quantum ille vir praestare potuerit, si ingenio suo imperare quam indulgere maluisset. Eorum quos viderim longe princeps Pomponius Secundus, quem senes quidem parum tragicum putabant,
99 eruditione ac nitore praestare confitebantur. In comoedia maxime claudicamus, licet Varro *Musas*, Aelii Stilonis sententia, *Plautino* dicat *sermone locuturas fuisse*, *si Latine loqui vellent*, licet Caecilium veteres laudibus ferant, licet Terentii scripta ad Scipionem Africanum referantur; quae tamen sunt in hoc genere elegantissima et plus adhuc
100 habitura gratiae, si intra versus trimetros stetissent. Vix

levem consequimur umbram, adeo ut mihi sermo ipse Romanus non recipere videatur illam solis concessam Atticis venerem, cum eam ne Graeci quidem in alio genere linguae obtinuerint. Togatis excellit Afranius; utinam non inquinasset argumenta puerorum foedis amoribus mores suos fassus.

At non historia cesserit Graecis, nec opponere Thu- 101
cydidi Sallustium verear. Neque indignetur sibi Herodotus
aequari T. Livium, cum in narrando mirae iucunditatis clarissimique candoris tum in contionibus supra quam enarrari potest eloquentem; ita quae dicuntur omnia cum rebus tum personis accommodata sunt; affectus quidem, praecipueque eos qui sunt dulciores, ut parcissime dicam, nemo historico-
rum commendavit magis. Ideoque immortalem illam Sallustii 102
velocitatem diversis virtutibus consecutus est. Nam mihi egregie dixisse videtur Servilius Nonianus, *pares eos magis quam similes;* qui et ipse a nobis auditus est, clari vir ingenii et sententiis creber sed minus pressus quam histo-
riae auctoritas postulat. Quam paulum aetate praecedens 103
eum Bassus Aufidius egregie, utique in libris belli Germanici, praestitit, genere ipso probabilis in omnibus sed in
quibusdam suis ipse viribus minor. Superest adhuc et exor- 104
nat aetatis nostrae gloriam vir saeculorum memoria dignus,
qui olim nominabitur, nunc intelligitur. Habet amatores nec *
imitatorem, ut cui libertas, quanquam circumcisis quae dixisset, nocuerit. Sed elatum abunde spiritum et audaces sententias deprehendas etiam in iis, quae manent. Sunt et alii scriptores boni, sed nos genera degustamus non bibliothecas excutimus.

Oratores vero vel praecipue Latinam eloquentiam 105
parem facere Graecae possint. Nam Ciceronem cuicunque eorum fortiter opposuerim. Nec ignoro, quantam mihi concitem pugnam, cum praesertim non sit id propositi, ut eum Demostheni comparem hoc tempore; neque enim attinet, cum Demosthenem in primis legendum vel ediscendum potius
putem. Quorum ego virtutes plerasque arbitror similes, 106
consilium, ordinem, dividendi, praeparandi, probandi rationem, omnia denique quae sunt inventionis. In eloquendo est aliqua diversitas; densior ille hic copiosior, ille concludit

astrictius hic latius, pugnat ille acumine semper hic frequen-
ter et pondere, illi nihil detrahi potest huic nihil adiici, curae
107 plus in illo in hoc naturae. Salibus certe et commiseratione,
qui duo plurimum affectus valent, vincimus. Et fortasse
epilogos illi mos civitatis abstulerit; sed et nobis illa,
quae Attici mirantur, diversa Latini sermonis ratio minus
permiserit. In epistolis quidem, quanquam sunt utriusque,
108 dialogisve, quibus nihil ille, nulla contentio est. Cedendum
vero in hoc, quod et prior fuit et ex magna parte Ciceronem,
quantus est, fecit. Nam mihi videtur M. Tullius, cum se totum
ad imitationem Graecorum contulisset, effinxisse vim Demo-
109 sthenis, copiam Platonis, iucunditatem Isocratis. Nec vero
quod in quoque optimum fuit, studio consecutus est tantum;
sed plurimas vel potius omnes ex se ipso virtutes extulit im-
mortalis ingenii beatissima ubertas. Non enim *pluvias*, ut
ait Pindarus, *aquas colligit sed vivo gurgite exundat*, dono
quodam providentiae genitus, in quo totas vires suas elo-
110 quentia experiretur. Nam quis docere diligentius, movere
vehementius potest? Cui tanta unquam iucunditas affuit?
ut ipsa illa, quae extorquet, impetrare eum credas, et cum
transversum vi sua iudicem ferat: tamen ille non rapi videa-
111 tur sed sequi. Iam in omnibus, quae dicit, tanta auctoritas
inest, ut dissentire pudeat, nec advocati studium sed testis
aut iudicis afferat fidem; cum interim haec omnia, quae vix
singula quisquam intentissima cura consequi posset, fluunt
illaborata, et illa, qua nihil pulchrius auditum est, oratio prae
112 se fert tamen felicissimam facilitatem. Quare non immerito
ab hominibus aetatis suae *regnare in iudiciis* dictus est,
apud posteros vero id consecutus, ut Cicero iam non hominis
nomen sed eloquentiae habeatur. Hunc igitur spectemus,
hoc propositum nobis sit exemplum, ille se profecisse sciat,
113 cui Cicero valde placebit. Multa in Asinio Pollione in-
ventio, summa diligentia, adeo ut quibusdam etiam nimia vi-
deatur, et consilii et animi satis; a nitore et iucunditate Ci-
ceronis ita longe abest, ut videri possit saeculo prior. At
Messala nitidus et candidus et quodammodo praeferens in
114 dicendo nobilitatem suam, viribus minor. C. vero Caesar
si foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem

nominaretur. Tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat; exornat tamen haec omnia mira sermonis, cuius proprie studiosus fuit, elegantia. Multum ingenii in Caelio et praecipue in 115
accusando multa urbanitas, dignusque vir cui et mens melior et vita longior contigisset. Inveni qui Calvum praeferrent omnibus, inveni qui Ciceroni crederent, eum nimia contra se calumnia verum sanguinem perdidisse; sed est et sancta et gravis oratio et custodita et frequenter vehemens quoque. Imitator autem est Atticorum, fecitque illi properata mors iniuriam, si quid adiecturus sibi, non si quid detracturus fuit. Et Servius Sulpicius insignem non immerito famam tri- 116
bus orationibus meruit. Multa, si cum iudicio legatur, dabit imitatione digna Cassius Severus, qui si ceteris virtutibus colorem et gravitatem orationis adiecisset, ponendus inter praecipuos foret. Nam et ingenii plurimum est in eo et acer- 117
bitas mira, et urbanitas eius summa; sed plus stomacho quam consilio dedit. Praeterea ut amari sales: ita frequenter amaritudo ipsa ridicula est. Sunt alii multi diserti, quos persequi 118
longum est. Eorum quos viderim Domitius Afer et Iulius Africanus longe praestantissimi. Arte ille et toto genere dicendi praeferendus et quem in numero veterum habere non timeas; hic concitatior sed in cura verborum nimius et compositione nonnunquam longior et translationibus parum modicus. Erant clara et nuper ingenia. Et Tracha- 119
lus plerumque sublimis et satis apertus fuit et quem velle optima crederes, auditus tamen maior; nam et vocis, quantam in nullo cognovi, felicitas et pronuntiatio vel scenis suffectura et decor omnia denique ei, quae sunt extra, superfuerunt; et Vibius Crispus compositus et iucundus et delectationi natus, privatis tamen causis quam publicis melior. Iulio Secundo, si longior contigisset aetas, clarissimum 120
profecto nomen oratoris apud posteros foret. Adiecisset enim, atque adiiciebat ceteris virtutibus suis quod desiderari potest. Id est autem, ut esset multo magis pugnans et saepius ad curam rerum ab elocutione respiceret. Ceterum inter- 121
ceptus quoque magnum sibi vindicat locum; ea est facundia, tanta in explicando quod velit gratia, tam candidum et lene

et speciosum dicendi genus, tanta verborum etiam quae as-
sumpta sunt proprietas, tanta in quibusdam ex periculo petitis
122 significantia. Habebunt, qui post nos de oratoribus scribent,
magnam eos, qui nunc vigent, materiam vere laudandi. Sunt
enim summa hodie, quibus illustratur forum, ingenia. Nam-
que et consummati iam patroni veteribus aemulantur et
eos iuvenum ad optima tendentium imitatur ac sequitur in-
dustria.

123 Supersunt, qui de philosophia scripserint, quo in
genere paucissimos adhuc eloquentes litterae Romanae tu-
lerunt. Idem igitur M. Tullius, qui ubique, etiam in hoc
opere Platonis aemulus extitit. Egregius vero multoque
quam in orationibus praestantior Brutus suffecit ponderi
124 rerum; scias eum sentire quae dicit. Scripsit non parum
multa Cornelius Celsus, Sextios secutus, non sine cultu
ac nitore. Plautus in Stoicis rerum cognitioni utilis. In
Epicureis levis quidem sed non iniucundus tamen auctor est
125 Catius. Ex industria Senecam in omni genere eloquentiae
distuli propter vulgatam falso de me opinionem, qua damnare
eum et invisum quoque habere sum creditus. Quod accidit
mihi, dum corruptum et omnibus vitiis fractum dicendi genus
126 revocare ad severiora iudicia contendo. Tum autem solus
hic fere in manibus adolescentium fuit. Quem non equidem
omnino conabar excutere sed potioribus praeferri non sine-
bam, quos ille non destiterat incessere, cum diversi sibi con-
scius generis placere se in dicendo posse, quibus illi placent,
diffideret. Amabant autem eum magis quam imitabantur tan-
tumque ab eo defluebant, quantum ille ab antiquis descen-
127 derat. Foret enim optandum, pares ac saltem proximos illi
viro fieri. Sed placebat propter sola vitia et ad ea se quis-
que dirigebat effingenda, quae poterat; deinde cum se iactaret
128 eodem modo dicere, Senecam infamabat. Cuius et multae
alioqui et magnae virtutes fuerunt, ingenium facile et copio-
sum, plurimum studii, multa rerum cognitio; in qua tamen
aliquando ab his, quibus inquirenda quaedam mandabat, de-
ceptus est. Tractavit etiam omnem fere studiorum materiam.
129 Nam et orationes eius et poemata et epistolae et dialogi fe-
runtur. In philosophia parum diligens, egregius tamen vitio-

rum insectator fuit. Multae in eo claraeque sententiae, multa etiam morum gratia legenda; sed in eloquendo corrupta pleraque atque eo perniciosissima, quod abundant dulcibus vitiis. Velles eum suo ingenio dixisse, alieno iudicio. Nam si aliqua 130
contempsisset, si partem non concupisset, si non omnia sua amasset, si rerum pondera minutissimis sententiis non fregisset: consensu potius eruditorum quam puerorum amore comprobaretur. Verum sic quoque iam robustis et severiore 131
genere satis firmatis legendus vel ideo, quod exercere potest utrinque iudicium. Multa enim, ut dixi, probanda in eo, multa etiam admiranda sunt, eligere modo curae sit; quod utinam ipse fecisset. Digna enim fuit illa natura, quae meliora vellet, quae quod voluit effecit.

DE IMITATIONE.

II. Ex his ceterisque lectione dignis auctoribus et verborum sumenda copia est et varietas figurarum et componendi ratio, tum ad exemplum virtutum omnium mens dirigenda. Neque enim dubitari potest, quin artis pars magna contineatur imitatione. Nam ut invenire primum fuit estque praecipuum: sic ea, quae bene inventa sunt, utile sequi. Atque 2
omnis vitae ratio sic constat, ut quae probamus in aliis facere ipsi velimus. Sic litterarum ductus, ut scribendi fiat usus, pueri sequuntur; sic musici vocem docentium, pictores opera priorum, rustici probatam experimento culturam in exemplum intuentur; omnis denique disciplinae initia ad propositum sibi praescriptum formari videmus. Et hercule ne- 3
cesse est aut similes aut dissimiles bonis simus. Similem raro natura praestat, frequenter imitatio. Sed hoc ipsum, quod tanto faciliorem nobis rationem omnium facit quam fuit iis, qui nihil quod sequerentur habuerunt, nisi caute et cum iudicio apprehenditur, nocet.

Ante omnia igitur imitatio per se ipsa non sufficit, vel 4
quia pigri est ingenii contentum esse iis, quae sint ab aliis inventa. Quid enim futurum erat temporibus illis, quae sine exemplo fuerunt, si homines nihil, nisi quod iam cognovissent, faciendum sibi aut cogitandum putassent? Nempe nihil fuis-

5 set inventum. Cur igitur nefas est reperiri aliquid a nobis,
quod ante non fuerit? An illi rudes sola mentis natura ducti
sunt in hoc, ut tam multa generarent: nos ad quaerendum
non eo ipso concitemur, quod certe scimus invenisse eos,
6 qui quaesierunt? Et cum illi, qui nullum cuiusquam rei ha-
buerunt magistrum, plurima in posteros tradiderint: nobis
usus aliarum rerum ad eruendas alias non proderit, sed nihil
habebimus nisi beneficii alieni? Quemadmodum quidam picto-
res in id solum student, ut describere tabulas mensuris ac
7 lineis sciant. Turpe etiam illud est, contentum esse id con-
sequi quod imiteris. Nam rursus quid erat futurum, si nemo
plus effecisset eo quem sequebatur? Nihil in poetis supra
Livium Andronicum, nihil in historiis supra Pontificum annales
haberemus; ratibus adhuc navigaretur; non esset pictura, nisi
quae lineas modo extremas umbrae, quam corpora in sole
8 fecissent, circumscriberet. Ac si omnia percenseas: nulla
sit ars, qualis inventa est, nec intra initium stetit; nisi forte
nostra potissimum tempora damnamus huius infelicitatis, ut
nunc demum nihil crescat. Nihil autem crescit sola imitatione.
9 Quodsi prioribus adiicere fas non est: quomodo sperare pos-
sumus illum oratorem perfectum? cum in his, quos maximos
adhuc novimus, nemo sit inventus, in quo nihil aut desidere-
tur aut reprehendatur. Sed etiam qui summa non appetent,
10 contendere potius quam sequi debent. Nam qui agit ut prior
sit, forsitan, etiamsi non transierit, aequabit. Eum vero ne-
mo potest aequare, cuius vestigiis sibi utique insistendum
putat. Necesse est enim, semper sit posterior qui sequitur.
Adde quod plerumque facilius est plus facere quam idem.
Tantam enim difficultatem habet similitudo, ut ne ipsa quidem
natura in hoc ita evaluerit, ut non res simplicissimae, quaeque
pares maxime videantur, utique discrimine aliquo discernan-
11 tur. Adde quod, quidquid alteri simile est, necesse est minus
sit eo, quod imitatur, ut umbra corpore et imago facie et
actus histrionum veris affectibus. Quod in orationibus quoque
evenit. Namque eis, quae in exemplum assumimus, subest
natura et vera vis; contra omnis imitatio ficta est et ad alie-
12 num propositum accommodatur. Quod facit, ut minus san-
guinis ac virium declamationes habeant quam orationes; quod

in illis vera in his assimulata materia est. Adde quod ea,
quae in oratore maxima sunt, imitabilia non sunt, ingenium,
inventio, vis, facilitas et quidquid arte non traditur. Ideo 13
plerique, cum verba quaedam ex orationibus excerpserunt
aut aliquos compositionis certos pedes, mire a se, quae legerunt,
effingi arbitrantur; cum et verba intercidant invalescantque
temporibus, ut quorum certissima sit regula in consuetudine,
eaque non sua natura sint bona aut mala (nam per
se soni tantum sunt) sed prout opportune proprieque aut
secus collocata sunt; et compositio cum rebus accommodata
sit tum ipsa varietate gratissima.

Quapropter exactissimo iudicio circa hanc partem stu- 14
diorum examinanda sunt omnia. Primum, quos imitemur, nam
sunt plurimi, qui similitudinem pessimi cuiusque et corruptissimi
concupierunt; tum in ipsis, quos elegerimus, quid sit,
ad quod nos efficiendum comparemus. Nam in magnis quoque 15
auctoribus incidunt aliqua vitiosa et a doctis inter ipsos etiam
mutuo reprehensa; atque utinam tam bona imitantes dicerent
melius quam mala peius dicunt. Nec vero saltem iis, quibus
ad evitanda vitia iudicii satis fuit, sufficiat imaginem virtutis
effingere et solam, ut sic dixerim, cutem vel potius illas Epicuri
figuras, quas e summis corporibus dicit effluere. Hoc 16
autem his accidit, qui non introspectis penitus virtutibus ad
primum se velut aspectum orationis aptarunt; et cum iis felicissime
cessit imitatio: verbis atque numeris sunt non multum
differentes, vim dicendi atque inventionis non assequuntur,
sed plerumque declinant in peius et proxima virtutibus vitia
comprehendunt fiuntque pro grandibus tumidi, pressis exiles,
fortibus temerarii, laetis corrupti, compositis exultantes, simplicibus
negligentes. Ideoque qui horride atque incomposite 17
quamlibet illud frigidum et inane extulerunt, antiquis se
pares credunt; qui carent cultu atque sententiis, Atticis scilicet;
qui praecisis conclusionibus obscuri, Sallustium atque
Thucydidem superant; tristes ac ieiuni Pollionem aemulantur;
otiosi et supini, si quid modo longius circumduxerunt, iurant
ita Ciceronem locuturum fuisse. Noveram quosdam, qui se 18
pulchre expressisse genus illud coelestis huius in dicendo
viri sibi viderentur, si in clausula posuissent *Esse videatur*.

Ergo primum est, ut quod imitaturus est quisque intelligat et,
quare bonum sit, sciat.
19 Tum in suscipiendo onere consulat suas vires. Nam
quaedam sunt imitabilia, quibus aut infirmitas naturae non
sufficiat aut diversitas repugnet. Ne, cui tenue ingenium erit,
sola velit fortia et abrupta; cui forte quidem sed indomitum,
amore subtilitatis et vim suam perdat et elegantiam quam
cupit non assequatur. Nihil est enim tam indecens, quam
20 cum mollia dure fiunt. Atque ego illi praeceptori, quem in-
stituebam in libro secundo, credidi non ea sola docenda esse,
ad quae quemque discipulorum natura compositum videret:
nam is et adiuvare debet, quae in quoque eorum invenit
bona, et, quantum fieri potest, adiicere quae desunt et emen-
dare quaedam et mutare; rector enim est alienorum ingenio-
rum atque formator. Difficilius est naturam suam fingere.
21 Sed ne ille quidem doctor, quanquam omnia quae recta sunt
velit esse in suis auditoribus quam plenissima, in eo tamen,
cui naturam obstare viderit, laborabit.
Id quoque vitandum, in quo magna pars errat, ne in
oratione poetas nobis et historicos, in illis operibus oratores
22 aut declamatores imitandos putemus. Sua cuique proposita
lex, suus cuique decor est. Nam nec comoedia cothurnis
assurgit, nec contra tragoedia socculo ingreditur. Habet
tamen omnis eloquentia aliquid commune; imitemur quod
23 commune est. Etiam hoc solet incommodi accidere iis, qui
se uni alicui generi dediderunt, ut, si asperitas iis placuit ali-
cuius, hanc etiam in leni ac remisso causarum genere non
exuant; si tenuitas ac iucunditas, in asperis gravibusque cau-
sis ponderi rerum parum respondeant: cum sit diversa non
causarum modo inter ipsas condicio sed in singulis etiam
causis partium, sintque alia leniter alia aspere alia concitate
alia remisse, alia docendi alia movendi gratia dicenda; quo-
24 rum omnium dissimilis atque diversa inter se ratio est. Ita-
que ne hoc quidem suaserim, uni se alicui proprie, quem
per omnia sequatur, addicere. Omnium perfectissimus Grae-
corum Demosthenes, aliquid tamen aliquo in loco melius alii,
plurima ille. Sed non qui maxime imitandus et solus imitan-
25 dus est. Quid ergo? non est satis omnia sic dicere, quomodo

M. Tullius dixit? Mihi quidem satis esset, si omnia consequi
possem. Quid tamen noceret vim Caesaris, asperitatem Cae-
lii, diligentiam Pollionis, iudicium Calvi quibusdam in locis
assumere? Nam praeter id quod prudentis est, quod in quo- 26
que optimum est, si possit, suum facere: tum in tanta rei
difficultate unum intuentes vix aliqua pars sequitur. Ideoque
cum totum exprimere quem elegeris paene sit homini incon-
cessum: plurium bona ponamus ante oculos, ut aliud ex alio
haereat, et quod cuique loco conveniat aptemus.

Imitatio autem (nam saepius idem dicam) non sit tantum 27
in verbis. Illuc intendenda mens, quantum fuerit illis viris
decoris in rebus atque personis, quod consilium, quae dispo-
sitio, quam omnia, etiam quae delectationi videantur data,
ad victoriam spectent; quid agatur prooemio, quae ratio et
quam varia narrandi, quae vis probandi ac refellendi, quanta
in affectibus omnis generis movendis scientia, quamque laus
ipsa popularis utilitatis gratia assumpta, quae tum est pul-
cherrima, cum sequitur non cum arcessitur. Haec si pervideri-
mus, tum vere imitabimur. Qui vero etiam propria his bona 28
adiecerit, ut suppleat quae deerant, circumcidat, si quid re-
dundabit: is erit, quem quaerimus, perfectus orator; quem
nunc consummari potissimum oporteat, cum tanto plura
exempla bene dicendi supersint, quam illis, qui adhuc summi
sunt, contigerunt. Nam erit haec quoque laus eorum, ut
priores superasse, posteros docuisse dicantur.

QUOMODO SCRIBENDUM.

III. Et haec quidem auxilia extrinsecus adhibentur; in
iis quae nobis ipsis paranda sunt, ut laboris sic utilitatis etiam
longe plurimum affert stilus. Nec immerito M. Tullius hunc
optimum effectorem ac magistrum dicendi vocavit; cui
sententiae personam L. Crassi in disputationibus quae sunt
de oratore assignando, iudicium suum cum illius auctoritate
coniunxit. Scribendum ergo quam diligentissime et quam 2
plurimum. Nam ut terra altius effossa generandis alendisque
seminibus fecundior fit: sic profectus non a summo petitus
studiorum fructus et fundit uberius et fidelius continet. Nam
sine hac quidem conscientia ipsa illa ex tempore dicendi fa-

cultas inanem modo loquacitatem dabit et verba in labris
3 nascentia. Illic radices, illic fundamenta sunt, illic opes velut
sanctiore quodam aerario reconditae, unde ad subitos quo-
que casus, cum res exiget, proferantur. Vires faciamus ante
omnia, quae sufficiant labori certaminum et usu non exhau-
4 riantur. Nihil enim rerum ipsa natura voluit magnum effici
cito, praeposuitque pulcherrimo cuique operi difficultatem;
quae nascendi quoque hanc fecerit legem, ut maiora animalia
diutius visceribus parentis continerentur.

Sed cum sit duplex quaestio, quomodo et quae ma-
5 xime scribi oporteat, iam hinc ordinem sequar. Sit primo
vel tardus dum diligens stilus, quaeramus optima nec proti-
nus offerentibus se gaudeamus, adhibeatur iudicium inventis,
dispositio probatis. Delectus enim rerum verborumque agen-
dus est et pondera singulorum examinanda. Post subeat ratio
collocandi versenturque omni modo numeri, non ut quodque
6 se proferet verbum occupet locum. Quae quidem ut diligen-
tius exequamur, repetenda saepius erunt scriptorum proxima.
Nam praeter id quod sic melius iunguntur prioribus sequentia,
calor quoque ille cogitationis, qui scribendi mora refrixit,
recipit ex integro vires et velut repetito spatio sumit impe-
tum; quod in certamine saliendi fieri videmus, ut conatum
longius petant et ad illud, quo contenditur, spatium cursu
ferantur; utque in iaculando brachia reducimus et expulsuri
7 tela nervos retro tendimus. Interim tamen, si feret flatus,
danda sunt vela, dum nos indulgentia illa non fallat. Omnia
enim nostra, dum nascuntur, placent; alioqui nec scriberen-
tur. Sed redeamus ad iudicium et retractemus suspectam
8 facilitatem. Sic scripsisse Sallustium accepimus, et sane ma-
nifestus est etiam ex opere ipso labor. Vergilium quoque
paucissimos die composuisse versus auctor est Varius. Ora-
9 toris quidem alia condicio est. Itaque hanc moram et solli-
citudinem initiis impero. Nam primum hoc constituendum,
hoc obtinendum est, ut quam optime scribamus; celeritatem
dabit consuetudo. Paulatim res facilius se ostendent, verba
respondebunt, compositio prosequetur, cuncta denique ut in
10 familia bene instituta in officio erunt. Summa haec est rei:
cito scribendo non fit, ut bene scribatur; bene scribendo fit,

ut cito. Sed tum maxime, cum facultas illa contigerit, resistamus et provideamus et ferentes equos frenis quibusdam coerceamus; quod non tam moram faciet quam novos impetus dabit. Neque enim rursus eos, qui robur aliquod in stilo fecerint, ad infelicem calumniandi se poenam alligandos puto. Nam quomodo sufficere officiis civilibus possit, qui singulis 11
actionum partibus insenescat? Sunt autem quibus nihil sit satis; omnia mutare, omnia aliter dicere quam occurrit velint; increduli quidam et de ingenio suo pessime meriti, qui diligentiam putant facere sibi scribendi difficultatem. Nec prom- 12
ptum est dicere, utros peccare validius putem, quibus omnia sua placent an quibus nihil. Accidit enim etiam ingeniosis adolescentibus frequenter, ut labore consumantur et in silentium usque descendant nimia bene dicendi cupiditate. Qua de re memini narrasse mihi Iulium Secundum illum, aequalem meum atque a me, ut notum est, familiariter amatum, mirae facundiae virum, infinitae tamen curae, quid esset sibi a patruo suo dictum. Is fuit Iulius Florus, in eloquentia Galliarum, 13
quoniam ibi demum exercuit eam, princeps, alioqui inter paucos disertus et dignus illa propinquitate. Is cum Secundum, scholae adhuc operatum, tristem forte vidisset: interrogavit, quae causa frontis tam adductae? Nec dissimulavit adolescens, 14
tertium iam diem esse, quod omni labore materiae ad scribendum destinatae non inveniret exordium; quo sibi non praesens tantum dolor, sed etiam desperatio in posterum fieret. Tum Florus arridens, *Numquid tu*, inquit, *melius dicere vis quam potes?* Ita se res habet. Curandum est, ut quam opti- 15
me dicamus; dicendum tamen pro facultate. Ad profectum enim opus est studio non indignatione. Ut possimus autem scribere etiam plura celerius, non exercitatio modo praestabit, in qua sine dubio multum est, sed etiam ratio; si non resupini spectantesque tectum et cogitationem murmure agitantes expectaverimus, quid obveniat; sed quid res poscat, quid personam deceat, quod sit tempus, qui iudicis animus, intuiti humano quodam modo ad scribendum accesserimus. Sic nobis et initia et quae sequuntur natura ipsa praescribit. Certa sunt enim pleraque et, nisi conniveamus, in oculos 16
incurrunt; ideoque nec indocti nec rustici diu quaerunt, unde

incipiant; quo pudendum est magis, si difficultatem facit do-
ctrina. Non ergo semper putemus optimum esse quod latet;
immutescamus alioqui, si nihil dicendum videatur, nisi quod
17 non invenimus. Diversum est huic eorum vitium, qui primo
decurrere per materiam stilo quam velocissimo volunt et se-
quentes calorem atque impetum ex tempore scribunt; hanc
silvam vocant. Repetunt deinde et componunt quae effude-
rant; sed verba emendantur et numeri, manet in rebus temere
18 congestis quae fuit levitas. Protinus ergo adhibere curam
rectius erit atque ab initio sic opus ducere, ut caelandum
non ex integro fabricandum sit. Aliquando tamen affectus
sequemur, in quibus fere plus calor quam diligentia valet.

Satis apparet ex eo, quod hanc scribentium negligentiae
19 damno, quid de illis dictandi deliciis sentiam. Nam in stilo
quidem quamlibet properato dat aliquam cogitationi moram
non consequens celeritatem eius manus; ille cui dictamus
urget, atque interim pudet etiam dubitare aut resistere aut
20 mutare quasi conscium infirmitatis nostrae timentes. Quo fit,
ut non rudia tantum et fortuita sed impropria interim, dum
sola est connectendi sermonis cupiditas, effluant, quae nec
scribentium curam nec dicentium impetum consequantur. At
idem ille, qui excipit, si tardior in scribendo aut incertior in
legendo velut offensator fuit: inhibetur cursus, atque omnis,
quae erat, conceptae mentis intentio mora et interdum ira-
21 cundia excutitur. Tum illa, quae altiorem animi motum se-
quuntur quaeque ipsa animum quodammodo concitant, quorum
est iactare manum, torquere vultum, sinum et latus interim
obiurgare, quaeque Persius notat, cum leviter dicendi genus
significat,

Nec pluteum, inquit, *caedit nec demorsos sapit ungues*,

22 etiam ridicula sunt, nisi cum soli sumus. Denique ut semel
quod est potentissimum dicam, secretum in dictando perit.
Atque liberum arbitris locum et quam altissimum silentium
scribentibus maxime convenire nemo dubitaverit. Non tamen
protinus audiendi, qui credunt aptissima in hoc nemora sil-
vasque, quod illa coeli libertas, locorum amoenitas sublimem
23 animum et beatiorem spiritum parent. Mihi certe iucundus
hic magis quam studiorum hortator videtur esse secessus.

Namque illa, quae ipsa delectant, necesse est avocent ab
intentione operis destinati. Neque enim se bona fide in multa
simul intendere animus totum potest, et quocunque respexit,
desinit intueri quod propositum erat. Quare silvarum amoe- 24
nitas et praeterlabentia flumina et inspirantes ramis arborum
aurae volucrumque cantus et ipsa late circumspiciendi liber-
tas ad se trahunt; ut mihi remittere potius voluptas ista vi-
deatur cogitationem quam intendere. Demosthenes melius, 25
qui se in locum, ex quo nulla exaudiri vox et ex quo nihil
prospici posset, recondebat, ne aliud agere mentem cogerent
oculi. Ideoque lucubrantes silentium noctis et clausum cubi-
culum et lumen unum velut tectos maxime teneat. Sed cum 26
in omni studiorum genere tum in hoc praecipue bona vale-
tudo, quaeque eam maxime praestat, frugalitas, necessaria
est; cum tempora ab ipsa rerum natura ad quietem refectio-
nemque nobis data in acerrimum laborem convertimus. Cui
tamen non plus irrogandum est quam quod somno supererit,
haud deerit. Obstat enim diligentiae scribendi etiam fatigatio, 27
et abunde, si vacet, lucis spatia sufficiunt, occupatos in no-
ctem necessitas agit. Est tamen lucubratio, quotiens ad eam
integri ac refecti venimus, optimum secreti genus.

Sed silentium et secessus et undique liber animus ut 28
sunt maxime optanda, ita non semper possunt contingere,
ideoque non statim, si quid obstrepet, abiiciendi codices
erunt et deplorandus dies; verum incommodis repugnandum
et hic faciendus usus, ut omnia quae impedient vincat in-
tentio; quam si tota mente in opus ipsum direxeris: nihil eo-
rum, quae oculis vel auribus incursant, ad animum perveniet.
An vero frequenter etiam fortuita hoc cogitatio praestat, ut 29
obvios non videamus et itinere deerremus: non consequemur
idem, si et voluerimus? Non est indulgendum causis desi-
diae. Nam si nonnisi refecti, nonnisi hilares, nonnisi omnibus
aliis curis vacantes studendum existimarimus: semper erit
propter quod nobis ignoscamus. Quare in turba, itinere, 30
conviviis etiam faciat sibi cogitatio ipsa secretum. Quid
alioqui fiet, cum in medio foro, tot circumstantibus iudiciis,
iurgiis, fortuitis etiam clamoribus, erit subito continua ora-
tione dicendum, si particulas, quas ceris mandamus, nisi in

solitudine reperire non possumus? Propter quae idem ille tantus amator secreti Demosthenes in litore, in quo se maximo cum sono fluctus illideret, meditans consuescebat contionum fremitus non expavescere.

31 Illa quoque minora (sed nihil in studiis parvum est) non sunt transeunda: scribi optime ceris, in quibus facillima est ratio delendi; nisi forte visus infirmior membranarum potius usum exiget, quae ut iuvant aciem, ita crebra relatione, quoad intinguitur, calami morantur manum et cogitationis im-
32 petum frangunt. Relinquendae autem in utrolibet genere contra erunt vacuae tabellae, in quibus libera adiiciendi sit excursio. Nam interim pigritiam emendandi angustiae faciunt aut certe novorum interpositione priora confundant. Ne latas quidem ultra modum esse ceras velim, expertus iuvenem studiosum alioqui praelongos habuisse sermones, quia illos numero versuum metiebatur, idque vitium, quod frequenti admonitione corrigi non potuerat, mutatis codicibus esse sub-
33 latum. Debet vacare etiam locus, in quo notentur quae scribentibus solent extra ordinem, id est ex aliis, quam qui sunt in manibus loci, occurrere. Irrumpunt enim optimi nonnunquam sensus, quos neque inserere oportet neque differre tutum est, quia interim elabuntur, interim memoriae suae intentos ab alia inventione declinant ideoque optime sunt in deposito.

QUOMODO EMENDANDUM.

IV. Sequitur emendatio, pars studiorum longe utilissima. Neque enim sine causa creditum est stilum non minus agere, cum delet. Huius autem operis est adiicere, detrahere, mutare. Sed facilius in iis simpliciusque iudicium, quae replenda vel deiicienda sunt; premere vero tumentia, humilia extollere, luxuriantia astringere, inordinata digerere, soluta componere, exultantia coercere, duplicis
2 operae. Nam et damnanda sunt quae placuerunt, et invenienda quae fugerant. Nec dubium est optimum esse emendandi genus, si scripta in aliquod tempus reponantur, ut ad ea post intervallum velut nova atque aliena redeamus, ne nobis scri-
3 pta nostra tanquam recentes fetus blandiantur. Sed neque

hoc contingere semper potest praesertim oratori, cui saepius scribere ad praesentes usus necesse est; et emendatio ipsa finem habeat. Sunt enim qui ad omnia scripta tanquam vitiosa redeant et, quasi nihil fas sit rectum esse quod primum est, melius existiment quidquid est aliud, idque faciant, quotiens librum in manus resumpserunt, similes medicis etiam integra secantibus. Accidit itaque, ut cicatricosa sint et exsanguia et cura peiora. Sit ergo aliquando quod placeat aut certe 4
quod sufficiat, ut opus poliat lima non exterat. Temporis quoque esse debet modus. Nam quod Cinnae Zmyrnam novem annis accepimus scriptam, et Panegyricum Isocratis, qui parcissime, decem annis dicunt elaboratum: ad oratorem nihil pertinet, cuius nullum erit, si tam tardum fuerit, auxilium.

QUAE SCRIBENDA MAXIME.

V. Proximum est, ut dicamus, quae praecipue scribenda sint. Hoc exuberantis sit quidem operis, ut explicemus, quae sint materiae, quae prima aut secunda aut deinceps tractanda sint; nam id factum est etiam primo libro, quo puerorum, et secundo, quo robustiorum studiis ordinem dedimus; sed, de quo nunc agitur, unde copia ac facilitas maxime veniat.

Vertere Graeca in Latinum veteres nostri orato- 2
res optimum iudicabant. Id se L. Crassus in illis Ciceronis de Oratore libris dicit factitasse. Id Cicero sua ipse persona frequentissime praecipit, quin etiam libros Platonis atque Xenophontis edidit hoc genere translatos. Id Messalae placuit, multaeque sunt ab eo scriptae ad hunc modum orationes, adeo ut etiam cum illa Hyperidis pro Phryne difficillima Romanis subtilitate contenderet. Et manifesta est exercitationis 3
huiusce ratio. Nam et rerum copia Graeci auctores abundant et plurimum artis in eloquentiam intulerunt, et hos transferentibus verbis uti optimis licet, omnibus enim utimur nostris. Figuras vero, quibus maxime ornatur oratio, multas ac varias excogitandi etiam necessitas quaedam est, quia plerumque a Graecis Romana dissentiunt.

Sed et illa ex Latinis conversio multum et ipsa 4
contulerit. Ac de carminibus quidem neminem credo dubi-

tare, quo solo genere exercitationis dicitur usus esse Sulpicius. Nam et sublimis spiritus attollere orationem potest, et verba poetica libertate audaciora non praesumunt eadem proprie dicendi facultatem. Sed et ipsis sententiis adiicere licet oratorium robur et omissa supplere, effusa substringere.
5 Neque ego paraphrasim esse interpretationem tantum volo sed circa eosdem sensus certamen atque aemulationem. Ideoque ab illis dissentio, qui vertere orationes Latinas vetant, quia optimis occupatis, quidquid aliter dixerimus, necesse sit esse deterius. Nam neque semper est desperandum, aliquid illis, quae dicta sunt, melius posse reperiri; neque adeo ieiunam ac pauperem natura eloquentiam fecit, ut una de re
6 bene dici nisi semel non possit. Nisi forte histrionum multa circa voces easdem variare gestus potest, orandi minor vis, ut dicatur aliquid, post quod in eadem materia nihil dicendum sit. Sed esto, neque melius quod invenimus esse neque
7 par: est certe proximis locus. An vero ipsi non bis ac saepius de eadem re dicimus et quidem continuas nonnunquam sententias? Nisi forte contendere nobiscum possumus, cum aliis non possumus. Nam si uno genere bene diceretur: fas erat existimari praeclusam nobis a prioribus viam; nunc vero innumerabiles sunt modi plurimaeque eodem viae ducunt.
8 Sua brevitati gratia sua copiae, alia translatis virtus alia propriis, hoc oratio recta illud figura declinata commendat. Ipsa denique utilissima est exercitationi difficultas. Quid, quod auctores maximi sic diligentius cognoscuntur? Non enim scripta lectione secura transcurrimus sed tractamus singula et necessario introspicimus et, quantum virtutis habeant, vel hoc ipso cognoscimus, quod imitari non possumus.

9 Nec aliena tantum transferre sed etiam nostra pluribus modis tractare proderit: ut ex industria sumamus sententias quasdam easque versemus quam numerosissime, velut eadem
10 cera alias aliasque formas duci solet. Plurimum autem parari facultatis existimo ex simplicissima quaque materia. Nam illa multiplici personarum, causarum, temporum, locorum, dictorum, factorum diversitate facile delitescet infirmitas, tot se undique rebus, ex quibus aliquam apprehendas, offerentibus.
11 Illud virtutis indicium est, fundere quae natura contracta sunt,

augere parva, varietatem similibus, voluptatem expositis dare et bene dicere multa de paucis.

In hoc optime facient infinitae quaestiones, quas vocari *θέσεις* diximus, quibus Cicero iam princeps in re publica exerceri solebat. His confinis est destructio et confir- 12
matio sententiarum. Nam cum sit sententia decretum quoddam atque praeceptum: quod de re idem de iudicio rei quaeri potest. Tum loci communes, quos etiam scriptos ab oratoribus scimus. Nam qui haec recta tantum et in nullos flexus recedentia copiose tractaverit, utique in illis plures excursus recipientibus magis abundabit eritque in omnes causas paratus. Omnes enim generalibus quaestionibus constant. 13
Nam quid interest, *Cornelius tribunus plebis quod codicem legerit*, reus sit; an quaeramus: *Violeturne maiestas, si magistratus rogationem suam populo ipse recitaverit? Milo Clodium rectene occiderit*, veniat in iudicium; an, *Oporteatne insidiatorem interfici vel perniciosum rei publicae civem, etiamsi non insidietur? Cato Marciam honestene tradiderit Hortensio;* an, *Conveniatne res talis bono viro?* De personis iudicatur sed de rebus contenditur. Decla- 14
mationes vero, quales in scholis rhetorum dicuntur, si modo sunt ad veritatem accommodatae et orationibus similes, non tantum dum adolescit iuvenis sunt utilissimae, quae inventionem et dispositionem pariter exercent, sed etiam cum est consummatus ac iam in foro clarus. Alitur enim atque enitescit, velut pabulo laetiore facundia et assidua contentionum asperitate fatigata renovatur. Quapropter historiae 15
nonnunquam ubertas in aliqua exercendi stili parte ponenda et dialogorum libertate gestiendum. Ne carmine quidem ludere contrarium fuerit; sicut athletae, remissa quibusdam temporibus ciborum atque exercitationum certa necessitate, otio et iucundioribus eduliis reficiuntur. Ideoque mihi vide- 16
tur M. Tullius tantum intulisse eloquentiae lumen, quod in hos quoque studiorum secessus excurrit. Nam si nobis sola materia fuerit ex litibus: necesse est deteratur fulgor et durescat articulus et ipse ille mucro ingenii cotidiana pugna retundatur.

Sed quemadmodum forensibus certaminibus exercitatos 17

et quasi militantes reficit ac reparat haec velut sagina dicendi: sic adolescentes non debent nimium in falsa rerum imagine detineri et inanibus se simulacris usque adeo, ut difficilis ab his digressus sit, assuefacere, ne ab illa, in qua prope consenuerint, umbra vera discrimina velut quendam solem
18 reformident. Quod accidisse etiam Porcio Latroni, qui primus clari nominis professor fuit, traditur, ut, cum ei summam in scholis opinionem obtinenti causa in foro esset oranda, impense petierit, uti subsellia in basilicam transferrentur. Ita illi coelum novum fuit, ut omnis eius eloquentia contineri
19 tecto ac parietibus videretur. Quare iuvenis, qui rationem inveniendi eloquendique a praeceptoribus diligenter acceperit; quod non est infiniti operis, si docere sciant et velint: exercitationem quoque modicam fuerit consecutus, oratorem sibi aliquem, quod apud maiores fieri solebat, deligat, quem sequatur, quem imitetur; iudiciis intersit quam plurimis et sit
20 certaminis, cui destinatur, frequens spectator. Tum causas vel easdem, quas agi audierit, stilo et ipse componat, vel etiam alias veras modo et utrinque tractet, et, quod in gladiatoribus fieri videmus, decretoriis exerceatur, ut fecisse Brutum diximus pro Milone. Melius hoc quam rescribere veteribus orationibus, ut fecit Cestius contra Ciceronis actionem habitam pro eodem, cum alteram partem satis nosse non posset ex sola defensione.

21 Citius autem idoneus erit iuvenis, quem praeceptor coegerit in declamando quam simillimum esse veritati et per totas ire materias, quarum nunc facillima aut maxime favorabilia decerpunt. Obstant huic, quod secundo loco posui, fere turba discipulorum et consuetudo classium certis diebus audiendarum, nonnihil etiam persuasio patrum numerantium
22 potius declamationes quam aestimantium. Sed, quod dixi primo, ut arbitror, libro, nec ille se bonus praeceptor maiore numero quam sustinere possit onerabit, et inanem loquacitatem recidet, ut omnia quae sunt in controversia, non, ut quidem volunt, quae in rerum natura, dicantur; et vel longiore potius dierum spatio laxabit dicendi necessitatem vel
23 materias dividere permittet. Una enim diligenter effecta plus proderit quam plures inchoatae et quasi degustatae. Pro-

pter quod accidit, ut nec suo loco quidque ponatur, nec illa quae prima sunt servent suam legem, iuvenibus flosculos omnium partium in ea quae sunt dicturi congerentibus; quo fit, ut timentes, ne sequentia perdant, priora confundant.

DE COGITATIONE.

VI. Proxima stilo cogitatio est, quae et ipsa vires ab hoc accipit, estque inter scribendi laborem extemporalemque fortunam media quaedam et nescio an usus frequentissimi. Nam scribere nec ubique nec semper possumus; cogitationi temporis ac loci plurimum est. Haec paucis admodum horis magnas etiam causas complectitur; haec, quotiens intermissus est somnus, ipsis noctis tenebris adiuvatur; haec inter medios rerum actus aliquid invenit vacui nec otium patitur. Neque vero rerum ordinem modo, quod ipsum satis 2
erat, intra se ipsa disponit, sed verba etiam copulat totamque ita contexit orationem, ut ei nihil praeter manum desit. Nam memoriae quoque plerumque inhaerent fidelius, quae nulla scribendi securitate laxantur.

Sed ne ad hanc quidem vim cogitandi perveniri potest aut subito aut cito. Nam primum facienda multo stilo forma 3
est, quae nos etiam cogitantes sequatur; tum assumendus usus paulatim, ut pauca primum complectamur animo, quae reddi fideliter possint; mox per incrementa tam modica, ut onerari se labor ille non sentiat, augenda vis et exercitatione multa continenda est, quae quidem maxima ex parte memoria constat. Ideoque aliqua mihi in illum locum differenda sunt. Eo tamen pervenit, ut is, cui non refragetur ingenium, acri 4
studio adiutus tantum consequatur, ut ei tam quae cogitarit quam quae scripserit atque edidicerit in dicendo fidem servent. Cicero certe Graecorum Metrodorum Scepsium et Empylum Rhodium nostrorumque Hortensium tradidit, quae cogitaverant, ad verbum in agendo retulisse.

Sed si forte aliquis inter dicendum effulserit extempora- 5
lis color, non superstitiose cogitatis demum est inhaerendum. Neque enim tantum habent curae, ut non sit dandus et fortunae locus, cum saepe etiam scriptis ea quae subito nata sunt inserantur. Ideoque totum hoc exercitationis genus ita in-

stituendum est, ut et digredi ex eo et regredi in id facile
6 possimus. Nam ut primum est domo afferre paratam dicendi copiam et certam: ita refutare temporis munera longe stultissimum est. Quare cogitatio in hoc praeparetur, ut nos fortuna decipere non possit, adiuvare possit. Id autem fiet memoriae viribus, ut illa, quae complexi animo sumus, fluant secura; non sollicitos et respicientes et una spe suspensos recordationis non sinant providere. Alioqui vel extemporalem temeritatem malo quam male cohaerentem cogitationem.
7 Peius enim quaeritur retrorsus, quia, dum illa desideramus, ab aliis avertimur, et ex memoria potius repetimus quam ex materia. Plura sunt autem, si utrumque quaerendum est, quae inveniri possunt quam quae inventa sunt.

QUEMADMODUM EXTEMPORALIS FACILITAS PARETUR ET CONTINEATUR.

VII. Maximus vero studiorum fructus est et velut praemium quoddam amplissimum longi laboris ex tempore dicendi facultas, quam qui non erit consecutus, mea quidem sententia civilibus officiis renuntiabit et solam scribendi facultatem potius ad alia opera convertet. Vix enim bonae fidei viro convenit auxilium in publicum polliceri, quod praesentissimis quibusque periculis desit; ut intrare portum navis
2 nisi lenibus ventis vecta non possit. Siquidem innumerabiles accidunt subitae necessitates vel apud magistratus vel repraesentatis iudiciis continuo agendi. Quarum si qua, non dico cuicunque innocentium civium sed amicorum ac propinquorum alicui evenerit: stabitne mutus et salutarem petentibus vocem statimque, si non succurratur, perituris moras et secessum et silentium quaeret, dum illa verba fabricentur et memoriae
3 insidant et vox ac latus praeparetur? Quae vero patitur hoc oratio, ut quisquam possit orator omittere casus? Quid, cum adversario respondendum erit, fiet? Nam saepe ea, quae opinati sumus et contra quae scripsimus, fallunt, ac tota subito causa mutatur; atque ut gubernatori ad incursus tempestatum sic agenti ad varietatem causarum ratio mutanda
4 est. Quid porro multus stilus et assidua lectio et longa studiorum aetas facit, si manet eadem quae fuit incipientibus

difficultas? Periisse profecto confitendum est praeteritum laborem, cui semper idem laborandum est. Neque ego hoc ago, ut ex tempore dicere malit sed ut possit. Id autem maxime hoc modo consequemur.

Nota sit primum dicendi via. Neque enim prius contin- 5
gere cursus potest quam scierimus, quo sit et qua perveniendum. Nec satis est non ignorare quae sunt causarum iudicialium partes, aut quaestionum ordinem recte disponere, quanquam ista sint praecipua; sed quid quoque loco primum sit ac secundum et deinceps; quae ita sunt natura copulata, ut mutari aut intervelli sine confusione non possint. Quisquis 6
autem via dicet, ducetur ante omnia rerum ipsa serie velut duce; propter quod homines etiam modice exercitati facillime tenorem in narrationibus servant. Deinde, quid quoque loco quaerant, scient, nec circumspectabunt nec offerentibus se aliunde sensibus turbabuntur nec confundent ex diversis orationem velut salientes huc illuc nec usquam insistentes. Postremo habebunt modum et finem, qui esse citra divisio- 7
nem nullus potest. Expletis pro facultate omnibus, quae proposuerint, pervenisse se ad ultimum sentient.

Et haec quidem ex arte, illa vero ex studio: ut copiam sermonis optimi, quemadmodum praeceptum est, comparemus; multo ac fideli stilo sic formetur oratio, ut scriptorum colorem etiam quae subito effusa sint reddant; ut, cum multa scripserimus, etiam multa dicamus. Nam consuetudo et exer- 8
citatio facilitatem maxime parit; quae si paululum intermissa fuerit: non velocitas illa modo tardatur, sed ipsum os quoque concurrit. Quanquam enim opus est naturali quadam mobilitate animi, ut, dum proxima dicimus, struere ulteriora possimus, semperque nostram vocem provisa et formata cogitatio excipiat: vix tamen aut natura aut ratio in tam multiplex offi- 9
cium diducere animum queat, ut inventioni, dispositioni, elocutioni, ordini rerum verborumque, tum iis, quae dicit, quae subiuncturus est, quae ultra spectanda sunt, adhibita vocis, pronuntiationis, gestus observatione, una sufficiat. Longe 10
enim praecedat oportet intentio ac prae se res agat, quantumque dicendo consumitur, tantum ex ultimo prorogetur; ut,

donec perveniamus ad finem, non minus prospectu procedi-
mus quam gradu, si non intersistentes offensantesque brevia
illa atque concisa singultantium modo eiecturi sumus.
11 Est igitur usus quidam irrationalis, quem Graeci ἄλογον
τριβὴν vocant, qua manus in scribendo decurrit, qua oculi
totos simul in lectione versus flexusque eorum et transitus
intuentur, et ante sequentia vident quam priora dixerunt.
Quo constant miracula illa in scenis pilariorum ac ventilato-
rum, ut ea quae emiserint ultro venire in manus credas et
12 qua iubentur decurrere. Sed hic usus ita proderit, si ea de
qua locuti sumus ars antecesserit, ut ipsum illud, quod in se
rationem non habet, in ratione versetur. Nam mihi ne dicere
quidem videtur nisi qui disposite, ornate, copiose dicit, sed
13 tumultuari. Nec fortuiti sermonis contextum mirabor unquam,
quem iurgantibus etiam mulierculis superfluere video; cum
eo quod, si calor ac spiritus tulit, frequenter accidit, ut suc-
14 cessum extemporalem consequi cura non possit. Deum tunc
affuisse, cum id evenisset, veteres oratores, ut Cicero dicit,
aiebant. Sed ratio manifesta est. Nam bene concepti affe-
ctus et recentes rerum imagines continuo impetu feruntur,
quae nonnunquam mora stili refrigescunt et dilatae non re-
vertuntur. Utique vero, cum infelix illa verborum cavillatio
accessit et cursus ad singula vestigia restitit, non potest
ferri contorta vis, sed, ut optime vocum singularum cedat
electio, non continua sed composita est.
15 Quare capiendae sunt illae, de quibus dixi, rerum
imagines, quas vocari φαντασίας indicavimus, omniaque, de
quibus dicturi erimus, personae, quaestiones, spes, metus
habenda in oculis, in affectus recipienda. Pectus est enim,
quod disertos facit, et vis mentis. Ideoque imperitis quoque,
16 si modo sint aliquo affectu concitati, verba non desunt. Tum
intendendus animus, non in aliquam rem unam sed in plures
simul continuas; ut, si per aliquam rectam viam mittamus
oculos, simul omnia quae sunt in ea circaque intuemur, non
ultimum tantum videmus sed usque ad ultimum. Ad dicendum
etiam pudor stimulos habet et dicendorum expectata laus;
mirumque videri potest, quod, cum stilus secreto gaudeat at-
que omnes arbitros reformidet, extemporalis actio auditorum

frequentia, ut miles concentu signorum, excitatur. Namque 17
et difficiliorem cogitationem exprimit et expellit dicendi necessitas, et secundos impetus auget placendi cupido. Adeo pretium omnia spectant, ut eloquentia quoque, quanquam plurimum habeat in se voluptatis, maxime tamen praesenti fructu laudis opinionisque ducatur. Nec quisquam tantum 18
fidat ingenio, ut id sibi speret incipienti statim posse contingere; sed, sicut in cogitatione praecipimus, ita facilitatem quoque extemporalem a parvis initiis paulatim perducemus ad summam, quae neque perfici neque contineri nisi usu potest. Ceterum pervenire eo debet, ut cogitatio non utique 19
melior sit ea sed tutior; cum hanc facilitatem non prosa modo multi sint consecuti, sed etiam carmine, ut Antipater Sidonius et Licinius Archias; credendum enim Ciceroni est; non quia nostris quoque temporibus non et fecerint quidam hoc et faciant. Quod tamen non ipsum tam probabile puto, (neque enim habet aut usum res aut necessitatem) quam exhortandis in hanc spem, qui foro praeparantur, utile exemplum. Neque vero tanta esse unquam debet fiducia facilitatis, ut 20
non breve saltem tempus, quod nusquam fere deerit, ad ea quae dicturi simus dispicienda sumamus; in iudiciis ac foro datur semper. Neque enim quisquam est, qui causam quam non didicerit agat. Declamatores quosdam perversa ducit 21
ambitio, ut exposita controversia protinus dicere velint; quin etiam, quod est in primis frivolum ac scenicum, verbum petant, quo incipiant. Sed tam contumeliosos in se ridet invicem eloquentia, et qui stultis videri eruditi volunt, stulti eruditis iudicantur. Si qua tamen fortuna tam subitam fecerit 22
agendi necessitatem: mobiliore quodam opus erit ingenio, et vis omnis intendenda rebus, et in praesentia remittendum aliquid ex cura verborum, si consequi utrumque non dabitur. Tum et tardior pronuntiatio moras habet et suspensa ac velut dubitans oratio, ut tamen deliberare non haesitare videamur. Hoc, dum egredimur e portu, si nos nondum aptatis satis ar- 23
mamentis aget ventus; deinde paulatim simul euntes aptabimus vela et disponemus rudentes et impleri sinus optabimus. Id potius, quam se inani verborum torrenti dare quasi tempestatibus, quo volent, auferendum.

24 Sed non minore studio continetur haec facultas quam
paratur. Ars enim semel percepta non labitur, stilus quoque
intermissione paululum admodum de celeritate deperdit; prom-
ptum hoc et in expedito positum exercitatione sola contine-
tur. Hac uti sic optimum est, ut cotidie dicamus audientibus
pluribus, maxime de quorum simus iudicio atque opinione
sollciti; rarum est enim, ut satis se quisque vereatur. Vel
25 soli tamen dicamus potius quam omnino non dicamus. Est
et illa exercitatio cogitandi totasque materias vel silentio
(dum tamen quasi dicat intra se ipsum) persequendi, quae
nullo non et tempore et loco, quando non aliud agimus, ex-
plicari potest, et est in parte utilior quam haec proxima.
26 Diligentius enim componitur quam illa, in qua contextum di-
cendi intermittere veremur. Rursus in alia plus prior confert,
vocis firmitatem, oris facilitatem, motum corporis, qui et
ipse, ut dixi, excitat oratorem et iactatione manus, pedis
supplosione, sicut cauda leones facere dicuntur, hortatur.
27 Studendum vero semper et ubique. Neque enim fere tam est
ullus dies occupatus, ut nihil lucrativae, ut Cicero Brutum
facere tradit, operae ad scribendum aut legendum aut dicen-
dum rapi aliquo momento temporis possit. Siquidem C. Carbo
etiam in tabernaculo solebat hac uti exercitatione dicendi.
28 Ne id quidem tacendum, quod eidem Ciceroni placet, nullum
nostrum usquam negligentem esse sermonem; quidquid lo-
quemur ubicunque, sit pro sua scilicet portione perfectum.
Scribendum certe nunquam est magis, quam cum multa di-
cemus ex tempore. Ita enim servabitur pondus, et innatans
illa verborum facilitas in altum reducetur; sicut rustici pro-
ximas vitis radices amputant, quae illam in summum solum
29 ducunt, ut inferiores penitus descendendo firmentur. Ac ne-
scio an, si utrumque cum cura et studio fecerimus, invicem
prosit, ut scribendo dicamus diligentius, dicendo scribamus
facilius. Scribendum ergo, quotiens licebit; si id non dabi-
tur, cogitandum; ab utroque exclusi debent tamen anniti, ut
neque deprehensus orator neque litigator destitutus esse vi-
deatur.

30 Plerumque autem multa agentibus accidit, ut maxime
necessaria et utique initia scribant, cetera quae domo affe-

runt cogitatione complectantur, subitis ex tempore occurrant. Quod fecisse M. Tullium commentariis ipsius apparet. Sed feruntur aliorum quoque et inventi forte, ut eos dicturus quisque composuerat, et in libros digesti, ut causarum quae sunt actae a Ser. Sulpicio, cuius tres orationes extant; sed hi de quibus loquor commentarii ita sunt exacti, ut ab ipso mihi in memoriam posteritatis videantur esse compositi. Nam 31
Ciceronis ad praesens modo tempus aptatos libertus Tiro contraxit; quos non ideo excuso, quia non probem, sed ut sint magis admirabiles. In hoc genere prorsus recipio hanc brevem annotationem libellosque, qui vel manu teneantur, et ad quos interim respicere fas sit. Illud quod Laenas 32
praecipit displicet mihi, vel in his quae scripserimus summas in commentarium et capita conferre. Facit enim ediscendi negligentiam haec ipsa fiducia et lacerat ac deformat orationem. Ego autem ne scribendum quidem puto, quod non simus memoria persecuturi. Nam id quoque accidit, ut revocet nos cogitatio ad illa elaborata nec sinat praesentem fortunam experiri. Sic anceps inter utrumque animus aestuat, cum et 33
scripta perdidit et non quaerit nova. Sed de memoria destinatus est libro proximo locus nec huic parti subiungendus, quia sunt alia prius nobis dicenda.

LIBER XI.

Libro undecimo haec continentur: De apte dicendo, quid, quam personam et rem deceat, quo modo medendum sit iis, quae natura parum speciosa sunt. De memoria, sub quo capite ars memoriaeque exercitatio. De pronuntiatione, sub quo capite de vocis natura, de cura eiusdem, de gestu, de cultu, quid cuique causae conveniat, quid cuique parti, et sententiis et verbis quid quemque deceat, intuendum est.

DE APTE DICENDO.

I. Parata, sicut superiore libro continetur, facultate scribendi cogitandique et ex tempore etiam, cum res poscet, orandi, proxima est cura, ut dicamus apte; quam virtutem

quartam elocutionis Cicero demonstrat, quaeque est meo
2 quidem iudicio maxime necessaria. Nam cum sit ornatus
orationis varius et multiplex conveniatque alius alii: nisi
fuerit accommodatus rebus atque personis, non modo non
illustrabit eam sed etiam destruet et vim rerum in contrarium
vertet. Quid enim prodest, esse verba et Latina et signifi-
cantia, esse et nitida figuris etiam numerisque elaborata, nisi
cum iis, in quae iudicem duci formarique volumus, consen-
3 tiant: si genus sublime dicendi parvis in causis, parvum
limatumque grandibus, laetum tristibus, lene asperis, minax
supplicibus, summissum concitatis, trux atque violentum iu-
cundis adhibeamus? Ut monilibus et margaritis ac veste
longa, quae sunt ornamenta feminarum, deformentur viri;
nec habitus triumphalis, quo nihil excogitari potest augustius,
4 feminas deceat. Hunc locum Cicero breviter in tertio de
Oratore libro perstringit, neque tamen videri potest quid-
quam omisisse dicendo, *non omni causae neque auditori
neque personae neque tempori congruere orationis unum
genus*. Nec fere pluribus in Oratore eadem. Sed illic L.
Crassus, cum apud summos oratores hominesque eruditissi-
mos dicat, satis habet, partem hanc velut notare inter agno-
5 scentes; et hic Cicero alloquens Brutum testatur esse haec
ei nota ideoque brevius a se dici, quanquam sit fusus locus
tracteturque a philosophis latius. Nos institutionem professi
non solum scientibus ista sed etiam discentibus tradimus,
ideoque paulo pluribus verbis debet haberi venia.

6 Quare notum sit nobis ante omnia, quid conciliando,
docendo, movendo iudici conveniat; quid quaque parte ora-
tionis petamus. Ita neque vetera aut translata aut ficta
verba in incipiendo, narrando, argumentando tractabimus
neque decurrentes contexto nitore circuitus, ubi dividenda
erit causa et in partes suas digerenda, neque humile atque
cotidianum sermonis genus et compositione ipsa dissolutum
epilogis dabimus nec iocis lacrimas, ubi opus erit misera-
7 tione, siccabimus. Nam ornatus omnis non tam sua quam rei,
cui adhibetur, condicione constat; nec plus refert, quid dicas
quam quo loco. Sed totum hoc apte dicere non elocutionis
tantum genere constat sed est cum inventione commune. Nam

si tantum habent etiam verba momentum, quanto res ipsae
magis? Quarum quae esset observatio, suis locis subinde
subiecimus.

Illud est diligentius docendum, eum demum dicere 8
apte, qui non solum quid expediat sed etiam quid deceat
inspexerit. Nec me fugit, plerumque haec esse coniuncta.
Nam quod decet, fere prodest; neque alio magis animi iudi-
cum conciliari aut, si res in contrarium tulit, alienari solent.
Aliquando tamen et haec dissentiunt. Quotiens autem pugna- 9
bunt, ipsam utilitatem vincet quod decet. Nam quis nescit,
nihil magis profuturum ad absolutionem Socrati fuisse, quam
si esset usus illo iudiciali genere defensionis et oratione
summissa conciliasset iudicum animos sibi crimenque ipsum
sollicite redarguisset? Verum id eum minime decebat; ideo- 10
que sic egit, ut qui poenam suam honoribus summis esset
aestimaturus. Maluit enim vir sapientissimus, quod super-
esset ex vita, sibi perire, quam quod praeterisset. Et quando
ab hominibus sui temporis parum intelligebatur, posteriorum
se iudiciis reservavit, brevi detrimento iam ultimae senectutis
aevum saeculorum omnium consecutus. Itaque quamvis Ly- 11
sias, qui tum in dicendo praestantissimus habebatur, defen-
sionem illi scriptam obtulisset, uti ea noluit: cum bonam
quidem sed parum sibi convenientem iudicavisset. Quo vel
solo patet, non persuadendi sed bene dicendi finem in ora-
tione servandum, cum interim persuadere deforme sit. Non
fuit hoc utile absolutioni, sed, quod est maius, homini fuit.
Et nos secundum communem potius loquendi consuetudinem 12
quam ipsam veritatis regulam divisione hac utimur, ut ab
eo, quod deceat, utilitatem separemus. Nisi forte prior ille
Africanus, qui patria cedere quam cum tribuno plebis humil-
limo contendere de innocentia sua maluit, inutiliter sibi vide-
tur consuluisse; aut P. Rutilius, vel cum illo paene Socratico
genere defensionis est usus, vel cum revocante eum P. Sulla 13
manere in exilio maluit, quid sibi maxime conduceret, ne-
sciebat. Hi vero parva illa, quae abiectissimus quisque ani-
mus utilia credit, si cum virtute conferantur, despicienda
iudicaverunt, ideoque perpetua saeculorum admiratione ce-
lebrantur. Neque nos simus tam humiles, ut, quae laudamus,

14 inutilia credamus. Sed hoc qualecunque discrimen raro admodum eveniet; idem fere, ut dixi, in omni genere causarum et proderit et decebit. Est autem, quod omnes et semper et ubique deceat, facere ac dicere honeste; contraque neminem unquam ullo in loco, turpiter. Minora vero quaeque sunt ex mediis plerumque sunt talia, ut aliis sint concedenda aliis non sint, aut pro persona, tempore, loco, causa magis ac
15 minus vel excusata debeant videri vel reprehendenda. Cum dicamus autem de rebus aut alienis aut nostris: dividenda ratio est eorum, dum sciamus pleraque neutro loco convenire.

In primis igitur omnis vitiosa iactatio est, eloquentiae tamen in oratore praecipue, affertque audientibus non fasti-
16 dium modo sed plerumque etiam odium. Habet enim mens nostra natura sublime quiddam et erectum et impatiens superioris. Ideoque abiectos aut summittentes se libenter allevamus, quia hoc facere tanquam maiores videmur; et quotiens discessit aemulatio, succedit humanitas. At qui se supra modum extollit, premere ac despicere creditur, nec tam se
17 maiorem quam minores ceteros facere. Inde invident humiliores, (nam hoc vitium est eorum, qui nec cedere volunt nec possunt contendere) rident superiores, improbant boni. Plerumque vero deprehendas arrogantium falsam de se opinionem; sed in veris quoque sufficit conscientia.

Reprehensus est in hac parte non mediocriter Cicero, quanquam is quidem rerum a se gestarum maior quam eloquen-
18 tiae fuit in orationibus utique iactator. Et plerumque illud quoque non sine aliqua ratione fecit. Aut enim tuebatur eos, quibus erat adiutoribus usus in opprimenda coniuratione, aut respondebat invidiae; cui tamen non fuit par servatae patriae poenam passus exilium; ut illorum, quae egerat in consulatu, frequens commemoratio possit videri non gloriae magis quam
19 defensioni data. Eloquentiam quidem, cum plenissimam diversae partis advocatis concederet, sibi nunquam in agendo immodice arrogavit. Illius sunt enim: *Si quid est ingenii in me, quod sentio quam sit exiguum*, et, *Quo ingenio minus*
20 *possum, subsidium mihi diligentia comparavi*. Quin etiam contra Q. Caecilium de accusatore in Verrem constituendo,

quamvis multum esset in hoc quoque momenti, uter ad agendum magis idoneus veniret, dicendi tamen facultatem magis illi detraxit quam arrogavit sibi, seque non consecutum sed *omnia fecisse, ut posset eam consequi*, dixit. In epistolis 21 aliquando familiariter apud amicos, nonnunquam in dialogis aliena tamen persona verum de eloquentia sua dicit. Et aperte tamen gloriari nescio an sit magis tolerabile vel ipsa vitii huius simplicitate, quam illa in iactatione perversa, si abundans opibus pauperem se, nobilis obscurum et potens infirmum et disertus imperitum plane et infantem vocet. Ambi- 22 tiosum gloriandi genus est etiam deridere. Ab aliis ergo laudemur; nam ipsos, ut Demosthenes ait, *erubescere, etiam cum ab aliis laudabimur, decet.* Neque hoc dico, non aliquando de rebus a se gestis oratori esse dicendum, sicut eidem Demostheni pro Ctesiphonte; quod tamen ita emendavit, ut necessitatem id faciendi ostenderet invidiamque omnem in eum regereret, qui hoc se coegisset. Et M. Tul- 23 lius saepe dicit de oppressa coniuratione Catilinae; sed modo id virtuti senatus modo providentiae deorum immortalium assignat. Plerumque contra inimicos atque obtrectatores plus vindicat sibi. Erant enim tuenda, cum obiicerentur. In car- 24 minibus utinam pepercisset, quae non desierunt carpere maligni:

Cedant arma togae, concedat laurea laudi;

et

O fortunatam natam me consule Romam;

et *Iovem illum, a quo in concilium deorum advocatur;* et *Minervam, quae artes eum docuit;* quae sibi ille secutus quaedam Graecorum exempla permiserat.

Verum eloquentiae ut indecora iactatio ita nonnunquam 25 concedenda fiducia est. Nam quis reprehendat haec: *Quid putem? contemptumne me? Non video nec in vita nec in gratia nec in rebus gestis nec in hac mea mediocritate ingenii, quid despicere possit Antonius?* Et paulo post aper- 26 tius: *An decertare mecum voluit contentione dicendi? Hoc quidem beneficium est. Quid enim plenius, quid uberius quam mihi et pro me et contra Antonium dicere?*

Arrogantes et illi, qui se iudicasse de causa nec aliter 27

affuturos fuisse proponunt. Nam et inviti iudices audiunt praesumentem partes suas, nec hoc oratori contingere inter adversarios quod Pythagorae inter discipulos potest: *Ipse dixit.* Sed istud magis minusve vitiosum est pro personis
28 dicentium. Defenditur enim aliquatenus aetate, dignitate, auctoritate; quae tamen vix in ullo tanta fuerint, ut non hoc affirmationis genus temperandum sit aliqua moderatione sicut omnia, in quibus patronus argumentum ex se ipso petet. Fuisset tumidius, si accipiendum criminis loco negasset Cicero, Equitis Romani esse filium, se defendente. At ille fecit hoc etiam favorabile coniungendo cum iudicibus dignitatem suam: *Equitis autem Romani esse filium, criminis loco poni ab accusatoribus, neque vobis iudicantibus oportuit neque defendentibus nobis.*

29 Impudens, tumultuosa, iracunda actio omnibus indecora; sed ut quisque aetate, dignitate, usu praecedit, magis in ea reprehendendus. Videas autem rixatores quosdam neque iudicum reverentia neque agendi more ac modo contineri, quo ab ipso mentis habitu manifestum sit, tam in
30 suscipiendis quam in agendis causis nihil pensi habere. Profert enim mores plerumque oratio et animi secreta detegit. Nec sine causa Graeci prodiderunt, *Ut vivat, quemque etiam dicere.* Humiliora illa vitia: summissa adulatio, affectata scurrilitas, in rebus ac verbis parum modestis ac pudicis vilis pudor, in omni negotio neglecta auctoritas; quae fere accidunt iis, qui nimium aut blandi esse aut ridiculi volunt.

31 Ipsum etiam eloquentiae genus alios aliud decet. Nam neque tam plenum et erectum et audax et praecultum senibus convenerit quam pressum et mite et limatum et quale intelligi vult Cicero, cum dicit, orationem suam coepisse *canescere;* sicut vestibus quoque non purpura coccoque
32 fulgentibus illa aetas satis apta sit. In iuvenibus etiam uberiora paulo et paene periclitantia feruntur. At in iisdem siccum et sollicitum et contractum dicendi propositum plerumque affectatione ipsa severitatis invisum est, quando etiam morum senilis auctoritas immatura in adolescentibus creditur.
33 Simpliciora militares decent. Philosophiam ex professo, ut quidam faciunt, ostentantibus parum decori sunt plerique

orationis ornatus maximeque ex affectibus, quos illi vitia
dicunt. Verba quoque exquisitiora et compositio numerosa
tali proposito diversa. Non enim sola illa laetiora, qualia a 34
Cicerone dicuntur, *Saxa atque solitudines voci respondent;*
sed etiam illa, quanquam plena sanguinis, *Vos enim iam,
Albani tumuli atque luci, vos, inquam, imploro atque testor,
vosque, Albanorum obrutae arae, sacrorum populi Romani
sociae et aequales*, non conveniant barbae illi atque tristi-
tiae. At vir civilis vereque sapiens, qui se non otiosis dis- 35
putationibus sed administrationibus rei publicae dediderit, a
qua longissime isti, qui philosophi vocantur, recesserunt,
omnia, quae ad efficiendum oratione quod proposuerit valent,
libenter adhibebit: cum prius, quid honestum sit, efficere in
animo suo constituerit. Est quod principes deceat, aliis 36
non concesseris. Imperatorum ac triumphalium separata est
aliqua ex parte ratio eloquentiae, sicut Pompeius abunde
disertus rerum suarum narrator, et hic, qui bello civili se
interfecit, Cato eloquens senator fuit. Idem dictum saepe in 37
alio liberum, in alio furiosum, in alio superbum est. Verba
adversus Agamemnonem a Thersite habita ridentur; da illa
Diomedi aliive cui pari: magnum animum ferre prae se vide-
buntur. *Ego te consulem putem*, inquit L. Crassus Philippo,
cum tu me non putes senatorem? Vox honestissimae liberta-
tis; non tamen ferres quemcunque dicentem. Negat se magni 38
facere aliquis poetarum, *utrum Caesar ater an albus homo
sit*, insania; verte, ut idem Caesar de illo dixerit, arrogantia
est. Maior in personis observatio est apud tragicos comicos-
que, multis enim utuntur et variis. Eadem et eorum, qui ora-
tiones aliis scribebant, fuit ratio et declamantium est. Non
enim semper ut advocati sed plerumque ut litigatores dicimus.

Verum etiam in his causis, quibus advocamur, eadem 39
differentia diligenter est custodienda. Utimur enim fictione
personarum et velut ore alieno loquimur, dandique sunt iis,
quibus vocem accommodamus, sui mores. Aliter enim P.
Clodius aliter Appius Caecus, aliter Caecilianus ille aliter
Terentianus pater fingitur. Quid asperius lictore Verris: *Ut
adeas, tantum dabis?* Quid fortius illo, cuius inter ipsa ver- 40
berum supplicia una vox audiebatur: *Civis Romanus sum?*

Quam dignae Milonis in peroratione ipsa voces eo viro, qui pro re publica seditiosum civem totiens compescuisset qui-
41 que insidias virtute superasset? Denique non modo quot in causa totidem in prosopopoeia sunt varietates, sed hoc etiam plures, quod in his puerorum, feminarum, populorum, mutarum etiam rerum assimulamus affectus, quibus omnibus de-
42 betur suus decor. Eadem in iis, pro quibus agemus, observanda sunt. Aliter enim pro alio saepe dicendum est, ut quisque honestus, humilis, invidiosus, favorabilis erit, adiecta propositorum quoque et anteactae vitae differentia. Iucundissima vero in oratore humanitas, facilitas, moderatio, benivolentia. Sed illa quoque diversa bonum virum decent: malos odisse, publica vice commoveri, ultum ire scelera et iniurias, et omnia, ut initio dixi, honesta.

43 Nec tantum, quis et pro quo sed etiam apud quem dicas, interest. Facit enim et fortuna discrimen et potestas, nec eadem apud principem, magistratum, senatorem, privatum, tantum liberum ratio est, nec eodem sono publica iudicia
44 et arbitrorum disceptationes aguntur. Nam ut orantem pro capite sollicitudo deceat et cura et omnes ad amplificandam orationem quasi machinae: ita in parvis rebus iudicibusque vana sint eadem, rideaturque merito, qui apud disceptatorem de re levissima sedens dicturus utatur illa Ciceronis confessione, *non modo se animo commoveri sed etiam corpore*
45 *ipso perhorrescere.* Quis vero nesciat, quanto aliud dicendi genus poscat gravitas senatoria aliud aura popularis? cum etiam singulis iudicantibus non idem apud graves viros quod leviores, non idem apud eruditum quod militarem ac rusticum deceat, sitque nonnunquam summittenda et contrahenda oratio, ne iudex eam vel intelligere vel capere non possit.

46 Tempus quoque ac locus egent observatione propria. Nam et tempus tum triste, tum laetum, tum liberum, tum an-
47 gustum est, atque ad haec omnia componendus orator; et loco publico privatone, celebri an secreto, aliena civitate an tua, in castris denique an foro dicas, interest plurimum, ac suam quidque formam et proprium quendam modum eloquentiae poscit: cum etiam in ceteris actibus vitae non idem in foro, curia, campo, theatro, domi facere conveniat; et ple-

raque, quae natura non sunt reprehendenda atque interim
sunt necessaria, alibi quam mos permiserit turpia habeantur.
Illud iam diximus, quanto plus nitoris et cultus demonstra- 48
tivae materiae, ut ad delectationem audientium compositae,
quam, quae sunt in actu et contentione, suasoriae iudiciales-
que permittant.

Hoc adhuc adiiciendum, aliquas etiam, quae sunt egre-
giae dicendi virtutes, quo minus deceant, effici condicione
causarum. An quisquam tulerit reum in discrimine capitis, 49
praecipueque si apud victorem et principem pro se ipse di-
cat, frequenti translatione, fictis aut repetitis ex vetustate
verbis, compositione quae sit maxime a vulgari usu remota,
decurrentibus periodis, quam laetissimis locis sententiisque
dicentem? Non perdant haec omnia necessarium periclitanti
sollicitudinis colorem, petendumque etiam innocentibus mise-
ricordiae auxilium? Commoveaturne quisquam eius fortuna, 50
quem tumidum ac sui iactantem et ambitiosum institorem elo-
quentiae in ancipiti sorte videat? Non immo oderit reum
verba aucupantem et anxium de fama ingenii, et cui esse
diserto vacet? Quod mire M. Caelius in defensione causae, 51
qua reus de vi fuit, comprehendisse videtur mihi: *Ne cui
vestrum atque etiam omnium, qui ad rem agendam assunt,
meus aut vultus molestior aut vox immoderatior aliqua aut
denique, quod minimum est, iactantior gestus fuisse videa-
tur.* Atqui sunt quaedam actiones in satisfactione, depre- 52
catione, confessione positae: sententiolisne flendum erit?
epiphonemata aut enthymemata exorabunt? Non, quidquid
meris adiicietur affectibus, omnes eorum diluet vires et mise-
rationem securitate laxabit? Age, si de morte filii sui vel 53
iniuria, quae morte sit gravior, dicendum patri fuerit: aut in
narrando gratiam illam expositionis, quae continget ex ser-
mone puro atque dilucido, quaeret, breviter ac significanter
ordinem rei protulisse non contentus; aut argumenta diducet
in digitos et propositionum ac partitionum captabit leporem
et, ut plerumque in hoc genere moris est, intentione omni
remissa loquetur? Quo fugerit interim dolor ille? ubi lacri- 54
mae substiterint? unde se in medium tam secura observatio
artium miserit? Non ab exordio usque ad ultimam vo-

cem continuus quidam gemitus et idem tristitiae vultus ser-
vabitur, si quidem volet dolorem suum etiam in audientes
transfundere? quem si usquam remiserit, in animum iudican-
55 tium non reducet. Quod praecipue declamantibus (neque
enim me poenitet ad hoc quoque opus meum et curam susce-
ptorum semel adolescentium respicere) custodiendum est,
quo plures in schola finguntur affectus, quos non ut advocati
56 sed ut passi subimus. Cum etiam hoc genus simulari litium
soleat, cum ius mortis a senatu quidam ob aliquam magnam
infelicitatem vel etiam poenitentiam petunt, in quibus non
solum cantare, quod vitium pervasit, aut lascivire sed ne
argumentari quidem nisi mixtis et quidem ita, ut ipsa proba-
tione magis emineant, affectibus decet. Nam qui intermittere
in agendo dolorem potest, videtur posse etiam deponere.

57 Nescio tamen an huius, de quo loquimur, decoris custo-
dia maxime circa eos, contra quos dicimus, examinanda
sit. Nam sine dubio in omnibus statim accusationibus hoc
agendum est, ne ad eas libenter descendisse videamur. Ideo-
que mihi illud Cassii Severi non mediocriter displicet: *Dii
boni*, *vivo; et*, *quo me vivere iuvet*, *Asprenatem reum
video.* Non enim iusta ex causa vel necessaria videri potest
58 postulasse eum sed quadam accusandi voluptate. Praeter hoc
tamen, quod est commune, propriam moderationem quaedam
causae desiderant. Quapropter et, qui curationem bonorum
patris postulabit, doleat eius valetudinem; et quamlibet gra-
via filio pater obiecturus misserrimam sibi ostendat esse hanc
ipsam necessitatem, nec hoc paucis modo verbis sed toto
colore actionis, ut id eum non dicere modo sed etiam vere
59 dicere appareat. Nec causanti pupillo sic tutor irascatur un-
quam, ut non remaneant amoris vestigia et sacra quaedam
patris eius memoria. Iam quomodo contra abdicantem pa-
trem, querentem uxorem, agi causam oporteret, in libro, ut
arbitror, septimo dixi. Quando ipsos loqui, quando etiam
advocati voce uti deceat, quartus liber, in quo prooemii prae-
cepta sunt, continet.

60 Esse in verbis quod deceat aut turpe sit, nemini dubium
est. Unum iam igitur huic loco, quod est sane summae dif-
ficultatis, adiiciendum videtur, quibus modis ea, quae sunt

natura parum speciosa quaeque non dicere, si utrumlibet esset liberum, maluissemus, non tamen sint indecora dicentibus. Quid asperiorem habere frontem potest aut quid aures 61
hominum magis respuunt, quam cum est filio filiive advocatis in matrem perorandum? Aliquando tamen necesse est, ut in causa Cluentii Habiti. Sed non semper illa via, qua contra Sasiam Cicero usus est; non quia non ille optime est, sed quia plurimum refert, qua in re et quo modo laedat. Itaque 62
illa, cum filii caput palam impugnaret, fortiter fuit repellenda. Duo tamen, quae sola supererant, divine Cicero servavit. Primum, ne oblivisceretur reverentiae, quae parentibus debetur; deinde ut, repetitis altius causis, diligentissime ostenderet, quam id, quod erat in matrem dicturus, non oporteret modo fieri sed etiam necesse esset. Primaque haec expositio 63
fuit, quanquam ad praesentem quaestionem nihil pertinebat. Adeo in causa difficili atque perplexa nihil prius intuendum credidit, quam quid deceret. Fecit itaque nomen parentis non filio invidiosum, sed ipsi, in quam dicebatur. Potest ta- 64
men aliquando mater et in re leviore aut minus infeste contra filium stare; tum lenior atque summissior decebit oratio. Nam et satisfaciendo aut nostram minuemus invidiam aut etiam in diversum eam transferemus; et si graviter dolere filium palam fuerit: credetur abesse ab eo culpam fietque ultro miserabilis. Avertere quoque in alios crimen decet, ut 65
fraude aliquorum concita credatur, et, omnia nos passuros, nihil aspere dicturos, testandum, ut, etiamsi non possumus conviciari, nolle videamur. Etiam, si quid obiiciendum erit, officium est patroni, ut id filio invito sed fide cogente facere credatur. Ita poterit uterque laudari. Quod de matre dixi, de utroque parente accipiendum est. Nam inter patres etiam filiosque, cum intervenisset emancipatio, litigatum scio. In 66
aliis quoque propinquitatibus custodiendum est, ut inviti et necessario et parce iudicemur dixisse; magis autem aut minus, ut cuique personae debetur reverentia. Eadem pro libertis adversus patronos observantia. Et ut semel plura complectar, nunquam decebit sic adversus tales agere personas, quomodo contra nos agi ab hominibus condicionis eiusdem iniquo animo tulissemus. Praestatur hoc aliquando 67

etiam dignitatibus, ut libertatis nostrae ratio reddatur,
quis nos aut petulantes in laedendis eis aut etiam ambitio
putet. Itaque Cicero, quanquam erat in Cottam graviss
dicturus, neque aliter agi P. Oppii causa poterat, longa
68 men praefatione excusavit officii sui necessitatem. Aliquan
etiam inferioribus praecipueque adolescentulis parcere
videri decet. Utitur hac moderatione Cicero pro Caelio co
tra Atratinum, ut eum non inimice corripere sed paene pat
monere videatur. Nam et nobilis et iuvenis et non iniust
dolore venerat ad accusandum.

Sed in his quidem, in quibus vel iudici vel etiam asta
tibus ratio nostrae moderationis probari debet, minor es
labor; illic plus difficultatis, ubi ipsos, contra quos dicimus,
69 veremur offendere. Duae simul huiusmodi personae Ciceroni
pro Murena dicenti obstiterunt, M. Catonis Serviique Sulpicii.
Quam decenter tamen Sulpicio, cum omnes concessisset vir-
tutes, scientiam petendi consulatus ademit? Quid enim aliud
esset, quo se victum homo nobilis et iuris antistes magis
ferret? Ut vero rationem defensionis suae reddidit, cum se
studuisse petitioni Sulpicii contra honorem Murenae, non idem
70 debere actioni contra caput, diceret? Quam molli autem
articulo tractavit Catonem? cuius naturam summe admiratus
non ipsius vitio sed Stoicae sectae quibusdam in rebus factam
duriorem videri volebat; ut inter eos non forensem conten-
71 tionem sed studiosam disputationem crederes incidisse. Haec
est profecto ratio, et certissimum praeceptorum genus illius
viri observatio, ut, cum aliquid detrahere salva gratia velis,
concedas alia omnia: in hoc solo vel minus peritum quam in
ceteris, adiecta, si poterit fieri, etiam causa, cur id ita sit,
vel paulo pertinaciorem vel credulum vel iratum, vel impul-
72 sum ab aliis. Hoc illis commune remedium est, nisi in tota
actione aequaliter appareat non honor modo sed etiam cari-
tas. Praeterea causa sit nobis iusta sic dicendi, neque id
73 moderate tantum faciamus sed etiam necessario. Diversum
hoc sed facilius, cum hominum aut alioqui turpium aut
is invisorum quaedam facta laudanda sunt. Decet enim
ipsam probare in qualicunque persona. Dixit Cicero pro
inio et P. Vatinio, inimicissimis antea sibi hominibus et in

quos orationes etiam scripserat, verum et iusta sic faciendo: non se de ingenii fama sed de fide esse sollicitum. Difficilior 74
ei ratio in iudicio Cluentiano fuit, cum Scamandrum necesse haberet dicere nocentem, cuius egerat causam. Verum illud elegantissime cum eorum, a quibus ad se perductus esset, precibus tum etiam adolescentia sua excusat; detracturus alioqui plurimum auctoritatis, si, in causa praesertim suspecta, se eum esse, qui temere nocentes reos susciperet, fateretur.

Apud iudicem vero, qui aut erit inimicus aut propter 75
aliquod commodum a causa, quam nos susceperimus, alienus, ut persuadendi ardua ratio ita dicendi expeditissima. Fiducia enim iustitiae eius et nostrae causae nihil nos timere simulabimus. Ipse erit gloria inflandus, ut tanto clarior eius futura sit fides ac religio in pronuntiando, quanto minus vel offensae vel utilitati suae indulserit. Hoc et apud eos, a quibus 76
appellatum erit, si forte ad eosdem remittemur; adiicienda ratio vel necessitatis alicuius, si id causa concedit, vel erroris vel suspicionis. Tutissimum ergo poenitentiae confessio et satisfactio culpae, perducendusque omni modo iudex ad irae pudorem. Accidit etiam nonnunquam eadem causa, de qua 77
pronuntiarit cognoscatque iterum. Tum illud quidem commune: apud alium nos iudicem disputaturos de illius sententia non fuisse, neque enim emendari ab alio quam ipso fas esse; ceterum ex causa, ut quaeque permittet: aut ignorata quaedam aut defuisse testes aut (quod timidissime et, si nihil aliud plane fuerit, dicendum est) patronos non suffecisse, succurret. Etiam, si apud alios iudices agetur, ut in secunda 78
assertione aut in centumviralibus iudiciis duplicibus parte victa, decentius erit, quotiens contigerit, servare iudicum pudorem; de qua re latius probationum loco dictum est.

Potest evenire, ut in aliis reprehendenda sint, quae ipsi fecerimus, ut obiicit Tubero Ligario, quod in Africa fuerit. Et ambitus quidam damnati recuperandae dignitatis gratia 79
reos eiusdem criminis detulerunt, ut in scholis luxuriantem patrem luxuriosus ipse iuvenis accusat. Id quomodo decenter fieri possit, equidem non invenio, nisi aliquid reperitur, quod intersit, persona, aetas, tempus, causa, locus, animus. Tu- 80
bero, iuvenem se patri haesisse, illum a senatu missum non

ad bellum sed ad frumentum coemendum, ait, ut primum licuerit, a partibus recessisse; Ligarium et perseverasse et non pro Cn. Pompeio, inter quem et Caesarem dignitatis fuerit contentio, cum salvam uterque rem publicam vellet, sed pro
81 Iuba atque Afris inimicissimis populo Romano stetisse. Ceterum vel facillimum est, ibi alienam culpam incusare, ubi fateris tuam. Verum id iam iudicis est non actoris. Quodsi nulla contingit excusatio: sola colorem habet poenitentia. Potest enim videri satis emendatus, qui in odium eorum, in
82 quibus erraverat, ipse conversus est. Sunt enim causae quaedam, quae hoc natura ipsa rei non indecens faciant: ut cum pater ex meretrice natum, quod duxerit meretricem in matrimonium, abdicat. Scholastica materia sed non, quae non possit accidere. Hic igitur multa non deformiter dicet: vel quod omnium sit votum parentum, ut honestiores quam sint ipsi liberos habeant, (nam et, si filia nata, meretrix eam mater pudicam esse voluisset) vel quod humilior ipse fuerit, (licet enim hoc dicere) vel quod non habuerit patrem qui moneret;
83 quin eo minus id faciendum filio fuisse, ne renovaret domus pudorem et exprobraret patri nuptias, matri prioris vitae necessitatem; ne denique legem quandam suis quoque subinde liberis daret. Credibilis erit etiam propria quaedam in illa meretrice turpitudo, quam nunc hic pater ferre non possit. Alia praetereo. Neque enim nunc declamamus sed ostendimus, nonnunquam posse dicentem ipsis incommodis bene uti.

84 Illic maior aestus, ubi quis pudenda queritur, ut stuprum, praecipue in maribus, aut os profanatum. Non dico, si loquatur ipse; nam quid aliud ei quam gemitus ac fletus et execratio vitae conveniat, ut iudex intelligat potius dolorem illum quam audiat? Sed patrono quoque per similes affectus eundum erit, quia hoc iniuriae genus verecundius est passis
85 quam ausis. Mollienda est in plerisque alio colore asperitas orationis, ut Cicero de proscriptorum liberis fecit. Quid enim crudelius quam homines honestis parentibus ac maioribus natos a re publica summoveri? Itaque durum id esse summus ille tractandorum animorum artifex confitetur, sed ita bus Sullae cohaerere statum civitatis affirmat, ut his so-

lutis stare ipsa non possit. Assecutus itaque est, ut aliquid
eorum quoque causa videretur facere, contra quos diceret.
Illud etiam in iocis monui, quam turpis esset fortunae inse- 86
ctatio, et ne in totos ordines aut gentes aut populos petulantia
incurreret. Sed interim fides patrocinii cogit quaedam de universo genere aliquorum hominum dicere, libertinorum vel militum vel publicanorum vel similiter aliorum. In quibus omni- 87
bus commune remedium est, ut ea, quae laedunt, non libenter
tractare videaris; nec in omnia impetum facias sed in id, quod
expugnandum est; et reprehendens alia laude compenses: si 88
cupidos milites dicas, sed non mirum, quod periculorum ac
sanguinis maiora sibi deberi praemia putent; eosdem petulantes, sed hoc fieri, quod bellis magis quam paci assueverint.
Libertinis detrahenda est auctoritas; licet iis testimonium reddere industriae, per quam exierint de servitute. Quod ad 89
nationes exteras pertinet, Cicero varie: detracturus Graecis
testibus fidem doctrinam iis concedit ac litteras, seque eius
gentis amatorem esse profitetur, Sardos contemnit, Allobrogas ut hostes insectatur; quorum nihil tunc, cum diceretur,
parum aptum aut remotum cura decoris fuit. Verborum etiam 90
moderatione detrahi solet, si qua est rei invidia: si asperum
dicas *nimium severum*, iniustum *persuasione labi*, pertinacem *ultra modum tenacem* esse *propositi;* plerumque velut
ipsos coneris ratione vincere, quod est mollissimum.

Indecorum est super haec omne nimium, ideoque etiam 91
quod natura rei satis aptum est, nisi modo quoque temperatur,
gratiam perdit. Cuius rei observatio iudicio magis quodam
sentiri quam praeceptis tradi potest: quantum satis sit et
quantum recipiant aures. Non habet haec res mensuram et
quasi pondus, quia ut in cibis alia aliis magis complent.

Adiiciendum etiam breviter videtur, quod fere dicendi 92
virtutes diversissimae non solum suos amatores habeant sed
ab eisdem saepe laudentur. Nam Cicero quodam loco scribit, *id esse optimum, quod, cum te facile credideris consequi imitatione, non possis*. Alio vero, *non id egisse, ut ita
diceret, quomodo se quilibet posse confideret sed quomodo
nemo.* Quod potest pugnare inter se videri. Verum utrum- 93
que ac merito laudatur, causarum enim modo distat. Quia

affuturos fuisse proponunt. Nam et inviti iudices audiunt praesumentem partes suas, nec hoc oratori contingere inter adversarios quod Pythagorae inter discipulos potest: *Ipse dixit.* Sed istud magis minusve vitiosum est pro personis
28 dicentium. Defenditur enim aliquatenus aetate, dignitate, auctoritate; quae tamen vix in ullo tanta fuerint, ut non hoc affirmationis genus temperandum sit aliqua moderatione sicut omnia, in quibus patronus argumentum ex se ipso petet. Fuisset tumidius, si accipiendum criminis loco negasset Cicero, Equitis Romani esse filium, se defendente. At ille fecit hoc etiam favorabile coniungendo cum iudicibus dignitatem suam: *Equitis autem Romani esse filium, criminis loco poni ab accusatoribus, neque vobis iudicantibus oportuit neque defendentibus nobis.*

29 Impudens, tumultuosa, iracunda actio omnibus indecora; sed ut quisque aetate, dignitate, usu praecedit, magis in ea reprehendendus. Videas autem rixatores quosdam neque iudicum reverentia neque agendi more ac modo contineri, quo ab ipso mentis habitu manifestum sit, tam in
30 suscipiendis quam in agendis causis nihil pensi habere. Profert enim mores plerumque oratio et animi secreta detegit. Nec sine causa Graeci prodiderunt, *Ut vivat, quemque etiam dicere.* Humiliora illa vitia: summissa adulatio, affectata scurrilitas, in rebus ac verbis parum modestis ac pudicis vilis pudor, in omni negotio neglecta auctoritas; quae fere accidunt iis, qui nimium aut blandi esse aut ridiculi volunt.

31 Ipsum etiam eloquentiae genus alios aliud decet. Nam neque tam plenum et erectum et audax et praecultum senibus convenerit quam pressum et mite et limatum et quale intelligi vult Cicero, cum dicit, orationem suam coepisse *canescere;* sicut vestibus quoque non purpura coccoque
32 fulgentibus illa aetas satis apta sit. In iuvenibus etiam uberiora paulo et paene periclitantia feruntur. At in iisdem siccum et sollicitum et contractum dicendi propositum plerumque affectatione ipsa severitatis invisum est, quando etiam morum senilis auctoritas immatura in adolescentibus creditur.
33 Simpliciora militares decent. Philosophiam ex professo, ut quidam faciunt, ostentantibus parum decori sunt plerique

orationis ornatus maximeque ex affectibus, quos illi vitia dicunt. Verba quoque exquisitiora et compositio numerosa tali proposito diversa. Non enim sola illa laetiora, qualia a 34
Cicerone dicuntur, *Saxa atque solitudines voci respondent;* sed etiam illa, quanquam plena sanguinis, *Vos enim iam, Albani tumuli atque luci, vos, inquam, imploro atque testor, vosque, Albanorum obrutae arae, sacrorum populi Romani sociae et aequales*, non conveniant barbae illi atque tristitiae. At vir civilis vereque sapiens, qui se non otiosis dis- 35
putationibus sed administrationibus rei publicae dediderit, a qua longissime isti, qui philosophi vocantur, recesserunt, omnia, quae ad efficiendum oratione quod proposuerit valent, libenter adhibebit: cum prius, quid honestum sit, efficere in animo suo constituerit. Est quod principes deceat, aliis 36
non concesseris. Imperatorum ac triumphalium separata est aliqua ex parte ratio eloquentiae, sicut Pompeius abunde disertus rerum suarum narrator, et hic, qui bello civili se interfecit, Cato eloquens senator fuit. Idem dictum saepe in 37
alio liberum, in alio furiosum, in alio superbum est. Verba adversus Agamemnonem a Thersite habita ridentur; da illa Diomedi aliive cui pari: magnum animum ferre prae se videbuntur. *Ego te consulem putem*, inquit L. Crassus Philippo, *cum tu me non putes senatorem?* Vox honestissimae libertatis; non tamen ferres quemcunque dicentem. Negat se magni 38
facere aliquis poetarum, *utrum Caesar ater an albus homo sit*, insania; verte, ut idem Caesar de illo dixerit, arrogantia est. Maior in personis observatio est apud tragicos comicosque, multis enim utuntur et variis. Eadem et eorum, qui orationes aliis scribebant, fuit ratio et declamantium est. Non enim semper ut advocati sed plerumque ut litigatores dicimus.

Verum etiam in his causis, quibus advocamur, eadem 39
differentia diligenter est custodienda. Utimur enim fictione personarum et velut ore alieno loquimur, dandique sunt iis, quibus vocem accommodamus, sui mores. Aliter enim P. Clodius aliter Appius Caecus, aliter Caecilianus ille aliter Terentianus pater fingitur. Quid asperius lictore Verris: *Ut adeas, tantum dabis?* Quid fortius illo, cuius inter ipsa ver- 40
berum supplicia una vox audiebatur: *Civis Romanus sum?*

Quam dignae Milonis in peroratione ipsa voces eo viro, qui pro re publica seditiosum civem totiens compescuisset qui-
41 que insidias virtute superasset? Denique non modo quot in causa totidem in prosopopoeia sunt varietates, sed hoc etiam plures, quod in his puerorum, feminarum, populorum, mutarum etiam rerum assimulamus affectus, quibus omnibus de-
42 betur suus decor. Eadem in iis, pro quibus agemus, observanda sunt. Aliter enim pro alio saepe dicendum est, ut quisque honestus, humilis, invidiosus, favorabilis erit, adiecta propositorum quoque et anteactae vitae differentia. Iucundissima vero in oratore humanitas, facilitas, moderatio, benivolentia. Sed illa quoque diversa bonum virum decent: malos odisse, publica vice commoveri, ultum ire scelera et iniurias, et omnia, ut initio dixi, honesta.

43 Nec tantum, quis et pro quo sed etiam apud quem dicas, interest. Facit enim et fortuna discrimen et potestas, nec eadem apud principem, magistratum, senatorem, privatum, tantum liberum ratio est, nec eodem sono publica iudicia
44 et arbitrorum disceptationes aguntur. Nam ut orantem pro capite sollicitudo deceat et cura et omnes ad amplificandam orationem quasi machinae: ita in parvis rebus iudicibusque vana sint eadem, rideaturque merito, qui apud disceptatorem de re levissima sedens dicturus utatur illa Ciceronis confessione, *non modo se animo commoveri sed etiam corpore*
45 *ipso perhorrescere*. Quis vero nesciat, quanto aliud dicendi genus poscat gravitas senatoria aliud aura popularis? cum etiam singulis iudicantibus non idem apud graves viros quod leviores, non idem apud eruditum quod militarem ac rusticum deceat, sitque nonnunquam summittenda et contrahenda oratio, ne iudex eam vel intelligere vel capere non possit.

46 Tempus quoque ac locus egent observatione propria. Nam et tempus tum triste, tum laetum, tum liberum, tum an-
47 gustum est, atque ad haec omnia componendus orator; et loco publico privatone, celebri an secreto, aliena civitate an tua, in castris denique an foro dicas, interest plurimum, ac suam quidque formam et proprium quendam modum eloquentiae poscit: cum etiam in ceteris actibus vitae non idem in foro, curia, campo, theatro, domi facere conveniat; et ple-

raque, quae natura non sunt reprehendenda atque interim
sunt necessaria, alibi quam mos permiserit turpia habeantur.
Illud iam diximus, quanto plus nitoris et cultus demonstra- 48
tivae materiae, ut ad delectationem audientium compositae,
quam, quae sunt in actu et contentione, suasoriae iudiciales-
que permittant.

Hoc adhuc adiiciendum, aliquas etiam, quae sunt egre-
giae dicendi virtutes, quo minus deceant, effici condicione
causarum. An quisquam tulerit reum in discrimine capitis, 49
praecipueque si apud victorem et principem pro se ipse di-
cat, frequenti translatione, fictis aut repetitis ex vetustate
verbis, compositione quae sit maxime a vulgari usu remota,
decurrentibus periodis, quam laetissimis locis sententiisque
dicentem? Non perdant haec omnia necessarium periclitanti
sollicitudinis colorem, petendumque etiam innocentibus mise-
ricordiae auxilium? Commoveaturne quisquam eius fortuna, 50
quem tumidum ac sui iactantem et ambitiosum institorem elo-
quentiae in ancipiti sorte videat? Non immo oderit reum
verba aucupantem et anxium de fama ingenii, et cui esse
diserto vacet? Quod mire M. Caelius in defensione causae, 51
qua reus de vi fuit, comprehendisse videtur mihi: *Ne cui
vestrum atque etiam omnium, qui ad rem agendam assunt,
meus aut vultus molestior aut vox immoderatior aliqua aut
denique, quod minimum est, iactantior gestus fuisse videa-
tur.* Atqui sunt quaedam actiones in satisfactione, depre- 52
catione, confessione positae: sententiolisne flendum erit?
epiphonemata aut enthymemata exorabunt? Non, quidquid
meris adiicietur affectibus, omnes eorum diluet vires et mise-
rationem securitate laxabit? Age, si de morte filii sui vel 53
iniuria, quae morte sit gravior, dicendum patri fuerit: aut in
narrando gratiam illam expositionis, quae continget ex ser-
mone puro atque dilucido, quaeret, breviter ac significanter
ordinem rei protulisse non contentus; aut argumenta diducet
in digitos et propositionum ac partitionum captabit leporem
et, ut plerumque in hoc genere moris est, intentione omni
remissa loquetur? Quo fugerit interim dolor ille? ubi lacri- 54
mae substiterint? unde se in medium tam secura observatio
artium miserit? Non ab exordio usque ad ultimam vo-

cem continuus quidam gemitus et idem tristitiae vultus ser-
vabitur, si quidem volet dolorem suum etiam in audientes
transfundere? quem si usquam remiserit, in animum iudican-
55 tium non reducet. Quod praecipue declamantibus (neque
enim me poenitet ad hoc quoque opus meum et curam susce-
ptorum semel adolescentium respicere) custodiendum est,
quo plures in schola finguntur affectus, quos non ut advocati
56 sed ut passi subimus. Cum etiam hoc genus simulari litium
soleat, cum ius mortis a senatu quidam ob aliquam magnam
infelicitatem vel etiam poenitentiam petunt, in quibus non
solum cantare, quod vitium pervasit, aut lascivire sed ne
argumentari quidem nisi mixtis et quidem ita, ut ipsa proba-
tione magis emineant, affectibus decet. Nam qui intermittere
in agendo dolorem potest, videtur posse etiam deponere.

57 Nescio tamen an huius, de quo loquimur, decoris custo-
dia maxime circa eos, contra quos dicimus, examinanda
sit. Nam sine dubio in omnibus statim accusationibus hoc
agendum est, ne ad eas libenter descendisse videamur. Ideo-
que mihi illud Cassii Severi non mediocriter displicet: *Dii
boni, vivo; et, quo me vivere iuvet, Asprenatem reum
video.* Non enim iusta ex causa vel necessaria videri potest
58 postulasse eum sed quadam accusandi voluptate. Praeter hoc
tamen, quod est commune, propriam moderationem quaedam
causae desiderant. Quapropter et, qui curationem bonorum
patris postulabit, doleat eius valetudinem; et quamlibet gra-
via filio pater obiecturus misserrimam sibi ostendat esse hanc
ipsam necessitatem, nec hoc paucis modo verbis sed toto
colore actionis, ut id eum non dicere modo sed etiam vere
59 dicere appareat. Nec causanti pupillo sic tutor irascatur un-
quam, ut non remaneant amoris vestigia et sacra quaedam
patris eius memoria. Iam quomodo contra abdicantem pa-
trem, querentem uxorem, agi causam oporteret, in libro, ut
arbitror, septimo dixi. Quando ipsos loqui, quando etiam
advocati voce uti deceat, quartus liber, in quo prooemii prae-
cepta sunt, continet.

60 Esse in verbis quod deceat aut turpe sit, nemini dubium
est. Unum iam igitur huic loco, quod est sane summae dif-
ficultatis, adiiciendum videtur, quibus modis ea, quae sunt

natura parum speciosa quaeque non dicere, si utrumlibet esset liberum, maluissemus, non tamen sint indecora dicentibus. Quid asperiorem habere frontem potest aut quid aures 61
hominum magis respuunt, quam cum est filio filiive advocatis in matrem perorandum? Aliquando tamen necesse est, ut in causa Cluentii Habiti. Sed non semper illa via, qua contra Sasiam Cicero usus est; non quia non ille optime est, sed quia plurimum refert, qua in re et quo modo laedat. Itaque 62
illa, cum filii caput palam impugnaret, fortiter fuit repellenda. Duo tamen, quae sola supererant, divine Cicero servavit. Primum, ne oblivisceretur reverentiae, quae parentibus debetur; deinde ut, repetitis altius causis, diligentissime ostenderet, quam id, quod erat in matrem dicturus, non oporteret modo fieri sed etiam necesse esset. Primaque haec expositio 63
fuit, quanquam ad praesentem quaestionem nihil pertinebat. Adeo in causa difficili atque perplexa nihil prius intuendum credidit, quam quid deceret. Fecit itaque nomen parentis non filio invidiosum, sed ipsi, in quam dicebatur. Potest ta- 64
men aliquando mater et in re leviore aut minus infeste contra filium stare: tum lenior atque summissior decebit oratio. Nam et satisfaciendo aut nostram minuemus invidiam aut etiam in diversum eam transferemus; et si graviter dolere filium palam fuerit: credetur abesse ab eo culpam fietque ultro miserabilis. Avertere quoque in alios crimen decet, ut 65
fraude aliquorum concita credatur, et, omnia nos passuros, nihil aspere dicturos, testandum, ut, etiamsi non possumus conviciari, nolle videamur. Etiam, si quid obiiciendum erit, officium est patroni, ut id filio invito sed fide cogente facere credatur. Ita poterit uterque laudari. Quod de matre dixi, de utroque parente accipiendum est. Nam inter patres etiam filiosque, cum intervenisset emancipatio, litigatum scio. In 66
aliis quoque propinquitatibus custodiendum est, ut inviti et necessario et parce iudicemur dixisse; magis autem aut minus, ut cuique personae debetur reverentia. Eadem pro libertis adversus patronos observantia. Et ut semel plura complectar, nunquam decebit sic adversus tales agere personas, quomodo contra nos agi ab hominibus condicionis eiusdem iniquo animo tulissemus. Praestatur hoc aliquando 67

etiam dignitatibus, ut libertatis nostrae ratio reddatur, ne
quis nos aut petulantes in laedendis eis aut etiam ambitiosos
putet. Itaque Cicero, quanquam erat in Cottam gravissime
dicturus, neque aliter agi P. Oppii causa poterat, longa ta-
68 men praefatione excusavit officii sui necessitatem. Aliquando
etiam inferioribus praecipueque adolescentulis parcere aut
videri decet. Utitur hac moderatione Cicero pro Caelio con-
tra Atratinum, ut eum non inimice corripere sed paene patrie
monere videatur. Nam et nobilis et iuvenis et non iniusto
dolore venerat ad accusandum.

Sed in his quidem, in quibus vel iudici vel etiam astan-
tibus ratio nostrae moderationis probari debet, minor est
labor; illic plus difficultatis, ubi ipsos, contra quos dicimus,
69 veremur offendere. Duae simul huiusmodi personae Ciceroni
pro Murena dicenti obstiterunt, M. Catonis Serviique Sulpicii.
Quam decenter tamen Sulpicio, cum omnes concessisset vir-
tutes, scientiam petendi consulatus ademit? Quid enim aliud
esset, quo se victum homo nobilis et iuris antistes magis
ferret? Ut vero rationem defensionis suae reddidit, cum se
studuisse petitioni Sulpicii contra honorem Murenae, non idem
70 debere actioni contra caput, diceret? Quam molli autem
articulo tractavit Catonem? cuius naturam summe admiratus
non ipsius vitio sed Stoicae sectae quibusdam in rebus factam
duriorem videri volebat; ut inter eos non forensem conten-
71 tionem sed studiosam disputationem crederes incidisse. Haec
est profecto ratio, et certissimum praeceptorum genus illius
viri observatio, ut, cum aliquid detrahere salva gratia velis,
concedas alia omnia: in hoc solo vel minus peritum quam in
ceteris, adiecta, si poterit fieri, etiam causa, cur id ita sit,
vel paulo pertinaciorem vel credulum vel iratum, vel impul-
72 sum ab aliis. Hoc illis commune remedium est, nisi in tota
actione aequaliter appareat non honor modo sed etiam cari-
tas. Praeterea causa sit nobis iusta sic dicendi, neque id
73 moderate tantum faciamus sed etiam necessario. Diversum
ab hoc sed facilius, cum hominum aut alioqui turpium aut
nobis invisorum quaedam facta laudanda sunt. Decet enim
rem ipsam probare in qualicunque persona. Dixit Cicero pro
Gabinio et P. Vatinio, inimicissimis antea sibi hominibus et in

quos orationes etiam scripserat, verum et iusta sic faciendo: non se de ingenii fama sed de fide esse sollicitum. Difficilior 74
ei ratio in iudicio Cluentiano fuit, cum Scamandrum necesse haberet dicere nocentem, cuius egerat causam. Verum illud elegantissime cum eorum, a quibus ad se perductus esset, precibus tum etiam adolescentia sua excusat; detracturus alioqui plurimum auctoritatis, si, in causa praesertim suspecta, se eum esse, qui temere nocentes reos susciperet, fateretur.

Apud iudicem vero, qui aut erit inimicus aut propter 75
aliquod commodum a causa, quam nos susceperimus, alienus, ut persuadendi ardua ratio ita dicendi expeditissima. Fiducia enim iustitiae eius et nostrae causae nihil nos timere simulabimus. Ipse erit gloria inflandus, ut tanto clarior eius futura sit fides ac religio in pronuntiando, quanto minus vel offensae vel utilitati suae indulserit. Hoc et apud eos, a quibus 76
appellatum erit, si forte ad eosdem remittemur; adiicienda ratio vel necessitatis alicuius, si id causa concedit, vel erroris vel suspicionis. Tutissimum ergo poenitentiae confessio et satisfactio culpae, perducendusque omni modo iudex ad irae pudorem. Accidit etiam nonnunquam eadem causa, de qua 77
pronuntiarit cognoscatque iterum. Tum illud quidem commune: apud alium nos iudicem disputaturos de illius sententia non fuisse, neque enim emendari ab alio quam ipso fas esse; ceterum ex causa, ut quaeque permittet: aut ignorata quaedam aut defuisse testes aut (quod timidissime et, si nihil aliud plane fuerit, dicendum est) patronos non suffecisse, succurret. Etiam, si apud alios iudices agetur, ut in secunda 78
assertione aut in centumviralibus iudiciis duplicibus parte victa, decentius erit, quotiens contigerit, servare iudicum pudorem; de qua re latius probationum loco dictum est.

Potest evenire, ut in aliis reprehendenda sint, quae ipsi fecerimus, ut obiicit Tubero Ligario, quod in Africa fuerit. Et ambitus quidam damnati recuperandae dignitatis gratia 79
reos eiusdem criminis detulerunt, ut in scholis luxuriantem patrem luxuriosus ipse iuvenis accusat. Id quomodo decenter fieri possit, equidem non invenio, nisi aliquid reperitur, quod intersit, persona, aetas, tempus, causa, locus, animus. Tu- 80
bero, iuvenem se patri haesisse, illum a senatu missum non

ad bellum sed ad frumentum coemendum, ait, ut primum li-
cuerit, a partibus recessisse; Ligarium et perseverasse et non
pro Cn. Pompeio, inter quem et Caesarem dignitatis fuerit
contentio, cum salvam uterque rem publicam vellet, sed pro
81 Iuba atque Afris inimicissimis populo Romano stetisse. Ce-
terum vel facillimum est, ibi alienam culpam incusare, ubi
fateris tuam. Verum id iam iudicis est non actoris. Quod si
nulla contingit excusatio: sola colorem habet poenitentia.
Potest enim videri satis emendatus, qui in odium eorum, in
82 quibus erraverat, ipse conversus est. Sunt enim causae quae-
dam, quae hoc natura ipsa rei non indecens faciant: ut cum
pater ex meretrice natum, quod duxerit meretricem in matri-
monium, abdicat. Scholastica materia sed non, quae non
possit accidere. Hic igitur multa non deformiter dicet: vel
quod omnium sit votum parentum, ut honestiores quam sint
ipsi liberos habeant, (nam et, si filia nata, meretrix eam mater
pudicam esse voluisset) vel quod humilior ipse fuerit, (licet
enim hoc dicere) vel quod non habuerit patrem qui moneret;
83 quin eo minus id faciendum filio fuisse, ne renovaret domus
pudorem et exprobraret patri nuptias, matri prioris vitae
necessitatem; ne denique legem quandam suis quoque sub-
inde liberis daret. Credibilis erit etiam propria quaedam in
illa meretrice turpitudo, quam nunc hic pater ferre non pos-
sit. Alia praetereo. Neque enim nunc declamamus sed
ostendimus, nonnunquam posse dicentem ipsis incommodis
bene uti.
84 Illic maior aestus, ubi quis pudenda queritur, ut stu-
prum, praecipue in maribus, aut os profanatum. Non dico,
si loquatur ipse; nam quid aliud ei quam gemitus ac fletus et
execratio vitae conveniat, ut iudex intelligat potius dolorem
illum quam audiat? Sed patrono quoque per similes affectus
eundum erit, quia hoc iniuriae genus verecundius est passis
85 quam ausis. Mollienda est in plerisque alio colore asperitas
orationis, ut Cicero de proscriptorum liberis fecit. Quid enim
crudelius quam homines honestis parentibus ac maioribus
natos a re publica summoveri? Itaque durum id esse sum-
mus ille tractandorum animorum artifex confitetur, sed ita
legibus Sullae cohaerere statum civitatis affirmat, ut his so-

lutis stare ipsa non possit. Assecutus itaque est, ut aliquid
eorum quoque causa videretur facere, contra quos diceret.
Illud etiam in iocis monui, quam turpis esset fortunae inse- 86
ctatio, et ne in totos ordines aut gentes aut populos petulantia
incurreret. Sed interim fides patrocinii cogit quaedam de uni-
verso genere aliquorum hominum dicere, libertinorum vel mi-
litum vel publicanorum vel similiter aliorum. In quibus omni- 87
bus commune remedium est, ut ea, quae laedunt, non libenter
tractare videaris; nec in omnia impetum facias sed in id, quod
expugnandum est; et reprehendens alia laude compenses: si 88
cupidos milites dicas, sed non mirum, quod periculorum ac
sanguinis maiora sibi deberi praemia putent; eosdem petu-
lantes, sed hoc fieri, quod bellis magis quam paci assueverint.
Libertinis detrahenda est auctoritas; licet iis testimonium red-
dere industriae, per quam exierint de servitute. Quod ad 89
nationes exteras pertinet, Cicero varie: detracturus Graecis
testibus fidem doctrinam iis concedit ac litteras, seque eius
gentis amatorem esse profitetur, Sardos contemnit, Allobro-
gas ut hostes insectatur; quorum nihil tunc, cum diceretur,
parum aptum aut remotum cura decoris fuit. Verborum etiam 90
moderatione detrahi solet, si qua est rei invidia: si asperum
dicas *nimium severum*, iniustum *persuasione labi*, pertina-
cem *ultra modum tenacem* esse *propositi;* plerumque velut
ipsos coneris ratione vincere, quod est mollissimum.

Indecorum est super haec omne nimium, ideoque etiam 91
quod natura rei satis aptum est, nisi modo quoque temperatur,
gratiam perdit. Cuius rei observatio iudicio magis quodam
sentiri quam praeceptis tradi potest: quantum satis sit et
quantum recipiant aures. Non habet haec res mensuram et
quasi pondus, quia ut in cibis alia aliis magis complent.

Adiiciendum etiam breviter videtur, quod fere dicendi 92
virtutes diversissimae non solum suos amatores habeant sed
ab eisdem saepe laudentur. Nam Cicero quodam loco scri-
bit, *id esse optimum, quod, cum te facile credideris conse-
qui imitatione, non possis.* Alio vero, *non id egisse, ut ita
diceret, quomodo se quilibet posse confideret sed quomodo
nemo.* Quod potest pugnare inter se videri. Verum utrum- 93
que ac merito laudatur, causarum enim modo distat. Quia

simplicitas illa et velut securitas inaffectatae orationis mire tenues causas decet, maioribus illud admirabile dicendi genus magis convenit. In utroque eminet Cicero; ex quibus alterum imperiti se posse consequi credent, neutrum, qui intelligunt.

DE MEMORIA.

II. Memoriam quidam naturae modo esse munus existimaverunt, estque in ea non dubie plurimum, sed ipsa excolendo sicut alia omnia augetur; et totus, de quo diximus adhuc, inanis est labor, nisi ceterae partes hoc velut spiritu continentur. Nam et omnis disciplina memoria constat, frustraque docemur, si quidquid audimus praeterfluat; et exemplorum, legum, responsorum, dictorum denique factorumque velut quasdam copias, quibus abundare quasque in promptu semper habere debet orator, eadem illa vis praesentat. Ne-
2 que immerito *thesaurus* hic *eloquentiae* dicitur. Sed non firme tantum continere verum etiam cito percipere multa acturos oportet, nec quae scripseris modo iterata lectione complecti sed in cogitatis quoque rerum ac verborum contextum sequi, et quae sint ab adversa parte dicta meminisse, nec utique ea, quo dicta sunt ordine, refutare sed opportunis
3 locis ponere. Quid? extemporalis oratio nec alio mihi videtur mentis vigore constare. Nam dum alia dicimus, quae dicturi sumus, intuenda sunt. Ita, cum semper cogitatio ultra id quod est longius quaerit, quidquid interim repperit quodammodo apud memoriam deponit; quod illa quasi media quaedam manus acceptum ab intentione tradit elocutioni.
4 Non arbitror autem mihi in hoc immorandum, quid sit, quod memoriam faciat; quanquam plerique imprimi quaedam vestigia animo, velut in ceris anulorum signa serventur, existimant. Neque ero tam credulus, ut, quum arbitrer tardiorem firmio-
5 remque memoriam fieri, et putem artem proprie ad animum pertinere. Magis admirari naturam subit, res vetustas tanto ex intervallo repetitas reddere se et offerre; nec tantum requirentibus sed etiam sponte interim, nec vigilantibus sed
6 etiam quiete compositis. Eo magis, quod illa quoque animalia, quae carere intellectu videntur, meminerunt et agno-

scunt et quamlibet longo itinere deducta ad assuetas sibi sedes
revertuntur. Quid? non haec varietas mira est, excidere
proxima, vetera inhaerere? hesternorum immemores acta
pueritiae recordari? Quid? quod quaedam requisita se oc- 7
cultant et eadem forte succurrunt? nec manet semper memo-
ria sed aliquando etiam redit? Nesciretur tamen, quanta vis
esset eius, quanta divinitas illa, nisi hoc lumen orandi extu-
lisset. Non enim rerum modo sed etiam verborum ordinem 8
praestat, nec ea pauca contexit sed durat prope in infinitum,
et in longissimis actionibus prius audiendi patientia quam me-
moriae fides deficit. Quod et ipsum argumentum est, subesse 9
artem aliquam iuvarique ratione naturam: cum iidem docti
facere illud, indocti inexercitatique non possimus. Quanquam
invenio apud Platonem, obstare memoriae usum litterarum;
videlicet quoniam illa, quae scriptis reposuimus, velut custo-
dire desinimus et ipsa securitate dimittimus. Nec dubium est, 10
quin plurimum in hac parte valeat mentis intentio et velut
acies luminum a prospectu rerum, quas intuetur, non aversa.
Unde accidit, ut quae per plures dies scribimus ediscendi
causa, cogitatio ipsa contineat.

Artem autem memoriae primus ostendisse dicitur 11
Simonides. Cuius vulgata fabula est: cum pugili coronato
carmen, quale componi victoribus solet, mercede pacta scri-
psisset, abnegatam ei pecuniae partem, quod more poetis
frequentissimo digressus in laudes Castoris ac Pollucis exie-
rat. Quapropter partem ab iis petere, quorum facta cele-
brasset, iubebatur. Et persolverunt, ut traditum est. Nam 12
cum esset grande convivium in honorem eiusdem victoriae
atque adhibitus ei coenae Simonides: nuntio est excitus,
quod eum duo iuvenes equis advecti desiderare maiorem in
modum dicebantur. Et illos quidem non invenit, fuisse tamen
gratos erga se deos exitu comperit. Nam vix eo ultra limen 13
egresso, triclinium illud supra convivas corruit atque ita con-
fudit, ut non ora modo oppressorum sed membra etiam omnia
requirentes ad sepulturam propinqui nulla nota possent dis-
cernere. Tum Simonides dicitur memor ordine, quo quisque
discubuerat, corpora suis reddidisse. Est autem magna inter 14
auctores dissensio, Glaucone Carystio an Leocrati an Aga-

tharcho an Scopae scriptum sit id carmen; et Pharsali fuerit
haec domus, ut ipse quodam loco significare Simonides vide-
tur atque Apollodorus et Eratosthenes et Euphorion et Laris-
saeus Eurypylus tradiderunt, an Cranone, ut Apollas Callima-
15 chus, quem secutus Cicero hanc famam latius fudit. Scopam
nobilem Thessalum periisse in eo convivio constat; adiicitur
sororis eius filius; putant et ortos plerosque ab alio Scopa,
16 qui maior aetate fuerit. Quanquam mihi totum de Tyndaridis
fabulosum videtur, neque omnino huius rei meminit usquam
poeta ipse profecto non taciturus de tanta sua gloria.

17 Ex hoc Simonidis facto notatum videtur, iuvari memo-
riam signatis animo sedibus, idque credere suo quisque
experimento. Nam cum in loca aliqua post tempus reversi
sumus: non ipsa agnoscimus tantum sed etiam, quae in his
fecerimus, reminiscimur personaeque subeunt, nonnunquam
tacitae quoque cogitationes in mentem revertuntur. Nata est
18 igitur, ut in plerisque, ars ab experimento. Loca discunt
quam maxime spatiosa, multa varietate signata, domum forte
magnam et in multos diductam recessus. In ea quidquid no-
tabile est, animo diligenter affigitur, ut sine cunctatione ac
mora partes eius omnes cogitatio possit percurrere. Et pri-
mus hic labor est, non haerere in occursu. Plus enim quam
firma debet esse memoria, quae aliam memoriam adiuvet.
19 Tum, quae scripserunt vel cogitatione complectuntur, et
signo, quo moneantur, notant; quod esse vel ex re tota pot-
est, ut de navigatione, militia, vel ex verbo aliquo. Nam
etiam excidentes unius admonitione verbi in memoriam repo-
nuntur. Sit autem signum navigationis ut ancora, militiae ut
20 aliquid ex armis. Haec ita digerunt. Primum sensum vesti-
bulo quasi assignant, secundum atrio, tum impluvia circum-
eunt, nec cubiculis modo aut exedris sed statuis etiam simi-
libusque per ordinem committunt. Hoc facto, cum est repe-
tenda memoria, incipiunt ab initio loca haec recensere, et
quod cuique crediderunt reposcunt, ut eorum imagine admo-
nentur. Ita, quamlibet multa sint, quorum meminisse opor-
teat, fiunt singula nexa etiam quodam corio, nec errant con-
21 iungentes prioribus sequentia solo ediscendi labore. Quod
de domo dixi, et in operibus publicis et in itinere longo et

urbium ambitu et picturis fieri potest. Etiam fingere sibi has imagines licet. Opus est ergo locis, quae vel finguntur vel sumuntur, imaginibus vel simulacris, quae utique fingenda sunt. Imagines notae sunt, quibus ea quae ediscenda sunt notamus, ut, quomodo Cicero dicit, locis pro cera, simulacris pro litteris utamur. Illud quoque ad verbum ponere optimum 22
fuerit: *Locis est utendum multis, illustribus, explicatis, modicis intervallis; imaginibus autem agentibus, acribus, insignitis, quae occurrere celeriterque percutere animum possint.* Quo magis miror, quomodo Metrodorus in XII signis, per quae sol meat, trecenos et sexagenos invenerit locos. Vanitas nimirum fuit atque iactatio circa memoriam sua potius arte quam natura gloriantis.

Equidem haec ad quaedam prodesse non negaverim, ut 23
si rerum nomina multa per ordinem audita reddenda sint. Namque in iis, quae didicerunt, locis ponunt res illas: mensam, ut hoc utar, in vestibulo et pulpitum in atrio et sic cetera, deinde relegentes inveniunt, ubi posuerint. Et forsitan hoc 24
sunt adiuti, qui, auctione dimissa, quid cuique vendidissent testibus argentariorum tabulis reddiderunt; quod praestitisse Hortensium dicunt. Minus idem proderit in ediscendis, quae orationis perpetuae erunt. Nam et sensus non eandem imaginem quam res habent, cum alterum fingendum sit. Et horum tamen utcunque commonet locus; sed sermonis alicuius habiti verborum contextus eadem arte quomodo comprehendetur? Mitto, quod quaedam nullis simulacris significari pos- 25
sunt, ut certe coniunctiones. Habeamus enim sane, ut qui notis scribunt, certas imagines omnium et loca scilicet infinita, per quae verba, quot sunt in quinque contra Verrem secundae actionis libris, explicentur, ut meminerimus etiam omnium quasi depositorum: nonne impediri quoque dicendi cursum necesse est duplici memoriae cura? Nam quomodo 26
poterunt copulata fluere, si propter singula verba ad singulas formas respiciendum erit? Quare et Charmadas et Scepsius, de quo modo dixi, Metrodorus, quos Cicero dicit usos hac exercitatione, sibi habeant sua; nos simpliciora tradamus.

Si longior complectenda memoria fuerit oratio: proderit 27
per partes ediscere; laborat enim maxime onere; et hae

partes non sint perexiguae, alioqui rursus multae erunt et
eam distinguent atque concident. Nec utique certum impe-
raverim modum sed maxime ut quisque finietur locus, ni forte
28 tam numerosus, ut ipse quoque dividi debeat. Dandi sunt
certi quidam termini, ut contextum verborum, qui est difficil-
limus, continuet crebra meditatio, partes deinceps ipsas re-
petitus ordo coniungat. Non est inutile, iis, quae difficilius
haereant, aliquas apponere notas, quarum recordatio commo-
29 neat et quasi excitet memoriam, (nemo etiam fere tam infelix,
ut, quod cuique loco signum destinaverit, nesciat, ut, si
excitandus ad hoc, quo ad remedium utitur) ut ipsae notae
(hoc enim est ex illa arte non inutile) attentos ad eos, qui
excidunt, sensus: ancoram ut supra posui, si de nave dicen-
30 dum esset; spiculum, si de proelio. Multum enim signa fa-
ciunt, et ex alia memoria venit alia: ut cum translatus anulus
vel alligatus commoneat nos, cur id fecerimus. Haec magis
adhuc astringunt, qui memoriam ab aliquo simili transferunt
ad id, quod continendum est: ut in nominibus, si Fabius forte
sit tenendus, referamus ad illum Cunctatorem, qui excidere
31 non potest, aut ad aliquem amicum, qui idem vocetur. Quod
est facilius in Apris et in Ursis et Nasone aut Crispo, ut id
memoriae affigatur, unde sunt nomina. Origo quoque ali-
quando declinatorum tenendi magis causa est, ut in Cicerone,
Verrio, Aurelio. Sed haec miseri.

32 Illud neminem non iuvabit, iisdem quibus scripserit ceris
ediscere. Sequitur enim vestigiis quibusdam memoriam, et
velut oculis intuetur non paginas modo sed versus prope
ipsos; quae tum dicit similis legenti. Iam vero si litura aut
adiectio aliqua atque mutatio interveniat, signa sunt quaedam,
33 quae intuentes deerrare non possumus. Haec ratio, ut est
illi, de qua primum locutus sum, arti non dissimilis, ita, si
quid me experimenta docuerunt, et expeditior et potentior.
Ediscere tacite (nam id quoque est quaesitum) erat optimum,
si non subirent velut otiosum animum plerumque aliae cogi-
tationes; propter quas excitandus est voce, ut duplici motu
iuvetur memoria dicendi et audiendi. Sed haec vox sit mo-
34 dica et magis murmur. Qui autem legente alio ediscit, in
parte tardatur, quod acrior est oculorum quam aurium sen-

sus; in parte iuvari potest, quod, cum semel aut bis audie-
rit, continuo illi memoriam suam experiri licet et cum legente
contendere. Nam et alioqui id maxime faciendum est, ut nos
subinde temptemus; quia continua lectio* et quae magis et
quae minus haerent aequaliter transit. In experiendo te- 35
neasne, et maior intentio est et nihil supervacui temporis
perit, quo etiam quae tenemus repeti solent; ita sola, quae
exciderunt, retractantur, ut crebra iteratione firmentur, quan-
quam solent hoc ipso maxime haerere, quod exciderunt. Il-
lud ediscendo scribendoque commune est, utrique plurimum
conferre bonam valetudinem, digestum cibum, animum co-
gitationibus aliis liberum. Verum et in iis quae scripsimus 36
complectendis multum valent, et in iis quae cogitamus conti-
nendis prope solae (excepta, quae potentissima est, exer-
citatione) divisio et compositio. Nam qui recte divi-
serit, nunquam poterit in rerum ordine errare. Certa sunt 37
enim non solum in digerendis quaestionibus sed etiam in
exequendis, si modo recte dicimus, prima ac secunda et
deinceps; cohaeretque omnis rerum copulatio, ut ei nihil ne-
que subtrahi sine manifesto intellectu neque inseri possit. An 38
vero Scaevola in lusu duodecim scriptorum, cum prior cal-
culum promovisset essetque victus, dum rus tendit, repetito
totius certaminis ordine, quo dato errasset recordatus, rediit
ad eum, quocum luserat, isque ita factum esse confessus est:
minus idem ordo valebit in oratione, praesertim totus nostro
arbitrio constitutus, cum tantum ille valeat alternus? Etiam 39
quae bene composita erunt, memoriam serie sua ducent. Nam
sicut facilius versus ediscimus quam prosam orationem: ita
prosae vincta quam dissoluta. Sic contingit, ut etiam quae
ex tempore videbantur effusa, ad verbum repetita reddantur.
Quod meae quoque memoriae mediocritatem sequebatur, si
quando interventus aliquorum, qui hunc honorem mererentur,
iterare declamationis partem coegisset. Nec est mendacio
locus, salvis qui interfuerunt.

Si quis tamen unam maximamque a me artem memoriae 40
quaerat: exercitatio est et labor; multa ediscere, multa
cogitare, et si fieri potest cotidie, potentissimum est. Ni-
hil aeque vel augetur cura vel negligentia intercidit. Quare 41

et pueri statim, ut praecepi, quam plurima ediscant, et, quaecunque aetas operam iuvandae studio memoriae dabit, devoret initio taedium illud et scripta et lecta saepius revolvendi et quasi eundem cibum remandendi. Quod ipsum hoc fieri potest levius, si pauca primum et quae odium non afferant coeperimus ediscere; tum cotidie adiicere singulos versus, quorum accessio labori sensum incrementi non afferat, in summam ad infinitum usque perveniat; et poetica prius, tum oratorum, novissime etiam solutiora numeris et magis
42 ab usu dicendi remota, qualia sunt iurisconsultorum. Difficiliora enim debent esse, quae exercent, quo sit levius ipsum illud, in quod exercent: ut athletae ponderibus plumbeis assuefaciunt manus, quibus vacuis et nudis in certamine utendum est. Non omittam etiam, quod cotidianis experimentis deprehenditur, minime fidelem esse paulo tardioribus
43 ingeniis recentem memoriam. Mirum dictu est nec in promptu ratio, quantum nox interposita afferat firmitatis, sive requiescit labor ille, cuius sibi ipsa fatigatio obstabat, sive concoquitur seu maturatur, quae firmissima eius pars est, recordatio; quae statim referri non poterant, contexuntur postera die, confirmatque memoriam idem illud tempus, quod
44 esse in causa solet oblivionis. Etiam illa praevelox fere cito effluit, et, velut praesenti officio functa nihil in posterum debeat, tanquam dimissa discedit. Nec est mirum, magis haerere animo quae diutius affixa sint.

Ex hac ingeniorum diversitate nata dubitatio est, *ad verbum sit ediscendum dicturis, an vim modo rerum atque ordinem complecti satis sit*; de quo sine
45 dubio non potest in universum pronuntiari. Nam si memoria suffragatur, tempus non defuit: nulla me velim syllaba effugiat; alioqui etiam scribere sit supervacuum. Idque praecipue a pueris obtinendum, atque in hanc consuetudinem memoria exercitatione redigenda, ne nobis discamus ignoscere. Ideoque et admoneri et ad libellum respicere vitiosum, quod libertatem negligentiae facit, nec quisquam se parum tenere
46 iudicat, quod, ne sibi excidat, non timet. Inde interruptus actionis impetus et resistens ac salebrosa oratio; et qui dicit ediscenti similis, etiam omnem bene scriptorum gratiam

perdit vel hoc ipso, quod scripsisse se confitetur. Memoria autem facit etiam prompti ingenii famam, ut illa, quae dicimus, non domo attulisse sed ibi protinus sumpsisse videamur; quod et oratori et ipsi causae plurimum confert. Nam 47
et magis miratur et minus timet iudex, quae non putat adversus se praeparata. Itaque in actionibus inter praecipua servandum est, ut quaedam etiam, quae optime vinximus, velut soluta enuntiemus et cogitantibus nonnunquam et dubitantibus similes quaerere videamur, quae attulimus. Ergo 48
quid sit optimum, neminem fugit. Si vero aut memoria natura durior erit, aut non suffragabitur tempus: etiam inutile erit ad omnia se verba alligare, cum oblivio unius eorum cuiuslibet aut deformem haesitationem aut etiam silentium inducat; tutiusque multo comprehensis animo rebus ipsis libertatem sibi eloquendi relinquere. Nam et invitus perdit quis- 49
que id quod elegerat verbum, nec facile reponit aliud, dum id, quod scripserat, quaerit. Sed ne hoc quidem infirmae memoriae remedium est nisi in iis, qui sibi facultatem aliquam dicendi ex tempore paraverunt. Quodsi cui utrumque defuerit: huic omittere omnino totum actionum laborem, ac, si quid in litteris valet, ad scribendum potius suadebo convertere. Sed haec rara infelicitas erit.

Ceterum quantum natura studioque valeat memoria, vel 50
Themistocles testis, quem unum intra annum optime locutum esse Persice constat; vel Mithridates, cui duas et viginti linguas, quot nationibus imperabat, traditur notas fuisse; vel Crassus ille dives, qui, cum Asiae praeesset, quinque Graeci sermonis differentias sic tenuit, ut, qua quisque apud eum lingua postulasset, eadem ius sibi redditum ferret; vel Cyrus, quem omnium militum tenuisse creditum est nomina. Quin 51
semel auditos quamlibet multos versus protinus dicitur reddidisse Theodectes. Dicebantur etiam nunc esse, qui facerent, sed mihi nunquam, ut ipse interessem, contigit; habenda tamen fides est vel in hoc, ut, qui crediderit, et speret.

DE PRONUNTIATIONE.

III. Pronuntiatio a plerisque *actio* dicitur sed prius nomen a voce, sequens a gestu videtur accipere. Namque

actionem Cicero alias *quasi sermonem* alias *eloquentiam quandam corporis* dicit. Idem tamen duas eius partes facit, quae sunt eaedem pronuntiationis, vocem atque motum. Qua-
2 propter utraque appellatione indifferenter uti licet. Habet autem res ipsa miram quandam in orationibus vim ac potestatem; neque enim tam refert, qualia sint, quae intra nosmet ipsos composuimus, quam quo modo efferantur; nam ita quisque, ut audit, movetur. Quare neque probatio ulla, quae modo venit ab oratore, tam firma est, ut non perdat vires suas, nisi adiuvatur asseveratione dicentis. Affectus omnis languescat necesse est, nisi voce, vultu, totius prope habitu
3 corporis inardescat. Nam cum haec omnia fecerimus: felices tamen, si nostrum illum ignem iudex conceperit; nedum eum supini securique moveamus, ac non ipse nostra oscitatione
4 solvatur. Documento sunt vel scenici actores, qui et optimis poetarum tantum adiiciunt gratiae, ut nos infinito magis eadem illa audita quam lecta delectent; et vilissimis etiam quibusdam impetrant aures, ut, quibus nullus est in bibliothecis
5 locus, sit etiam frequens in theatris. Quodsi in rebus, quas fictas esse scimus et inanes, tantum pronuntiatio potest, ut iram, lacrimas, sollicitudinem afferat: quanto plus valeat necesse est, ubi et credimus? Equidem vel mediocrem orationem commendatam viribus actionis affirmarim plus habitu-
6 ram esse momenti quam optimam eadem illa destitutam. Siquidem et Demosthenes, quid esset in toto dicendi opere primum, interrogatus pronuntiationi palmam dedit eidemque secundum ac tertium locum, donec ab eo quaeri desineret, ut eam videri posset non praecipuam sed solam iudicasse;
7 ideo ipse tam diligenter apud Andronicum hypocriten studuit, ut admirantibus eius orationem Rhodiis non immerito Aeschines dixisse videatur: *Quid si ipsum audissetis?* Et M. Cicero
8 unam in dicendo actionem *dominari* putat. Hac Cn. Lentulum plus opinionis consecutum quam eloquentia tradit, eadem C. Gracchum in deflenda fratris nece totius populi Romani lacrimas concitasse, et Antonium et Crassum multum valuisse, plurimum vero Q. Hortensium. Cuius rei fides est, quod eius scripta tantum intra famam sunt, qua diu princeps orator, aliquando aemulus Ciceronis existimatus est, novis-

sime, quoad vixit, secundus; ut appareat, placuisse aliquid
eo dicente, quod legentes non invenimus. Et hercule cum 9
valeant multum verba per se, et vox propriam vim adiiciat
rebus, et gestus motusque significet aliquid: profecto perfectum
quiddam fieri, cum omnia coierunt, necesse est.

Sunt tamen qui rudem illam, et qualem impetus cuius- 10
que animi tulit, actionem iudicent fortiorem et solam viris
dignam; sed non alii fere, quam qui etiam in dicendo curam
et artem et nitorem, et quidquid studio paratur, ut affectata
et parum naturalia solent improbare, vel qui verborum atque
ipsius etiam soni rusticitate, ut L. Cottam dicit Cicero fecisse,
imitationem antiquitatis affectant. Verum illi persua- 11
sione sua fruantur, qui hominibus, ut sint oratores, satis
putant nasci; nostro labori dent veniam, qui nihil credimus
esse perfectum, nisi ubi natura cura iuvetur. In hoc igitur
non contumaciter consentio, primas partes esse naturae. Nam 12
certe bene pronuntiare non poterit, cui aut in scriptis memoria
aut in iis, quae subito dicenda erunt, facilitas prompta
defuerit, nec si inemendabilia oris incommoda obstabunt.
Corporis etiam potest esse aliqua tanta deformitas, ut nulla
arte vincatur. Sed ne vox quidem exilis actionem habere 13
optimam potest. Bona enim firmaque, ut volumus, uti licet;
mala vel imbecilla et inhibet multa, ut insurgere et exclamare,
et aliqua cogit, ut intermittere et deflectere et rasas
fauces ac latus fatigatum deformi cantico reficere. Sed nos
de eo nunc loquamur, cui non frustra praecipitur.

Cum sit autem omnis actio, ut dixi, in duas divisa par- 14
tes, vocem gestumque, quorum alter oculos altera aures
movet, per quos duos sensus omnis ad animum penetrat affectus:
prius est de *voce* dicere, cui etiam gestus accommodatur.

In ea prima observatio est, *qualem habeas*; secunda,
quomodo utaris. Natura vocis spectatur *quantitate* et
qualitate. Quantitas simplicior; in summa enim grandis 15
aut exigua est, sed inter has extremitates mediae sunt species,
et ab ima ad summam ac retro multi gradus. Qualitas
magis varia. Nam est et candida et fusca, et plena et exilis,
et lenis et aspera, et contracta et fusa, et dura et flexibilis,

16 et clara et obtusa. Spiritus etiam longior breviorque. Nec
causas, cur quidque eorum accidat, persequi proposito operi
necessarium est: eorumne sit differentia, in quibus aura illa
concipitur, an eorum, per quae velut organa meat; ipsi pro-
pria natura, an prout movetur; lateris pectorisve firmitas an
capitis etiam plus adiuvet. Nam opus est omnibus sicut non
oris modo suavitate sed narium quoque, per quas, quod su-
perest vocis, egeritur. Dulcis esse tamen debet non expro-
17 brans sonus. Utendi voce multiplex ratio. Nam praeter
illam differentiam, quae est tripertita, acutae, gravis, flexae;
tum intentis, tum remissis, tum elatis, tum inferioribus mo-
18 dis opus est, spatiis quoque lentioribus aut citatioribus. Sed
his ipsis media interiacent multa; et ut facies, quanquam ex
paucissimis constat, infinitam habet differentiam: ita vox,
etsi paucas, quae nominari possint, continet species, pro-
pria cuique est, et non haec minus auribus quam oculis illa
dignoscitur.

19 Augentur autem sicut omnium ita vocis quoque bona
cura, negligentia minuuntur. Sed cura non eadem oratori-
bus quae phonascis convenit; tamen multa sunt utrisque com-
munia, firmitas corporis, ne ad spadonum et mulierum et
aegrorum exilitatem vox nostra tenuetur; quod ambulatio,
unctio, veneris abstinentia, facilis ciborum digestio, id est
20 frugalitas, praestat. Praeterea ut sint fauces integrae, id
est molles ac leves, quarum vitio et frangitur et obscuratur
et exasperatur et scinditur vox. Nam ut tibiae eodem spi-
ritu accepto alium clausis alium apertis foraminibus alium
non satis purgatae alium quassae sonum reddunt: ita fauces
tumentes strangulant vocem, obtusae obscurant, rasae ex-
21 asperant, convulsae fractis sunt organis similes. Finditur
etiam spiritus obiectu aliquo sicut lapillo tenues aquae, qua-
* rum fluxus etiamsi ultra paulum coit, aliquid tamen cavi re-
linquit post id ipsum, quod offenderat. Humor quoque vocem
aut nimius impedit aut consumptus destituit. Nam fatigatio
ut corpora non ad praesens modo tempus sed etiam in futu-
22 rum afficit. Sed ut communiter et phonascis et oratoribus
necessaria exercitatio, qua omnia convalescunt: ita curae
non idem genus est. Nam neque certa tempora ad spatian-

dum dari possunt tot civilibus officiis occupato, nec praepa-
rare ab imis sonis vocem ad summos, nec semper a conten-
tione condere licet, cum pluribus iudiciis saepe dicendum
sit. Ne ciborum quidem est eadem observatio. Non enim 23
tam molli teneraque voce quam forti ac durabili opus est;
cum illi omnes etiam altissimos sonos leniant cantu oris, no-
bis pleraque aspere sint concitateque dicenda et vigilandae
noctes et fuligo lucubrationum bibenda et in sudata veste du-
randum. Quare vocem deliciis non molliamus, nec imbuatur 24
ea consuetudine, quam desertura sit; sed exercitatio eius
talis sit qualis usus, nec silentio subsidat sed firmetur con-
suetudine, qua difficultas omnis levatur. Ediscere autem, 25
quo exercearis, erit optimum; nam ex tempore dicentes avo-
cat a cura vocis ille, qui ex rebus ipsis concipitur, affectus;
et ediscere quam maxime varia, quae et clamorem et di-
sputationem et sermonem et flexus habeant, ut simul in omnia
paremur. Hoc satis est. Alioqui nitida illa et curata vox in- 26
solitum laborem recusabit, ut assueta gymnasiis et oleo cor-
pora, quamlibet sint in suis certaminibus speciosa atque ro-
busta, si militare iter fascemque et vigilias imperes, deficiant
et quaerant unctores suos nudumque sudorem. Illa quidem 27
in hoc opere praecipi quis ferat, vitandos soles atque ventos
et nubila etiam ac siccitates? Ita, si dicendum in sole aut
ventoso, humido, calido die fuerit, reos deseremus? Nam
crudum quidem aut saturum aut ebrium aut eiecto modo vo-
mitu, quae cavenda quidam monent, declamare neminem, qui
sit mentis compos, puto. Illud non sine causa est ab omni- 28
bus praeceptum, ut parcatur maxime voci in illo a pueritia
in adolescentiam transitu, quia naturaliter impeditur, non, ut
arbitror, propter calorem, quod quidam putaverunt; nam est
maior alias; sed propter humorem potius; nam hoc aetas illa
turgescit. Itaque nares etiam ac pectus eo tempore tument, 29
atque omnia velut germinant eoque sunt tenera et iniuriae
obnoxia. Sed, ut ad propositum redeam, iam confirmatae
constitutaeque vocis genus exercitationis optimum duco, quod
est operi simillimum, dicere cotidie sicut agimus. Namque
hoc modo non vox tantum confirmatur et latus, sed etiam cor-
poris decens et accommodatus orationi motus componitur.

30 Non alia est autem ratio pronuntiationis quam ipsius ora-
tionis. Nam ut illa emendata, dilucida, ornata, apta esse
debet: ita haec quoque emendata erit, id est, vitio care-
bit, si fuerit os facile, explanatum, iucundum, urbanum, id
est, in quo nulla neque rusticitas neque peregrinitas resonet.
31 Non enim sine causa dicitur *barbarum Graecumve.* Nam
sonis homines ut aera tinnitu dignoscimus. Ita fiet illud,
quod Ennius probat, cum dicit *suaviloquenti ore* Cethegum
fuisse; non quod Cicero in his reprehendit, quos ait *latrare
non agere.* Sunt enim multa vitia, de quibus dixi, cum in
quadam primi libri parte puerorum ora formarem, opportu-
nius ratus, in ea aetate facere illorum mentionem, in qua
32 emendari possunt. Itemque si ipsa vox primum fuerit, ut sic
dicam, sana, id est, nullum eorum, de quibus modo retuli,
patietur incommodum; deinde non surda, rudis, immanis,
dura, rigida, rava, praepinguis, aut tenuis, inanis, acerba,
pusilla, mollis, effeminata; spiritus nec brevis nec parum
durabilis nec in receptu difficilis.

33 Dilucida vero erit pronuntiatio primum, si verba tota
exierint, quorum pars devorari, pars destitui solet, pleris-
que extremas syllabas non perferentibus, dum priorum sono
indulgent. Ut est autem necessaria verborum explanatio: ita
omnes imputare et velut annumerare litteras molestum et
34 odiosum. Nam et vocales frequentissime coeunt, et conso-
nantium quaedam insequente vocali dissimulatur. Utriusque
exemplum posuimus:

Multum ille et terris —.

35 Vitatur etiam duriorum inter se congressus, unde *pellexit* et
collegit, et quae alio loco dicta sunt. Ideoque laudatur in
Catulo suavis appellatio litterarum. Secundum est, ut sit
oratio distincta, id est, qui dicit, et incipiat ubi oportet et
desinat. Observandum etiam, quo loco sustinendus et quasi
suspendendus sermo sit; quod Graeci ὑποδιαστολὴν vel ὑπο-
36 στιγμὴν vocant; quo deponendus. Suspenditur *Arma virum-
que cano*, quia illud ad sequentia pertinet, ut sit *virum Troiae
qui primus ab oris*, et hic iterum. Nam etiamsi aliud est,
unde veniat quam quo veniat: non distinguendum tamen, quia
37 utrumque eodem modo verbo continetur *venit.* Tertio *Ita-*

liam, quia interiectio est *fato profugus* et continuum sermo-
nem, qui faciebat *Italiam Lavinaque*, dividit. Ob eandem-
que causam quarto *profugus*, deinde *Lavinaque venit litora;*
ubi iam erit distinctio, quia inde alius incipit sensus. Sed in
ipsis etiam distinctionibus tempus alias brevius alias longius
dabimus. Interest enim, sermonem finiant an sensum. Itaque 38
illam distinctionem *Litora* protinus altero spiritus initio in-
sequar; cum illuc venero *Atque altae moenia Romae:* de-
ponam et morabor et novum rursus exordium faciam. Sunt 39
aliquando et sine respiratione quaedam morae etiam in
periodis. Ut enim illa: *In coetu vero populi Romani,*
negotium publicum gerens, magister equitum etc. multa
membra habent (sensus enim sunt alii atque alii) sed unam
circumductionem: ita paulum morandum in his intervallis,
non interrumpendus est contextus. Sed e contrario spiritum
interim recipere sine intellectu morae necesse est, quo loco
quasi surripiendus est; alioqui si inscite recipiatur, non mi-
nus afferat obscuritatis quam vitiosa distinctio. Virtus autem
distinguendi fortasse sit parva; sine qua tamen esse nulla alia
in agendo potest.

Ornata est pronuntiatio, cui suffragatur vox facilis, 40
magna, beata, flexibilis, firma, dulcis, durabilis, clara, pura,
secans aëra et auribus sedens, (est enim quaedam ad audi-
tum accommodata non magnitudine sed proprietate) ad hoc
velut tractabilis, utique habens omnes in se, qui desideran-
tur, sonos intentionesque et *tota*, ut aiunt, *organa;* cui ad-
erit lateris firmitas, spiritus cum spatio pertinax tum labori
non facile cessurus. Neque gravissimus autem in musica so- 41
nus nec acutissimus orationibus convenit. Nam et hic parum
clarus nimiumque plenus nullum afferre animis motum potest,
et ille praetenuis et immodicae claritatis, cum est ultra ve-
rum, tum neque pronuntiatione flecti neque diutius ferre in-
tentionem potest. Nam vox ut nervi, quo remissior, hoc 42
gravior et plenior; quo tensior, hoc tenuis et acuta magis
est. Sic ima vim non habet, summa rumpi periclitatur. Me-
diis ergo utendum sonis, hique cum augenda intentione ex-
citandi, cum summittenda sunt temperandi.

Nam prima est observatio recte pronuntiandi aequa- 43

litas, ne sermo subsultet imparibus spatiis ac sonis, miscens longa brevibus, gravia acutis, elata summissis, et inaequalitate horum omnium sicut pedum claudicet; secunda varie-
44 tas, quod solum est pronuntiatio. Ac ne quis pugnare inter se putet aequalitatem et varietatem, cum illi virtuti contrarium vitium sit inaequalitas, huic, quod dicitur *μονοειδὲς*, quasi quidam unus aspectus. Ars porro variandi cum gratiam praebet ac renovat aures, tum dicentem ipsa laboris mutatione reficit, ut standi, ambulandi, sedendi, iacendi vices
45 sunt, nihilque eorum pati unum diu possumus. Illud vero maximum, (sed id paulo post tractabimus) quod secundum rationem rerum, de quibus dicimus, animorumque habitus conformanda vox est, ne ab oratione discordet. Vitemus igitur illam, quae Graece *μονοτονία* vocatur, una quaedam spiritus ac soni intentio; non solum ne dicamus omnia clamose, quod insanum est, aut intra loquendi modum, quod motu caret, aut summisso murmure, quo etiam debilitatur omnis in-
46 tentio; sed ut in iisdem partibus iisdemque affectibus sint tamen quaedam non ita magnae vocis declinationes, prout aut verborum dignitas aut sententiarum natura aut depositio aut inceptio aut transitus postulabit: ut, qui singulis pinxerunt coloribus, alia tamen eminentiora alia reductiora fecerunt, sine quo ne membris quidem suas lineas dedissent.
47 Proponamus enim nobis illud Ciceronis in oratione nobilissima pro Milone principium, nonne ad singulas paene distinctiones quamvis in eadem facie tamen quasi vultus mutandus est: *Etsi vereor, iudices, ne turpe sit, pro fortissimo viro di-*
48 *cere incipientem timere?* Etiamsi toto proposito contractum atque summissum, quia et exordium est et solliciti exordium: tamen fuerit necesse est aliquid plenius et erectius, cum dicit *Pro fortissimo viro*, quam cum *Etsi vereor* et *Turpe sit*
49 et *Timere*. Iam secunda respiratio increscat oportet et naturali quodam conatu, quo minus pavide dicimus, quae sequuntur, et quod magnitudo animi Milonis ostenditur: *Minimeque deceat, cum T. Annius ipse magis de rei publicae salute quam de sua perturbetur.* Deinde quasi obiurgatio sui est: *Me ad eius causam parem animi magnitudinem*
50 *afferre non posse.* Tum invidiosiora: *Tamen haec novi iu-*

dicii nova forma terret oculos. Illa vero iam paene apertis, ut aiunt, tibiis: *Qui, quocunque inciderunt, consuetudinem fori et pristinum morem iudiciorum requirunt.* Nam sequens latum etiam atque fusum est: *Non enim corona consessus vester cinctus est, ut solebat.* Quod notavi, ut ap- 51
pareret, non solum in membris causae sed etiam in articulis esse aliquam pronuntiandi varietatem, sine qua nihil neque maius neque minus est.

Vox autem ultra vires urgenda non est. Nam et suffocatur saepe et maiore nisu minus clara est et interim elisa in illum sonum erumpit, cui Graeci nomen a gallorum immaturo cantu dederunt. Nec volubilitate nimia confundenda, quae 52
dicimus; qua et distinctio perit et affectus, et nonnunquam etiam verba aliqua sui parte fraudantur. Cui contrarium est vitium nimiae tarditatis; nam et difficultatem inveniendi fatetur et segnitia solvit animos et, in quo est aliquid, temporibus praefinitis aquam perdit. Promptum sit os, non praeceps; moderatum, non lentum. Spiritus quoque nec crebro receptus 53
concidat sententiam, nec eo usque trahatur, donec deficiat. Nam et deformis est consumpti illius sonus et respiratio sub aqua diu pressi similis et receptus longior et non opportunus, ut qui fiat, non ubi volumus, sed ubi necesse est. Quare longiorem dicturis periodum colligendus est spiritus, ita tamen, ut id neque diu neque cum sono faciamus, neque omnino ut manifestum sit; reliquis partibus optime inter iuncturas sermonis revocabitur. Exercendus autem est, ut sit quam 54
longissimus; quod Demosthenes ut efficeret, scandens in adversum continuabat quam posset plurimos versus. Idem, quo facilius verba ore libero exprimeret, calculos lingua volvens dicere domi solebat. Est interim et longus et plenus et clarus 55
satis spiritus, non tamen firmae intentionis ideoque tremulus, ut corpora, quae aspectu integra nervis parum sustinentur. Id βράγχον Graeci vocant. Sunt qui spiritum cum stridore per raritatem dentium non recipiunt sed resorbent. Sunt qui crebro anhelitu et introrsum etiam clare sonante imitentur iumenta onere et iugo laborantia. Quod affectant quoque, 56
tanquam inventionis copia urgeantur, maiorque vis eloquentiae ingruat, quam quae emitti faucibus possit. Est aliis con-

cursus oris et cum verbis suis colluctatio. Iam tussire et expuere crebro et ab imo pulmone pituitam trochleis adducere et oris humore proximos spargere et maiorem partem spiritus in loquendo per nares effundere, etiamsi non utique vocis sunt vitia, quia tamen propter vocem accidunt, potissimum
57 huic loco subiiciantur. Sed quodcunque ex his vitium magis tulerim quam, quo nunc maxime laboratur in causis omnibus scholisque, cantandi, quod inutilius sit an foedius, nescio. Quid enim minus oratori convenit quam modulatio scenica et nonnunquam ebriorum aut comissantium licentiae
58 similis? Quid vero movendis affectibus contrarium magis quam, cum dolendum, irascendum, indignandum, commiserandum sit, non solum ab his affectibus, in quos inducendus est iudex, recedere sed ipsam fori sanctitatem ludorum talarium licentia solvere? Nam Cicero *illos ex Lycia et Caria rhetoras paene cantare in epilogis* dixit. Nos etiam can-
95 tandi severiorem paulo modum excessimus. Quisquamne, non dico de homicidio, sacrilegio, parricidio, sed de calculis certe atque rationibus, quisquam denique, ut semel finiam, in lite cantat? Quod si omnino recipiendum est: nihil causae est, cur non illam vocis modulationem fidibus ac tibiis, immo hercule, quod est huic deformitati propius, cymbalis adiuve-
60 mus. Facimus tamen hoc libenter; nam nec cuiquam sunt iniucunda, quae cantant ipsi, et laboris in hoc quam in agendo minus est. Sunt et quidam, qui secundum alia vitae vitia etiam hac ubique audiendi, quod aures mulceat, voluptate ducantur. Quid ergo? non et Cicero dicit esse aliquem in oratione *cantum obscuriorem*? et hoc quodam naturali initio venit? Ostendam non multo post, ubi et quatenus recipiendus sit hic flexus et cantus quidem sed, quod plerique intelligere nolunt, o b s c u r i o r.

61 Iam enim tempus est dicendi, quae sit a p t a pronuntiatio. Quae certe ea est, quae iis, de quibus dicimus, accommodatur. Quod quidem maxima ex parte praestant ipsi motus animorum, sonatque vox, ut feritur; sed cum sint alii veri affectus, alii ficti et imitati: veri naturaliter erumpunt, ut dolentium, irascentium, indignantium, sed carent arte
62 ideoque sunt disciplina et ratione formandi. Contra qui ef-

finguntur imitatione, artem habent; sed hi carent natura, ideo-
que in iis primum est bene affici et concipere imagines rerum
et tanquam veris moveri. Sic velut media vox, quem habi-
tum a nobis acceperit, hunc iudicum animis dabit. Est enim
mentis index ac totidem, quot illa, mutationes habet. Itaque 63
laetis in rebus plena et simplex et ipsa quodammodo hilaris
fluit; in certamine erecta totis viribus et velut omnibus ner-
vis intenditur. Atrox in ira et aspera ac densa et respira-
tione crebra. Neque enim potest esse longus spiritus, cum
immoderate effunditur. Paulum in invidia facienda lentior,
quia non fere ad hanc nisi inferiores confugiunt; at in blan-
diendo, fatendo, satisfaciendo, rogando, lenis et summissa.
Suadentium et monentium et pollicentium et consolantium 64
gravis. In metu et verecundia contracta, adhortationibus for-
tis, disputationibus teres, miseratione flexa et flebilis et con-
sulto quasi obscurior; at in egressionibus fusa et securae
claritatis, in expositione ac sermonibus recta et inter acu-
tum sonum et gravem media. Attollitur autem concitatis af- 65
fectibus, compositis descendit pro utriusque rei modo altius
vel inferius.

Quid autem quisque in dicendo postulet locus, paulum
differam, ut de gestu prius dicam, qui et ipse voci con-
sentit et animo cum ea simul paret. Is quantum habeat in
oratore momenti, satis vel ex eo patet, quod pleraque etiam
citra verba significat. Quippe non manus solum sed nutus 66
etiam declarant nostram voluntatem et in mutis pro sermone
sunt, et saltatio frequenter sine voce intelligitur atque afficit,
et ex vultu ingressuque perspicitur habitus animorum; et
animalium quoque sermone carentium ira, laetitia, adulatio
et oculis et quibusdam aliis corporis signis deprehenditur.
Nec mirum, si ista, quae tamen in aliquo posita sunt motu, 67
tantum in animis valent, cum pictura, tacens opus et habitus
semper eiusdem, sic in intimos penetret affectus, ut ipsam
vim dicendi nonnunquam superare videatur. Contra si gestus
ac vultus ab oratione dissentiant, tristia dicamus hilares, af-
firmemus aliqua renuentes: non auctoritas modo verbis sed
etiam fides desit. Decor quoque a gestu atque a motu ve-
nit. Ideoque Demosthenes grande quoddam intuens specu- 68

lum componere actionem solebat; adeo, quamvis fulgor ille sinistras imagines reddat, suis demum oculis credidit, quod efficeret. Praecipuum vero in actione sicut in corpore ipso caput est cum ad illum, de quo dixi, decorem tum etiam
69 ad significationem. Decoris illa sunt, ut sit primo rectum et secundum naturam. Nam et deiecto humilitas et supino arrogantia et in latus inclinato languor et praeduro ac rigente barbaria quaedam mentis ostenditur. Tum accipiat aptos ex ipso sermone motus, ut cum gestu concordet et manibus ac
70 lateribus obsequatur. Aspectus enim semper eodem vertitur quo gestus, exceptis quae aut damnare aut non concedere aut a nobis removere oportebit, ut idem illud vultu videamur aversari, manu repellere:

— *Dii talem avertite pestem.*

— *Haud equidem tali me dignor honore.*

71 Significat vero plurimis modis. Nam praeter annuendi, renuendi confirmandique motus sunt et verecundiae et dubitationis et admirationis et indignationis noti et communes omnibus. Solo tamen eo facere gestum scenici quoque doctores vitiosum putaverunt. Etiam frequens eius nutus non caret vitio; adeo iactare id et comas excutientem rotare fanaticum est.

72 Dominatur autem maxime vultus. Hoc supplices, hoc minaces, hoc blandi, hoc tristes, hoc hilares, hoc erecti, hoc summissi sumus; hoc pendent homines, hunc intuentur, hunc spectant, etiam antequam dicimus; hoc quosdam amamus, hoc odimus, hoc plurima intelligimus, hic est saepe
73 pro omnibus verbis. Itaque in iis, quae ad scenam componuntur, fabulis artifices pronuntiandi a personis quoque affectus mutuantur: ut sit Aerope in tragoedia tristis, atrox
74 Medea, attonitus Aiax, truculentus Hercules. In comoediis vero praeter aliam observationem, qua servi, lenones, parasiti, rustici, milites, meretriculae, ancillae, senes austeri ac mites, iuvenes severi ac luxuriosi, matronae, puellae inter se discernuntur, pater ille, cuius praecipuae partes sunt, quia interim concitatus, interim lenis est, altero erecto altero composito est supercilio; atque id ostendere maxime latus actoribus moris est, quod cum iis, quas agunt, parti-

bus congruat. Sed in ipso vultu plurimum valent oculi, per 75
quos maxime animus eminet, ut citra motum quoque et hilaritate enitescant et tristitiae quoddam nubilum ducant. Quin etiam lacrimas his natura mentis indices dedit, quae aut erumpunt dolore aut laetitia manant. Motu vero intenti, remissi, superbi, torvi, mites, asperi fiunt; quae, ut actus
poposcerit, fingentur. Rigidi vero et extenti, aut languidi 76
et torpentes, aut lascivi et mobiles, aut natantes et quadam voluptate suffusi, aut limi et, ut sic dicam, venerei, aut poscentes aliquid pollicentesve nunquam esse debebunt. Nam opertos compressosve eos in dicendo quis nisi plane
rudis aut stultus habeat? Et ad haec omnia exprimenda in 77
palpebris etiam et genis est quoddam deserviens iis ministe-
rium. Multum et superciliis agitur. Nam et oculos formant 78
aliquatenus et fronti imperant. His contrahitur, attollitur, remittitur; et una res in ea plus valeat, sanguis ille, qui mentis habitu movetur et, cum infirmam verecundia cutem accepit, effunditur in ruborem; cum metu refugit, abit omnis et pallore frigescit; temperatus medium quoddam serenum effi-
cit. Vitium in superciliis, si aut immota sunt omnino aut 79
nimium mobilia aut inaequalia, ut modo de persona comica dixeram, dissident aut contra id, quod dicimus, finguntur. Ira enim contractis, tristitia deductis, hilaritas remissis ostenditur. Annuendi quoque et renuendi ratione remittuntur aut
allevantur. Naribus labrisque non fere quidquam decenter 80
ostendimus, tametsi derisus iis, contemptus, fastidium significari solet. Nam et *corrugare nares*, ut Horatius ait, et inflare et movere et digito inquietare et pulso subito spiritu excutere et diducere saepius et plana manu resupinare indecorum est, cum emunctio etiam frequentior non sine causa
reprehendatur. Labra et porriguntur male et scinduntur et 81
astringuntur et diducuntur et dentes nudant et in latus ac paene ad aurem trahuntur et velut quodam fastidio replicantur et pendent et vocem tantum altera parte dimittunt. Lambere quoque ea et mordere deforme est, cum etiam in efficiendis verbis modicus eorum esse debeat motus; ore enim
magis quam labris loquendum est. Cervicem rectam oportet 82
esse, non rigidam aut supinam. Collum diversa quidem sed

pari deformitate et contrahitur et tenditur, sed tenso subest et labor, tenuaturque vox ac fatigatur; affixum pectori men-
83 tum minus claram et quasi latiorem presso gutture facit. Humerorum raro decens allevatio atque contractio est; breviatur enim cervix et gestum quendam humilem atque servilem et quasi fraudùlentum facit, cum se in habitum adulationis, ad-
84 mirationis, metus fingunt. Brachii moderata proiectio, remissis humeris atque explicantibus se in proferenda manu digitis, continuos et decurrentes locos maxime decet. At cum speciosius quid uberiusque dicendum est, ut illud *Saxa atque solitudines voci respondent:* expatiatur in latus et
85 ipsa quodammodo se cum gestu fundit oratio. Manus vero, sine quibus trunca esset actio ac debilis, vix dici potest quot motus habeant, cum paene ipsam verborum copiam persequantur. Nam ceterae partes loquentem adiuvant, hae,
86 prope est ut dicam, ipsae loquuntur. His poscimus, pollicemur, vocamus, dimittimus, minamur, supplicamus, abominamur, timemus, interrogamus, negamus; gaudium, tristitiam, dubitationem, confessionem, poenitentiam, modum,
87 copiam, numerum, tempus ostendimus. Non concitant? inhibent? probant? admirantur? verecundantur? Non in demonstrandis locis ac personis adverbiorum atque pronominum obtinent vicem? Ut in tanta per omnes gentes nationesque linguae diversitate hic mihi omnium hominum communis sermo videatur.

88 Et hi quidem, de quibus sum locutus, cum ipsis vocibus naturaliter exeunt gestus; alii sunt, qui res imitatione significant, ut si aegrum temptantis venas medici similitudine aut citharoedum formatis ad modum percutientis nervos manibus ostendas; quod est genus quam longissime in actione
89 fugiendum. Abesse enim plurimum a saltatore debet orator, ut sit gestus ad sensum magis quam ad verba accommodatus: quod etiam histrionibus paulo gravioribus facere moris fuit. Ergo ut ad se manum referre, cum de se ipso loquatur, et in eum, quem demonstret, intendere et aliqua his similia permiserim· ita non effingere status quosdam et, quidquid
90 dicet, ostendere. Neque id in manibus solum sed in omni gestu ac voce servandum est. Non enim aut in illa periodo,

Stetit soleatus praetor populi Romani, inclinatio incumbentis in mulierculam Verris effingenda est; aut in illa, *Caedebatur in medio foro Messanae*, motus laterum, qualis esse ad verbera solet, torquendus, aut vox, qualis dolore exprimitur, eruenda; cum mihi comoedi quoque pessime facere 91
videantur, qui, etiamsi iuvenem agant, cum tamen in expositione aut senis sermo, ut in Hydriae prologo, aut mulieris, ut in Georgo, incidit, tremula vel effeminata voce pronuntiant. Adeo in illis quoque est aliqua vitiosa imitatio, quorum ars omnis constat imitatione.

Est autem gestus ille maxime communis, quo medius 92
digitus in pollicem contrahitur explicitis tribus, et principiis utilis cum leni in utramque partem motu modice prolatus, simul capite atque humeris sensim ad id, quo manus feratur, obsecundantibus; et in narrando certus dum paulo productior; et in exprobrando et coarguendo acer atque instans, longius enim partibus his et liberius exeritur. Vitiose vero idem 93
sinistrum quasi humerum petens in latus agi solet, quanquam adhuc peius aliqui transversum brachium proferunt et cubito pronuntiant. Duo quoque medii sub pollicem veniunt; et est hic adhuc priore gestus instantior, principio et narrationi non accommodatus. At cum tres contracti pollice premun- 94
tur: tum digitus ille, quo usum optime Crassum Cicero dicit, explicari solet. Is in exprobrando et indicando, unde et ei nomen est, valet; et allevata ac spectante humerum manu paulum inclinatus affirmat, versus in terram et quasi pronus urget, aliquando pro numero est. Idem summo articulo utrin- 95
que leviter apprehenso, duobus modice curvatis, minus tamen minimo, aptus ad disputandum est. Acrius tamen argumentari videntur, qui medium articulum potius tenent; tanto contractioribus ultimis digitis, quanto priores descenderunt. Est et ille verecundae orationi aptissimus, quo, 96
quattuor primis leviter in summum coeuntibus digitis, non procul ab ore aut pectore refertur ad nos manus et deinde prona ac paululum prolata laxatur. Hoc modo coepisse De- 97
mosthenen credo in illo pro Ctesiphonte timido summissoque principio, sic formatam Ciceronis manum, cum diceret: *Si quid est ingenii in me, quod sentio quam sit exiguum.*

Eadem aliquatenus liberius deorsum spectantibus digitis col-
ligitur in nos et fusius paulo in diversum resolvitur, ut quo-
98 dammodo sermonem ipsum proferre videatur. Binos interim
digitos distinguimus sed non inserto pollice, paulum tamen
inferioribus intra spectantibus sed ne illis quidem tensis, qui
99 supra sunt. Interim extremi palmam circa ima pollicis pre-
munt, ipse prioribus ad medios articulos iungitur; interim
quartus oblique reponitur; interim quattuor remissis magis
quam tensis, pollice intus inclinato, habilem demonstrando
in latus aut distinguendis, quae dicimus, manum facimus,
100 cum supina in sinistrum latus, prona in alterum fertur. Sunt
et illi breves gestus, cum manus leviter pandata, qualis vo-
ventium est, parvis intervallis et subassentientibus humeris
movetur, maxime apta parce et quasi timide loquentibus.
Est admirationi conveniens ille gestus, quo manus modice
supinata ac per singulos a minimo collecta digitos, redeunte
101 flexu, simul explicatur atque convertitur. Nec uno modo in-
terrogantes gestum componimus, plerumque tamen verten-
tes manum, utcunque composita est. Pollici proximus di-
* gitus mediumque, qua dexter est, unguem pollicis summo
suo iungens, remissis ceteris, est et approbantibus et nar-
102 rantibus et distinguentibus decorus. Cui non dissimilis, sed
complicitis tribus digitis, quo nunc Graeci plurimum utuntur,
etiam utraque manu, quotiens enthymemata sua gestu velut
* corrotundant. Caesim manus lenior promittit et assentatur,
citatior hortatur, interim laudat. Est et ille urgentis oratio-
nem gestus vulgaris magis quam ex arte, qui contrahit al-
103 terno celerique motu et explicat manum. Est et illa cava et
rara et supra humeri altitudinem elata cum quodam motu
velut hortatrix manus; a peregrinis scholis tamen prope re-
cepta tremula scenica est. Digitos, cum summi coierunt,
ad nos referre, cur quibusdam displicuerit, nescio. Nam id
et leviter admirantes et interim subita indignatione velut
104 pavescentes et deprecantes facimus. Quin compressam etiam
manum in poenitentia vel ira pectori admovemus, ubi vox
vel inter dentes expressa non dedecet: *Quid nunc agam?*
Quid facias? Averso pollice demonstrare aliquid, receptum
105 magis puto quam oratori decorum. Sed cum omnis motus

sex partes habeat, septimus sit ille, qui in se redit, orbis; vitiosa est una circumversio. Reliqui ante nos et dextra laevaque et sursum et deorsum aliquid ostendunt; in posteriora gestus non dirigitur. Interim tamen velut reiici solet. Optime 106
autem manus a sinistra parte incipit, in dextra deponit, sed ut ponere non ut ferire videatur; quanquam et in fine interim cadit, ut cito tamen redeat, et nonnunquam resilit vel negantibus nobis vel admirantibus.

Hic veteres artifices illud recte adiecerunt, ut manus cum sensu et inciperet et deponeretur. Alioqui enim aut ante vocem erit gestus aut post vocem, quod est utrumque deforme. In illo lapsi nimia subtilitate sunt, quod interval- 107
lum motus tria verba esse voluerunt; quod neque observatur neque fieri potest, sed illi quasi mensuram tarditatis celeritatisque aliquam esse voluerunt, neque immerito, ne aut diu otiosa esset manus aut, quod multi faciunt, actionem continuo motu concideret. Aliud est, quod et fit frequentius et 108
magis fallit. Sunt quaedam latentes sermonis percussiones et quasi aliqui pedes, ad quos plurimorum gestus cadit, ut sit unus motus *Novum crimen*, alter *C. Caesar*, tertius *Et ante hanc diem*, quartus *Non auditum*, deinde *Propinquus meus*, et *Ad te*, et *Quintus Tubero*, et *Detulit*. Unde id 109
quoque fluit vitium, ut iuvenes, cum scribunt, gestum praemodulati cogitatione sic componant, quomodo casura manus est. Inde et illud vitium, ut gestus, qui in fine dexter esse debet, in sinistrum frequenter desinat. Melius illud, cum 110
sint in sermone omni brevia quaedam membra, ad quae, si necesse sit, recipere spiritum liceat, ad haec gestum disponere: ut puta *Novum crimen*, *C. Caesar*, habet per se finem quendam suum, quia sequitur coniunctio; deinde *Et ante hanc diem non auditum* satis circumscriptum est. Ad haec accommodanda manus est, idque dum erit prima et composita actio. At ubi eam calor concitaverit: etiam gestus 111
cum ipsa orationis celeritate crebrescet. Aliis locis citata aliis pressa conveniet pronuntiatio. Illa transcurrimus, congerimus, festinamus; hac instamus, inculcamus, infigimus. Plus autem affectus habent lentiora; ideoque Roscius citatior, Aesopus gravior fuit, quod ille comoedias hic tragoedias

112 egit. Eadem motus quoque observatio est. Itaque in fabulis
iuvenum, senum, militum, matronarum gravior ingressus est;
servi, ancillae, parasiti, piscatores citatius moventur. Tolli
autem manum artifices supra oculos, demitti infra pectus
vetant; adeo a capite eam petere aut ad imum ventrem de-
113 ducere, vitiosum habetur. In sinistrum intra humerum pro-
movetur; ultra non decet. Sed cum aversantes in laevam
partem velut propellemus manum: sinister humerus profe-
114 rendus, ut cum capite ad dextram ferente consentiat. Manus
sinistra nunquam sola gestum recte facit; dextrae se fre-
quenter accommodat, sive in digitos argumenta digerimus
sive aversis in sinistrum palmis abominamur sive obiicimus
115 adversas sive in latus utramque distendimus, sive satisfa-
cientes aut supplicantes (diversi autem sunt hi gestus) sum-
mittimus sive adorantes attollimus sive aliqua demonstratione
aut invocatione protendimus: *Vos Albani tumuli atque luci*,
aut Gracchanum illud: *Quo me miser conferam? in Capito-*
116 *lium, ad fratris sanguinem, an domum?* Plus enim affectus
in his iunctae exhibent manus; in rebus parvis, tristibus,
mitibus breves; magnis, laetis, atrocibus exertiores.
Vitia quoque earum subiicienda sunt, quae quidem acci-
117 dere etiam exercitatis actoribus solent. Nam gestum poculum
poscentis aut verbera minantis aut numerum quingentorum
flexo pollice efficientis, quae sunt a quibusdam scriptoribus
118 notata, ne in rusticis quidem vidi. At ut brachio exerto in-
trospiciatur latus, ut manum alius ultra sinum proferre non
audeat alius, in quantum patet longitudo, protendat aut ad
tectum erigat aut repetito ultra laevum humerum gestu ita in
tergum flagellet, ut consistere post eum parum tutum sit, aut
sinistrum ducat orbem aut temere sparsa manu in proximos
offendat aut cubitum utrumque in diversum latus ventilet,
119 saepe scio evenire. Solet esse et pigra et trepida et secanti
similis; etiam uncis digitis, ut aut capite deiiciatur, aut
eadem manu supinata in superiora iactetur. Fit et ille habi-
tus, qui esse in statuis pacificator solet, qui, inclinato in hu-
merum dextrum capite, brachio ab aure protenso, manum
infesto pollice extendit; qui quidem maxime placet iis, qui
120 se dicere sublata manu iactant. Adiicias licet eos, qui sen-

tentias vibrantes digitis iaculantur aut manu sublata denuntiant aut, quod per se interim recipiendum est, quotiens aliquid ipsis placuit, in ungues eriguntur; sed vitiosum id faciunt, aut digito, quantum plurimum possunt, erecto aut etiam duobus, aut utraque manu ad modum aliquid portantium composita. His accedunt vitia non naturae sed trepidationis, cum 121
ore concurrente rixari; si memoria fefellerit aut cogitatio non suffragetur, quasi faucibus aliquid obstiterit, insonare; in adversum tergere nares, obambulare sermone imperfecto, resistere subito et laudem silentio poscere; quae omnia persequi prope infinitum est. Sua enim cuique sunt vitia. Pectus 122
ac venter ne proiiciantur, observandum; pandant enim posteriora, et est odiosa omnis supinitas. Latera cum gestu consentiant. Facit enim aliquid et totius corporis motus, adeo ut Cicero plus illo agi quam manibus ipsis putet. Ita enim dicit in Oratore: *Nullae argutiae digitorum, non ad numerum articulus cadens, trunco magis toto se ipse moderans et virili laterum flexione.* Femur ferire, quod Athenis primus 123
fecisse creditur Cleon, et usitatum est et indignantes decet et excitat auditorem. Idque in Calidio Cicero desiderat; *Non frons*, inquit, *percussa, non femur.* Quanquam, si licet, de fronte dissentio. Nam etiam complodere manus scenicum est et pectus caedere. Illud quoque raro decebit, cava manu 124
summis digitis pectus appetere, si quando nosmet ipsos alloquimur, cohortantes, obiurgantes, miserantes; quod si quando fiet, togam quoque inde removeri non dedecebit. In pedibus observantur status et incessus. Prolato dextro stare et eandem manum ac pedem proferre, deforme est. In dextrum 125
incumbere interim datur sed aequo pectore, qui tamen comicus magis quam oratorius gestus est. Male etiam in sinistrum pedem insistentium dexter aut tollitur aut summis digitis suspenditur. Varicare supra modum et in stando deforme est et, accedente motu, prope obscenum. Procursio opportuna 126
brevis, moderata, rara. Conveniet etiam ambulatio quaedam propter immodicas laudationum moras, quanquam Cicero rarum incessum neque ita longum probat. Discursare vero et, quod Domitius Afer de Sura Mallio dixit, *satagere*, ineptissimum; urbaneque Flavus Verginius interrogavit de quodam

127 suo antisophiste, *quot milia passuum declamasset?* Praecipi et illud scio, ne ambulantes avertamur a iudicibus, sed sint obliqui pedes ad consilium nobis respicientibus. Id fieri iudiciis privatis non potest. Verum et breviora sunt spatia, nec aversi diu sumus. Interim tamen recedere sensim datur. Qui-
128 dam et resiliunt, quod est plane ridiculum. Pedis supplosio ut loco est opportuna, ut ait Cicero, in contentionibus aut incipiendis aut finiendis: ita crebra et inepti est hominis et desinit iudicem in se convertere. Est et illa indecora in dextrum ac laevum latus vacillatio alternis pedibus insistentium. Longissime fugienda mollis actio, qualem in Titio Cicero dicit fuisse, unde etiam saltationis quoddam genus *Titius* sit
129 appellatum. Reprehendenda et illa frequens et concitata in utramque partem nutatio, quam in Curione patre irrisit et Iulius, quaerens, *quis in lintre loqueretur*, et Sicinius; nam cum, assidente collega, qui erat propter valetudinem et deligatus et plurimis medicamentis delibutus, multum se Curio ex more iactasset, *Nunquam*, inquit, *Octavi*, *collegae tuo gratiam referes*, *qui nisi fuisset*, *hodie te istic muscae come-*
130 *dissent.* Iactantur et humeri; quod vitium Demosthenes ita dicitur emendasse, ut, cum in angusto quodam pulpito stans diceret, hasta humero dependens immineret, ut, si calore dicendi vitare id excidisset, offensatione illa commoneretur. Ambulantem loqui ita demum oportet, si in causis publicis, in quibus multi sunt iudices, quod dicimus, quasi singulis
131 inculcare peculiariter velimus. Illud vero non ferendum, quod quidam, reiecta in humerum toga, cum dextra sinum usque ad lumbos reduxerunt, sinistra gestum facientes spatiantur et fabulantur, cum etiam laevam restringere prolata longius dextra sit odiosum. Moneo quoque, (ut ne id quidem transeam) ineptissime fieri, cum inter moras laudationum aut in aurem alicuius loquuntur aut cum sodalibus iocantur aut nonnunquam ad librarios suos ita respiciunt, ut sportulam
132 dictare videantur. Inclinari ad iudicem, cum doceas, utique si id, de quo loquaris, sit obscurius, licet. Incumbere advocato adversis subselliis sedenti, contumeliosum. Reclinari etiam ad suos et manibus sustineri, nisi plane iusta fatigatione, est delicatum; sicut palam moneri, excidentis, aut

legere. Namque in his omnibus et vis illa dicendi solvitur et 133
frigescit affectus et iudex parum sibi praestari reverentiae
credit. Transire in diversa subsellia, parum verecundum
est. Nam et Cassius Severus urbane adversus hoc facientem lineas poposcit. Et si aliquando concitate itur: nunquam
non frigide reditur. Multum ex iis, quae praecipimus, mutari 134
necesse est ab iis, qui dicunt apud tribunalia. Nam et vultus erectior, ut eum, apud quem dicitur, spectet; et gestus,
ut ad eundem tendens, elatior sit, necesse est; et alia, quae
occurrere etiam me tacente omnibus possunt. Itemque ab
iis, qui sedentes agent. Nam et fere fit hoc in rebus minoribus, et iidem impetus actionis esse non possunt, et quaedam vitia fiunt necessaria. Nam et dexter pes a laeva iudicis 135
sedenti proferendus est, et ex altera parte multi gestus necesse est in sinistrum eant, ut ad iudicem spectent. Equidem plerosque et ad singulas sententiarum clausulas video
assurgentes et nonnullos subinde aliquid etiam spatiantes,
quod an deceat, ipsi viderint; cum id faciunt, non sedentes
agunt. Bibere aut etiam esse inter agendum, quod multis 136
moris fuit et est quibusdam, ab oratore meo procul absit.
Nam si quis aliter dicendi onera perferre non possit, non ita
miserum est non agere potiusque multo quam et operis et
hominum contemptum fateri.

Cultus non est proprius oratoris aliquis sed magis in 137
oratore conspicitur. Quare sit, ut omnibus honestis debet
esse, splendidus et virilis. Nam et toga et calceus et capillus tam nimia cura quam negligentia sunt reprehendenda.
Est aliquid in amictu, quod ipsum aliquatenus temporum condicione mutatum est. Nam veteribus nulli sinus, perquam
breves post illos fuerunt. Itaque etiam gestu necesse est 138
usos esse in principiis eos alio, quorum brachium, sicut
Graecorum, veste continebatur. Sed nos de praesentibus
loquimur. Cui lati clavi ius non erit, ita cingatur, ut tunicae
prioribus oris infra genua paulum, posterioribus ad medios
poplites usque perveniant. Nam infra mulierum est, supra
centurionum. Ut purpura recte descendat, levis cura est; 139
notatur interim negligentia. Latum habentium clavum modus est, ut sit paulum cinctis summissior. Ipsam togam ro-

tundam esse et apte caesam velim, aliter enim multis modis
fiet enormis. Pars eius prior mediis cruribus optime termi-
140 natur, posterior eadem portione altius qua cinctura. Sinus
decentissimus, si aliquanto supra imam togam fuerit; nun-
quam certe sit inferior. Ille, qui sub humero dextro ad si-
nistrum oblique ducitur velut balteus, nec strangulet nec
fluat. Pars togae, quae postea imponitur, sit inferior; nam
ita et sedet melius et continetur. Subducenda etiam pars
aliqua tunicae, ne ad lacertum in actu redeat; tum sinus in-
iiciendus humero, cuius extremam oram reiécisse non dede-
141 cet. Operiri autem humerum cum toto iugulo non oportet,
alioqui amictus fiet angustus, et dignitatem, quae est in lati-
tudine pectoris, perdet. Sinistrum brachium eo usque alle-
142 vandum est, ut quasi normalem illum angulum faciat. Super
quod ora ex toga duplex aequaliter sedeat. Manus non im-
pleatur anulis, praecipue medios articulos non transeuntibus;
cuius erit habitus optimus allevato pollice et digitis leviter
inflexis, nisi libellum tenebit. Quod non utique captandum
est; videtur enim fateri memoriae diffidentiam et ad multos
143 gestus est impedimento. Togam veteres ad calceos usque
demittebant ut Graeci pallium. Idque ut fiat, qui de gestu
scripserunt circa tempora illa, Plotius Nigidiusque praeci-
piunt. Quo magis miror Plinii Secundi docti hominis et in
hoc utique libro paene etiam nimium curiosi persuasionem,
qui solitum id facere Ciceronem velandorum varicum gratia
tradit; cum hoc amictus genus in statuis eorum quoque, qui
144 post Ciceronem fuerunt, appareat. Palliolum sicut fascias,
quibus crura vestiuntur, et focalia et aurium ligamenta sola
excusare potest valetudo.

Sed haec amictus observatio, dum incipimus; proce-
dente vero actu, iam paene ab initio narrationis, sinus ab
humero recte velut sponte delabitur, et, cum ad argumenta
ac locos ventum est, reiicere a sinistro togam, deiicere
145 etiam, si haereat, sinum conveniet. Laeva a faucibus ac
summo pectore abducere licet. Ardent enim iam omnia. Et
ut vox vehementior ac magis varia est: sic amictus quoque
146 habet actum quendam velut proeliantem. Itaque ut laevam
involvere toga et incingi paene furiosum est, sinum vero in

dextrum humerum ab imo reiicere solutum ac delicatum, fiuntque adhuc peius aliqua: ita cur laxiorem sinum sinistro brachio non subiiciamus? Habet enim acre quiddam atque expeditum et calori concitationique non inhabile. Cum vero 147
magna pars est exhausta orationis, utique afflante fortuna: paene omnia decent, sudor ipse et fatigatio et negligentior amictus et soluta ac velut labens undique toga. Quo magis 148
miror hanc quoque succurrisse Plinio curam, ut ita sudario frontem siccari iuberet, ne comae turbarentur, quas componi post paulum, sicuti dignum erat, graviter et severe vetuit. Mihi vero illae quoque turbatae prae se ferre aliquid affectus et ipsa oblivione curae huius commendari videntur. At si inci- 149
pientibus aut paulum progressis decidat toga: non reponere eam prorsus negligentis aut pigri, aut quomodo deceat amiciri, nescientis est.

Haec sunt vel illustramenta pronuntiationis vel vitia, quibus propositis multa cogitare debet orator. Primum, quis, 150
apud quos, quibus praesentibus sit acturus. Nam ut dicere alia aliis et apud alios magis concessum est: sic etiam facere. Neque eadem in voce, gestu, incessu, apud principem, senatum, populum, magistratus, privato, publico iudicio, postulatione, actione similiter decent. Quam differentiam subiicere sibi quisque, qui animum intenderit, potest; tum qua de re dicat, et efficere quid velit. Rei quadruplex 151
observatio est. Una in tota causa. Sunt enim tristes, hilares, sollicitae, securae, grandes, pusillae, ut vix unquam ita sollicitari partibus earum debeamus, ut non et summae meminerimus; altera, quae est in differentia partium, ut in 152
prooemio, narratione, argumentatione, epilogo; tertia in sententiis ipsis, in quibus secundum res et affectus variantur omnia; quarta in verbis, quorum ut est vitiosa, si efficere omnia velimus, imitatio: ita quibusdam nisi sua natura redditur, vis omnis aufertur. Igitur in laudationibus, nisi si fune- 153
bres erunt, gratiarum actione, exhortatione, similibus laeta et magnifica et sublimis est actio. Funebres contiones, consolationes, plerumque causae reorum tristes atque summissae. In senatu conservanda auctoritas, apud populum dignitas, in

privatis modus. De partibus causae et sententiis verbisque, quae sunt multiplicia, pluribus dicendum.

154 Tria autem praestare debet pronuntiatio: conciliet, persuadeat, moveat, quibus natura cohaeret, etiam delectet. Conciliatio fere aut commendatione morum, qui nescio quo modo ex voce etiam atque actione pellucent, aut orationis suavitate constat; persuadendi vis affirmatione, quae interim
155 plus ipsis probationibus valet. *An ista*, inquit Calidio Cicero, *si vera essent, sic a te dicerentur?* et, *Tantum abest, ut inflammares nostros animos; somnum isto loco vix tenebamus.* Fiducia igitur appareat et constantia, utique si
156 auctoritas subest. Movendi autem ratio aut in repraesentandis est aut imitandis affectibus. Ergo cum iudex in privatis aut praeco in publicis dicere de causa iusserit: leniter est consurgendum; tum in componenda toga vel, si necesse erit, etiam ex integro iniicienda, duntaxat in iudiciis (apud principem enim et magistratus ac tribunalia non licebit) paulum commorandum, ut et amictus sit decentior et protinus aliquid
157 spatii ad cogitandum. Etiam cum ad iudicem nos converterimus, et consultus praetor permiserit dicere: non protinus est erumpendum, sed danda brevis cogitationi mora. Mire enim auditurum dicturi cura delectat, et iudex se ipse com-
158 ponit. Hoc praecipit Homerus Ulixis exemplo, quem *stetisse oculis in terram defixis immotoque sceptro*, priusquam illam eloquentiae procellam effunderet, dicit. In hac cunctatione sunt quaedam non indecentes, ut appellant scenici, morae: caput mulcere, manum intueri, infringere articulos, simulare conatum, suspiratione sollicitudinem fateri, aut quod quemque magis decet, eaque diutius, si iudex nondum
159 intendet animum. Status quidem rectus sit sed diducti paulum pedes vel procedens minimo momento sinister; genua recta, sic tamen, ut non extendantur. Humeri remissi, vultus severus, non maestus nec stupens nec languidus; brachia a latere modice remota; manus sinistra, qualem supra demonstravi; dextra, cum iam incipiendum erit, paulum prolata ultra sinum gestu quam modestissimo, velut expectans, quando
160 incipiendum sit. Vitiosa enim sunt illa, intueri lacunaria, perfricare faciem et quasi improbam facere, tendere confi-

dentia vultum aut, quo sit magis torvus, superciliis astringere, capillos a fronte contra naturam retroagere, ut sit horror ille terribilis; tum, id quod Graeci frequentissime faciunt, crebro digitorum labiorumque motu commentari, clare excreare, pedem alterum longe proferre, partem togae sinistra tenere, stare diductum vel rigidum vel supinum vel incurvum vel humeris, ut luctaturi solent, ad occipitium ductis.

Prooemio frequentissime lenis convenit pronuntiatio. Ni- 161
hil enim est ad conciliandum gratius verecundia, non tamen semper. Neque enim uno modo dicuntur exordia, ut docui. Plerumque tamen et vox temperata et gestus modestus et sedens humero toga et laterum lenis in utramque partem motus, eodem spectantibus oculis, decebit. Narratio magis 162
prolatam manum, amictum recidentem, gestum distinctum, vocem sermoni proximam et tantum acriorem, sonum simplicem frequentissime postulabit in his duntaxat: *Q. enim Ligarius, cum esset in Africa nulla belli suspicio*, et *A. Cluentius Habitus pater huiusce.* Aliud in eadem poscent affectus, vel concitati *Nubit genero socrus*, vel flebiles *Constituitur in foro Laodiceae spectaculum acerbum et miserum toti Asiae provinciae.* Maxime varia et multiplex actio est pro- 163
bationum. Nam et proponere, partiri, interrogare sermoni sunt proxima, et contradictionem sumere. Nam ea quoque diversa propositio est. Sed hanc tamen aliquando irridentes aliquando imitantes pronuntiamus. Argumentatio plerumque 164
agilior et acrior et instantior consentientem orationi postulat etiam gestum, id est fortem celeritatem. Instandum quibusdam in partibus et densanda oratio. Egressiones fere et lenes et dulces et remissae, raptus Proserpinae, Siciliae descriptio, Cn. Pompeii laus. Neque enim mirum, minus habere contentionis ea, quae sunt extra quaestionem. Mollior nonnun- 165
quam cum reprehensione diversae partis imitatio: *Videbar videre alios intrantes alios autem exeuntes, quosdam ex vino vacillantes.* Ubi non dissidens a voce permittitur gestus quoque, in utramque partem tenera quaedam sed intra manus tamen et sine motu laterum translatio. Accendendi 166
iudicis plures sunt gradus. Summus ille et quo nullus est in

privatis modus. De partibus causae et sententiis verbisque, quae sunt multiplicia, pluribus dicendum.

154 Tria autem praestare debet pronuntiatio: conciliet, persuadeat, moveat, quibus natura cohaeret, etiam delectet. Conciliatio fere aut commendatione morum, qui nescio quomodo ex voce etiam atque actione pellucent, aut orationis suavitate constat; persuadendi vis affirmatione, quae interim
155 plus ipsis probationibus valet. *An ista*, inquit Calidio Cicero, *si vera essent, sic a te dicerentur?* et, *Tantum abest, ut inflammares nostros animos; somnum isto loco vix tenebamus*. Fiducia igitur appareat et constantia, utique si
156 auctoritas subest. Movendi autem ratio aut in repraesentandis est aut imitandis affectibus. Ergo cum iudex in privatis aut praeco in publicis dicere de causa iusserit: leniter est consurgendum; tum in componenda toga vel, si necesse erit, etiam ex integro iniicienda, duntaxat in iudiciis (apud principem enim et magistratus ac tribunalia non licebit) paulum commorandum, ut et amictus sit decentior et protinus aliquid
157 spatii ad cogitandum. Etiam cum ad iudicem nos converterimus, et consultus praetor permiserit dicere: non protinus est erumpendum, sed danda brevis cogitationi mora. Mire enim auditurum dicturi cura delectat, et iudex se ipse com-
158 ponit. Hoc praecipit Homerus Ulixis exemplo, quem *stetisse oculis in terram defixis immotoque sceptro*, priusquam illam eloquentiae procellam effunderet, dicit. In hac cunctatione sunt quaedam non indecentes, ut appellant scenici, morae: caput mulcere, manum intueri, infringere articulos, simulare conatum, suspiratione sollicitudinem fateri, aut quod quemque magis decet, eaque diutius, si iudex nondum
159 intendet animum. Status quidem rectus sit sed diducti paulum pedes vel procedens minimo momento sinister; genua recta, sic tamen, ut non extendantur. Humeri remissi, vultus severus, non maestus nec stupens nec languidus; brachia a latere modice remota; manus sinistra, qualem supra demonstravi; dextra, cum iam incipiendum erit, paulum prolata ultra sinum gestu quam modestissimo, velut expectans, quando
160 incipiendum sit. Vitiosa enim sunt illa, intueri lacunaria, perfricare faciem et quasi improbam facere, tendere confi-

dentia vultum aut, quo sit magis torvus, superciliis astringere, capillos a fronte contra naturam retroagere, ut sit horror ille terribilis; tum, id quod Graeci frequentissime faciunt, crebro digitorum labiorumque motu commentari, clare excreare, pedem alterum longe proferre, partem togae sinistra tenere, stare diductum vel rigidum vel supinum vel incurvum vel humeris, ut luctaturi solent, ad occipitium ductis.

Prooemio frequentissime lenis convenit pronuntiatio. Ni- 161
hil enim est ad conciliandum gratius verecundia, non tamen semper. Neque enim uno modo dicuntur exordia, ut docui. Plerumque tamen et vox temperata et gestus modestus et sedens humero toga et laterum lenis in utramque partem
motus, eodem spectantibus oculis, decebit. Narratio magis 162
prolatam manum, amictum recidentem, gestum distinctum, vocem sermoni proximam et tantum acriorem, sonum simplicem frequentissime postulabit in his duntaxat: *Q. enim Ligarius, cum esset in Africa nulla belli suspicio*, et *A. Cluentius Habitus pater huiusce.* Aliud in eadem poscent affectus, vel concitati *Nubit genero socrus*, vel flebiles *Constituitur in foro Laodiceae spectaculum acerbum et miserum toti*
Asiae provinciae. Maxime varia et multiplex actio est pro- 163
bationum. Nam et proponere, partiri, interrogare sermoni sunt proxima, et contradictionem sumere. Nam ea quoque diversa propositio est. Sed hanc tamen aliquando irridentes
aliquando imitantes pronuntiamus. Argumentatio plerumque 164
agilior et acrior et instantior consentientem orationi postulat etiam gestum, id est fortem celeritatem. Instandum quibusdam in partibus et densanda oratio. Egressiones fere et lenes et dulces et remissae, raptus Proserpinae, Siciliae descriptio, Cn. Pompeii laus. Neque enim mirum, minus habere con-
tentionis ea, quae sunt extra quaestionem. Mollior nonnun- 165
quam cum reprehensione diversae partis imitatio: *Videbar videre alios intrantes alios autem exeuntes, quosdam ex vino vacillantes.* Ubi non dissidens a voce permittitur gestus quoque, in utramque partem tenera quaedam sed intra
manus tamen et sine motu laterum translatio. Accendendi 166
iudicis plures sunt gradus. Summus ille et quo nullus est in

oratore acutior: *Suscepto bello, Caesar, gesto iam etiam ex*
parte magna. Praedixit enim: *Quantum potero voce conten-*
dam, ut populus hoc Romanus exaudiat. Paulum inferior
et habens aliquid iam iucunditatis: *Quid enim tuus ille, Tu-*
167 *bero, in acie Pharsalica gladius agebat?* Plenius adhuc et
lentius ideoque dulcius: *In coetu vero populi Roman inego-*
tium publicum gerens. Producenda omnia trahendaeque tum
vocales aperiendaeque sunt fauces. Pleniore tamen haec
canali fluunt: *Vos, Albani tumuli atque luci.* Iam cantici
quiddam habent sensimque resupinantur: *Saxa atque solitu-*
168 *dines voci respondent.* Tales sunt illae inclinationes vocis,
quas invicem Demosthenes atque Aeschines exprobrant, non
ideo improbandae; cum enim uterque alteri obiiciat: palam
est utrumque fecisse. Nam neque ille per Marathonis et
Plataearum et Salaminis propugnatores recto sono iuravit,
169 nec ille Thebas sermone deflevit. Est his diversa vox et
paene extra organum, cui Graeci nomen amaritudinis dede-
runt, super modum ac paene naturam vocis humanae acerba:
Quin compescitis vocem istam, indicem stultitiae, testem
paucitatis? Sed id, quod excedere modum dixi, in illa parte
170 prima est: *Quin compescitis.* Epilogus, si enumerationem
rerum habet, desiderat quandam concisorum continuationem;
si ad concitandos iudices est accommodatus: aliquid ex iis,
quae supra dixi; si placandos: inclinatam quandam lenita-
tem; si misericordia commovendos: flexum vocis et flebi-
lem suavitatem, qua praecipue franguntur animi, quaeque
est maxime naturalis. Nam etiam orbos viduasque videas in
171 ipsis funeribus canoro quodam modo proclamantes. Hic
etiam fusca illa vox, qualem Cicero fuisse in Antonio dicit,
mire faciet; habet enim in se, quod imitamur. Duplex est
tamen miseratio, altera cum invidia, qualis modo dicta de
damnatione Philodami, altera cum deprecatione demissior.
172 Quare, etiamsi est in illis quoque cantus obscurior: *In coetu*
vero populi Romani; non enim haec rixantis modo dixit; et
Vos, Albani tumuli; non enim, quasi inclamaret aut testa-
retur, locutus est: tamen infinito magis illa flexa et circum-
ducta sunt: *Me miserum, me infelicem,* et *Quid respondebo*
liberis meis? et *Revocare tu me in patriam potuisti, Milo,*

*per hos; ego te in eadem patria per eosdem retinere non
potero?* Et cum bona C. Rabirii uno sestertio addicit: *O
meum miserum acerbumque praeconium.* Illa quoque mire 173
facit in peroratione velut deficientis dolore et fatigatione
confessio: ut pro eodem Milone, *Sed finis sit; neque enim
prae lacrimis iam loqui possum.* Quae similem verbis ha-
bere debent etiam pronuntiationem. Possunt videri alia quo- 174
que huius partis atque officii: reos excitare, pueros attol-
lere, propinquos producere, vestes laniare; sed suo loco
dicta sunt.

Et quia in partibus causae talis est varietas: satis ap-
paret, accommodandam sententiis ipsis pronuntiationem, sicut
ostendimus; sed verbis quoque, quod novissime dixeram,
non semper sed aliquando. An non hoc *misellus* et *pauper-* 175
culus summissa atque contracta, *fortis* et *vehemens* et *latro*
erecta et concitata voce dicendum est? Accedit enim vis et
proprietas rebus tali astipulatione, quae nisi assit: aliud vox
aliud animus ostendat. Quid? quod eadem verba mutata pro- 176
nuntiatione indicant, affirmant, exprobrant, negant, mirantur,
indignantur, interrogant, irrident, elevant? Aliter enim dici-
tur: *Tu mihi quodcunque hoc regni* et *Cantando tu illum?*
et *Tune ille Aeneas?* et *Meque timoris Argue tu, Drance.*
Et ne morer, intra se quisque vel hoc vel aliud, quod vo-
let, per omnes affectus verset; verum esse, quod dicimus,
sciet.

Unum iam his adiiciendum est, cum praecipue in actione 177
spectetur decor: saepe aliud alios decere. Est enim
latens quaedam in hoc ratio et inenarrabilis; et ut vere hoc
dictum est, caput esse, decere quod facias: ita id neque sine
arte esse neque totum arte tradi potest. In quibusdam vir- 178
tutes non habent gratiam, in quibusdam vitia ipsa delectant.
Maximos actores comoediarum, Demetrium et Stratoclea,
placere diversis virtutibus vidimus. Sed illud minus mirum,
quod alter deos et iuvenes et bonos patres servosque et
matronas et graves anus optime, alter acres senes, callidos
servos, parasitos, lenones et omnia agitatiora melius. Fuit
enim natura diversa; nam vox quoque Demetrii iucundior,
illius acrior erat. Annotandae memoria magis proprietates, 179

quae transferri non poterant, manus iactare et dulces exclamationes theatri causa producere et ingrediendo ventum concipere veste et nonnunquam dextro latere facere gestus, quod neminem alium nisi Demetrium decuit; namque in haec
180 omnia statura et mira specie adiuvabatur; illum cursus et agilitas et vel parum conveniens personae risus, quem non ignarus rationis populo dabat, et contracta etiam cervicula. Quidquid horum alter fecisset, foedissimum videretur. Quare norit se quisque, nec tantum ex communibus praeceptis sed etiam ex natura sua capiat consilium formandae actionis.
181 Neque illud tamen est nefas, ut aliquem vel omnia vel plurima deceant. Huius quoque loci clausula sit eadem, necesse est, quae ceterorum est, regnare maxime modum. Non enim comoedum esse sed oratorem volo. Quare neque in gestu persequemur omnes argutias nec in loquendo distinctionibus,
182 temporibus, affectionibus moleste utemur. Ut si sit in scena dicendum:

Quid igitur faciam? non eam, ne nunc quidem,
Cum arcessor ultro? an potius ita me comparem,
Non perpeti meretricum contumelias?

Hic enim dubitationis moras, vocis flexus, varias manus, diversos nutus actor adhibebit. Aliud oratio sapit nec vult nimium esse condita. Actione enim constat non imitatione.
183 Quare non immerito reprehenditur pronuntiatio et vultuosa et gesticulationibus molesta et vocis mutationibus resultans. Nec inutiliter ex Graecis veteres transtulerunt, quod ab iis sumptum Laenas Popilius posuit, esse hanc inotiosam actio-
184 nem. Optime igitur idem, qui omnia, Cicero praeceperat, quae supra ex oratore posui; quibus similia in Bruto de M. Antonio dicit. Sed iam recepta est actio paulo agitatior et exigitur et quibusdam partibus convenit, ita tamen temperanda, ne, dum actoris captamus elegantiam, perdamus viri boni et gravis auctoritatem.

LIBER XII.

Libro duodecimo haec continentur: Prooemium. Non posse oratorem esse nisi virum bonum. Cognoscenda oratori, quibus mores formantur. Necessariam iuris civilis oratori scientiam. Item historiarum. Quae sint artis oratoriae instrumenta. Quod sit incipiendi causas agere tempus. Quae in suscipiendis causis oratori observanda sint. Quae in discendis. Quae in agendis. De genere dicendi. Quae post finem studia.

PROOEMIUM.

Ventum est ad partem operis destinati longe gravissimam. Cuius equidem onus si tantum opinione prima concipere potuissem, quanto me premi ferens sentio: maturius consuluissem vires meas. Sed initio pudor omittendi, quae promiseram, tenuit; mox, quanquam per singulas prope partes labor cresceret, ne perderem, quae iam effecta erant, per omnes
difficultates animo me sustentavi. Quare nunc quoque, licet 2
maior quam unquam moles premat, tamen prospicienti finem mihi constitutum est vel deficere potius quam desperare. Fefellit autem, quod initium a parvis ceperamus. Mox velut aura sollicitante provecti longius, dum tamen nota illa et plerisque artium scriptoribus tractata praecipimus, nec adhuc a litore procul videbamur et multos circa velut iisdem se
ventis credere ausos habebamus. Iam cum eloquendi ratio- 3
nem novissime repertam paucissimisque temptatam ingressi sumus: rarus, qui tam procul a portu recessisset, reperiebatur. Postquam vero nobis ille, quem instituebamus, orator a dicendi magistris dimissus aut suo iam impetu fertur, aut maiora sibi auxilia ex ipsis sapientiae penetralibus petit:
quam in altum simus ablati, sentire coepimus. Nunc *coelum* 4
undique et undique pontus. Unum modo in illa immensa vastitate cernere videmur M. Tullium, qui tamen ipse, quamvis tanta atque ita instructa nave hoc mare ingressus, contrahit vela inhibetque remos et de ipso demum genere dicendi, quo sit usurus perfectus orator, satis habet dicere. At nostra temeritas etiam mores ei conabitur dare et assignabit

tundam esse et apte caesam velim, aliter enim multis modis
fiet enormis. Pars eius prior mediis cruribus optime termi-
140 natur, posterior eadem portione altius qua cinctura. Sinus
decentissimus, si aliquanto supra imam togam fuerit; nun-
quam certe sit inferior. Ille, qui sub humero dextro ad si-
nistrum oblique ducitur velut balteus, nec strangulet nec
fluat. Pars togae, quae postea imponitur, sit inferior; nam
ita et sedet melius et continetur. Subducenda etiam pars
aliqua tunicae, ne ad lacertum in actu redeat; tum sinus in-
iiciendus humero, cuius extremam oram reiecisse non dede-
141 cet. Operiri autem humerum cum toto iugulo non oportet,
alioqui amictus fiet angustus, et dignitatem, quae est in lati-
tudine pectoris, perdet. Sinistrum brachium eo usque alle-
142 vandum est, ut quasi normalem illum angulum faciat. Super
quod ora ex toga duplex aequaliter sedeat. Manus non im-
pleatur anulis, praecipue medios articulos non transeuntibus;
cuius erit habitus optimus allevato pollice et digitis leviter
inflexis, nisi libellum tenebit. Quod non utique captandum
est; videtur enim fateri memoriae diffidentiam et ad multos
143 gestus est impedimento. Togam veteres ad calceos usque
demittebant ut Graeci pallium. Idque ut fiat, qui de gestu
scripserunt circa tempora illa, Plotius Nigidiusque praeci-
piunt. Quo magis miror Plinii Secundi docti hominis et in
hoc utique libro paene etiam nimium curiosi persuasionem,
qui solitum id facere Ciceronem velandorum varicum gratia
tradit; cum hoc amictus genus in statuis eorum quoque, qui
144 post Ciceronem fuerunt, appareat. Palliolum sicut fascias,
quibus crura vestiuntur, et focalia et aurium ligamenta sola
excusare potest valetudo.

Sed haec amictus observatio, dum incipimus; proce-
dente vero actu, iam paene ab initio narrationis, sinus ab
humero recte velut sponte delabitur, et, cum ad argumenta
ac locos ventum est, reiicere a sinistro togam, deiicere
145 etiam, si haereat, sinum conveniet. Laeva a faucibus ac
summo pectore abducere licet. Ardent enim iam omnia. Et
ut vox vehementior ac magis varia est: sic amictus quoque
146 habet actum quendam velut proeliantem. Itaque ut laevam
involvere toga et incingi paene furiosum est, sinum vero in

dextrum humerum ab imo reiicere solutum ac delicatum, fiuntque adhuc peius aliqua: ita cur laxiorem sinum sinistro brachio non subiiciamus? Habet enim acre quiddam atque expeditum et calori concitationique non inhabile. Cum vero 147
magna pars est exhausta orationis, utique afflante fortuna: paene omnia decent, sudor ipse et fatigatio et negligentior amictus et soluta ac velut labens undique toga. Quo magis 148
miror hanc quoque succurrisse Plinio curam, ut ita sudario frontem siccari iuberet, ne comae turbarentur, quas componi post paulum, sicuti dignum erat, graviter et severe vetuit. Mihi vero illae quoque turbatae prae se ferre aliquid affectus et ipsa oblivione curae huius commendari videntur. At si inci- 149
pientibus aut paulum progressis decidat toga: non reponere eam prorsus negligentis aut pigri, aut quomodo deceat amiciri, nescientis est.

Haec sunt vel illustramenta pronuntiationis vel vitia, quibus propositis multa cogitare debet orator. Primum, quis, 150
apud quos, quibus praesentibus sit acturus. Nam ut dicere alia aliis et apud alios magis concessum est: sic etiam facere. Neque eadem in voce, gestu, incessu, apud principem, senatum, populum, magistratus, privato, publico iudicio, postulatione, actione similiter decent. Quam differentiam subiicere sibi quisque, qui animum intenderit, potest; tum qua de re dicat, et efficere quid velit. Rei quadruplex 151
observatio est. Una in tota causa. Sunt enim tristes, hilares, sollicitae, securae, grandes, pusillae, ut vix unquam ita sollicitari partibus earum debeamus, ut non et summae meminerimus; altera, quae est in differentia partium, ut in 152
prooemio, narratione, argumentatione, epilogo; tertia in sententiis ipsis, in quibus secundum res et affectus variantur omnia; quarta in verbis, quorum ut est vitiosa, si efficere omnia velimus, imitatio: ita quibusdam nisi sua natura redditur, vis omnis aufertur. Igitur in laudationibus, nisi si fune- 153
bres erunt, gratiarum actione, exhortatione, similibus laeta et magnifica et sublimis est actio. Funebres contiones, consolationes, plerumque causae reorum tristes atque summissae. In senatu conservanda auctoritas, apud populum dignitas, in

privatis modus. De partibus causae et sententiis verbisque,
quae sunt multiplicia, pluribus dicendum.
154 Tria autem praestare debet pronuntiatio: conciliet, per-
suadeat, moveat, quibus natura cohaeret, etiam delectet.
Conciliatio fere aut commendatione morum, qui nescio quo-
modo ex voce etiam atque actione pellucent, aut orationis
suavitate constat; persuadendi vis affirmatione, quae interim
155 plus ipsis probationibus valet. *An ista*, inquit Calidio Ci-
cero, *si vera essent, sic a te dicerentur?* et, *Tantum ab-
est, ut inflammares nostros animos; somnum isto loco vix
tenebamus.* Fiducia igitur appareat et constantia, utique si
156 auctoritas subest. Movendi autem ratio aut in repraesentan-
dis est aut imitandis affectibus. Ergo cum iudex in privatis
aut praeco in publicis dicere de causa iusserit: leniter est
consurgendum; tum in componenda toga vel, si necesse erit,
etiam ex integro iniicienda, duntaxat in iudiciis (apud prin-
cipem enim et magistratus ac tribunalia non licebit) paulum
commorandum, ut et amictus sit decentior et protinus aliquid
157 spatii ad cogitandum. Etiam cum ad iudicem nos converte-
rimus, et consultus praetor permiserit dicere: non protinus
est erumpendum, sed danda brevis cogitationi mora. Mire
enim auditurum dicturi cura delectat, et iudex se ipse com-
158 ponit. Hoc praecipit Homerus Ulixis exemplo, quem *stetisse
oculis in terram defixis immotoque sceptro*, priusquam il-
lam eloquentiae procellam effunderet, dicit. In hac cuncta-
tione sunt quaedam non indecentes, ut appellant scenici,
morae: caput mulcere, manum intueri, infringere articulos,
simulare conatum, suspiratione sollicitudinem fateri, aut
quod quemque magis decet, eaque diutius, si iudex nondum
159 intendet animum. Status quidem rectus sit sed diducti pau-
lum pedes vel procedens minimo momento sinister; genua
recta, sic tamen, ut non extendantur. Humeri remissi, vultus
severus, non maestus nec stupens nec languidus; brachia a
latere modice remota; manus sinistra, qualem supra demon-
stravi; dextra, cum iam incipiendum erit, paulum prolata ul-
tra sinum gestu quam modestissimo, velut expectans, quando
160 incipiendum sit. Vitiosa enim sunt illa, intueri lacunaria,
perfricare faciem et quasi improbam facere, tendere confi-

dentia vultum aut, quo sit magis torvus, superciliis astringere, capillos a fronte contra naturam retroagere, ut sit horror ille terribilis; tum, id quod Graeci frequentissime faciunt, crebro digitorum labiorumque motu commentari, clare excreare, pedem alterum longe proferre, partem togae sinistra tenere, stare diductum vel rigidum vel supinum vel incurvum vel humeris, ut luctaturi solent, ad occipitium ductis.

Prooemio frequentissime lenis convenit pronuntiatio. Ni- 161
hil enim est ad conciliandum gratius verecundia, non tamen semper. Neque enim uno modo dicuntur exordia, ut docui. Plerumque tamen et vox temperata et gestus modestus et sedens humero toga et laterum lenis in utramque partem
motus, eodem spectantibus oculis, decebit. Narratio magis 162
prolatam manum, amictum recidentem, gestum distinctum, vocem sermoni proximam et tantum acriorem, sonum simplicem frequentissime postulabit in his duntaxat: *Q. enim Ligarius, cum esset in Africa nulla belli suspicio*, et *A. Cluentius Habitus pater huiusce.* Aliud in eadem poscent affectus, vel concitati *Nubit genero socrus*, vel flebiles *Constituitur in foro Laodiceae spectaculum acerbum et miserum toti
Asiae provinciae.* Maxime varia et multiplex actio est pro- 163
bationum. Nam et proponere, partiri, interrogare sermoni sunt proxima, et contradictionem sumere. Nam ea quoque diversa propositio est. Sed hanc tamen aliquando irridentes
aliquando imitantes pronuntiamus. Argumentatio plerumque 164
agilior et acrior et instantior consentientem orationi postulat etiam gestum, id est fortem celeritatem. Instandum quibusdam in partibus et densanda oratio. Egressiones fere et lenes et dulces et remissae, raptus Proserpinae, Siciliae descriptio, Cn. Pompeii laus. Neque enim mirum, minus habere con-
tentionis ea, quae sunt extra quaestionem. Mollior nonnun- 165
quam cum reprehensione diversae partis imitatio: *Videbar videre alios intrantes alios autem exeuntes, quosdam ex vino vacillantes.* Ubi non dissidens a voce permittitur gestus quoque, in utramque partem tenera quaedam sed intra
manus tamen et sine motu laterum translatio. Accendendi 166
iudicis plures sunt gradus. Summus ille et quo nullus est in

oratore acutior: *Suscepto bello, Caesar, gesto iam etiam ex parte magna.* Praedixit enim: *Quantum potero voce contendam, ut populus hoc Romanus exaudiat.* Paulum inferior et habens aliquid iam iucunditatis: *Quid enim tuus ille, Tu-*
167 *bero, in acie Pharsalica gladius agebat?* Plenius adhuc et lentius ideoque dulcius: *In coetu vero populi Roman inegotium publicum gerens.* Producenda omnia trahendaeque tum vocales aperiendaeque sunt fauces. Pleniore tamen haec canali fluunt: *Vos, Albani tumuli atque luci.* Iam cantici quiddam habent sensimque resupinantur: *Saxa atque solitu-*
168 *dines voci respondent.* Tales sunt illae inclinationes vocis, quas invicem Demosthenes atque Aeschines exprobrant, non ideo improbandae; cum enim uterque alteri obiiciat: palam est utrumque fecisse. Nam neque ille per Marathonis et Plataearum et Salaminis propugnatores recto sono iuravit,
169 nec ille Thebas sermone deflevit. Est his diversa vox et paene extra organum, cui Graeci nomen amaritudinis dederunt, super modum ac paene naturam vocis humanae acerba: *Quin compescitis vocem istam, indicem stultitiae, testem paucitatis?* Sed id, quod excedere modum dixi, in illa parte
170 prima est: *Quin compescitis.* Epilogus, si enumerationem rerum habet, desiderat quandam concisorum continuationem; si ad concitandos iudices est accommodatus: aliquid ex iis, quae supra dixi; si placandos: inclinatam quandam lenitatem; si misericordia commovendos: flexum vocis et flebilem suavitatem, qua praecipue franguntur animi, quaeque est maxime naturalis. Nam etiam orbos viduasque videas in
171 ipsis funeribus canoro quodam modo proclamantes. Hic etiam fusca illa vox, qualem Cicero fuisse in Antonio dicit, mire faciet; habet enim in se, quod imitamur. Duplex est tamen miseratio, altera cum invidia, qualis modo dicta de damnatione Philodami, altera cum deprecatione demissior.
172 Quare, etiamsi est in illis quoque cantus obscurior: *In coetu vero populi Romani;* non enim haec rixantis modo dixit; et *Vos, Albani tumuli;* non enim, quasi inclamaret aut testaretur, locutus est: tamen infinito magis illa flexa et circumducta sunt: *Me miserum, me infelicem,* et *Quid respondebo liberis meis?* et *Revocare tu me in patriam potuisti, Milo,*

per hos; ego te in eadem patria per eosdem retinere non poterο? Et cum bona C. Rabirii uno sestertio addicit: *O meum miserum acerbumque praeconium.* Illa quoque mire 173
facit in peroratione velut deficientis dolore et fatigatione confessio: ut pro eodem Milone, *Sed finis sit; neque enim prae lacrimis iam loqui possum.* Quae similem verbis habere debent etiam pronuntiationem. Possunt videri alia quo- 174
que huius partis atque officii: reos excitare, pueros attollere, propinquos producere, vestes laniare; sed suo loco dicta sunt.

Et quia in partibus causae talis est varietas: satis apparet, accommodandam sententiis ipsis pronuntiationem, sicut ostendimus; sed verbis quoque, quod novissime dixeram, non semper sed aliquando. An non hoc *misellus* et *pauper-* 175
culus summissa atque contracta, *fortis* et *vehemens* et *latro* erecta et concitata voce dicendum est? Accedit enim vis et proprietas rebus tali astipulatione, quae nisi assit: aliud vox aliud animus ostendat. Quid? quod eadem verba mutata pro- 176
nuntiatione indicant, affirmant, exprobrant, negant, mirantur, indignantur, interrogant, irrident, elevant? Aliter enim dicitur: *Tu mihi quodcunque hoc regni* et *Cantando tu illum?* et *Tune ille Aeneas?* et *Meque timoris Argue tu, Drance.* Et ne morer, intra se quisque vel hoc vel aliud, quod volet, per omnes affectus verset; verum esse, quod dicimus, sciet.

Unum iam his adiiciendum est, cum praecipue in actione 177
spectetur decor: saepe aliud alios decere. Est enim latens quaedam in hoc ratio et inenarrabilis; et ut vere hoc dictum est, caput esse, decere quod facias: ita id neque sine arte esse neque totum arte tradi potest. In quibusdam vir- 178
tutes non habent gratiam, in quibusdam vitia ipsa delectant. Maximos actores comoediarum, Demetrium et Stratoclea, placere diversis virtutibus vidimus. Sed illud minus mirum, quod alter deos et iuvenes et bonos patres servosque et matronas et graves anus optime, alter acres senes, callidos servos, parasitos, lenones et omnia agitatiora melius. Fuit enim natura diversa; nam vox quoque Demetrii iucundior, illius acrior erat. Annotandae memoria magis proprietates, 179

quae transferri non poterant, manus iactare et dulces exclamationes theatri causa producere et ingrediendo ventum concipere veste et nonnunquam dextro latere facere gestus, quod neminem alium nisi Demetrium decuit; namque in haec
180 omnia statura et mira specie adiuvabatur; illum cursus et agilitas et vel parum conveniens personae risus, quem non ignarus rationis populo dabat, et contracta etiam cervicula. Quidquid horum alter fecisset, foedissimum videretur. Quare norit se quisque, nec tantum ex communibus praeceptis sed etiam ex natura sua capiat consilium formandae actionis.
181 Neque illud tamen est nefas, ut aliquem vel omnia vel plurima deceant. Huius quoque loci clausula sit eadem, necesse est, quae ceterorum est, regnare maxime modum. Non enim comoedum esse sed oratorem volo. Quare neque in gestu persequemur omnes argutias nec in loquendo distinctionibus,
182 temporibus, affectionibus moleste utemur. Ut si sit in scena dicendum:

Quid igitur faciam? non eam, ne nunc quidem,
Cum arcessor ultro? an potius ita me comparem,
Non perpeti meretricum contumelias?

Hic enim dubitationis moras, vocis flexus, varias manus, diversos nutus actor adhibebit. Aliud oratio sapit nec vult nimium esse condita. Actione enim constat non imitatione.
183 Quare non immerito reprehenditur pronuntiatio et vultuosa et gesticulationibus molesta et vocis mutationibus resultans. Nec inutiliter ex Graecis veteres transtulerunt, quod ab iis sumptum Laenas Popilius posuit, esse hanc inotiosam actio-
184 nem. Optime igitur idem, qui omnia, Cicero praeceperat, quae supra ex oratore posui; quibus similia in Bruto de M. Antonio dicit. Sed iam recepta est actio paulo agitatior et exigitur et quibusdam partibus convenit, ita tamen temperanda, ne, dum actoris captamus elegantiam, perdamus viri boni et gravis auctoritatem.

LIBER XII.

Libro duodecimo haec continentur: Prooemium. Non posse oratorem esse nisi virum bonum. Cognoscenda oratori, quibus mores formantur. Necessariam iuris civilis oratori scientiam. Item historiarum. Quae sint artis oratoriae instrumenta. Quod sit incipiendi causas agere tempus. Quae in suscipiendis causis oratori observanda sint. Quae in discendis. Quae in agendis. De genere dicendi. Quae post finem studia.

PROOEMIUM.

Ventum est ad partem operis destinati longe gravissimam. Cuius equidem onus si tantum opinione prima concipere potuissem, quanto me premi ferens sentio: maturius consuluissem vires meas. Sed initio pudor omittendi, quae promiseram, tenuit; mox, quanquam per singulas prope partes labor cresceret, ne perderem, quae iam effecta erant, per omnes
difficultates animo me sustentavi. Quare nunc quoque, licet 2
maior quam unquam moles premat, tamen prospicienti finem mihi constitutum est vel deficere potius quam desperare. Fefellit autem, quod initium a parvis ceperamus. Mox velut aura sollicitante provecti longius, dum tamen nota illa et plerisque artium scriptoribus tractata praecipimus, nec adhuc a litore procul videbamur et multos circa velut iisdem se
ventis credere ausos habebamus. Iam cum eloquendi ratio- 3
nem novissime repertam paucissimisque temptatam ingressi sumus: rarus, qui tam procul a portu recessisset, reperiebatur. Postquam vero nobis ille, quem instituebamus, orator a dicendi magistris dimissus aut suo iam impetu fertur, aut maiora sibi auxilia ex ipsis sapientiae penetralibus petit:
quam in altum simus ablati, sentire coepimus. Nunc *coelum* 4
undique et undique pontus. Unum modo in illa immensa vastitate cernere videmur M. Tullium, qui tamen ipse, quamvis tanta atque ita instructa nave hoc mare ingressus, contrahit vela inhibetque remos et de ipso demum genere dicendi, quo sit usurus perfectus orator, satis habet dicere. At nostra temeritas etiam mores ei conabitur dare et assignabit

officia. Ita nec antecedentem consequi possumus, et longius eundum est, ut res feret. Et probabilis tamen cupiditas honestorum et velut tutioris audentiae est temptare, quibus paratior venia est.

NON POSSE ORATOREM ESSE NISI VIRUM BONUM.

I. Sit ergo nobis orator, quem constituimus, is, qui a M. Catone finitur, vir bonus dicendi peritus; verum id quod et ille posuit prius, et ipsa natura potius ac maius est, utique vir bonus. Id non eo tantum, quod, si vis illa dicendi malitiam instruxerit, nihil sit publicis privatisque rebus perniciosius eloquentia, nosque ipsi, qui pro virili parte conferre aliquid ad facultatem dicendi conati sumus, pessime mereamur de rebus humanis, si latroni comparamus haec
2 arma non militi. Quid de nobis loquor? Rerum ipsa natura in eo, quod praecipue indulsisse homini videtur quoque nos a ceteris animalibus separasse, non parens sed noverca fuerit, si facultatem dicendi, sociam scelerum, adversam innocentiae, hostem veritatis invenit. Mutos enim nasci et egere omni ratione satius fuisset, quam providentiae munera
3 in mutuam perniciem convertere. Longius tendit hoc iudicium meum. Neque enim tantum id dico, eum, qui sit orator, virum bonum esse oportere, sed ne futurum quidem oratorem nisi virum bonum. Nam certe neque intelligentiam concesseris iis, qui, proposita honestorum ac turpium via, peiorem sequi malent, neque prudentiam, cum in gravissimas frequenter legum, semper vero malae conscientiae poenas a
4 semet ipsis improviso rerum exitu induantur. Quodsi neminem malum esse nisi stultum eundem, non modo sapientibus dicitur sed vulgo quoque semper est creditum: certe non fiet unquam stultus orator. Adde quod ne studio quidem operis pulcherrimi vacare mens nisi omnibus vitiis libera potest: primum quod in eodem pectore nullum est honestorum turpiumque consortium, et cogitare optima simul ac deterrima non magis est unius animi quam eiusdem hominis
5 bonum esse ac malum; tum illa quoque ex causa, quod mentem tantae rei intentam vacare omnibus aliis etiam culpa carentibus curis oportet. Ita demum enim libera ac tota, nulla

distringente atque alio ducente causa, spectabit id solum, ad
quod accingitur. Quodsi agrorum nimia cura et sollicitior 6
rei familiaris diligentia et venandi voluptas et dati specta-
culis dies multum studiis auferunt (huic enim rei perit tem-
pus, quodcunque alteri datur): quid putamus facturas cupi-
ditatem, avaritiam, invidiam, quarum impotentissimae cogi-
tationes somnos etiam et illa per quietem visa perturbant?
Nihil est enim tam occupatum, tam multiforme, tot ac tam 7
variis affectibus concisum atque laceratum quam mala mens.
Nam et cum insidiatur: spe, curis, labore distringitur; et
iam cum sceleris compos fuit: sollicitudine, poenitentia,
poenarum omnium expectatione torquetur. Quis inter haec
litteris aut ulli bonae arti locus? Non hercule magis quam
frugibus in terra sentibus ac rubis occupata. Age, non ad 8
perferendos studiorum labores necessaria frugalitas? Quid
igitur ex libidine ac luxuria spei? Non praecipue acuit ad
cupiditatem litterarum amor laudis? Num igitur malis esse
laudem curae putamus? Iam hoc quis non videt, maximam
partem orationis in tractatu aequi bonique consistere? Di-
cetne de his secundum debitam rerum dignitatem malus atque
iniquus? Denique, ut maximam partem quaestionis eximam, 9
demus, id quod nullo modo fieri potest, idem ingenii, studii,
doctrinae, pessimo atque optimo viro: uter melior dicetur
orator? Nimirum qui homo quoque melior. Non igitur un-
quam malus idem homo et perfectus orator. Non enim per- 10
fectum est quidquam, quo melius est aliud. Sed, ne more
Socraticorum nobismet ipsi responsum finxisse videamur, sit
aliquis adeo contra veritatem obstinatus, ut audeat dicere,
eodem ingenio, studio, doctrina praeditum nihilo deteriorem
futurum oratorem malum virum quam bonum: convincamus
huius quoque amentiam. Nam hoc certe nemo dubitabit, 11
omnem orationem id agere, ut iudici, quae proposita fuerint,
vera et honesta videantur. Utrum igitur hoc facilius bonus
vir persuadebit an malus? Bonus quidem dicet saepius vera
atque honesta. Sed etiam si quando aliquo ductus officio 12
(quod accidere, ut mox docebimus, potest) falso haec affir-
mare conabitur: maiore cum fide necesse est audiatur. At
malis hominibus ex contemptu opinionis et ignorantia recti

nonnunquam excidit ipsa simulatio. Inde immodeste propo-
13 nunt, sine pudore affirmant. Sequitur in iis, quae certum est
effici non posse, deformis pertinacia et irritus labor. Nam
sicut in vita in causis quoque spes improbas habent. Fre-
quenter autem accidit, ut his etiam vera dicentibus fides
desit, videaturque talis advocatus malae causae argumentum.
14 Nunc de iis dicendum est, quae mihi quasi conspira-
tione quadam vulgi reclamari videntur. Orator ergo Demo-
sthenes non fuit? atqui malum virum accepimus. Non Ci-
cero? atqui huius quoque mores multi reprehenderunt. Quid
agam? magna responsi invidia subeunda est, mitigandae sunt
15 prius aures. Mihi enim nec Demosthenes tam gravi morum
dignus videtur invidia, ut omnia, quae in eum ab inimicis
congesta sunt, credam, cum pulcherrima eius in re publica
16 consilia et finem vitae clarum legam; nec Marco Tullio
defuisse video in ulla parte civis optimi voluntatem. Testi-
monio est actus nobilissime consulatus, integerrime provincia
administrata et repudiatus vigintiviratus, et civilibus bellis,
quae in aetatem eius gravissima inciderunt, neque spe neque
metu declinatus animus, quo minus optimis se partibus, id
17 est rei publicae, iungeret. Parum fortis videtur quibusdam,
quibus optime respondit ipse, *non se timidum in susci-
piendis sed in providendis periculis;* quod probavit morte
18 quoque ipsa, quam praestantissimo suscepit animo. Quodsi
defuit his viris summa virtus: sic quaerentibus, an oratores
fuerint, respondebo, quomodo Stoici, si interrogentur, an
sapiens Zeno, an Cleanthes, an Chrysippus, respondeant,
*Magnos quidem illos ac venerabiles, non tamen id, quod
19 natura hominis summum habet, consecutos.* Nam et Py-
thagoras non sapientem se, ut qui ante eum fuerunt, sed
studiosum sapientiae vocari voluit. Ego tamen secundum
communem loquendi consuetudinem saepe dixi dicamque,
perfectum oratorem esse Ciceronem; ut amicos et bonos vi-
ros et prudentissimos dicimus vulgo, quorum nihil nisi per-
fecte sapienti datur. Sed cum proprie et ad legem ipsam
veritatis loquendum erit: eum quaeram oratorem, quem et
20 ille quaerebat. Quanquam enim stetisse ipsum in fastigio
fateor, ac vix, quid adiici potuerit, invenio, fortasse inven-

turus, quod adhuc abscisurum putem fuisse; nam et fere sic docti iudicaverunt, plurimum in eo virtutum, nonnihil fuisse vitiorum, et ipse se multa ex iuvenili abundantia coercuisse testatur: tamen, quando nec sapientis sibi nomen, minime sui contemptor, asseruit et melius dicere, certe data longiore vita et tempore ad componendum securiore, potuisset: non maligne crediderim, defuisse ei summam illam, ad quam nemo propius accessit. Et licebat, si aliter sentirem, fortius 21
id liberiusque defendere. An vero M. Antonius neminem a se visum eloquentem, quod tanto minus erat, professus est; ipse etiam M. Tullius quaerit adhuc eum, et tantum imaginatur ac fingit: ego non audeam dicere, aliquid in hac, quae superest, aeternitate inveniri posse eo, quod fuerit, perfectius? Transeo illos, qui Ciceroni ac Demostheni ne in 22
eloquentia quidem satis tribuunt; quanquam neque ipsi Ciceroni Demosthenes videatur satis esse perfectus, quem dormitare interim dicit, nec Cicero Bruto Calvoque, qui certe compositionem illius etiam apud ipsum reprehendunt, nec Asinio utrique, qui vitia orationis eius etiam inimice pluribus locis insequuntur.

Concedamus sane, quod minime natura patitur, reper- 23
tum esse aliquem malum virum summe disertum: nihilo tamen minus oratorem eum negabo. Nec omnibus, qui fuerint manu prompti, viri fortis nomen concesserim, quia sine virtute intelligi non potest fortitudo. An ei, qui ad defendendas 24
causas advocatur, non est opus fide, quam nec cupiditas corrumpat nec gratia avertat nec metus frangat; sed proditorem, transfugam, praevaricatorem donabimus oratoris illo sacro nomine? Quodsi mediocribus etiam patronis convenit haec, quae vulgo dicitur, bonitas: cur non orator ille, qui nondum fuit sed potest esse, tam sit moribus quam dicendi virtute perfectus? Non enim forensem quandam instituimus 25
operam nec mercenariam vocem nec, ut asperioribus verbis parcamus, non inutilem sane litium advocatum, quem denique causidicum vulgo vocant; sed virum cum ingenii natura praestantem tum vero tot pulcherrimas artes penitus mente complexum, datum tandem rebus humanis, qualem nulla antea vetustas cognoverit, singularem perfectumque undique, optima

26 sentientem optimeque dicentem. In hoc quota pars erit, quod aut innocentes tuebitur aut improborum scelera compescet, aut in pecuniariis quaestionibus veritati contra calumniam aderit? Summus ille quidem in his quoque operibus fuerit sed maioribus clarius elucebit, cum regenda senatus
27 consilia et popularis error ad meliora ducendus. An non talem quendam videtur finxisse Vergilius, quem in seditione vulgi iam faces et saxa iaculantis moderatorem dedit:

Tum pietate gravem ac meritis si forte virum quem
Conspexere, silent arrectisque auribus astant?

Habemus igitur ante omnia virum bonum, post haec adiiciet dicendi peritum:

Ille regit dictis animos et pectora mulcet.

28 Quid? non in bellis quoque idem ille vir, quem instituimus, si sit ad proelium miles cohortandus, ex mediis sapientiae praeceptis orationem trahet? Nam quomodo pugnam ineuntibus tot simul metus laboris, dolorum, postremo mortis ipsius exciderint, nisi in eorum locum pietas et fortitudo et
29 honesti praesens imago successerit? Quae certe melius persuadebit aliis, qui prius persuaserit sibi. Prodit enim se, quamlibet custodiatur, simulatio; nec unquam tanta fuerit loquendi facultas, ut non titubet atque haereat, quotiens ab animo verba dissentiunt. Vir autem malus aliud dicat ne-
30 cesse est quam sentit. Bonos nunquam honestus sermo deficiet, nunquam rerum optimarum (nam iidem etiam prudentes erunt) inventio; quae etiamsi lenociniis destituta sit, satis tamen natura sua ornatur nec quidquam non diserte, quod
31 honeste, dicitur. Quare, iuventus, immo omnes aetates, (neque enim rectae voluntati serum est tempus ullum) totis mentibus huc tendamus, in hoc elaboremus; forsan et consummare contingat. Nam si natura non prohibet et esse virum bonum et esse dicendi peritum: cur non aliquis etiam unus utrumque consequi possit? cur autem non se quisque
32 speret fore illum aliquem? Ad quod si vires ingenii non sufficerent: tamen ad quem usque modum processerimus, meliores erimus ex utroque. Hoc certe procul eximatur animo, rerum pulcherrimam eloquentiam cum vitiis mentis posse misceri. Facultas dicendi, si in malos incidit, et ipsa

iudicanda est malum; peiores enim illos facit, quibus contigit.

Videor mihi audire quosdam (neque enim deerunt un- 33
quam, qui diserti esse quam boni malint) illa dicentes: Quid ergo tantum est artis in eloquentia? cur tu de coloribus et difficilium causarum defensione, nonnihil etiam de confessione locutus es, nisi aliquando vis ac facultas dicendi expugnat ipsam veritatem? Bonus enim vir non agit nisi bonas causas, eas porro etiam sine doctrina satis per se tuetur veritas ipsa. Quibus ego, cum de meo primum opere re- 34
spondero, etiam pro boni viri officio, si quando eum ad defensionem nocentium ratio duxerit, satisfaciam. Tractare enim, quomodo aut pro falsis aut etiam pro iniustis aliquando dicatur, non est inutile, vel propter hoc solum, ut ea facilius et deprehendamus et refellamus; quemadmodum remedia melius adhibebit, cui nota, quae nocent, fuerint. Neque enim 35
Academici, cum in utramque disseruerunt partem, non secundum alteram vivent; nec Carneades ille, qui Romae audiente Censorio Catone non minoribus viribus contra iustitiam dicitur disseruisse quam pridie pro iustitia dixerat, iniustus ipse vir fuit. Verum et virtus quid sit, adversa ei malitia detegit, et aequitas fit ex iniqui contemplatione manifestior, et plurima contrariis probantur. Debent ergo oratori sic esse adversariorum nota consilia ut hostium imperatori. Verum et illud, quod prima propositione durum videtur, 36
potest afferre ratio, ut vir bonus in defensione causae velit auferre aliquando iudici veritatem. Quod si quis a me proponi mirabitur, (quanquam non est haec mea proprie sententia sed eorum, quos gravissimos sapientiae magistros aetas vetus credidit) sic iudicet, pleraque esse, quae non tam factis quam causis eorum vel honesta fiant vel turpia. Nam si ho- 37
minem occidere saepe virtus, liberos necare nonnunquam pulcherrimum est: asperiora quaedam adhuc dictu, si communis utilitas exegerit, facere conceditur; ne hoc quidem nudum est intuendum, qualem causam vir bonus sed etiam quare et qua mente defendat. Ac primum concedant mihi 38
omnes oportet, quod Stoicorum quoque asperrimi confitentur, facturum aliquando virum bonum, ut mendacium dicat,

et quidem nonnunquam levioribus causis: ut in pueris aegro-
tantibus utilitatis eorum gratia multa fingimus, multa non
39 facturi promittimus; nedum si ab homine occidendo grassa-
tor avertendus sit aut hostis pro salute patriae fallendus:
ut hoc, quod alias in servis quoque reprehendendum est, sit
alias in ipso sapiente laudandum. Id si constiterit, multa iam
video posse evenire, propter quae orator bene suscipiat tale
causae genus, quale remota ratione honesta non recepisset.
40 Nec hoc dico, quia severiores sequi placet leges, pro patre,
fratre, amico periclitantibus; tametsi non mediocris haesi-
tatio est, hinc iustitiae proposita imagine inde pietatis. Nihil
dubii relinquamus. Sit aliquis insidiatus tyranno atque ob
id reus: utrumne salvum eum nolet is, qui a nobis finitur,
orator? an, si tuendum susceperit, non tam falsis defendet,
41 quam qui apud iudices malam causam tuetur? Quid si quae-
dam bene facta damnaturus est iudex, nisi ea non esse facta
convicerimus: non vel hoc modo servabit orator non inno-
centem modo sed etiam laudabilem civem? Quid si quaedam
iusta natura sed condicione temporum inutilia civitati scie-
mus: nonne utemur arte dicendi bona quidem sed malis arti-
42 bus simili? Ad hoc nemo dubitabit, quin, si nocentes mutari
in bonam mentem aliquo modo possint, sicut posse interdum
conceditur, salvos esse magis e re publica sit quam puniri.
Si liqueat igitur oratori, futurum bonum virum, cui vera ob-
43 iicientur: non id aget, ut salvus sit? Da nunc, ut crimine
manifesto prematur dux bonus, et sine quo vincere hostem
civitas non possit: nonne ei communis utilitas oratorem ad-
vocabit? Certe Fabricius Cornelium Rufinum, et alioqui ma-
lum civem et sibi inimicum, tamen, quia utilem sciebat du-
cem, imminente bello palam consulem suffragio suo fecit
atque admirantibus quibusdam respondit, *A cive se spoliari
malle quam ab hoste venire.* Ita, si fuisset orator, non
defendisset eundem Rufinum vel manifesti peculatus reum?
44 Multa dici possunt similia, sed vel unum ex iis quodlibet suf-
ficit. Non enim hoc agimus, ut istud illi, quem formamus,
viro saepe sit faciendum; sed ut, si talis coegerit ratio, sit
tamen vera finitio, *oratorem esse virum bonum dicendi pe-
45 ritum.* Praecipere vero ac discere, quomodo etiam proba-

tione difficilia tractentur, necessarium est. Nam frequenter etiam optimae causae similes sunt malis, et innocens reus multis verisimilibus premitur; quo fit, ut eadem actionis ratione defendendus sit, qua, si nocens esset. Iam innumerabilia sunt bonis causis malisque communia, testes, litterae, suspiciones, opiniones. Non aliter autem verisimilia quam vera et confirmantur et refelluntur. Quapropter, ut res feret, flectetur oratio manente honesta voluntate.

COGNOSCENDA ORATORI QUIBUS MORES FORMANTUR.

II. Quando igitur orator est vir bonus, is autem citra
virtutem intelligi non potest; virtus, etiamsi quosdam impe-
tus ex natura sumit, tamen perficienda d o c t r i n a est: mo-
res ante omnia oratori studiis erunt excolendi, atque omnis
honesti iustique disciplina pertractanda, sine qua nemo nec
vir bonus esse nec dicendi peritus potest. Nisi forte acce- 2
dimus iis, qui natura constare mores et nihil adiuvari disci-
plina putant; scilicet ut ea, quae manu fiunt, atque eorum
etiam contemptissima confiteantur egere doctoribus, virtu-
tem vero, qua nihil homini, quo ad deos immortales propius
accederet, datum est, obviam et illaboratam, tantum quia
nati simus, habeamus. Abstinens erit, qui id ipsum, quid
sit abstinentia, ignoret? Et fortis, qui metus doloris, mortis, 3
superstitionis nulla ratione purgaverit? Et iustus, qui aequi
bonique tractatum, qui leges, quaeque natura sunt omnibus
datae quaeque propriae populis et gentibus constitutae, nun-
quam eruditiore aliquo sermone tractarit? O quam istud pa-
rum putant, quibus tam facile videtur! Sed hoc transeo, de 4
quo neminem, qui litteras vel primis, ut aiunt, labris degu-
starit, dubitaturum puto. Ad illud sequens praevertar, ne
dicendi quidem satis peritum fore, qui non et naturae vim
omnem penitus perspexerit et mores praeceptis ac ratione
formarit. Neque enim frustra in tertio de Oratore libro L. 5
Crassus cuncta, quae de aequo, iusto, vero, bono deque
iis, quae sunt contra posita, dicantur, propria esse oratoris
affirmat, ac philosophos, cum ea dicendi viribus tuentur, uti
rhetorum armis non suis. Idem tamen confitetur, eá iam
esse a philosophia petenda, videlicet quia magis haec illi

6 videtur in possessione earum rerum fuisse. Hinc etiam illud
est, quod Cicero pluribus et libris et epistolis testatur, di-
cendi facultatem ex intimis sapientiae fontibus fluere, ideo-
que aliquamdiu praeceptores eosdem fuisse morum atque
dicendi. Quapropter haec exhortatio mea non eo pertinet,
ut esse oratorem philosophum velim, quando non alia vitae
secta longius a civilibus officiis atque ab omni munere ora-
7 toris recessit. Nam quis philosophorum aut in iudiciis fre-
quens aut clarus in contionibus fuit? Quis denique in ipsa,
quam maxime plerique praecipiunt, rei publicae administra-
tione versatus est? Atqui ego illum, quem instituo, Roma-
num quendam velim esse sapientem, qui non secretis dis-
putationibus sed rerum experimentis atque operibus vere
8 civilem virum exhibeat. Sed quia deserta ab his, qui se ad
eloquentiam contulerunt, studia sapientiae non iam in actu
suo atque in hac fori luce versantur sed in porticus et in
gymnasia primum, mox in conventus scholarum recesserunt:
id, quod est oratori necessarium nec a dicendi praeceptori-
bus traditur, ab iis petere nimirum necesse est, apud quos
remansit, evolvendis penitus auctoribus, qui de virtute prae-
cipiunt; ut oratoris vita cum scientia divinarum rerum sit
9 humanarumque coniuncta. Quae ipsae quanto maiores ac
pulchriores viderentur, si illas ii docerent, qui etiam eloqui
praestantissime possent? Utinamque sit tempus unquam, quo
perfectus aliquis, qualem optamus, orator hanc artem su-
perbo nomine et vitiis quorundam bona eius corrumpentium
invisam vindicet sibi ac, velut rebus repetitis, in corpus elo-
10 quentiae adducat. Quae quidem cum sit in tris divisa par-
tes, naturalem, moralem, rationalem: qua tandem
non est cum oratoris opere coniuncta?

Nam ut ordinem retro agamus, de ultima illa, quae tota
versatur in verbis, nemo dubitaverit, si et proprietates vocis
cuiusque nosse et ambigua aperire et perplexa discernere
et de falsis iudicare et colligere ac resolvere, quae velis,
11 oratorum est. Quanquam ea non tam est minute atque con-
cise in actionibus utendum quam in disputationibus, quia non
docere modo sed movere etiam ac delectare audientes debet
orator, ad quod impetu quoque ac viribus et decore est

opus; ut vis amnium maior est altis ripis multoque gurgitis tractu fluentium quam tenuis aquae et obiectu lapillorum resultantis. Et ut palaestrici doctores illos, quos numeros vo- 12
cant, non idcirco discentibus tradunt, ut his omnibus, qui didicerunt, in ipso luctandi certamine utantur, (plus enim pondere et firmitate et spiritu agitur) sed ut sit copia illa, ex qua unum aut alterum, cuius se occasio dederit, efficiant: ita haec pars *dialectica*, sive illam dicere malu- 13
mus *disputatricem*, ut est utilis saepe et finitionibus et comprehensionibus et separandis, quae sunt differentia, et resolvenda ambiguitate distinguendo, dividendo, illiciendo, implicando: ita, si totum sibi vindicaverit in foro certamen, obstabit melioribus et sectas ad tenuitatem suam vires ipsa subtilitate consumet. Itaque reperias quosdam in disputando 14
mire callidos, cum ab illa cavillatione discesserint, non magis sufficere in aliquo graviore actu quam parva quaedam animalia, quae in angustiis mobilia campo deprehenduntur.

Iam quidem pars illa *moralis*, quae dicitur *Ethice*, 15
certe tota oratori est accommodata. Nam in tanta causarum, sicut superioribus libris diximus, varietate, cum alia coniectura quaerantur, alia finitionibus concludantur, alia iure summoveantur vel transferantur, alia colligantur vel ipsa inter se concurrant vel in diversum ambiguitate ducantur: nulla fere dici potest, cuius non aliqua in parte tractatus aequi ac boni reperiatur, plerasque vero esse quis nescit, quae totae in sola qualitate consistant? In consiliis vero 16
quae ratio suadendi est ab honesti quaestione seposita? Quid illa etiam pars tertia, quae laudandi ac vituperandi officiis continetur? Nempe in tractatu recti pravique versatur. An 17
de iustitia, fortitudine, abstinentia, temperantia, pietate non plurima dicet orator? Sed ille vir bonus, qui haec non vocibus tantum sibi nota atque nominibus aurium tenus in usum linguae perceperit, sed qui virtutes ipsas mente complexus ita sentiat, nec in cogitando laborabit et, quod sciet, vere dicet. Cum sit omnis generalis quaestio speciali potentior, 18
quia universo pars continetur, non utique accedit parti, quod universum est: profecto nemo dubitabit, generales quaestiones in illo maxime studiorum more versatas. Iam vero cum 19

sint multa propriis brevibusque comprehensionibus finienda,
unde etiam status causarum dicitur finitivus: nonne ad id
quoque instrui ab iis, qui plus in hoc studii dederunt, oportet?
Quid? non quaestio iuris omnis aut verborum proprietate
aut aequi disputatione aut voluntatis coniectura continetur?
quorum pars ad rationalem, pars ad moralem tractatum
20 redundat. Ergo natura permixta est omnibus istis oratio,
quae quidem oratio est vere. Nam ignara quidem huiusce
doctrinae loquacitas erret necesse est, ut quae vel nullos
vel falsos duces habeat.

Pars vero naturalis, cum est ad exercitationem dicendi
tanto ceteris uberior, quanto maiore spiritu de divinis
rebus quam humanis loquendum est, tum illam etiam moralem,
sine qua nulla esse, ut docuimus, oratio potest, totam
21 complectitur. Nam si regitur providentia mundus: administranda
certe bonis viris erit res publica; si divina nostris
animis origo: tendendum ad virtutem nec voluptatibus terreni
corporis serviendum. An haec non frequenter tractabit
orator? An de auguriis, responsis, religione denique omni,
de quibus maxima saepe in senatu consilia versata sunt, non
erit ei disserendum, si quidem, ut nobis placet, futurus est
vir civilis idem? Quae denique intelligi saltem potest elo-
22 quentia hominis optima nescientis? Haec si ratione manifesta
non essent: exemplis tamen crederemus. Siquidem et Periclem,
cuius eloquentiae, etiamsi nulla ad nos monumenta venerunt,
vim tamen quandam incredibilem cum historici tum
etiam, liberrimum hominum genus, comici veteres tradunt,
Anaxagorae physici constat auditorem fuisse, et Demosthenem,
principem omnium Graeciae oratorum, dedisse ope-
23 ram Platoni. Nam M, Tullius, non tantum se debere scholis
rhetorum, quantum Academiae spatiis, frequenter ipse testatur;
neque se tanta in eo unquam fudisset ubertas, si ingenium
suum consepto fori non ipsius rerum naturae finibus
terminasset.

Verum ex hoc alia mihi quaestio exoritur, quae secta
conferre plurimum eloquentiae possit; quanquam ea non in-
24 ter multas potest esse contentio. Nam in primis nos Epicurus
a se ipse dimittit, qui fugere omnem disciplinam na-

vigatione quam velocissima iubet. Neque vero Aristippus, summum in voluptate corporis bonum ponens, ad hunc nos laborem hortatur. Pyrrhon quidem quas in hoc opere habere partes potest? cui iudices esse, apud quos verba faciat, et reum, pro quo loquatur, et senatum, in quo sit dicenda sententia, non liquebit. Academiam quidam utilissimam 25
credunt, quod mos in utramque partem disserendi ad exercitationem forensium causarum proxime accedat. Adiiciunt loco probationis, quod ea praestantissimos in eloquentia viros ediderit. Peripatetici studio quoque se quodam oratorio iactant. Nam theses dicere exercitationis gratia fere est ab iis institutum. Stoici, sicut copiam nitoremque eloquentiae fere praeceptoribus suis defuisse concedant necesse est, ita nullos aut probare acrius aut concludere subtilius contendunt. Sed haec inter ipsos, qui velut sacramento ro- 26
gati vel etiam superstitione constricti nefas ducant a suscepta semel persuasione discedere. Oratori vero nihil est necesse in cuiusquam iurare leges. Maius enim est opus at- 27
que praestantius, ad quod ipse tendit, et cuius est velut candidatus, si quidem est futurus cum vitae tum etiam eloquentiae laude perfectus. Quare in exemplum dicendi facundissimum quemque proponet sibi ad imitandum, moribus vero formandis quam honestissima praecepta rectissimamque ad virtutem viam deliget. Exercitatione quidem utetur omni, sed tamen erit plurimus in maximis quibusque ac natura pulcherrimis. Nam quae potest materia reperiri ad graviter 28
copioseque dicendum magis abundans quam de virtute, de re publica, de providentia, de origine animorum, de amicitia? Haec sunt, quibus mens pariter atque oratio insurgant: quae vere bona, quid mitiget metus, coerceat cupiditates, eximat nos opinionibus vulgi animumque coelestem.

Neque ea solum, quae talibus disciplinis continentur, 29
sed magis etiam, quae sunt antiquitus dicta ac facta praeclare, et nosse et animo semper agitare conveniet. Quae profecto nusquam plura maioraque quam in nostrae civitatis monumentis reperientur. An fortitudinem, iustitiam, 30
fidem, continentiam, frugalitatem, contemptum doloris ac mortis melius alii docebunt quam Fabricii, Curii, Reguli,

Decii, Mucii aliique innumerabiles? Quantum enim Graeci praeceptis valent, tantum Romani, quod est maius, exem-
31 plis. Tantumque non cognitis ille rebus adquierit, qui non modo proximum tempus lucemque praesentem intueri satis credat sed omnem posteritatis memoriam spatium vitae honestae et curriculum laudis existimet. Hinc mihi ille iustitiae haustus bibat, hinc sumptam libertatem in causis atque consiliis praestet. Neque erit perfectus orator, nisi qui honeste dicere et sciet et audebit.

NECESSARIAM IURIS CIVILIS ORATORI SCIENTIAM.

III. Iuris quoque civilis necessaria huic viro scientia est et morum ac religionum eius rei publicae, quam capesset. Nam qualis esse suasor in consiliis publicis privatisve poterit tot rerum, quibus praecipue civitas continetur, ignarus? Quo autem modo patronum se causarum non falso dixerit, qui, quod est in causis potentissimum, sit ab altero petiturus, paene non dissimilis iis, qui poetarum scripta
2 pronuntiant? Nam quodammodo mandata perferet, et ea, quae sibi a iudice credi postulaturus est, aliena fide dicet, et ipse litigantium auxiliator egebit auxilio. Quod ut fieri nonnunquam minore incommodo possit, cum domi praecepta et composita et sicut cetera, quae in causa sunt, in discendo cognita ad iudicem perferet: quid fiet in iis quaestionibus, quae subito inter ipsas actiones nasci solent? non deformiter respectet et inter subsellia minores advocatos in-
3 terroget? Potest autem satis diligenter accipere, quae tum audiet, cum ei dicenda sunt, aut fortiter affirmare aut ingenue pro suis dicere? Possit in actionibus: quid fiet in altercatione, ubi occurrendum continuo, nec libera ad discendum mora est? Quid, si forte peritus iuris ille non aderit? Quid, si quis non satis in ea re doctus falsum aliquid subiecerit? Hoc enim est maximum ignorantiae malum, quod
4 credit eum scire, qui moneat. Neque ego sum nostri moris ignarus oblitusve eorum, qui velut ad arculas sedent et tela agentibus sumministrant, neque idem Graecos quoque nescio factitasse, unde nomen his *pragmaticorum* datum est. Sed loquor de oratore, qui non clamorem modo suum causis

sed omnia, quae profutura sunt, debet. Itaque eum nec 5
inutilem, si ad horam forte constiterit, neque in testationi-
bus faciendis esse imperitum velim. Quis enim potius prae-
parabit ea, quae, cum aget, esse in causa velit? Nisi forte
imperatorem quis idoneum credit in proeliis quidem strenuum
et fortem et omnium, quae pugna poscit, artificem, sed ne-
que delectus agere nec copias contrahere atque instruere
nec prospicere commeatus nec locum capere castris scien-
tem; prius est enim certe parare bella quam gerere. Atqui 6
simillimus huic sit advocatus, si plura, quae ad vincendum
valent, aliis reliquerit; cum praesertim hoc, quod est ma-
xime necessarium, nec tam sit arduum, quam procul intuen
tibus fortasse videatur. Namque omne ius, quod est certum,
aut scripto aut moribus constat; dubium aequitatis regula
examinandum est. Quae scripta sunt aut posita in more ci- 7
vitatis, nullam habent difficultatem, cognitionis sunt enim
non inventionis; at quae consultorum responsis explicantur,
aut in verborum interpretatione sunt posita aut in recti pra-
vique discrimine. Vim cuiusque vocis intelligere, aut com-
mune prudentium est aut proprium oratoris; aequitas optimo
cuique notissima. Nos porro et bonum virum et prudentem 8
in primis oratorem putamus, qui cum se ad id, quod est
optimum natura, direxerit, non magnopere commovebitur,
si quis ab eo consultus dissentiet; cum ipsis illis diversas
inter se opiniones tueri concessum sit. Sed etiam, si nosse,
quid quisque senserit, volet: lectionis opus est, qua nihil
est in studiis minus laboriosum. Quodsi plerique, desperata 9
facultate agendi, ad discendum ius declinaverunt: quam id
scire facile est oratori, quod discunt, qui sua quoque con-
fessione oratores esse non possunt? Verum et M. Cato cum
in dicendo praestantissimus tum iuris idem fuit peritissimus,
et Scaevolae Servioque Sulpicio concessa est etiam facun-
diae virtus. Et M. Tullius non modo inter agendum nun- 10
quam est destitutus scientia iuris sed etiam componere aliqua
de eo coeperat, ut appareat, posse oratorem non discendo
tantum iuri vacare sed etiam docendo. Verum ea, quae de 11
moribus excolendis studioque iuris praecipimus, ne quis eo
credat reprehendenda, quod multos cognovimus, qui taedio

laboris, quem ferre tendentibus ad eloquentiam necesse est, confugerint ad haec deverticula desidiae. Quorum alii se ad album ac rubricas transtulerunt et formularii vel, ut Cicero ait, *leguleii* quidem esse maluerunt, tanquam utiliora
12 eligentes ea, quorum solam facilitatem sequebantur; alii pigritiae arrogantioris, qui subito fronte conficta immissaque barba, veluti despexissent oratoria praecepta, paulum aliquid sederunt in scholis philosophantium, ut deinde in publico tristes, domi dissoluti captarent auctoritatem contemptu ceterorum. Philosophia enim simulari potest, eloquentia non potest.

ITEM HISTORIARUM.

IV. In primis vero abundare debet orator exemplorum copia cum veterum tum etiam novorum, adeo ut non ea modo, quae conscripta sunt historiis aut sermonibus velut per manus tradita, quaeque cotidie aguntur, debeat nosse, verum ne ea quidem, quae sunt a clarioribus poetis ficta,
2 negligere. Nam illa quidem priora aut testimoniorum aut iudicatorum obtinent locum; sed haec quoque aut vetustatis fide tuta sunt aut ab hominibus magnis praeceptorum loco ficta creduntur. Sciat ergo quam plurima; unde etiam senibus auctoritas maior est, quod plura nosse et vidisse creduntur, quod Homerus frequentissime testatur. Sed non est expectanda ultima aetas, cum studia praestent, ut, quantum ad cognitionem pertinet rerum, etiam praeteritis saeculis vixisse videamur.

QUAE SINT ARTIS ORATORIAE INSTRUMENTA.

V. Haec sunt, quae me redditurum promiseram, instrumenta non artis, ut quidam putaverunt, sed ipsius oratoris. Haec arma habere ad manum, horum scientia debet esse succinctus, accedente verborum figurarumque facili copia et inventionis ratione et disponendi usu et memoriae firmitate et actionis gratia. Sed plurimum ex his valet animi praestantia, quam nec metus frangat nec acclamatio terreat nec audientium auctoritas ultra debitam reverentiam
2 tardet. Nam ut abominanda sunt contraria his vitia confidentiae, temeritatis, improbitatis, arrogantiae: ita citra con-

stantiam, fiduciam, fortitudinem nihil ars, nihil studium,
nihil profectus ipse profuerit; ut si des arma timidis et im-
bellibus. Invitus mehercule dico, quoniam et aliter accipi
potest, ipsam verecundiam, vitium quidem sed amabile*, et
quae virtutes facillime generet, esse inter adversa, multis-
que in causa fuisse, ut bona ingenii studiique in lucem non
prolata situ quodam secreti consumerentur. Sciat autem, si 3
quis haec forte minus adhuc peritus distinguendi vim cuius-
que verbi leget, non probitatem a me reprehendi sed vere-
cundiam, quae est timor quidam reducens animum ab iis,
quae facienda sunt, unde confusio et coepti poenitentia et
subitum silentium. Quis porro dubitet vitiis ascribere af-
fectum, propter quem facere honesta pudet? Neque ego 4
rursus nolo eum, qui sit dicturus, et sollicitum surgere et
colorem mutare et periculum intelligere; quae si non acci-
dent, etiam simulanda erunt. Sed intellectus hic sit operis
non metus, moveamurque non concidamus. Optima est au-
tem emendatio verecundiae fiducia, et quamlibet imbecilla
frons magna conscientia sustinetur.

Sunt et naturalia, ut supra dixi, quae tamen et cura 5
iuvantur, instrumenta, vox, latus, decor; quae quidem
tantum valent, ut frequenter famam ingenii faciant. Habuit
oratores aetas nostra copiosiores, sed, cum diceret, eminere
inter aequales Trachalus videbatur. Ea corporis sublimitas
erat, is ardor oculorum, frontis auctoritas, gestus praestan-
tia, vox quidem non, ut Cicero desiderat, paene tragoedo-
rum sed super omnes, quos ego quidem audierim, tragoedos.
Certe cum in basilica Iulia diceret primo tribunali, quattuor 6
autem iudicia, ut moris est, cogerentur, atque omnia cla-
moribus fremerent: et auditum eum et intellectum et, quod
agentibus ceteris contumeliosissimum fuit, laudatum quoque
ex quattuor tribunalibus memini. Sed hoc votum est et rara
felicitas; quae si non assit: sane sufficiat ab iis, quibus quis
dicit, audiri. Talis esse debet orator et haec scire.

QUOD SIT INCIPIENDI CAUSAS AGERE TEMPUS.

VI. Agendi autem initium sine dubio secundum vi-
res cuiusque sumendum est. Neque ego annos definiam,

cum Demosthenen puerum admodum actiones pupillares habuisse manifestum sit, Calvus, Caesar, Pollio multum ante quaestoriam omnes aetatem gravissima iudicia susceperint, praetextatos egisse quosdam sit traditum, Caesar Augustus
2 duodecim natus annos aviam pro rostris laudaverit. Modus mihi videtur quidam tenendus, ut neque praepropere destringatur immatura frons et, quidquid est illud adhuc acerbum, proferatur; nam inde et contemptus operis innascitur, et fundamenta iaciuntur impudentiae, et, quod est ubicunque per-
3 niciosissimum, praevenit vires fiducia. Nec rursus differendum est tirocinium in senectutem; nam cotidie metus crescit, maiusque fit semper, quod ausuri sumus, et, dum deliberamus, quando incipiendum sit, incipere iam serum est. Quare fructum studiorum viridem et adhuc dulcem promi decet, dum et venia et spes est et paratus favor et audere non dedecet; et, si quid desit operi, supplet aetas, et, si qua
4 sunt dicta iuveniliter, pro indole accipiuntur: ut totus ille Ciceronis pro Sexto Roscio locus: *Quid enim tam commune quam spiritus vivis, terra mortuis, mare fluctuantibus, litus eiectis?* Quae cum sex et viginti natus annos summis audientium clamoribus dixerit, defervisse tempore et annis liquata, iam senior idem fatetur. Et hercule quantumlibet secreta studia contulerint: est tamen proprius quidam fori profectus, alia lux, alia veri discriminis facies; plusque, si separes, usus sine doctrina quam citra usum doctrina valet.
5 Ideoque nonnulli senes in schola facti stupent novitate, cum in iudicia venerunt, et omnia suis exercitationibus similia desiderant. At illic et iudex tacet et adversarius obstrepit et nihil temere dictum perit, et, si quid tibi sumas, probandum est, et laboratam congestamque dierum ac noctium studio actionem aqua deficit, et omisso magna semper flandi tumore in quibusdam causis loquendum est; quod illi diserti
6 minime sciunt. Itaque nonnullos reperias, qui sibi eloquentiores videantur, quam ut causas agant. Ceterum illum, quem iuvenem tenerisque adhuc viribus nitentem in forum deduximus, et incipere quam maxime facili ac favorabili causa velim, ferarum ut catuli molliore praeda saginantur, et non utique ab hoc initio continuare operam et ingenio adhuc

alendo callum inducere; sed iam scientem, quid sit pugna, et in quam rem studendum sit, refici atque renovari. Sic et 7
tirocinii metum, dum facilius est audere, transierit, nec audendi facilitatem usque ad contemptum operis adduxerit. Usus est hac ratione M. Tullius, et cum iam clarum meruisset inter patronos, qui tum erant, nomen: in Asiam navigavit seque et aliis sine dubio eloquentiae ac sapientiae magistris sed praecipue tamen Apollonio Moloni, quem Romae quoque audierat, Rhodi rursus formandum ac velut recoquendum dedit. Tum dignum operae pretium venit, cum inter se congruunt praecepta et experimenta.

QUAE IN SUSCIPIENDIS CAUSIS ORATORI OBSERVANDA SINT.

VII. Cum satis in omni certamine virium fecerit, prima ei cura in suscipiendis causis erit; in quibus defendere quidem reos profecto quam facere vir bonus malet, non tamen ita nomen ipsum accusatoris horrebit, ut nullo neque publico neque privato duci possit officio, ut aliquem ad reddendam rationem vitae vocet. Nam et leges ipsae nihil valeant, nisi actoris idonea voce munitae; et si poenas scelerum expetere fas non est: prope est, ut scelera ipsa permissa sint; et licentiam malis dari, certe contra bonos est. Quare 2
neque sociorum querelas nec amici vel propinqui necem nec erupturas in rem publicam conspirationes inultas patietur orator, non poenae nocentium cupidus sed emendandi vitia corrigendique mores. Nam qui ratione traduci ad meliora non possunt, solo metu continentur. Itaque ut accusatoriam 3
vitam vivere et ad deferendos reos praemio duci, proximum latrocinio est: ita pestem intestinam propulsare, cum propugnatoribus patriae comparandum. Ideoque principes in re publica viri non detrectaverunt hanc officii partem, creditique sunt etiam clari iuvenes obsidem rei publicae dare malorum civium accusationem, quia nec odisse improbos nec simultates provocare nisi ex fiducia bonae mentis videbantur. Idque cum ab Hortensio, Lucullis, Sulpicio, Cicerone, Cae- 4
sare, plurimis aliis, tum ab utroque Catone factum est; quorum alter appellatus sapiens, alter nisi creditur fuisse, vix scio, cui reliquerit huius nominis locum. Neque defendet

omnes orator, idemque portum illum eloquentiae suae salutarem non etiam piratis patefaciet duceturque in advocatio-
5 nem maxime causa. Quoniam tamen omnes, qui non improbe litigabunt, quorum certe bona pars est, sustinere non potest unus: aliquid et commendantium personis dabit et ipsorum, qui iudicio decernent, ut optimi cuiusque voluntate movea-
6 tur; namque hos et amicissimos habebit vir bonus. Summovendum vero est utrumque ambitus genus vel potentibus contra humiles venditandi operam suam vel illud etiam iactantius minores utique contra dignitatem attollendi. Non enim fortuna causas vel iustas vel improbas facit. Neque vero pudor obstet, quo minus susceptam, cum melior videretur, litem cognita inter disceptandum iniquitate, dimittat, cum prius
7 litigatori dixerit verum. Nam in hoc maximum, si aequi iudices sumus, beneficium est, ut non fallamus vana spe litigantem. Neque est dignus opera patroni, qui non utitur consilio. Et certe non convenit ei, quem oratorem esse volumus, iniusta tueri scientem. Nam si ex illis, quas supra diximus, causis falsum tuebitur: erit tamen honestum, quod ipse faciet.

8 Gratisne ei semper agendum sit, tractari potest. Quod ex prima statim fronte diiudicare, imprudentium est. Nam quis ignorat, quin id longe sit honestissimum ac liberalibus disciplinis et illo, quem exigimus, animo dignissimum, non vendere operam nec elevare tanti beneficii auctoritatem: cum pleraque hoc ipso possint videri vilia, quod pretium ha-
9 bent? Caecis hoc, ut aiunt, satis clarum est, nec quisquam, qui sufficientia sibi (modica autem haec sunt) possidebit, hunc quaestum sine crimine sordium fecerit. At si res familiaris amplius aliquid ad usus necessarios exiget: secundum omnium sapientium leges patietur sibi gratiam referri, cum et Socrati collatum sit ad victum, et Zeno, Cleanthes, Chry-
10 sippus mercedes a discipulis acceptaverint. Neque enim video, quae iustior acquirendi ratio quam ex honestissimo labore et ab iis, de quibus optime meruerint, quique, si nihil invicem praestent, indigni fuerint defensione. Quod quidem non iustum modo sed necessarium etiam est, cum haec ipsa opera tempusque omne alienis negotiis datum facultatem

aliter acquirendi recidant. Sed tum quoque tenendus est 11 modus, ac plurimum refert, et a quo accipiat et quantum et quousque. Paciscendi quidem ille piraticus mos et ponentium periculis pretia procul abominanda negotiatio etiam mediocriter improbis aberit, cum praesertim bonos homines bonasque causas tuenti non sit metuendus ingratus; quodsi futurus, malo tamen ille peccet. Nihil ergo acquirere volet 12 orator ultra quam satis erit; ac ne pauper quidem tanquam mercedem accipiet sed mutua benivolentia utetur, cum sciat se tanto plus praestitisse. Non enim, quia venire hoc beneficium non oportet, perire oportet. Denique ut gratus sit, ad eum magis pertinet, qui debet.

QUAE IN DISCENDIS.

VIII. Proxima discendae causae ratio, quod est orationis fundamentum. Neque enim quisquam tam ingenio tenui reperietur, qui, cum omnia, quae sunt in causa, diligenter cognoverit, ad docendum certe iudicem non sufficiat. Sed eius rei paucissimis cura est. Nam ut taceam de negli- 2 gentibus, quorum nihil refert, ubi litium cardo vertatur, dum sint, quae vel extra causam ex personis aut communi tractatu locorum occasionem clamandi largiantur: aliquos et ambitio pervertit, qui partim tanquam occupati semperque aliud habentes, quod ante agendum sit, pridie ad se venire litigatorem aut eodem matutino iubent, nonnunquam etiam inter ipsa subsellia didicisse se gloriantur; partim iactantia ingenii, ut 3 res cito accepisse videantur, tenere se et intelligere prius paene quam audiant mentiti, cum multa et diserte summisque clamoribus, quae neque ad iudicem neque ad litigatorem pertineant, decantaverunt, bene sudantes beneque comitati per forum reducuntur. Ne illas quidem tulerim delicias eo- 4 rum, qui doceri amicos suos iubent; quanquam minus mali est, si illi saltem recte discant recteque doceant. Sed quis discet tam bene quam patronus? Quomodo autem sequester ille et media litium manus et quidam interpres impendet aequo animo laborem in alienas actiones, cum dicturis tanti suae non sint? Pessimae vero consuetudinis, libellis esse con- 5 tentum, quos componit aut litigator, qui confugit ad patro-

num, quia liti ipse non sufficit, aut aliquis ex eo genere advocatorum, qui se non posse agere confitentur; deinde faciunt id quod est in agendo difficillimum. Nam qui iudicare, quid dicendum, quid dissimulandum, quid declinandum mutandum, fingendum etiam sit, potest, cur non sit orator: quando, quod
6 difficilius est, oratorem facit? Hi porro non tantum nocerent, si omnia scriberent, uti gesta sunt. Nunc consilium et colores adiiciunt et aliqua peiora veris, quae plerique cum acceperunt, mutare nefas habent et velut themata in scholis posita custodiunt. Deinde deprehenduntur et causam, quam discere ex suis litigatoribus noluerunt, ex adversariis discunt.
7 Liberum igitur demus ante omnia iis, quorum negotium erit, tempus ac locum, exhortemurque ultro, ut omnia *quamlibet* verbose et unde volent repetita ex tempore exponant. Non enim tam obest audire supervacua quam ignorare necessa-
8 ria. Frequenter autem et vulnus et remedium in iis orator inveniet, quae litigatori in neutram partem habere momentum videbantur. Nec tanta sit acturo memoriae fiducia, ut subscribere audita pigeat.

Nec semel audisse sit satis; cogendus eadem iterum ac saepius dicere litigator, non solum quia effugere aliqua prima expositione potuerunt, praesertim hominem (quod *saepe* evenit) imperitum, sed etiam ut sciamus, an eadem dicat.
9 Plurimi enim mentiuntur et, tanquam non doceant causam sed agant, non ut cum patrono sed ut cum iudice loquuntur. Quapropter nunquam satiscredendum est, sed agitandus omni-
10 bus modis et turbandus et evocandus. Nam ut medicis non apparentia modo vitia curanda sunt sed etiam invenienda quae latent, saepe ipsis ea, qui sanandi sunt, occulentibus: ita advocatus plura, quam ostenduntur, aspiciat. Nam cum satis in audiendo patientiae impenderit: in aliam rursus *ei* personam transeundum est, agendusque adversarius, proponendum quidquid omnino excogitari contra potest, quidquid recipit in eiusmodi disceptatione natura. Interrogandus quam
11 infestissime ac premendus. Nam dum omnia quaerimus, aliquando ad verum, ubi minime expectavimus, pervenimus.

In summa optimus est in discendo patronus incredulus. Promittit enim litigator omnia, testem populum, paratissimas

consignationes, ipsum denique adversarium quaedam non ne-
gaturum. Ideoque opus est intueri omne litis instrumentum; 12
quod videre non est satis, perlegendum erit. Nam frequen-
tissime aut non sunt omnino, quae promittebantur, aut minus
continent aut cum alio aliquo nocituro permixta sunt aut
nimia sunt et fidem hoc ipso detractura, quod non habent
modum. Denique linum ruptum aut turbatam ceram aut sine 13
agnitore signa frequenter invenies; quae, nisi domi excus-
seris, in foro inopinata decipient, plusque nocebunt desti-
tuta quam non promissa nocuissent. Multa etiam, quae liti-
gator nihil ad causam pertinere crediderit, patronus eruet,
modo per omnes, quos tradidimus, argumentorum locos eat.
Quos ut circumspectare in agendo et attentare singulos mi- 14
nime convenit, propter quas diximus causas: ita in discendo
rimari necessarium est, quae personae, quae tempora, quae
loca, instituta, instrumenta, ceteraque, ex quibus non tan-
tum illud, quod est artificiale probationis genus, colligi pos-
sit, sed qui metuendi testes, quomodo sint refellendi. Nam
plurimum refert, invidia reus an odio an contemptu laboret,
quorum fere pars prima superiores, proxima pares, tertia
humiliores premit. Sic causam perscrutatus, propositis ante 15
oculos omnibus, quae prosint noceantve, tertiam deinceps
personam induat iudicis, fingatque apud se agi causam, et,
quod ipsum movisset de eadem re pronuntiaturum, id poten-
tissimum, apud quemcunque agetur, existimet. Sic eum raro
fallet eventus, aut culpa iudicis erit.

QUAE IN AGENDIS.

IX. Quae sint in agendo servanda, toto fere opere
executi sumus; pauca tamen propria huius loci, quae non
tam dicendi arte quam officiis agentis continentur, attingam.
Ante omnia, ne, quod plerisque accidit, ab utilitate eum
causae praesentis cupido laudis abducat. Nam ut gerentibus 2
bella non semper exercitus per plana et amoena ducendus
est, sed adeundi plerumque asperi colles, expugnandae civi-
tates quamlibet praecisis impositae rupibus aut operum mole
difficiles: ita oratio gaudebit quidem occasione laetius de-
currendi et aequo congressa campo totas vires populariter

num, quia illi ipse non sufficit, aut aliquis ex eo genere ad-
vocatorum, qui se non posse agere confitentur; deinde faciunt
id quod est in agendo difficillimum. Nam qui iudicare, quid
dicendum, quid dissimulandum, quid declinandum mutandum
fingendum etiam sit, potest, cur non sit orator: quando, quod
6 difficilius est, oratorem facit? Hi porro non tantum nocc-
rent, si omnia scriberent, uti gesta sunt. Nunc consilium et
colores adiiciunt et aliqua peiora veris, quae plerique cum
acceperunt, mutare nefas habent et velut themata in scholis
posita custodiunt. Deinde deprehenduntur et causam, quam
discere ex suis litigatoribus noluerunt, ex adversariis discunt.
7 Liberum igitur demus ante omnia iis, quorum negotium erit,
tempus ac locum, exhortemurque ultro, ut omnia quamlibet
verbose et unde volent repetita ex tempore exponant. Non
enim tam obest audire supervacua quam ignorare necessa-
8 ria. Frequenter autem et vulnus et remedium in iis orator
inveniet, quae litigatori in neutram partem habere momen-
tum videbantur. Nec tanta sit acturo memoriae fiducia, ut
subscribere audita pigeat.

Nec semel audisse sit satis; cogendus eadem iterum ac
saepius dicere litigator, non solum quia effugere aliqua prima
expositione potuerunt, praesertim hominem (quod saepe
evenit) imperitum, sed etiam ut sciamus, an eadem dicat.
9 Plurimi enim mentiuntur et, tanquam non doceant causam
sed agant, non ut cum patrono sed ut cum iudice loquuntur.
Quapropter nunquam satiscredendum est, sed agitandus omni-
10 bus modis et turbandus et evocandus. Nam ut medicis non
apparentia modo vitia curanda sunt sed etiam invenienda
quae latent, saepe ipsis ea, qui sanandi sunt, occulentibus:
ita advocatus plura, quam ostenduntur, aspiciat. Nam cum
satis in audiendo patientiae impenderit: in aliam rursus ei
personam transeundum est, agendusque adversarius, propo-
nendum quidquid omnino excogitari contra potest, quidquid
recipit in eiusmodi disceptatione natura. Interrogandus quam
11 infestissime ac premendus. Nam dum omnia quaerimus, ali-
quando ad verum, ubi minime expectavimus, pervenimus.

In summa optimus est in discendo patronus incredulus.
Promittit enim litigator omnia, testem populum, paratissimas

consignationes, ipsum denique adversarium quaedam non ne-
gaturum. Ideoque opus est intueri omne litis instrumentum; 12
quod videre non est satis, perlegendum erit. Nam frequen-
tissime aut non sunt omnino, quae promittebantur, aut minus
continent aut cum alio aliquo nocituro permixta sunt aut
nimia sunt et fidem hoc ipso detractura, quod non habent
modum. Denique linum ruptum aut turbatam ceram aut sine 13
agnitore signa frequenter invenies; quae, nisi domi excus-
seris, in foro inopinata decipient, plusque nocebunt desti-
tuta quam non promissa nocuissent. Multa etiam, quae liti-
gator nihil ad causam pertinere crediderit, patronus eruet,
modo per omnes, quos tradidimus, argumentorum locos eat.
Quos ut circumspectare in agendo et attentare singulos mi- 14
nime convenit, propter quas diximus causas: ita in discendo
rimari necessarium est, quae personae, quae tempora, quae
loca, instituta, instrumenta, ceteraque, ex quibus non tan-
tum illud, quod est artificiale probationis genus, colligi pos-
sit, sed qui metuendi testes, quomodo sint refellendi. Nam
plurimum refert, invidia reus an odio an contemptu laboret,
quorum fere pars prima superiores, proxima pares, tertia
humiliores premit. Sic causam perscrutatus, propositis ante 15
oculos omnibus, quae prosint noceantve, tertiam deinceps
personam induat iudicis, fingatque apud se agi causam, et,
quod ipsum movisset de eadem re pronuntiaturum, id poten-
tissimum, apud quemcunque agetur, existimet. Sic eum raro
fallet eventus, aut culpa iudicis erit.

QUAE IN AGENDIS.

IX. Quae sint in agendo servanda, toto fere opere
executi sumus; pauca tamen propria huius loci, quae non
tam dicendi arte quam officiis agentis continentur, attingam.
Ante omnia, ne, quod plerisque accidit, ab utilitate eum
causae praesentis cupido laudis abducat. Nam ut gerentibus 2
bella non semper exercitus per plana et amoena ducendus
est, sed adeundi plerumque asperi colles, expugnandae civi-
tates quamlibet praecisis impositae rupibus aut operum mole
difficiles: ita oratio gaudebit quidem occasione laetius de-
currendi et aequo congressa campo totas vires populariter

3 explicabit; at si iuris anfractus aut eruendae veritatis latebras adire cogetur: non obequitabit nec illis vibrantibus concitatisque sententiis velut missilibus utetur, sed operibus et
4 cuniculis et insidiis et occultis artibus rem geret. Quae omnia non dum fiunt laudantur, sed cum facta sunt; unde etiam cupidissimis opinionis plus fructus venit. Nam cum illa dicendi vitiosa iactatio inter plausores suos detonuit: resurgit verae virtutis fortior fama, nec iudices, a quo sint moti, dissimulant, et doctis creditur, nec est orationis vera
5 laus, nisi cum finita est. Veteribus quidem etiam dissimulare eloquentiam fuit moris, idque M. Antonius praecipit, quo plus dicentibus fidei minusque suspectae advocatorum insidiae forent. Sed illa dissimulari, quae tum erat, potuit; nondum enim tantum dicendi lumen accesserat, ut etiam per obstantia erumperet. Quare artes quidem et consilia lateant et quidquid, si deprehenditur, perit. Hactenus eloquentia
6 secretum habet. Verborum quidem delectus, gravitas sententiarum, figurarum elegantia aut non sunt aut apparent. Sed propter hoc ipsum ostendenda non sunt, quod apparent; ac si unum sit ex duobus eligendum: causa potius laudetur quam patronus. Finem tamen hunc praestabit orator, ut videatur optimam causam optime egisse. Illud certum erit, neminem peius agere quam qui displicente causa placet:
7 necesse est enim extra causam sit, quod placet. Nec illo fastidio laborabit orator non agendi causas minores, tanquam infra eum sint aut detractura sit opinioni minus liberalis materia. Nam et suscipiendi ratio iustissima est officium, et optandum etiam, ut amici quam minimas lites habeant; et abunde dixit bene, quisquis rei satisfecit.

8 At quidam, etiamsi forte susceperunt negotia paulo ad dicendum tenuiora, extrinsecus adductis ea rebus circumliniunt ac, si defecerint alia, conviciis implent vacua causarum; si contingit, veris; si minus, fictis; modo sit materia ingenii mereaturque clamorem dum dicitur. Quod ego adeo longe puto ab oratore perfecto, ut eum ne vera quidem ob-
9 iecturum, nisi id causa exigit, credam. Ea est enim prorsus *canina*, ut ait Appius, eloquentia, cognituram male dicendi subire; quod facientibus etiam male audiendi praesumenda

patientia est. Nam et in ipsos fit impetus frequenter, qui
egerunt, et certe petulantiam patroni litigator luit. Sed haec
minora sunt ipso illo vitio animi, quod maledicus a malefico
non distat nisi occasione. Turpis voluptas et inhumana et 10
nulli audientium bono grata a litigatoribus quidem frequenter
exigitur, qui ultionem malunt quam defensionem. Sed neque
alia multa ad arbitrium eorum facienda sunt; hoc quidem quis
hominum liberi modo sanguinis sustineat, petulans esse ad
alterius arbitrium? Atqui etiam in advocatos partis adver- 11
sae libenter nonnulli invehuntur; quod, nisi si forte merue-
runt, et inhumanum est respectu communium officiorum, et
cum ipsi qui dicit inutile (nam idem iuris responsuris datur),
tum causae contrarium, quia plane adversarii fiunt et inimici,
et quantulumcunque eis virium est, contumelia augetur. Su- 12
per omnia perit illa, quae plurimum oratori et auctoritatis
et fidei affert, modestia, si a viro bono in rabulam latrato-
remque convertitur, compositus non ad animum iudicis sed
ad stomachum litigatoris. Frequenter etiam species liberta- 13
tis deducere ad temeritatem solet non causis modo sed ipsis
quoque, qui dixerunt, periculosam. Nec immerito Pericles
solebat optare, ne quod sibi verbum in mentem veniret, quo
populus offenderetur. Sed quod ille de populo, id ego de
omnibus sentio, qui tantundem possunt nocere. Nam quae
fortia, dum dicuntur, videbantur, stulta, cum laeserunt,
vocantur.

Nunc, quia varium fere propositum agentium fuit, et 14
quorundam cura tarditatis quorundam facilitas temeritatis cri-
mine laboravit: quem credam fore in hoc oratoris modum,
tradere non alienum videtur. Afferet ad dicendum curae 15
semper quantum plurimum poterit. Neque enim hoc solum
negligentis sed mali et in suscepta causa perfidi ac prodito-
ris est, peius agere quam possit. Ideoque ne suscipiendae
quidem sunt causae plures, quam quibus suffecturum se sciat.
Dicet scripta quam res patietur plurima et, ut Demosthenes 16
ait, si continget, et sculpta. Sed hoc aut primae actiones
aut quae in publicis iudiciis post interiectos dies dantur per-
miserint; at cum protinus respondendum est: omnia parari
non possunt, adeo ut paulo minus promptis etiam noceat

scripsisse, si alia ex diverso, quam opinati fuerint, occurre-
17 rint. Inviti enim recedunt a praeparatis et tota actione re-
spiciunt requiruntque, num aliquid ex illis intervelli atque
ex tempore dicendis inseri possit; quod si fiat: non cohaeret
nec commissuris modo, ut in opere male iuncto, hiantibus,
18 sed ipsa coloris inaequalitate detegitur. Ita nec liber est
impetus nec cura contexta, et utrumque alteri obstat; illa
enim, quae scripta sunt, retinent animum, non sequuntur.
Itaque in his actionibus *omni*, ut agricolae dicunt, *pede stan-*
19 *dum est.* Nam cum in propositione ac refutatione causa con-
sistat: quae nostrae partis sunt, scripta esse possunt; quae
etiam responsurum adversarium certum est, (est enim ali-
quando certum) pari cura refelluntur. Ad alia unum paratum
afferre possumus, ut causam bene noverimus; alterum ibi
20 sumere, ut dicentem adversarium diligenter audiamus. Licet
tamen praecogitare plura et animum ad omnes casus compo-
nere, idque est tutius stilo, quo facilius et omittitur cogi-
tatio et transfertur. Sed sive in respondendo fuerit subito
dicendum, sive quae alia exegerit ratio, nunquam oppres-
sum se ac deprehensum credet orator, cui disciplina et stu-
21 dium et exercitatio dederit vires etiam facilitatis; quemque
armatum semper ac velut in procinctu stantem non magis un-
quam in causis oratio quam in rebus cotidianis ac domesticis
sermo deficiet; nec se unquam propter hoc oneri subtrahet,
modo sit causae discendae tempus; nam cetera semper sciet.

DE GENERE DICENDI.

X. Superest, ut dicam de g e n e r e o r a t i o n i s. Hic erat propositus a nobis in divisione prima locus tertius; nam ita promiseram, me de arte, de artifice, de opere dicturum. Cum sit autem rhetorices atque oratoris opus oratio pluresque eius formae, sicut ostendam: in omnibus his et ars est et artifex, plurimum tamen invicem differunt; nec solum specie, ut signum signo et tabula tabulae et actio actioni, sed genere ipso, ut Graecis Tuscanicae statuae, ut Asianus elo-
2 quens Attico. Suos autem haec operum genera, quae dico, ut auctores sic etiam amatores habent; atque ideo nondum est perfectus orator ac nescio an ars ulla, non solum quia

aliud in alio magis eminet, sed quod non una omnibus forma
placuit, partim condicione vel temporum vel locorum, par-
tim iudicio cuiusque atque proposito. Primi, quorum qui- 3
dem opera non vetustatis modo gratia visenda sunt, clari
pictores fuisse dicuntur Polygnotus atque Aglaophon, quo-
rum simplex color tam sui studiosos adhuc habet, ut illa
prope rudia ac velut futurae mox artis primordia maximis,
qui post eos extiterunt, auctoribus praeferant, proprio quo-
dam intelligendi, ut mea opinio fert, ambitu. Post Zeuxis 4
atque Parrhasius non multum aetate distantes, circa Pelo-
ponnesia ambo tempora (nam cum Parrhasio sermo Socra-
tis apud Xenophontem invenitur) plurimum arti addiderunt.
Quorum prior luminum umbrarumque invenisse rationem, se-
cundus examinasse subtilius lineas traditur. Nam Zeuxis 5
plus membris corporis dedit, id amplius atque augustius ra-
tus atque, ut existimant, Homerum secutus, cui validissima
quaeque forma etiam in feminis placet. Ille vero ita circum-
scripsit omnia, ut eum legum latorem vocent, quia deorum
atque heroum effigies, quales ab eo sunt traditae, ceteri,
tanquam ita necesse sit, sequuntur. Floruit autem circa Phi- 6
lippum et usque ad successores Alexandri pictura praecipue
sed diversis virtutibus. Nam cura Protogenes, ratione Pam-
philus ac Melanthius, facilitate Antiphilus, concipiendis vi-
sionibus, quas φαντασίας vocant, Theon Samius, ingenio et
gratia, quam in se ipse maxime iactat, Apelles est prae-
stantissimus. Euphranorem admirandum facit, quod et cete-
ris optimis studiis inter praecipuos et pingendi fingendique
idem mirus artifex fuit.

Similis in statuis differentia. Nam duriora et Tu- 7
scanicis proxima Callon atque Hegesias, iam minus rigida
Calamis, molliora adhuc supra dictis Myron fecit. Diligen-
tia ac decor in Polycleto supra ceteros, cui quanquam a ple-
risque tribuitur palma, tamen, ne nihil detrahatur, deesse
pondus putant. Nam ut humanae formae decorem addiderit 8
supra verum, ita non explevisse deorum auctoritatem vide-
tur. Quin aetatem quoque graviorem dicitur refugisse nihil
ausus ultra leves genas. At quae Polycleto defuerunt, Phidiae
atque Alcameni dantur. Phidias tamen diis quam hominibus 9

omnes orator, idemque portum illum eloquentiae suae salu-
tarem non etiam piratis patefaciet duceturque in advocatio-
5 nem maxime causa. Quoniam tamen omnes, qui non improbe
litigabunt, quorum certe bona pars est, sustinere non potest
unus: aliquid et commendantium personis dabit et ipsorum,
qui iudicio decernent, ut optimi cuiusque voluntate movea-
6 tur; namque hos et amicissimos habebit vir bonus. Summo-
vendum vero est utrumque ambitus genus vel potentibus con-
tra humiles venditandi operam suam vel illud etiam iactantius
minores utique contra dignitatem attollendi. Non enim for-
tuna causas vel iustas vel improbas facit. Neque vero pudor
obstet, quo minus susceptam, cum melior videretur, litem,
cognita inter disceptandum iniquitate, dimittat, cum prius
7 litigatori dixerit verum. Nam in hoc maximum, si aequi iu-
dices sumus, beneficium est, ut non fallamus vana spe liti-
gantem. Neque est dignus opera patroni, qui non utitur
consilio. Et certe non convenit ei, quem oratorem esse vo-
lumus, iniusta tueri scientem. Nam si ex illis, quas supra
diximus, causis falsum tuebitur: erit tamen honestum, quod
ipse faciet.

8 Gratisne ei semper agendum sit, tractari potest. Quod
ex prima statim fronte diiudicare, imprudentium est. Nam
quis ignorat, quin id longe sit honestissimum ac liberalibus
disciplinis et illo, quem exigimus, animo dignissimum, non
vendere operam nec elevare tanti beneficii auctoritatem;
cum pleraque hoc ipso possint videri vilia, quod pretium ha-
9 bent? Caecis hoc, ut aiunt, satis clarum est, nec quisquam,
qui sufficientia sibi (modica autem haec sunt) possidebit,
hunc quaestum sine crimine sordium fecerit. At si res fami-
liaris amplius aliquid ad usus necessarios exiget: secundum
omnium sapientium leges patietur sibi gratiam referri, cum
et Socrati collatum sit ad victum, et Zeno, Cleanthes, Chry-
10 sippus mercedes a discipulis acceptaverint. Neque enim vi-
deo, quae iustior acquirendi ratio quam ex honestissimo
labore et ab iis, de quibus optime meruerint, quique, si ni-
hil invicem praestent, indigni fuerint defensione. Quod qui-
dem non iustum modo sed necessarium etiam est, cum haec
ipsa opera tempusque omne alienis negotiis datum facultatem

aliter acquirendi recidant. Sed tum quoque tenendus est 11
modus, ac plurimum refert, et a quo accipiat et quantum et quousque. Paciscendi quidem ille piraticus mos et ponentium periculis pretia procul abominanda negotiatio etiam mediocriter improbis aberit, cum praesertim bonos homines bonasque causas tuenti non sit metuendus ingratus; quodsi futurus, malo tamen ille peccet. Nihil ergo acquirere volet 12
orator ultra quam satis erit; ac ne pauper quidem tanquam mercedem accipiet sed mutua benivolentia utetur, cum sciat se tanto plus praestitisse. Non enim, quia venire hoc beneficium non oportet, perire oportet. Denique ut gratus sit, ad eum magis pertinet, qui debet.

QUAE IN DISCENDIS.

VIII. Proxima discendae causae ratio, quod est orationis fundamentum. Neque enim quisquam tam ingenio tenui reperietur, qui, cum omnia, quae sunt in causa, diligenter cognoverit, ad docendum certe iudicem non sufficiat. Sed eius rei paucissimis cura est. Nam ut taceam de negli- 2
gentibus, quorum nihil refert, ubi litium cardo vertatur, dum sint, quae vel extra causam ex personis aut communi tractatu locorum occasionem clamandi largiantur: aliquos et ambitio pervertit, qui partim tanquam occupati semperque aliud habentes, quod ante agendum sit, pridie ad se venire litigatorem aut eodem matutino iubent, nonnunquam etiam inter ipsa subsellia didicisse se gloriantur; partim iactantia ingenii, ut 3
res cito accepisse videantur, tenere se et intelligere prius paene quam audiant mentiti, cum multa et diserte summisque clamoribus, quae neque ad iudicem neque ad litigatorem pertineant, decantaverunt, bene sudantes beneque comitati per forum reducuntur. Ne illas quidem tulerim delicias eo- 4
rum, qui doceri amicos suos iubent; quanquam minus mali est, si illi saltem recte discant recteque doceant. Sed quis discet tam bene quam patronus? Quomodo autem sequester ille et media litium manus et quidam interpres impendet aequo animo laborem in alienas actiones, cum dicturis tanti suae non sint? Pessimae vero consuetudinis, libellis esse con- 5
tentum, quos componit aut litigator, qui confugit ad patro-

num, quia liti ipse non sufficit, aut aliquis ex eo genere ad-
vocatorum, qui se non posse agere confitentur; deinde faciunt
id quod est in agendo difficillimum. Nam qui iudicare, quid
dicendum, quid dissimulandum, quid declinandum mutandum,
fingendum etiam sit, potest, cur non sit orator: quando, quod
6 difficilius est, oratorem facit? Hi porro non tantum noce-
rent, si omnia scriberent, uti gesta sunt. Nunc consilium et
colores adiiciunt et aliqua peiora veris, quae plerique cum
acceperunt, mutare nefas habent et velut themata in *scholis*
posita custodiunt. Deinde deprehenduntur et causam, quam
discere ex suis litigatoribus noluerunt, ex adversariis discunt.
7 Liberum igitur demus ante omnia iis, quorum negotium erit,
tempus ac locum, exhortemurque ultro, ut omnia quamlibet
verbose et unde volent repetita ex tempore exponant. Non
enim tam obest audire supervacua quam ignorare necessa-
8 ria. Frequenter autem et vulnus et remedium in iis orator
inveniet, quae litigatori in neutram partem habere momen-
tum videbantur. Nec tanta sit acturo memoriae fiducia, *ut*
subscribere audita pigeat.

Nec semel audisse sit satis; cogendus eadem iterum ac
saepius dicere litigator, non solum quia effugere aliqua prima
expositione potuerunt, praesertim hominem (quod saepe
evenit) imperitum, sed etiam ut sciamus, an eadem dicat.
9 Plurimi enim mentiuntur et, tanquam non doceant causam
sed agant, non ut cum patrono sed ut cum iudice loquuntur.
Quapropter nunquam satiscredendum est, sed agitandus omni-
10 bus modis et turbandus et evocandus. Nam ut medicis non
apparentia modo vitia curanda sunt sed etiam invenienda
quae latent, saepe ipsis ea, qui sanandi sunt, occulentibus:
ita advocatus plura, quam ostenduntur, aspiciat. Nam cum
satis in audiendo patientiae impenderit: in aliam rursus ei
personam transeundum est, agendusque adversarius, propo-
nendum quidquid omnino excogitari contra potest, quidquid
recipit in eiusmodi disceptatione natura. Interrogandus quam
11 infestissime ac premendus. Nam dum omnia quaerimus, ali-
quando ad verum, ubi minime expectavimus, pervenimus.

In summa optimus est in discendo patronus incredulus.
Promittit enim litigator omnia, testem populum, paratissimas

consignationes, ipsum denique adversarium quaedam non ne-
gaturum. Ideoque opus est intueri omne litis instrumentum; 12
quod videre non est satis, perlegendum erit. Nam frequen-
tissime aut non sunt omnino, quae promittebantur, aut minus
continent aut cum alio aliquo nocituro permixta sunt aut
nimia sunt et fidem hoc ipso detractura, quod non habent
modum. Denique linum ruptum aut turbatam ceram aut sine 13
agnitore signa frequenter invenies; quae, nisi domi excus-
seris, in foro inopinata decipient, plusque nocebunt desti-
tuta quam non promissa nocuissent. Multa etiam, quae liti-
gator nihil ad causam pertinere crediderit, patronus eruet,
modo per omnes, quos tradidimus, argumentorum locos eat.
Quos ut circumspectare in agendo et attentare singulos mi- 14
nime convenit, propter quas diximus causas: ita in discendo
rimari necessarium est, quae personae, quae tempora, quae
loca, instituta, instrumenta, ceteraque, ex quibus non tan-
tum illud, quod est artificiale probationis genus, colligi pos-
sit, sed qui metuendi testes, quomodo sint refellendi. Nam
plurimum refert, invidia reus an odio an contemptu laboret,
quorum fere pars prima superiores, proxima pares, tertia
humiliores premit. Sic causam perscrutatus, propositis ante 15
oculos omnibus, quae prosint noceantve, tertiam deinceps
personam induat iudicis, fingatque apud se agi causam, et,
quod ipsum movisset de eadem re pronuntiaturum, id poten-
tissimum, apud quemcunque agetur, existimet. Sic eum raro
fallet eventus, aut culpa iudicis erit.

QUAE IN AGENDIS.

IX. Quae sint in agendo servanda, toto fere opere
executi sumus; pauca tamen propria huius loci, quae non
tam dicendi arte quam officiis agentis continentur, attingam.
Ante omnia, ne, quod plerisque accidit, ab utilitate eum
causae praesentis cupido laudis abducat. Nam ut gerentibus 2
bella non semper exercitus per plana et amoena ducendus
est, sed adeundi plerumque asperi colles, expugnandae civi-
tates quamlibet praecisis impositae rupibus aut operum mole
difficiles: ita oratio gaudebit quidem occasione laetius de-
currendi et aequo congressa campo totas vires populariter

3 explicabit; at si iuris anfractus aut eruendae veritatis latebras adire cogetur: non obequitabit nec illis vibrantibus concitatisque sententiis velut missilibus utetur, sed operibus et
4 cuniculis et insidiis et occultis artibus rem geret. Quae omnia non dum fiunt laudantur, sed cum facta sunt; unde etiam cupidissimis opinionis plus fructus venit. Nam cum illa dicendi vitiosa iactatio inter plausores suos detonuit: resurgit verae virtutis fortior fama, nec iudices, a quo sint moti, dissimulant, et doctis creditur, nec est orationis vera
5 laus, nisi cum finita est. Veteribus quidem etiam dissimulare eloquentiam fuit moris, idque M. Antonius praecipit, quo plus dicentibus fidei minusque suspectae advocatorum insidiae forent. Sed illa dissimulari, quae tum erat, potuit; nondum enim tantum dicendi lumen accesserat, ut etiam per obstantia erumperet. Quare artes quidem et consilia lateant et quidquid, si deprehenditur, perit. Hactenus eloquentia
6 secretum habet. Verborum quidem delectus, gravitas sententiarum, figurarum elegantia aut non sunt aut apparent. Sed propter hoc ipsum ostendenda non sunt, quod apparent; ac si unum sit ex duobus eligendum: causa potius laudetur quam patronus. Finem tamen hunc praestabit orator, ut videatur optimam causam optime egisse. Illud certum erit, neminem peius agere quam qui displicente causa placet:
7 necesse est enim extra causam sit, quod placet. Nec illo fastidio laborabit orator non agendi causas minores, tanquam infra eum sint aut detractura sit opinioni minus liberalis materia. Nam et suscipiendi ratio iustissima est officium, et optandum etiam, ut amici quam minimas lites habeant; et abunde dixit bene, quisquis rei satisfecit.

8 At quidam, etiamsi forte susceperunt negotia paulo ad dicendum tenuiora, extrinsecus adductis ea rebus circumliniunt ac, si defecerint alia, conviciis implent vacua causarum; si contingit, veris; si minus, fictis; modo sit materia ingenii mereaturque clamorem dum dicitur. Quod ego adeo longe puto ab oratore perfecto, ut eum ne vera quidem ob-
9 iecturum, nisi id causa exigit, credam. Ea est enim prorsus *canina*, ut ait Appius, eloquentia, cognituram male dicendi subire; quod facientibus etiam male audiendi praesumenda

patientia est. Nam et in ipsos fit impetus frequenter, qui
egerunt, et certe petulantiam patroni litigator luit. Sed haec
minora sunt ipso illo vitio animi, quod maledicus a malefico
non distat nisi occasione. Turpis voluptas et inhumana et 10
nulli audientium bono grata a litigatoribus quidem frequenter
exigitur, qui ultionem malunt quam defensionem. Sed neque
alia multa ad arbitrium eorum facienda sunt; hoc quidem quis
hominum liberi modo sanguinis sustineat, petulans esse ad
alterius arbitrium? Atqui etiam in advocatos partis adver- 11
sae libenter nonnulli invehuntur; quod, nisi si forte meruerunt,
et inhumanum est respectu communium officiorum, et
cum ipsi qui dicit inutile (nam idem iuris responsuris datur),
tum causae contrarium, quia plane adversarii fiunt et inimici,
et quantulumcunque eis virium est, contumelia augetur. Su- 12
per omnia perit illa, quae plurimum oratori et auctoritatis
et fidei affert, modestia, si a viro bono in rabulam latratoremque
convertitur, compositus non ad animum iudicis sed
ad stomachum litigatoris. Frequenter etiam species liberta- 13
tis deducere ad temeritatem solet non causis modo sed ipsis
quoque, qui dixerunt, periculosam. Nec immerito Pericles
solebat optare, ne quod sibi verbum in mentem veniret, quo
populus offenderetur. Sed quod ille de populo, id ego de
omnibus sentio, qui tantundem possunt nocere. Nam quae
fortia, dum dicuntur, videbantur, stulta, cum laeserunt,
vocantur.

Nunc, quia varium fere propositum agentium fuit, et 14
quorundam cura tarditatis quorundam facilitas temeritatis crimine
laboravit: quem credam fore in hoc oratoris modum,
tradere non alienum videtur. Afferet ad dicendum curae 15
semper quantum plurimum poterit. Neque enim hoc solum
negligentis sed mali et in suscepta causa perfidi ac proditoris
est, peius agere quam possit. Ideoque ne suscipiendae
quidem sunt causae plures, quam quibus suffecturum se sciat.
Dicet scripta quam res patietur plurima et, ut Demosthenes 16
ait, si continget, et sculpta. Sed hoc aut primae actiones
aut quae in publicis iudiciis post interiectos dies dantur permiserint;
at cum protinus respondendum est: omnia parari
non possunt, adeo ut paulo minus promptis etiam noceat

scripsisse, si alia ex diverso, quam opinati fuerint, occurre-
17 rint. Inviti enim recedunt a praeparatis et tota actione respiciunt requiruntque, num aliquid ex illis intervelli atque ex tempore dicendis inseri possit; quod si fiat: non cohaeret nec commissuris modo, ut in opere male iuncto, hiantibus,
18 sed ipsa coloris inaequalitate detegitur. Ita nec liber est impetus nec cura contexta, et utrumque alteri obstat; illa enim, quae scripta sunt, retinent animum, non sequuntur. Itaque in his actionibus *omni*, ut agricolae dicunt, *pede stan-*
19 *dum est.* Nam cum in propositione ac refutatione causa consistat: quae nostrae partis sunt, scripta esse possunt; quae etiam responsurum adversarium certum est, (est enim aliquando certum) pari cura refelluntur. Ad alia unum paratum afferre possumus, ut causam bene noverimus; alterum ibi
20 sumere, ut dicentem adversarium diligenter audiamus. Licet tamen praecogitare plura et animum ad omnes casus componere, idque est tutius stilo, quo facilius et omittitur cogitatio et transfertur. Sed sive in respondendo fuerit subito dicendum, sive quae alia exegerit ratio, nunquam oppressum se ac deprehensum credet orator, cui disciplina et stu-
21 dium et exercitatio dederit vires etiam facilitatis; quemque armatum semper ac velut in procinctu stantem non magis unquam in causis oratio quam in rebus cotidianis ac domesticis sermo deficiet; nec se unquam propter hoc oneri subtrahet, modo sit causae discendae tempus; nam cetera semper sciet.

DE GENERE DICENDI.

X. Superest, ut dicam de genere orationis. Hic erat propositus a nobis in divisione prima locus tertius; nam ita promiseram, me de arte, de artifice, de opere dicturum. Cum sit autem rhetorices atque oratoris opus oratio pluresque eius formae, sicut ostendam: in omnibus his et ars est et artifex, plurimum tamen invicem differunt; nec solum specie, ut signum signo et tabula tabulae et actio actioni, sed genere ipso, ut Graecis Tuscanicae statuae, ut Asianus elo-
2 quens Attico. Suos autem haec operum genera, quae dico, ut auctores sic etiam amatores habent; atque ideo nondum est perfectus orator ac nescio an ars ulla, non solum quia

aliud in alio magis eminet, sed quod non una omnibus forma placuit, partim condicione vel temporum vel locorum, partim iudicio cuiusque atque proposito. Primi, quorum qui- 3
dem opera non vetustatis modo gratia visenda sunt, clari pictores fuisse dicuntur Polygnotus atque Aglaophon, quorum simplex color tam sui studiosos adhuc habet, ut illa prope rudia ac velut futurae mox artis primordia maximis, qui post eos extiterunt, auctoribus praeferant, proprio quodam intelligendi, ut mea opinio fert, ambitu. Post Zeuxis 4
atque Parrhasius non multum aetate distantes, circa Peloponnesia ambo tempora (nam cum Parrhasio sermo Socratis apud Xenophontem invenitur) plurimum arti addiderunt. Quorum prior luminum umbrarumque invenisse rationem, secundus examinasse subtilius lineas traditur. Nam Zeuxis 5
plus membris corporis dedit, id amplius atque augustius ratus atque, ut existimant, Homerum secutus, cui validissima quaeque forma etiam in feminis placet. Ille vero ita circumscripsit omnia, ut eum legum latorem vocent, quia deorum atque heroum effigies, quales ab eo sunt traditae, ceteri, tanquam ita necesse sit, sequuntur. Floruit autem circa Phi- 6
lippum et usque ad successores Alexandri pictura praecipue sed diversis virtutibus. Nam cura Protogenes, ratione Pamphilus ac Melanthius, facilitate Antiphilus, concipiendis visionibus, quas φαντασίας vocant, Theon Samius, ingenio et gratia, quam in se ipse maxime iactat, Apelles est praestantissimus. Euphranorem admirandum facit, quod et ceteris optimis studiis inter praecipuos et pingendi fingendique idem mirus artifex fuit.

Similis in statuis differentia. Nam duriora et Tu- 7
scanicis proxima Callon atque Hegesias, iam minus rigida Calamis, molliora adhuc supra dictis Myron fecit. Diligentia ac decor in Polycleto supra ceteros, cui quanquam a plerisque tribuitur palma, tamen, ne nihil detrahatur, deesse pondus putant. Nam ut humanae formae decorem addiderit 8
supra verum, ita non explevisse deorum auctoritatem videtur. Quin aetatem quoque graviorem dicitur refugisse nihil ausus ultra leves genas. At quae Polycleto defuerunt, Phidiae atque Alcameni dantur. Phidias tamen diis quam hominibus 9

efficiendis melior artifex creditur, in ebore vero longe citra
aemulum, vel si nihil nisi Minervam Athenis aut Olympium
in Elide Iovem fecisset, cuius pulchritudo adiecisse aliquid
etiam receptae religioni videtur; adeo maiestas operis deum
aequavit. Ad veritatem Lysippum ac Praxitelen accessisse
optime affirmant. Nam Demetrius tanquam nimius in ea re-
prehenditur et fuit similitudinis quam pulchritudinis amantior.
10 In oratione vero si species intueri velis, totidem
paene reperias ingeniorum quot corporum formas. Sed fuere
quaedam genera dicendi condicione temporum horridiora,
alioqui magnam iam ingenii vim prae se ferentia. Hinc sint
Laelii, Africani, Catones etiam Gracchique, quos tu licet
Polygnotos vel Callonas appelles. Mediam illam formam te-
11 neant L. Crassus, Q. Hortensius. Tum deinde efflorescat
non multum inter se distantium tempore oratorum ingens
proventus. Hic vim Caesaris, indolem Caelii, subtilitatem
Calidii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messalae, sanctita-
tem Calvi, gravitatem Bruti, acumen Sulpicii, acerbitatem
Cassii reperiemus; in iis etiam, quos ipsi vidimus, copiam
Senecae, vires Africani, maturitatem Afri, iucunditatem
12 Crispi, sonum Trachali, elegantiam Secundi. At M. Tullium
non illum habemus Euphranorem circa plurium artium spe-
cies praestantem sed in omnibus, quae in quoque laudantur,
eminentissimum. Quem tamen et suorum homines temporum
incessere audebant ut tumidiorem et Asianum et redundan-
tem et in repetitionibus nimium et in salibus aliquando frigi-
dum et in compositione fractum, exultantem ac paene, quod
13 procul absit, viro molliorem; postea vero quam triumvirali
proscriptione consumptus est, passim qui oderant, qui in-
videbant, qui aemulabantur, adulatores etiam praesentis po-
tentiae non responsurum invaserunt. Ille tamen, qui ieiunus
a quibusdam atque aridus habetur, non aliter ab ipsis inimi-
cis male audire quam nimiis floribus et ingenii affluentia po-
tuit. Falsum utrumque, sed tamen illa mentiendi propior
14 occasio. Praecipue vero presserunt eum, qui videri Attico-
rum imitatores concupierant. Haec manus quasi quibusdam
sacris initiata ut alienigenam et parum studiosum devinctum-
[illegible] illis legibus insequebatur; unde nunc quoque aridi et

exucci et exangues. Hi sunt enim, qui suae imbecillitati sa- 15
nitatis appellationem, quae est maxime contraria, obten-
dunt; qui, quia clariorem vim eloquentiae velut solem ferre
non possunt, umbra magni nominis delitescunt. Quibus quia
multa et pluribus locis Cicero ipse respondit: tutior mihi
de hoc disserendi brevitas erit.

Et antiqua quidem illa divisio inter Atticos atque 16
Asianos fuit, cum hi pressi et integri: contra inflati illi et
inanes haberentur; in his nihil superflueret: illis iudicium
maxime ac modus deesset. Quod quidam, quorum et Santra
est, hoc putant accidisse, quod, paulatim sermone Graeco
in proximas Asiae civitates influente, nondum satis periti lo-
quendi facundiam concupierint, ideoque ea, quae proprie
signari poterant, circuitu coeperint enuntiare ac deinde per-
severarint. Mihi autem orationis differentiam fecisse et di- 17
centium et audientium naturae videntur, quod Attici limati
quidam et emuncti nihil inane aut redundans ferebant, Asiana
gens tumidior alioqui atque iactantior vaniore etiam dicendi
gloria inflata est. Tertium mox, qui haec dividebant, adie- 18
cerunt genus Rhodium, quod velut medium esse atque
ex utroque mixtum volunt; neque enim Attice pressi neque
Asiane sunt abundantes, ut aliquid habere videantur gentis
aliquid auctoris. Aeschines enim, qui hunc exilio delegerat 19
locum, intulit eo studia Athenarum, quae, velut sata quae-
dam coelo terraque degenerant, saporem illum Atticum pe-
regrino miscuerunt. Lenti ergo quidam ac remissi non sine
pondere tamen neque fontibus puris neque torrentibus turbi-
dis sed lenibus stagnis similes habentur.

Nemo igitur dubitaverit, longe esse optimum genus 20
Atticorum. In quo ut est aliquid inter ipsos commune, id
est iudicium acre tersumque: ita ingeniorum plurimae for-
mae. Quapropter mihi falli multum videntur, qui solos esse 21
Atticos credunt tenues et lucidos et significantes et quadam
eloquentiae frugalitate contentos ac semper manum intra pal-
lium continentes. Nam quis erit hic Atticus? Sit Lysias;
hunc enim amplectuntur amatores istius nominis modum.
Non igitur iam usque ad Coccum et Andocidem remittemur.
Interrogare tamen velim, an Isocrates Attice dixerit. Nihil 22

enim tam est Lysiae diversum. Negabunt. At eius schola principes oratorum dedit. Quaeratur similius aliquid. Hyperides Atticus? Certe. At plus indulsit voluptati. Transeo plurimos, Lycurgum, Aristogitona et his priores Isaeum, Antiphontem; quos, ut homines, inter se genere similes dif-
23 ferentes dixeris specie. Quid ille, cuius modo fecimus mentionem, Aeschines? nonne his latior et audentior et excelsior? Quid denique Demosthenes? non cunctos illos tenues et circumspectos vi, sublimitate, impetu, cultu, compositione superavit? non insurgit locis? non figuris gaudet? non translationibus nitet? non oratione ficta dat tacentibus vocem?
24 non illud iusiurandum per caesos in Marathone ac Salamine propugnatores rei publicae satis manifesto docet, praeceptorem eius Platonem fuisse? quem ipsum num Asianum appellabimus plerumque instinctis divino spiritu vatibus comparandum? Quid Periclea? similemne credimus Lysiacae gracilitati, quem fulminibus et coelesti fragori comparant
25 Comici, dum illi conviciantur? Quid est igitur, cur in iis demum, qui tenui venula per calculos fluunt, Atticum saporem putent? ibi demum thymum redolere dicant? Quos ego existimo, si quod in his finibus uberius invenerint solum fertilioremve segetem, negaturos Atticam esse, quod plus, quam acceperit, seminis reddat; quia hanc eius terrae fidem
26 Menander eludit. Ita nunc, si quis ad eas Demosthenis virtutes, quas ille summus orator habuit, tamen quae defuisse ei sive ipsius natura seu lege civitatis videntur, adiecerit, ut affectus concitatius moveat, audiam dicentem, *Non fecit hoc Demosthenes?* et si quid exierit numeris aptius (fortasse non possit; sed tamen si quid exierit) non erit Atticum? Melius de hoc nomine sentiant credantque, Attice dicere esse optime dicere.

27 Atque in hac tamen opinione perseverantes Graecos magis tulerim. Latina mihi facundia, ut inventione, dispositione, consilio, ceteris huius generis artibus similis Graecae ac prorsus discipula eius videtur, ita circa rationem eloquendi vix habere imitationis locum. Namque est ipsis statim sonis durior, quando et iucundissimas ex Graecis litteras non habemus, vocalem alteram alteram consonantem,

quibus nullae apud eos dulcius spirant; quas mutuari sole-
mus, quotiens illorum nominibus utimur. Quod cum contin- 28
git: nescio quomodo hilarior protinus renidet oratio, ut in
Ephyris et *Zephyris*. Quae si nostris litteris scribantur:
surdum quiddam et barbarum efficient, et velut in locum
earum succedent tristes et horridae, quibus Graecia caret.
Nam et illa, quae est sexta nostrarum, paene non humana 29
voce vel omnino non voce potius inter discrimina dentium
efflanda est; quae, etiam cum vocalem proxima accipit quassa
quodammodo, utique quotiens aliquam consonantem frangit,
ut in hoc ipso *frangit*, multo fit horridior. Aeolicae quoque
litterae, qua *servum cervum*que dicimus, etiamsi forma a
nobis repudiata est, vis tamen nos ipsa persequitur. Duras 30
et illa syllabas facit, quae ad coniungendas demum subiectas
sibi vocales est utilis, alias supervacua, ut *equos* hac et
equum scribimus; cum etiam ipsae hae vocales duae efficiant
sonum, qualis apud Graecos nullus est, ideoque scribi illo-
rum litteris non potest. Quid? quod pleraque nos illa quasi 31
mugiente littera cludimus M, qua nullum Graece verbum
cadit: at illi ny iucundam et in fine praecipue quasi tinnien-
tem illius loco ponunt, quae est apud nos rarissima in clau-
sulis. Quid? quod syllabae nostrae in B litteram et D inni- 32
tuntur adeo aspere, ut plerique non antiquissimorum quidem
sed tamen veterum mollire temptaverint non solum *aversa*
pro *abversis* dicendo sed et in praepositione B litterae ab-
sonam et ipsam S subiiciendo. Sed accentus quoque, cum 33
rigore quodam, tum similitudine ipsa, minus suaves habe-
mus; quia ultima syllaba nec acuta unquam excitatur nec
flexa circumducitur sed in gravem vel duas graves cadit
semper. Itaque tanto est sermo Graecus Latino iucundior,
ut nostri poetae, quotiens dulce carmen esse voluerint, illo-
rum id nominibus exornent. His illa potentiora, quod res 34
plurimae carent appellationibus, ut eas necesse sit trans-
ferre aut circumire; etiam in iis, quae denominata sunt,
summa paupertas in eadem nos frequentissime revolvit; at
illis non verborum modo, sed linguarum etiam inter se diffe
rentium copia est.

Quare qui a Latinis exiget illam gratiam sermonis At- 35

num, quia liti ipse non sufficit, aut aliquis ex eo genere ad-
vocatorum, qui se non posse agere confitentur; deinde faciunt
id quod est in agendo difficillimum. Nam qui iudicare, quid
dicendum, quid dissimulandum, quid declinandum mutandum,
fingendum etiam sit, potest, cur non sit orator: quando, quod
6 difficilius est, oratorem facit? Hi porro non tantum noce-
rent, si omnia scriberent, uti gesta sunt. Nunc consilium et
colores adiiciunt et aliqua peiora veris, quae plerique cum
acceperunt, mutare nefas habent et velut themata in scholis
posita custodiunt. Deinde deprehenduntur et causam, quam
discere ex suis litigatoribus noluerunt, ex adversariis discunt.
7 Liberum igitur demus ante omnia iis, quorum negotium erit,
tempus ac locum, exhortemurque ultro, ut omnia quamlibet
verbose et unde volent repetita ex tempore exponant. Non
enim tam obest audire supervacua quam ignorare necessa-
8 ria. Frequenter autem et vulnus et remedium in iis orator
inveniet, quae litigatori in neutram partem habere momen-
tum videbantur. Nec tanta sit acturo memoriae fiducia, ut
subscribere audita pigeat.

Nec semel audisse sit satis; cogendus eadem iterum ac
saepius dicere litigator, non solum quia effugere aliqua prima
expositione potuerunt, praesertim hominem (quod saepe
evenit) imperitum, sed etiam ut sciamus, an eadem dicat.
9 Plurimi enim mentiuntur et, tanquam non doceant causam
sed agant, non ut cum patrono sed ut cum iudice loquuntur.
Quapropter nunquam satiscredendum est, sed agitandus omni-
10 bus modis et turbandus et evocandus. Nam ut medicis non
apparentia modo vitia curanda sunt sed etiam invenienda
quae latent, saepe ipsis ea, qui sanandi sunt, occulentibus:
ita advocatus plura, quam ostenduntur, aspiciat. Nam cum
satis in audiendo patientiae impenderit: in aliam rursus ei
personam transeundum est, agendusque adversarius, propo-
nendum quidquid omnino excogitari contra potest, quidquid
recipit in eiusmodi disceptatione natura. Interrogandus quam
11 infestissime ac premendus. Nam dum omnia quaerimus, ali-
quando ad verum, ubi minime expectavimus, pervenimus.

In summa optimus est in discendo patronus incredulus.
Promittit enim litigator omnia, testem populum, paratissimas

consignationes, ipsum denique adversarium quaedam non ne-
gaturum. Ideoque opus est intueri omne litis instrumentum; 12
quod videre non est satis, perlegendum erit. Nam frequen-
tissime aut non sunt omnino, quae promittebantur, aut minus
continent aut cum alio aliquo nocituro permixta sunt aut
nimia sunt et fidem hoc ipso detractura, quod non habent
modum. Denique linum ruptum aut turbatam ceram aut sine 13
agnitore signa frequenter invenies; quae, nisi domi excus-
seris, in foro inopinata decipient, plusque nocebunt desti-
tuta quam non promissa nocuissent. Multa etiam, quae liti-
gator nihil ad causam pertinere crediderit, patronus eruet,
modo per omnes, quos tradidimus, argumentorum locos eat.
Quos ut circumspectare in agendo et attentare singulos mi- 14
nime convenit, propter quas diximus causas: ita in discendo
rimari necessarium est, quae personae, quae tempora, quae
loca, instituta, instrumenta, ceteraque, ex quibus non tan-
tum illud, quod est artificiale probationis genus, colligi pos-
sit, sed qui metuendi testes, quomodo sint refellendi. Nam
plurimum refert, invidia reus an odio an contemptu laboret,
quorum fere pars prima superiores, proxima pares, tertia
humiliores premit. Sic causam perscrutatus, propositis ante 15
oculos omnibus, quae prosint noceantve, tertiam deinceps
personam induat iudicis, fingatque apud se agi causam, et,
quod ipsum movisset de eadem re pronuntiaturum, id poten-
tissimum, apud quemcunque agetur, existimet. Sic eum raro
fallet eventus, aut culpa iudicis erit.

QUAE IN AGENDIS.

IX. Quae sint in agendo servanda, toto fere opere
executi sumus; pauca tamen propria huius loci, quae non
tam dicendi arte quam officiis agentis continentur, attingam.
Ante omnia, ne, quod plerisque accidit, ab utilitate eum
causae praesentis cupido laudis abducat. Nam ut gerentibus 2
bella non semper exercitus per plana et amoena ducendus
est, sed adeundi plerumque asperi colles, expugnandae civi-
tates quamlibet praecisis impositae rupibus aut operum mole
difficiles: ita oratio gaudebit quidem occasione laetius de-
currendi et aequo congressa campo totas vires populariter

num, quia liti ipse non sufficit, aut aliquis ex eo genere advocatorum, qui se non posse agere confitentur; deinde faciunt id quod est in agendo difficillimum. Nam qui iudicare, quid dicendum, quid dissimulandum, quid declinandum mutandum, fingendum etiam sit, potest, cur non sit orator: quando, quod
6 difficilius est, oratorem facit? Hi porro non tantum nocerent, si omnia scriberent, uti gesta sunt. Nunc consilium et colores adiiciunt et aliqua peiora veris, quae plerique cum acceperunt, mutare nefas habent et velut themata in scholis posita custodiunt. Deinde deprehenduntur et causam, quam discere ex suis litigatoribus noluerunt, ex adversariis discunt.
7 Liberum igitur demus ante omnia iis, quorum negotium erit, tempus ac locum, exhortemurque ultro, ut omnia quamlibet verbose et unde volent repetita ex tempore exponant. Non enim tam obest audire supervacua quam ignorare necessa-
8 ria. Frequenter autem et vulnus et remedium in iis orator inveniet, quae litigatori in neutram partem habere momentum videbantur. Nec tanta sit acturo memoriae fiducia, ut subscribere audita pigeat.

Nec semel audisse sit satis; cogendus eadem iterum ac saepius dicere litigator, non solum quia effugere aliqua prima expositione potuerunt, praesertim hominem (quod saepe evenit) imperitum, sed etiam ut sciamus, an eadem dicat.
9 Plurimi enim mentiuntur et, tanquam non doceant causam sed agant, non ut cum patrono sed ut cum iudice loquuntur. Quapropter nunquam satiscredendum est, sed agitandus omni-
10 bus modis et turbandus et evocandus. Nam ut medicis non apparentia modo vitia curanda sunt sed etiam invenienda quae latent, saepe ipsis ea, qui sanandi sunt, occulentibus: ita advocatus plura, quam ostenduntur, aspiciat. Nam cum satis in audiendo patientiae impenderit: in aliam rursus ei personam transeundum est, agendusque adversarius, proponendum quidquid omnino excogitari contra potest, quidquid recipit in eiusmodi disceptatione natura. Interrogandus quam
11 infestissime ac premendus. Nam dum omnia quaerimus, aliquando ad verum, ubi minime expectavimus, pervenimus.

In summa optimus est in discendo patronus incredulus. Promittit enim litigator omnia, testem populum, paratissimas

onsignationes, ipsum denique adversarium quaedam non ne-
aturum. Ideoque opus est intueri omne litis instrumentum; 12
uod videre non est satis, perlegendum erit. Nam frequen-
ssime aut non sunt omnino, quae promittebantur, aut minus
ontinent aut cum alio aliquo nocituro permixta sunt aut
imia sunt et fidem hoc ipso detractura, quod non habent
ıodum. Denique linum ruptum aut turbatam ceram aut sine 13
gnitore signa frequenter invenies; quae, nisi domi excus-
eris, in foro inopinata decipient, plusque nocebunt desti-
uta quam non promissa nocuissent. Multa etiam, quae liti-
ator nihil ad causam pertinere crediderit, patronus eruet,
ıodo per omnes, quos tradidimus, argumentorum locos eat.
Quos ut circumspectare in agendo et attentare singulos mi- 14
ime convenit, propter quas diximus causas: ita in discendo
imari necessarium est, quae personae, quae tempora, quae
oca, instituta, instrumenta, ceteraque, ex quibus non tan-
um illud, quod est artificiale probationis genus, colligi pos-
it, sed qui metuendi testes, quomodo sint refellendi. Nam
lurimum refert, invidia reus an odio an contemptu laboret,
uorum fere pars prima superiores, proxima pares, tertia
ıumiliores premit. Sic causam perscrutatus, propositis ante 15
culos omnibus, quae prosint noceantve, tertiam deinceps
ersonam induat iudicis, fingatque apud se agi causam, et,
uod ipsum movisset de eadem re pronuntiaturum, id poten-
issimum, apud quemcunque agetur, existimet. Sic eum raro
fallet eventus, aut culpa iudicis erit.

QUAE IN AGENDIS.

IX. Quae sint in agendo servanda, toto fere opere
executi sumus; pauca tamen propria huius loci, quae non
tam dicendi arte quam officiis agentis continentur, attingam.
Ante omnia, ne, quod plerisque accidit, ab utilitate eum
causae praesentis cupido laudis abducat. Nam ut gerentibus 2
bella non semper exercitus per plana et amoena ducendus
est, sed adeundi plerumque asperi colles, expugnandae civi-
tates quamlibet praecisis impositae rupibus aut operum mole
difficiles: ita oratio gaudebit quidem occasione laetius de-
currendi et aequo congressa campo totas vires populariter

3 explicabit; at si iuris anfractus aut eruendae veritatis late-
bras adire cogetur: non obequitabit nec illis vibrantibus con-
citatisque sententiis velut missilibus utetur, sed operibus et
4 cuniculis et insidiis et occultis artibus rem geret. Quae
omnia non dum fiunt laudantur, sed cum facta sunt; unde
etiam cupidissimis opinionis plus fructus venit. Nam cum
illa dicendi vitiosa iactatio inter plausores suos detonuit: re-
surgit verae virtutis fortior fama, nec iudices, a quo sint
moti, dissimulant, et doctis creditur, nec est orationis vera
5 laus, nisi cum finita est. Veteribus quidem etiam dissimulare
eloquentiam fuit moris, idque M. Antonius praecipit, quo
plus dicentibus fidei minusque suspectae advocatorum insi-
diae forent. Sed illa dissimulari, quae tum erat, potuit; non-
dum enim tantum dicendi lumen accesserat, ut etiam per
obstantia erumperet. Quare artes quidem et consilia lateant
et quidquid, si deprehenditur, perit. Hactenus eloquentia
6 secretum habet. Verborum quidem delectus, gravitas sen-
tentiarum, figurarum elegantia aut non sunt aut apparent.
Sed propter hoc ipsum ostendenda non sunt, quod apparent;
ac si unum sit ex duobus eligendum: causa potius laudetur
quam patronus. Finem tamen hunc praestabit orator, ut vi-
deatur optimam causam optime egisse. Illud certum erit,
neminem peius agere quam qui displicente causa placet:
7 necesse est enim extra causam sit, quod placet. Nec illo
fastidio laborabit orator non agendi causas minores, tanquam
infra eum sint aut detractura sit opinioni minus liberalis ma-
teria. Nam et suscipiendi ratio iustissima est officium, et
optandum etiam, ut amici quam minimas lites habeant; et
abunde dixit bene, quisquis rei satisfecit.

8 At quidam, etiamsi forte susceperunt negotia paulo ad
dicendum tenuiora, extrinsecus adductis ea rebus circum-
liniunt ac, si defecerint alia, conviciis implent vacua causa-
rum; si contingit, veris; si minus, fictis; modo sit materia
ingenii mereaturque clamorem dum dicitur. Quod ego adeo
longe puto ab oratore perfecto, ut eum ne vera quidem ob-
9 iecturum, nisi id causa exigit, credam. Ea est enim prorsus
canina, ut ait Appius, eloquentia, cognituram male dicendi
subire; quod facientibus etiam male audiendi praesumenda

patientia est. Nam et in ipsos fit impetus frequenter, qui egerunt, et certe petulantiam patroni litigator luit. Sed haec minora sunt ipso illo vitio animi, quod maledicus a malefico non distat nisi occasione. Turpis voluptas et inhumana et 10
nulli audientium bono grata a litigatoribus quidem frequenter exigitur, qui ultionem malunt quam defensionem. Sed neque alia multa ad arbitrium eorum facienda sunt; hoc quidem quis hominum liberi modo sanguinis sustineat, petulans esse ad alterius arbitrium? Atqui etiam in advocatos partis adver- 11
sae libenter nonnulli invehuntur; quod, nisi si forte meruerunt, et inhumanum est respectu communium officiorum, et cum ipsi qui dicit inutile (nam idem iuris responsuris datur), tum causae contrarium, quia plane adversarii fiunt et inimici, et quantulumcunque eis virium est, contumelia augetur. Su- 12
per omnia perit illa, quae plurimum oratori et auctoritatis et fidei affert, modestia, si a viro bono in rabulam latratoremque convertitur, compositus non ad animum iudicis sed ad stomachum litigatoris. Frequenter etiam species liberta- 13
tis deducere ad temeritatem solet non causis modo sed ipsis quoque, qui dixerunt, periculosam. Nec immerito Pericles solebat optare, ne quod sibi verbum in mentem veniret, quo populus offenderetur. Sed quod ille de populo, id ego de omnibus sentio, qui tantundem possunt nocere. Nam quae fortia, dum dicuntur, videbantur, stulta, cum laeserunt, vocantur.

Nunc, quia varium fere propositum agentium fuit, et 14
quorundam cura tarditatis quorundam facilitas temeritatis crimine laboravit: quem credam fore in hoc oratoris modum, tradere non alienum videtur. Afferet ad dicendum curae 15
semper quantum plurimum poterit. Neque enim hoc solum negligentis sed mali et in suscepta causa perfidi ac proditoris est, peius agere quam possit. Ideoque ne suscipiendae quidem sunt causae plures, quam quibus suffecturum se sciat. Dicet scripta quam res patietur plurima et, ut Demosthenes 16
ait, si continget, et sculpta. Sed hoc aut primae actiones aut quae in publicis iudiciis post interiectos dies dantur permiserint; at cum protinus respondendum est: omnia parari non possunt, adeo ut paulo minus promptis etiam noceat

scripsisse, si alia ex diverso, quam opinati fuerint, occurre-
17 rint. Inviti enim recedunt a praeparatis et tota actione respiciunt requiruntque, num aliquid ex illis intervelli atque ex tempore dicendis inseri possit; quod si fiat: non cohaeret nec commissuris modo, ut in opere male iuncto, hiantibus
18 sed ipsa coloris inaequalitate detegitur. Ita nec liber est impetus nec cura contexta, et utrumque alteri obstat; illa enim, quae scripta sunt, retinent animum, non sequuntur. Itaque in his actionibus *omni*, ut agricolae dicunt, *pede stan-*
19 *dum est*. Nam cum in propositione ac refutatione causa consistat: quae nostrae partis sunt, scripta esse possunt; quae etiam responsurum adversarium certum est, (est enim aliquando certum) pari cura refelluntur. Ad alia unum paratum afferre possumus, ut causam bene noverimus; alterum ibi
20 sumere, ut dicentem adversarium diligenter audiamus. Licet tamen praecogitare plura et animum ad omnes casus componere, idque est tutius stilo, quo facilius et omittitur cogitatio et transfertur. Sed sive in respondendo fuerit subito dicendum, sive quae alia exegerit ratio, nunquam oppressum se ac deprehensum credet orator, cui disciplina et stu-
21 dium et exercitatio dederit vires etiam facilitatis; quemque armatum semper ac velut in procinctu stantem non magis unquam in causis oratio quam in rebus cotidianis ac domesticis sermo deficiet; nec se unquam propter hoc oneri subtrahet, modo sit causae discendae tempus; nam cetera semper sciet.

DE GENERE DICENDI.

X. Superest, ut dicam de genere orationis. Hic erat propositus a nobis in divisione prima locus tertius; nam ita promiseram, me de arte, de artifice, de opere dicturum. Cum sit autem rhetorices atque oratoris opus oratio pluresque eius formae, sicut ostendam: in omnibus his et ars est et artifex, plurimum tamen invicem differunt; nec solum specie, ut signum signo et tabula tabulae et actio actioni, sed genere ipso, ut Graecis Tuscanicae statuae, ut Asianus elo-
2 quens Attico. Suos autem haec operum genera, quae dico, ut auctores sic etiam amatores habent; atque ideo nondum est perfectus orator ac nescio an ars ulla, non solum quia

aliud in alio magis eminet, sed quod non una omnibus forma
placuit, partim condicione vel temporum vel locorum, par-
tim iudicio cuiusque atque proposito. Primi, quorum qui- 3
dem opera non vetustatis modo gratia visenda sunt, clari
pictores fuisse dicuntur Polygnotus atque Aglaophon, quo-
rum simplex color tam sui studiosos adhuc habet, ut illa
prope rudia ac velut futurae mox artis primordia maximis,
qui post eos extiterunt, auctoribus praeferant, proprio quo-
dam intelligendi, ut mea opinio fert, ambitu. Post Zeuxis 4
atque Parrhasius non multum aetate distantes, circa Pelo-
ponnesia ambo tempora (nam cum Parrhasio sermo Socra-
tis apud Xenophontem invenitur) plurimum arti addiderunt.
Quorum prior luminum umbrarumque invenisse rationem, se-
cundus examinasse subtilius lineas traditur. Nam Zeuxis 5
plus membris corporis dedit, id amplius atque augustius ra-
tus atque, ut existimant, Homerum secutus, cui validissima
quaeque forma etiam in feminis placet. Ille vero ita circum-
scripsit omnia, ut eum legum latorem vocent, quia deorum
atque heroum effigies, quales ab eo sunt traditae, ceteri,
tanquam ita necesse sit, sequuntur. Floruit autem circa Phi- 6
lippum et usque ad successores Alexandri pictura praecipue
sed diversis virtutibus. Nam cura Protogenes, ratione Pam-
philus ac Melanthius, facilitate Antiphilus, concipiendis vi-
sionibus, quas φαντασίας vocant, Theon Samius, ingenio et
gratia, quam in se ipse maxime iactat, Apelles est prae-
stantissimus. Euphranorem admirandum facit, quod et cete-
ris optimis studiis inter praecipuos et pingendi fingendique
idem mirus artifex fuit.

Similis in *statuis* differentia. Nam duriora et Tu- 7
scanicis proxima Callon atque Hegesias, iam minus rigida
Calamis, molliora adhuc supra dictis Myron fecit. Diligen-
tia ac decor in Polycleto supra ceteros, cui quanquam a ple-
risque tribuitur palma, tamen, ne nihil detrahatur, deesse
pondus putant. Nam ut humanae formae decorem addiderit 8
supra verum, ita non explevisse deorum auctoritatem vide-
tur. Quin aetatem quoque graviorem dicitur refugisse nihil
ausus ultra leves genas. At quae Polycleto defuerunt, Phidiae
atque Alcameni dantur. Phidias tamen diis quam hominibus 9

efficiendis melior artifex creditur, in ebore vero longe citra
aemulum, vel si nihil nisi Minervam Athenis aut Olympium
in Elide Iovem fecisset, cuius pulchritudo adiecisse aliquid
etiam receptae religioni videtur; adeo maiestas operis deum
aequavit. Ad veritatem Lysippum ac Praxitelen accessisse
optime affirmant. Nam Demetrius tanquam nimius in ea re-
prehenditur et fuit similitudinis quam pulchritudinis amantior.
10 In oratione vero si species intueri velis, totidem
paene reperias ingeniorum quot corporum formas. Sed fuere
quaedam genera dicendi condicione temporum horridiora,
alioqui magnam iam ingenii vim prae se ferentia. Hinc sint
Laelii, Africani, Catones etiam Gracchique, quos tu licet
Polygnotos vel Callonas appelles. Mediam illam formam te-
11 neant L. Crassus, Q. Hortensius. Tum deinde efflorescat
non multum inter se distantium tempore oratorum ingens
proventus. Hic vim Caesaris, indolem Caelii, subtilitatem
Calidii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messalae, sanctita-
tem Calvi, gravitatem Bruti, acumen Sulpicii, acerbitatem
Cassii reperiemus; in iis etiam, quos ipsi vidimus, copiam
Senecae, vires Africani, maturitatem Afri, iucunditatem
12 Crispi, sonum Trachali, elegantiam Secundi. At M. Tullium
non illum habemus Euphranorem circa plurium artium spe-
cies praestantem sed in omnibus, quae in quoque laudantur,
eminentissimum. Quem tamen et suorum homines temporum
incessere audebant ut tumidiorem et Asianum et redundan-
tem et in repetitionibus nimium et in salibus aliquando frigi-
dum et in compositione fractum, exultantem ac paene, quod
13 procul absit, viro molliorem; postea vero quam triumvirali
proscriptione consumptus est, passim qui oderant, qui in-
videbant, qui aemulabantur, adulatores etiam praesentis po-
tentiae non responsurum invaserunt. Ille tamen, qui ieiunus
a quibusdam atque aridus habetur, non aliter ab ipsis inimi-
cis male audire quam nimiis floribus et ingenii affluentia po-
tuit. Falsum utrumque, sed tamen illa mentiendi propior
14 occasio. Praecipue vero presserunt eum, qui videri Attico-
rum imitatores concupierant. Haec manus quasi quibusdam
sacris initiata ut alienigenam et parum studiosum devinctum-
que illis legibus insequebatur; unde nunc quoque aridi et

:ucci et exangues. Hi sunt enim, qui suae imbecillitati sa- 15
tatis appellationem, quae est maxime contraria, obten-
ınt; qui, quia clariorem vim eloquentiae velut solem ferre
ın possunt, umbra magni nominis delitescunt. Quibus quia
ulta et pluribus locis Cicero ipse respondit: tutior mihi
: hoc disserendi brevitas erit.

Et antiqua quidem illa divisio inter Atticos atque 16
sianos fuit, cum hi pressi et integri: contra inflati illi et
anes haberentur; in his nihil superflueret: illis iudicium
axime ac modus deesset. Quod quidam, quorum et Santra
st, hoc putant accidisse, quod, paulatim sermone Graeco
ı proximas Asiae civitates influente, nondum satis periti lo-
uendi facundiam concupierint, ideoque ea, quae proprie
ignari poterant, circuitu coeperint enuntiare ac deinde per-
everarint. Mihi autem orationis differentiam fecisse et di- 17
entium et audientium naturae videntur, quod Attici limati
uidam et emuncti nihil inane aut redundans ferebant, Asiana
ens tumidior alioqui atque iactantior vaniore etiam dicendi
:loria inflata est. Tertium mox, qui haec dividebant, adie- 18
erunt genus Rhodium, quod velut medium esse atque
:x utroque mixtum volunt; neque enim Attice pressi neque
Asiane sunt abundantes, ut aliquid habere videantur gentis
ıliquid auctoris. Aeschines enim, qui hunc exilio delegerat 19
ocum, intulit eo studia Athenarum, quae, velut sata quae-
lam coelo terraque degenerant, saporem illum Atticum pe-
egrino miscuerunt. Lenti ergo quidam ac remissi non sine
ondere tamen neque fontibus puris neque torrentibus turbi-
lis sed lenibus stagnis similes habentur.

Nemo igitur dubitaverit, longe esse optimum genus 20
Atticorum. In quo ut est aliquid inter ipsos commune, id
est iudicium acre tersumque: ita ingeniorum plurimae for-
mae. Quapropter mihi falli multum videntur, qui solos esse 21
Atticos credunt tenues et lucidos et significantes et quadam
eloquentiae frugalitate contentos ac semper manum intra pal-
lium continentes. Nam quis erit hic Atticus? Sit Lysias;
hunc enim amplectuntur amatores istius nominis modum.
Non igitur iam usque ad Coccum et Andocidem remittemur.
Interrogare tamen velim, an Isocrates Attice dixerit. Nihil 22

enim tam est Lysiae diversum. Negabunt. At eius schol
principes oratorum dedit. Quaeratur similius aliquid. Hype
rides Atticus? Certe. At plus indulsit voluptati. Transe
plurimos, Lycurgum, Aristogitona et his priores Isaeum
Antiphontem; quos, ut homines, inter se genere similes dif
23 ferentes dixeris specie. Quid ille, cuius modo fecimus men
tionem, Aeschines? nonne his latior et audentior et excel
sior? Quid denique Demosthenes? non cunctos illos tenue
et circumspectos vi, sublimitate, impetu, cultu, composition
superavit? non insurgit locis? non figuris gaudet? non trans
lationibus nitet? non oratione ficta dat tacentibus vocem
24 non illud iusiurandum per caesos in Marathone ac Salamin
propugnatores rei publicae satis manifesto docet, praecepto
rem eius Platonem fuisse? quem ipsum num Asianum appel
labimus plerumque instinctis divino spiritu vatibus com-
parandum? Quid Periclea? similemne credimus Lysiaca
gracilitati, quem fulminibus et coelesti fragori comparan
25 Comici, dum illi conviciantur? Quid est igitur, cur in iis
demum, qui tenui venula per calculos fluunt, Atticum sapo-
rem putent? ibi demum thymum redolere dicant? Quos ego
existimo, si quod in his finibus uberius invenerint solum fer-
tilioremve segetem, negaturos Atticam esse, quod plus,
quam acceperit, seminis reddat; quia hanc eius terrae fidem
26 Menander eludit. Ita nunc, si quis ad eas Demosthenis vir-
tutes, quas ille summus orator habuit, tamen quae defuisse
ei sive ipsius natura seu lege civitatis videntur, adiecerit,
ut affectus concitatius moveat, audiam dicentem, *Non fecit
hoc Demosthenes*? et si quid exierit numeris aptius (fortasse
non possit; sed tamen si quid exierit) non erit Atticum?
Melius de hoc nomine sentiant credantque, Attice dicere
esse optime dicere.

27 Atque in hac tamen opinione perseverantes Graecos
magis tulerim. Latina mihi facundia, ut inventione, di-
spositione, consilio, ceteris huius generis artibus similis
Graecae ac prorsus discipula eius videtur, ita circa rationem
eloquendi vix habere imitationis locum. Namque est ipsis
statim sonis durior, quando et iucundissimas ex Graecis lit-
teras non habemus, vocalem alteram alteram consonantem,

quibus nullae apud eos dulcius spirant; quas mutuari solemus, quotiens illorum nominibus utimur. Quod cum contin- 28
git: nescio quomodo hilarior protinus renidet oratio, ut in *Ephyris* et *Zephyris*. Quae si nostris litteris scribantur: surdum quiddam et barbarum efficient, et velut in locum earum succedent tristes et horridae, quibus Graecia caret.
Nam et illa, quae est sexta nostrarum, paene non humana 29
voce vel omnino non voce potius inter discrimina dentium efflanda est; quae, etiam cum vocalem proxima accipit quassa quodammodo, utique quotiens aliquam consonantem frangit, ut in hoc ipso *frangit*, multo fit horridior. Aeolicae quoque litterae, qua *servum cervum*que dicimus, etiamsi forma a
nobis repudiata est, vis tamen nos ipsa persequitur. Duras 30
et illa syllabas facit, quae ad coniungendas demum subiectas sibi vocales est utilis, alias supervacua, ut *equos* hac et *equum* scribimus; cum etiam ipsae hae vocales duae efficiant sonum, qualis apud Graecos nullus est, ideoque scribi illo-
rum litteris non potest. Quid? quod pleraque nos illa quasi 31
mugiente littera cludimus M, qua nullum Graece verbum cadit: at illi ny iucundam et in fine praecipue quasi tinnientem illius loco ponunt, quae est apud nos rarissima in clau-
sulis. Quid? quod syllabae nostrae in B litteram et D inni- 32
tuntur adeo aspere, ut plerique non antiquissimorum quidem sed tamen veterum mollire temptaverint non solum *aversa* pro *abversis* dicendo sed et in praepositione B litterae ab-
sonam et ipsam S subiiciendo. Sed accentus quoque, cum 33
rigore quodam, tum similitudine ipsa, minus suaves habemus; quia ultima syllaba nec acuta unquam excitatur nec flexa circumducitur sed in gravem vel duas graves cadit semper. Itaque tanto est sermo Graecus Latino iucundior, ut nostri poetae, quotiens dulce carmen esse voluerint, illo-
rum id nominibus exornent. His illa potentiora, quod res 34
plurimae carent appellationibus, ut eas necesse sit transferre aut circumire; etiam in iis, quae denominata sunt, summa paupertas in eadem nos frequentissime revolvit; at illis non verborum modo, sed linguarum etiam inter se differentium copia est.

Quare qui a Latinis exiget illam gratiam sermonis At- 35

tici, det mihi in eloquendo eandem iucunditatem et parem copiam. Quod si negatum est: sententias aptabimus iis vocibus, quas habemus, nec rerum nimiam tenuitatem, ut non dicam pinguioribus, fortioribus certe verbis miscebimus, ne
36 virtus utraque pereat ipsa confusione. Nam quo minus adiuvat sermo, rerum inventione pugnandum est. Sensus sublimes variique eruantur. Permovendi omnes affectus erunt, oratio translationum nitore illuminanda. Non possumus esse tam graciles: simus fortiores. Subtilitate vincimur: valeamus pondere. Proprietas penes illos est certior: copia vin-
37 camus. Ingenia Graecorum etiam minora suos portus habent: nos plerumque maioribus velis moveamur, validior spiritus nostros sinus tendat; non tamen alto semper feramur, nam et litora interim sequenda sunt. Illis facilis per quaelibet vada accessus: ego aliquid, non multo tamen, altius, in quo
38 mea cymba non sidat, inveniam. Neque enim, si tenuiora haec ac pressiora Graeci melius, in eoque vincimur solo et ideo in comoediis non contendimus, prorsus tamen omittenda pars haec orationis, sed exigenda ut optime possumus; possumus autem rerum et modo et iudicio esse similes, verborum gratia, quam in ipsis non habemus, extrinsecus con-
39 dienda est. Annon in privatis et acutus et non asper et non indistinctus et non supra modum elatus M. Tullius? non in M. Calidio insignis haec virtus? non Scipio, Laelius, Cato in eloquendo velut Attici Romanorum fuerunt? Cui porro non satis est, quo nihil esse melius potest?

40 Ad hoc quidam nullam esse naturalem putant eloquentiam, nisi quae sit cotidiano sermoni simillima, quo cum amicis, coniugibus, liberis, servis loquamur, contento promere animi voluntatem nihilque et arcessiti et elaborati requirente; quidquid huc sit adiectum, id esse affectationis et ambitiosae in loquendo iactantiae, remotum a veritate fictumque ipsorum gratia verborum, quibus solum natura sit offi-
41 cium attributum, servire sensibus: sicut athletarum corpora, etiamsi validiora fiant exercitatione et lege quadam ciborum, non tamen esse naturalia atque ab illa specie, quae sit concessa hominibus, abhorrere. Quid enim, inquiunt, attinet circuitu res ostendere et translationibus, id est aut pluribus

t alienis verbis, cum sua cuique sint assignata nomina?
ɘnique antiquissimum quemque maxime secundum naturam 42
xisse contendunt; mox poetis similiores extitisse, etiamsi
ırcius, simili tamen ratione, falsa et impropria virtutes
ıcentes. Qua in disputatione nonnihil veri est, ideoque non
m procul, quam fit a quibusdam, recedendum a propriis
que communibus. Si quis tamen, ut in loco dixi composi- 43
onis, ad necessaria, quibus nihil minus est, aliquid melius
liecerit: non erit hac calumnia reprehendendus. Nam mihi
liam quandam videtur habere naturam sermo vulgaris aliam
iri eloquentis oratio; cui si res modo indicare satis esset:
ihil ultra verborum proprietatem elaboraret; sed cum de-
eat delectare, movere, in plurimas animum audientis spe-
ies impellere: utetur his quoque adiutoriis, quae sunt ab
adem nobis concessa natura. Nam et lacertos exercitatione 44
onstringere et augere vires et colorem trahere, naturale
st. Ideoque in omnibus gentibus alius alio facundior habe-
ur et loquendo dulcis magis. Quod si non eveniret: omnes
ares essent, et idem omnes deceret; at loquuntur et servant
ersonarum discrimen. Ita, quo quisque plus efficit dicendo,
ıoc magis secundum naturam eloquentiae dicit. Quapropter 45
ıe illis quidem nimium repugno, qui dandum putant nonnihil
etiam temporibus atque auribus nitidius aliquid atque effe-
ctius postulantibus. Itaque non solum ad priores Catone
Gracchisque sed ne ad hos quidem ipsos oratorem alligan-
dum puto. Atque id fecisse M. Tullium video, ut cum omnia
utilitati tum partem quandam delectationi daret; cum et ipsam
se rem agere diceret, ageret autem maxime litigatoris. Nam
hoc ipso proderat, quod placebat. Ad cuius voluptates nihil 46
equidem quod addi possit invenio, nisi ut sensus nos quidem
dicamus plures. Neque enim non fieri potest salva tracta-
tione causae et dicendi auctoritate, si non crebra haec lu-
mina et continua fuerint et invicem offecerint. Sed me ha- 47
ctenus cedentem nemo insequatur ultra. Do tempori, ne hirta
toga sit, non ut serica; ne intonsum caput, non in gradus
atque anulos comptum; cum eo quod, si non ad luxuriam
ac libidinem referas, eadem speciosiora quoque sint, quae
honestiora. Ceterum hoc, quod vulgo sententias voca- 48

mus, quod veteribus praecipueque Graecis in usu non fuit (apud Ciceronem enim invenio) dum rem contineant et copia non redundent et ad victoriam spectent, quis utile neget? Feriunt animum et uno ictu frequenter impellunt et ipsa brevitate magis haerent et delectatione persuadent.

49 At sunt qui haec excitatiora lumina, etiamsi dicere permittant, a componendis tamen orationibus excludenda arbitrentur. Quocirca mihi ne hic quidem locus intactus est omittendus, quod plures eruditorum aliam esse dicendi rationem aliam scribendi putaverunt; ideoque in agendo clarissimos quosdam nihil posteritati mansurisque mox litteris reliquisse, ut Periclem, ut Demaden, rursus alios ad componendum optimos actionibus idoneos non fuisse, ut Isocraten:
50 praeterea in agendo plus impetus plerumque et petitas vel paulo licentius voluptates, commovendos enim esse ducendosque animos imperitorum; at quod libris dedicatur et in exemplum editur, tersum ac limatum et ad legem ac regulam compositum esse oportere, quia veniat in manus doctorum
51 et iudices artis habeat artifices. Quin illi subtiles (ut similibus multis persuaserunt) magistri παράδειγμα dicendo, ἐνθύμημα scribendo esse aptius, tradiderunt. Mihi unum atque idem videtur bene dicere ac bene scribere, neque aliud esse oratio scripta quam monumentum actionis habitae. Itaque nullas non, ut opinor, debet habere, virtutes dico, non vitia. Nam imperitis placere aliquando quae vitiosa sint, scio. Quo
52 different igitur? Quodsi mihi des consilium iudicum sapientum, perquam multa recidam ex orationibus non Ciceronis modo sed etiam eius, qui est strictior multo, Demosthenis. Neque enim affectus omnino movendi erunt, nec aures delectatione mulcendae, cum etiam prooemia supervacua esse apud tales Aristoteles existimet; non enim trahentur his illi sapientes; proprie et significanter rem indicare, probatio-
53 nes colligere, satis est. Cum vero iudex detur aut populus aut ex populo, laturique sententiam indocti saepius atque interim rustici: omnia, quae ad obtinendum, quod intendimus, prodesse credemus, adhibenda sunt; eaque et cum dicimus promenda et cum scribimus ostendenda sunt, si modo
54 ideo scribimus, ut doceamus quomodo dici oporteat. An

emosthenes male sic egisset, ut scripsit, aut Cicero? aut
os praestantissimos oratores alia re quam scriptis cogno-
cimus? Melius egerunt igitur an peius? Nam si peius: sic
otius oportuit dici, ut scripserunt; si melius: sic oportuit
cribi, ut dixerunt. Quid ergo? Semper sic aget orator, ut 55
cribet? Si licebit, semper. Quodsi impediant brevitate
empora a iudice data: multum ex eo, quod potuit dici, re-
idetur; editio habebit omnia. Quaedam secundum naturam
idicantium dicta sunt, non ita posteris tradentur, ne videan-
ır propositi fuisse non temporis. Nam id quoque plurimum 56
efert, quomodo audire iudex velit, atque eius vultus saepe
ose rector est dicentis, ut Cicero praecipit. Ideoque in-
tandum iis, quae placere intellexeris, resiliendum ab iis,
uae non recipientur. Sermo ipse, qui facillime iudicem
oceat, optandus. Nec id mirum sit, cum etiam testium per-
onis aliqua mutentur. Prudenter enim, qui cum interro- 57
asset rusticum testem, an *Amphionem* nosset, negante eo,
etraxit aspirationem breviavitque secundam eius nominis
yllabam, et ille eum sic optime norat. Huiusmodi casus
fficiunt, ut aliquando dicatur aliter quam scribitur, cum di-
ere, quomodo scribendum est, non licet.

Altera est divisio, quae in tres partes et ipsa discedit, 58
ua discerni posse etiam recte dicendi genera inter se vi-
entur. Namque unum subtile, quod ἰσχνὸν vocant, alte-
um grande atque robustum, quod ἁδρὸν dicunt, consti-
uunt; tertium alii medium ex duobus alii floridum (nam-
ue id ἀνθηρὸν appellant) addiderunt. Quorum tamen ea 59
ere ratio est, ut primum docendi, secundum movendi, ter-
ium illud utrocunque nomine delectandi sive conciliandi
raestare videatur officium; in docendo autem acumen, in
onciliando lenitas, in movendo vis exigi videatur. Itaque
llo subtili praecipue ratio narrandi probandique consistet,
ed quod etiam detractis ceteris virtutibus suo genere ple-
ıum. Medius hic modus et translationibus crebrior et figuris 60
rit iucundior, egressionibus amoenus, compositione aptus,
ententiis dulcis, lenior tamen ut amnis lucidus quidem sed
irentibus utrinque sepibus inumbratus. At ille, qui saxa 61
devolvat et *pontem indignetur* et ripas sibi faciat, multus et

torrens iudicem vel nitentem contra feret cogetque ire, qu
rapiet. Hic orator et defunctos excitabit ut Appium Cae
cum, apud hunc et patria ipsa exclamabit, aliquandoque Ci
ceronem in oratione contra Catilinam in senatu alloquetur.
62 Hic et amplificationibus extollet orationem, et in superla
tionem quoque erigetur. *Quae Charybdis tam vorax?* e
Oceanus medius fidius ipse. Nota sunt enim iam studiosis
haec lumina. Hic deos ipsos in congressum prope suum
sermonemque deducet: *Vos enim Albani tumuli atque luci,*
vos, inquam, Albanorum obrutae arae, sacrorum populi
Romani sociae et aequales. Hic iram, hic misericordiam
inspirabit, hic dicet: *Te vidit et appellavit et flevit;* et per
omnes affectus tractatus huc atque illuc sequetur nec doceri
63 desiderabit. Quare si ex tribus his generibus necessario sit
eligendum unum: quis dubitet hoc praeferre omnibus et vali-
dissimum alioqui et maximis quibusque causis accommoda-
64 tissimum? Nam et Homerus brevem quidem cum iucunditate
et propriam, id enim est *non deerrare verbis*, et carentem
supervacuis eloquentiam Menelao dedit, quae sunt virtu-
tes generis illius primi; et ex ore Nestoris dixit *dulciorem*
melle profluere sermonem, qua certe delectatione nihil fingi
maius potest; sed summam aggressus in Ulixe facundiam ma-
gnitudinem illi iunxit; cui orationem *nivibus hibernis* et co-
65 pia verborum et impetu parem tribuit. *Cum hoc* igitur *nemo*
mortalium contendet; hunc ut deum homines intuebuntur.
Hanc vim et celeritatem in Pericle miratur Eupolis, hanc
fulminibus Aristophanes comparat, haec est vere dicendi
facultas.

66 Sed neque his tribus quasi formis inclusa eloquentia
est. Nam ut inter gracile validumque tertium aliquid consti-
tutum est: ita horum intervalla sunt, atque inter haec ipsa
67 mixtum quiddam ex duobus medium est eorum. Nam et sub-
tili plenius aliquid atque subtilius et vehementi remissius
atque vehementius invenitur, ut illud lene aut ascendit ad
fortiora aut ad tenuiora summittitur. Ac sic prope innume-
rabiles species reperiuntur, quae utique aliquo momento
inter se differant: sicut quattuor ventos generaliter a toti-
dem mundi cardinibus accepimus flare, cum interim plurimi

medii et eorum varia nomina et quidam etiam regionum ac fluminum proprii, deprehenduntur. Eademque musicis ratio 68
est, qui, cum in cithara quinque constituerunt sonos, plurima deinde varietate complent spatia illa nervorum, atque his, quos interposuerunt, inserunt alios, ut pauci illi transitus multos gradus habeant.

Plures igitur etiam eloquentiae facies, sed stultissimum 69
quaerere, ad quam se recturus sit orator; cum omnis species, quae modo recta est, habeat usum, atque id ipsum omne sit oratoris, quod vulgo genus dicendi vocant. Utetur enim, ut res exiget, omnibus, nec pro causa modo sed pro partibus causae. Nam ut non eodem modo pro reo 70
capitis et in certamine hereditatis et de interdictis ac sponsionibus et de certa credita dicet, sententiarum quoque in senatu et contionum et privatorum consiliorum servabit discrimina, multa ex differentia personarum, locorum temporumque mutabit: ita in eadem oratione aliter conciliabit, non ex iisdem haustibus iram et misericordiam petet, alias ad docendum alias ad movendum adhibebit artes. Non unus 71
color prooemii, narrationis, argumentorum, egressionis, perorationis servabitur. Dicet idem graviter, severe, acriter, vehementer, concitate, copiose, amare, comiter, remisse, subtiliter, blande, leniter, dulciter, breviter, urbane; non ubique similis sed ubique par sibi. Sic fiet cum id, propter 72
quod maxime repertus est usus orationis, ut dicat utiliter et ad efficiendum quod intendit potenter; tum laudem quoque nec doctorum modo sed etiam vulgi consequatur.

Falluntur enim plurimum, qui vitiosum et corruptum 73
dicendi genus, quod aut verborum licentia exultat aut puerilibus sententiolis lascivit aut immodico tumore turgescit aut inanibus locis bacchatur aut casuris, si leviter excutiantur, flosculis nitet aut praecipitia pro sublimibus habet aut specie libertatis insanit, magis existimant populare atque plausibile. Quod quidem placere multis nec infitior nec miror. Est 74
enim iucunda auri ac favorabilis qualiscunque eloquentia et ducit animos naturali voluptate vox omnis, neque aliunde illi per fora atque aggerem circuli; quo minus mirum est, quod nulli non agentium parata vulgi corona est. Ubi vero quid 75

exquisitius dictum accidit auribus imperitorum, qualecunque id, quod modo se ipsi posse desperent, habet admirationem; neque immerito; nam ne illud quidem facile est. Sed evanescunt haec atque emoriuntur comparatione meliorum, *ut lana tincta fuco citra purpuras placet; at si contuleris Tyriae lacernae, conspectu melioris obruatur*, ut Ovidius
76 ait. Si vero iudicium his corruptis acrius adhibeas ut fucinis sulfura: iam illum, quo fefellerant, exuant mentitum colorem et quadam vix enarrabili foeditate pallescant. Lucent igitur haec citra solem, ut quaedam exigua animalia igniculi videntur in tenebris. Denique mala multi probant, nemo improbat bona.

77 Neque vero omnia ista, de quibus locuti sumus, orator optime tantum sed etiam facillime faciet. Neque enim vim summam dicendi et admiratione dignam infelix usque ad ultimum sollicitudo persequitur nec oratorem macerat et coquit aegre verba vertentem et perpendendis coagmentandisque
78 eis intabescentem. Nitidus ille et sublimis et locuples circumfluentibus undique eloquentiae copiis imperat. Desinit enim in adversa niti, qui pervenit in summum. Scandenti circa ima labor est; ceterum quantum processeris, mollior
79 clivus ac laetius solum. Et si haec quoque iam lenius supina perseverantibus studiis evaseris: inde fructus illaborati offerunt sese et omnia sponte proveniunt; quae tamen cotidie nisi decerpantur, arescunt. Sed et copia habet modum, sine quo nihil nec laudabile nec salutare est, et nitor ille cultum
80 virilem et inventio iudicium. Sic erunt magna, non nimia; sublimia, non abrupta; fortia, non temeraria; severa, non tristia; gravia, non tarda; laeta, non luxuriosa; iucunda, non dissoluta; grandia, non tumida. Similis in ceteris ratio est ac tutissima fere per medium via, quia utriusque ultimum vitium est.

CONCLUSIO.

XI. His dicendi virtutibus usus orator in iudiciis, consiliis, contionibus, senatu, in omni denique officio boni civis finem quoque dignum et optimo viro et opere sanctissimo faciet; non quia prodesse unquam satis sit et illa mente at-

que illa facultate praedito non optandum operis pulcherrimi
quam longissimum tempus, sed quia decet hoc quoque pro-
spicere, ne quid peius, quam fecerit, faciat. Neque enim 2
scientia modo constat orator, quae augetur annis, sed voce,
latere, firmitate; quibus fractis aut imminutis aetate seu va-
letudine cavendum est, ne quid in oratore summo desideretur,
ne intersistat fatigatus, ne quae dicet parum audiri sentiat,
ne se quaerat priorem. Vidi ego longe omnium, quos mihi 3
cognoscere contigit, summum oratorem, Domitium Afrum
valde senem, cotidie aliquid ex ea, quam meruerat, aucto-
ritate perdentem, cum agente illo, quem principem fuisse
quondam fori non erat dubium, alii, quod indignum videatur,
riderent, alii erubescerent; quae occasio fuit dicendi, *malle
eum deficere quam desinere.* Neque erant illa qualiacunque 4
mala sed minora. Quare antequam in has aetatis veniat insi-
dias, receptui canet et in portum integra nave perveniet.

Neque enim minores eum, cum id fecerit, studiorum
fructus prosequentur. Aut ille monumenta rerum posteris
aut, ut L. Crassus in libris Ciceronis destinat, iura quaeren-
tibus reddet aut eloquentiae componet artem aut pulcherri-
mis vitae praeceptis dignum os dabit. Frequentabunt vero 5
eius domum optimi iuvenes more veterum et veram dicendi
viam velut ex oraculo petent. Hos ille formabit quasi elo-
quentiae parens, et ut vetus gubernator litora et portus et,
quae tempestatum signa, quid secundis flatibus, quid adver-
sis ratio poscat, docebit, non humanitatis solum communi
ductus officio sed amore quodam operis. Nemo enim minui 6
velit id, in quo maximus fuit. Quid porro est honestius
quam docere quod optime scias? Sic ad se Caelium dedu-
ctum a patre Cicero profitetur; sic Pansam, Hirtium, Dola-
bellam in morem praeceptoris exercuit cotidie dicens au-
diensque. Ac nescio an eum tunc beatissimum credi opor- 7
teat fore, cum iam secretus et consecratus, liber invidia,
procul contentionibus famam in tuto collocarit et sentiet
vivus eam, quae post fata praestari magis solet, veneratio-
nem et, quid apud posteros futurus sit, videbit.

Conscius sum mihi, quantum mediocritate valui, quae- 8
que antea scierim, quaeque operis huiusce gratia potuerim

inquirere, candide me atque simpliciter in notitiam eorum,
si qui forte cognoscere voluissent, protulisse. Atque id viro
9 bono satis est, docuisse quod sciret. Vereor tamen, ne aut
magna nimium videar exigere, qui eundem virum bonum esse
et dicendi peritum velim; aut multa, qui tot artibus in pue-
ritia discendis morum quoque praecepta et scientiam iuris
civilis praeter ea, quae de eloquentia tradebantur, adiece-
rim; quique haec operi nostro necessaria esse crediderint,
velut moram rei perhorrescant et desperent ante experimen-
10 tum. Qui primum renuntient sibi, quanta sit humani ingenii
vis, quam potens efficiendi quae velit: cum maria trans-
ire, siderum cursus numerosque cognoscere, mundum ipsum
paene dimetiri minores sed difficiliores artes potuerint. Tum
cogitent, quantam rem petant, quamque nullus sit hoc pro-
11 posito praemio labor recusandus. Quod si mente concepe-
rint: huic quoque parti facilius accedent, ut ipsum iter neque
impervium neque saltem durum putent. Nam id, quod prius
quodque maius est, ut boni viri simus, voluntate maxime
constat; quam qui vera fide induerit, facile easdem, quae vir-
12 tutem docent, artes accipiet. Neque enim aut tam perplexa,
aut tam numerosa sunt quae promuntur, ut non paucorum
admodum annorum intentione discantur. Longam enim facit
operam, quod repugnamus; brevis est institutio vitae honestae
beataeque, si credas. Natura enim nos ad mentem optimam
genuit, adeoque discere meliora volentibus promptum est,
ut vere intuenti mirum sit illud magis, malos esse tam multos.
13 Nam ut aqua piscibus, ut sicca terrenis, circumfusus nobis
spiritus volucribus convenit: ita certe facilius esse oportebat
secundum naturam quam contra eam vivere. Cetera vero,
etiamsi aetatem nostram non spatio senectutis sed tempore
adolescentiae metiamur, abunde multos ad discendum annos
habent. Omnia enim breviora reddet ordo et ratio et modus.
14 Sed culpa est in praeceptoribus prima, qui libenter detinent
quos occupaverunt, partim cupiditate diutius exigendi mer-
cedulas partim ambitione, quo difficilius sit quod pollicentur,
partim etiam inscientia tradendi vel negligentia. Proxima in
nobis, qui morari in eo quod novimus, quam discere quae
15 nondum scimus, melius putamus. Nam ut de nostris potis-

imum studiis dicam, quid attinet tam multis annis, quam in
ıore est plurimorum (ut de his, a quibus magna in hoc pars
etatis absumitur, taceam) declamitare in schola et tantum
ıboris in rebus falsis consumere, cum satis sit modico tem-
ore imaginem veri discriminis et dicendi leges comperisse?
)uod non dico, quia sit unquam omittenda dicendi exerci- 16
ıtio, sed quia non in una sit eius specie consenescendum.
ˈognoscere et praecepta vivendi perdiscere et in foro nos
xperiri potuimus, dum scholastici sumus. Discendi ratio
ılis, ut non multos annos poscat. Quaelibet enim ex iis ar-
ibus, quarum habui mentionem, in paucos libros contrahi
olet; adeo non est infinito spatio ac traditione opus. Reli-
[ua est, quae vires cito facit, cum fecit, tuetur, consuetudo.
ˈerum cognitio cotidie crescit, et tamen quam multorum 17
ıd eam librorum necessaria lectio est, quibus aut rerum
ːxempla ab historicis aut dicendi ab oratoribus petuntur?
ʾhilosophorum quoque consultorumque opiniones, sicuti alia,
ʳelimus legere, nec, quod quidem potest, omnia. Sed breve
ıobis tempus nos facimus. Quantulum enim studiis imparti- 18
nur? Alias horas vanus salutandi labor, alias datum fabulis
)tium, alias spectacula, alias convivia trahunt. Adiice tot
;enera ludendi et insanam corporis curam; trahat inde pere-
;rinatio, rura, calculorum anxiae sollicitudines, multae cau-
ıae libidinum et vinum et flagitiosus omni genere volupta-
ıum animus; ne ea quidem tempora idonea, quae supersunt.
Quae si omnia studiis impenderentur: iam nobis longa aetas 19
et abunde satis ad discendum spatia viderentur vel diurna
tantum computantibus tempora; ut nihil noctes, quarum bona
pars omni somno longior est, adiuvarent. Nunc computamus
annos, non quibus studuimus sed quibus viximus. Nec vero 20
si geometrae et grammatici ceterarumque artium professores
omnem suam vitam, quamlibet longa fuerit, in singulis arti-
bus consumpserunt, sequitur ut plures quasdam vitas ad
plura discenda desideremus. Neque enim illi didicerunt haec
usque in senectutem sed ea sola didicisse contenti fuerunt
ac tot annos in utendo non in percipiendo exhauserunt.

Ceterum, ut de Homero taceam, in quo nullius non artis 21
aut opera perfecta aut certe non dubia vestigia reperiuntur;

ut Eleum Hippiam transeam, qui non liberalium modo disci-
plinarum prae se scientiam tulit sed vestem et anulum cre-
pidasque, quae omnia manu sua fecerat, in usu habuit, atque
ita se praeparavit, ne cuius alterius opere egeret: illusisse
tot [malis], quot summa senectus habet, universae Graeciae
credimus, Gorgian, qui quaerere auditores, de quo quisque
22 vellet, iubebat. Quae tandem ars digna litteris Platoni de-
fuit? Quot saeculis Aristoteles didicit, ut non solum, quae
ad philosophos atque oratores pertinent, scientia complecte-
retur, sed animalium satorumque naturas omnes perquireret?
Illis haec invenienda fuerunt, nobis cognoscenda sunt. Tot
nos praeceptoribus, tot exemplis instruxit antiquitas, ut
possit videri nulla sorte nascendi aetas felicior quam nostra,
23 cui docendae priores elaborarunt. M. igitur Cato idem sum-
mus imperator, idem sapiens, idem orator, idem historiae
conditor, idem iuris, idem rerum rusticarum peritissimus fuit;
inter tot operas militiae, tantas domi contentiones, rudi sae-
culo, litteras Graecas aetate iam declinata didicit, ut esset
hominibus documento, ea quoque percipi posse, quae senes
24 concupissent. Quam multa, paene omnia, tradidit Varro!
Quod instrumentum dicendi M. Tullio defuit? Quid plura?
cum etiam Cornelius Celsus, mediocri vir ingenio, non so-
lum de his omnibus conscripserit artibus sed amplius rei mi-
litaris et rusticae et medicinae praecepta reliquerit, dignus
vel ipso proposito, ut eum scisse omnia illa credamus.

25 At perficere tantum opus arduum, et nemo perfecit.
Ante omnia sufficit ad exhortationem studiorum, capere id
rerum naturam, nec, quidquid non est factum, ne fieri qui-
dem posse; tum omnia, quae magna sunt atque admirabilia,
26 tempus aliquod quo primum efficerentur habuisse. Nam et
poesis ab Homero et Vergilio tantum fastigium accepit et
eloquentia a Demosthene atque Cicerone. Denique quidquid
est optimum, ante non fuerat. Verum etiamsi quis summa
desperet: (quod cur faciat, cui ingenium, valetudo, facultas,
praeceptores non deerunt?) tamen est, ut Cicero ait, pul-
27 chrum *in secundis tertiisque consistere*. Neque enim, si
quis Achillis gloriam in rebus bellicis consequi non potest,
Aiacis aut Diomedis laudem aspernabitur, nec qui Homeri

ion, Tyrtaei. Quin immo si hanc cogitationem homines habuissent, ut nemo se meliorem fore eo, qui optimus fuisset, arbitraretur: hi ipsi, qui sunt optimi, non fuissent, neque post Lucretium ac Macrum Vergilius nec post Crassum et Hortensium Cicero sed nec illi, qui post eos fuerunt. Verum 28
ut transeundi spes non sit: magna tamen est dignitas subsequendi. An Pollio et Messala, qui iam Cicerone arcem tenente eloquentiae agere coeperunt, parum in vita dignitatis habuerunt, parum ad posteros gloriae tradiderunt? Alioqui pessime de rebus humanis perductae in summum artes mererentur, si, quod optimum, fuisset. Adde quod magnos 29
modica quoque eloquentia parit fructus, ac, si quis haec studia utilitate sola metiatur, paene illi perfectae par est. Neque erat difficile vel veteribus vel novis exemplis palam facere, non aliunde maiores opes, honores, amicitias, laudem praesentem, futuram hominibus contigisse: nisi indignum litteris esset, ab opere pulcherrimo, cuius tractatus atque ipsa possessio plenissimam studiis gratiam refert, hanc minorem exigere mercedem, more eorum, qui a se non virtutes sed voluptatem, quae fit ex virtutibus, peti dicunt. Ipsam 30
igitur orandi maiestatem, qua nihil dii immortales melius homini dederunt, et qua remota muta sunt omnia et luce praesenti ac memoria posteritatis carent, toto animo petamus nitamurque semper ad optima, quod facientes aut evademus in summum aut certe multos infra nos videbimus.

Haec erant, Marcelle Victori, quibus praecepta dicendi 31
pro virili parte adiuvari posse per nos videbantur, quorum cognitio studiosis iuvenibus si non magnam utilitatem afferet at certe, quod magis petimus, bonam voluntatem.

INDEX
NOMINUM PROPRIORUM.

I.

V.

INDEX
LOCORUM A QUINTILIANO LAUDATORUM, QUI INVENIRI APUD SCRIPTORES POTUERUNT.

Lib. VIII 5, 18 *Habeo, quem* Cic. ad Attic. 8, 7. Vide iam supra VI, 3, 109.
— 6, 7 Cicero pro Milone, c. 13 utrumque.
— — 8 *Hoc faciunt* Virg. Georg. 3, 135.
— — 9 Livius, lib. 38, 54.
— — 10 *Classique* Virg. Aen. 6, 1. *Ferro* senarius ex aliqua vetere tragoedia. *Sedet inscius* Virg. Aen. 2, 307.
— — 11 *Pontem* Virg. Aen. 8, 728.
— — 12 Ciceronis, pro Lig. 3. apud Virgilium, Aen. 9, 773.
— — 15 Cicero demonstrat, de Orat. 3, 41.
— — 17 *Iuppiter*, cf. Horat. Serm. 2, 5, 41 ad eumque locum Commentatorem Cruquianum.
— — 18 Virgilius, Georg. 4, 59 et Aen. 6, 19.
— — 21 *Arcades* Virg. Aen. 11, 142. *Aspice* id. Ecl. 2, 66.
— — 23 Cicero, Orat. 27. *Cererem* Virg. Aen. 1, 177. *Receptus terra* Horat. art. poet. 63.
— — 25 *iam proximus* Virg. Aen. 2, 312.
— — 27 *Pallida mors* Horat. Carm. 1, 4, 13. *Pallentisque* Virg. Aen. 6. 275.
— — 29 *Divum pater* Virg. Aen. 1, 65. *Thalamo* id. Aen. 4, 495.
— — 30 Ipse, i. e. Cicero pro Mur. 29.
— — 34 *Equum* Virg. Aen. 2, 15.
— — 40 *dentes albos* et *humida vina* Virgilii sunt in Aen. 11, 681 et Georg. 3, 364.
— — 41 *Cupiditos* Cic. in Catil. 1, 10. *Insanae* id. p. Mil. 20. 31. apud Virgilium, Aen. 6, 275 et 276.
— — 42 *Coniugio* Virg. Aen. 3, 475.
— — 44 *O navis* Horat. Carm. 1, 14.
— — 45 Lucretii, de rer. nat. 4, 1. Virgilii in Georg. 2, 541.
— — 46 in Bucolicis, 9, 7.
— — 47 apud Ciceronem, ex libro incerto.
— — 48 *Equidem* Cic. p. Mil. 21.
— — 49 *Quod fretum* Cic. p. Mur. 17.
— — 52 *Dic quibus* Virgil. Eclog. 3, 104.
— — 55 *quod C. Verres* Cic. p. Cluent. 33. *Oratores*, vide supra §. 20.
— — 59 Sallustius, in fragmentis.
— — 60 *Tempus erat* Virg. Aen. 2, 268.
— — 64 Platonis princ. librorum de re publica.

Lib. VIII 6, 65 *Animadverti* Cic. p. Cluentio 1.
— — 66 *Hyberboreo* Virg. Georg. 3, 381.
— — 68 *Vomens* Cic. Philipp. 2, 25. *Gemini* Virg. Aen. 1, 162. *Credas* Virg. Aen. 8, 691.
— — 69 *Fulminis* id. Aen. 5, 319. *Illa vel* id. Aen. 7, 808.
— — 70 Cicero in Antonium, Phil. 2, 27.
— — 72 in Verrem, lib. 5, 56.
— — 73 *vix ossibus* Virg. Eclog. 3, 103.

Lib. IX 1, 16 *Iamiam* Cic. in Verr. 1, 30.
— — 26 In tertio de Oratore, a cap. 52 extr.
— — 36 in Oratore, c. 39.
— 2, 7 *Sed vos* Virg. Aen. 1, 369. *Quid enim* Cic. p. Lig. 3. *Quousque*, in Catil. 1, 1.
— — 8 *Dixitne* Cic. pro Cluent. 37. Medea apud Senecam, vs. 453.
— — 9 apud Virgilium, Aeneid. 2, 69.
— — 10 *Et quisquam* Virg. Aen. 1, 48. *Quid non*, idem Aen. 3, 56.
— — 11 *Non arma* Virg. Aen. 4, 592. Terentianum, in princ. Eunuchi.
— — 13 apud Virgil. in Bucol. Ecl. 3, 17.
— — 14 Cicero pro Ligario, cap. 3.
— — 15 pro Caelio, c. 17. *Domus tibi* Cic. Orat. 67 (*apud me* dicit, nihil aliud.)
— — 16 *Uter igitur* Cic. pro Cluent. 38.
— — 17 *Dicam enim.* Est ex principio libri quarti in Verrem.
— — 18 *Cives, cives* Cic. p. Mur. 37.
— — 19 *Equidem* Cic. pro Cluent. princ.
— — 22 in Verrem Cicero, 5, 5.
— — 26 *Liberatus sum* Cic. p. Mil. 18. *Bene habet*, quod Spaldingius unde esset nesciebat, ex orat. p. Murena est c. 6 extr. *O tempora*, in Catil. 1, 1 et in Verr. 4, 25. *Miserum me*, Phil. 2, 26.
— — 28 Cicero pro Ligario, 3.
— — 29 *Quid autem*, id. ead. 4. Cicero existimat, Orat. 25.
— — 32 *Etenim* Cic. in Catil. 1, 11. *Quae tecum* ead. 7.
— — 36 Virgilius, Aen. 4, 174. Xenophon, Memorab. Socratis 2, 1.